

ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય ઘરાનુ નિષોધત ।

હોડો સાધક । જાગો ને આશ્ચર્યવર મેળવો, •
આત્મમોદ મળે એવા વિદ્યાવિજ્ઞાન કેળવો.

તંત્રીઃ

સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

। જ્ઞાનસાધન આશ્રમ

હોડાહોડેપુર, (પૂર્વ ગુજરાત)

અનુક્રમણિકા

પ્રાર્થનાવિઠ

ઉત્થાનના સાધનો

૨૧૧ સમયે

પ્રસંગસ્થિતિ

અવખની લેટ

કેમ નો

મુન્દુ ૮ માન્

સ્વામી શ્રી રામનીય-એક અ જલી

શ્રી સ કરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ અને

શ્રી અરવિ હનો હુયોગ

મેઘાધિ અખાજની સાખીઓ

માયા કે તરાય ૧

અધ્યાપક અને અપવાદ

રેમ

શ્રી તત્રો

શ્રી નલિન મ. વઢ

... શ્રી નર્મદાસ કર હ. વ્યાદ ૧૧

૧૬

શ્રી મૂળજીભાઈ પી સાહ ... ૧૭

શ્રી રમેશ ગીતમ ... ૧૮

શ્રી પ્રાણલાલ પ્ર. બક્ષી ... ૧૯

... શ્રી શાન્તિવાલ કાકર ૨૬

સ્વા શ્રી માધવતીધી ૩૪-

શ્રી કેરાવલાલ અ. કકર ૪૬

શ્રી ભોગીન્દ્રરાય ના વેદ ૫૪

શ્રી સ્વ પ્રવાસી સ્વખાલ ૫૭

શ્રી હેમન્ટકુમાર નીલક ૬૦

ઉત્થાન-ના નિયમો.

વાર્ષિક સ્વાજમ પોરજ સાથે દિ ૧૪-૪-૦, આફ્રિકા
૧૪ ૬-૬-૦ એક વર્ષની કીમત ૧૦-૬-૦

(૧) ઉત્થાનનું વર્ષ જુલાઈથી શરૂ થાય છે, અને સ્વાજમ
અગાઉથી જ લેવાય છે (૨) વર્ષ વચ્ચે માલક ધનારને પાછલા
ન કે મોઢની અપાય છે (૩) પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ જવાબ માટે
હમેશા પૂરતી ટિકટો ખીડવી, તે વિના હિતર નહીં મળે (૪) મ જો
થી નાણાં મોઢતરારે કુપનમા પોતાનું સગનામું તથા માલક ન ૨૫૪
અક્ષરે લખવા (૫) ઉત્થાન વડેદરામાં હપાય છે ને દર મહીનાની
તા ૧૬મીએ પૂરતી કાળજીથી તપાસાઈ રવાના કરાય છે (૬) અક
ન મગે તો નાજદીકની પો. ઓ માં તપાસ કરવી, ત્યાર પછી મોસ
આખર સુધીમાં લખનારને જ મળી સહશે પાછળથી કીમત લખને
અપાશે (૭) લેખ સ્વાજમ, તથા માસિક સંમધી સારો પત્ર-
વ્યવહાર નીચેને મરનામે જ કરવો

પ્રમુખ 'ઉત્થાન'

માસાધિન આશ્રમ હાગડિદેપુર

(પૂર્વ ગુજરાત)

नमो नारायणाय

ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने।

व्योमश्च व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

श्री सिद्धान्तविन्दुस्तोत्र

न मातापिता या न लोका न देवा

न चेदा न यज्ञा न तीर्थं ब्रूयन्ति ।

सुषुप्तौ निरस्तातिशून्यात्मकत्वात्

तदेकोऽथशिष्टः शिष्यः पंचलोऽहम् ॥ ३ ॥

આવાર્થ:—માતા નથી, પિતા નથી. લોક નથી, દેવતા નથી, વેદ નથી, યજ્ઞ નથી, તેમ તીર્થ પણ નથી (એમ શ્રુતિ) કહે છે. મુખ્યિમાં નિરક્ત થઈને શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થતા હોવાથી હું એક અવશિષ્ટ, શિવ અને કેવળ છું (૩)

[illegible]

ઈથ, સહચર ને આત્મા મૂર્તિમાત્ર વિભાગ બે;

ઓમશા વ્યાપ્ત એવા જો, દક્ષિણામૂર્તિને નમું.

શ્લોકવિવરણ:-જન્મતમા શરીરનાં જન્મગતિ વિગેરેને લીધે
 માતાપિતા સાર્યાં હાગે છે; ઈંદ્રિયોમાં સર્વત્ર ચેતન્ય બરેધું છે તેથી એના
 શક્તિદાતા દેવદેવતા સાચા હાગે છે; જન્મ અને મરણની વચ્ચે શરી-
 રનું અસ્તિત્વ બધે પોતાના પૂર્વકર્મો પ્રમાણે દૃષ્ટી ગ્રહે છે તેથી શ્લોક
 લોકાન્તર સાર્યાં હાગે છે, અને આ શરીર, એનાં માતાપિતાનું કલ્પ
 દેવોનું કલ્પ, તેમજ લોકલોકાન્તરમા કરવા પડતાં કર્મોનું અનુયાયન
 સમજવા અને આચરના માટે અપૌરુષેય વેદોનું કલ્પ એ ત્રણે કલ્પ બાર
 નીચે દળાએલા જીવાત્માને કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનકાંડ, તથા અનેક
 પ્રકારના સકામ નિષ્કામ યજ્ઞો, ચિત્તને પાવન કરનારાં તીર્થો એ બધા
 પોતાના જન્મત અવસ્થાના હિંદુભોગ વખતે ખરેખર સાર્યાં હાગે છે.
 પણ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની શ્રુતિ સંભળાવે છે કે સુપુત્રિમાં
 "અગ્ર પિતા અપિતા મયતિ માતા અમાતા લોયા અલોયા
 દેયા અદેયા, યેદા અયેદા"—વગેરે બને છે; ત્યાં માતાપિતા,
 દેવદેવતા સીંહ પરલોક, વેદ કે મઘ, તીર્થો કે પાત્રાઓ એવું કશું
 દેહ સંબધી વ્યવહાર કરાવતું મન રહેતું નથી. એ બધાનો ત્યાં
 નિરાશ થાય છે, બાકી ગ્રહે છે એક માત્ર પરમ મંગલમય, આનંદધન
 પોતપોતાનું સ્વરૂપ, સર્વ હૃતપ્રપંચસ્થ, શિવસ્વરૂપ, સચ્ચિદાનંદ !
 જે ત્રિકાલમાં, ત્રણે અવસ્થામાં, કર્યા પણ ભાવ અભાવ વગર, સર્વ
 કે અસર્વનું ભાન આપ્યા વિના, વિશુદ્ધ ચેતન્ય બધે અનુસ્થાત રહે
 તે જ 'હું' માત્ર હું દારણ્ય કે સુપુત્રિમાં બધાનો શ્વયભાવ યજ્ઞો
 જતા અવશિષ્ટ 'હું' તો રણ્ય જ અને તેથી 'હું' કેવળ અ-
 તત સ્વરૂપ હું. (૩)

ॐ

નારાયણ

ઉત્થાન

વર્ષ 'ત્રીજી'] જુલાઈ ૧૯૪૩-આષાઢ ૧૯૯૯ [અંક પહેલો

પ્રાર્તાવિહ

લેખક:
તંત્રી

વેદાન્ત ધાક્યપુણેભ્યો જ્ઞાનામૃતમધૂતમમ્ ।

ઉજ્જહારાલિવદ્યો નઃ સર્મૈ સદ્ગુરવે નમઃ ॥

—શ્રી શંકરાચાર્ય

'ઉત્થાન' ત્રીજી વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. એનાં પાનાં વધારવાની, ખીજાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની; એની લેખસામગ્રીમાં વિવિધતા લાવવાની એવી કે' કે' અભિલાષાઓ હતી, પણ આ મહાયુદ્ધે એને અત્યારે તો રૂંધી ગઈ છે. ઈશ્વર સમય સુધારે અને એ ભાવનાઓ દ્વારા ગૂજરાતની જનતાની સેવા કરવામાં 'ઉત્થાન' ભવિષ્યમાં અધિક નિમિત્ત બને એ જ પ્રાર્થના !

×

×

×

ઉદલા પચ્ચીસેક દિવસથી, એક ખીજી વિન આવ્યુ આમે
સખત દુ ખવા આ રી, લખવા-રાચવાનુ લગભગ બધ કમ્બુ પડ્યુ;
હવે જો કે આગમ છે, પરંતુ હજુ વિશેષ લખી શકાય એમ નથી,
તેથી આટલેથી જ વિગ્ધુ છુ

x

x

x

ઉત્થાનને અંગે જેટલું કહેવાનુ છે, એથીએ વિશેષ આપણે
મધ્યે કમ્બાનુ છે ગુજગતના વિદ્વાનોને મારી વિનતિ છે કે ઉત્થાનને
સમસ્ત ગુજગતનુ માની પોતાના ચાનનો એ દ્વાર જનતાને લાજ
આપે. ઉત્વા એ વર્ષમાં જેઓએ અવિરત જાવે લેખો મોકલી આપ્યા
છે, એમના સદકાર માટે ગૌરવ માની એવો જ સદકાર ચાતુ રાખ-
વાની મારી વિનતિ વિનતિ છે

x

x

x

માહકોને શુ કહુ ? લરાજમ વધારવુ પડ્યુ છે તે કેવળ આ
મોલવારી પૂરુ જ છે, એમ જતા પણ ખોટ તો આરશે જ, છતાં
ઉત્થાન ચાતુ રાખવુ જ જોઈએ, એવો મોગ પ્રમાણમાં માહકોનો આગ્રહ
દોવાથી ખેટ પૂરી પાડનાર શ્રી પરમાત્મા છે, એવી શ્રદ્ધા સાથે
એને ચાતુ રાખ્યુ છે, સૌ નિલાવે, એટલી પ્રાર્થના !

x

x

x

‘બેટ પુસ્તક’નો રિવાજ માસિકપત્રોમાં પણ એટલે જળ્યો
ચાતુ થઈ ગયો છે કે માસિક પત્ર કરતાં પણ એની જ જળ્યે લગની
લાગી હોય તેમ બેટ પુસ્તક નહિ તો માસિક નહિ—એવી ભમણા ઘર
કરી બેઠી છે ! માસિકપત્રોવાળા ‘પુસ્તક’ ખરેખર બેટ—એટલે કે મફત
આપે છે ?—ના, એ બધાનો સમાવેશ લરાજમના હિસાબમાં જ
હોય છે તો પછી માસિકનુ કદ ન્હાનુ કરાવી બેટ પુસ્તકનો આગ્રહ
શા માટે રાખવો ?

૬

x

x

x

ગયા એ વર્ષમાં—પરમાત્મ, લઘુવાસુદેવમનન-નામના એ મન્થે
 'ઉત્થાન 'માં આવી ગયા. સ્વા. શ્રી અદ્વૈતાનંદજીની 'વેદાન્ત અને
 વ્યવહાર' નામની લેખમાળા, સ્વા. શ્રી માધવતીર્થજીના 'હકિત-
 મીમાંસા', 'પ્રયાગરાજનો કૃષ્ણભેળો' અને 'રાનયોગ, અને પૂર્ણ-
 યોગ' શું પુસ્તકો જ નથી? 'અખાજીની અપ્રસિદ્ધ વાણી' 'ઉપ-
 નિપદનો ઉપદેશ' 'નીતિકથાઓ'—એવાં એવાં એક કરતાં વધારે
 અંકમાં આવતા લેખો પુસ્તકો જ નથી? કાગળની મોંઘવારી ન હોત,
 તો આ એ વર્ષમાં કેટલાંજી અવનવાં પુસ્તકો છપાવીને આપના વાચન
 તથા અભ્યાસમાં ઉમેરી દીધાં હોત !

*

*

*

જ્ઞાતા વાચકો! ધૈર્ય રાજો. આપની ધનસેવા હશે તો હું
 તન-મનની ચોરી નહિ કરું. દુઃખતી આંખે આ લખી રહ્યો છું.
 બારમો અંક એવી જ વ્યાધિચિન્ત્ર દશામાં આપને પહેંચાડ્યો છે.
 મને વરસે ૬૨૪ આઠક હતા. આઠક નયો રહેવું, એવી ઉપરા ઉપર
 આજ્ઞાઓ આવે છે ! કારણે પછાં હશે, એ કષ્ટ છે, પણ મારી
 વિનંતિ છે કે આ કપરા કાળમાં યુદ્ધ પૂરું થાય (પરમાત્મા હવે
 એનો જલ્દી અંત લાવે,) ત્યાંસુધી નિભાવો, પણ આપની આજ્ઞાઓ
 અને સૂચનાઓ પ્રમાણે પાનાં વધાવશું, લવાજમ ઘટાડશું, શીર્ષક
 પુસ્તકો છાપીને સસ્તી ઠિંમતે આપશું. લેખમાં પણ વિદ્વાનિતિ
 વિનવશું, અને પુસ્તકો 'બેટ' પણ આપશું ! અને એ દરમિયાન હમ-
 છાં જ કામ ધનિક એ કાર્ય છપાડી લેવા તૈયાર હોય તો મને કશે
 વધી નથી; પાશુ શ ૪-૪-૦ ના લવાજમમાં, શ. ૧-૧૨-૦ નારતલના
 આવના કાગળમાં અને ૪૦૦-૫૦૦ આઠકમાં ઉત્થાનને કેટલી ખોટ
 આવશે એનો હિસાબ કરી જોશો એટલે સાચી વસ્તુરિયતિ સમજાશે.
 વિશેષ સરવૈયું આવતા અંકમાં-શરીરે આરામ યતાં વેંત જ આપીશ.

*

*

*

ઉત્થાન માટે જે કહેવાતું છે, એવું આ પછીના બે લેખમાં
ઉત્થાનપ્રેમીઓ શ્રી. નલિન મ બદ્ધ એમ. એ તથા શ્રી નમદાસકર
હરિશંકર વ્યાસ ણી એ —એમણે કહેલું છે. એમને 'ઉત્થાન' માટે
હૃદયમાં જે લાગ્યું છે તે ધણીને મારો લખવાનો જાર ચોઠો કર્યો છે
એમની વિનંતી સૌ સાંભળે અને ઉત્થાનને ઉત્તેજન આપે એમ હું
ખરું છું.

* * *

કર્મ ક્યેં જાઓ ! ઉત્સાહ મદ ન પાડે ! ધન, વૈભવ, પુન-
પરિવાર, માલમિલકત, એ બધા તો અત્યારે ગદાજુની ચિંતા કરાવે છે !
એક માત્ર દાંતિ આપના છે પરમધન પરમાત્મા ! એ અને એની
ઓગખાણ કરીને મેળવેલી આત્મચાન્તિ જ સાચી નિર્ભય સિધ્ધિ છે !

* * *

પરમાત્મા આપણાં સૌના જ્ઞાનચક્ર ઉઘાડે ! આત્મધન અપાવે !
અને હૃદયની હૃદયનામય બીસમાચી જાગ્રત કરાવી સચેત રાખે
એ જ અર્થ !

ઉત્થાનનાં સાધનો

લેખક :—શ્રી. નસિન મ. ભટ્ટ, એમ. એ.

ઈશ્વરકૃપાએ, આ અંકે, 'ઉત્થાન' માસિક ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. મહાગુજરાત માટે આ એક ગૌરવનો વિષય છે, કેમકે 'વામિ-
ન્ય' એ ગુજરાતની એકમાત્ર મહત્ત્વગત વૃત્તિ છે—આ અપવાદ
આનાથી હૂં યાય છે. આખ્યાત્મિક હિન્નતિ જેનું ખ્યેષ છે એવું આ
માસિક ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે એ એના કાર્યકર્તાઓની દક્ષતા અને
ગુણગતની મનોવૃત્તિના પરિવર્તનનું સૂચક છે. 'ઉત્થાન'ના ચિર-
કાળ ઉત્થાન માટે આર્થિક સહાય, અનિવાર્ય છે. પોણા પગે દીર્ઘકાળ
ઉત્થાન સંભવતું નથી. આથી ઉત્થાનને પગમર કરવા સૌને
ચિનતી છે.

પણ 'ઉત્થાન' એટલે શું?—એ વિચારવું ઘટે છે. 'ઉત્થાન' નામકરણમાં ખ્વનિ છે. ખોષદર્શન છે. એ ખ્વનિ અને ખ્યેવનું મૂચન-
માત્ર કરવું એ આ લેખનો વિષય છે.

'ઉત્થાન' શબ્દમાં ઉત્તરસ્યા ધાતુ છે. ઉત્ત એટલે ઉપર, સ્યા
એટલે લીધા રહેવું. આમ ઉત્થાન એટલે 'ઉપર લીધા રહેવું'. તો
કાણે કોની ઉપર લીધા રહેવું?—આ છે પ્રશ્ન.

શબ્દસાઅનું વિધાન છે કે શબ્દાર્થનો નિર્જન દંમેયાં પ્રકરણ

પ્રમાણે યામ છે ભોજનવેળાએ ઠાઈ “ સૈંધવમાનવ ” એમ કહે તો
 મીઠું જ આણુતું હતું થોડો ના લવાય, આમં યદપિ સૈંધવ શબ્દનો
 અર્થ થોડો પણ યામ છે પણ પ્રકરણ ભોજનનું હોયને ઠાઈ ને મીઠો
 લાવે તો ગંભવ છે કે ભોજનકર્તાનું જ્ઞાનતેજ ઉભરી આવે. અગર
 તો તેના દાપત્યસખધર્મા ભારે વિશેષ નડે । આથી ‘ ઉત્માન ’ શબ્દનો
 પણ અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં આધ્યાત્મિક અર્થ જ લેવો ઘટે ।

તો એ અર્થ કયો ? યોગદર્શનના વ્યાસબાપ્પમાં એક શ્લોક છે:-

પ્રજ્ઞાપ્રસાદમાદિદ્વ્ય દ્વ્યશોચ્ય. શોચતો જન્માન ॥

ભૂમિષ્ઠાન્ દ્વ્ય શૈલસ્થઃ સર્વાન્ ઘાણોઽનુપદયતિ ॥ ૧ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ નીચે સુજ્ઞ છે :-

“ ‘ પ્રજ્ઞા-પ્રસાદ ’ ઉપર આરોહ ધરતે, જતે અશોભ્ય જન્મેસો
 પ્રાપ્તપુરુષ, શોક કરતા તમામ મનુષ્યોને, પર્વત ઉપર ઉભેસો જમ
 ભૂમિ પર રહેલાને ભુવે તેમ ભુવે છે. ”

અર્થાત્ આ શ્લોકમાં ઠાઈ ઉત્પિત આત્માનું વર્ણન છે. તે પુરુષ
 પ્રજ્ઞાપ્રસાદ ઉપર આરોહ છે. અને આથી જ જતે અશોભ્ય છે. પ્રજ્ઞા-
 પ્રસાદ ઉપર ચડેયો અને શોકાતીત માનવ શૈલશિખરે ઉભેલા માનવ
 જેવો છે. અને તેટલી ઉચ્ચશક્તિથી, ભૂમિ ઉપર રહેલાં અને શોકમાં
 સમડતાં જીવંત જર્વાય પ્રાણીને ભુવે છે. તો જે એકને માટે શક્ય છે
 તે યોગ્ય પરિસ્થિતિ અને પદ્ધતિ અગિયારે સૌને માટે શક્ય છે. આપણે
 પણ ને ‘ પ્રજ્ઞાપ્રસાદ ’ ઉપર ચડીએ તો શોકથી પર થઈએ. આ
 ‘ પ્રજ્ઞાપ્રસાદ ’ ઉપર આરોહ એટલે જ ઉત્થાન છે પ્રજ્ઞાપ્રસાદની
 ભૂમિમાં પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ શોકરહિતતા હોય છે. ’

તો આ પ્રજ્ઞાપ્રસાદની ઉચ્ચતમ ભૂમિમાં ઉપર કેવી રીતે જવાય ?
 એને માટે સાધન કયું ? જાન્યેન્ય ઉપનિષદના નારદઋષિનો જમવાળ
 સનત્કુમાર સમક્ષ એકરાર છે કે-

શ્રુતં હિં પવ મે ભગવદ્દુશ્મ્યઃ તરતિશોક આત્મવિત્ત
 इति । सोहं भगवः शोचामि । तं मा भगवान् शोकस्य पारं
 तारयतु इति ।

અર્થાત્ નારદ કહે છે કે “ હે ભગવન્ સનત્કુમાર ! આપ જેવા
 પૂજ્યપુરુષો કનેથી મેં સંભળ્યું છે કે ‘ આત્મવિત્ત ’ શોકને તરી
 વ્ય છે ! હે પૂજ્ય ! હું શોક કરું છું. આપ પૂજ્યચરણ મને શોકની
 ગેદ્રે પાર લઈ જાઓ. ” અહીં ૨૫૪ નિર્ણય છે કે આત્માનું વેદન
 મનુષ્યને શોકથી અતીત કરે છે. અર્થાત્ પ્રસાપ્રસાદનું આરોહણ અને
 આત્મવિત્ત એ બંને એક જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે ! આનો એટલો
 જ અર્થ થયો કે આત્મવિદ્યામાં જ ઉત્થાન છે !

તો આ પ્રસાપ્રસાદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ભગવાને મનુષ્ય-
 માત્રને ગીતામાં ઉત્થાનનો સાધન બતાવ્યાં છે ! ભગવાન કહે છે :—

समासेनैव कौन्तेय, निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ १ ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तः, धृम्यात्मानं नियम्य च ॥

शब्दादीन् विपर्योस्त्यक्त्वा, रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ २ ॥

विविक्ततૈષી, લષ્યાશી, ચત્તવાક્કાયમાનસઃ ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ૩ ॥

અહંકારં, ચર્લ દર્પ, કામં, ક્રોધ, પરિગ્રહમ્ ॥

विमुच्य निर्ममः शान्तः ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ૪ ॥

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રમન્નાત્મા, નશોચતિ, નકાંક્ષતિ ॥

समः सर्वेषु मृतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ૫ ॥

મત્તયામાં અભિજાનાતિ યાયાન્, યજ્ઞાસ્મિતત્વતઃ ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ ૬ ॥

“ પ્રસાપ્રસાદ આરોહણ ”, “ આત્મવિત્તિ ”, “ જ્ઞાનની પદ-

નિષ્ઠા", અને "ઉત્થાન" વગેરે અર્થદશાએ એક જ છે. અર્થાત્ ઉત્થાન માટે ભગવાને નીચેના સાધનો બતાવ્યા છે :—

(૧) નિર્મળ શુદ્ધિ. (૨) સાત્વિકચરિત્રી જાતનું નિયમન. (૩) શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ. (૪) ગગદેવનો વ્યુત્ક્રાંત. (૫) વિવિધ સેવા. (૬) લઘુ અશન. (૭) મન, વાણી અને કાયાનો સંયમ. (૮) ધ્યાનયોગપરાયણતા (૯) દંભેશાં દદ વૈરાગ્યનો આશ્રય. (૧૦) અહંકાર, બલ, દર્પ, કામ, ક્રોધ, અને લોભનો પૂરો ત્યાગ. (૧૧)

ઉપલી સાધનસંપત્તિ જે પ્રાપ્ત કરે છે તેને જનમાન નીચેનાં વિશેષણો આપે છે :—નિર્મલ; શાન્ત; અજાત; પ્રસન્ન; અને સર્વશૂન્યસમ. જેને સાધનગણે ઉપજાં વિશેષણો ડગારી રાખાય તેવો મનુષ્ય તેનાં કૃત્રીક તરીકે 'ન જોચતિ ન કાંચતિ' । " નથી શોધ કરતો નથી છુટતો. " અર્થાત્ શોધ અને તૃષ્ણાથી વિખૂટો પડી જાય છે. પરિણામે તે પરમશક્તિને મેળવે છે. અને લક્ષિતા પ્રભાવે વસ્તુ-ગત્યા ભગવાન કર્ષી જાય છે—એને ભગવાન કેવલ છે, ક્યા ક્યા છે—એ જાણે છે. જાણે છે એટલું જ નહીં પણ તેવો પુરુષ અંતે ભગવાનમાં પ્રવેશે છે.

આમ ભગવાન સૌથી ઉત્થિત—અર્થે સ્થિત હોઇને ભગવાનમાં પ્રવેશ કરનાર પણ સાચા અર્થમાં ઉત્થાન પામેલો છે. આને જ આધ્યાત્મિક જ્ઞાપાનું ઉત્થાન કહેવામાં આવે છે. આ સિવાયનું જીવનમાં જે સ્થાન છે તે ઉત્થાનનો આભાસમાત્ર છે. તે અવસ્થાન છે. " જ્ઞાનસાધનમાં ઉત્થાન છે. " શુન્દરોત્તે, આ " જ્ઞાનસાધનના ઉત્થાન " ને માટે તન, મન, ધનથી કટિબદ્ધ રહેવું ઘટે. પ્રભુ ઉત્થાન માટે સૌને પ્રેરણા કરે એટલું ધમ્મી વિરમીએ છીએ.

* ક્ષોડના અર્થ અને વિવિધ માટે અમારે સાધનસાધ્ય જુઓ. (વિષય)

આ સમયે

લેખક :—શ્રી. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ, બી. એ.

માનવજાત એક કપરી કસોટીમાંથી પસાર થઈ રહી છે. જગતની પ્રજાઓ આજે મુઠ્ઠે ચડી છે. મુદ્દતી યાતનાઓ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. માત્ર મુદ્દનાં મેદાનો જ રક્તાથી રંગાનાં નથી, પણ પૃથ્વીને પોપડે પોપડે રક્ત ટપકતું જણાય છે; માત્ર મુદ્દની રમજૂમિ ઉપર જ અણખેલા મુવાનો ઢળી પડે છે, તેટલું નથી, પણ આજ તો પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને ગામડે ગામડે અને દેરે ગેર મુદ્દની શોષણનીલા અને પ્રહરનાં મોઝાં પહોંચ્યાં છે. માત્ર ધૌવન નહિ, પણ ઠીમાય, ધૌવન અને જરા,—સમસ્ત માનવજીવન હજાર્થ રહ્યું છે. આજનું મુદ્દ અમર્યાદિત છે. જેમ જેમ માનવજાતે વિજ્ઞાનના હોયગાં પ્રગતિ સાધી તેમ તેમ મુદ્દ વધારે દિશક વધારે વ્યાપક અને વધારે અમાનુષી બનતું મળે. વિજ્ઞાને રાષ્ટ્રોની ભૌગોલિક મર્યાદાઓ ભોંયી અને માનવીને માત્ર રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનું નહિ પણ વિશ્વમુદ્દ બદલ્યું.

મુદ્દ કાંઈ આજે નવું નથી. સ્વર્ગનુતા કાળથી પ્રજાઓ મુદ્દ કાળી આવી છે. માત્ર મુદ્દના પ્રકાર અને કારણો બદલાતાં રતાં છે, તીવ્રતા અને વ્યાપકતા વધતાં આવી છે. આયુષ્યો અને બૃદ્ધરમ્યાઓ વિપુલ અને વિશદ જનતાં જાય છે પરિણામ અને અંતર પણ તેટલાં જ જટિલ અને કાન્તિકારી હોય છે.

જડવાની પકડમાં જડકારેલું જનન આયિંક મહત્વાકાંક્ષા માટે મુદ્દ ખેતી રહ્યું છે. ભૌગોલિક પ્રગતિમાં માનવજાત માત્ર અવનના ઉપલા ધરમાં જ મડધોલાં ખાળા કરે છે. અવનનાં જ્ઞાન અંગ્રેજી, અવનની માત્ર રમૂલ જાણુઓને જ વિકસારવાને કારણે મુદ્દનું ધ્યેય અને મુદ્દ તરેરનું દરિજાં જ અલગ મળ્યાં છે. આજનું મુદ્દ નિર્જાતાનાં સંરક્ષણ

માટે નથી—જો કે દ્વિમુખી ગજનીતિ હંમેશાં યુદ્ધનું મુખ્ય કારણ આજ રજુ કરે—છતાં વાસ્તવિક કારણ એ નથી હોતું. પ્રગ્નનો વૈભવ અને વર્ચસ્વ જાળવી રાખવા દરેક પ્રગ્ન યુદ્ધમાં પ્રયાસે છે.

આગળના વૈજ્ઞાનિક જગતમાં યુદ્ધ એટલું એ નાનીમૂની રમત નથી, માત્ર યુદ્ધથી એલાડીઓની વૃત્તિ સંતોષાય તેટલું જ તેનું પરિણામ નથી હોતું. આજે તો યુદ્ધ એટલે સારી માનવજાતના જીવન-મરણનો પ્રશ્ન જની રહે છે. આર્થિક અને રાજકીય આંતરરાષ્ટ્રીય જીવન અટકી પડે છે. જીવનની આવશ્યક જરૂરીઆતો મળવાનાં પણ સંક્રાંતિ પડે છે. વિજ્ઞાનને આશરે ઉઠેલી ભૌતિક પ્રગતિમાં માનવીની જરૂરીઆતોનો અંત જ હોતો નથી, બલકે જરૂરીઆતોની વિપુલતા એ પ્રગતિનું ચિન્હ ગણાય છે. એટલે યુદ્ધ જડવાને પણ પ્રગતિરોધક અને શુભ જાવનારું તો છે જ.

જગતનું જે પ્રકારનું બંધારણ છે અને માનવી જે પ્રકારે જીવતો આવ્યો છે અને જીવવાનો છે, તે પરિસ્થિતિમાં યુદ્ધ અનિવાર્ય છે, બલકે આવશ્યક પણ છે. આર્થિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ યુદ્ધના અસ્તિત્વને જરૂર ન્યાય આપી શકાય. તેમ જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ યુદ્ધને સમજી શકાય છે. રાજનીતિજ્ઞોના અને એકદંશ્યુ સત્તાધારીઓના ધર્મડહારા પરમાત્મા જાણે એક પ્રકારની સાફસૂરી ન કરી રહ્યો હોય ? વાસ્તવમાં તો જો પક્ષો તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ જ હોય છે. યુદ્ધનું આ દૃષ્ટિબિંદુ ગીતાના અભ્યાસીઓ માટે બહુ સુલભ છે. પણ આજે આપણા માનસ ઉપર કૃત્રિમ ઢેંગવણી, ઉપરજીંઘા સંસ્કાર, અને જીવનની માત્ર ખાલ ટાપટીપ અને તૈયારીને લીધે, જુદી જ અસર છે. યુદ્ધ આજે તો આપણને સમર્થગણમાં ન જવા છતાં રહેરોડી રહ્યું છે. અપણા આર્થિક જીવનને એકાએક પદ્માધાત ક્યારે ચઢ જશે તે ઠીક શક્ય નથી. આપણી રચૂલ હયાતી ક્યારે હતી નહોતી ચર્ચ જશે તે પરમાત્મા જાણે !

આવી રાષ્ટ્રવ્યાપી ચિંતિત પરિસ્થિતિમાં અમુક પ્રકારનું દૃષ્ટિ-

ખિંદુ કેળવવાની માસ આવરવદતા છે. પરદેશી સત્તાએ રાષ્ટ્ર જીવનનું સાર્વત્રિક ગોપણ કરવામાં કંઈ બાકી જ રાખ્યું નથી. આજે સંપત્તિ તે ખરી સંપત્તિ નથી, માત્ર પરપોટો છે. માનવીના શ્વાસોચ્છવાસ આવે છે તે માત્ર યંત્રવત્; જીવનનો ધ્યકાર, જીવનની ઉભા, જીવનની જ્યોત, જીવનની સુરખિ, સુરેખતા ને સુવાસ તો માત્ર સ્વપ્નવત્ બન્યાં છે. અને ધર્મ ? નીતિ અને ધર્મનું સર્વતર દેવાળું નીકળ્યું છે આ તગકે, આવી અવનત દશાએ પહોંચેલી કાંઈ પશુ ગજૂની પ્રજા વિપ્લવિઓના વીંઝાતા વાતાવરણમાંથી પસાર થઈ શકે અને જીવનતરર દેખાવી શકે તે લગભગ અશક્ય છે.

આ બધાનો ઉપાય માત્ર એક જ છે અને તે પ્રજાના આંતરિક બળને વિકસાવવાનો; યુંગળાઇ રહેલી સમસ્ત પ્રજાના માનસ પરિવર્તનનો, પ્રજાની સમક્ષ એક અન્નેક અને અમોઘ શસ્ત્ર મૂકવાનો. આ શસ્ત્ર તો હિંદુનું અણુમોણુ ધન છે, હિંદુનું સાધુ જીવનતત્ત્વ અને હીર છે, આજે પ્રજા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિગિન્દુથી વિમુખ બની છે, અને પરિભ્રામે ઉપરિથત થયેલી વિદ્યદ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની તાકાત ને તાગતી તેનામાં નથી. અદ્યતન ભૌતિક ઉન્નતિ વિના આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ શક્ય નથી, છતાં આપણે ભૌતિક ઉન્નતિ કેવા પ્રકારની જોઈએ છીએ તે નક્કી કરવું પડશે. જે પ્રકારની ભૌતિક ઉન્નતિ આજે જગતની પ્રજાઓએ પ્રાપ્ત કરેલી છે તેવા પ્રકારની ભૌતિક ઉન્નતિ આપણે પ્રાપ્ત કરવા મથીશું તો જગતને સક્રિય આપવાને બદલે વધારે બાપક અને ધાતક વિશ્વમુદ્દ જરૂર આપી શકીશું. એટલે એ જડવાદની પદ્ધતિથી જેટલું વેળાસર મુકા ચવાય તેટલું આપણું, અને અંતિમે સારા જગતનું વધારે શ્રેય છે.

ભૌતિક ઉન્નતિ એટલે માત્ર આર્થિક સંપત્તિની વિપુલતા નહિ; જડવાદે ભૌતિક ઉન્નતિને એટલા બધા સંકુચિત અર્થમાં સમજાવી છે કે તે ઉન્નતિથી જગતનું શ્રેય ચવાને બદલે, ખરેખર માનવજાતનું મહાન અનર્થ થયું છે. ભૌતિક ઉન્નતિનો ખરો અર્થ તો એવો છે કે

જેમા માત્ર સંપત્તિની જ કે જીવનના બાહ્ય અંગોની જ પૂજા નથી. ભૌતિક ઉન્નતિ એટલે આધ્યાત્મિક જીવનના પ્રવેશદ્વારનું આંગણું. આધ્યાત્મિક જીવનની તે પૂર્વપીઠિકા—પૂર્વ ભૂમિકા છે. માનવીના પ્રગતિક્રમમાં સ્થૂણનો સર્વાંગ સુંદર વિકાસ એટલે ભૌતિક ઉન્નતિ આ ભૌતિક ઉન્નતિ તો આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને શિખર ચડવાનું પ્રથમ પગથીયું છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિની વિરોધક તે નથી. બંને આધ્યાત્મિક જીવનની સરચાત માટેની પ્રથમ તૈયારી રૂપ છે. જે ભૌતિક ઉન્નતિને પરિણામે પશ્ચિમના જડવાદે આધ્યાત્મિક દેવાણું ઢાંક્યું છે, તે વાસ્તવિક ઉન્નતિ છે જ નહિ તે તો માત્ર મજબૂતા પાનાનો મહેલ છે જે કાંઈ પણ ક્ષણે ઢૂંકાઈ જાય તો જમીનદોરત ધર્ષ બધ છે. આજે એ ભૌતિક પ્રગતિ પોતાની ધોર બાંધી રહી છે, કાગળ કે તેણે ધર્મની-આત્માની-આધ્યાત્મની-અવગણના કરી છે. જડવાદમાં જકડાયેલા માનવીની કંપના છુટી થઈ ગઈ અને જેટલું નક્કર તેટલું જ તેને સત્ય જણાયું, પરિણામે માત્ર બાહ્ય અંગોને-સ્થૂણ સ્વરૂપેને જ અધારારણ મહત્તા આપવામાં આવી. કંપનાતીત અનિરંજનીય આત્મિક પ્રદેશની પ્રગતિ તેમને ન સૂઝ કે ન સમજાઈ.

આજે આપણે જડવાદની આર્થિક અને રાજકીય અસર નીચે ઊંચે. પરિણામે આપણને આજની યુદ્ધમાતનાઓ જીવલેજી બાસે છે. અને ખરેખર એ છે પણ જીવલેજી જ. છતાં તેનો સામે દકી ગંદેલા માટે આપણી પાસે તાકાત છે. અજ્યત આ તાકાતને ગળુગારીઓ તોપો કે વિમાનોનું પીટખળ નથી; પણ એક અબેડ અને અદ્વિતીય સંદેશખળ તેના પીટખળ રૂપે પડેલું છે. આપણે માત્ર એ દષ્ટિબિંદુ દેખાવવાની જ જરૂર છે. શા માટે આપણે આપણા જ આત્મધનની અવગણના કરવી? આધ્યાત્મિક મસ્તી એ કાંઈ જીવનની વાસ્તવિકતાઓને ભૂલી જવાનો નશો ક્ષણિક નથી. જીવનની

વાસ્તવિકતાઓમાં રહ્યા છતાં તેનાથી પર થઈ જવાનો એ તો કાયમનો અજબ દેવી કીમીઓ છે.

આ પ્રકારનું દષ્ટિબિંદુ કેળવવા માટે, આવી જાતની આધ્યાત્મિક મસ્તી પ્રાપ્ત કરવા માટે, સત્સંગની પરમ આવશ્યકતા છે. ન્યારથી આપણે સત્સંગાભિમુખ થયા ત્યારથી જ આપણી અવદશા બેઠી. સત્સંગ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સાચા સંતોના સહવાસ અને સેવામાં ઉત્તમોત્તમ સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ બધાઓ એવો પ્રારબ્ધયોગ તો કર્યાથી હોય કે એવાં સાચા અનુભવીઓ સહવાસ અને સેવા મેળવી શકે ? જના પરોક્ષ રીતે પણ માનવી ધારે તો સાન વાગનદાગ, સારા વિચારોદાગ, પૂજનપાઠ, ઈશ્વરસ્મરણ, અને સદ્વિચારદ્વારા યાગિવ્ય મળા કેળવી, આત્મસંપત્તિના અખૂટ ખજાનાના માસિક બની આ શબ્દિક, આગમપાથી પુરુષોત્તમના દાદમાથી બચી શકે.

પ્રત્યક્ષ સત્સંગ માટે સારા સારા આશ્રમો મંદિરો અને મંદોમા જવાની જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છા હોય જ છે. પરમાત્માની કૃપાથી ગુજરાતને આગળે જ્ઞાનસાગર આશ્રમમાંથી 'ઉત્થાન' માસિકની બે વર્ષથી શરૂ થાત થઈ છે. આપણુ ધર્મધન વગેરે, આપણી આત્મિક સંપત્તિ ખીલે, અને નિર્જનદેના અનુભવદ્વારા આ ભૌતિક આપત્તિઓને દૂર કરવાનું આમરું આપે એવું જ્ઞાનશિક્ષણ ઉત્થાન આપવા મથે છે. જિજ્ઞાસુઓ 'ઉત્થાન' દ્વારા ઉપર કહેલું દ્રષ્ટિબિંદુ કેળવી શકે છે. 'ઉત્થાન' આજના સંજોગોમાં આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યું છે. આ સમયે 'ઉત્થાન'ને અપનાવવામાં આપણું ખરું એમ સમાયેલું છે. ખરેખર ગૂંચાતનું તો એ પરમ સદ્ભાવ છે કે લગભગ સદ્ગના ગણ જોવા વેગન આર્થિક છુટકામાં સગડતા તેનાં સંતાનો માટે પરમાત્માએ 'ઉત્થાન' સમી રણદોનવાટિકા ઉઘી કરી છે. પ્રભુ, સોને તેનો સપૂર્ણ લાભ લેવાની મદદશુદ્ધિ આપે !

પ્રસંગસૂત્રી

રાજકોટમાં શ્રી. ગુલામરાય વજેચંદર જાયા વડીયે આશરે ૮૫ વર્ષની ઉમરે તા. ૬-૭-૪૩ના દિવસે આતુર સંન્યાસ લીધો. એમને પોતાને ઘેર ધણાં વર્ષથી વેદાન્તનું અવલુચ્ચાસતું હતું.—મુંબઈ; વિલેપારલે-ગેઠ મહુભાષ ૬. સોલીસીટર, અધ્યાત્મિક સંસ્કૃત વિદ્યા-લયમાં તા. ૮ તથા ૬-૬-૪૩ના બે દિવસે શ્રી. રવા. ગમસ્વરૂપજી વેદાન્તાચાર્યનાં વ્યાખ્યાનો થયાં.—મુંબઈ ટાલજાદેવી રોડ ઉપગના શ્રી નરનારાયણ મંદિરનો ૪૪મો વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૧૪-૬-૪૩ને દિવસે ઉજવાયો. શાસ્ત્રી ગોપાળજી કૃપાચંદ્રનાં હસ્તીર્તન તથા સત્સંગચર્ચા થયાં.—રશિયાના એક સંસ્કૃત વિદ્વાને મહાભારતનો રશિયન ભાષામાં અનુવાદ કરવા માંડ્યો છે.—હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી. સાવરકરનો ૬૧મો જન્મદિવસ, મુંબઈ ગોવાળીઆ ટેંકના મેદાનમાં શ્રી. આર. પી. પ્રાંજયેના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.—વડોદરાના હરદાસ શ્રી બાપુ મહાગજ ગદેએ મુંબઈના શ્રી નરનારાયણ મંદિરમાં તા. ૨૨ તથા ૨૮મી જુનના હસ્તીર્તન કર્યું.—દેવવાડામાં સ્વ. નરભેચંદર જીભાઈ ગેરકૂન પાઠશાળાનો મેજાવડો શ્રી. જગનલાલ શિવ-શંકર વૈદના પ્રમુખપદે યોજવામાં આવ્યો હતો.—હિન્દુસ્તાનમાં બવિધ્યના વાપ્તસરોપ તરીકે માર્ચલ વેવેલની નીમણૂક થઈ:—યુદ્ધમાં કરોડ પૈસા નિર્જીવાત્મક ફેરફાર નથી થયો. મિત્રરાજ્યો યુદ્ધ ઉપર આક્રમણ કરવાની યોજના ધડે છે એમ જણાય છે.

અલખની લેહ

卐

અલખ તણી લેહ લાગી;

રે મને અલખ તણી લેહ લાગી.

લવની લીડ મુજ લાગી;

રે મને અલખ તણી લેહ લાગી.

સાધુ પુરુષે આંખ ઊઘાડી;

માયાળાજી ખુલ્લી પાડી;

પરખી એણે મારી નાડી:

બહારંઝમા જ્યોતિ જગી;

રે મને અલખ તણી લેહ લાગી.

ચાર ઘડીની સ્વપ્નાં-હૃદિ;

એથી ઊઘાડી મારી દૃષ્ટિ;

કરુણાની કરી શી શી વૃષ્ટિ:

તમ રામમાં જાંચી લાગી;

રે મને અલખ તણી લેહ લાગી.

—મૂળજીભાઈ પી. શાહ

卐

કેમ થશે ?

હર હર ॐ હર હર ॐ

નાનું શું મનનું પાત્ર દિસે;
નભમંડળ માથે કેમ સખે ?

“ નિર્માળ જળપાત્ર સમું ગનશે
પ્રતિબિંબ અનંત તણાં ધરશે. ” હર હર૦

મહા શબ્દધ્વનિ અદ્વૈત ધમે;
દીન માનવબુદ્ધિમાં ન સગે ?

‘ગિરિ ગહ્વર શીસ્થિર શાંત ધશે
તવ બીલી, પ્રતિધૂન ધૂધવશે.’” હર હર૦

ચાર હાથનું દાઢું સુકું- /
કહો દિવ્ય ધૂત કયાં નીસરશે ?

“ સાંધી અનુસંધાન તાર
સુરસાન શુરુ જવ શીખવશે. ” હર હર૦

“ દિલની ફળાંજતા શોચી સખે ।
ભય-સંશય-મુગ્ધ તુંચાય રખે,
તુજ પેમપાત્ર તે તૂંજ સખે,
તેનાં બળ તુજમાં બે હરખે । ” હર હર૦

—રમેશ રંગનાથ ગૌતમ બી. એ.

મૃત્યુ અને તત્પશ્ચાત્*

લેખક :—શ્રી. પ્રાણલાલ પ્ર. બક્ષી, બી. એસસી.

૧

મનુષ્યનું સ્થૂલ ભૂમિશ પરનું જીવન તેના જન્મ અને મૃત્યુની મધ્યમાં સમાપ્ત છે. જન્મે અવસ્થામાં તે ક્યાંથી આવે છે, અને ક્યાં જાય છે તેનું જ્ઞાન રહેતું નથી. કેવલ અત્યંત સ્થિતિ અર્થાત્ અંધકારમાંથી થોડા પ્રકાશમાં આવે છે, અને અંધકારમાં અદર્ય થઈ જાય છે. મનુષ્યને અંધકારનો ભય છે. અંધકારમાં જતાં તે ડરે છે. તેને પ્રકાશમય જગ્યાના આ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી એકદમ મૃત્યુમય અંધકારવાળા જીવનમાં જતાં અત્યંત ભય લાગે છે. તે એટલે સુધી કે, મૃત્યુનું નામ ઠાને સાબળતાં તેને કંપ છૂટે છે. એટલે તેના મંગલમાં કંઈક વિશેષ તથામ દરવા કે જાણતા ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે !

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં તેમ જ અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોમાં મૃત્યુ પછીની જે અવસ્થાનું વર્ણન કરેલું છે તે પણ જ અતિ-ચમોક્તિથી ભરપૂર અસલ વસ્તુસ્થિતિથી ભિન્ન પ્રકારનું છે. તેને વાંચવાથી કે સાંભળવાથી મનુષ્યોની દૃષ્ટિનાશ્ચિત્તમાં મૃત્યુને માટે પણ જ ભયાનક વાતાવરણ ખડું થાય છે. તેથી સોડા તેના સંગ-

* લેખકે આ લેખ વિવેચનસાધીમંડળની માન્યતા ઉપર લખેલો છે.

ધર્મો વધારે જાણવા કે તપાસ કરવાની ખટપટમાં નહિ ઉતરતા મોત-
પણે તેના પર કાગો અધકાગમ થકો દાકી ગમે છે. પરંતુ જન્મ
અને મૃત્યુ જેવા મનાવો મનુષ્યોના હમેશના અનુભવોની વાતો છે,
તે સજ્જમા આપ્તી મધી અસાવધતા અને અજ્ઞાન મેવમાં એ
ખરેખર આચર્યાજનક છે !

મનુષ્યને પોતાના શાશ્વત, અને અમર્યાદ આત્મિક શ્રવાણ
જ્ઞાન નહિ હોવાથી, તે એમ જ અમને છે-કે, સ્થૂલ શરીર વડે શ્રવ
વાર્તા આપતું, એ જ માત્ર જાગૃત-જીવન છે જીવાત્માની હાથમની
ભૂમિમાં દારણરાગીર છે. તેના અનેક જન્માતરોના મંચિત
કર્મોનાં સરકા-મીજ દારણરાગીરમાં બીજા રૂપે રહેલો હોય છે. આ
સંક્રાન્તી-તે જેમ જેમ પરિપક્વ થતાં જાય છે, તેમ તેમ જીવાત્માને
નીચેની ત્રણ ભૂમિકાઓ—જેની કે (૧) સ્થૂલ (૨) સૂક્ષ્મકર્મિપ્રધાન
અને (૩) માનસિક, પરત્વે હાથ કરવાને તે તે ભૂમિકાની પ્રકૃતિ ॥
રાગીરે ધાગણ કરવા પડે છે. તેને સ્થૂલ શરીર, સૂક્ષ્મશરીર અને
માનસિક શરીરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે જન્માતરોમાં
માનસિક અંગ એકનું એક જ મહેક

જીવાત્મા જન્મ ધારણ કરવાને તૈયારી કરે છે, ત્યારે તેના
સચિત કર્મોમાંથી અમર એક જન્મમાં ભોગવવા માટે ॥ કર્મો-જેને
પ્રારબ્ધ કર્મો કહેવામાં આવે છે. આ પ્રારબ્ધ કર્મો ભોગવવાની
અનુકૂળ એક પ્રથમ માનસિક શરીર જીવાત્મા ધાન્ય કરે છે
ત્યાર પછી નીચેની સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાંથી સૂક્ષ્મ શરીર (Emo-
tion & body) ધાગણ કરે છે, અને હેવટ સ્થૂલ ભૂમિકા પર
પ્રારબ્ધ કર્મોનાં જણાનુમય અનુસાર જે દેશ, જાતિ, પરિસ્થિતિ અને
માતાપિતા વગેરે નિશ્ચિત થયેલાં હોય છે, તે પ્રમાણે અમુક માતાના
મર્જની સાથે કર્મોના દેવો અનુમોદન કરી આપે છે એટલે તે પ્રાર-
બ્ધના સૂક્ષ્મ સરકારો પ્રમાણે હિપર જણાવેલાં સૂક્ષ્મ શરીરોની વચ્ચે
સ્થૂલ શરીરનું ધાગણ થવા લાગે છે, અને સામાન્ય રીતે સર્વ દોષ

મોજે છે, તેમ નવ માસ પછી બાળકરૂપે જન્મે છે. જન્મ થયા અગાઉ આપણે જોયું તેમ એક પછી એક સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ ભૌતિક તથા શરીરો ધારણ કરે છે. માનસિક શરીર વધારે સૂક્ષ્મ હોવાથી જીવાત્માનો પ્રકાશ તેમાં વિશેષ હોય છે; તેથી જોહો સૂક્ષ્મ શરીરમાં અને તેથી જોહો સૂક્ષ્મ શરીરમાં. મનને તેમ જ ઉર્મિઓ અને લાગણીઓને પ્રવર્ણિત થવા માટે સૂક્ષ્મ શરીર એક સાધનરૂપ છે, તેમાં મગજ અને જ્ઞાનતંત્રમંડળની-વિવિધતાની પેટે-જોજના થયેલી હોવાથી, તેની મારફત મન અને લાગણીઓ, ઇન્દ્રિયોના મોઝકો વડે સૂક્ષ્મ ભૂમિકા પરત્વે બ્યવહાર કરી શકે છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં જો જ્ઞાન-ન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની મોજના ન હોય તો જીવાત્માને સૂક્ષ્મ ભૂમિકા ઉપર કાર્ય કરવાનું અશક્ય બને છે. તેથી જ રીતે સૂક્ષ્મ શરીર (Emotional body) ન હોય તો લાગણીઓ અને ઉર્મિઓને ઉદ્દામ થવાનું અશક્ય બને છે અને એજ પ્રમાણે મનના વિચારોને ઉત્પન્ન થવા માટે માનસિક શરીર છે આ રીતે જન્મ ધારણ કરતી વખતે જો મગજ શરીરો એક પછી એક ધારણ કરવા પડે છે અને સૂક્ષ્મ શરીરના મૂલ્ય બાદ એક પછી એક ત્રણે શરીરો મૂકવા પડે છે. જોટલે જેમ આપણે નવા વસ્ત્રો ધારણ કરીએ, અને મેલાં થયા બાદ બદલી નાખીએ, તે જ પ્રમાણે જીવાત્મા દરેક જન્મે નવાં નવાં શરીરો ધારણ કરે છે અને જીવું તેમ જ નિરૂપયોગી થયે છોડી દે છે.

મગજ પછીની રિગતિ તેના મર્યાદા સ્વરૂપમાં સમજવા માટે ઉપરની દલીલત મજબૂત હોવાથી તે અગ્રે આપેલી છે.

સામાન્ય મનુષ્યોનાં ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવમાં એકાએક મોટો ફેરફાર થતો નથી. તેથી તેઓ જેવા સૂક્ષ્મજીવન રૂમિયાન હોય છે, તેના જ મૂલ્ય પછી પણ ગ્રહે છે. જુદાવસ્થા તેમ જ અનેક પ્રકારના રોગોને પરિણામે શરીર છૂટું થવાથી, અથવા અનેક પ્રકારના અક-સ્માતોને પરિણામે બ્યારે સૂક્ષ્મ શરીર છૂટું પડે છે, ત્યારે મન તેના

સિવાય સર્વ ઉર્મિયો, લાગણીયો અને વિચારો મન વગેરે તત્ત્વો
 જેમના તેમ આદી રહે છે. એટલે રથૂવ શરીર સિવાયના બીજાં સૂક્ષ્મ
 શરીરો-તત્ત્વો-સૂક્ષ્મભૂમિકા (જેને બૂદ્ધ્યોક કહેવામાં આવે છે)
 ઉપર અમુક સમયને માટે રહે છે. મરણ સમયે અમુક ક્ષણિક અથવા
 વધારેમાં વધારે ૩૬ કલાક સુધી માદ નિદ્રાના જેવી જોવાન અવસ્થા
 જોાય છે. તે વખતે આણુજાણુનાં સમારોહીઓએ રાકકગ અને
 કલાહોલ નહી કરતા અત્યંત શાન્તિ રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા
 છે. રથૂવ શરીરથી છૂટા પડતો વખતે જીવાત્મા પોતાના રથૂવજીવન
 દરમિયાન બનેલ સર્વ બનાવોની તોષ લે છે એટલે કે તે સર્વ
 બનાવો અલ્પચિત્રની મારફતે તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળથી ઝડપથી
 પસાર થતા હોય તેમ જણાય છે. આ આત્મનિરીક્ષણના કાર્યમાં
 જીવાત્મા ચંચાલ્યો હોય ત્યારે તેની શાન્તિ અને એકાગ્રતામાં ખલેલ
 પડવી નહિ જોઇએ રથૂવ શરીરનો ત્યાગ કરવાની આ અંતિમ અવસ્થા
 કેટલી મહત્વની છે, અને તે સમયે કેવા કેવા આત્મિક ફેરફારો
 થાય છે તે સર્વમાં અત્રે જરા વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાનું આવશ્યક
 જણાય છે. આ ખાસ મહત્વની દૃષ્ટીકત, સામાન્ય રીતે સહેનાયથી
 ઉપવબ્ધ થઈ શકે એમ નથી, તેમ જ એકદમ સમજમાં ઉતરે નહિ
 તેવી હોનાયી જિજ્ઞાસુને કઈક અંશે ઉપયોગી થાય તે હેતુથી તેના
 અત્રે નિર્દેશ કરેલો છે પ્રથમ એ ઉદ્ભવે છે કે, જો જીવાત્માને કાયમનું
 એક જ શરીર-કાચુ દેહ-છે તે જન્મ જન્માન્તરોના કર્મસંસ્કારોના
 બીજ કયા ગતિ કેવી રીતે રહે છે ? જેમ એક સૂક્ષ્મબીજમાંથી વૃક્ષ
 થાય અને વૃક્ષના સંસ્કારો બીજમાં પાછા સમાઈ જાય તે જ પ્રમાણે
 જીવાત્માને કારણશરીર સિવાય બીજાં નીચેની ભૂમિકાઓમાં વ્યક્ત
 થવા માટે ત્રણ શરીરો ધારણ કરવા પડે છે. તે ત્રણે શરીરોનાં ત્રણ
 સ્થાયી અણુઓ- (Permanent atoms) હોય છે. (૧)
 રથૂવ શરીરને માટે-રથૂવ સ્થાયી-અણુ, (૨) ઉર્મિ શરીરને માટે

સૂક્ષ્મ-સ્થાયી-અણુ અને (૩) માનસિક શરીરને માટે માનસિક સ્થાયી-અણુ. ત્રણે શરીરો દ્વારા યતાં કર્મો અને તેના સંસ્કારોની છાપ આ સ્થાયી-અણુઓ ઉપર પડે છે, અને તેમાં સંગ્રહિત થઈ દરેક જન્મ લેતી વખતે બીજાની માફક વિકાસ પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે સૂન-સ્થાયી અણુને લઈએ તો તેમાં જૂતકાળમાં લીધેલા દરેક સૂન શરીરોના કર્મસંસ્કારોની છાપ પડેલી હોય છે. તેવી જ રીતે સૂક્ષ્મ અને માનસિક સ્થાયી-અણુઓનું પણ સમજવાનું. આ પ્રમાણે આ સ્થાયી-અણુઓના ઉપયોગ દરેક જૂમિકાના બીજ તરોડે થાય છે. એટલે કે દરેક જન્માન્તરોનાં ત્રણે શરીરોના કર્મસંસ્કારોની છાપ આ ત્રણ સ્થાયી-અણુઓ અથવા બીજોમા કેન્દ્રિત થાય છે, અને તેમાંથી જ ફરી વિકસિત થાય છે.

મરણ સમયે મનુષ્ય જ્યારે સૂક્ષ્મ દેહથી છૂટો પડવાની તૈયારી કરે છે, ત્યારે તેના સૂક્ષ્મ જીવનના તમામ સંસ્કારોની છાપ, તેનું સૂક્ષ્મ સ્થાયી અણુ જે હૃદય-સ્થાનમાં રહેલું હોય છે, તેમાં યથાસ્થિત પડેલી હોય છે. તેને કુંડલિની પોતાના મૂળાધાર ચક્રના સ્થાનમાંથી ઉર્ધ્વમુખ થઈ સૂક્ષ્મ દેહનો ત્યાગ કરતી વખતે હૃદયમાંથી સૂક્ષ્મ-સ્થાયી અણુને મુખમાં લઈ હૃદયરથ સુપુરુષા માર્ગે થઈ મસ્તકના મધ્ય પોલાણમાં જઈ સૂક્ષ્મ દેહનો ત્યાગ કરે છે, આ સમયે સૂક્ષ્મ શરીરની સર્વ ધન્દિયો જુડી પડી જવાથી તેનું જાગૃત હોન અન્તર્મુખ થઈ જાય છે, અને તેથી સૂક્ષ્મ જીવનના દરેક બનાવોનું દિગ્દર્શન થોડા જ સમયમાં ચલ-ચિત્રની માફક થાય છે. એ કારણથી જ તે સમયે શાન્તિ રાખવાની આવશ્યકતા રહે છે. જેમ ભિન્ન ભિન્ન ગુણ કર્મો અને સ્વભાવવાળા લોકો સૂક્ષ્મ જૂમિકા (જૂમીકા) ઉપર એક જ જાતની પરિસ્થિતિમાં રહેતા નથી અથવા રહી શકતા નથી તે જ પ્રમાણે મરણ બાદ સૂક્ષ્મ-જૂમિકા (જૂવરૂલોક) માં પણ લોકો ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં રહેતા જણાય છે.

બુદ્ધોક્ત અને બુદ્ધવૃત્તો સમય પૃથ્વીતાવ અને જલસતરવના જેવો છે. જળની સપાત્ર ઉપર પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણી, ઝાડ, મકાનો અને અન્ય પદાર્થોના પ્રતિબિંબો જેમ અસ્પષ્ટ રીતે જણાય છે, તેમ ગ્રંથ સંગ્રહ અને તેના ઇન્દ્રિય-ઓવરલોડિંગ પછી જીવાત્માની પરિસ્થિતિ યાવ છે. જળમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કિનારાના પદાર્થોનો મેગ્નિટ્યુડ ન્યૂન પડે છે, તેવી મગ્નિટ્યુડ પછી પરિસ્થિતિ યાવ છે. જળનર ને બુદ્ધ-લોકનો સાતમો સ્થૂન ચિહ્ન છે.

સ્થૂલ જીવન દરમિયાન ત્રણે શરીરો એકત્રીત થઈને રહેલા હોય છે. સૌથી ઉપર અગાધારમાં કાચ સંગ્રહ રહેલું છે તેની અદ્યત્ન ભાગમાં પડતી માર્કેટ માનસિક-સંગ્રહ આવેલું હોય છે, તેની સૂક્ષ્મ-લાગણીશી અને સર્વની મુખમાં સ્થૂલ શરીર, એ પ્રમાણે મુદ્દમ અને ઘટ્ટ પ્રકૃતિના પ્રમાણમાં, પગ્ગુ એકબીજામાં એકત્રીત થઈ રહેલા હોય છે. મરણ સમયે સ્થૂલ શરીર વચ્ચેથી દૂર પડે છે, એમલે આખી જોવાનો, કાનવડે સાંભળવાનો વગેરે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોથી થતો બહિર્ જગતનો વ્યવહાર બંધ થઈ, સૂક્ષ્મ શરીરનો આંતરિક વ્યવહાર માત્ર થઈ શકે છે. શરૂઆતમાં થોડો સમય તો આ પરિસ્થિતિ ધણી જ વિચિત્ર અને કેન્દ્રીક વાળી લાગે જણાય છે, કારણ તેને હમેશના પરિચિત સ્થૂલ પદાર્થો દેખવામાં આવતા નથી, કંઈ જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ દેખી શકાતું નથી, પણ એ જોવાનો કે કહેવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે, છતાંય કશુંય બની શકતું નથી. આસપાસ ચારે તરફ એકાત્મનું અનુભવ અને પોતાના જેવું જણાય છે, ધડીમાં-જે સ્થૂલ શરીર છોડ્યું છે, તેમાં હાજન થવાની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા યાવ છે. પણ હવે તો સ્થૂલ શરીર પ્રાણ વિનાનું જ પડેલું હોય છે, અથવા તો અગ્નિસરહાર થઈ ગયા હોય છે, એટલે તે ઇચ્છામાં નિષ્ફળ યાવ છે. હવે તો જીવાત્માને ધીમે ધીમે બુદ્ધવૃત્તોની વસ્તુસ્થિતિને પરિચિત થવું પડે છે. બુદ્ધવૃત્તોની ગ્યના અને વસ્તુસ્થિતિ, બુદ્ધોક્ત કરતા જુદા જ પ્રકાર-

ંતી હોય છે, તેનું અર્થે દુકંઠમાં વર્ણન કરવામાં આવે તો તે અપૂર્ણ જણાશે, તેથી તેના સંબંધમાં એક સ્વતંત્ર લેખદ્વારા વિવેચન કરવામાં આવશે. જેટલે દરજ્જે ભૂતાર્ક (સ્થૂલ ભૂમિકા) ની સત્યતા જણાય છે તેટલે જ દરજ્જે, અથવા અધિકાર સૂક્ષ્મભૂમિકાઓ (બૂવરૂલોક, સ્વર્ગોક વગેરે) સત્યતાની વધારે સમીપ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે એક સ્થૂલ દષ્ટાંત લખ્યે તો જેમ જમીનની સપાટી ઉપર રહેલાં પ્રાણી, પદાર્થો અને જળમાં રહેતાં પ્રાણી, પદાર્થોની વસ્તુરિચયિતામાં તદ્દાવત રહેશે, તે પ્રમાણે જ ભૂતાર્ક અને બૂવરૂલોકનાં પ્રાણી, પદાર્થોની આકૃતિ, રૂપ, રંગ પરિમાણ વગેરેમાં ઘણા ઘણા ભેદ હોય છે.

પૃથ્વી ઉપગતી મનુષ્ય જાતિમાંથી ઘણા જ ઓછા પ્રમાણમાં મનુષ્યો, નિદાસકમતાં ઉચ્ચ પગથિયા સુધી એટલે જીવનમુક્ત સ્થિતિ સુધી પહોંચેનાં હોય-છે. તેથી જેમની દિગ્ધૃષ્ટિ ખીચેલી હોય છે, તેઓ જ એ મહાન બાહ્યમર્યાદા બેઠ (લીલા) ચચાર્ય સ્વરૂપમાં સમજાય છે. એ બાહ્યમર્યાદા કૃતિ-રચના, વિરાગતા, ભગવતા અને વિવિધતાનાં પ્રિયદર્શન કરતાં જ વાણી અને વિચાર શિથિલ થઈ જાય છે. સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને મહદ્થી પણ અત્યંત મહદ્ એવી તે કુશલ કલાકારની અગ્રણ્ય કૃતિ અને રચના છે.

મગનાં મનુષ્ય ધીમે ધીમે ત્યાર પછીની પરિસ્થિતિને પરિચિત થતા જાય છે. બૂવરૂલોકમાં મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યો તેમ જ જીવન કેટલાક અદરપ મદગાર તરીકે કામ કરે છે, અને નવીન જનાગને કેટલીક માહિતી અને આશ્વાસન આપે છે. બૂવરૂલોક સંબંધી જગા વિશેષ માહિતી, સ્વખ્યાવરણ, વિચારોનું બળ, મરેનાંઓને સદાયના આપવાના પ્રકાર વગેરે જ્ઞાનપ્રવા જેવી હકીકત આ લેખના બીજા વિભાગમાં આપવામાં આવશે.

અપૂર્ણ

સ્વામી શ્રી રામતીર્થ-એક અંબલિ

લેખક — શ્રી. શાન્તિવાલ કાકર, એમ એ .

છેલના અડધા સૈકામાં અગ્રેજી ભણેલા આપણા ટ્રેસના યુવાનો તમા અમેરિકાના શિક્ષિતો તા હન્યમાં વેદાન્તનો ચિહ્નિડિગ પીટના અને ભારતીય સરકાર તરફ બહુ માનપૂર્વક ધ્યાન દેન્દ્રિત કરનાર સન્યાસીપ્રવર વિભૂતિઓ બે-એક સ્વામી શ્રી વિવેકાનન્દ અને બીજી સ્વામી શ્રી ગમતીર્થ બનેએ વેદાન્ત જેવા ગદન વિષયને સાદી, સરલ, સચોટ ભાષામાં વિવરણાત્મક રીતીથી રજૂ કર્યો તેમાં ય વળી તેની વ્યાવહારિક બાજુ તરફ જીવનગ ગવના નિર્માક વનગજની ત્રાડસમેા અડગ અને અગ્રી એક સ્વામી રામતીર્થનાં વ્યાખ્યાનોની બીજી એક વિશિષ્ટતા છે તેમનાં હૃદયંગમ સુમધુર દૃષ્ટાન્તો-વિષયને સ્પષ્ટતાથી પ્રતિપાદન કરતા, સરળ અને સચોટ

કેટલાય કોલેજિયનો તથા યુવકોનાં મનને ધર્મની લાગણીથી પ્રથમ ગવનો અને આધ્યાત્મિક માર્ગની કેડી પગ પહેલા પગલાં મ ગવનો બધ સ્વામી શ્રી ગમતીર્થનાં વ્યાખ્યાનો તમા લખાણોને ભાગે ગય છે । તેમની વાણીમાં આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રજુતા છે, સ્વાનુભૂતિની સ્પષ્ટતા છે, કવિની મૃદુતા અને સૌન્દર્યપૂર્ણ છે, પયગ બરની સચોટતા અને શ્રદ્ધાગુતા છે, લાક્ષ્મી સુકુમારતા અને સ્વાર્પણભાવના છે, નિગ્ધનદની

મસ્તી અને સુશીની ખુમારી છે, ધ્યાનમગ્ન હિપાસનીનો પ્રાચુર-શુન્ન-
સ્વ છે, ચિત્રકારની તાદ્દશતા તથા ચિત્રમયતા છે, અને સૂક્ષ્મ અનાદત-
નાદને સતત સાંભળનાર સંગીતપ્રેમીની દિવ્ય સુગેય સુષમા છે. તેમની
વાણી એટલે આત્મસાક્ષાત્કારની મ્હોરેલી ડાળે બેઠેલા પ્રક્રિયપુંગવનું
આત્મમસ્ત ફૂગ્ગન, આત્મનિષ્ઠાની ધનઘટાને જોઈ દર્શનરૂપ કરતા કલા-
પીના કેકારવ.

જ્યારે જ્યારે હું તેમનું ધ્યાન કરું છું ત્યારે મારી આંતર્દષ્ટિ
સમક્ષે ખડી થાય છે એક તેજસ્વી મૂર્તિ. તેમનું સારિત્વક દૃષ્ટનો આ-
દાર, લક્ષ્મી બંધાયેલું છે ચોગમદ્, સમતોલ ચરીર. તેમના બર્ગમય
લલાટ ઉપર અભ્રમાનનો તેજસ્કુંડ વિલસે છે. અભિરંગી ભગવા
ધોતિયાનો એક છેડો તેમણે પોતાની શાશ્વત્તિ આદ્યાહી બેપરવાહીયા
ખભા ઉપર નાંખેલો છે. તેમની આંખોમાં પ્રેમના હોડાળૂનો નરો છે,
આત્મભોજની મધક છે, ભક્તિનાં પૂર ઊઠે છે, 'અહં વ્રત્તાસ્મિ'ની
અકગ એકાગ્રતા છે, સર્વત્ર આત્મદર્શન ચલાવી ઊભરાતાં શાન્તિ
અને સંતોષ છે. તેમનું ભવ્ય મસ્તક જમણી બાજુએ સહેજ ઢગેલું
છે. તેમની આસપાસના વાતાવરણમાં સ્ફુરતો દિવ્ય ધ્વનિ, નિમ્ન-
નંદની સેરા પ્રગટાવતો, સહાર ઉવાયલો શુંજે છે. બ્યાવહારિક અને
સૈદ્ધાન્તિક-સૂઝના વિરોધો એ મરત આદ્યાદના સાંનિધ્યમાં સમી
ર્ગયા છે. તેમણે-પોતાનો જમણો હાથ વાળીને એક શિક્ષા પર ટેકવ્યો
છે. તેમની પાછળ ધ્યાન અને તપના રાશિચમો, ધનદાદિમાન્જાદિત
દિમાવમ પોતાનાં અનેક જાનજૂજો વિસ્તારતો બિભો છે. ઉપર પથ-
રાયું છે અનંતતાના વિસ્તાર સમું સ્વચ્છ આકાશ-અણે અનંતતાએ
અનંતતા સાથે મૌન ગોઠડી આંવી છે ! પાસે વહી રહ્યો છે 'રામ'ની
લહારી ગંગાનો કલકલરવમુખ્યિત પ્રવાહ—તેણે આત્માનંદની
જાનગંગાનો પુનિત પ્રવાહ ! મસ્ત આદ્યાદ રાગ ધ્યાનમગ્ન, નિરોધ
બિભો છે—તેણે અનંતતાના કેા બ્યાવરે પોતાની સૃષ્ટિને આંખની

કીકરીમા ભરી લેવા સ્હેણે ભયમાન વિશ્વકર્તા બોલાઈ માગ મનમાં
ભગવતી શ્રુતિ ગણ્યમે છે, “કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂર્વાયાત-
ત્યતોડધાનં વ્યદધાત્તદ્ધાશ્વતીમ્યઃ સમામ્ય” ।” વારંવાર નમસ્કાર
હો એ ન્હાથી, કાચે-ત્તના દિવસોથી પ્રથમ ગુરુન્ધાને વિગળતી, આખ્યા-
તિમક માર્ગ તમ્મ અચૂકપણે મૂક અંશુલિનિર્દેશ કરતી, સ્વામી રામની
ગનોદર મર્તિને !

આવ્યકાળથી જ સ્વામી નમને તપસ્યા કરી પડી હતી. માતાનું
સ્તન્ય ન મળતા તેમનો દેહ દુર્બળ રહ્યો હતો. તે દુર્બળ દેહને તેમણે
વજ્રમય મંત્રજાલકિત વડે ખડતલ અને સુદઃખનાવ્યો—માયનું દૂધ
પીને અને નિસર્ગદેવીના સ્વચ્છ વાતાવન્યમા પ્રેમજ્વાલાયક, સૂક્તિ-
ભર્યા, તાઝગી બક્ષતર, માઈપિના માર્ગો સુધી સતત આશવાના—
ફરવા જવાના વ્યાપાગપ્રયોગો કરીને, ફરતા ફરતાં પણ તે વાંચતા
અર્થના વિચારતા એકેએ દામ્ય નકામી જવા દેતા નહિ. નહિ તો
બગીસ વર્ષની ટુંકી જીવન-અરથોમા તેમણે નિશ્ચિત કરેલું પોતાનું
જીવનદાર્ય, સંપૂર્ણ રીતે સાધી કેમ સકાય ? તંદુરસ્તી અને મન-
દુરસ્તી બને માટે તે એક જ ઇલાજ સૂચવે છે; એકના કુદરતનાં
સુંદર દરયોથી, વીટળાવલા પ્રદેસ પગ માઈયો સુધી, દીર્ઘશ્વાસોન્મીસ
લેતા, ફરવા નીકળી પડતુ તે.

ગરીબાઈમાં રહી અભ્યાસ કર્યો. કેટલીક વાર તો અન્ન સિવાય
તથા વસ્ત્ર સિવાય અક્ષાથી લીધું; પણ વિદ્યાભ્યાસરૂપી તપશ્વર્તિ
અરખલિતપણે ચાલુ રહેવા દીધી. તેમનો પ્રિય વિષય ગણિતશાસ્ત્ર.
તેણે તેમને ચિત્તની એકાગ્રતારૂપી યોગક્રિયામા પગલાં મંડાવ્યાં. ગણિ-
તનો વિષય લઈ તે બી. એ. માં પંચતમ વિદ્યાપીઠમાં પહેલે નંબરે
આવ્યા. સાઠ રૂપીઆની માસિક ફેલોશિપ મળી. તે જ વિષય લઈ ૨૧
વર્ષની નાની ઉંમરે એમ. એ. ની ઊપાધિ પ્રાપ્ત કરી. જન્મે અને
સ્વભાવે પ્રાહાણુ એવા રામે શાનોપાજન કર્યા પછી જ્ઞાનવિતરણને જ

પોતાનું કન્યા માન્યું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અને અધ્યાપકશ્રવનમાં તેમણે પોતાના શિક્ષકો તથા સદાધ્યાયીઓનાં દિલ છતી લીધા હતાં. કાગળ કે રામ મૂળથી જ શુદ્ધ પ્રેમનો દૂધારો હોતા. ત્યાર પછી તે સ્વામી ગમે અનેક સંત મહાત્માઓની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરેવો. હાથીઝ, અત્તાર, મૌલાના રૂમ અને શમ્સ તબ્રેઝ જેવા ઈસ્લામના સુધીઓ તેમના મનના પુરતકાલ્પમા ચિત્પરિચિત તરીકે ગિગાજતા. ભાગ્ય-પાવની રામાયણી કથાને વ્રજલાપામા ચિતંતન કરી જનાર ગોસ્વામી મહાત્મા દુનસીદાસનું હોદ્દી તે તેમની નસોમા જ વહેતું હતું. તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં મહાપ્રભુ ચૈતન્યના પ્રેમથીકર હોડતા; તુકાગમ અને નાનકનાં ભક્તિલાવબંધી ભાગનોની હહેરો આવતી; કળીંગ, ફરીદ, હસન અને જુમલીકલંદની ગયળી પ્વાનનિમગ્નતા હોંકે હોંકે હાગર રહેલી જાણાતી; મીરાંબાઈ, ગોષાળસિંહ અને જુલ્લાશાહની આધ્યાત્મિક શક્તિ ધસમચતી વહેતી; મોગસબ્રાહ્મ ગગધાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર, જોમર્સન, કાર્લમાક્સ, હક્સી, મીક્ષ, ડાર્વિન, સ્પેન્સર વગેરે વિચારકો તથા વૈજ્ઞાનિકોની વિચારકણ્ઠાઓ ચમકતી; વોલ્ટવીટમેન અને યોગેશ્વર સ્વચ્છંદ સ ગીત કલરવ કરતું કલ્પોલ્લસતું; કણાદ, પતંજલિ, કપિલ, જૈમિનિ, બાદમાયલ, ચોતમ વગેરે ભારતીય ઋષિવરોનાં આર્ષદર્શન પોતાની તેજકણ્ઠાઓ વેરતા; ટેન્ટ, હેગલ, ગેટે, સ્પાઈનેઝા વગેરે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો પણ પોતાનો સૂર પૂનવી તેમના વ્યાખ્યાન સંગીતને સમૃદ્ધ અને મધુર બનાવતા. આ રીતે જોતાં સ્વામી ગમતું સમગ્ર શ્રવન વિદ્યાભ્યાસરૂપી તપમા જ વ્યતીત થયું છે. તે જે વાંચતા, તે વિચારતા, અને તે સધળાં તરવો આદમાનુભૂતિની જોગ્ય ઉપર નાણી જોતા. જે સો ટચતુ સોનું નીચડે તેને જ તે સંધરતા, બાકીના ફાતગે ફેંકી દેતા.

પોતે આવા સમર્થ વિદ્વાન હતા, છતાં પણ, ભક્ત ધનારામને તેમણે પોતાના શુદ્ધ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. ભક્ત ધનાગમ કંઈ પંડિત

ન હતા, છતાં સ્વામી રામે તેમના તરફ ગુરુભક્તિ, શ્રદ્ધા, અને માન
 જીવનના અંત સુધી સાધુ ગામ્માં. એ રીતે ગુરુભક્તિ અખંડિત રીતે
 એકનિષ્ઠ ગામ્માં તે પોતે જ એક મોટી-સાધના છે. તેનાથી સાધકને
 અનેક ફેવી ગુણો સિદ્ધ થાય છે, અને ગુરુપ્રસાદથી જે સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ
 થાય છે તે તો જુદું. અત્યાગ્ના અત્રિજી ભણેવાએને ગુરુની જરૂરિયાત,
 તેમની શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અનન્ય ભક્તિ, અને તેની સાધનાના માર્ગમાં
 આવશ્યકતા આપણને સ્વામી રામે આ રીતે સીખવાકયું.

સ્વામી રામની જરૂરિયાતો બહુ થોડી હતી. તેમનો ત્યાગ અનન્ય
 ના. વગર પૈસે, કેવલ શ્રુતિ પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને, જપાન, ઈન્દ્રિય,
 અમેરિકા વગેરે દેશોની મુસાફરી કરવી એ કંઈ નાનીમૂની વાત નથી.
 અમેરિકાના પ્રમુખે એક વખત તેમને “કંઈ લેઈશું” કરશું હોય તો
 મને કહો.” એવી મતલબનો પ્રશ્ન કરેલો. તેના જવાબમાં તેમણે
 નીચેના બાવાઈનું કહેલું, તે ઉપરથી તેમની ત્યાગવૃત્તિ કેવી પ્રખળ
 હતી તે જણાઈ આવે છે. તેમનો જવાબ નીચે પ્રમાણે હતો, “ગમ
 બાદશાહ આખા જગતને પોતાનું ગણે છે, એટલે આખું જગત રામ
 બાદશાહને પોતાનો ગણે તે સ્વાભાવિક છે એટલે રામને જે મીઠાની
 જરૂરિયાત પડે કે તે મીઠા આપોઆપ તેની હાજરીમાં ઉપસ્થિત થઈ
 જાય છે.” તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે સૂર્ય એ પોતાના કેન્દ્રમાં સ્થિત
 રહે, તો આસપાસના ગ્રહો તથા નક્ષત્રો આપોઆપ પોતાની જગ્યાએ
 ગાંઠવાઈ જશે, તેમાં કંઈ સૂર્યને ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. તે પ્રમાણે
 દરેક મનુષ્ય સ્વભાવે દિવ્ય ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા જ છે. તેણે પોતાના
 કેન્દ્રમાં સ્થિત રહેવું, અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠ થવું. બીજું કંઈ જ કરવાની
 તેને જરૂર નથી. પરિણામે તેને જે જે જરૂરની વસ્તુઓ હશે તે
 જીવનમાં આપોઆપ જ ઉપસ્થિત થઈ જશે. ખરી રીતે સ્વામી રામના
 જીવનનો આ જ પ્રધાન સદેશ છે. તેમની જગતના દરેક મનુષ્ય પ્રતિ
 હાકલ છે. “આત્માસાક્ષાત્કાર કરો; સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરો. તમારી

દિવ્ય સત્તાને પિંછાનો. એટલે લાખ, શંકા, લોભ, મોહ વગેરે અંધ-
 કારનાં સત્ત્વો આપોઆપ વિલીન થઈ જશે—જેમ સૂર્યોદયની પ્રથમ
 છાયા પડતાં ભૂતાવળ લાગી જાય છે તેમ તમારી મહાન ચૈતન્યસત્તાને
 ઓળખો, વિદ્યારૂપ સાથે એકમ સાધો, તમે સ્વભાવે ઘેડું નથી, પણ
 ચૈતન્યરૂપી સિંહ છો. તમારી મહત્તા પિંછાનો. પછી તમારે તુચ્છ
 જગતના માનિક પદાર્થોને મેળવવા કાંઈ મારવાની જરૂર જ નહિ
 રહે.” આ સ્વામી ગમની હાકલ તે ભારતીય સંસ્કૃતિનો સનાતન
 હાકલ છે, ‘ઉત્તિષ્ઠત ક્ષામત પ્રાપ્ય ઘરાન્નિયોઘત’ એ શબ્દોમાં
 સોનેરી અક્ષરો વડે આસેખાયલી ભગવતી શ્રુતિ માતાની હાકલ છે,
 દરેક પરમઠાકુણિદ આચાર્યવરની હાકલ છે; અને દરેક ધર્મપ્રેમી,
 વિવેકી મનુષ્યની એ ફરજ છે કે તેણે એ હાકલ પ્રમાણે વર્તી, આત્મ-
 સ્વધારકાર કરી, સ્વામી ગમ જેવા ઋષિઓના ઋણમાંથી મુક્ત બની,
 ઋણિતર્પણ કરી, અતિ પોતે કૃતકૃત્ય બનવું.

સ્વામી રાગની ખીછ વિશેષતા છે તેમનું પરમ દમાણુ હૃદય, તેમનો
 સર્વાત્મભાવ, પ્રેમની ગરતીમાં, સાધનાના સમયમાં, સુખ રીતે પ્રજુ-
 પ્રાપ્તિ માટે તે આખી રાત પ્રેમાયુ સારતા. પરિણામે સપ્તારમાં જ્યારે
 તેમનાં ધર્મપત્ની પચારી વાળતાં, ત્યારે તેમને આચર્ય થતું કે આખી
 ચાદર ખીલી કેમ થઈ ગઈ છે ! દિમાલપનાં એકલ શૂન્ય મિશિશુંગોમાં,
 તેમની વ્હાલી ગંભાનેઢિનારે, કુદરતના કોઈ રમણીય દ્રવ્યના જોળામાં,
 અમેરિકાના કોઈ હરિયાળા વનપ્રદેશમાં, કેટલીય વખત વ્યાખ્યાન
 આપતાં આપતાં કે ચર્ચા કરતાં કરતાં તે શૂન્યમનરૂ બની જતા,
 અકરમાત્ત સ્વાભાવિક રીતે જ ઈકારનો પ્વનિ તેમના મુખમધમાંથી
 નીકળી પડતો. ભગવાનના વિરાટ ચૈતન્ય સાથે એકરૂપતા થતાં પ્રેમાશ્રુ
 તેમનાં લોચનમાંથી ટપકી પડતાં. આ તેમનું સુકોમળ દલિદહ્ય બતાવે
 છે. તેમના હૃદયમાં ભક્ત અને દલિ-બંનેનો સુમેળ સધાયો દતો. તેમનાં
 સ્નેહમાં અચોક્કસ મધુ હિન્દુ દલપદ, સર્વાત્મભાવ, નકુર દેવગતતા અને

માદ્ર પ્રેમ સંઝરે છે વ્યાખ્યાનોમા પણ તેમની ગદ્યશૈલી પદ્યના ગુણોની પ્રતીતિ કરાવે છે આ રીતે તેમની નિયામસરણિમા આપણને દરિ અને દિલ્લમુકનો વિગ્ધ, સુભગ સંચાગ ન કરે પડે છે જે દર્ષ પણ માણસ તેમની પાસે ચકાસમાધાન માટે જતા અથવા ચર્ચા કરવા માટે જતો, અથવા દેખી પ્રેરાઈ તેમને ઉતારી પાડવા માટે જતો, તો પ્રથમ તો તેઓ એક નિર્દોષ તાગકની જેમ દિલ્લકિલાટ ગુણ મુક્ત હાસ્ય કરતા ત હાસ્યમા પ્રતિરેખાંનુ સમગ્ર જરૂરી લઈ, તેને જામૃતમય કરવાનું જામૃત્ય હતુ પછી પોતાની ચૈતન્યધારા દ્વારા તે પ્રતિરેખાંના ચૈતન્ય સાથે પ્રમાદૃત સાધતા અને ઘણી મુશ્કેલીઓનો નિકાલ તો આ રીત આપાઆપ જ થઈ જતો જે દશે-મરદારી કરવા આવતા, ત આ અજળ મિમિયામરને-ઓસિયાને પૂજવા પાછળ રહી જતા આ સમગ્ર જાદુ તેમના શુદ્ધ, નિરપેક્ષ પ્રેમનુ પરિણામ હતુ.

સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ કરેનો હોવા છતા, આપણને તેમના વ્યાખ્યાનોમા તથા વખાણોમા દેશદાઝ તગવગતી નજરે પડે છે ભારતના પરદુવાનો અમેરિકા જેવા સુસિક્ષિત પરદેશોમાં સહેલાઈથી બંધુવા જઈ શકે તેવી યાજના કરવાની તેમને જાદુ હોશ હતો પાછળથી થોડે ધણ અમે તેમની એ ઈચ્છા અમેરિકામાં રચપાચલી 'સ્વામી રામ મોગાયટી' દ્વારા સફળ પણ થઈ હતી આવી દેશદાઝ હોવા છતા તેમણે સત્ય તરફ વિમુખતા બતાવી નથી " ભારતની પાસે આવી અજુમોલ આખ્યાત્મિક સંપત્તિની મૂડી હોવા છતા, તે અત્યારે પદાધીનતામા કેમ સળડે છે ? " તેવા સીધા પ્રશ્નો તેમણે સત્ય પરાયણતાથી સીધા જવાબ આપ્યો હતો કે, ' ભારતમા અત્યારે વેદાન્તની માત્ર વાતો જ થાય છે, માટે તેનું પતન થયુ છે ન્યારે અમેરિકા, જપાન વગેરે પાશ્ચાત્ય દેશોમા વેદાન્તનું વ્યવહારમા આચરણ થાય છે માટે તે દેશો ઉન્નતિને યિજરે બિગળે છે ' વેદાન્ત શબ્દનો પ્રેમનો અર્થ જાદુ વ્યાપક અને વિશાળ હતો આત્મવિષ્ણુને

લક્ષ્મીને જન્મતી નિર્ભયતા, સ્વાર્થહીની બાળા, સ્વાર્થને કાઢી દઈ ગળ્ફને માટે મરી શીટવાની તમન્ના, સત્ય કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અથવા શોધને ખાતર જીવન કાળ કાળની તૈયારી તપસ્યા-આ બધું તેમને મન વેદાન્તના વ્યાવહારિક આધારોવ સમાન હતું. અને જે દેશમાં તેઓને આ વેદાન્તના બાહ્ય ચિન્હો નજરે પડતા, ત્યાં તેમનું મસ્તક માન અને પ્રેમથી નથી પડતું.

છેવટે આવા સમર્થ જ્ઞાની સમનું શરીર, ઈ સ. ૧૯૦૬ ના ઓક્ટોબરની ૧૭ મી તારીખે, દીપોત્સવીને દિવસે, માત્ર ૩૩ વર્ષની ઉંમરે, તેમની પ્રિય નદી ગંગામાં વિલીન થઈ ગયું. દિમાલ્લની શુદ્ધિમાં રીંછ, વાધ અને અજગરને પડોશી તરીકે રાખી રહેનાર ગમ, દિમાલ્લની ગરફ-વર્ણને માત્ર “Stop”-‘અથથા’ એવી એક-શબ્દી આજ્ઞા કરી કુદરતના કાર્યક્રમને ચલાવવાની યોગશક્તિ ધૂરાવનાર મસ્ત બાદશાહ ગમ ગંગામાં ડૂબી ગયા કે પોતાની જીવન-આવધની પગમ સ્તીમાને સમજી તેમણે વેદાન્તની જ્ઞાનભૂમિકા અનુસાર આત્મવિસર્જન કર્યું-તે પ્રશ્ન માત્ર અજ્ઞાનીઓને જ મુઝવશે અમે તો માત્ર સ્મરણ કરીએ છીએ તે બધું તેઓરાશિ રામબાદશાહનું કે જેની આત્મસત્તા અમાધિતપણે મુમુક્ષુઓના દિલના તખ્ત પર આરૂઢ થયેલી છે, જે માનવ દેહમાં દેવ અગાધ પ્રદેશમાંથી આવ્યા-આત્મદેશના સુલભુવની પેઠે, કેટલાકને દસાબ્યા, કેટલાકને રડાબ્યા, પોતાના જીવનદાથી સરપર્શથી કેટલાક કૂચેને તેમણે ખીલવ્યા-વસ-તના સુગંધુર સમીરની પેઠે, દિવ્ય જ્ઞાનની સગિતા રેલાવી, અને જોડાયેલા એ જ આત્મપ્રદેશના જિંડાણમાં લીન થઈ ગયા-સદા માટે અગમ જીવન જીવવા કાળે ! એ રામ બાદશાહને અમે સમીને છીએ અને કોટિ કોટિ વદનાઓ પાઠવીએ છીએ

શ્રીશંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ

અને

શ્રીઅરવિંદના પૂર્ણયોગ

(બીજા વર્ષના બારમા અંકથી સાથુ)

લેખક—સ્વા. શ્રી. માધવતીધર્મજી

ક્ર

(૭)

વેદાન્તની પ્રક્રિયા

અરવિંદશિષ્ય—શ્રી શંકરાચાર્ય જન્મતની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી છે એમ માને છે અને જન્મવાનમાં અજ્ઞાન રહેતું નથી તેથી એ મત બુદ્ધિમાં બેસતો નથી.

શંકર શિષ્ય—જન્મત કેમ ઉત્પન્ન થયું તે કોઈએ બોલ્યું નથી. જીવ પોતે જન્મે છે ત્યારે પણ તેને ખબર નથી કે પોતે જન્મ્યો. મોટી ઉંમરે માણસો જે કહે તે સાચું માની લે છે અને જન્મ-મરણના ખ્યાલ તે વખતે તેને આવડા લાગે છે. તે વખતે તે માણસનું જન્મત સાચું માની વ્યવહાર કરે છે. પણ બધા માણસોને જન્મત સરખું લાગતું નથી. વળી પણ પશુ જન્મતની ઉત્પત્તિનો અને જીવની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતા નથી અને જ્ઞાની પુરુષો આત્મભાવે રહેતા

દોષથી એક વસ્તુ બધે જુએ છે. જે દશામાં કમેશાં એક વસ્તુ દેખાય ત્યાં પણ જન્મ મરણનો પ્રશ્ન અથવા જગતની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન બની શકતો નથી. જગત પોતે પણ કહેતું નથી કે પોતે કેવું છે. જગતને જોનાર કોઈ ન હોય તો જગત છે કે નહિ તે કોણ કહી શકે ? તેથી જોનારના સ્વભાવનો વિચાર જગત સમજવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. નિદ્રામાં મન નથી તો જગત નથી. જાગ્રત અવસ્થાનું જગત એ જાગ્રત અવસ્થાના પ્રમાણના પ્રમાણનું પ્રમેય છે. આખું જીવન સમજવું હોય તો સ્વપ્નના અનુભવ અને નિદ્રાના અનુભવનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્નમાં અને નિદ્રામાં સાફી એક છે છતાં એક અવસ્થાનો પ્રમાણ અથવા અદ્વંદાર બીજી અવસ્થામાં રહેતો નથી. નિદ્રા એ જાગ્રતનો ભાગ નથી, સ્વપ્નમાં જાગ્રતનો કાગ નથી. પાંચ મીનીટના સ્વપ્નમાં ધણીવાર પાંચ દિવસનો અનુભવ થાય છે. જાગ્રતની ધડીઆળ પ્રમાણે સ્વપ્ન આવતા નથી, તેથી સ્વપ્નના અનુભવ સ્વપ્નની દશાથી જોડાએલા રહે છે, તે સ્વપ્નના સ્થાનધર્મ છે, તેવી જ રીતે જાગ્રતના અનુભવ એ જાગ્રતના સ્થાનધર્મ છે અને સ્વર્ગના અનુભવ એ ત્યાંના સ્થાનધર્મ છે.

અરવિંદ શિષ્ય:-સ્વપ્ન તો જાગ્રત થતાં જોડું લાગે છે, જાગ્રત અવસ્થા એવી રીતે જોડી લાગતી નથી.

શંકર શિષ્ય:-સ્વપ્ન વખતે સ્વપ્ન જોડું લાગતું નમી તેવી જ રીતે જાગ્રત વખતે જાગ્રત જોડું લાગ્યે નહિ, પણ બીજી દશામાં એટલે જગદશામાં જાગ્રતનો ખાસ યોગ જાય છે. The world that is given to the mind is not given with its easy explanation accompanying it. It requires great energy with boldness of thought and feeling to find its truth. We must not try to understand

it but try to overstand it.

અરવિંદ શિષ્ય:-નિદામાં તો માણસ પથ્થર જેવો બની જાય છે.

શંકર શિષ્ય:-એ વાત સાચી નથી. પથ્થરમાંથી જ્ઞાન નીકળતું નથી, પણ જીંધમાંથી ઉઠેલામાંથી જ્ઞાન નીકળે છે તેથી જીંધમાં જ્ઞાન છે પણ જાગૃતના જેવું જ્ઞાન નથી તેથી કેટલાક અજ્ઞાન માની બેસે છે. જો સુખથી નિદ્રા આવી હતી એમ જાણ્યા પછી કહે છે તો તે તેવું જ્ઞાન નિદ્રામાં કેવી રીતે થાય છે ? જીંધમાં જ્ઞાન છે પણ તેવું બ્યંજક નથી.

અરવિંદ શિષ્ય:-શ્રી શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ પણ નિદ્રામાં અજ્ઞાન માને છે. જો નિદ્રામાં જ્ઞાન હોય તો તે જ્ઞાન બદારતું જગત, કેમ જાણતું નથી ?

શંકર શિષ્ય:-સામાન્ય માણસો એમ માને છે કે જ્યાં જેપ હોય ત્યાં જ જ્ઞાન છે; પણ એ વાત સાચી નથી. યોગીઓની નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જેપ નથી જતાં જ્ઞાન છે. શુદ્ધ જ્ઞાનને જેપની જરૂર નથી. બ્યાવહારિક જ્ઞાનને જેપની જરૂર પડે છે.

અરવિંદ શિષ્ય:-આપણે જો જગત દાણે જોયું ત્યું તે જ આજે જોઈએ છીએ.

શંકર શિષ્ય:-તે વાત સાચી નથી. કાલનું જગત કાલના જ્ઞાનથી જાણ્યું હતું અને આજનું જગત આજના જ્ઞાનથી જાણ્યું છે છીએ. અને બ્યાવહારિક જ્ઞાન રાજ એવું ને એવું રહેતું નથી તેથી પ્રમાણ ફરવાથી પ્રમેય પણ ફરે છે. એવા પ્રમેયને પકડતું એ અસીસામાં દેખાતા ચોરને પકડવા જેવું છે. અશુદ્ધ ચિત્તમાંથી દેવ દૂર થતું નથી. શુદ્ધ ચિત્તમાં દેવ બની રહેતું નથી. દેવ જોયું, યાદ રહ્યું તો પ્રેમ નથી, ભક્તિ નથી, જ્ઞાન નથી સ્વપ્ન અવસ્થામાં જો અનંત વિષયો દેખાવા તો તે અનંતપણું વિષયોમાં નથી, જોનારના જ્ઞાનમાં એટલે કે, જોનારના ચિત્તમાં જ્ઞાનમાં છે. લાક્ષણિક દાખામાં લાક્ષણિક જ્ઞાન થશે તો દાખીનું જ્ઞાન રહેશે નહિ.

અરવિંદશિષ્ય:-પણ કાંઈક ભૂલ તો જરૂર થયેલ છે, નહીંતર જ્ઞાને બ્રહ્મ દર્શન થઈ જાય. તે ખૂલતે શ્રી શંકરાચાર્યના મતવાળા અવિદ્યા કહે છે. એ અવિદ્યાના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે તે મતવાળા માને છે:-

૧ બ્રહ્મચૈતન્યને આશ્રમે રહેલી મૂળ-અવિદ્યા. તેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે;

૨ રજ્જુમાં સર્પની પ્રાંતિ કરાવે એવી પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળી દૃશ્યવિદ્યા;

૩ જીવન્યુક્તને પ્રારબ્ધનો ભોગ આપવા માટે જે અવિદ્યા રહે છે તેને લેશાવિદ્યા કહે છે.

તેથી જગતનો પ્રપંચ એ અવિદ્યાનું પરિણામ છે અને બ્રહ્મનો વિવર્ત છે એમ તે મતવાળા માને છે.

વળી જીવનું (અથવા ચિદાભાસનું) સ્વરૂપ સમજાવવામાં પણ એવો જ પ્રકાર તે મતમાં છે. એટલે કે અંતઃકરણ અને તેમાં પડેલું બ્રહ્મ ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ તેને ચિદાભાસ કહે છે તે પણ બ્રહ્મનો વિવર્ત છે અને અવિદ્યાનું પરિણામ છે. તે ચિદાભાસમાં ચૈતન્યનું લક્ષણ નથી છતાં ચૈતન્ય એવો ભાસે છે. તેને જ શંકરમતમાં જીવ કહે છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાન જેવી કાંઈ ભાવરૂપ વસ્તુ છે. એવું અજ્ઞાન ભગવાનના અનુગ્રહ વગર દૂર થઈ શકે નહિ.

શંકરશિષ્ય :-“ અનુગ્રહ ” શબ્દનો અર્થ ભાષા પ્રમાણે જરાબર કરીએ તો તેનો અર્થ એ છે કે પહેલાં ભગવાનનું સ્વરૂપ અથવા આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને પછી બીજું કંઈક કરવું. એને અનુ-મદ કહે છે. તેથી જેઓ જન્મતને અથવા માયાને અથવા અવિદ્યાને પહેલાં જુએ છે અને જીવને દોષવાળો સમજે છે તેને ખયાવવા મારે ભગવાનના અનુગ્રહની જરૂર છે. પણ સમુદ્રના બિંદુને જેમ સમુદ્રભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી સમુદ્રના અનુગ્રહની જરૂર રહેતી નથી તેમ જીવને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત

યયા પછી અનુગ્રહની જરૂર નથી. શ્રી શંકરાચાર્ય જીવને તેનો લક્ષ્યાર્થ સમજાવે, જીવના વાચ્યાર્થને મિથ્યા કરી જતાવે છે તેથી જીવ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી ચકે છે અને તે દશામાં અનુગ્રહની જરૂર પડતી નથી. જીવ ભગવાનથી કદાપિ જુદો થતો નથી, જગત પણ જુદું થતું નથી, તેથી હમેશાં એક અદ્વૈત અખંડ તત્ત્વ રહે છે અને એકતત્ત્વમાં અનુગ્રાહક અને અનુગ્રાહ્ય એવું દ્વૈત જની શક્યું નથી.

અર્ગવંદશિષ્ય :-તમારી વાત બગઅર સમજાતી નથી.

શંકરશિષ્ય :-શ્રી શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત ચોખ્ખો છે. તેણે બ્રાહ્મણ અવિદ્યા કે માયા માનેલી નથી. મેં પહેલાં તમને કહ્યું હતું તેમ તેમના બાબ ઉપર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે વાર્તિક લખ્યું ત્યાં મુખી તેમનો સિદ્ધાન્ત વિદ્વાનો બગઅર સમજતા હતા પણ પાછળથી જે જે લેખકો રચ્યા તેમણે જાણે કે અવિદ્યા અથવા માયા સાચી હોય એવી માન્યતા લીધેલી છે. તેથી તેઓ બૂલમા પડ્યા છે. બટપટની માફક અવિદ્યા એ કોઈ વસ્તુ નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-શ્રી શંકરાચાર્યના માર્ગમાં બધા વિદ્વાનો યયા છે અને એ એવી બૂલ કેમ કરે ?

શંકરશિષ્ય :-શ્રી શંકરાચાર્યના બાબમાં દ્રષ્ટા ઉપર બહુ વૃત્તિ રાખેલ છે અને બીજી બૂલો દ્રષ્ટાના સ્વભાવનો વિચાર ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેલું છે. તેમના શિષ્ય સુરેશ્વરાચાર્યે પણ તેવી વૃત્તિ ટકાવી રાખી પણ પાછળના ધણા લેખકોની દ્રશ્યમાં વૃત્તિ (objective) રહી ગઈ. લોકોને બોધ દેવા માટે કેટલોક અંશે જગત સાચું માનવું પડ્યું અને તેથી અજ્ઞાનને પણ સાચું માનવું પડ્યું. તેનું મુખ્ય કારણ લેખકોની કે વિદ્વાનોની જૂઠ્ઠાનહોતી પણ સામાન્ય વૃત્તિવાળા માન્યતાની વૃત્તિ એકદમ દ્રષ્ટાનુરૂપ (subjective) થઈ શકતી નથી. તેથી કોઈ વાર અવિદ્યાને સાચા જેવી માનવી પડે છે, તેથી આગળ વધતાં અવિદ્યાને ગુચ્છ માનવી પડે છે અને છેવટે તેનો અત્યંત

અહાત્ર માનવો પડે છે, જેમ કાષ્ઠ ગાંડાની ઇસ્પીતાકનો દાકતર હોય, તે ઘણી વાર ગાંડાનાં વખાણુ કરી તેમને પુલાવે છે. પછી વખત આવે ત્યારે કહે છે કે તુ તને ડાહ્યા માને તેવો નથી એ વખતે દાકતર તરફ ગાંડાને તિરસ્કાર આવે છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાની પુરુષો એકદમ અજ્ઞાનીનો સંસાર હોડાવતા નથી. વળી ગાંડા ઘણા પ્રકારના હોય છે. ન્યારે ગાંડો માણુસ પોતાને અને જીવનને નુકસાન કરતો હોય ત્યારે જ તેને ઇસ્પીતાકમાં મોકલવામાં આવે છે. ઘણા માણુસો આવી મતના હોતા નથી છતાં ગાંડા હોય છે. તેમની સંખ્યા મોટી છે. વધારે ગાંડા હોય તે જોજા ગાંડાને ડાહ્યા કહે છે. છતાં જ્ઞાની પુરુષો એ બધાને સરખા ગાંડા માને છે. કલ્પિત મામલે સાચી મનાવી તેને વિવૃત્ત કરવાનું શિખવું એ ગાંડાને રાજી રાખવા જેવું છે. માયા નથી એમ એકદમ કહેવાથી સાંભળનાર વિઘ્નમાં પડે છે. જગતમાં કાષ્ઠ મૂખ ન હોય તો જગત દેખાય નહિ. ડાહ્યાને અથવા જ્ઞાનીને જગત દેખાતું નથી. ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સમાગમે તત્ત્વજ્ઞાન આપવામાં જ્ઞાની પુરુષોને બહુ મુશ્કેલી પડે છે. ઘણા સંપ્રદાયોમાં મૂળ આચાર્યનું જ્ઞાન પાછળના શિષ્યો બગાડી નાંખે છે તેવું શ્રી રાંકરજામના માર્ગમાં પણ બનેલ છે અને શ્રી અરવિંદના માર્ગમાં પણ બને છે અને બનશે. બેદવાદીના સંગમાં અભેદ શુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-તમારા માર્ગના અનુયાયી માયાનું તત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે જતાવી શકતા નથી

રાંકરશિષ્ય :-માયા જે સિદ્ધ કરી શકાય તો હત થઈ ગય તેથી માયા બરાબર સ્પષ્ટ રીતે ન સમજવી શકાય એ માયાનું ભૂખણ છે, દૂષણ નથી. જીવન દાર્ઢ સંપ્રદાયમાં પણ માયાનું સ્વરૂપ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમજાવેલ નથી. શ્રીમદ્ ભાગવત ચતુઃસ્કંધોમાં પણ કહેલ છે કે “ જે વસ્તુતાએ હોય નહિ છતાં દેખાય તેને માયા કહે છે.” પણ હેતુ તરફ લક્ષ રાખવું. બધી ધાર્મિક પ્રણાલિકાનો મુખ્ય હેતુ

સાધકને આત્માનો સ્વાભાવિક આનંદ આપવાનો છે. તે બાબત દર્શાવતી સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને કેટલીક સખીઓ વચ્ચે વાતચીત ઉત્પન્ન કરીએ તો નીચે પ્રમાણે વાતો સાંભળમાં આવે :—

- ૧ એક સખી કહે છે કે મારે તો એવો પતિ જોઈએ કે જેનાથી હું કદાપિ જુદી રહું નહિ અને જે કદાપિ મારાથી જુદા રહે નહિ. એ શ્રી ચંકરાચાર્યનો કેવળ-અદ્વૈત સિદ્ધાંત છે. ખરા પ્રેમમાં પડેલા ન જોઈએ અને બીજું એવું લાગતું ન જોઈએ, બીજા દેખાય ત્યાં પ્રેમ બોગવી શકાતો નથી.
- ૨ બીજી સખી કહે છે કે પતિ કામમ પાસે ને પાસે રહે તો તેના ઉપર અભાવ આવ્યા વગર રહે નહિ. તેથી થોડો વખત પતિ ધરની બહાર જાય, તેનું વિરમરણ થાય અને પછી તેનો મેળાપ થાય તો વધારે ક્રુપ્ત મળે. વૈષ્ણવો એમ માને છે કે વિયોગ પછી સયોગ કરી વધારે ક્રુપ્ત આપવા માટે જાગવાને જગતની માયા રચેલ છે.
- ૩ ત્રીજી સખી એમ કહે છે કે વૈષ્ણવોની માફક હું દિવસમાં પતિની દાસી છું પણ રાત્રે દાસી નથી. સમાધિ વખતે અને ખરા આનંદ મળ્યા જાય છે તેથી દિવસના વિયોગની અને પરવા નથી, એ પતંજલિનો યોગમાર્ગ છે. પણ એમાં જામત દશાની માયાનું સ્પર્ધીકરણ થતું નથી.
- ૪ ચોથી સખી કહે છે કે મારે તો એવો પતિ જોઈએ કે સમાધિ વખતે અને ધરના બધાં કામ વખતે પણ મને તેનો આનંદ મળવો જોઈએ કારણ કે બધાં કામ વખતે પણ અધિષ્ઠાન રૂપે તે હાજર છે. એ શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણયોગ છે. જતાં જ્યારે સંસારમાં કામ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આનંદ કેમ ગમવો તે પોતે પ્રયોગ કરી બતાવી શક્યા નથી. પણ ઉલટું કેમિસની ચળવળથી કે ટાળી કડ વર્ષ થયાં એકાંતમાં પતિનો લાભ લે છે અને બીજાને કહે છે કે સંસારનાં બધાં કામ સાથે પતિનો આનંદ લેવાની ટેવ પાડો.

તેમના યોગમાં વિપરીત અભ્યાષ છે પણ વિષય બાધ્ય થતો જાય છે. અને અભ્યાષ હોય તો આનંદ પણ અભ્યાષ ગ્રહે.

૫ બધા કામ વખતે આત્માનો આનંદ લેવાનો ખુલ્લો પ્રયત્ન મહાત્મા ગાંધીજીનો છે, છતાં તેમને પણ સરકાર તરફથી યતા અન્યાયને કારણે વિશેષ લાગ્યા કરે છે અને અપવાસ કરવા પડે છે. તે પણ અભ્યાષ અર્થ આપી શકતા નથી. અભ્યાષ સત્યની પ્રાપ્તિ માટે તે હલ્લુ પ્રયોગ કરે છે.

તે 'શીક વગર મરવાનું' શિખવી શકે છે પણ શીક વગર જીવવાનું શિખવી શકતા નથી. જેની દ્રષ્ટિમાં શીખ દેખાય છે તે શીક વગર જીવી શકશે નહિ એ ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત છે. ક્ષિત્તિયા ક્ષિમયમવતિ । જન્યત અવસ્થામાં દૈત્તદર્શનથી ભય અને સુપુષ્ટિમાં દૈત્તદર્શનના અભાવથી ભયનો અભાવ સૌના અનુભવથી સિદ્ધ છે. જન્યતમાં અદૈત્તદર્શન માત્ર વેદાન્ત જ બતાવે છે. તેથી આત્માના આનંદનો માર્ગ તદ્દન સહેલો નથી. સહેલો હોય તો તે આનંદની કિંમત પણ રહે નહિ. જે વસ્તુની જોડલી કિંમત હોય તેટલી આપવી જોઈએ. લગવાને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પ્રકારનાં સુખ ઉત્પન્ન કરીને જીવને મમે તે લેવાની છૂટ આપી છે. એ છૂટનો દુરપયોગ માણસ કરે છે તેથી તે દુઃખી થાય છે.

અરવિંદશિષ્ય:-એવું પણ શા માટે થવું જોઈએ? લગવાન કરતાં મોટી એવી માયા આવી ક્યાંથી ?

શરૂશિષ્ય:-એવી માયા કોને દેખાય છે ? અને ક્યાં પ્રમાણથી દેખાય છે અને તે પ્રમાણ સાચુ છે કે નહિ, તે પ્રમાણ સાચો છે કે નહિ ? તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. અજ્ઞાતગ્રાપક-અજ્ઞાધિત અર્થને જણાવે તેજ પ્રમાણ છે. શીખ પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણ-આભાસ છે. જ્ઞાનદશા ઉપાધિનો ગ્રાસ કરે છે.

અરવિંદશિષ્ય:-એ તો તમે જ્ઞાનના સાધનની ખાત કરી. હું તો

એમ કહું છું કે અજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું એ બાબતમાં સંકર-મત સ્પષ્ટ નથી. તેના વેદાન્તમાં:—

- ૧ કોઇ ઠેકાણે એમ કહેલ છે કે સત્ વિદ્યાજ્ઞ-જ્ઞાનનિવૃત્ત્યં અનાદિ ભાવશ્ચ અજ્ઞાન છે.
- ૨ કોઇ ઠેકાણે એમ કહેલ છે કે અજ્ઞાન ત્રણ ગુણવાળું છે. તેમાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળી માયા ધ્રુવર માટે છે અને તે ધ્રુવરને મોહ કરતી નથી અને મલિન સત્ત્વગુણવાળી અવિદ્યા જીવ માટે છે અને તે જીવને મોહ કરે છે.
- ૩ કોઇ ઠેકાણે એમ કહેલ છે કે ૬ વસ્તુ અનાદિ છે. એટલે કે ૧. જીવ ૨. ધ્રુવર ૩. શુદ્ધ ચૈતન્ય ૪. તેના પરસ્પર ભેદ ૫. અવિદ્યા અને ૬. અવિદ્યાનો ચેતન સાથે સંબંધ.
- ૪ કોઇ ઠેકાણે એમ કહેલ છે કે અવિદ્યા અચેતન છે અને કલ્પિત છે.
- ૫ વળી કોઇ ઠેકાણે એમ કહેલ છે કે અવિદ્યા તો તમોગુણ આવરણ કરે છે; અને રજોગુણ વિરોધ કરે છે.
- ૬ ગીતામાં પણ કહેલ છે કે અજ્ઞાનેન્નાતુલં જ્ઞાત તેન મુચ્યન્તિ જંતવઃ ।

જો તમે કહો છો તેમ અવિદ્યા કલ્પિત હોય તો આવા અને આટલા ભેદ કરવાનું કારણ શું ?

સંકરશિષ્ય:—એ બધી પ્રક્રિયાનું તાત્પર્ય એ છે કે સમજનાર જીવની પ્રકૃતિ ધણ પ્રકારની હોય છે તેથી એક પ્રકારનું સાધન સૌને કારણ નથી. એ કારણને લઈને ગીતામાં પણ અનેક પ્રકારનાં સાધન બતાવેલ છે; અને વેદાન્તમાં અનેક પ્રકારની પ્રક્રિયા જીવને પરમ તત્ત્વની સમજણ સરળ કરી આપવા માટે મુકેલી છે. તેમાં મુખ્ય પ્રક્રિયામાં

૧ જીવનું પાંચ કોશથી રહિતપણું

૨. જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા

- ૩ ત્રણ અવસ્થાનો વિચાર ૬ મહાવાક્યનો વિચાર
 ૪ જડ ચેતનનો વિવેક ૭ આરોપ અપવાદની પદ્ધતિ
 ૫ લય ચિંતન ૮ અતદ્ વ્યાવૃત્તિ=અનાત્માનુ અર્થર્થન
 ૯ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન.

પગે પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ છે, પણ તે બધીમાં ત્રણ અવસ્થાની પ્રક્રિયા ઉત્તમ કોટીના નિસાસુઓ માટે છે. ધીમગચ્છદશ્યે દનુમાનગુને કહેલું છે કે “ જપા ઉપનિષદમાં માંડૂક્ય ઉપનિષદનો તું પહેલા અભ્યાસ કર, તે ન સમજાય તો પછી બીજા ઉપનિષદો જોજે. ” માંડૂક્યમાં ત્રણ અવસ્થાની પ્રક્રિયા જુદા સારી રીતે સમજાવવામાં આવેલ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ પરીક્ષિત રામનના શરૂઆતના પ્રશ્નથી લઈ ઉચ્ચ સુધીમાં ત્રણ અવસ્થાનો વિચાર બહુ સારી રીતે કરેલ છે. ત્રણ અવસ્થાની પ્રક્રિયામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું ‘ સાધાનુ ’ તત્ત્વ કે જેને instrument of measurement કહે છે તે તમા સાયન્સમાં એટલે Theory of Relativity and quantum theory માં એવું સ્પષ્ટ કરી આપેલ છે કે જેવું હજી સુધી બીજા કોઈએ કરેલું નથી. તેની મદદથી ઝરવીનની Evolutionની Theory કપાઈ ગયેલ છે, છતાં શ્રી અરવિંદ હજી કેટલેક અંશે Evolutionની Theory ને વળગી રહેલ છે. Evolutionની Theory માં એક સમય કાળ (એટલે uniform time) રહે છે. Relativity માં કાળ સાપેક્ષ છે અને તેનો આધાર દૃષ્ટાંતી ભૂમિકા ઉપર છે. તેથી સાયન્સની દ્રષ્ટિએ પણ શ્રી અરવિંદનો મત ટકતો નથી. વેદાન્તમાં ત્રણ અવસ્થાની પ્રક્રિયા ઉત્તમ માનેલ છે તેનું ખાસ કાળ તેમાં દૃષ્ટાંતના સ્વભાવની પરીક્ષાથી શરૂઆત થાય છે. તેમાં પ્રમાતા પ્રમાણ અને પ્રમેયની વિગત બહુ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. તેથી એ Subjective method છે. બીજી પ્રક્રિયાઓ કે જેમાં દૃષ્યાનુરક્ત

વધારે હોય તે Objective method કહેવાય છે ભક્તિ, યોગ, કર્મ, વિગેરે દ્રશ્યાનુગતિવાળી પદ્ધતિ છે. વૈદાન્તમાં દ્રશ્યાનુગતિથી શરૂઆત છે અને અંતે પણ તેમાં જ છે.

અરવિદશિષ્ય:-શ્રી અરવિદ તો એમ માને છે કે જેમ સોનું સાચું છે તેમ ધાટ પણ સાચો છે જેમ સોનાનો કટકો શોભા આપતો નથી પણ ધરેલું શોભા આપે છે તેમ નામ અને રૂપ એ બ્રહ્મની શોભા છે.
શંકરશિષ્ય:-મને તો સોનું વધારે ગમે છે, તમને ધાટ ગમતો હોય તો એક સોનાનો દાગીનો લઈ આવો તેમાંથી મારું સોનું મને આપો અને તમારો ધાટ તમે લઈ જાઓ.

અરવિદશિષ્ય -એમ કહેવાથી તો મને કંઈ મળતું નથી.

શંકરશિષ્ય -જેઓને નામ અને રૂપ ગમે છે તેમને પણ કંઈ મળતું નથી. ધાટથી સોનાની કિંમત વધતી નથી પણ ઓછી થાય સો દંથનું સોનું એટલું પાતળું રહે છે કે તેમાંથી ધાટ થતો નથી. ધાટ કરવો હોય તો તે સોનામાં થોડીક માયા નાંખવી પડે છે, પણ તેનાથી સોનાની કિંમત ઓછી થાય છે. નામ અને રૂપથી બ્રહ્મની કિંમત વધતી હોય તો નામ અને રૂપ ન્યારે પ્રત્યક્ષકારે ન હોય ત્યારે બ્રહ્મની કિંમત ઓછી થવી જોઈએ પણ બ્રહ્મની કિંમત સદા સમાન રહે છે.

અગવિદશિષ્ય -શ્રી અગવિદના શિષ્યો નામ અને રૂપ સાચાં માને છે અને ૧૫ મી ઓગસ્ટે શ્રી અગવિદનો જન્મદિવસ બહુ ધામ-ધૂમથી ઉજવે છે.

શંકરશિષ્ય:-શ્રી અરવિદનું વાસ્તવસ્વરૂપ આત્મા છે. તેનો જન્મ થયો નથી, જે એમ માને છે કે ૧૫-૮-૪૩ ના રોજ શ્રી અરવિદને ૭૧ વર્ષ થશે તેમને સંસ્કૃત સંસ્કાર પ્રત્યે દશગણાવ રાખવાનું ચાલમાં કહેવું છે અને મુશ્કેલી ઈર્ષ્યા તે ગણાતી નથી. છતાં કોઈ નિમિત્તથી શિષ્ય પોતાનો સહસ્રાવ પ્રગટ કરે એમાં કંઈ ખોટું નથી.

૧૫ વર્ષ પહેલાં પુનામાં હું એકવાર કેમ્પમાં એક મુસલમાન સાધી બાઈ બામાળનને મળ્યો હતો. મેં તેમને પૂછ્યું કે “તમે પુનામાં કયારે આવ્યા ?” તેમણે જવાબ આપ્યો કે “આ જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાંની હું.” એ જાનીતો જવાબ હતો. હાલના સાયન્સવાળા એટલે Theory of Relativity વાળા પણ દિસાવયી equations થી એમ સિદ્ધ કરી આપે છે કે કાળ સાપેક્ષ છે તેથી વાસ્તવિક રીતે કોઈનાં જન્મ કે મરણ થતાં નથી. જેને કોઈનો જન્મ લાગે તે જૂઠાં છે, છતાં જેઓને એ જૂઠું જણાતી નથી અને જે નામ અને રૂપની માયાની અસર નીચે છે તેમને માટે ગુરુત્વ અથવા ઈશ્વરનું નામ અને રૂપનો આધાર લઈને આગળ વધવું એ સાફ સાધન છે. પણ નામ અને રૂપ સાચા હોય તો નિદ્રામાં અને સમાધિમાં પણ મળવાં જોઈએ. જે કોઈ અવસ્થામાં બાધ ન પામે તેને જ જાની પુરૂષો સ્તત્ય કહે છે. શ્રી શંકરાચાર્યના સિધ્ધાંત પ્રમાણે કોઈ ગુરુની જન્મતિથિ ઉજવાતી નથી પણ બધા ગુરુઓની પૂજા તેમના શિષ્યો આપાડી પૂતમે કરે છે.

બ્રહ્મર્ષિ અખાણની સાખીઓ.

વિવરણકાર :- કેશવલાલ અ. ઠક્કર, એમ. એ., એલએલ. બી.

સમદર્શિ અગ

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે—જ્ઞાનિનઃ સમદર્શિનઃ । અર્થાત્ તત્ત્વા-
નુભવી મહાપુરુષો સમદર્શી હોય છે તેઓની ગેમી આખમાં બેદા-
લોદ હોતો નથી. સર્વ સર્વથા સર્વદા તેઓના પ્રમાણચક્ષુ સમતરવને જ
જાએ છે. (સૂત્રે મણિગણારિઘ અનેક મણિઓમાં એકસૂત્રની
ગાદક) અને તેથી તેઓ મહારસમાં રસપ્રસ રહીને આનંદમગ્ન
હૃદયો ગાજે છે. આવી મહાદષ્ટિ-પ્રસાદષ્ટિ-તત્ત્વદષ્ટિ-સમદષ્ટિનું
દર્શનની સાખીઓમાં શ્રી અખાણ આપણને સમજાવે છે.

ઉચ્ચનીચકી ભકતકો, એણ કાઠો મત કોય;

જયું ચંદન ખાવળ અગ્નિકુ, મિલેતે એકત હોય. ” ૧

ભાવાર્થ :- અગ્નિની દષ્ટિમાં ચંદન અને ખાવળનો ભેદ
હોતો નથી. એ તો બન્નેની રાખોડી બનાવી દે છે. તેમ ભક્તિતની
દષ્ટિમાં કોઈ ઉચ્ચ નથી, કોઈ નીચ નથી. કારણ કે, સાચ્યા ભક્ત
માત્રનું એકે હૃદય ભગવાન જ હોય છે. માટે તત્ત્વદષ્ટાએ ઉચ્ચનીચનો

મેદભાવ પ્રાપ્ત્યંતિર્ગા હોયો દેવો જોઈએ.

ઉંચ વણું નીકટ નહીં, ઓર નીચ વણું નહીં દૂર;

જ્યુ નર લંગા ઓર કીંગણા, કોઈ છવત નહીં સૂર. ૨

ભાવાર્થ:—પ્રાણી ભક્ત પ્રભુને વિશેષ પ્રિય છે એવું નથી; તેમ જ શુદ્ધભક્ત પ્રભુને અપ્રિય છે. એવું પણ નથી. કારણ કે, પ્રભુ તો અંતરના સાચા ભાવના ભૂખ્યા છે. ભક્તિના દેશમાં વર્ણશ્રમની ફેટલી ફેટી જેટલી ચે કિંમત નથી. માણસ કીંગણો હોય કિંવા બહુ લાંબો હોય તેથી કરીને તે સૂર્યને આંકી શકે એ કદી બને એમ નથી, તેજ પ્રમાણે વર્ણને અને પરમાત્માને લાખ જોજનનું અંતર છે. પરત્વનુભવમાં બેઠે જોનારી વ્યાવહારિકી દ્રષ્ટિ બાધક છે, માટે તત્ત્વ દર્શીએ નાત, ગત, કે વર્ણવેવનું મિથ્યાભિમાન રાખવું નહીં. કેવળ પરમતત્ત્વમાં જ લીન રહેવું જોઈએ. મનને આત્મામાં સમાવવું એ જ મહાકર્તવ્ય છે.

ઉંચકો ભૂપણ ગણ્યા, દૂપણ કીના નીચ;

ગમ ન પાવે સો અખા, કુળયા કર્મકી કીચ. ૩

ઉત્તમ મધ્યમ જાતકા, કર્મ તાંહિ વહેપાર;

/ અખા હરિકા જળ હુંવા, તળ લુણાકર મિથ્યા વાર. ૪

ભાવાર્થ:—સંત અને સંસારીની દષ્ટિમાં આસમાન જમીન જેટલો તફાવત હોય છે. સંસારી લોથો પ્રાણીને ઉચ્ચ માને છે અને પ્રાણીને નીચ માને છે, તેથી તેમને પરગ તત્ત્વનો સ્વાનુભવ થતો નથી. જંગલ વ્યવહારમાં ઉત્તમ મધ્યમની કિંમત છે; પરંતુ પ્રભુના ધામમાં—આત્માના દેશમાં બેઠેદષ્ટિ જ હોતી નથી. મોહું અને સાકર પાણીમાં ભળતાં જ પાણીરૂપ થઈ જાય છે; તેમ જ ઉચ્ચ નીચ જનિના ભક્ત પણ પ્રભુમાં એકરૂપ—પ્રભુરૂપ થઈ જાય છે. આત્માનુભવથી ઉચ્ચ નીચનો બેભાવ રહેતો જ નથી; અને રહે તો

આત્માનો અનુભવ થયો જ નથી એ સિદ્ધ વાત છે. તેથી જ તત્ત્વ-
દર્શી હમેશા આત્મતત્ત્વને જ જુએ છે. દેહને નહીં. આત્મદર્શી
અને દેહદર્શી વચ્ચે આમુ દાખ જોજનનું અંત છે. માટે મુમુક્ષુએ
આત્મદર્શી થવું જોઈએ.

અથા ! વર્ણાશ્રમકા, જે કોઈ રાજે માન;

જયું નરનારી હોય નટ રમે, ના કામચુખ સંતાન. ૫

સાવાર્થ—નાટકમાં નટલોકો નરનારીના વેશ લે છે અને નર-
નારીના જેવી એટલા કરે છે પણ તેથી કંઈ તેમને સંતાન થતાં
નથી કે સાચી કામચુખની તૃપ્તિ પણ થતી નથી. તે જ પ્રમાણે
જેનામાં વર્ણાશ્રમની ભેદદષ્ટિ છે તેને આત્મદર્શન થવું જ નથી;
માત્ર લોકોને રંજન કરવાનું પાકિય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ હેયું
હારિંગી થવું જ નથી; અને તેથી હરિષ્ઠ થવાનું નથી. માટે નરદમ્
ત્રીજી આખે જ જોવું જોઈએ.

સા મહે કહે તેમ ન બઢે, ઔર હરિજન કહાં કમલાઈ

મો નર કાહા વિલુજે, અખાં જાકો મૂલ શૂન્યધરનમ્. ૬

સાવાર્થ—વર્ણાશ્રમના અભિમાનથી માણસને સાચી મહત્તા
પ્રાપ્ત થતી નથી; અને હરિજન થવાથી કંઈ ન્યૂનતા આવી જતી
નથી. કારણ કે; પ્રભુ સિવાયનું બધું જ આખાસ-શૂન્ય છે. તેથી
વસ્તુત્વભવમાં તો નામરૂપ મુજુ ઘાટ બધું જ શૂન્ય થઈ જાય છે.
માત્ર મૂલ જ—આત્માનું અસલ સ્વરૂપ જ શેષ રહે છે. આ અનુ-
'ભવનું' નામ જ નેતિનેતિ અને જોષ. માટે તત્ત્વદર્શીએ પોતાનું
મૂલ સાંભળીને મૂલરૂપ થવું જોઈએ અહંતા છોડી દેવી જોઈએ,
નામરૂપે કે મુજુ કર્મમાં કશો જ મોહ કે શોક રહે નહીં એવું નેતિ-
, નેતિ થવું જોઈએ. માવાની હિપર મીડું મૂક્યા વિના બહારવિતો ઉદય
અંતઃકરણમાં દષ્ટિ થાય નહીં. મીડું કરીને જ એકડો સિખાય છે

માટે અલ્પજ્ઞતા બોગીએ માયાની ઉપર મીઠું મૂકીને બ્રહ્માક્ષર ભાળવા બોધ્યો. તેથી ભૂલભાવ-ભાગભાવ-મરણવ એ જ મુમુક્ષુનો આરંભતો મદામન છે.

અખા કાઠડે નાવ બિન, કોઈ ન પાવે પાર;
ત્યું હરિ હરિજન સેવ્યે વિના, છટે નહિ સંસાર.

ભાવાર્થ :- શ્રી અખાજી કહે છે કે સમુદ્રની પેલી પાર જવા માટે જોય લાકડાના વદાણનો જ આશ્રય લેવો પડે છે, તેમ ભવસાગર તરવા માટે “હરિચરસંતની સેવા” વિના જીએ કોઈ માર્ગ જતમાં છે જ નહીં. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે :-

તમેયચિદિત્થાગતિમૃત્યુમેતિ। નાન્યઃ પંથાઃ વિચિતે અયનાય ॥
મતલબ કે-આત્માનુભવ વિના દ્વંદ્વાતીત અને દ્વંતાતીત કશિયે યવાયુ નહીં અને ભવચક્રમાંથી છુટાય નહીં. માટે ભકતે ભગવાનનું શરણું લેવું બોધ્યો.

અખા ! સત્ય ભાષન કીયા, માતા મારે પૂત;
ત્યું બેલાલચકે વચનકો, સળ કોઈ કહે અનાહૂત.

ભાવાર્થ :- મા જ જાળકને મારી નાંખે છે અર્થાત્ માયાનો મોહજ છવતે જગતની માળમાંથી નીકળવા દેતો નથી પરંતુ આ નગદ સત્ય (Naked Truth) છવતે ગલે ઉતરતું નથી; અને તેથી માયાવી છવ ભવચક્રમાં ભટક્યાં જ કરે છે. અને વતનમાં જનાર સંતલોકો અને દુનિયામાં રહેવા માગનાર સંસારી વચ્ચે વિરોધ રહ્યાં કરે છે. કારણ કે, જન્મેના લક્ષ્યમાં મદાન બેઠ છે. સત્યવત્તુ લક્ષ્ય પરમપિતા પ્રભુનું હોવું બોધ્યો.

છીલર ભાવરે છવતે, ન હોય ભકિત નિભાવ;

અખા તાહે ન પતીછવે, જ્યું ભયા જુહારી સાવ. ૯

સો નર સારા સૂરમા, જે મરતે ન તાઠે ઠાર;
 સુધું હરિજન એક રામ બિન, અખા ન દેખે ઔર. ૧૦
 ભાવાર્થ:-લક્ષિતનો માર્ગ મરેનો છે-આપલાએનો નહીં કારણ
 કે, એમાં સર્વ સ્વાર્પણ કરવાનું છે (Nothing but One)
 માત્ર પરમાત્મા જ સિદ્ધમાં રહે છે, આ મહારસના મોકતા અતિ
 વિરલ હોય છે. તેથી મહાનુભાવ સાગરપ્રભુએ કહ્યું છે કે:-

“ચાહે ન ઇશક ઉપરછડેલો, દિલ સાત પડ બેઠી જળો;
 દિલ્લખ મળો યા ના મળો, ના માઠ પણ તૂં તૂં વગર”
 મતલબ કે, ઉપરછડેલી ભક્તિનો દરો જ અર્થ નથી. એ તો
 જગતને ધૂતવા માટેનો આલાડખર માત્ર છે. એથી આત્માનું શ્રેય કશું
 જ થતું નથી ખરો ભક્ત તો તેજ છે કે જે રામ વિના બીજું કશું
 દેખતો જ નથી. જેના દિલના પાતાળમાં “તૂંદિ તૂંદિ તાર” બન્યાં
 જ કરે છે. તેનું શરીર ગ્રહે કે બચ; પણ તેના અંતરનો તાર-ભાવ
 તૂટતો જ નથી.

રામ ભરોસા રાખ કે, રહે આહું પહોરં મસ્ત;
 દોઝખતે ડરે નહીં, અખા ! ન ચાહે બેહસ્ત. ૧૧
 ભાવાર્થ :-સાચા ભક્તને સ્વર્ગની લાલસા કે નરકનો ડર
 હોતો જ નથી. એ તો હરદમ રામરસમાં મ્થગત રહીને આનંદમસ્ત
 છંદગી ચુકારે છે. સરખાવો :-“મીનકલા મો મહાદરા.”

હરિજન સો નિજ લાભતે, પૂરન ખાઈ માસ;
 જયું સાગર પૂરન આપતે, નહીં ઔરકી આસ. ૧૨
 ભાવાર્થ :-જેમ મહાસાગર સ્વયં પૂર્ણ હોવાથી કોઈની તૃષ્ણા
 રાખતો નથી, તેમ સાચો ભક્ત ભગવાન સિવાય કોઈની પર્વા કરતો
 નથી. એણે દિલમાંથી એવળા માનને તિલાંજલિ આપી છે. ખાલીખંખ
 યજ્ઞ ગ્રહે છે. પ્રભુપ્રાપ્તિથી જ સદાસર્વદા મેગુષ્ટ ગ્રહે છે. નિજલાભ

એ જ નિમનન્દ-એ જ. ગસ્તોની મૌજ.

અખા ! અંતરમે નહીં, બ્રાંત છોત લવલેશ;

હરિજન હરિશ્યુ મિલ રહ્યા, સભર ભર્યા સર્વેશ. ૧૩

ભાવાર્થ :- સાચા ભક્તના હૃદયમાં અભિન્યોતિ મર્વાઈ જાયત હોવાથી એને કોઈ જાતનો સંદેહ કે ભય રહેતો જ નથી. હરિજન હરિમાં-હરિસમાં આઠે પ્રહર મસ્ત રહે છે, અને જ્યાં જ્યાંમાં હરિનાં જ દર્શન કરે છે. સરખાવો :- “ આપની યાદી ” (શ્રી કલાપી).

દરિદ્ર નહીં જનકે વિષે, નહીં દીનતા દંભ;

પૂરનતે પૂરન, અખા ! એસા અનલો શંભ. ૧૪

ભાવાર્થ :- પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી જીવ સ્વયં સચ્ચિદાનન્દ જની જાય છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે :- एकैन प्राप्तेन सर्वप्राप्तिर्भवति । અર્થાત એકની પ્રાપ્તિ થતાં બધું પ્રાપ્ત થાય છે. આથી સાચા ભક્તમાં લિટ્કુલ્લિટિ કે દંભાચરણ જોવામાં આવતાં નથી. આવા મસ્ત યોગીની દષ્ટિમાં ઇંદ્ર પણ એક રંક કીડા જેવો છે. સાચા ભક્તની ખુમારી અજબ છે.

હરિ હરિજન હો નહીં, અખા ! જેસા અર્જુન દહેર;

કીડા કારણ હોઉ હું, અંતે જ્યુંડી ત્યું ઠેહેર. ૧૫

ભાવાર્થ :- વસ્તુતા હરિ અને હરિજન કિંવા ભક્ત અને ભગવાન એક જ છે. જેમ સમુદ્ર અને સમુદ્રની દહેર બિન્ન દેખાવા છતાં નીરદષ્ટિયા એક જ છે, તેમ દેહદષ્ટિયા ભક્ત અને ભગવાન બે દેખાવા છતાં આંતર અનુભવમાં જન્ને ઇક જ છે. ભક્ત એ સાકાર ભગવાન જ છે-નરતનુધારી નારાયણ જ છે. આ જ વાતનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ પોતે કરતાં કહે છે કે :-

નરમાદા મોતી, અખા ! તૈસા હરિ હરિજન;

વાસનાસું હોઉ એક હૈ, ચોર ન્યારા દેખીઅત તન. ૧૬

માન મિટયા કુલ જાતકા, મ્યાન રહ્યા નિજ ધામ;

અખા ! પીછે કયા રહ્યા ? જેસા તેસા રામ. ૧૭

ભાવાર્થ :—તારતમ્ય કે, નરમાદ્ય મોતી જે હોય છે, તેમ જતાં તેમનું અંતરંગ-હૃદય એક જ હોય છે, તેમ દરિ અને હરિજનના વહેતો આંતરગ્રવાહ એક દરિસ જ છે; કારણ કે, ભક્તનાં અંતરંગમાં અહતા હોતી જ નથી અને તેથી તે રામરૂપ જ છે.

ગહાના લેખે બહોત હૈ, પણ હરિજન વીરલા કેર;

બીન સિંચ્યા હસા રહે, પીએ પાતાલે તોય. ૧૮

ભાવાર્થ :—અવજાત, વેળધારી ભક્તો અનેક હોય છે; પરંતુ સાચો ભક્ત તો કસોડમાં કોઈક જ હોય છે. જેમ પાણીનું સિંચન કર્યા વગર પણ લીલુછમ રહે એવું વૃક્ષ કવચિત જ પ્રશ્નમાં આવે છે, તેમ અતઃકણના પાતળામાં રહેલા મૂલ આત્મસ્વરૂપમાંથી અમીરસનું પાન કરી ગસમરત ગહેનાર મહાભક્ત તો પૃથ્વીના પટ ઉપર કોઈક જ હોય છે. આપ જોળખ્યા તોહો આતમા, ઓર ના ચીન્યા તોહો સોય; ચીન્યા સીધી આરસી, અખા ! નિઝદશન હોય. ૧૯

ભાવાર્થ :—ભક્તને સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવા ન હો તોયે તે આત્માનુભવમાં જ લીન ગહે છે સ્વરૂપનું જ્ઞાન યતાં બધું જ્ઞાન છે ત્યમ થયાવત્ર સમજાય છે. માયા અને જાણ દિવા મીંકુ અને એકડાનો ભેદ આપોઆપ સમજાઈ જાય છે અને સ્વરૂપમાં મહાપ્રીતિ જામી જાય છે.

અખા ! અધિકતા યે હિ હૈ, જે હરિજન કહે લોક;

ચીહીન્યા શરીર સમેત સો, સોઠા રોકારોક.

ભાવાર્થ :—ખૂબી એ છે કે નિરંજન નિરાકાર પરમતત્ત્વનો હરિજન શરીર હોવા છતાં વિદેહી યદતિ અનુભવ કરી શકે છે. શરીરનું આવરણ આત્માનુભવમાં આડ કંટનું નથી. એ હરિજનના જીવનની વિશિષ્ટતા છે. હરિજન વસ્તુમાં વસ્તુરૂપ યદતિ સમાઈ જાય છે એ એની અધોદિકતા છે.

ભલા ખૂરા સંબંધો ભણે, ચતુર ગુણી ભૂપાલ;
જન્મકાંડો કૂટે ખરા, બડા બેમુરબત કાલ. ૨૧

ભાવાર્થ :—જેનો જન્મ, તેનું મૃત્યુ—એ નહીં વાત છે, કાળ કાંઈનીયે પરવા કરતો નથી. રાગ અને રંક, સજ્જન અને દુર્જન મૂર્ખ અને ડાહ્યા—સૌ કાંઈ કાળના મુખમાં હોમાઈ જાય છે. ખરેખર કાળ જેનું બેશરમું ખીલું કાઢ નથી.

તેરી ઐર તેં હું ખરા, મેરી ઐરતેં તું નાંહિ;
પ ક છં દા પિંડમઠેમેં, બો લ છુ હા રા સાંધ. ૨૨

નિજ સામથ્યે ના અવતરે, ના છવે નિજબલ કોય;
બડા અચંબા યે અખા ! બિચ કર્તા કયું હોય ? ૨૩

ભાવાર્થ :—આ સાખીઓના વિચારને સમરૂપ વિચાર નીચેના સૂત્રમાં ભગવાનથી શંકરાચાર્યજીએ દર્શાવેલો છે :—

સત્યપિ મેદ્વાપગમે નાથ તવાદં ન મામક્ષીનસ્વમ્ ।

સામુદ્રો દિ તરંગઃ ન કથચન સમુદ્રો દિ તારગઃ ॥

મતલબ કે, વસ્તુતઃ જીવ અને જ્ઞાન બે નથી. પણ એક જ છે :
તો પણ, જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાન જીવસ્વરૂપ નથી. જેમ સમુદ્ર અને તરંગમાં નીરફટ્ટા, અલેદ છે; છતાં તરંગ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, પણ સમુદ્ર કંઈ તરંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી તત્ત્વજ્ઞની ભાષામાં, તરંગની સત્તા સમુદ્રને અધીન છે; અને એથી ઉલટું સમુદ્રની સત્તા તરંગને અધીન નથી. નિજબળથી—સ્વ સામર્થ્યથી કાંઈ જન્મતું નથી અને મરતું નથી—બધું પરસ્પર પરબલની સત્તાને અધીન છે. ભકતોની ભાષામાં થીહરિની મરજી મુતાગિક જ બધું થયા કરે છે, તેથી પરબલ સર્વમાં હોવા છતાં (Immanent) સર્વાનીત (Transcendant) છે. અંગ્રેજીમાં એક મહા લેખકે વચાર્થ જ કહ્યું છે કે :—“ God is all love; but all love is not God.” અર્થાત્ પ્રભુ પ્રેમસ્વરૂપ છે; પરંતુ પ્રેમ માત્ર પ્રભુસ્વરૂપ નથી. માટે જ મહાપદમાં રિયતિ કરનારેનો અંતિમ અનુભવ સૌહર્મની પેલી પાર નાહમનો છે. નાહમ્=શિવોદમ્—નેતિનેતિ એટલે જ શેષ—=૧. જીવમાનતું મૂળ પરબલ છે. માટે મૌલિકશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કદી બાહ્ય-તર તિરંતર આહંભાવ નિર્મૂળ કરી પોતાના શેષ સ્વરૂપ પરમતત્ત્વમાં લગી જવું એ જ જીવનતું અંતિમ મહાભ્યેષ છે. ૐ શાન્તિ:

માયા કેમ તરાય ?

યોગક :—શ્રી. ભોગીન્દ્રરાય નાનાલાલ વૈદ્ય, બી. એ., બી. ટી.
(બીમ વર્ષના આરમ્ભ અંકથી ચાલુ)

પણ આત્મા સંબંધી વિચાર કરવાની આપણને પ્રુરસદ જ ક્યાં છે ? અનાત્મ વસ્તુઓ મેળવવામાં આપણે 'પોતાનું' ખર્ચ સ્વરૂપ બૂલી જઈએ છીએ. જગત એ અઘાનનું કારણ છે, અને અઘાન એટલે આત્માનો અવિચાર. જરા વિચાર કરતા યહએ કે આ બધું નાનાત્વ માત્ર દેખાય છે, વસ્તુતઃ એક જ પોતે સર્વત્ર વ્યાપક છે, તો જ નિતિ દૂર થઈ જાય. જેમ સ્વપ્નમાં પોતે એક જ છે છતાં બૂલથી શુભં શુદ્ધ દરયો દેખાય છે, તેમ માયાના પ્રભાવથી આત્માને દેહ સાથે સંબંધ છે એમ જણાય છે. ચામદૃષ્ટિએ અનેક ભાસે છે, રામદૃષ્ટિએ બધું એક જ છે. મોસ્વામી તુલસીદાસજીનું પણ ઉત્તરકાંડમાં કથન છે કે -

બ્યાપિ રહેઉં સસાર મહું, માયા કટક પ્રયડ
સેનાપતિ કામાદિ ભટ, દંભ કપટ પાખડ
સો દાસી રઘુવીરજી, સમુઝે મિથ્યા સોપિ
છુટે ન રામ કૃપા બિન, નાથ ટહોં પદ રોપિ.

(ઉ૦ ૯૯-૧૦૦.)

અર્થાત્ સંસારમાં માયાની પ્રયોડ સેના આપેત યહ રહેલ છે, જેમાં

કામ, ક્રોધ, લોભ, વિગેરે સેનાપતિરૂપે છે, તથા દંભ, કપટ અને પાખંડ યોદ્ધારૂપે છે. આ માયા રામચંદ્રજીની દાસી છે, તથા જ્ઞાન થયા પછી તે મિથ્યા છે; માટે હે સ્વામિન ! પદ્મું આરોપણ કરી અર્થાત્ હઠ કરી કંઈ છું કે રામચંદ્રજીની આ માયા તેમની દયા વિના છૂટતી નથી.

સર્વત્ર અભેદ દર્શન કરવું, દૈતલાવને ટાળવો, આત્મ-દષ્ટિએ આપણો સર્વ વ્યવહાર ચાલે તેવું વર્તન રાખવું એ બધું ધારીએ છીએ તેટલું સહેલું નથી. સતત પુરુષાર્થથી જ સાધ્ય છે. આ બધું અઘરું છે માટે આ કામ આપણું નહિ એમ સમજી સુખ પણ ખેતી ન રહેવાય. આત્મ-દષ્ટિ કેળવવી જ પડશે. વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોને જીવનના દરેક પ્રસંગમાં અપનાવીએ નહિ તો એ વેદાન્ત શુદ્ધ બને. ભેદ-લાપ દૂર થાય, માર્ગતાર મટી જાય, ઈર્ષ્યા વેરઝેર શમે અને આપણી દષ્ટિ વ્યાપક બને તો આપણો વ્યવહાર સરળ જરૂર બને. આપણાં જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પગે પગે અને પગસે પગસે અનેકમાં એક જ આત્માનાં દર્શન કરવાનો આદર્શ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ભેદનો ભગ તદ્દન કાઢી નાંખવો જોઈએ. આવા ઉન્નત સિદ્ધાન્તોને અનુ-લક્ષીને વર્તન રાખવું તો આપણો નિત્યનો વ્યવહાર બહુ સુખમ બનશે અને આપણું જીવન પણ સુંદર, સરળ અને વિદેષપરદિત બનશે. એવું સુખમય જીવન પ્રાપ્ત કરવાનું કેને મન ન થાય ? આપણા જીવન-પથમાંથી અનેક ક્ષેત્રોમાં કંટકો દૂર થાય, અગાનતમનો નાશ થાય અને સ્વયંભોતિ આત્માના પ્રકાશ વડે એ જીવન-પથ સદા ઉજ્જવળ બને એવી ઈચ્છા કેળવ ન કરે ? પણ પુરુષાર્થ વિના એવું ઉત્તમ જીવન પ્રાપ્ત ન થાય. નામમાત્રા ચલદીનેન લભ્યઃ તો ને દેખાય છે તે મિથ્યા છે, વસ્તુતઃ એ ભગવાન જ છે, કલ્પિત માયાથી દેત ન સંભવે. કલ્પિત માયાથી બ્રહ્મનું સંકીર્તીયત્વ ન થાય એની જાણના ચિત્તમાં ધારણ કરવા માટે સતત અભ્યાસની જરૂર છે. આવું

જાત મેળવવા માટે ચિત્તશુદ્ધિની ધણી જરૂર છે અનેક વાસનાનાં
જળાંબોધી હૃદય દકાઇ ગયું છે તે જળાં વિખેરી નાખવા માટે
પ્રભુનું આનંદ ચિત્તન જરૂરનું છે ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સ્પષ્ટ કહે
છે કે—મામેષ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતા તરન્તિ તે ॥ માટે માયા તરી
જવા માટે પ્રભુનું જ શરણ લેવું નવું જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે શુદ્ધ
હૃદયથી ભગવાનને નિત્ય સ્મરણ કરવા અને સર્વ સ્થળે તેને જોવા પ્રયત્ન
કરવો જો ભગવદ્દષ્ટિ કેળવાય તો ધર્મજીવિ ઉપર અનુગ્રહ કરે
માયાનાં પકડાં છૂટી જાય અને એ જીવ શિવરૂપ બને અખડેકરસ
આત્મા ॥ આનંદામૃતનો સ્વાદ પણ ચાખવા એ બાળ્યશાળી બને એ
વિશે શ્રી રામચન્દ્રજી પોતાનાં બાઈ લક્ષ્મણને જે ઉપદેશ આપે છે તે
હમેશાં ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે તે કહે છે કે—

પ્રાતર્યદીદ પરિદૃશ્યતે જગન્
માયેય સર્વ પરિદૃત્ય ચેતસા ।
મદ્ભાવનામાયિત શુદ્ધમાનસ
સુખી ભવાનન્દમયો નિરામય ।

—અધ્યાત્મ ગમાવાણુ

અર્થાત્ બાઈ ! જે કંઈ જગત દેખાય છે તે સર્વ માયા છે
એમાથી તારા ચિત્તને બહાર કાઢીને મારી બાવનાથી શુદ્ધચિત્ત અને
સુખી ચક્રને આનન્દપૂર્ણ અને કલેસરહીન બની જા ।

આ ધ્યાનમાં રહે અને તદનુસાર વર્તનમાં મૂકવામાં આવે તો
જીવનમાં જરૂર પડેલા આવે.

અધ્યારોપ અને અપવાદ

લેખક — ૨૪૦ પ્રવાસી સ્વપ્નદત્ત (એમની નોંધપોથીમાથી.)

સર્પ નહિ એવી દોરડીમાં સર્પના આરોપની પેટે વસ્તુ (અખાધ આત્મા એ જ વસ્તુ)માં અવસ્તુનો આરોપ તે અધ્યારોપ કહેવાય છે. સત, ચિત, આનંદ, અનંત, અન્દ્ય બ્રહ્મ એ વસ્તુ છે, અને અજ્ઞાનાદિ સકલ જડસમૂહ અવસ્તુ છે. એ અવસ્તુ જડસમૂહ મહા-પ્રપંચ અને તદુપહિત વસ્તુ-ચૈતન્ય એ બેથી તપાવેલા લોહનો ગોળા જેમ અગ્નિ જોડે તાદાત્મ્ય થાય છે, તેમ અવસ્તુનો વસ્તુ જોડે અન્યો-ન્ય તાદાત્મ્યોપાસ થાય છે એ અધ્યારોપ. અનાત્મા જડ છે અને ભાસ્વ છે; તે અવસ્તુ છે. અને તેનો ભાસક આત્મા ચૈતન્ય છે; તે વસ્તુ છે.

રજ્જુના વિવર્ત સર્પનું રજ્જુ માત્રત્વવત્, વસ્તુના વિવર્ત અવસ્તુ અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચનું વસ્તુમાત્રત્વ તે અપવાદ કહેવાય છે. અર્થાત્ રજ્જુસ્વરૂપ પરિત્યાગ કર્યા વિના સર્પોમારે ભાસમાન રજ્જુ એ વિવર્ત. એ વિવર્તનો અપવાદ-આધ એટલે અધિક્ષોન રજ્જુમાત્રતાએ કરી અવસ્થાન, તેની પેટે ચિદ્ર વસ્તુમાં વિવર્ત જે અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચનો અપવાદ-આધ એટલે ચિદ્રવસ્તુમાત્રતાએ કરી અવસ્થાન એ અપવાદ. મથાસ્વરૂપે કરી અવસ્થિત વસ્તુનો અન્યથામાત્ર જે પ્રકારનો થાય છે.

૧ પરિણામભાવ અને ૨ વિવર્તભાવ. યથાર્થથી સ્વરૂપને પગિત્યજીને સ્વરૂપાંતરની પ્રાપ્તિ તે વસ્તુનો પરિણામભાવ છે; જેમ દૂધ સ્વરૂપને પરિત્યજીને દધિ આકારે પરિણુમે છે. અને, સ્વસ્વરૂપના પરિત્યાગ વિના સ્વરૂપાંતરે મિથ્યા પ્રતીતિ તે વસ્તુનો વિવર્તભાવ છે; જેમ દોરી સ્વસ્વરૂપના પરિત્યાગ વિના સર્પાકારે મિથ્યા પ્રતિભાસે છે. તેમ વેદિતિ જ્ઞાનમાં પ્રપંચના ભાનનો પરિણામભાવ અંગીકાર કર્યો નથી, કારણ કે દૂધની પેઠે જ્ઞાનને વિકાગિત્વના પ્રસંગથી અનિત્યત્વાદિ દોષની આપત્તિ થાય જ્ઞાનના વિવર્તભાવના અંગીકારમાં એ દોષત્વથી અધિજ્ઞાન અવરોધ એ જ કલ્પિત વસ્તુનો આત્મીયત્વ નાશ-બાધ છે, તેથી ચિદ્ વિવર્ત પ્રપચનુ ચિન્માત્ર અવસ્થાન એ જ અપવાદ. જેમ રજ્જુમાં બ્યાવદાગિક સર્પનો ત્રૈકાલિક અભાવ આપ્તવાક્ય, યુક્તિ, ને જ્ઞાનથી જાણીને તે રજ્જુરૂપે અવસ્થાનરૂપ બાધમય અપવાદ થાય છે; તેમ જ્ઞાનમાં પારમાર્થિક પ્રપચનો ત્રૈકાલિક અભાવ શ્રુતિ, યુક્તિ, ને અપરોક્ષ જ્ઞાનથી જાણીને અધિજ્ઞાનરૂપે અવસ્થાનરૂપ બાધમય અપવાદ થાય છે. પદ્માંતરે ઉત્પત્તિના વિપરીત ક્રમે કાર્યને કારણમાં લય કરી, કારણરૂપે અવસ્થાન એ રચૂલ શુદ્ધિમાનને લયચિંતનરૂપ ધ્યાન ઉપદેશયુ છે. એ મુખ્ય અપવાદ નથી. જ્ઞાનમાં પ્રપચનો ત્રૈકાલિક અત્યંતભાવ જ્ઞાનની પૂર્વે સિદ્ધ છે. તે વિષય-પ્રકારમરૂપ-બાધ છે. તથા તેનું પ્રકાશક વૃત્તિજ્ઞાન તે વિષયી-પ્રકાશકરૂપ થાય છે. તેમાં જ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્રીયજન્યબાધ-શાસ્ત્રવાક્યજન્ય, યોક્તિક-અનેકવિધ યુક્તિ-જન્ય અને અપરોક્ષ-અધિજ્ઞાનજ્ઞાનજન્યબાધ એ બેદ કરી ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય પરોક્ષબાધ છે અને ત્રીજો અપરોક્ષબાધ છે. એ ત્રિવિધ બાધ અપવાદ શબ્દનો અર્થ છે.

જેમ પ્રથમ નિષ્પ્રપંચ આત્મ વસ્તુમાં પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરી, પછી કારણ, સક્ષમ, રચૂલ પ્રપચમાં ઉત્પત્તિના વિપરીત વડે તેના કારણરૂપે અવસ્થાન કરવું એ જ અપવાદ.

અધિકારભેદને લઈ આરંભવાદ, પરિણામવાદ, વિવર્તવાદ, અને અજ્ઞાતવાદ એ ચાર રીતે પરમાત્મ-સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવેલ છે. " પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપને જાણ્યા વિના બીજા રૂપે દેખાવું તે વિવર્ત. " અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં પરમાત્મા જ સંસારરૂપે જાણે છે. શ્રીમત્ સકરાચાર્ય મહારાજના અભેદવાદમાં એ અલૌકિકતા છે, કે સર્વ પ્રકારના ભેદને અવકાશ આપી પરમાત્માને નિર્વિકાર કાયમ રાખે છે.

અખંડ બ્રહ્મસ્વરૂપ વાણીને અગોચર હોવાથી લક્ષણ કયાં વિના વિધિમુખે કરી ઉપદેશાવાને અસકય છે. તેથી અવિદ્યાએ અધ્યારોપિત મિથ્યા નાના પદાર્થોનો નિષેધ મુખે કરી; ' નેતિ, નેતિ ' ઉપસક્ષિત અખંડ ચૈતન્ય જ ઉપદેશાય છે. ઠાઈ વાર લક્ષણ કરી ' સત્યજ્ઞાન-મનંતંબ્રહ્મ ' એમ વિધિ મુખે પણ ઉપદેશાય છે. વિધિનિષેધાદિ શબ્દ વેદાંત વાક્યોનું સાક્ષાત્ વા પરંપરાએ કરી અદ્વિતીય આત્મ વસ્તુ પ્રતિપાદનમાં જ તાત્પર્ય છે. અનાત્મ વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવામાં વેદાંત વાક્યોનો આદર નથી.

નાસ્ય કર્મણિ જન્માદૌ પરહ્યાનુવિધીયતે ।

કર્તૃત્વ પ્રતિષેધાર્થ માયયાડરોપિતં દિતત્ ॥

મા. દ્વિ. જ. ૧૦-૪

પ્રેમ

લેખક.—શ્રી હેમન્ટકુમાર નીલકંઠ

‘સર્વં લલિયદ્ બ્રહ્મ’ એવું શ્રુતિવચન જોઈતું સાચું છે તેટલું જ સાચું સર્વં લલિયદ્ પ્રેમ એ કયન છે. અંગ્રેજીમાં તો “પ્રેમ એ જ પ્રેમ છે” એવી ઉક્તિ છે પણ ખરી. રથૂળમાં રથૂળથી સદ્ગુણમાં સદ્ગુણ પ્રેમ પ્રવર્તી રહેલો છે. એને જ હીરે સૃષ્ટિનું ધારણ થાય છે, પોપણ થાય છે. એને જ હીરે માનવી અને પશુ તથા પ્રાણિ-માનમાં જિજિવિસાની અદ્ભુત પ્રેરણા રહેલી છે, કેમકે જિજિવિસા ત્યારે જ હોય કે ત્યારે શુવરામાં રસ રહેલો હોય. એકલા સચેતન નહિ પણ અસ્પષ્ટચેતન અથવા આપણે જેને જડ કહીએ છીએ તેવા પદાર્થો પણ પ્રેમમદ્ છે. આ કંઈ કોઈ તરંગી ઠવિનો કલ્પનાવિહાર નથી, ચામું શુદ્ધ સત્ય હકીકત છે. પૃથ્વી અને ખીનના પ્રસપરના અને સૂર્યના આકર્ષણથી અને તારાઓ એક ખીનના આકર્ષણથી સ્વસ્થાન અને સ્વમાર્ગથી ચ્યુન નથી થતા અને તેથી સૃષ્ટિનો કમ ચાલ્યાં કરે છે. પૃથ્વી ઉપર પણ દરેક જડ પદાર્થને પૃથ્વીનું આકર્ષણ છે તેથી જ તે પૃથ્વી ઉપર રહી શકે છે. આપું વિશ્વ કોઈ નિગૂઢ, અદૃશ સાંકળથી એક ખીન સાથે જોડાયેલું છે. પછી તેને સાપેક્ષ-વાદનો નિયમ (Law of Relativity) કહો કે ખીનું કોઈ

નામ આપો. એ નિયમ, નિયમ હોવાથી સૂક્ષ્મ છે પણ તેથી જ તે આટલો શક્તિશાળી છે કે સમસ્ત વિશ્વમાં તે વ્યાપ્ત છે. આ નિયમ પણ પ્રેમનું જ સ્વરૂપ છે. કેમ કે પ્રેમ એટલે એક બીજાને જોડનારી સૂક્ષ્મ સાંકળ નહિ તો બીજું શું છે ? આ પ્રેમ જ્યારે દેખીતી રીતે એવા પ્રાયગિક સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે કે તેમાં પ્રાણ ન હોય એમ આપણને લાગે ત્યારે આપણે એને જડ પદાર્થનું નામ આપીએ છીએ. એને સજીવ લાલે વૈજ્ઞાનિકો ન કહેતા હોય. પણ એ શક્તિનું સ્વરૂપ છે એમ તો એઓ પણ કહે એ. કાર્મ પણ જડ પદાર્થનું પૃથકકરણ કરતાં કરતાં વૈજ્ઞાનિકો જ્યાં સુધી પરમાણુ-Atom-સુધી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તો હીક રહ્યું; પણ સૂર્યમાળામાં શ્રીકૃષ્ણ રૂપી સૂર્ય અને આસપાસ મહેા રૂપી ગોપ-ગોપીઓની જે સનાતન રાસકીડા ચર્ચા કરે છે, તેવી જ સનાતન રાસકીડા પેલા અખોરપિ અણિવાન, જેવા પરમાણુમાં પણ થાય છે એવી જ્યારે શોષ થઈ ત્યારે તો પછી જડ પદાર્થનું જડપણું ન રહ્યું, અથવા રહ્યું ગળીએ તો પણ ત્યાં પણ કંઈક એવું આકર્ષણનું તત્ત્વ માલમ પડ્યું કે જેને ' પ્રેમઘટિત ' એવું નામ તાત્ત્વિક રીતે તો આપી શકાય; પછી બસે એ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અનુસાર નામ ન અપાયું હોય.

સૃષ્ટિનું કારણ અને પોષણ જેમ પ્રેમથી થાય છે, તેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ પ્રેમથી જ થઈ છે. રસરાજ ભગવાનને લીધા કરવાની રસ ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ અને ષક્રોડહં ઘટુસ્થામ ની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ. અને સૃષ્ટિના કારણ-પોષણ દરમ્યાન પણ સતત ઉત્પત્તિની જે ક્રિયાઓ ચર્ચા કરે છે તેનું કારણ પણ પ્રેમ કે રસ જ છે, એ હસીકતનો ઈન્કાર કોણ કરી શકે ?

આમ પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી છે. " જડ " પદાર્થોમાં તે આકર્ષણના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે, અને જીવંત પ્રાણીઓમાં તે વિશ્વવાસના અને તેના ઉચ્ચતર સ્વરૂપમાં પ્રેમ તરીકે ઓળખાય છે.

માનવીમાં પશુત્વનાં અવશેષ અને પ્રભુત્વનાં બીજ છે એ તો સર્વેવીકૃત સત્ય છે. માનવી માત્ર, (માનવી શું ? પ્રાણીમાત્ર, ચેતન-માત્ર) અતિ તો પ્રભુમય થવાનો જ છે. તેથી જો એણે પોતાના સદજ વિદ્યાસની ગતિ ત્વરિત કરવી હોય અને તે 'દ્વાર કટલાઈ નિવાર્ય' દુ.ખો કે ચિંતા કે કર્મવિષાકમાંથી અથડાઈ હોય કે તેને દુઃખનાં દરી નાંખવા હોય તો અને આજઠાવ જોતો સર પ્રધાનપણે વાગી રહ્યો છે એવી માનવસેવા તેના સાચા અર્થમાં કરવી હોય તોપણ, તેણે આ વિરાટતત્ત્વ-પ્રભુતત્ત્વ-પ્રેમને દિવ્ય અને દિવ્યતમ જનાવવો પડશે.

એ પ્રેમ 'દિવ્યતર' ક્યારે જાન્યો કહેવાય ? જ્યારે પ્રેમનાં જન્મ લક્ષણો-દ્વૈત અને અદ્વૈત-તેના પૂર્ણસ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય ત્યારે. કંઈ પ્રભુ "એ" ના અસ્તિત્વ વિના નથી સર્જિતું અસ્તિત્વ, નથી પ્રેમનું. અધમમા અધમ સ્વાર્થી માનવી પણ પોતાના સરીરને કે મનને એટલું આહે છે કે તેને સુખસગવડો ગળે તે હેતુથી અનેક નીચ કૃત્યો કરે છે. આમ સરીર, મન, સ્વભાવ, વગેરે પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ અને "હું" એ જેને તે જાણે અજાણે લુપ્ત ગળે જ છે. સોડહમ્ કે સર્ધમિદં વ્રજ એ સત્ય સમજવા મારે કંઈ નહિ, તો શુદ્ધિથી "અહં" અને "સ" નો કે "સર્વ" ઈદં" અને "અહં" નો બેદ પાડ્યો પડ્યો. સોડહમ્ નો અનુભવ તેને જ થાય છે કે જેને સઃ ઉપર પ્રેમ ઉપજે છે. પ્રેમ ત્યાં જ દોષ શકે કે જ્યાં પ્રેમી હોય અને પ્રેમ પાત્ર હોય. એટલે કંઈક બીજું પણ હોય. પણ પ્રેમ એ પ્રભુનું તત્ત્વ હોવાથી તેમાં ઉર્ધ્વગતિ સાદજિદ છે. તેથી જ એ દ્વૈતમાં પણ અદ્વૈતનો આદર્શ, તે પ્રતિ, વેગવાણું કે ધીમું, જ્ઞાનપૂર્વક કે સ્વભાવ વશ થઈને થતું, પ્રમાણ અને અદ્વૈતમાં લય કે સંમિલન-એ બધું જ પ્રેમમાં નિગૂઢ રીતે કે આવિર્ભૂત સ્વરૂપમાં રહેલું છે. આમ પ્રેમ એ જોડનાર-બાંધનાર-સાક્ષી પણ છે અને મુક્તિ આપ

નાર સાધન પણ છે ખરી રીતે સાચો પ્રેમ એવી સાંકળ છે કે જે સાંકળ જ નથી પણ સુક્રિતનું જ લક્ષણ છે કે સુક્રિતનું જ સ્વરૂપ છે. માનવી કેની સાથે ખૂબ “છૂટ” થી વર્તી શકે છે ? જેની સાથે તે પ્રેમની સર્વશક્તિમાન સાંકળથી બંધાયો હોય તેની સાથે. પરમ ચૈતન્ય તત્ત્વ સાથે બંધાયેલો દેહધારી એટલે જીવન્મુક્ત એટલે જ જે પ્રેમ દ્વિત વગર અશક્ય છે તે જ દ્વિત તેના જીવન્મુક્ત શુદ્ધતમ રૂપમાં અદ્વિત જ છે.

પ્રેમની આ સાહજિક ઉર્ધ્વગતિને જેટલે અંશે માનવ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વપ્રયત્નથી વેગ આપશે, તેટલે અંશે તેને લાભ થશે. કેમકે સાચો પ્રેમ, મેળવવામાં અને તેના પ્રયાસમાં તથા મેળવતાં થતી મન, પ્રાણ, હૃદય, છુદ્ધિ વગેરેની ક્રિયા પ્રક્રિયામાં જ માનવી આપોઆપ વધારે ને વધારે શક્તિ કેળવતો અને મેળવતો જાય છે. પ્રેમ પ્રભુનું જ્ઞાત્ય હોવાથી તે આપણને આપણી પ્રકૃતિના જન્મોથી પડેલા સંસ્કારો ઉપર આપણા કર્મ અને પ્રારબ્ધ ઉપર આપણી સરસાર્થ અને આપણું નિર્મમ્ભ કરવા પ્રેર્યા કરતો હોય છે. પ્રેમ આપણને શુદ્ધ કરે છે કેમકે પ્રિયજનને ખાતર આપણી સર્વ મનીષાઓ અને ગાન્યતાઓનો ત્યાગ તે માંગી લે છે. પ્રેમ હોય ત્યાં “હું” અને “મારું” રહેતું નથી. જેટલે અંશે “હું” અને “મારું” હોય તેટલે અંશે પ્રિયજન ઉપર પ્રીતિ ઓછી જ હોય, દારણ પ્રેમ એટલે જ મારાપણું, નહિ પ્રિય-જનાપણું. “પ્રિયજનને મમે તે જ મને મમે” એવી જ્યાં વાવના અને તદનુસાર વર્તન નથી હોતાં અથવા ઓછાં હોય છે ત્યાં એ પ્રેમ કહેવાય જ કેવી રીતે ? ત્યાં તો કેવળ અધમ સ્વાર્થ જ ગણાય. પ્રિયજનને ગમતું જ કરવાની હોંસ જ્યારે હોય ત્યારે જ પ્રિયજન માટે સર્વસ્વનું સમર્પણ જ્ઞાનદેવે પદ સૂચે અને ત્યારે જ માનવી જેવા માદીના દેહવાળાથી પણ પરાક્રમ, દુઃખસહન, વગેરે પ્રભુમય કે અતિ-માનવ લક્ષણો પ્રાપ્ત કરી શકાય. જાળકની અનેક જાનની ત્રાસ કે

ધૂળા ઉપજવનારી કરણીને માતા આનંદથી જોગવી લે છે તેનું કારણ પ્રેમ. સાચો પ્રેમ પ્રિયજન પાસેથી કશાની અપેક્ષા રાખતો નથી. પ્રિયજન પાસેથી પ્રેમની પણ અપેક્ષા રાખાય તો તેટલે અંશે એ પ્રેમ કાચો છે. અન્યથા આવા કેવળ નિરપેક્ષ પ્રેમનું પરિણામ મોટું પ્લેઝર સાચા પક્ષ તરફથી પ્રેમમાં પરિણામ પામવા વિના રહેતું જ નથી, તેમ છતાં સાચો પ્રેમ તો એવા કોઈ પણ જાનતા પરિણામની ઈચ્છા કે આશા રાખતો નથી.

ઉદાર માનસ એ તો પ્રેમનું પ્લેઝર પમથીયું માત્ર છે. પરિસ્થિતિ અનુસાર મંજૂરમા આવતી અનેક પ્રકારના સ્વભાવવાળા વ્યક્તિઓને સહન કરી લેવી એ તો પ્રેમનો પ્રારંભ કહેવાય. અનેક ગેરસમજૂત, મમ્મંઝેદી વાક્યોના ધા, અન્યાયી વર્તન, કેવળ છુમાછીમયો કે કેવળ નીરૂસ કે જહાસીવ અથવા વિરોધી દૃષ્ટિવાળો ભાવ, અનેક જાતના ખોટા આક્ષેપો, પણ જોઈને દુઃખ દેવા ફેંકાયલા લોહબાણથી પણ કહણ ગણાતાં વાગ્યાણ એ બધું જ મૂંઝે મોટે સહી લેતું એટલે માનસિક ઉદારતા. પણ માનસિક ઉદારતામાં પણ થોડું ઘણું દુઃખ અંતર્ગત રહેલું હોય છે. સાચા પ્રેમને તો એવું દુઃખ નથી અનેક શારીરિક કે માનસિક અપયણો પ્રેમ એક રવાંકિ પણ ફરકવા દીધા વિના શાંતિથી સ્વીકારી લે છે. એ કદી પોતે કરેલી કરણીને ગાઈ વગાડી જાણતો નથી.

પોતાના સર્વપણાની બાબતમાં પ્રેમ જોટલો મૌન રહે છે તેટલો જ નિર્ભયમાન રહે છે. અહંકાર, મદ, અને પ્રેમ એ બે વચ્ચે કદી મેળ ખાઈ શકે નહિ. તે સાથે પ્રેમને અને મોહને પણ તેજ-તિમિર જેવા સંબંધ છે. જોટલે અંમે મોહ તેટલે અંશે પ્રેમનો અભાવ. મોહ આધિજો છે, પ્રેમ વિરાટસ્વરૂપ ભગવાનનું લક્ષણ હોય અસંખ્ય આજોવાજો છે. પોતાના પ્રિયજન પ્રત્યે તેના કલ્યાણના હેતુનો સતત ખ્યાલ મળીને તે દેખીતી રીતે અત્યંત દૂર ચાલ શકે છે, કેમ કે પ્રેમ કંઈ

વેવલાપણું કે કેવળ કુમળાં કુમળાં, પોત્તી પોત્તી, લાગણી નથી. પ્રેમ પ્રિયજન પ્રત્યેના વર્તનની આગત હંમેશા એક ખ્યાલ રાખે છે-પ્રિય-જનનું કેવી રીતે શ્રેય થાય-એને પ્રિય લાગે એવું જ કરવું એ કંઈ પ્રેમ નથી, એ તો કાં તો કાયરતા છે કે ખુશાગત. આવા એક માત્ર કદ્યાણુ પ્રતિ દષ્ટિ રાખીને કરેલા વર્તનથી ધણી વાર પેણું પ્રિયજન બીધું સમજે, ગુસ્સે થાય, દ્વેષ પણ રાખે, અહિત કરવા તત્પર થાય અને સામેસામ અહિત કરે પણ ખરું. તેમ છતાં પ્રેમ તો એની પ્રત્યે દેખીતી રીતે બસે કઠોર વર્તન કરે તો પણ અંદરથી તો પોતાનું હૈયું સદાય બીંબપણું રાખશે, પ્રિયજનના આધાતોને પ્રસાધાત હૃદયના ઊંડા પ્રેમભાવથી જ આપશે અને બધી વિંટબળા પ્રભુતી પ્રસાદી તરીકે સ્વીકારી અને વધાવી લેશે, અને પોતાનું કદ્યાણુ જ કરવા આધાતો તેને મળે છે એમ જ સમજશે. આવી રીતે સદ્વિષયતામાંથી વિકસતાં વિકસતાં દ્વેષનો બદલો પ્રેમમાં પરિણામ પામે છે અને પછી એવું પ્રેમમય વર્તન એકાદ એ વ્યક્તિ કે ખમુક સમૂહ પ્રતિ નહિ પણ પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ થતાં, પ્રેમ ભગવાન જાતી બન્યું છે.

આવો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની હિત્સુકતા ધરાવનારને જગતના સર્વ કોઈ પ્રસંગો, પોતાના કર્મવશાત્ સંગ્રામમાં આવેલાં સર્વ કોઈ પ્રાણીઓ પ્રેમનો પાઠ શીખવાડનાર થઈ પડે છે; પણ તે પોતાનું પ્રત્યેક વર્તન ભાનપૂર્વક, ચાનપૂર્વક, પોતાના આત્મશ્રેયનો હેતુ સતત લક્ષમાં રાખીને કરતો હોય તો. કેવળ પ્રકૃતિને વશ થઈને પ્રેમાળ વર્તન થતું હોય તો વિકાસ જોઈએ થાય છે ને કેટલીક વાર પછડાવાનું પણ બને.

આતું પણ કારણ છે. સાચો પ્રેમ પૂરેપૂરો અનાસક્ત છે. આસક્તિ અને પ્રેમ વચ્ચેનું અતિસૂક્ષ્મ અંતર્યાંત્ર તો કેવળ ચિંતો જ પારખી શકે. સાધારણ રીતે પ્રેમ તરીકે જે ઝાળખાય છે તે ધણી વાર આસક્તિ હોય છે; કેમકે પ્રેમ એ એકાએક બીજાનો મારતો અને પછી

સમી જતો આવેમ નથી. પણ એ તો શાંત, ગંભીર, ઊંડા જલનિધિ
 માફક સતત નિશ્ચયપણે વહેતો બાવ છે. એમાં વિસ્તાર પણ છે અને
 ઊંડાણ પણ છે. એને અમુદ્ર ક્રૂતા પણ વ્યોમની ઉપમા વધારે યોગ્ય
 રીતે આપી શકાય, કેમકે વ્યોમ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે, છતાં
 અલિપ્ત છે; અને સૃષ્ટિની પાઠ પણ એ કાંઈ પ્રકૃતિનું તત્ત્વ ગહેતું હોય
 તો તે આદ્યતત્ત્વ છે. આસહિત માણુએને પહોંડે છે, પ્રેમ ઊઠાડે છે.
 એવો અનાસકત પ્રેમ ડેળવેલો અને મેળવેલો એટલે જ સાધના એને
 સાધનાનું એક મહત્ત્વનું અંગ ગણવામાં આવે તો તે પણ અસ્પોષિત
 છે. જેમ એ સાધના છે, તેમ એ સિદ્ધિ પણ છે. કુશળ વર્તન, અના-
 સહિતથી પ્રાપ્ત થતી કેવળ નિર્લેપ દષ્ટિ વગર અશક્ય છે; અને પ્રેમ,
 પ્રેમપાત્રનું દંભાણુ જ વાળતો હોતાથી, કુશળ વર્તન તેને માટે
 અનિવાર્ય છે, યોગ્ય સમયે યોગ્ય દાર્દ્રિક વક્ષણ પણ એણે
 રાખવું જ જોઈએ. એવા યોગ્ય વક્ષણ અને વર્તનની ગમ હોવી, સૂઝ
 પડવી એ કંઈ પુસ્તક વાચનથી કે સંતોના એક રહી-નિયમ તરીકે
 પાસા સેવ્યાથી કદી પ્રાપ્ત થતી નથી-સંસારમાં કાર્યદક્ષ ગણાતી
 ભુદિથી પણ એવી સૂઝ મળતી નથી. એ તો અંતરાયરૂપ પણ
 યર્ષપરે—જો એ સંસારી કાર્યદક્ષતાની પ્રાપ્તિ કે ઉપયોગ પાછળ
 સાધનાની દષ્ટિ રાખ્યા કરી ન હોય તો. એ સૂઝ તો સતત, એકધારે
 કેવળ શુદ્ધ પ્રેમ પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય રાખીને તદનુસાર વર્તન કરવાથી
 ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે પડતી બાવ છે વળી સૂઝ પડવી એ એક વાત
 છે અને તે જીવનમાં ઉતારવી, તેને સાકારરૂપ આપવું તે બીજી વાત છે.
 આપણે ધણાએ એવા પંડિતો જાણીએ છીએ કે જેઓ અરેખર વેદવેદાંતમાં
 નિષ્ણાત હોય. વાત કરવા બેસે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પગ જ ન રહે.
 પણ એમનું જીવન તો કંઈક બીજું જ બતાવતું હોય. મળેલી સૂઝને
 વર્તનમાં ઉતારવાનો અંતપૂર્વક, સાચી નિષ્ઠાથી પ્રયાસ થાય તો જ
 નવી નવી સમગ્રણુ ઊગતી બાવ; અને પેલી સૂઝ પ્રમાણેનું જીવન

ધડાતું જાય. આ દષ્ટિએ જેતાં પ્રેમપ્રાપ્તિનો આદર્શ કદી પણ પૂરેપૂરો
તો વર્તનમાં ઉતારી શકાય નહિ; અથવા એમ કહો કે તે આદર્શની
ફલસિદ્ધિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે માનવી પ્રભુનું કેવળ-સર્વભાવે યત્ન
ખેલી જાય. આવો માણસ જ સાચો પ્રેમ શું તે સમજે છે, અને તેનો
ભાવધારણ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે આપણે જેને પ્રેમ કહીએ
છીએ તે જે ઉત્કટ પણ દેખાય, તેમાં અનેક અનિષ્ટ તરવો બળી
મથેલાં હોય છે. સ્વચ્છ વાસનાથી માંડીને પ્રિયજન ઉપર પોતાનો સદ્ગુ-
ણ ભેરદાર કાણુ રહે એથી જાડી ઈચ્છા જેવી કંઈકંઈ વૃત્તિઓથી
ભળેલો પ્રેમ સાચો પ્રેમ નથી. મનુષ્યનું આંતર્માનસ એવી ગૂઢ રીતે
વર્તે છે કે તે મનુષ્યને પોતાને તેની કલ્પના પણ ધણી વાર હોતી
નથી. જેણે આંતર્નિરીક્ષણ સંપૂર્ણ તટસ્થ ભાવે કરવાની ટેવ પાડી
હોય તેને જ તે દેખાતું જાય છે. પોતાની સર્વ મુખ્યસગવડોનો ત્યાગ
કરતી માતાના ઉત્કટ પ્રેમમાં પણ એ બાળક પોતાનું જ લોહી છે;
પોતાનું સર્જન છે એવો જાહેર ભાવ સદાપણ છૂપી રીતે વર્ત્યાં કરતો હોય
છે. તેટલે અંશે તે શુદ્ધ નથી, સંકુચિત છે. જગતની ધણીખરી માતાઓ
વાત્સલ્યપ્રેમમાંથી વિશ્વપ્રેમ પોતાનામાં પ્રગટાવી શકતી નથી, તેનું કારણ
આ જ છે. પોતાના જ દેશ કે અમુક સામાજિક આદર્શ માટે પ્રાણુર્પણ
કરવા તૈયાર થનારામાં ઉચ્ચ કેટલીનો પ્રેમ નથી એમ તો કેમ જ કહે-
વાય ? તેમ છતાં એમાં પણ ધણી વાર વિસ્તૃત અહંભાવ અને પારિવ
માપથી જ અન્ય જનને સમજવાની વૃત્તિ ને દષ્ટિ રહેલાં હોય છે
અને તેથી ત્યાં શમદેવની ગાથા પણ ધણી હોય છે. શુદ્ધ પ્રેમ તો
આત્મસ્વરૂપ-પ્રભુસ્વરૂપ છે. એટલે એમાં કયાંય આવી પક્ષાપક્ષી ન
હોઈ શકે. સંત નરસિંહાચાર્યે સાચું જ ગાણું છે કે “પક્ષાપક્ષી ત્યાં
નહિ પરમેશ્વર.”

સાચો પ્રેમ એટલે શુદ્ધતમ વિવેક. સંત કે પ્રભુ સમદષ્ટિ છે તેનો
અર્થ એવો છે કે પોતાને પેદા સંતના મિત્ર કે શત્રુ ગણતા દરકોઈ

પરત્રે સંત કૃતી પણ અતર્કિત ગગદ્ગેષની લાગણી વગર તે તેને મોગ
લાવ ગમે “ શત્રુ ” નું શત્રુત્વ સંતને હોય પમાડી શકતું નથી, કેમકે
સંતનો બાવ આવા આધાત સામે પ્રકૃતિને વશ રહેનારથી ઘણા પ્રત્યા-
ધાતવાળો નથી પણ પોતાના જે રીતના વર્તનથી સામા માણસનું
આત્મતિક ગ્રેષ થાય તે રીતનો બાવ સંત આવા આધાતો પ્રત્યે ગમે
છે “ ચે યયા મા પ્રપદ્યન્તે સાંસ્તર્યેવ મજામ્યહમ્ ” નો અર્થ
મારી દષ્ટિએ આ છે. તેથી જ સંત સંસારમા ગ્વીપથી રહેલા તરફ
જે લાવ ગમે છે તે કરતાં અનેક મરો વધારે બાવ સાધક કે સિધ્ધ
પ્રત્યે ગમે છે. સમદષ્ટિ એટલે નિર્વિષ્ટ દષ્ટિ. આવી વિવેકભરી
સમદષ્ટિ સાચા પ્રેમને જ સૂઝે છે, અને એ જ ગંખી શકે છે. સામા
માણસને આંતરર્ષત્વ (Inner Being) ને પારખીને જેમ વૈદ્ય
પ્રત્યેક દરદીને તેની તેની પ્રકૃતિ અનુસાર છુદી છુદી દવા આપે છે તેમ
તેની પ્રત્યે તે કલ્યાણમાર્ગે કેંકે તો પ્રગતિ કરે એવો શુભાસય સદાય
ગહે અને તે પ્રમાણે વર્તન યાચ એ તો સાચો પ્રેમ જ કરી શકે. એ
રાક્ષિ કદ અટ મળી જાય એની નથી. એને માટે પોતાના આંતર્મ-
નસની સ પૂર્ણ શુદ્ધિની જરૂર છે પ્રેમ વિકસતો જાય છે તેમ તેમ
આ શુદ્ધિ થતી જાય છે.

કદાચ આંતરશુદ્ધિને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન પ્રેમની ઉપાસના
છે. કેમકે પ્રેમ જેટલી સમજણ આપે છે એટલે કે પ્રેમથી જેટલી
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલી જીજ્ઞા કરાથી નથી થતી. માત્ર એ પ્રેમ-
બાન જ્ઞાનપૂર્વક, હેતુપૂર્વક, કેળવવો જોઈએ અને એ લાવ અને
લાગણી કે આવેગ વગરે શા ભેદ છે તેનો ખ્યાલ આંતરિરીક્ષણ
કરી કરીને મેળવવા ગહેનું જોઈએ. બાળકને મા કે પતિને પત્ની જેટલાં
સગલ શકે છે તેટલું કાંઈ અન્ય જન નથી સમજી શકતું એવું કારણ
પ્રેમ જ છે. કાષ્ટપણુ વિષય, ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક, હસ્તગત કરવો
હોય, તો પ્રથમ જરૂરિયાત તો એ વિષયમાં રસ હોવો જોઈએ આ

“રસ” એટલે પ્રેમ નહિં તો ખીણું શું ?

આથી પ્રેમ એટલે જ્ઞાન, પ્રમુખ જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ અનિવાર્ય સાધન છે, અને પૂર્ણપ્રેમ અને પૂર્ણજ્ઞાન એ તો પર્યાયવાચક શબ્દો થઈ રહે છે. સદ્ગુણદેહમાં અને તે પછી સ્વૃણદેહમાં શિરાએ શિરામાં સુદ પ્રેમનું તરવ વસે નહિ, ત્યાં સુધી જ્ઞાન પણ ન થાય. આવા પ્રેમના સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ માટે તો શ્રવન પ્રેમમય થાય તે માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એટલે કે પ્રત્યેક કર્મ-મન, વાણી, દેહનું-એ પ્રેમને ખાતર થવું જોઈએ. આમ કર્મયોગ પણ જ્ઞાનયોગની માર્ગિક પ્રેમયોગ કે લલિતયોગનો પર્યાયવાચક શબ્દ થઈ રહે છે. તેની જ રીતે કોઈ પણ વિષયમાં રસ હિતપન્ન થાય તો તેમાં આપણું ચિત્ત આપોઆપ એકાગ્ર થાય છે, તેથી પ્રેમયોગ, ધ્યાનયોગ પણ છે. આમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવાયલા ચારે માર્ગો આ દષ્ટિએ જોતાં એક જ છે.

જ્યારે આવો પ્રેમ પ્રગટે છે ત્યારે આપોઆપ સમર્પણ થઈ જ રહે છે પશુ તે આનંદથી. પોતે કંઈ ત્યાગ કે બલિદાન કરે છે એ વૃત્તિ પણ પ્રેમની કચાશ બતાવે છે. આનંદપૂર્વકનું સમર્પણ એ તો પ્રેમનો સ્વભાવ છે. પણ સાચો પ્રેમી તો એના એવા સ્વભાવનો ઉપયોગ પણ જ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે; તો જ તે ‘પ્રિયજનનું’ અને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકશે. પછી તો “પ્રિયજન” અને “પોતે” એમ જુદાં જ રહેતાં નથી.

ધણી લોકો એમ માને છે કે સાચો પ્રેમ તો પોતાના આત્મ-કલ્યાણની દષ્ટિ પણ ન રાખે અને કેવળ પોતાના પ્રેમપાત્રના જ ભલાની વૃત્તિ રાખે. આ માન્યતા દેખીતી રીતે ધણી ઉચ્ચ ભાવના વાળી લાગે છે. પણ જરા જોડો અનુભવ કરતાં માલમ પડશે કે જેનામાં આત્મકલ્યાણની દષ્ટિ હોતી નથી, તે અન્યનું કલ્યાણ કરવાની દષ્ટિ નથી, તે અન્યનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ જ સદાય રાખે છે એમ પોતે જાણે માને પણ ખરી રીતે કોઈ ખૂબ જોડો સ્વાર્થ, ખૂબ

પુસ્તકાલયોને ખાસ લાલ

ઉત્થાન—અર્ધા લવાજમે : રૂ. ૨-૨-૦ માં મળશે

મૂળ મોરખીના વતની પરંતુ ઝરીઆમાં વેપાર માટે રહેતા મેસર્સ લાઈશંકર એન્ડ કું. કોલીઅરી માલેકવાળા શ્રી. લાઈશંકર ડાહ્યાલાઈ દવે તરફથી એમનાં સ્વં ધર્મ-પત્ની મહાલગવતી અ. સો. હરિકુંવરદેવીના પવિત્ર સ્મરણાર્થે, લાયબ્રેરીઓને, સુયોગ્ય સાધુસંન્યાસીઓને, આશ્રમોને, તથા મુઠમંદિરોને ખાતરીપૂર્વક પત્ર તથા અર્ધું લવાજમ આપનાં 'ઉત્થાન' ઉપર લખ્યું છે તે અર્ધા લવાજમે મળશે. હવે માત્ર થોડી જ રકમ બાકી છે તેથી જલદી લાલ લેવા વિનંતી છે.

- ૧: આહોકોને વિનંતી છે કે લવાજમ મોકલતી વખતે મ. ઓ. ની કુપનમાં, તથા પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પત્રમાં, પોતાનું નામ સ્પષ્ટ અક્ષરે અને પૂરેપૂર્ણ સભનામા સાથે લખે.
- ૨: આ ત્રીજા વર્ષથી આહોક નંબર બદલાય છે; સૌએ એની ખાસ નોંધ રાખી, પત્રવ્યવહારમાં એનો ઉપયોગ અવરચ કરવાનું ધ્યાનમાં રાખવું.

મળન્ધક—'ઉત્થાન'

છોટાઉદેપુર.

ઉત્થાન કાર્યાલયમાં મળેલાં પુસ્તકો :—

પુષ્ટ	મૂળ કિંમત	આલોકાને
ત્રિપુરાસહસ્ર ગાનપાંડ	૧૮૫	૦-૧૨-૦ ૦-૧૦-૦
પરમામૃત	૯૪	૦-૮-૦ ૦-૭-૦
કિરણકલાપ	૧૭૫	૦-૧૨-૦ ૦-૬-૦
ભગદશન	૮૮	૦-૮-૦ ૦-૪-૦
મીરાં અન્ને રાણા	૪૦	૦-૨-૦ ૦-૨-૦
સદ્ગુરુ સ્તુતિશતક	૩૫	૦-૩-૦ ૦-૩-૦
સદ્ગુરુ શિક્ષાશતક	૩૫	૦-૩-૦ ૦-૩-૦
સ્વા. રામતીર્થ (સંક્ષિપ્ત)	૧૬	૦-૨-૦ ૦-૧-૦
પૃથ્વીકરણપદ		૦-૨-૦ ૦-૧-૦
તેં કોણ અથવા ભક્તિપ્રભા-માત્ર પંદરેક પ્રત છે.		૧-૧૨-૦
પ્રેમાવતાર ચૈતન્ય દેવ	પૃષ્ઠ ૨૩૮	૨-૦-૦ ૧-૮-૦
ઉત્થાનનો પહેલાં વર્ષનો સેટ અંક ૧ થી ૧૨		૩-૮-૦
બીજા વર્ષના અંક ૧ થી ૬		૧-૧૨-૦

પોસ્ટેજ તથા વી. પી. અર્થ વધારે

લખો પ્રબન્ધક 'ઉત્થાન'

હાટાઉદિપુર-પૂર્વ ગૂજરાત.

“જે બાતનું ધીજ હોય છે તેવું
 ગાડ જીગે છે; શ્રી કૃષ્ણભગવાને
 જોયું કે અર્જુનના મનમાં ધીજ
 (વાસના) તો છે વેર વાળવાનું
 અને અત્યારે યુદ્ધમાં મોહને
 લીધે વાતો કરે છે દયાળુ સંન્યા-
 મીના જેવી રમ શા ન વે રા ગ્ય
 અને દંભજ્ઞાનની ! બાવળના
 ધીજમાંથી તે પકવવા માગતો
 હતો સુંદર આંખાના વૃક્ષની
 કેરીઓ ! અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણે
 કહ્યુંને એ માર્ગમાંથી વાળીને યુદ્ધ-
 કાર્યમાં જોડયો ભાઈ ! ખાધો
 છે તો નેપાળો અને હવે શોચ
 જતા શરમ આવે છે, કાંઈ કર્મ-
 કાંડના વિષયમાં પણ ભારતવર્ષની
 જોજ દશા છે. હૃદયમાં વાસનાઓ
 વાલી જોડા છે વીસમી સદીની
 અને વાતો કરે છે ઇસવીસન
 પૂર્વેના ત્રણેક હજાર વર્ષની. કર્મ-
 કાંડના વિષયમાં તો જેવી વાસના
 હશે, તેવા દર્શન્યકર્મ ભૂત
 જનોને માથા ઉપર ચડી બેસશે.”
 —સ્વા. રામતીર્થ

રમભલાલ નાનાવાલ સાહેબ. સ્વયંચરિત્રીયું મુ. છાયાગ્રંથપુર બેનને મળે
 વડોદરા, રાવપુરા, અચોત્ક પ્રિન્ડરીમાં છાપ્યું અને ત્યાંથી ૫૬૮ કપડું

શ્રીગણેશાય નમઃ ।
 શ્રીગણેશાય નમઃ । નમો ને આચાર્યવરે મેળવે;
 આત્મમોધ મળે એનાં વિદ્યાવિજ્ઞાન ફેળવે.

અનુક્રમણિકા

લેખ	લેખક	પૃષ્ઠ
આત્મજ્ઞાન	શ્રી ત ની	૦૧
દાખલો પુસ્તક પ્રકાશ	શ્રી મૂળજીભાઈ પી રાઉ	૮૨
એકલાનય	શ્રી રમણીક અ મહેતા	૮૦
શ્રી રા કરાચાઈનો જ્ઞાનયોગ અને		
શ્રી અરવિંદનો શુદ્ધયોગ	સ્વા શ્રી માધવતીઈ	૯૪
ઉદ્ધૃત જીવન	સ્વા શ્રી અદ્વૈતાનંદ	૧૦૩
મૃત્યુ અને ત પશ્ચાત્	શ્રી પ્રાણલાલ પ્ર. ખખી	૧૦૨
પૂર્ણતાનો પથ	શ્રી. જય ત્રિલાલ મ જોશી	૧૨૬
વસ્ત્રા વિશ્વ ભર	શ્રી લીલાધર મૂળસા મે ભટ્ટ	૧૨૭
ઉપનિષદનું અભ્યાસમોરચ	શ્રી. નસિમ મ ભટ્ટ	૧૩૩
પ્રસંગરૂપિ	શ્રી ત ની	૧૪૬ પાન ૩

ઉત્થાન—તા નિયમો.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટાલ સાથે દિ. ૨૧ ૪-૨-૦ આફિકા
શા ૬-૮-૦, એક આંકની કીમત શા ૦-૬-૦

(૧) ઉત્થાનનું વર્ષ જુલાઈથી શરૂ થાય છે અને લવાજમ
જાહેરી જ લેવાય છે (૨) વર્ષ વચ્ચે માહક વાગરને પાછલા
અ કો મોસલી અપાય છે (૩) પત્રો સરકાર કન્ટ્રારીઓએ જ નાખ માટે
દમેશા પૂરતી ટિકટો બીકની, તે વિના ઉત્તર નહીં મળે (૪) મ જો
મી નાજા મોકલનારે કુપામાં પોતાનું સરનામું તથા માહક ન રપદ
અશરે લખવા (૫) ઉત્થાન વડેદરામાં જપાય છે ને દ મહીનાની
તા ૧૬મીએ પૂરતી કાગળથી તપાસાઈ રવાના કરાય છે (૬) જાક
ન મળે તો નમદીકની પો જો આ તપાસ કરવી તવા પછી માત્ર
આખર સુધીમાં લખનારને જ મળી શકે પાછળથી કીમત લખને
અપામે (૭) લેખ લવાજમ, તથા માસિક સંપાદક સંપાદક પત્ર
વ્યવહાર નીચેને સરનામે જ કરવો

મળ મક ઉત્થાન
દાનસાધન આશ્રમ હોડાઉર
(પૂર્વ ગુજરાત)

ॐ नमो नारायणाय ।

ବିଜ୍ଞାନ

૧૫ ત્રીજી] સોમવાર ૧૯૪૩-આવૃત્તિ ૧૯૪૩, [૨૫૩ બીજી]

ईश्वरो गुरुरात्मैति मूर्तिभेदविभागितः।
व्योमथद् व्योम्निदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

श्री मिद्धान्तयिन्दुस्तोत्र

न सांख्यं न शैवं न तत्पांचरात्रम्
न जैनं न मीमांसकादेर्मतं वा ।
विशिष्टानुभूत्या विशुद्धात्मकत्वात्
तदेकोऽयं शिष्टः शिष्यः वैद्यलोऽहम् ॥ ४ ॥

આવાર્થ :- સાંખ્યમત હીક નથી: નથી સૈવ ઇ નથી પાચરાત હીક.
 ઇનમત યોગ્ય નથી, તેમ મીમાંસાનો મત પણ હીક નથી. વિગેય અનુભવના
 માળ્ય વડે વિમુદ્ધ આત્મા જ એક છે તેથી જ એક, અસિદ્ધ, અને
 વિક્ષિતીય, શિવતત્ત્વ ઈ. છં.

હચિ, સદૃશ્ય ને આત્મા અર્થિભાવ વિભાગ લે.
બ્યોમસા બ્યાપ્ત જ્યેષ્ઠ ઐ, હરિજામર્થિને નમં.

સ્ત્રોતવિવરણ :—આમાં બીજા દર્શનશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોના નિષેધ
 બધા દર્શનો એક યા બીજી રીતે દેતને નિર્મૂળ ને કરતાં, દેતના પ્રભાવન
 અસંગત કેળવી, આત્માનો અનુભવ કરવો અથવા સિવ, વિશ્વ કે એક
 કોઈ વિશિષ્ટ ઈશ્વરનું દર્શન કરવું, એને મુક્તિ કહે છે; જૈન તથા બુદ્ધ જે
 પોતપોતાના આચાર્યોનાં અનુભવપ્રમાણ જેવા શાસ્ત્રો પ્રમાણે મોક્ષ
 વ્યાખ્યા બતાવી આત્માનુભવ કરવાનું કહે છે; પૂર્વગીર્માસિકા પણ કર્મકાં
 દ્વારા સ્વર્ગપ્રાપ્તિને પ્રતિષ્ઠા મારે છે; આમ આ બધામાં એક સ્પષ્ટ વાત કે
 તરી આવે છે કે એક જાણુ આત્મા અને બીજી જાણુ તેની સામે અનાત્મ
 એટલે પ્રકૃતિ કે જગતનું અનાદ્યન્ત તત્ત્વ સ્વીકારવું; એમાં કોઈ કોઈ પાણુ
 ત્રીજા ઈશ્વરનું પણ સામ્રાજ્ય સ્વીકારે છે. આર્મિ હિંદુ, જીવ અને જન
 જેવી ત્રિપુરીનો સ્વીકાર કર્યા પછી અખંડ, પૂર્ણ અને અદ્વિત આનન્દ કેવી
 રીતે અનુભવાય એ મહાપ્રશ્નનું સમાધાન દેતનો સ્વીકાર કરવાથી થઈ શકે
 નથી. જગતના જાણ્યકાર કહે છે કે—અર્થાં બધાં દેતનો સ્વરૂપમાં લય કરીએ
 જાણુ—દૃષ્ટિસ્વરૂપ સમ્યક્દાનંદ છે, સર્વ વ્યાપક છે એવો નિર્વિકલ્પ અનુભવ
 કરીએ ત્યારે તો તે અનુભવની દશામાં કેવળ, એક મંગલમય, અદ્વિત તત્ત્વ
 જ રહે છે; અને એમાંથી વ્યુત્પાન પામીએ ત્યારે મન અનેકવિધ દેત
 રૂપના ખડી કરે છે; આમ દૃષ્ટા અને દરપના હંદોમાં બન્નેનું અનુસંધાન
 જગતનાર દર્શનશક્તિ છે તે વિશુદ્ધ છે. એ જ્ઞાન છે, એ જ સત્ અને એ જ
 આત્મા છે; એના વિના કશો દેતવ્યવહાર થઈ શકતો નથી. બધો આધાર
 સાધકની મનોદશા ઉપર છે. જેને દેતનો સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય ન હોય, દરબમાં
 આસક્તિ હોય, તેમને તો દેતમાં જ દેતની સાધના ઈષ્ટ લાગે છે; પણ વૈરા-
 ગ્યની પરિસીમાએ પહોંચેલા સાધકને તો દેતની રૂપના પણ બારરૂપ લાગે
 છે; દેતમાં લાય છે; સ્વર્ધા છે; અદ્વ—મમત્વ છે; રાગદ્વેષ છે; મતમત્તાતર છે;
 એટલે એમાં વિદ્યરતા સાધકને અખંડ કે પરિપૂર્ણ અનુભવ થાય જ નહિ;
 તેથી જ નિશ્ચય થાય છે કે આત્મા તો વિશુદ્ધ છે, એટલે બધાનો બાધ કરતાં
 એ જ અવશિષ્ટ રહે છે; એ અવશિષ્ટ, કલ્યાણ સ્વરૂપ હું છું. (૪)

આત્મજ્ઞાન

• લેખક:—તત્રી

શ્રીકૃષ્ણમુખવેદના કેવલ ઉપનિષદનો પ્રારંભ બ્રહ્મવિદ્યાના આઠ પદેશક ભગવાન બ્રહ્મા પાસે શિષ્યભાવે આશ્રવાયન ઋષિ જાય છે, ત્યાંથી જાય છે; આશ્રવાયન શિષ્યભાવે પ્રાર્થે છે કે :—

અર્ઘીહિ ભગવો બ્રહ્મવિદ્યાં પરિચ્છાં

સદા સદ્ધિઃ સેવ્યમાનાં નિગૂઢાં ।

• યથાઽચિરાત્ સર્વપાપં વ્યપોદ્ય

પરાત્પરં પુરુષં યાતિ વિદ્વાન્ ॥૨૥

શબ્દાર્થ:—હે ભગવાન ! સદા સતોષી સેવાતી, અત્યંત શુભ અને સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્યા મને લાગુલે, જે વડે વિદ્વાન તરત જ અર્ધા પાપનો ત્યાગ કરીને પરથી પર એવા પુરુષને પામે છે.

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મવિદ્યા માટે જે પ્રશંસાના શબ્દો વાપરેલા છે, એ વિચારવા જેવા છે; એ વિદ્યાને પ્રથમ પરિચ્છ-સર્વશ્રેષ્ઠ કહી છે; સંસારની વિદ્યાઓને અપરા વિદ્યાઓ કહી છે. એ કેવળ ભોક્તૌહાન્તરમાં જ કામ આવે એવી હોય છે અને પરતરતનું જેથી જાત થાય એ વિદ્યાને પરાવિદ્યા તરીકે બીજા ઉપનિષદોમાં ઓળખાવી છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો શિષ્ય આટલું તો આવશ્ય જાણે છે કે જે વિદ્યા એને શીખવાની છે તે બીજી લોકિક વિદ્યાઓના જેવી અનિત્ય નહિ, પણ નિત્ય અને શ્રેષ્ઠ છે. આ વિદ્યાના શ્રેષ્ઠત્વમાં એક બીજો જનિ પણ નીકળી આવે છે, કે એ વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી જીવન વ્યવહારમાં એનો કેવો ઉપયોગ કરવો એવો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી; કારણ કે દ્વિતમય જીવન અને સંસારવ્યવહારનો અંતરથી મુક્તિજેદ થાય છે.

બીજા વિશેષણ આવે છે સદા સતોષી સેવેતી. સતનું જેણે અનુસંધાન, અનુશીલન અને અનુભવ કર્યા હોય તે સન્ત એવો અર્થ પરાપૂર્ણતા સાક્ષ્યો આવે છે; સાંસારિક વિદ્યા અને એ વિદ્યાથી સજ્જ થયેલા વિદ્વાનની અહીં વાત નથી; સાંસારિક વિદ્યાઓ ધર્મ, અર્થ અને કામના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થાય; સમાજનાં બંધારણ અને માનવજીવનના ધડતરમાં

એને સ્થાન હોય, પણ અહીં તો સમાજ, ઇર્વગાવ, જગત્, ધર્માધર્મ તથા
 વાચપુણ્યના દૈનમ્ય સંસારથી પચુરુપની વાત થાય છે; તેથી સાંસારિક
 વિદ્યાઓ સંસારના જેવી જ અને જોડથી જ અસત છે, તેથી એ વિદ્યાનાં
 અધિકારને સન્ન કહી શકાય નહીં; અહીં જાણી શોધને જ સન્ન શબ્દ
 વાપર્યો છે. પ્રથમ પૂછનાર આશ્ચર્યાવન સમજે છે કે મારે સત્-વિદ્યા
 જોઈએ છીએ, અસત સંસાર અને એમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી અસત
 વિદ્યાનું શામ નથી; અને એવી સદ્વિદ્યા જોઈએ એળવી અનુભવી છે, એવા
 સત્તાએ સેવેથી વિદ્યા મારે શીખવી છે.

મારે એ વિદ્યા શું ચોરે અને ચોટ પહેંચાય એવી છે ? શહેગની
 મહીઓમાં કે ગામડાને ચોદરે એનાં પારખણો, કથાઓ કે સંપ્રદાયો ઉજવાય
 એવી છે ? ના; એ 'નિગૂઢ' છે; ગુપ્તમાં ગુપ્ત છે, અભેદ રહસ્યમયી
 છે; કીમતીમાં કીમતી, હતાં અમોઘ દુષ્ટીઆર જેમ આવડત પગરના હાથમાં
 જાય તો રામદેવથી ભરેસો એ માણસ પોતાનો અથવા જીવનનો સંદાર કરી
 નાંખે, એવા કલ્પથી એને તીજેરીના વ્યવહારમાં રાખ્યું પડે છે; તે સુયોગ્ય
 અધિકારી હોય તેને જ એ સોંપી શકાય છે; તેનું જ આ અભવિદ્યાના
 વિષયમાં છે. પ્રત્યેક સાંસારિક વિદ્યામાં પણ અધિકાર જ મુખ્ય ભાગ
 બજાવે છે, તેમ આ અભવિદ્યા જે સમસ્ત દૈત પ્રવચનના કાવં કારણનો
 ઉચ્છેદ કરે છે, રામદેવનાં મૂળને કાપી નાંખે છે; અશાંતિનાં કારણોને ધડ-
 મૂળથી ઉખેડી નાંખે છે, એવી એ તીવ્રતમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની વિદ્યા
 રામદેવ અને શાંતિ અશાંતિના કારણો પોતાના અંતઃકરણમાં જ છે એમ
 જે નથી સમજતો, અને જાણ જાતના માણી પદાર્થોને જ એમાં નિમિત્ત
 માને છે, એવા અર્ધદગ્ધ સંસારી ચિત્તના હાથમાં જાય, તો બહાર દાઢના
 ઊંટ પેસવા જેવી દશા થાય છે. એટલા મારે એ વિદ્યા સુયોગ્ય અધિકારીને
 જ આપવી અને અપાવ એવી છે. જે અભવિદ્યાની જેમાં ચર્ચા અને
 આદાનપ્રદાને છે એવા મંત્રસમૂહને ઉપનિષદ એવું નામ પણ એટલા મારે
 આપવામાં આવ્યું છે કે એમાં અહાપિ-અભવિદ્યા પાસે જિજ્ઞાસુઓ વિવશ
 બાવે, નિરક્ષિમાન વૃત્તિથી, અને કેવળ નિરુપચાર્યપણે સેવક-શિષ્ય બનીને
 જતા; શિષ્યને અન્તેવાસી કહેવામાં આવતો, અને ઉપનિષદને રહસ્ય વિદ્યાનું

નામ અપાતું, અન્તેવાસી એટલે સુરના એકાન્ત સાન્નિધ્યમાં એમના પૂનિત ચરણોમાં બેસી ગુરૂના અંતરમાં તેમ જ બાહ્યના એકાન્ત અરણ્ય વાસમાં એ તપશ્ચર્યા અને મેવા માટે ખડે પગે નિવાસ કરતો, ત્યાં જ ઉપ-પાસે રહીને નિ-પદ-એતુ અચાનક અપાતું. આમ સુર અને શિષ્યના-શાસક અને શાસન કરવા યોગ્ય વિદ્યાર્થીના એકાન્તમાં પ્રાપ્ત થતી રહસ્ય વિદ્યાતું નામ ઉપનિષદ પડ્યું છે અને તેથી જ એને ગૂઢ-નિગૂઢ કહી છે.

અને એતું ક્ષણ જતાવાય છે, પાપમાંથી મુક્તિ, સમસ્ત પાપનું મૂળ છે દેહભુદિ. હૃદય સરીર છું, અને સરીરના સંબંધોને લીધે આસપાસ મમત્વ બંધાતાં પ્રાણી પદાર્થો મારા ભોગવિષયો છે; એ ભોગવિષયોમાં વૃદ્ધિ કરવાની વૃત્તિમાંથી ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વિગેરે પુરિષુ મુખ્યત્વે, અને એનાં જ સ્વાસંબંધી જેવાં બીજાં આમુરી વૃત્તિનાં વલણમાં મનુષ્યે મુંચાઇ જાય છે. એ માટેનાં જેજે કર્મ કરવાં પડે તેમાં અવરણ હિંસકવૃત્તિ રહેવાની, અને હિંસકવૃત્તિનું મૂળ એવા જહમ્મે તો દેહભુદિ; એને દેહભુદિ રાખવી, અહંકારને ધોપવો, મારી ભુદિ, માન્યતા, મારી સમજણ, મારું જ્ઞાન, મારી આવડત, મારી સત્તા, આવા અહંમત્ત્વનાં જે ઝાંખરાં એના દેહાધ્યાસને વળગેલાં હોય છે એમાંથી છટવાનો એક માત્ર ઉપાય છે એ દેહભુદિનો નાશ, અને એ નાશનો ઉપાય છે એકમાત્ર આત્માકમ્પવૃત્તિ. આમ પાપનો ભાર ઉતારી નાંખવા માટેનું જે ઠાક અમોઘ અને તાત્કાલિક સાધન હોય તો તે ધ્વજવિદ્યા છે અને તેથી જ આધ્યાત્મન જપિ એ માટે અચિરાત્ સજ્જ વાપરે છે. વિદ્વતા કે પાડિત્ય વર્ણ કે આશ્રમનો આડંબર, ત્યાગ કે વૈરાગ્યનો અહંકાર, જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન ગખવાનો ડોળ, ઉપગંત તપશ્ચર્યા, ઉપાસના, કે પ્રાણવિદ્યાના સાધન દ્વારા સામર્થ્ય વધારી જગત્તે મુગ્ધ ને મૂઢ જનાવવાનો ચમત્કારિક સિદ્ધિસમૂહ એમાં નિરુપયોગી છે. જે વિદ્યાનાં અધ્યયન, અનુશોધન, અને અનુમનથી દેહની, સંસારની લોકલોકાન્તરની રૂઢિનાતિ-અધોગતિની, અધ્યર્ષની, તેમ જ લોકસેવા કે એવાં બીજાં ધર્મ-અધર્મ અને પુણ્ય-પાપની બેઝડીઓની રમતમાં મન રમ્યા કરે એવાં પ્રલોભનો જેમાં હોય તે વિદ્યા સંસારની વિરમ્પતિ કરાવી શકતી નથી.

એટલાજ માટે અહીં એતું ક્ષણ જતાવે છે પાપમાંથી મુક્તિ અને એ

વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં યત્ન પરત્વે પરબ્રહ્મ પ્રકાશનું દર્શન. આપું પરત્વે પરબ્રહ્મ પ્રકાશનું દર્શન વિદ્વાન પામે છે. આ વિદ્વાન તે લૌકિક વિદ્વાનો આત્માર્થ કે અધ્યાત્મ નહીં; પણ વાસ્તવિક સત્ય-ચિત્ત-જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જે જ્ઞાનઘન છે. એનો બાહ્યકાર જેનો પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ ઉપર કાબુ છે, જે સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર છે, જેની વૃત્તિ લક્ષ્ય અને તત્ત્વસ્વરૂપમાં જ લાગી રહેલી હોય છે, અને જેની માસે જ્ઞાત્રવિદ્યાનો અભ્યાસથી જ્યેષ્ઠ તે એને સંસારની વિરમૃતિ કરાવી, એકમાત્ર પરમતત્ત્વ પ્રતિ એના ચિત્તને અભિ-મુખ બનાવી, એમાં જ એકાગ્રતા ઉપજાવી, વિશુદ્ધ, સ્વરૂપથી અભિન્ય એવું એક જ તત્ત્વ સમજાવે; ઉપરાંત એ એક, અદ્વિતીય, કેવળ, સાક્ષી, નિર્ગુણ અને ચૈતન્ય છે એવું જ્ઞાન એની વૃત્તિમાં આશ્વ કરાવી, દ્વૈતનો સમૂળો બાધ કરાવે એવો ઉપનિષદજ્ઞાનનો અદ્ભુત રહસ્યવિદ્.

જ્ઞાત્રવિદ્યાની આ બ્યાખ્યા સર્વમાન્ય છે. બીજા ઉપનિષદો પ્રતિ નેતાં કેવલ આટલી જ એને સમજાવ્યું પડે તો પણ જિજ્ઞાસુ કે મુમુક્ષુને તે બસ છે. જિજ્ઞાસુનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે ચત્ત્વરવૃત્તિનો નિરોધ, અને માટે મુખ્ય આવશ્યકતા છે અનેક શાસ્ત્રો, અનેક તીર્થો, અનેક વ્યક્તિઓ. માસે જુગારી, ડેકડેકાણે સાધન પૂજવાની, અનેક વિદ્વાનોના મનમતાંતરો બાજુવાની જે દૃઢલક્ષણ છે એને શકવાની.

છેલ્લા પચાસ વર્ષના ગાળામાં આપણને જેટલો જ્ઞાન પુસ્તકક્રાંતિ-જનોથી થયો છે, તેમાં થોડે અંશે નુકશાન એ થયું છે, કે અવજ્ઞ, મનન, નિદિધ્યાસનના સાધનનો બહુધા નિરાદર એવામાં આવે છે. જિજ્ઞાસુના હાથમાં અનેકનિધિ પુસ્તકો આવે છે. અનુભવના સ્પર્શ વિનાની બુદ્ધિના તર્કમાંથી લખાયેલાં, અહંવાદો જ પોપણ આપે એવાં, બવહાર અને જગત રૂપી દ્વૈતને જ સત્ય કરાવનારાં પુસ્તકો એસ હાથમાં આવે છે. ઉપરાંત થોડી મુશ્કેલી એ નડે છે કે જ્ઞાત્રવિદ્યામાં બાહ્ય ત્યાગ જરૂરી છે કે આન્તરિક વૈરાગ્ય, સંન્યાસ આશ્રમ, વનવાસ, જાનપાનમાં કડક નિયમો ગુરુચરણની આવશ્યકતા છે કે નહિ, સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિમાં અકા રાખીને એ પ્રમાણે પોતાની જ બુદ્ધિને ગુરુ માનવી, કે કોઈ સન્ત કે શાસ્ત્રમાં જ અકા રાખીને એ પ્રમાણે સાધન કરવું, કયા મંત્રનો જપ કરવો, કયા દેવની પૂજા કરવી,

કયા સ્નેહ કે અન્યનો પાક કર્યો, ખાન કેવી રીતે કર્યું, ને કોનું કર્યું ? આગન પ્રાણુપામ કેમ કરવા—આવી આવી અનેક મુમીયતીઓથી અત્યાગ્નો જિજ્ઞાસુ ઘેરાઈ ગયેમે છે કેકેકાણે એને સન્તોનાં ટોળા મળે છે, મોટા મોટા મહત્તો, આવ તકરવાર્થની પીઠ પર આરૂઠ થયેના અને શકન-આર્થના નામે જ એળખાતા સન્યાસી મહાત્માઓ અને મડળેશ્વરા પરમહસા અને દંડીઓ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કીર્તન, વૃત્ય, તથા સપ્તાહ-પાનાયણ ક્રાંતિ અને વિરહવેદાનાં આસુઓ સાગના બકતો, રામાયણની રાગરાગણીઓની લહે-મા પારાયણો કરનારાઓ, એકતારા, દારમોનિયમ કે તત્ત્વવાંના સાન સાથે ભજન લલકારનારાઓ, તીર્થો, કુંભમેળાઓ, અને સ્પેરથલ દ્રેનની તીર્થયાત્રાઓના પ્રવાસો ખેડનાઓ, આ બધા તરફ જ્યારે દષ્ટિ પડે છે ત્યારે એમ જ થાય છે કે ખરેખર ! વર્તમાન યુગના જિજ્ઞાસુ ! તારી દયા દયાગ્રનક છે ! કોઈને નવીન પદ્ધતિથી જ્ઞાન શીખવું છે ! કોઈને વિજ્ઞાન કે સાયન્સના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થાય એવું દેવદેવતાની ઉપાસના અને યોગના ગદસ્થને જાણવું છે કોઈને પોતાના આપાન તથા ગેહ્ણીટગ્ણીમા દેગ્ણ કયાં વિના અભવિદ્ જનવું છે, કોઈને અનેક અન્યોના અભ્યાસ, અર્થો, અને એના ઉપર અભિપ્રાય આપવાની કળા જાણવી છે, જૂતવાળી કહીને જૂતાને ખોદુ જંગમી, અધઝખાણુ દગળીને નવાના મોઢમાં મિથ્યાવાદી જનવું છે, તે કોઈને નવું એટલું કુસરકારી કહીને જૂતવાળીના અધકામાં દેખવાની જનવું છે, દુઃશમા પરિસ્થિતિ એટલી બધી વિકટ અને અતર્થ જની છે કે અત્યાગ્નો જિજ્ઞાસુ જે ખરેખર સાચો જ જિજ્ઞાસુ અને મહવિરાગ, અદ્વૃષ્ણધિ, અને શ્રેષ્ઠાર બન્યા મૂળાતર શીખનાર જ હોય તો એને એવો તો દિશામ્મ થાય છે કે બ્યવહાર પગાર્યમોથી જીવબચ્ચ જેવો બની બધું દેખદષ્ટિ જ નોનો આસ્તિક કદેવ તરવા પર્ત નારિત જેવો મૂલ જતી બેમે છે.

સાચા જિજ્ઞાસુને આ મ્લોકમાંથી જે શીખવાનું મળે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે તાની રાક્ષય.

(૧) આમાં ઉપદેશક સાગાલ સ્વચ્છ છે, અન્ન પોતે નિર્વિદાર રહીને, પોતાનું અત્યમજ્ઞાન સાચવી નાખી, એવા જ નિર્વિદાર ભાવે સમરન યત્ના-

હતી રચના કરે તેથી જ એનું નામ બ્રહ્મવિદ્યાના અર્થવાણું બ્રહ્મ કહેવાય છે. જેના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણ હોય, એ સત્ત્વગુણના પ્રભાવે બ્રહ્મના સતત જાગૃત રહે, એવાનું નિર્વિકારીપણું અર્થાત્ અને અનુભવ રહે છતાં બ્રહ્મહત્યા સર્જન જેવી આપાર અવાવડા રજોગુણોના જ્ઞાનપૂર્વક આશ્રય સ્વીકારે તે બ્રહ્મ.

(૨) શાસ્ત્રમાં આપેલ જ અનુભવપ્રમાણ બ્રહ્મવિદ્યા માટે આપેલું છે. બ્રહ્મવિદ્યા પણ સાક્ષીભાવે વ્યવહાર સંભાળે, ધૃત્યન્ના જેવી તટસ્થવૃત્તિથી નિર્-નમાંહે કે અવતાર અથવા આત્માર્થનાં જેવાં સમર્થ લેહોદ્ધારક. કર્મ કરે, અને છતાં સ્વરૂપસ્થ રહે તે બ્રહ્મવિદ્યાનો આત્માર્થ અને એજ બ્રહ્મવિદ્યા.

(૩) આવા બ્રહ્મવિદ્યા પાસે બ્રહ્મવિદ્યાનો વિદ્યાર્થી ભય છે. એના વિદ્યાર્થને એનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ કે બ્રહ્મવિદ્યા જ પરવિદ્યા છે, બીજી વિદ્યાઓ કે જેના વડે લોકલોકાન્તરોમાં ઉન્નાતિ, ઉત્ક્રાન્તિ કે અધ્યયન. એ બધી વિદ્યાઓ નાશવાન પદાર્થો આપનારી છે, તેથી એ વિદ્યા વિનાશી કહેવાય; બ્રહ્મવિદ્યાનો સનધ અવિનાશી બ્રહ્મ સાથે છે; એનો પય અવિષમ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ સર્વબાપી હોઈ વિદ્યાસ્વરૂપ છે એટલે એ વિદ્યા જેટલી અવિનાશી છે એટલી જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

(૪) સન્તોએ, સતના અનુભવીઓએ એ વિદ્યાના સેવનથી જ સન્ત-પણું મેળવ્યું છે; સત એટલે નિઃશયમા નિત્ય રહે એવું ભાવસૂચક પરમ તત્ત્વ. એનું સેવન કરનાર પણ સત સ્વરૂપ અને, અને તેથી એવા સન્તોએ સેવેલી વિદ્યા જ પરમ સત્ સમાન હોવી જોઈએ. સામાન્ય અસત્ સસારનું જ્ઞાન આપતી અસત્ વિદ્યાઓ અને અસત્ પુરુષોએ સેવેલી વિદ્યા કરતાં એ કેવળ વિપરીત, સત્સ્વરૂપ અને નિત્યપદ આપનારી છે, એનું રહસ્ય એમાં છે.

(૫) એ નિશ્ચય છે એટલે કે કેવળ સુખ છે; જેણે સમસ્ત લોકિક પારલોકિક વાસનાઓને તિલાંજલિ આપી હોય, જેનામાં કર્તવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય, કે જોન્ય વિષયની લેશ પણ ઝેરોએજા ન હોય, એને જ એ વિદ્યા પત્ની યોગેની છે; સાંસારિક વિદ્યાઓના અભ્યાસમાથી ઉત્પન્ન થતી અવનવી વાસનાઓને એ બાળી નાંખે એવી છે, તેથી એવી વિદ્યાના ધ્વજકો જન સંખ્યામાં

હોતા નથી. ઉપરાંત એ પરમજ્ઞાનિની છે; રાગદ્વેષના દ્વંદ્વમાં મદોન્મત થયેલાને, કે ઐશ્વર્યની ભૂખમાં હસાતીઆં મારનારાને જો એ વિદ્યા મળે તો એમાંથી પ્રાપ્ત થતા ઐશ્વર્યથી એ પોતાનો તેમ જ જગતનો પણ સંકાર કરવા પ્રેમય. તેથી એનો અધિકારી કેવળ નિષ્કામ હોવો જોઈએ; એવા નિષ્કામ, એકાગ્રચિત્ત, આત્માર્થભક્ત, અને આદ્યાશીલ જાતીને અભ્યાસ-તત્પર રહેનારને જ એ ઉપયોગી--પરમ કલ્યાણકારી થઈ પડે એવી છે, તેથી એ રહસ્યમયી અને ગુપ્ત રાખવા જેવી છે.

(૧) એનું કળ છે પગપર પુરુષનું ઈર્ષન. પ્રત્યેક જીવાત્મા શરીરરૂપો પુરુષમાં પૂરાયેલો પુરુષ છે. એનાં બાહ્ય અને આંતર એવાં બે સ્વરૂપ તો પ્રસિધ્ધ છે; બાહ્ય જગતમાં સ્થૂલ શરીર દ્વારા વ્યવહાર કરતું સ્વરૂપ સંસારમાં અવનવી કર્મભોગની હિયત્રપાયલ કરે છે. અને જીજ્ઞાં અંતરનું વાસનામય સ્વરૂપ અસંખ્ય, હૈદિક પારલોકિક ભોગ વિષયનું ચિંતન કરી, તવા તવા સંકલ્પો ઝાઝવી, લાવી જન્મની ગડમમલ કર્યા કરે છે; એનું સત્ય, નિત્ય, સિવસ્વરૂપ તો એ જાનેથી પર છે; અવ્યક્ત અને વ્યક્ત સ્વરૂપ તો બીજા અને વૃક્ષ જેવાં જન્મમરણશીલ છે; એમાં એ પાપ અને પુણ્યના કાઠવથી ખરડાતો જામ છે; દેહજુદિમાં જંધાતો જામ છે, અને દૂલની જન્મજામાં એવો તો ગૂંચાતો વણાતો જામ છે કે ઉવટે દેહજુદિ એ જ પાપ છે; અહંમન્યતા અને મમત્તમદ તો પાપકર્મ છે એવો વેરાગ્ય આવે છે, ત્યારે એને એ જાનેથી પર-પરથી પણ પર જે પુરુષ છે. જે નિર્વિહાર, પાપપુણ્યથી પર, અધાં દ્વંદ્વથી પર, સર્વાતીત તત્ત્વ છે તેને પાળીને જ પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. એ વિનાશાંતિ નથી એવી જુદિ એને સમે છે; ત્યાર પછી એ મુરુશરણ મદણ કરે છે અને પરાત્પર પુરુષ તે સાક્ષાત્ પ્રભ છે, અને એ સંબંધીની વિદ્યા જ સાચી વિદ્યા છે, તેથી એ જાણવા માટે કમર કસે છે.

તત્ત્વના જિજ્ઞાસુએ પોતાની જુદિથી પોતાનો અધિકાર વિચારી લેવો જોઈએ. શ્રદ્ધાવિદ્યાની જ જો જિજ્ઞાસા હોય તો પછી એને માટે જીજ્ઞાસા હોડધામ, અનેક પુસ્તકોનું વાચન, જિન્દ બિન્દ અન્યકારો, વિવેચકો, અને તુલનાદમક અભ્યાસના વખેલા મનો એને શાંતિ નદી આપી શકે.

કામદામ લટકવાથી, એની વૃત્તિમાંથી ચંચલતા નહિ હો એથી તો ઉચ્છેદ પહેલાં જોઇ ગયા તેમ એવી મનોમુગ્ધ દશા યોગે કે જેવટે જગતમાં એને ગમે દોષ દેખાશે અને પરિણામે એ કુ-ખતો ભંડાર બની એકાન્તમાં બધાં ધર્મશાસ્ત્રોની, સમસ્ત સાધુવૃન્દની, અને બીજા જિજ્ઞાસુઓની નિન્દા કરીને જે પોતાના તામસિક અહંકારને વધાવશે.

આગલા માટે પ્રથમ જિજ્ઞાસુએ આત્મભાન કેળવવાની જરૂર છે. જે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું છે, એ આત્માનો નિવાસ અને એનું સ્વધામ દૂર નથી; આકાશ પાતાળમાં નથી, અલગત સત્ પુરુષોના સહવાસમાં છે, પણ કાયમ શાંત જ સાલજવા કરવાથી, સજ કથાશ્રવણ, તીર્થયાત્રા, દેવદર્શન કે એવાં બહિરંગ સાધનોમાં સમય વિતારવાથી જ આત્મજ્ઞાન મળતું નથી. આત્મજ્ઞાન મેળવવામાં મુખ્ય વાત આપણે અધિષ્ઠાર ઓળખવાની છે. ઉપ.

૧. શ્લોકમાં બ્રહ્મવિદ્યાના વિદ્યાર્થીનાં જે લક્ષણો બતાવ્યાં છે, એ પોતાનામાં નહિ એની તપાસ કરવી જોઇએ, પોતે ખરેખર નિષ્કામ તરુજિજ્ઞાસુ, અને દેખાદેખી મીસે ચાલનારો, રખડાઉ નિશાળીઓ ન હોના સુસંગત વિદ્યાર્થી છે એની એણે ખાત્રી કરી લેવી જોઇએ.

અત્યાગની પરિસ્થિતિ વિપરીત છે એ વાત સાચી છે પણ પરિસ્થિતિને જ દોષ દેવાથી પરિસ્થિતિ સુધગતી નથી, ખરો જિજ્ઞાસુ અંતર્મુખી હોય છે; એ પોતાના ચિત્તના દોષ તપાસી જૂએ છે; નિષ્કામ અને સદામ કર્મોપાસનાના ભેદને તપાસી સદામ ભાવોને તિલાંજલિ આપે છે. જિજ્ઞાસા જે સાચી જ હોય તો બાહ્ય વૃત્તિમાંથી ચિત્તને નિવૃત્ત કરી, બ્યવહારમાં યથાશક્તિ અને યથાસાધ્ય સમાધાન કેળવી એકલક્ષ્યપૂર્વકે કેઈ આચાર્ય—બ્રહ્મવિદ્યાના જ આચાર્ય પાસે જઈ ઉત્તર પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે.—અરે, એવા જિજ્ઞાસુના અંતરમાંથી આવેા પ્રશ્ન જ સદા અને સ્વાભાવિક રીતે નીકળી પડે છે, બીજો નહિ.

પુસ્તકો ખૂબ રુપાર્થ રહ્યાં છે તે છપાય છે; સન્તમહન્તો શું શહેર કે શુ ગામડામાં, હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણામાં બ્રહ્મવિદ્યાની લક્ષણી કરતા હોય એમ નજરે પડે છે; એમાં સાચાખોટાની પરીક્ષા થઈ શકે એમ નથી; ગુપ્તી મેં પણ નથી; કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યા કાંઈ અમુક જ આચાર્ય, વાં

વળ કે અવસ્થાને વરેલી નથી; બ્રહ્મવિદ્યા તો બ્રહ્મને વરેલી છે, તેથી જોટલી એ નિગૂઢ છે, તેટલી જ બ્રહ્મવિદ્યાના અંતરમાં નિગૂઢ રહેલી છે. એટલે કેાણ બ્રહ્મદર્શી છે તે કેાણ નથી એ રૂણી કહાડવું અધક છે; આવી દશામાં જિજ્ઞાસુને સગવડ કરતાં અગવડ વિશેષ છે. એક દષ્ટિએ જેતાં એને થોડે પરિશ્રમે સન્તો અને શાસ્ત્રોનો ઘેરબેઠાં લાભ મળે છે, ત્યારે બીજી દષ્ટિએ જ્યાં સંત અને શાસ્ત્રોની વિવિધતા અને વિપુલતા નજરે પડે છે, ત્યાં એની અપકવ દષ્ટિ બ્રહ્મવિદ્યાને તારવી ચકતી નથી. ઘડેમાં કાંકરા છે કે કાંકરામાં ઘડે છે—એવી મૂંઝવણ સ્થ પડે છે ! -

જિજ્ઞાસુની દશા આને લીધે વિચિત્ર થઈ પડી છે. એ બ્રહ્મવિદ્યાની વાતો કરે છે; એનો રસીઓ ખને છે; આ સન્ત અને પેલા સાધુ, આ શાસ્ત્ર અને પેલું પુસ્તક, નવું કે જૂનું આવી દોડધામમાં એનાં અર્થાતિ, અંચલતા, અને અશ્રદ્ધા વધતાં જાય છે. શાંતિ તો પોતાના પુરુષાર્થ અને પૂર્વસંસ્કારને લીધે જ્યારે આયું સાધન યાવ ત્યારે જ યાવ છે; પણ એમાં વગોવાય છે સન્ત અને શાસ્ત્ર તથા જિજ્ઞાસુ અને ભક્ત. અર્થ જેતાં અહીં બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધન વગોવવાનાં નથી, પણ જિજ્ઞાસુનાં ધૃતિ અને શુદ્ધિ જ જોડી દિશા ધારણ કરી બેઠાહોય છે, કાચુ કે એમાં જ દોષ ભરેલા હોય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા તો એક એવી અમોઘ અને અઘોષિક વિદ્યા છે કે હળુ સૂધી એ એકસરખી નિર્દોષ રહી છે: કર્મ અને ઉપાસના, યોગ અને તંત્રશાસ્ત્રોના દ્વેત પ્રપંચની વ્યાખ્યા બદલાશે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે તંત્રોની સંખ્યા ગણુવામાં વધવટ યશે, કારણ કે જ્યાં જ્યાં દ્વેત છે, ત્યાં દરબની પરીક્ષા, નિરીક્ષણ અને એની સંખ્યા કરવામાં બધો આધાર દૃષ્ટાના અંતઃકરણ ઉપર રહે છે; જેવો દૃષ્ટા એવું દરમ એ આધારે એમાં તો હમેશાં મતભેદ રહેવાના જ; પણ જ્યાં દૃષ્ટા અને દરમ ઉભયને જોડનારી, ખળેના અધિજ્ઞાનરૂપી કેવલ ચૈતન્ય, દગ્ગરકિત જ સત્ય છે, એવું દીવા જેતું સ્પષ્ટ દેખાડી આપનારી, નિત્ય અભેદનો જ ઉપદેશ આપનારી, અને સમસ્ત દ્વેતપ્રપંચનો મૂલોઝઘેલ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યા તો જેવી રોધાઈ અને સાંપડી છે તેવી જ રહેવાની છે એ નિઃસંશય અને નિર્વિવાદ વાત છે.

પણ હવે આપણે મૂળ મુદ્દા ઉપર આવીએ. આશ્વલાયન ત્રિવાર્ધના ઉત્તરરૂપે આચાર્ય બ્રહ્મા એને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધન જતાવે છે, એનો વિચાર કરીએ કે જેથી આપણી મૂળવસ્તુનો પૂરપૂરો નહીં તો કેટલું અંશે પણ ઉદ્ધવ આવે. આચાર્ય એ અભ્યાસાર્થને કહે છે કે :—

તદમે સ દ્વિવાચ પિતામહ્ય બ્રહ્માભક્તિષ્યાનયોગાત્ અવેદિ ॥૩૧॥
 શબ્દાર્થ :—તે પિતામહે એને કહ્યું : “ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન એ ત્રણના મોગ વડે તું એને યોગી બન.”

આ મુખ્ય વાત કહીને આમળ એ ત્રણ સાધન દ્વારા અભ્યાસ કેમ કરવો એનાં વિગત અને વિસ્તાર આપે છે, પણ જો પ્રથમ આ ત્રણને જ સમજીને છવનમાં ઊતારવાનો પ્રયત્ન થાય તો પાછળની વિગતમાં શૂંધ પડવાનો સંભવ નથી આ ત્રણે સાધનો બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં નહીં, પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ચિત્તને અધિકારી બનાવવાના છે. કારણ કે એનાં જાણીતી તરીકે જ કમિ કહે છે કે :—

ન કર્મણા ન પ્રજયા ન ધર્મેન ધ્યાનૈવેઃ અમૃતત્વમાનસુ. ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ :—માત્ર ત્યાગથી જ થયેલા અમૃતત્વ (અવિનાશ) ને પામ્યા છે, કર્મ પ્રજા કે ધન વડે નહીં.

આ નિર્ણયનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. કર્મમાં હમેશાં કર્તાપણું રહે છે; કર્તાના જીવિ અને પ્રતિષ્ઠા જેવાં હોય તે પ્રમાણે કર્મનું ફલ આપીને જીવું ગહે; એ કર્મમાં પ્રજા બાને ધનની અપેક્ષા રહે છે; કર્મ એકલા જની શક્તિ નથી. સર્ગ-અર્જુની, રત્નોદી વર્ગ, અને ઈતર આચાર્ય તથા કલ્પિત વર્ગ વગેરેની એમા ચરણ રહે છે; અને એ બધાના મોગણ માટે ધન જોઈએ. આ બધું અનિત્ય છે; અનિત્ય સાધનસાધમાં વડે જેને ઉપજાવી શકાય. તે બધું અનિત્ય હોય એ તો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. એટલે અનિત્ય કર્મ અને વિનાશી સાધનથી નિત્ય બ્રહ્મ પરતુની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ એ ન્યાયે બ્રહ્મા કહે છે કે એ બધાનો ત્યાગ કર્યા પછી જે, ચિત્તમાંથી એનો નિર્મૂલ ઉગરે કરીને પછી જ-અમૃત સ્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ-અનુભવ થાય છે. ફલિતાર્થ એ નીકળે છે કે પ્રથમ આ ત્રણેયનો અંતરથી નિર્ગમ અનુભવો અને પછી ઉપર આધન જતાવ્યા છે એને દોઝી દોઝીને હૃદયમાં ભરવો.

અહીં : આમાં પ્રથમ અદ્વૈતો યોગ કરવાનો છે; શાસ્ત્રમાં આપણે
 જ્ઞાની વ્યાખ્યા વાંચીએ છીએ તો નજરે પડે છે કે “ ગુરુ અને વેદાન્ત
 કથોમાં વિશ્વાસ. ” વાત સોળે મેળ આના સાચી છે, પણ આપણે ઉપર
 તેથી તપાસી ગયા તેથી સ્થિતિમાં અદ્વૈત કયા સન્ત ઉપર કરી ? કઈ વ્ય-
 ક્તમાં અદ્વૈત ગણવી ? કયું શાસ્ત્ર સાચું માનવું ? અતિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે,
 માયાયો ભિન્ન ભિન્ન છે; સૌ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે જોયે છે એમ
 આપણે માનવાનું રહ્યું, એવી દશામાં જિજ્ઞાસુની અપકવ અને અદ્વૈતની શુદ્ધિ
 તાનામાં અદ્વૈત રાખે એ પ્રશ્ન ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ વિકટ લાગે એવો છે.

જિજ્ઞાસુ કે, મુમુક્ષુ વીર । તું વિચાર કરતાં શીખ; જિજ્ઞાસુ એટલે “ અદ્વૈ-
 તને જાણવાની, અને મુમુક્ષુ એટલે મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર. ” તને જો
 પ્રજા જાણવાની સાચી ઇચ્છા હોય તો જ તું જિજ્ઞાસુ છે; એ માટે પ્રથમ
 નદા જોઈએ એ સાવ સાચી વાત છે. પણ અદ્વૈત કયા શાસ્ત્રમાં રાખવી, અને
 કયા સન્તમાં શુદ્ધિ કરી એમનાં વચનને અદ્વૈતના અક્ષર તરીકે કળૂણ
 કરી સેવા ?

આદર્શ માટે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા પહેલાં આત્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ;
 પોતાના જ્ઞાત-કરણની પ્રત્યેક વૃત્તિને તપાસી જોતાં શીખ; તારું અંતઃકરણ
 સાંસારિક ઘોડા દોડાવે છે કે અલોકિત નિલસુખની જંખના કંદે છે એનું
 જ્ઞાન મેળવ; તારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો બાહ્ય અને અન્તરમાં વિશ્વને જ આગળે છે કે
 ગમે નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનું જ જ્ઞાન મેળવવા મથે છે એનું જ્ઞાન રાખ-
 માનું તને સૂઝે છે ? તારી કર્મેન્દ્રિયો અનિત્ય સુખ માટે જ કંઈ કરે છે કે
 નિત્યપ્રાપ્ત અદ્વૈત-દર્શી રૂઢ માટે દોડધામ કરે છે એની સાવચેતી રાખ ।
 જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન મેળવતા પહેલાં આત્મજ્ઞાન મેળવવાનું છે; ફાળે ફાળે તારી
 જાતને તપાસતાં શીખ; તારી જાત શુદ્ધ હશે, તારો ઉદ્દેશ પવિત્ર હશે,
 તારી ઇચ્છા નિર્મેળ સુખ માટે જ જંખતી હશે, તારા અંતરમાં જ્ઞાન
 માટે અગ્નિ ધખધખતો હશે, તો અચર સાત્ત્વ, અસદ્ગુરુ અને એનાં ઉપ-
 દેશોમાં અચર આધનો સહજ સ્વભાવે જ ભક્તીભૂત થશે. માટે પહેલાં
 આત્મજ્ઞાન અને પછી આત્મજ્ઞાન એટલું ફાટ કરીને ચીખી લે । આંધળો
 ખનીને કમો આશ્રય શોધત નીકળે છે ? આત્મજ્ઞાનરૂપી આગિ ઉઘાડ

એટલે બધું સરલ, સદૃશ, અને સ્વભાવસિદ્ધ લાગશે.

સૌથી પ્રથમ આત્મશ્રદ્ધા રાખી શાસ્ત્ર અનેક છે એમાં હેરફેર થઇ શકે; સતો અસંખ્ય છે એમાં પણ એક આચાર્ય અદ્યતીને બીજાનું સંસ્કૃત લેવાશે, પણ તું તને પોતાને બાળી નહિ શકે, કારણ કે જે કંઈ લાભ હાનિ, પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ થવાની છે તે તને છે; માટે પ્રથમ તું તારામાં શ્રદ્ધા રાખી બહાનીજ ને નિરાસા હોય તો બીજી કોઈપણ સંસારી પદાર્થની વાસના તારા અંતઃકરણમાં ન હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે, એટલે પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખી, અંતઃકરણમાંથી લોક પરલોકના ભોગની વાસનાને નિર્મૂળ કરી નાખ; શ્રદ્ધાનું પ્રથમ પગથી છે અંતઃકરણની શુદ્ધિ. અંતઃકરણમાં હોય ભોગની વાસના અને દોડાદોડી હોય બહાનિરાસા માટે, તો જરૂર તું ઠગાઈશ, બહા કે બહાનાં વાક્યો પણ તને સંતોષ નહિ આપી શકે, આ વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં ફેંટા નહીં આવે, બરાબ નહીં આવે, માટે તું અંતઃ તપાસી જે અનુભવાસનાને બરબીજૂત કરી નાખ, એટલે તને એવા દિવ્ય અનુભવો કે જ્યાં ક્યું શાસ્ત્ર બહાનિરાસાને તુલિ આપે એવું અને કયા આચાર્ય બહાવિદ્યાનું જ્ઞાન આપે એવા છે એ સમજશે. શાસ્ત્ર અને આચાર્યના અધિકાર જેવા માટે દોડતાં પહેલાં અંતરના જોડાણમાં ઊતરીને પોતાના આત્મા ઉપર શ્રદ્ધા રાખ, ને તારામાં ત્યાગ હશે તો તારે ક્યાં ઠગાવાનું છે ? ઠગાવાની ખેડાની પ્રભ, ધન, વૈભવ, કીર્તિ રિજેરે વસ્તુઓ તું પ્રથમથી જ ત્યાગીને બેઠો છે; અંતરમાંથી અને અનિત્ય સમગ્ર બેઠો છે, પછી તારી પાસેથી એ આચાર્યો કે શાસ્ત્રોને લેવા જેવું કે તને અન્યથાગે ભગવાન જેવું રહ્યું શું ? આમ પોતાનાં ઝાનચક્ષુ જીવંતવાથી ઉપદેશ આપનાર આચાર્ય અને ઉપદેશની વિદ્યા ઝાનમય છે કે નહિ એ તું સહેજે જોળખી શકીશ. આવી રીતે પ્રથમ આત્મશ્રદ્ધા દ્વારા ત્યાગ અને પછી સત્શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુમાં અનન્ય શ્રદ્ધા અને શરણાગતિ !

ભક્તિ: શ્રદ્ધા આવી એટલે સતો પ્રતિ અનન્ય પ્રેમ પ્રીતિભક્તિ સ્વાભાવિક જોગી નીકળવાનાં; શ્રદ્ધારૂપી અમૃતની અંતઃકરણરૂપી ક્ષેત્ર ઉપર વર્ષા થઇ કે ભકિતનું બીજાપણુ યશમાં વિન નહિ આવે. અને જ્યાં શ્રદ્ધા અને ભકિતથી તરબોળ થયેલી ચિત્તશક્તિમાં બીજાનું કૂટવા માંડ્યાં કે

ત્યાં ધ્યાનનું અક્ષય, અવિકારી અને સંપૂર્ણ નન્દનવન સમું એવું તો ભગવદ્દેશ દૂરશે દાક્ષશે કે દેહત અને અદેહતનો ભેદ કપૂરની પેઠે જોડી જશે અન્તર્મુખી કે બહિર્મુખી, જગત કે મધ્યર, આત્મા કે પરમાત્મા, સચ્ચુ કે નિર્ગુણ, સાકાર કે નિરાકાર-જેવા બધા મુખ્ય કે અવાન્તર ભેદો ગળી જઈને સર્વત્ર, સદા, સર્વથા, અજ્ઞાનન્દની જ એ ચિત્તમાં ઊભો બિજળશે.

ધ્યાન : ત્યાગદ્વારા આત્મશ્રદ્ધા આવી, શ્રદ્ધાદ્વારા સાચા શાસ્ત્ર અને સાચા ગુરુ (સદ્ગુરુ) ની ઓળખાણ પડી; ત્યાર પછી એમના પ્રતિ પ્રભુભાવે અનન્ય પ્રીતિ ઉપજી; અને એ અદ્વિતીય ભકિતદ્વારા ચિત્તનું જે સતત રમરણ, રહણ કે અનુસંધાન રહ્યું એમાંથી તૈલધારાવત અખંડ, સદૃજ સ્વભાવે ધ્યાન રહેવા માંડ્યું એટલે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાનનો એવો તો ત્રિવેણીસંગમ થયો કે જ્યાં પ્રભુવિદ્યા જ પ્રભુસ્વરૂપે વિરાજી રહી.

અમૃતના ભોગેશ્વર ! પ્રભુવિદ્યાના જિજ્ઞાસુ ! બંધમાત્રના મોક્ષેશ્વર ! તું તારા અંતરને તપાસી જો ! જો એમાં તત્ત્વની જ ઈચ્છા હોય તો તારે સંપૂર્ણ ભોગવાસનાનો ત્યાગ કરવો પડશે. પ્રભુવિદ્યા જ બાણુવી હોય તો બીજી બધી વિદ્યાઓ અને એની ચર્ચા ઉપર આજ મૂકવી પડશે; બંધ-માનથી છૂટવું હોય તો બધા સંજોગોને અનિત્ય માની કેવળ આત્મસંબંધ જ નિત્ય અને સંયોગવિયોગ વિનાનો છે એવી દૃઢતા કેળવવા દેતમાત્રના પિયારને તિર્હાજલિ આપવી પડશે.

એવું ન હોય તો તું જિજ્ઞાસુ નથી, ભક્ત નથી, મુમુક્ષુ નથી, પેણુ ગતાનુગતિક ન્યાયે ચાલનારો બટકતો જડજિજ્ઞાસુ છે ! અથવા વિદ્યારી વરતુનો વેવડો ભગત છે ! તારી દષ્ટિ તો હોવી જોઈએ સાચી વસ્તુ ઉપર. સોની સોનું ખરીદવા જાય ત્યારે એ લગડી નાની છે કે મોટી, ચોરસ છે કે લંબગોળ, આઠ ખુણાવાળી છે કે પંદર ખુણાવાળી, એવાં નામરૂપ એમાં નથી જોતો; પણ શુદ્ધ સોટચના સોનાને જ જુએ છે; પણ એ પહેલાં એને સો ટચના શુદ્ધ સુવર્ણનું રાખ હોય છે; તું પ્રથમ પ્રભુવિદ્યાનાં સાચાં લક્ષણ જાણી લે; અને પછી નામરૂપની ઓથે રહેલા, દેહધારી પ્રભુવિદ્યા કે જે સાક્ષાત્ પ્રભુસ્વરૂપ જ છે, અને જેમનાં ટરીર પ્રારબ્ધ ભેદે વિધવિધ વ્યવહાર કરે છે, એમાંથી સો ટચના સોનાની પેઠે શુદ્ધ

બ્રહ્મવિદને જોગખી શકીય, બ્રહ્મવિદા જ તને સાપડશે એમા સેજલેજ હોય તો ત્યાગ કરતા આવડશે પરંતુ એમ કરતાં નામરૂપમાં ન કસાર્થક બ્રહ્મવિદા બજુવી હોય તો શ્રદ્ધા દ્વારા પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર, અચ્છ વિશ્વાસ રાખ, વેગઅની તત્તવાગ ઉપર આવતાં શીખ, અને પછી જો કે તને બ્રહ્મવિદાના આચાર્યના દર્શન અને બ્રહ્મવિદાનાં જ્ઞાન મળે છે કે નહિ ! અને એવી શ્રદ્ધા મળીને પછી જે ભક્તિ તથા ધ્યાન થશે, એ જ સાર્યા જાકિલ અને ધ્યાન કહેવાશે.

હું કા લેખમા કેટલું કહેવાય ? દોડદોડી મૂકીને અતર તપાસી જો ! રથવાયો ન થા, વેવલાપણુ છોડી દે ! તુ તને જો જિજ્ઞાસુ કહેવાયતો હોય, તો ત્રિસમાં દસ વાર મંદિરે મંદિરે દેવદર્શન કરવાની દોડધામ કરનારા, “યથા કે ?-યર્થ મયા-ચાય છે-જે-જે-”ને પોકાર કરનારા મંદિરભક્તો, જાણવારે તીર્થસ્નાન કરનારા યાત્રાજુઓ, અસખ્ય પાનપણો કરનારા અને સાંભળનારા શાસ્ત્રમહેરાઓ જેવો તુ ન થા, એમનાં દેવદર્શન અનિત્ય જ હો છે, દળારો પારાયણો કરતા સાબળતા પણ એમને ભગવદ્ભક્તિ કે બ્રહ્મજ્ઞાન મળતું નથી. છાઓ વાર તીર્થસ્નાન કરતાં તેઓ પાવન થતા નથી ને અસખ્ય યાત્રાઓના હેરાફેરા ખાવા છતાં પણ એમનાં જન્મમરણનાં આવાગમન બધ થતાં નથી—એવો તુ કૃપા કરીને ન થા !

બ્રહ્મવિદા જ દૃઢવૃદ્ધ વિદ્યા છે, એ અતિશય ગૂઢ છે, સતોએ સચેલી છે, સમસ્ત પાપતાપને ધોઈ-ખાળી નાખે એવી છે, અને એને જ બ્રહ્મજ્ઞાની પામે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે ને નિર્વિવાદ ગહેશે, એ સત્ય ત્રિકાવાખ્યાયિત છે, એટલે એને અચિંતાત્ અત્યારે જ જાણવા મારે ચાલો પુરુષાર્થ કરીએ, કારણ કે સાક્ષાત્ બ્રહ્મા આપાં કરે છે કે,

બ્રહ્મામક્ષિધ્યાનયોગાદ્યેહિ ॥

દાખવો પુણ્યપ્રકાશ

અંતર મારે એક જ આશ :
મને દાખવો પુણ્યપ્રકાશ.

તિમિર ભરેલું જીવન મારું, રમતી ભુતાવળ, રાસ,
દેખી દેખીને દિલડું દાઝે, બિરતો ઉર ઉલ્લાસ.
મને દાખવો પુણ્યપ્રકાશ.

ભટકી ભટકી ચરણો ધાક્યા, અંતર રહેતું ઉઠાસ;
દાખવો કોઈ સંત મને તો, ધાય તિમિર-વિનાશ.
મને દાખવો પુણ્યપ્રકાશ.

આવે આવે ને સોણલાં જાયે, દેખું ઘોર અમાસ;
રજનીશણી રીસાઈ ગયાં ને, મળે ના અંદરજાસ.
મને દાખવો પુણ્યપ્રકાશ.

શંકિત હૈયું બૂલવે ભ્રમણા, દેખું જુદા કેં ભાસ;
જીવન મારું તેજવિહોણું, યાચે અંતરથી દાસ.
મને દાખવો પુણ્યપ્રકાશ.

પ્રકાશ વસે છે ક્યા મુલકમાં, દાખવો એને પાસ;
દિલડું મારું દ્રવતું આજે, દર્શનની અભિલાષ.
મને દાખવો પુણ્યપ્રકાશ.

મૂળજીભાઈ પી. શાહ

‘એપણાત્રય

૧૫૪ :—શ્રી. રમણીક અ. મહેતા

‘ઉત્થાન’ માસિક ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે, એ આનંદજનક પટના છે. એક સમયે ગુજરાતમાં, જનજાને સન્માર્ગે પ્રેરતાં, તેમની ધાર્મિક જિજ્ઞાસાને સંતોષ આપતાં, આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા કરતાં, મનુષ્યને મોક્ષમાર્ગે અગ્રિસર કરતાં કેટલાક માસિકો હતા. સમય બદલાતાં, એ વસ્તુસ્થિતિમાં પરિવર્તન થયું. ગુજરાતની જનતા નિવૃત્તિમાર્ગે જવા કરતા મૃત્યુતિનુપયે આગળ જવાને કારણે કે લોકોમાં ધાર્મિક જ્ઞાનની ઇચ્છા ન્યૂન થવાને કારણે એવાં માસિકો બંધ થઈ ગયાં અને ધાર્મિક સાહિત્યની ચર્ચા કરતા માસિકની ખોટ ધણી જળાવા લાગી. આવા સમયમાં સ્વામી શ્રી સ્વયંન્મોતિ તીર્થને પુ એક માસિક ઠાકી લોકોની ધર્મવિષયક લાગણીને સ્વેચ્છા રાખવા, લોકોમાં ઉન્નત વિચારો ભ્રમત કરવા અને તેમને શ્રેયસ્સ માર્ગે વાળવા ઇચ્છા થઈ. આ ઇચ્છાના પરિણામે ‘ઉત્થાન’ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય એમ સંભવે છે. સમય વિકટ હોવાથી, મુશ્કેલી સાહિત્યનો ભાવ હજારો વધી જવાથી, આવા વિષયમાં લોકોની અભિરુચિ ઓછી હોવાથી, આતું માસિક ટકશે કે નહીં, મોઠો તરફથી પ્રોત્સાહન મળશે કે નહીં એ ચિંતાનો વિષય હતો. પરંતુ, હર્ષની વાત છે કે સ્વામી શ્રી સ્વયંન્મોતિ તીર્થના પ્રયત્નને જનતાએ આવહારદાયક ભેખે છે.

પૂજ્ય સ્વામીશ્રીની આજ્ઞા છે કે ત્રીજા વર્ષના પ્રથમ અઠને માટે મારે કંઈ લખવું, આથી એપણા વિષે લખવા પ્રેરાયો છું. બગવાન ભાખકાર શ્રી મહાવાસ્યોપનિષદના પ્રથમ મંત્રના છેલ્લા પાદ પરત્વે-મા ગૃધ કસ્ય-સ્થિદ્ધનમ્-કથે છે કે, ‘આવી રીતે એપણાનો ત્યાગ કર્યો છે, એવો તું ધનનો અભિલાષ મા કર.’ એપણા એટલે શું ? તે કેટલા પ્રકારની છે ?

* ત્રીજા વર્ષના પહેલા અઠને માટે જ લખાયેલા લેખ ઘોરો મોટો આત્મવાણી બીજા અઠમાં ઉપાય છે.—તંત્રી

એનો વિચાર આપણે કરીએ. વેદાંતસંપ્રદાયીમાં કહ્યું છે કે:

પુત્રેષણાં તથા વિત્તેષણાં લોકેષણાં તથા ।

પર્ણાં ત્રયમિત્યુક્તં તદ્વિસ્થાદ્વન્ધકારણમ્ ॥ ૮૬ ॥

પુત્રેષણા, વિત્તેષણા અને લોકેષણા એમ ત્રણ પ્રકારની એષણા-ઈચ્છા હોય છે. તે જ બંધનું કારણ છે. મને પુત્ર થાય તો ઠીક એવા પ્રકારની ઈચ્છાને પુત્ર-એષણા=પુત્રેષણા કહે છે. આ ઈચ્છાને માટે પુરુષ શ્રીસંમ-લાદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. મને ધન હોય તો ચારું એવી ઈચ્છાને વિત્ત-એષણા-વિત્તેષણા કહે છે. લોકેષણાએ આ લોકતા તથા પરલોકતા સુખરૂપ ક્ષણની ઈચ્છા છે. વિત્ત એટલે ધનના બે પ્રકાર છે. એક દેવધન અને ખીટું મનુ-ષ્યધન. સ્વર્ગેશુભ, દેવલોકનાં સુખને માટે કર્મ, ઉપાસના યતયાભાદિમાં પ્રવૃત્ત મનુ, એ સર્વ દેવધન અને તેને માટે પ્રયત્ન છે. પશુ, ઐશ્વર્ય, સુવર્ણરૂપ ધન તે મનુષ્યધન કહેવાય છે. એષણા એટલે સુખની ઈચ્છા. પણ ઈચ્છાના વિષય તો અનંત છે તેથી ઈચ્છા પણ અનેક પ્રકારની સંભવે છે છતાં આ ત્રણની અંદર સર્વ ઈચ્છાનો સમાવેશ થાય છે. શ્રી હંદરાનંદ સ્વામી તો કહે છે કે બે પ્રકારની જ એષણા સિદ્ધ થાય છે. પશુ, ક્ષેત્ર, ધન પિતાને સુખના સાધનરૂપ છે, તેમ પુત્ર પણ પરલોકના સુખના સાધનરૂપ છે. અરેહુ.

એષણાનું મૂળ શું છે ? આચાર્યશ્રી 'સત્સંલોકી'માં સમજાવે છે કે, "પ્રથમ જુદાં જુદાં વિષયોના ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનમાં રૂપરસાદિ વિષયનું ચિંતન થાય છે. પછી મનુષ્ય અસુખ વિષયની પ્રાપ્તિ માટે સંકલ્પ કરે છે. પછી ચક્રુનાદિ ઉદ્વિગ્ધ દ્વારા તે વિષયને મદ્ય કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રયત્નમાં વિઘ્ન આવતાથી વિષયની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જો વિષય પ્રાપ્ત થાય તો, આ ગાર્હ વિષય છે, એનો અને ગાર્હ વિષય ન થાય એવી જુદી ઉત્પન્ન થાય છે-અર્થાત્ કે તેના ગ્રહણની જુદી ઉત્પન્ન થાય છે. જો લોભ છે. "આમ કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ બંધનની જડ છે. આત્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે "ઉદ્વિગ્ધો ચેતાના ચળદાદિ વિરમ પ્રાપ્ત કરે તેથી હર્ષશુભ ઉપગત્તું નથી, માત્ર મનના ઔત્સુક્યની સ્ખલ વાર નિવૃત્તિ થાય છે. "રૂઢિયો જોયો. મેઝાનું મન ધનું. લીધેલો ચોરા

દહાડા ગાયન સંભળ્યાં. પછી-પછી એ રેડિયોનો મોહ જતો રહે છે. પડોશીને ત્યાં સુંદર યંત્રિયાળ જોયું. તે ખરીદ કરી વસાવ્યું. પછી દહાડા જતાં તે યંત્રિયાળનો મોહ જતો રહે છે. તેમાં આનંદ જણાતો નથી. માતાને જાગૃત અત્યંત પ્રિય હોય છે. તે તેને માટે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરે છે. પોતે જ તેનાં મધમૂત્રાદિ ડાઢી નાખે છે. પણ જાગૃતનો વિયોગ થતાં-જાગૃત મરી જતાં દુઃખ થાય છે. જાગૃતને પણ તેની માતા તેને તાકેને કરે ત્યારે અપ્રિય લાગે છે. વાત એમ છે કે આત્માથી ભિન્ન અનાતમ પદાર્થમાં સુખ નથી. આત્માથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થો દુઃખ આપવાવાળા છે. આથી કામના પર વિજય મેળવવો. જો એમ કહેવામાં આવે કે કામ-ક્રમ્પા-વાસનાની ઉત્પત્તિમાં કામજન્ય વિષયોના હોવા છતાં અને એને જોવાથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે એવો અનુભવ હોવા છતાં કોણ કહેશે કે કામનો ત્યાગ સંભવિત છે ? જો આમ કહે તો અમે પુછીશું કે વિષયોના અસ્તિત્વમાં કામનો ઉદય થવો ? વિષયોના સ્વભાવ છે ? કે પુરુષનો સ્વભાવ છે ? આમાં પહેલો પ્રશ્ન તો અંગત બામતો નથી. કારણકે જોયેલા ધાસ દૂષ આદિ કેટલાય પદાર્થ ભોગવવાની ઇચ્છા મનુષ્યને યતી નથી હવે જો ખીજો પ્રશ્ન હશે તો સ્ત્રીની સમીપમાં જાગૃતને કામ જણાતો નથી. તો પછી કામનો ઉદય કેમ થાય છે ? આગળ કહ્યું તેમ સુદિમા કામનો ઉદય થાય છે. અર્થાત્ કે કામ સંકલ્પ-મૂલક છે. સંકલ્પ વાસનામૂલક છે. ભોગજન્ય સંસ્કાર તે વાસના છે. આથી વિષયોને મદ્ય ન કરવા. સર્વ સ્વલ્પથી જોનારને વિષયોનું મદ્ય ન કરવાથી વિષમવાસના આપોઆપ નષ્ટ થાય છે. આથી જ કમથ પરમ પ્રાપ્તિવ્યતી પ્રાપ્તિ થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે

આપૂર્વ્યમાણમચ્છલપ્રતિષ્ઠં, સમુદ્રમાવઃ પ્રવિશન્તિ ચક્ષત ।

તદ્વત્કામાર્થ પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

મ. ગી. ૨. ૭૦.

ચોતરફ જળના સમૂદ્રથી ભરાયલા અચળ અને મનાદાવાળા સમુદ્રમાં પાણી જેમ પ્રવેશ કરે છે અને એકરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જ પુરુષમાં કામનાઓ પ્રવેશ કરી તેને વિકારયુક્ત કરી નથી, તે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, વિષયોની ઇચ્છા કરનાર નહીં.

સદા એકરૂપથી રહેનાર સમુદ્રમાં ગંગા, સિંધુ, કાવેરી આદિ નદીઓનું પાણી પોતાના નીચ, પીત, રૂપવિશેષ, રસવિશેષ, દુર્ગંધાદિ ગંધવિશેષ અને નામવિશેષને છોડી સમુદ્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. સમુદ્રને પ્રાપ્ત થયા પછી, નામ, રૂપ, ગદિયા સમુદ્રથી વિન્ન નથી રહેતાં. તેમ અલ્પનિષ્ઠમાં જોગ્ય વિશેષો પ્રવેશ કરી નામવિશેષ, રૂપવિશેષ, ગંધવિશેષ, સંસ્કારવિશેષને ત્યાગી, સમુદ્રમાં પ્રવેશ ચનાર નદીઓનું જળ જેમ સમુદ્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અલ્પનિષ્ઠમાં અલ્પભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આવો માનુષ અલ્પવિદ્ છે. તેને જ પરમ શાંતિ વર છે. વાસનાવિબંધને શાંતિ મળતી નથી. જેનું મન વિષયો પાળળ દોડે તેને શાંતિ ક્યાંથી ? શાંતિને માટે કામના ત્યાગ કરવી; અને એ અભ્યાસથી સાધ્ય છે. મોક્ષવાંધુએ તેને માટે યત્નશીલ થવું.

ક્રિ

"અન્ધુઓ ! જે નિગ્નનન્દ-નિત્યાનન્દ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો અવિરત પુરુષાર્થ કરો, અને બીજી ત્રીજી વાસનાઓ કરતી છોડી દો. શરીરનાં કામ-કાજને પ્રારબ્ધને અશીન કરી રાખો. એ કર્યો તો જાઆનુસાર થયા જ કરશે. તમે તો તમારા આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઇને રહો; તમારું મુખ્ય કામ-પરમ પુરુષાર્થ તો એ જ છે. આત્માનંદમાં મસ્ત થઇને ઇશ્વરપદને અંભાળી રાખો. તમારા સ્વરૂપને રાજરાજેશ્વરના સિંહાસનપર પઢાડે થવાની જ તાર છે. એમ યત્ન જ બદારનાં શરીર માર્ફત યનારાં તમારાં બધાં કામકાજ આપો-આપ થયા જ કરશે; શરીર ક્યાં જ કરશે. શેક જેમ પેડી ઉપર બેસતાં જ મુનીમ ને બીજાં માણસો પોતપોતાના કામકાજ કરવા મંડી ગય છે, તેમ અલ્પ-નિષ્ઠ અંપૂર્ણ વિષ્ણુના સસાદ્ રામા શુભ્રમુક્ત પુરુષોનું મુખ્ય કામ તો સ્વરૂપના આનન્દમાં નિમગ્ન રહેવાનું જ હોય છે. બાકીનાં વ્યવહારનાં કામકાજ તો જિજ્ઞાસી રાગેરિક પ્રકૃતિ પોતાના સ્વભાવને લીધે પોતાની મેજે જ ક્યાં કરશે. પણ જાણ, એ બધું ત્યારે જ થાય કે તમે યોગ્ય પુરુષાર્થ કરો એટલે કે શરીરને ભાગ્યની ઉપર છોડી દો અને આર્તિમંત્ર ઉન્મતિને માટે પુરુષાર્થ કરો."

સ્વા. રામતીર્થ

શ્રી શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ

અને

શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણયોગ

(મતાંકથી ચાલુ)

લેખક :—શ્રી. માધવતીથંજી

ક્રમ

(૮)

ભાવરૂપ અજ્ઞાન (Positive ignorance) નો વિચાર

અરવિંદશિષ્ય—શ્રી અરવિંદના માર્ગમાં આત્માની સ્થિતિથી નજીક
વાળી પ્રકૃતિ જીતવાનો કમ છે તેમના 'આર્ષ' માસિકમાં શુદ્ધાત્મા
ના 'The two natures' એટલે બે પ્રકૃતિનો વિચાર છે એક પદ્ય
પ્રકૃતિ અને બીજી અપદ્ય.

શંકરશિષ્ય:—જ્યાં પ્રકૃતિના વિચાર ઉપર બહુ જોર આપવામાં આવે
છે તે માર્ગને દૃશ્યાનુરક્તિનો માર્ગ કહે છે તે એક અવરથાનો વિચાર છે.
તેમાં નજીક ગુણવાળી અપદ્ય પ્રકૃતિને સાચી માનીને તેને જીતવાનો પ્રયત્ન
કરવો પડે છે. શ્રી શંકરમતમાં પ્રકૃતિને જીતવા તરફ બહુ ધ્યાન નથી,
પણ તે કેવી છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તેની તપાસ કરશે તો તે જાતી રહેશે,
અથવા આત્મા સાથે એવી મળી જશે કે તે જુદી મળશે નહિ જે જુદી
ન હોય અથવા સાચી ન હોય તેને જીતવાની મહેનત કરવી એ નકામું
છે, છીપમાં જોયે રૂપાનું જાન યાચ તે પ્રમા નથી તેમ જલમાં બીજું
જળાય એ પ્રમા નથી. પ્રકૃતિને સાચી માનો તો સાચું કૈત હોય તેવું
જળાય અને જગતમાં બે ભગવાન જેવું ચર્ચ ૧૫ જગારે બે ભગવાન
હોય ત્યારે એક કહે કે મારે સ્પષ્ટ કિરણ કરવી છે અને બીજું સત્તા કહે
કે મારે તેનો નાશ કરવો છે, બે સત્તાથી જગતનો બેવહાર ચાલે નહિ

સ્વપ્નાની પ્રકૃતિ જેમ ત્રણ ગુણવાળી નથી પણ અધ્યાસરૂપ છે તેમ જાગૃતની પ્રકૃતિ પણ ત્રણ ગુણવાળી નથી પણ અધ્યાસ રૂપ છે. છીપતું માન્યતા જેમ રૂપ અને તેનું સાન નિવૃત્તિ યામ છે તેમ અજ્ઞાનથી પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ યામ છે. ત્યાં નિવૃત્તિની નિવૃત્તિ છે. શ્રી અરવિંદની માફક પ્રકૃતિ જેવી કોઈ વસ્તુ છે એમ માનીને પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ કરવાની નથી. Shri Aurobindo's system is something like a change from first love to final meeting and proceeds four part to the whole or from tune to the joy. Shi. Shankaracharya keeps us always united and negates the principle of separation in the eternal Union. Therefore he proceeds from whole to the whole or from joy to the tune or from joy to the joy.

અરવિંદ શિષ્ય:-શ્રી અરવિંદ પોતાના યોગનું ફળ થોડા વર્ષમાં એવું બતાવશે કે જેનાથી આખું જગત અકિત થઈ જશે.

શંકરશિષ્ય:-અધા ક્રિયાયોગનું ફળ હમેશાં અવિશ્વમાં રહે છે. જ્ઞાનનું ફળ સદોમુક્તિ છે. ઉપનિષદમાં કહેલ છે કે તત્ત્વમસિ એટલે " તે તું છે. " એમાં અવિશ્વ નથી અને અત્ર દ્રવ્ય સમસ્તુતે એટલે અહીં જ અહિંનો આનંદ મળે છે એ વાક્યમાં બીજી જગ્યાનો નિષેધ કરેલ છે. એ ફળ સદૃશ્યરૂપે અવલુ મનન કરી વેદાન્તની પ્રક્રિયા પ્રમાણે આરોપની નિવૃત્તિ કરવાથી તરત પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. ' તે તું ચક્રશ ' એમ ઉપનિષદમાં કહેલું નથી. યોગીને જે જે દેખાય છે તે ભાસ્ય કોટીનું હોવાથી સુદ્ધ તત્ત્વ નથી. સુદ્ધ તત્ત્વ ભાસક કોટીમાં રહે છે અને જ્ઞાનીને તે નિત્ય અનુભવમાં રહે છે.

અરવિંદશિષ્ય:-જ્ઞાની પણ નિદ્રા લે છે ત્યારે તેને સુષુપ્તિમાં ગંદેલી અવિદ્યા લાગુ થઈ જાય છે. તમે ત્રણ અવસ્થાની પ્રક્રિયાનાં વખાણ કરો છો તે શંકર મતમાં સ્પષ્ટ નથી. તે મતમાં સુષુપ્તિમાં ભાવગ્રસ્ત અવિદ્યા (positive ignorance) માનીતી છે એ મારા પ્રશ્નનો જવાબ હવે તમે સ્પષ્ટ આપેલ નથી.

સંકલ્પ - નિર્નય, અનન્યમિત્ત જે સુદ ચેતન્ય સર્વમાં વ્યાપ્તિ
 શ્લેષ છે તેમાં મિથ્યાબૂદ્ધ અનાત્મા અને તેના 'સંબંધ' અત્માની પુરુષોએ
 આગમ કરેલ છે. તેનો અપવાદ કરીને, જેની વસ્તુ છે તેની અતાવીને તેનો
 નિષેધ કરાવી આપતા માટે જ્યાં વેદાન્તશાસ્ત્રનો આરંભ છે એવું શ્રી
 શંકરાચાર્યે પોતાના પ્રસ્થાનત્રયના શાંખ્યામાં યુક્તિપુર સર બતાવી
 આપેલ છે. જામતનો વ્યવહાર સમજાવતા માટે જ્યાં વેદાન્તશાસ્ત્રમાં
 વિષય-વિષયી વિભાજ સ્વીકારીને આત્માનો વિવેક કરી બતાવે છે.
 સ્વપ્નામાં તે વ્યવહારનું મિથ્યાત્વ સદગ મજ્જી શકાય છે તેથી આત્માનું
 સ્વપ્નભૈતિપણ સિદ્ધ થાય છે. વળી જામત અને સ્વપ્નપ્રપંચ સમાન
 છે એવું બતાવીને વેદાન્ત વિષયોનું મિથ્યાત્વ જણાવે છે તો પણ તે બંને
 અવસ્થામાં વિષયોનું સદચારીપણ છૂટતું નથી તેથી આત્મા જાગે કે
 સ્વપ્નમાં દોષ અને વિષયી અવસ્થિત્ત્વ દોષ એવું કેટલાક મંદમતિનાજાને
 લાગે છે. તેનું નિગાહરણ કરવા માટે જ્યાં વિષયો જે અવસ્થામાં નથી એવી
 મિત્તિ (નિદ્રા) નો અનુભવ જાગતા બતાવી આત્માનું અમરપણું
 વેદાન્ત દ્વાર કરી જણાવે છે આવી રીતે ત્રણ અવસ્થાની પરીક્ષા કરીને
 ત્રિશક્તિઓને આત્મતત્ત્વ સપાતવવામાં આવે છે આ પ્રક્રિયા વેદાન્તીઓ
 આદ્યો સ્વીકારે છે કારણ કે તેમાં દોષ નથી અને તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાને
 સમજાય છે. છતાં જોએ આ રીતે અદૈત તત્ત્વનો નિઃસંશય નિષેધ કરી
 શકતા નથી તે બીજી પ્રક્રિયાના મોદમાં પડી જાય છે.

અગવિદિશિષ્ય અને કે જામતમાં વિષયો સ્વપ્નમાં મળતા
 નથી અને મુખ્યત્વે કાર્મક પણ વિષયોનો અનુભવ નથી એમ જ્યાં જાગે છે
 તો પણ તેટલા અનુભવથી જ આત્માનું નિઃપ્રપંચપણું સિદ્ધ થતું નથી.
 કાંઈકમાંથી જાગવા પછી જ્યાં સ્વપ્નનો પ્રપંચ જામતમાં જ્યાં અનુભવ કરે
 છે. કેમકે એવી શંકા થતી નથી કે જે ધરમાં કાચે દુઃ સતો હતો તે જ
 આ માનુષ્ય છે કે બીજું ધર છે ? વ્યવહારમાં પણ જે શાશ્વત સાથે
 કાચે વ્યવહાર કર્યો હતો તેની સાથે જ આજે વ્યવહાર થાય છે તેમાં
 વિસંવાદ થતો નથી. એક ચાર મહા દાસે પરજોલા માનુષ્યોને માટે આજે
 જાગવા પછી કરીથી પરજોલા પાતું નથી. એક શાસ્ત્રી મને કહેતા હતા કે

જે પહેલેથી મને, ખજર હોત કે સ્વપ્ન અને જાગૃત સરખું છે તો હું સ્વપ્નમાં જ પરણી હોત અને જાગૃતમાં પરણ્યા પછી જે ઉપાધિઓ જોગવાઈ પડે છે તેમાંથી છૂટી રહત. વળી એક માણસને નિદ્રા આવી તેથી બધાને તેની અચર ચતી નથી, બધાને નિદ્રા આવતી નથી. તેથી જાગૃતનો વિચ્છેદ થતો નથી. નિદ્રામાં જે બધો પ્રપંચ ઉગ્રછેદ પામે તો જાગૃતમાં ફરી બધો પ્રપંચ નિયમસર કેમ ચળી શકે છે ? દરેક દિવસે નવું જગત ઉત્પન્ન થતું નથી. નિદ્રામાં જાગૃતનો અભાવ હોય તો અભાવમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય નહિ. ગદ્ય કાવ્યનું જગત આજે દેખાય છે એવો સૌને નિશ્ચય છે અને તેની પ્રત્યક્ષિતા* પણ ચામ છે. તે પ્રત્યક્ષિતાનો કોઈ બાધક નથી. તેથી નિદ્રામાં પ્રપંચ નથી એ વાત ન્યાયવાણી નથી.

વળી સ્વપ્ન અને જાગૃતની તુલના કરતાં જાણીય છે કે સ્વપ્નમાં પણ પ્રપંચનો અભાવ નથી. ત્યાં પણ પ્રપંચનો ભાસ તો દેખાય છે. શંકરાચાર્યના માર્ગવાણી કેટલાક કહે છે કે જાગૃતમાં પ્રપંચનો અભાસ છે અને સાચો પ્રપંચ નથી એમાં પ્રમાણ નથી. શાંતિવાળા પ્રપંચથી આત્માનું સદ્વિતીયત્વ થતું નથી એમ પણ ન કહી શકાય. જાગૃત સ્વપ્નના જેવું છે એટલી પ્રતિજ્ઞા માત્રથી બધા માણસોના અનુભવથી સિદ્ધ પ્રપંચનું વિધાય. પણ દૂર કરી શકાતું નથી. જાગૃતમાં જે દેશકાળ, ત્રિમિત્ત, અને સંપત્તિનો અ-બાધ રીતે અનુભવ થાય છે તે સ્વપ્નના જેવો નથી. તે સ્વપ્નના અનુભવથી વિલક્ષણ છે: વળી સ્વપ્નનો અનુભવ તો (ઈન્દ્રિય વચરના સ્થાનમાં) અંતઃકર્મમાં રહેલ દોષના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રત્યયના પ્રવાહરૂપ છે: તેથી સ્વપ્ન અને જાગૃતના અનુભવમાં જરૂર ભેદ છે. કૃતિ પણ કહે છે કે સ્વપ્નમાં રમ વગેરે નથી અને તેથી તે પ્રપંચ મિથ્યા છે. ન્યા ઇન્દ્રિયો ઉપરામ પામે છે અને મન ઉપરામ પામતું નથી ત્યાં જે વિષયોનું મેવન ચામ છે તે સ્વપ્ન દર્શન છે. જાગૃતનું ચિત્ત્વાત્મ એવી રીતે કોઈ સાત્ત્વમાં કહેલ નથી, તેમ તેવો અનુભવ પણ થતો નથી કે જેથી જાગૃત સ્વપ્ન જેવું માની શકાય.

* જે પહેલા જાણું હોય તેનું સ્મરણ.

વળી જનમત અને સ્વપ્નમાં ભેદ નથી એમ કોણ કહી શકે ? તે જને
 અવસ્થાના સુષુપ્તિમાં ભેદ છે એમ કોણ ના પાડી શકે ? તેથી એ બંને
 અવસ્થા વિશ્વદેશ હોવાથી શ્રી શંકરમતવાળા કહે છે કે જનમતનો પ્રપંચ
 સ્વપ્નની માફક આજ્ઞાસ માત્ર છે, એ વાત સાચી દેરતી નથી, જારક એક
 દ્રવ્ય છે અને અગ્નિ પણ એક દ્રવ્ય છે તેથી બંનેના ધર્મ એક ધર્મ જતા
 નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે સ્વપ્નમાં પ્રપંચનો આજ્ઞાસ છે અને
 જનમતમાં સાચો પ્રપંચ દેખાય છે, તેથી સ્વપ્નમાં આત્મા પ્રપંચવાળો છે
 અને જનમતમાં તો તે વિશે કંઈ સંકા જોતું નથી

વળી સુષુપ્તિમાં જનમત અને આત્માનો સંબંધ છુટી જાય છે એવું
 અનુમાન થઈ શકતું નથી તેથી માત્ર ત્રણ અવસ્થાની પરીક્ષાથી નિષ્પ્રપંચ
 શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થાય એવું તો મૂખ લોકો ગાને, તમે કહો છો
 તેમ જો માત્ર નિદ્રાથી બધો પ્રપંચ છુટી જતો હોય તો મૂખ અને પંડિત
 બધા નિદ્રામાં મુક્ત થઈ જાય અને વેદાન્તના અવજ્ઞ મનન માટે અધિકારના
 વિચારની જરૂર રહે નહિ. વળી સુષુપ્તિ (નિદ્રા) માં મોક્ષ મળે અને,
 ફરી જનમમાં ત્યાં પ્રપંચથી બંધન થાય તો મોક્ષની આજ્ઞા પણ રાખી
 શકાય નહિ, તેથી તમારો જ્ઞાનયોગ મુક્તિથી વિરુદ્ધ છે, તે સીકારીએ તો
 શાસ્ત્રો નકામા ધર્મ પડે

વળી મેં પહેલો તમને કહ્યું હતું તેમ શ્રી શંકરમતના કેટલાક
 અનુયાયીઓ સુષુપ્તિમાં પ્રપંચનો હવ જતાવે છે, છતાં ત્યાં અજ્ઞાન જેવી
 ભાવરૂપ વસ્તુ જતાવે છે, તેઓ કહે છે કે આ આત્મા સંસારતી દશામાં
 અનાદિ અવિદ્યાથી ભેગવેલો હોવાથી પોતાનું કર્તાપણ અને ભોક્તાપણું
 કદાપિ છોડતો નથી. જો કે સુષુપ્તિમાં બધા પરિચેદ સ્વયં ધર્મ જાય છે તો
 પણ મિથ્યાબૂત અજ્ઞાનનો સંજ્ઞ ત્યાં રહે છે. તે અજ્ઞાન માત્ર આત્માજ્ઞાનથી
 બાંધ્ય થાય છે, તેથી જો કે અજ્ઞાન મિથ્યા છે તો પણ જ્યાં સુધી મુક્તિ થઈ
 નથી ત્યાંસુધી માત્ર નિદ્રાથી કાઢીને કેવલ્ય-મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ
 અજ્ઞાનને કાઢી માયા કહે છે, કાંઈ અવિદ્યા કહે છે, કાંઈ પ્રકૃતિ કહે છે,
 કાંઈ બીજા-અવસ્થા કહે છે. એકરૂર તે અજ્ઞાનની કારણ અવસ્થા અને
 કાર્ય અવસ્થા એમ બે અવસ્થા બને છે. સુષુપ્તિમાં તેવી કારણ અવસ્થા છે

અને જન્યત તથા સ્વપ્નમા તેની કાર્ય અવસ્થા છે. જે સત્ય છે તે સુષુપ્તિમાં પ્રદક્ષુ થતું નથી, તેનું કારણ ત્યાં બેજનક નથી. પણ કાંઈ નથી એમ નહિ. સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી એમ યાદ આવે છે કે “ જીવમાં મેં કાંઈ જાણ્યું નહોતું. ” એટલું જ નહિ પણ તે અજ્ઞાનના પ્રતિભાગી જ્ઞાનનો પણ અભાવ સુષુપ્તિમાં હતો. વળી જાગ્યા પછી કહે છે કે “ હું અને જાણતો ન હતો ” આત્મ-વિષયક અજ્ઞાનનો યગમર્શ પણ યાદ છે. તેથી વેદાન્તના મત પ્રમાણે પણ :—

૧ કાંઈ વૈજ્ઞાનિક પ્રદક્ષુનો અભાવ ન યાદ એવા નિત્ય સ્વપ્નજ્યોતિ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનનો બીજો હેતુ ન મળવાથી,

૨ સુષુપ્તિમાં વિપરીત પ્રદક્ષુરૂપ ગિધ્યા જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી, અને

૩ દેવળ ગિધ્યા જ્ઞાનના સંસ્કાર તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રતિબંધક થઈ શકે નહિ.

તેથી જ્ઞાનનું વિરોધી એવું ભાવરૂપ સૂક્ષ્મ અવસ્થાવાળું કાંઈક આવરણ સુષુપ્તિમાં છે એમ સ્વીકારવું પડશે.

જન્યત અવસ્થામાં પણ માણસ કહે છે કે “ હું અને જાણતો નથી. ” એ પ્રત્યક્ષતા બળથી કાંઈક આવરણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જે આદ્યજ્ઞ ન હોય તો આવરણ નથી એવો અનુભવ થવો જોઈએ પણ એવો અનુભવ થતો નથી. જે અજ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે તે જ્ઞાનના અભાવવાળી વસ્તુ નથી પણ અજ્ઞાનનો ભાવ છે, એટલે કે positive ignorance છે. એ કારણને લઈને જ થી અગવિદ થી સંસ્કારમાર્ગની વિરૂદ્ધ પડેલા છે. થી અગવિદ ભાવરૂપ અજ્ઞાન જ્ઞાનતા નથી પણ ગિધ્યા જ્ઞાન માને છે. અભાવ (એટલે Negation) પેલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી. તે માત્ર છટ્ટા પ્રમાણથી એટલે અનુપલબ્ધિ પ્રમાણથી જણાય છે. જેઓ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણને માનતા નથી તે અભાવને પ્રત્યક્ષ માનતા નથી. એક ખાલી જોરડામાં કાંઈ ચોર જાય તો તેને લાગે કે અહીં સોનું નથી. કાંઈ ખાઈ ભાડે લેવા જાય તો કહે છે કે અહીં ગમેડાની જગ્યા નથી. તેને નહિકરો કહે છે કે અહીં મારે અમ્યાસ માટે જગ્યા નથી અથવા ફરનીચ નથી. જે અભાવ એ જોરડાનો સ્વભાવ હોય તો સૌને એક જ પ્રકારની લાગણી થવી જોઈએ.

સંકરશિષ્ય ૨—જેમ જોરડામાં કાંઈક વસ્તુની અભાવ જણાય છે તેમ

પણ અવરથામાં જ્ઞાનનો અભાવ (absence of knowledge) કાંઈ સ્વીકારી શકાય; પણ ભાવરૂપ અજ્ઞાન (positive ignorance) અમે સ્વીકારતા નથી. * જ્ઞાનનો અભાવ દૂર થઈ શકે પણ ભાવરૂપ અજ્ઞાન દૂર થઈ શકે નહિ.

અગવિંદશિષ્ય :- અભાવનો પ્રતિયોગી આત્મા અને તેનું જ્ઞાન જલ્પાય છે કે નહિ ? જો જલ્પાય છે તો તે જ આત્મામાં જ્ઞાનનો અભાવ ગ્રહણ થઈ નહિ અને જો નથી જલ્પાતાં તો જે ધર્મ પ્રતિયોગી ખીન જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તે પોતે જ્ઞાનનો અભાવ શી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ? તેથી જન્ને રીતે અભાવ પ્રત્યક્ષ થતો નથી. તેથી જાત્રમમાં જે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે તે ભાવરૂપ અજ્ઞાન છે જેમ સંકરમતમાં સિદ્ધ થાય છે. અભાવ કાઈનું ઉપાદાન અથવા આરંભ થાય નહિ તેથી અજ્ઞાનને અભાવરૂપ કહી શકાય નહિ એવું હોમારા મતવાચક કહે છે.

સંકરશિષ્ય :- જો ભાવરૂપ અજ્ઞાન સ્વીકારીએ તો તેનો નાશ થાય નહિ. અને એક બ્રહ્મ અને જીવનું અજ્ઞાન એવું દ્વેત રહી જાય.

અગવિંદશિષ્ય :- એ જ સંકરમતના માયા-વાદનો મોટામાં મોટો ખામી છે.

સંકરશિષ્ય :- તમારી સમજણમાં મોટી ભૂલ રહેલી છે. તમારી બધી દલીલોનું કું કમસર જવાબ આપી શકીશ પણ તે પહેલાં તમારી બધી દલીલ કું જલ્પવા માગું છું. માયાવાદ જરાગર સમજવામાં ધણા પુરુષાર્થની જરૂર છે. સ્વપ્નામાં કાઈ બહારનો પદાર્થ નથી છતાં બંધન જેવું કેમ દેખાય છે ? અને નિદ્રા વખતે બંધારના પદાર્થ સામાન્ય દૃષ્ટિએ હોવા છતાં બંધન કેમ દેખાતું નથી ? એ સમજવામાં ધણી શુદ્ધિની જરૂર છે. જેમ સ્વપ્નાનો બાધ જાગ્રતમાં થાય છે તેમ જાગ્રતનો બાધ સ્વપ્નામાં થાય છે. જાગ્રતના પદાર્થ સ્વપ્નામાં કામ આવતા નથી, તેથી જન્ને દસા સમાન છે.

અગવિંદશિષ્ય :- સંકરમતમાં ચોખ્ખું માનેલું છે કે જાગ્રતમાં અનુભવમાં આવતું આવરણ સ્વપ્ન રૂપવાળું છે અને તેનું કાંઈ પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ છે. સ્વપ્નામાં પણ વાસ્તવાસદિત મનની કલ્પનાથી કિત્પણ થયેલ પ્રપંચ હોવાથી

* વેદાન્તના છદ્ધાસુએએ આની બાજુ સમજવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

ત્યાં પણ સ્થૂલ અવિદ્યા છે. ત્યાં નિદ્રાથી ઉત્પન્ન થયેલ દ્રોણ સાથે છે એટલું વિશેષ છે. સુષુપ્તિમાં એ અવિદ્યા સૂક્ષ્મ થાય છે એમ મેં પહેલાં તમને કહેલું છે. તેથી કાર્ણ-અવિદ્યા સુષુપ્તિમાં સૂક્ષ્મભાવને પામી કારણરૂપ અવિદ્યા અથવા મૂળ-અવિદ્યા અથવા મૂલાવિદ્યા એવા નામથી બોલાય છે. તે કર્મ-સુક્ત વિદ્યેષના સંસ્કારના પ્રીત્વાણી હોવાથી અવિદ્યા-રોષ છે એમ પણ તમારા મતવાળા કહે છે. કાર્ણ-કારણવાળું આવું આવરણ અવિદ્યાના નામથી ઓળખાય છે. તે અવિદ્યા જ્ઞાનની વિરોધી હોવાથી સંકરમતમાં તેને અજ્ઞાન કહે છે.

સંકરશિષ્ય :- એવું ભાવરૂપ અજ્ઞાન થી સંકરાચાર્યે માનેલ નથી, છતાં એવું અજ્ઞાન હોય તો તેનો નાશ તમે કેવી રીતે માની શકશો ? માણસ કંઈ જાણતો ન હોય તો કંઈ ઉપાધિ નથી પણ દરેક માણસ અને દરેક જીવ કંઈક જાણે છે. જે જાણે છે તે તે દસા માટે કાળુવાર દીક પણ હોય છે, છતાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે મિથ્યા-જે. એવા મિથ્યા જ્ઞાનને કંઈ મૂલ્યથી અજ્ઞાન માને છે. મિથ્યા જ્ઞાન દૂર થઈ શકે પણ ભાવરૂપ અજ્ઞાન (positive ignorance) દૂર થઈ શકતું નથી. Our senses tell us something about an object but never tell us more than a fraction of the facts concerning it. Whatever we know from this source should be corrected by reasoned inquiry.

અરવિંદશિષ્ય :- મન અને ઈન્દ્રિયો સાચું જ્ઞાન આપતાં નથી એ વાત તો શ્રી અરવિંદ પણ માને છે. સાચું જ્ઞાન ચેતન્યવાના સાધનને થી અરવિંદ supermind (વિજ્ઞાન) કહે છે અને એના માની પ્રરૂપને superman કહે છે.

સંકરશિષ્ય :- શરૂઆતમાં શ્રી અરવિંદ મનની ઉપરના ક્ષેત્રને supermind અથવા વિજ્ઞાન કહેતા હતા. હમણાં તેમણે તે ક્ષેત્રના જે ભાગ પાડ્યા છે અને તેને overmind અને supermind કહે છે. ઉત્કાન્તિવાદની દૃષ્ટિએ એમ મનાય છે કે માણસે વાદરામાંથી આવેલા છે. છતાં માણસને જેમ super-monkey કહી શકતા નથી, તેમ યોગીને superman કહી શકાય એમ નથી. આજ કાળે માણસોને બહુ યોગીઓમાં નાંખે છે. superman

ખીલતી પશુ ક્રમાનુસાર થાય છે પ્રથમ ગ્રેસવારૂં જે જળાય પછી કારણ
અને કાર્યનું અસ્પષ્ટ અનુસંધાન કરી શકે અનુભવથી અને સ્વપ્રયત્નથી
જેમ જેમ શુદ્ધિ મૂલ્ય અને પરિપક્વ થતી જાય તેમ તેમ તેનામાં સારા
સારા રિવેકનો ઉપદાય છે અને દિવાદિતનો નિષેધ કરી ભવિષ્યને
માટે આધારવિચારનો નિર્ણય કરી શકે છે

મનુષ્યમા પોતે પોતાને જાણી શકે તેવી શુદ્ધિનો ઉદ્ધ થએલો હોય
છે તેથી જ મર્મવિચાર અને મનુષ્યને ઘણે પાસેનો સંબંધ છે એમ કહી
રાકાવ સારાસાર વિવેકયુક્ત યૌષ્ધિ જ્ઞાન થાય તો તે આત્મજ્ઞાનનું પ્રથમ
પગથિયું છે આવા પરોક્ષજ્ઞાન વિના અપરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઉત્ક્રાંતિ ઉત્પન્ન
થતી નથી અને મનુષ્ય પ્રયત્નશીલ પતે નથી વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી
સ્વસ્વરૂપનો યથાર્થ જિજ્ઞાસુ કરી શકે તેવી શક્તિની જાગૃતિ એ જ મર્મ
છે અને મનુષ્યો અને પશુઓ વચ્ચેનું ભેદભાવ ચિન્હ આજ છે એમ કહે
વામાં કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ નથી

જગતના પ્રારંભથી તે આજ પર્વન્ત સર્વત્ર વાતાવરણ અચ્ચતિનું જ
માનુષ્ય પશુ છે અને પડે છે આપણા મનમાં પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો
અનુસાર એક વાસના સપાટી ઉપર આવે છે તેની તૃપ્તિ માટે આપણે
ઉદ્યોગ કરીએ છીએ તે કાર્યમાં અર્થ રહે જ પહેલોએ છીએ એટલામાં
તો ખીલ જ ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, અને અસતોપની લાગણી પહેલાના
જેટલી જ લીન અને છે એક હૃદયસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા સતત પ્રયત્ન કરીએ
છીએ અને તે દિશામાં થોડી પ્રગતિ કરીએ એટલામાં વા તેનો મોહ જાતો
જાય છે અને મન ખીલ જ દિશામાં અતિમાન થાય છે મનુષ્યના સમસ્ત
જીવનનો આ દ્રષ્ટિએ વિચાર કન્વામાં આવે તો જળાય છે કેન્દ્રનિવામાં
અતૃપ્તિ અને નિરાશા સિવાય કોઈ છે જ નહીં આથી જ ઉપલક્ષ્ય નજરથી
જોવાર કેન્દ્રાંગે પાશ્વર્ય ચિત્તકોંઠે એવો જ મત પ્રસિદ્ધ થયો છે કે
સસાર કુખમય જ છે આપણને કરાની જરૂર નથી એવો વિચાર આપણા
મનમાં લાગે જ આવે છે અહોનિચ કાર્યને કાંઈ બિજુપ લાગ્યા જ કરે છે
કોઈ વખતે આ અસત્યુષ્ટતા વિશેષપણે પ્રકટ થાય છે અને કોઈ વાર
ચિત્તમાં સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહે છે અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થતાં વેત જ

પ્રમટ થાય છે અને આપણા જીવનને ડામાડેળ રીયલિટીમાં મૂકી દે છે. આ 'નિર્વેદનું' મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આ સંસાર તથા તેના સર્વ નાશવંત પદાર્થો મનુષ્યને નિર્યાનદની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે તેમ નથી અને ત્યાં સુધી દુનિયાના અનિત્ય પદાર્થોમાંથી આસક્તિ છૂટે નહીં ત્યાં સુધી પરમમુખતી આશા રાખવી એ દોષદ કાંઈ જ છે.

વેદાંતના મતમાં પરમતત્ત્વની ઉચ્ચતમ ભાવના સમ્યક્દાનંદમાં સમાવી દેવામાં આવી છે, પરમાત્મા સંજ્ઞાથી આપણે જે કાંઈ કલ્પના કરી શકીએ, તે સર્વનો સમાવેશ આમાં થઈ જાય છે. અને તેને પામવાથી, તેનો અનુભવ કરવાથી મનુષ્ય નિરાશ થઈ પડે પામે છે.

ત્યાં સુધી સમ્યક્દાનંદરૂપી ધ્યેયને આપણે મેળવતા નથી ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના બંધનમાં જ સંતુષ્ટ રહેનારી સ્વાભાવિકી મનુષ્ય ભુદ્ધિ અને હૃદયના જીડાણમાં રહેલી અને પરમાત્મા તરફ આકર્ષણ દર્શતી દૈવી પ્રેરણા વચ્ચે દારણ સંઘર્ષણ આક્રમ્બ જ કરે છે. આ મુદ્દને જ આપણે જીવનની સંગ્રામ આપી શકીએ. ત્યાં સુધી આંતરક્ષેત્રમાં આ અધ્યક્ષમૂળે અનુભવ થતો નથી ત્યાં સુધી મનુષ્યનું જીવિત પરજીવ છે એમ જ કહી શકાય. આ ઉભય શક્તિઓના વિગ્રહમાં જે શક્તિ વધારે બળવાન હોય છે તે જીવાત્માને પોતાના તરફ ખેંચે છે; અને આ પ્રમાણ પરથી માણસની ઉન્નતિ અથવા અવનતિનું માપ થાય છે. માનવજાતિમાં જિલ્લ જિલ્લ પ્રદારના સંપ્રદાયો ને 'પંથોનું' અસ્તિત્વ આપણે જોઈએ છીએ તેનું કારણ એટલું જ છે કે મનુષ્યજાતિના સર્વાંગી વિકાસ માટે આવાં વૈવિધ્યની પાર્શ્વિક ક્ષેત્રમાં આવશ્યકતા છે. પૂર્વ જન્મતા સંસ્કારો પ્રમાણે મનુષ્યજાતિમાં પ્રકૃતિબોદ નૈસર્ગિક હોય છે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના અધિકારમાં વિજિનિતતા હોવાથી સાધનોમાં પણ વિષ-વિષતા હોવી જ જોઈએ ત્યારે જ પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રગતિનો માર્ગ પ્રદર્શ કરી શકે. આ સર્વનો હેતુ એક જ છે એવો નિશ્ચય દૃઢ થાય તો પછી ધર્મવિમલને સ્થાન રહેતું નથી.

આપણને દરેક વસ્તુમાં કારણ અને કાર્યની સંદર્ભતાની પ્રતીતિ થાય છે તેથી સામાન્ય રીતે મનુષ્ય એમ માની લે છે કે આ કારણ કાર્યના નિયમને આધીન થઈને વર્તન કરવામાં જ કિંતુ સમાજોનું છે. પણ વિચારશીલ

મનુષ્યોને કોઈપણ પ્રકારના બંધનમાં મૂકવાની ઇચ્છા થતી નથી. સંપૂર્ણ મુક્તિ એ જ મનુષ્યના આત્માનો નિત્ય અને સતત ધ્વનિ છે. મનુષ્ય બંધનોથી જકડાયેલો છે છતાં તે તેની સ્થિતિમાં કાયમ રહેવા ઇચ્છતો નથી. એ જ મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ વચ્ચે ભેદ છે. આ મુક્તિ મેળવવા માટે મનુષ્ય અસંખ્ય કષ્ટ ઉઠાવે છે જગતમાં બંધનોનું સ્વરૂપ જેમ જેમ વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે, જેમ જેમ શુભ સંસ્કારોનો ઉદય થતો જાય છે, તેમ તેમ આ ભાવના સુદૃઢ થતી જાય છે. સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થવાની જીવાત્માની જિજ્ઞાસા નાશ પામે તો મનુષ્યનું જીવન ટકી શકે જ નહીં. 'જીવન એટલે આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન. સંસારનાં બંધનોથી આપણે બંધાયેલા છીએ એ વાત જેટલે અંશે અનુભવસિદ્ધ છે તેટલે જ અંશે સ્વાતંત્ર્યની કલ્પનાનું અસ્તિત્વ પણ પ્રત્યક્ષ છે.

પ્રકૃતિ હંદ્રમય છે. બંધન અને મુક્તિ, પાપ અને પુણ્ય, વિદ્યા અને અવિદ્યા-આ સર્વ વિરોધી ભાસતી કલ્પનાઓ સાથે ને સાથે જ મૂકેતારી છે. 'શુભર્મ'ની ઇચ્છાઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો આપણને જબ્બાઈ આવશે કે તેમની સર્વ વાસનાઓ સ્પૃહાશરીરમાં જ કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે. સ્પૃહાશરીરનું પોષણ કરવું, તેનું નક્ષણ કરવું તથા સતિભોગ દ્વારા સંપ્રમાણ વૃદ્ધિ કરવી, આદિ વિશેષની આવશ્યકતા પશુને હોતી નથી. મનુષ્યજાતિમાં પણ તદ્દન અસંસ્કારી વર્ગની અણિલાપાઓ આ જ વર્તુળમાં મર્યાદિત થયેલી હોય છે. જેમ જેમ આંતરિક વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ દષ્ટિ દેહમર્યાદાની પર જાય છે. શરીરરક્ષક અને પોષક પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય ન મળવાથી માણસ માનસિક અને કાર્પનિક સુખની શોધમાં પડે છે. આ ભાવના જો કે પ્રથમ ભાવના કરતાં ઉચ્ચ કોટિની છે તો પણ તે ચિરસ્થાયી તૃપ્તિદાયક નથી. તેથી સાચું શું છે, નિત્ય તત્ત્વ શું છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે આ પ્રશ્નો વિચાર કરતાં કરતાં અંતે જ્ઞાનપ્રભાકરનો ઉદય થવા માટે છે અને સ્વતંત્રતાના વધાર્થ સ્વરૂપનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉત્કૃષ્ટ જીવનનું ધ્યેય આત્મસાક્ષાત્કાર છે. આત્મજ્ઞાન મેળવવું એ જ ધર્મ છે. સ્વસ્વરૂપની અનુભૂતિ કરવી, પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવો, એ જ જ્ઞાન જીવનની અવધિ છે. કેવળ સાધતા મેળવીને જ અટકી જવાનું નથી.

વિશુદ્ધ હૃદય અને નીતિગય-વ્યવહાર-એટલાથી જ ધર્મની સમાપ્તિ થતી નથી. ધાર્મિક હૃદયની એ છેલ્લી સીમા નથી. બિંધવાથી હૃદયનો એ મધ્ય મુકામ છે એ ખરું પણ તે અંત નથી એ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ. પરમ સત્યનો અને વિચાર આચારનો બંધાં સુધી વિયોગ રહેશે ત્યાં સુધી સમઘટિતું કે વ્યઘટિતું પ્રાપ્તિ પળ કદવાણુ ચનાર નથી. પરમ સત્યાનુસાર વિચાર અને તદનુસાર આચારમાંથી જ ભવ્ય કર્તવ્યપરાયણતા અને સ્વાર્થભુ સુદ્ધિ ઉદભવે છે. તે સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રતારણુતા, ભય, શંકા, દીનતા, કૃપણતા વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક, સર્વ પ્રકારના હૃદયનું નિયંત્રણ કરે છે; અને વાસ્તવિક ધાર્મિકતા આવતી નથી, સમઘટિ-ભાવનાનું શુદ્ધિથી પ્રદણુ થાય, એકત્વનો અનુભવ થાય અને આચાર, વિચાર સર્વમાં સમાય તેનો આવિષ્કાર થતો રહે એ જ આત્મગાનની કમોટી છે. સાદી સીધી સાધુતા પણ ઉન્નત હૃદયની પરાકાષ્ઠા છે એમ કહી શકાય નહીં કારણકે તેમાં પણ પ્રાકૃતિક બંધનમાંથી મુક્તિ નથી.

વસ્તુમાત્રના મધ્યસ્થ સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે તો આ સમસ્ત જગત મૂળમાં એક જ વસ્તુરૂપ છે એ નિગમ શુદ્ધિમાં દત્ત થયા વિના રહે નહીં. આપણે અને ઇશ્વર વાસ્તવિક દષ્ટિએ એક જ છીએ-આ વિચાર, યજ્ઞનો આશ્રયજનક લાગે છે અને તેઓ તેને દાર્શનિકપદ મળે છે. પરમાત્મા સર્વમાં છે-આપણે અદ્વિત છીએ, પરમાત્મા સર્વ શક્તિમાન છે-આપણે શક્તિહીન છીએ, પરમાત્મા નિત્ય છે-આપણા સ્વરૂપમાં કાયમ પરિવર્તન થયા કરે છે, પરમાત્મા વિશુ છે-આપણે અણુ છીએ, મારે એકતાનો વિચાર કરવો એ મૂર્ખાઈ છે એવો યજ્ઞ લોકોનો મત છે. પણ તત્ત્વની દષ્ટિએ જોતાં આ યુક્તિમાં કંઈ તથ્ય નથી. એક નિરાકાર, નિર્વિહાર તત્ત્વને સ્વીકારવામાં આવે તો પછી તેમાં ભાગલા પડવાનો સંભવ નથી. તેમ થાય તો તેમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય. તેથી આ ચગત્ત્વમાં વાસ કરનાર ચેતન્ય એક અને અલિલાલ્ય જ છે અને આ સમગ્રે સંસાર પણ તેનું જ ગાદ સ્વરૂપ છે, સર્વ શક્તિઓ-સર્વનશક્તિ અને સંદારશક્તિ-પણ, એક જ તત્ત્વના જિન્ન જિન્ન આવિર્ભાવો છે, આ જ ભાવના વાસ્તવિક છે, તેમ યુક્તિયુક્ત પણ છે. આપણામાં માનસિક દુર્બળતા

ધણી હોય છે, તથા મુદ્ર પદાર્થો માટે મનમાં આસક્તિ ઝેટલી દ્રવ હોય છે કે ભગવાનના હિમ કાગરૂપ સ્વરૂપને જોઈને આપણે દુઃખ નામી જમ્મએ છીએ, અને ત્રાદિત્રાદિ પોકારવા મૂકીએ છીએ તેનું મૂળ કાગળ એ છે કે લીલા માયા વગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચાચ્ચ આપણે મુખથી કરીએ છીએ પણ તેના ખરો અર્થ મનમાં રિયર થતો નથી થઈ જાય છે આપણી બકિતમાં પણ પામરતા જ મુખ રીતે ગેરની હોય છે ‘ ભગવાનની બકિત કરીશું તો આપણે મુખી થઈશું’, દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થશે, શરીર સકટમાંથી મુક્ત રહીશું, આપણા બાળબચ્ચા પણ મુખી ગેરશે ” આવા કાગલ અને તુચ્છ વિચારો થી જ આપણે મામાન્ય રીતે બકિતમાં પ્રેરાઈએ છીએ, અને ભગવાનની સાથે પણ જળ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ આવા પ્રયત્નોમાંથી આખરે તો નિરાશા જ ઉદભવે છે પ્રકૃતિનો ઉદ્દેશ પુરુષને મુક્ત કરવાનો છે જ્યાં મુખી સંસારના દ્રવ્ય પદાર્થોમાં અને શરીરમાં આસક્તિ રહેશે ત્યાં મુખી દુઃખ અવશ્ય આવવાનું જ. આ સિદ્ધાંત તો અપ્રમાદિત છે દેવ ધર્મિયથી અથવા બાહ્ય આડબચ્ચી ભગવાનને છેલરી રામજ તેમ નથી આપણા જીવનમાં વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરનારા તથા આપણી અનેક રીતે ટસોટી કરનારા પ્રસંગો આવે ત્યારે તેનાથી જડમીને આંધે નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીં પણ માયાને તૃણવત્ મણી તેમનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ આપણે સકટોની સામે હિમતથી, ધૈર્યથી, શાંતપણે અડગ નિશ્ચયથી થયા વિના મુક્તિ મળી શકતી નથી જીવનને જિનત કરવામાં સતત મુદ્દની અનિવાર્ય આવરણકતા છે અર મનુષ્યત્વ વિરોધી અને અડચણકાર પ્રસંગોનો સામનો કરવાના છે વિકાસના પથમાં આવા સંજોગો આવવાના જ.

(કમલ)

મૃત્યુ અને તત્ત્વશાસ્ત્ર

લેખક : - શ્રી. પ્રાણલાલ પ્ર. બક્ષી, બી. એસસી.

(ગાંધી યાત્રા)

ભૂવલોક

મનુષ્ય મનનો પછો ખસે લાગ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે, મરણગાથ એવો કંઈ પણ લાભ અવશેષ રહેતો નથી, કે જેને પુનર્જન્મ કે કર્મ એવું કંઈ પણ લાભ કરી શકાય. તેઓ તો રચૂલ ઇન્દ્રિયો વડે જે કંઈ જોઈ જાણી શકાય તેટલું જ સત્ય અને બાકી સર્વ ઠક્ષણ અને મિથ્યા તરીકે ગણી કાઢે છે. પરંતુ સહભાગ્યે કેટલીક વિજ્ઞાનની તેમ જ અન્ય શોધખોળ દ્વારા આ માન્યતામાં સત્વરે ફેરફાર થતો હોય તેમ જણાય છે. તેમાં પણ યુરોપીય મદાન વિગ્રહો દરમિયાન જે લોકો લડતાં લડતાં એકાએક મરણ પામે છે, તેઓ પોતાનાં સમાધિસ્થાનમાં કેવી રીતે મરે છે ? અને મરણ પછીની પરિસ્થિતિ વર્ણન કરે છે ? તે સંબંધી ખાતરીલાયક માહિતી મેળવવામાં યુરોપ અને અમેરિકાના કેટલાક સાગ્ર સાગ્ર વિદ્વાનોનું ધ્યાન આકર્ષાયું છે. અને શોધખોળને પરિણામે આ વિષયમાં કેટલાંક સારાં સારાં પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યાં છે, તે પૈકી સર ઓલિવર હોગનું "રેમન્ડ" (Raymond) નામનું પુસ્તક ખાસ અવલોકનમાં લેવાલાયક છે. આ વિષયના નિષ્ણામુને વિશેષ માહિતી મેળવવા ત્રીજા હજાર હોય તો અન્ય પણ ઘણી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ છે. આપણમાં ઘણુંબધું તેને વહેમ તરીકે ગણી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ ખારીશાહી તપાસ કરીએ તો તેની સત્યાર્થ વિશે ખાતરી થઈ શકે છે.

ગાંધીજી અમરા આપણા સુર્વમંડળમાં રહેલી અમુક રમૂય-મૂઠ્ઠામૂમિ-કાઓ (સોક) સંબંધી દક્ષીણ અન્ય ધર્મ પુરસ્ક્રોમાં મળી આવે છે, પરંતુ મુખ્યત્વે કરી દિન્દુધર્મનાં પુસ્તકોમાં આ દક્ષીણ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન-વેલી છે. તેમાં આપણાં સુર્વમંડળમાં મતલોહની રચના કરવામાં આવી છે, એવું ૨૫૯ કહેવામાં આવેલું છે. તે સમલોહને અનુક્રમે (૧) બ્રહ્મા (૨) બ્રહ્મલોક (૩) સ્વર્લોક (૪) મદર્લોક (૫) જનલોક (૬) તપલોક અને

(૭) સત્યલોક એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. આ દરેક લોકનું મહાભૌતિક સત્ત્વ ઉત્પત્તિસ્થાન એકબીજાથી સુક્ષ્મ હોય છે.

હવે બ્રહ્માના પદાર્થોની વસ્તુસ્થિતિ સાત વિભાગમાં યોગ્યપેલી છે. તે અનુક્રમે (૧) નહર (૨) પ્રવાહી (૩) હવાઈ અને (૪ થી ૭) ચાર પ્રકારની ધૃતિ (આકાશ). તેવી જ રીતે ભૂવરલોક અને સ્વરલોકનાં સુક્ષ્મ મહાભૌતિક દ્રવ્યના પણ સાત સાત વિભાગો છે. ભૂવરલોકનો સાતમો નહર વિભાગ અત્રેનું જલનત્વ છે, અને સ્વરલોકનો સાતમો નહર વિભાગ એ અત્રેનું તેજ અથવા અગ્નિનત્વ છે. આ દરેક લોક એકબીજાથી અલગ અલગ હશે, અને એકબીજા પર બીજો એમ અવકાશમાં ફરફર અવિદ્ય હશે, એવું સમજી ભેસવાની બૂઝ થવી ન જોઈએ. તેવી રીતે એકબીજાથી અલગ અલગ અને દૂરદૂર આવેલા નથી, પરંતુ એકબીજાની અંદર એકબીજામાં ધમન રહેલા હોય છે. એટલે પૃથ્વીના કેન્દ્રમાં પણ સુક્ષ્મ ભૂમિકાઓના પ્રાકૃત વ્યવસ્થા અભાવ હોય એવું નથી, પરંતુ તે સમાનતાથી સર્વત્ર વ્યાપક થઈ હોય છે, જે પ્રમાણે આકાશની અંદર સર્વ કંઈ રહેલું છે, અને આકાશ સર્વત્ર વ્યાપક છે.

પરમાત્માએ પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પ વડે હીનારૂપે આ જગત નિર્માણ કર્યું. તેમાં પોતાના શુદ્ધ અસથી વ્યાપક થઈ, એક સુક્ષ્મ અણુ (બીજ)થી માંડી મહાન સૂર્યપર્યંત તેમ જ તેની અદરના જુદા જુદા લોકો (ભૂમિકાઓ) અને પ્રાણીપદાર્થોની રચના કરી. વળી દરેક મનુષ્યના હૃદયસ્થ આત્મસ્વરૂપે રહી મનના સંયોગ વડે વ્યક્તિગત થઈ પોતે પોતાનું અલગ અલગ જગત રચવાની પણ ગોઠવણ કરી. આ પ્રમાણે પરમાત્મા તેમ જ તેના શુદ્ધ અંશ આત્માની લીલારૂપ આ જગતની રચના કરી. તેમાં સળંગ એકનો એક જ અનેકરૂપ જગતના આધારભૂત રહી સાપેક્ષપણાથી સર્વ સંકલ્પના અને વ્યવસ્થા કરી રાખી છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાને સર્વથી અલગ વ્યક્તિ તરીકે માની અર્થાત્ અહંકારનો આગ્રહ કરી બહિર્મુખ વૃત્તિથી વર્તે ત્યાં સુધી તેને પોતાની અસદ્ અથવા નિરપેક્ષ સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું નથી-એ તો જ્યારે જો અંતરમાં-હૃદય દર્પણમાં પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જુએ, ત્યારે જ જો

મહેતાએ કહ્યું છે તેમ “અત્ત લટકાં કરે અત્ત પાસે” એ રિયલિટીનો અપરોક્ષ પરિચય કરે.

મારા ચાલુ વિષયથી જાડે મારે જઈ મારે કેટલીક અસંગત બાબતો કહેવી પડે છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે, સત્ અને અસત જગતનો ખ્યાલ લક્ષમાં રાખીને અર્થોત્કૃષ્ટિ, રિયલિટી અને લય તેમ જ દેશ, કાળ અને ગતિની મર્યાદામાં રહેલા લોકો અને તેમાં વસતાં પ્રાણીપદાર્થોના સંબંધમાં કહેવાનું છે. એટલે એટલે દરજ્જે સ્થૂલભૂમિકા (બુલોક) ના પ્રાણીપદાર્થો સાચા માની વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તેટલે જ દરજ્જે બૂવર-લોક અને સ્વરૂલોકના પ્રાણીપદાર્થો અને દેવો વગેરે સાચા માની વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

સ્થૂલસૃષ્ટિમાં જેમ સર્વ પ્રાણીપદાર્થો સર્વદા પ્રયત્નશીલ છે, તેવી જ રીતે બૂવરલોકમાં વસતાં પ્રાણીપદાર્થો અધિક પ્રમાણમાં પરિવર્તનશીલ છે, કારણ આ ભૂમિકા, માનસિક ભૂમિકાની અત્યંત નજીકની ભૂમિકા હોવાથી, તેમ જ તેનું મહાભૌતિક સત્ત્વ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી કાર્ષ્ય પણ પ્રકારનો વિચાર કે સંકલ્પ કરતાંની સાથે વસ્તુરિયલિટીમાં ધણું જ ઝડપથી પરિવર્તન થાય છે. એટલા માટે તેને માયાવી અથવા ઐદમલિક જગત કહેવામાં આવે છે. સ્થૂલ જગત પણ તેટલું જ ફેફફારવાળું છે, એટલે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ જગતના પ્રાણીપદાર્થોની અનિત્યતા અને અસ્થિરતામાં લેણ પણ તકાવત નથી.

બૂવરલોકનો છેલ્લો નક્કર વિભાગ લઘ્યે તો આવેના જલ-તત્ત્વ સમાન છે, અને તે પ્રવાહી છે, એટલે આ ભૂમિકા પરનું સઘળું મહાભૌતિક સત્ત્વ મહાસાગરના જલની માફક મોઝમોઝ અને હલરિયેથી અત્યંત ચંચલ હોય છે. આ ભૂમિકા મુખ્યત્વે કરી રાગ-દેવાત્મક શાગળીઓ, વામનાઓ અને ભર્મિપ્રાધાન્ય છે, તેથી તેને વાસનાલોક કે કામલોક (Emotional World) પણ કહેવામાં આવે છે.

મનુષ્ય, સ્થૂલસરીરનો મરણ સમયે ત્યાગ કરી, પોતાના સૂક્ષ્મસરીરમાં જેવા આ બૂવરલોક અથવા કામલોકમાં પ્રવેશ કરે છે, તેવા યોગ કલ્પના મુખી તો બેંકાન જેવી રિયલિટી-અર્થોત્કૃષ્ટિ નિરા કે સ્વપ્ન જેવી નિ-

ગહે છે, અને પછી જુએ છે, તો જાણે રથૂલ જગત તેની આજુબાજુથી
અદૃશ્ય થઈ ગયું હોય તેમ જણાય છે. તેનું રથૂલચરીર જે જિજ્ઞાસામાં, અને
જે સ્થળમાં પડેલું હોય, તે સર્વ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પોતે હલકો પવન
જેવો થઈ ગયો હોય તેમ જણાય છે, તથા કોઈ મહાન પોલાણ કે અવકાશમાં
આવી પડ્યો હોય તેવું જાન થાય છે. આ સુતસુનાકાર સ્થિતિમાંથી એટલે
એવી જાણનાર અને ગજરાટ ઉત્પન્ન કરે એવી સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ ધીમે
ધીમે જૂવરૂલોકની પરિસ્થિતિ અને પ્રાણીપદાર્થોની રચનાને તે પરિચિત થતો
જાય છે. દરમિયાન તેણે જ્યાં રથૂલચરીર છોડ્યું હોય, તેને લગતા રથૂલ
સંજ્ઞાથી, સગાસનેહીતા વળગણો, લેણરેણુ. મગદોષ વગેરે રથૂલજીવનના અનેક
સારાગાદ્ય પ્રસંગો પ્રાતિભાસિકપણે સ્ફુરતરમ્ભતિના પટ પર તરવરી આવે છે.
એટલે ધડીમાં આવા જૂલકાળના રથૂલજીવનના અનુભવો અને પ્રસંગો તરફ
તેનું ધ્યાન એવાય છે, અને ધડીમાં તેની વર્તમાન વિચિત્ર એકાંત સ્થિતિનું
જાન થાય છે. તે રથૂલજગતની પોતાની પરિચિત પરિસ્થિતિના સંજ્ઞાધર્મો
આવશ્ય વસ્થામાં મારે છે, છતાં આજુબાજુ સપજી આવીખમ જેવું જણાય
તેથી તેની ગજગજાણમાં અધિક વધારો થાય છે. પરંતુ આવી સ્થિતિ
માં સમય ગહેતી નથી તેણે જેવા પ્રકારનું રથૂલજીવન ગાળેલું હોય તેવા
પ્રકારના અને વર્ગના ખીન્ન મનુષ્યો જૂવરૂલોક પર જે વિભાગમાં વસતા
હાય, તેવા વિભાગ તરફ તે સ્વાભાવિક રીતે જોવાઈ જાય છે, અને પ્રાપ્ત
સંયોગોને ધીમે ધીમે પરિચિત થઈ જાય છે. આવા સામાન્ય કાટિના
(વિકાસના) લોકોનો સમૂહ-જૂવરૂલોકનો નીચેથી ગણતારી ત્રીજો વિભાગ જે
પૃથ્વીની સપાટીથી શરૂ થઈ તેની આસપાસ ઉંચે ધણા માઇલો મુધી
વિસ્તારમાં આવેલો છે, તેમાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં વસેલો જોવામાં આવે
છે. જેમ એક મોટા શહેરમાં બિન્ન બિન્ન વર્ગના લોકો જુદા જુદા લગ્ના
ખાંધી રહે છે, અને પોતપોતાનું સ્વાર્થમય અને સંકુચિત જીવન ગાળે છે,
તેવી જ રીતે મગજ બાદ લોકોના સ્વભાવમાં એકાએક મોટા ફેરફાર થતો
નથી, અહીં જૂવરૂલોકમાં દાખલ થયા પછી પણ તેવી જ જાતનું લાંબગા-
મય જીવન ગાળે છે, અને પોતાની પસંદગી પ્રમાણે વિચારો વડે કલ્પિત
પરિસ્થિતિની રચના કરી, તેમાં સમાધાન માનો તદ્દલીન થઈ રહે છે.

ત્રિલોકીમાં પ્રમણ કરવાને જે પ્રમાણે મનુષ્ય ત્રણ તરીકે ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આપણી પૃથ્વીને પણ ત્રણ શરીરો રૂપી ત્રણ લોક રચાયેલા છે. તે ત્રણે એક બીજાની સાથે જોતજોત યાદ રહેલ છે. એટલે મરણ સમયે કંઈ સ્વર્ગાંતર કરવાનું હોતું નથી, પરંતુ સ્થિત્યંતર કરવાનું હોય છે. સ્વૃક્ષ ઇન્દ્રિયો વિખૂટી થતાં સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો ખૂલે છે.

મનુષ્યો જેવાં સારાં માદાં કર્મો કરે છે, તે અનુસાર પોતાને માટે અને જગતને માટે સ્વર્ગ અથવા નરકના જેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્ય પોતે જ સુખદુઃખનાં કારણો ઊભાં કરે છે. એ રીતે આખી મનુષ્ય જાતિમાંથી ઇર્ષ્યા, દેવ, સ્વાર્થ, કામ, ક્રોધ અને અનેક પ્રકારની હિંસા વગેરેના અત્યંત મહિન અને લાચક વિચારોનો સમૂહ એકત્ર થઈ હાલના જગતની જે કટોકટીની સ્થિતિ ઉપસ્થિત કરેલી છે, તેવી મહામારીની સ્થિતિ ઉપસ્થિત કરે છે. એવા અધમ અને આતુરી વિચારોની અસરથી ભૂલોક અને ભૂવગ્ગોળમાં વાતાવરણ અત્યંત ઝેરી, કષ્ટપિત અને મહિન થઈ ગયું છે, જેનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ હાલમાં આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ. તેમાંથી જાણવાને માટે સદાયગ્ન્ય, સદ્વિચાર, વાણી અને વર્તનની અત્યંત શુદ્ધિ એ જ માર્ગ છે. આ વિશે મનુષ્યો અત્યંત નિષ્કામજીવ ધરાવે છે, અને પરિણામે પોતાને તેમ જ બીજાઓને નુકસાન કરે છે.

હાલના વિદ્યાતના જમાનામાં લોકોને કહેવામાં આવે છે કે દરેક પ્રકારના તાવ, ફેલેસ, પ્લેગ, શીતળા વગેરે ચેપી રોગો ફાટી નીકળે છે, તે વખતે તેનાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ (Germs) બેસાડના પદાર્થો અને પાણી તેમ જ દવામાં મોટા પ્રમાણમાં ફેલાઈ મનુષ્યોને જેમ જેમ અસર અને સંક્રમણ વધે છે, તેમ તેમ તે પ્રાણુવાતક નિવડે છે, અને તેનાથી મનુષ્યો મોટા પ્રમાણમાં તત્કાળ મરણને શરણ થાય છે તેથી તેવા ચેપી રોગો વધારે પ્રમાણમાં ફેલાય નહિ, તેને માટે જોઈતી સાવચેતી અને સાકસુશીલ અટકાયત માટે અનેક ઉપાયો મેળવવામાં આવે છે, કારણ તેનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ સંખ્યાગ્રંથ મનુષ્યો એકાએક મરણ પામે છે, તે છે. તેથી લોકો મત્સરાદ જઈ તેમાંથી અચ્ચાવ કરવા માટે અનેક પ્રકારની દોડધામ કરી શકે છે. સરકારનાં આરોગ્ય-રક્ષણ ખાતાંથી એવા ચેપી રોગની અટકાયત માટે તેમ જ લોકો તેનું

યથાર્થ રીતે પાઠ્ય કરે, તે વિષે સખત નિયમો ઘડી કાઢે છે, તેમ જ તેની સાથે એ નિયમો પ્રમાણે વર્તન નહિ કરનારને સખત શિક્ષા કરવામાં આવશે, એમ પણ મુસવવમાં આવે છે.

ઉપરની સર્વ વાર્તા તો રચૂલ એવા રોગોને માટે થઇ, એટલે કે યુગ્મ આહાર, વિદ્યાર, સ્વચ્છતા વગેરે આરોગ્યરક્ષણના નિયમોનું પાલન નહિ કરતાં તેનું ઉદનંધન કરવામાં આવે તો, એ પ્રકારનું પરિણામ આવે છે. પગ્નુ તેના કરતાં અસંખ્ય ઘણું ભયંકર પરિણામ ઉત્પન્ન કરે એવા પ્રકારના સૂક્ષ્મ એપી રોગો, મનુષ્યો પોતાનાં સૂક્ષ્મ શરીરોદ્ધાર-આયુષ્યના વાતાવરણમાં કેવી રીતે અને કેટલા અધિક પ્રમાણમાં રેલાવે છે, તેનું જો મનુષ્યોને સહેજ જાન અને, યાત યાત તે જ તેઓ સમજી શકે કે, દરેક મનુષ્યની પોતાનાં વર્તન, વાણી, જીવનશૈલી, ભૂમિઓ અને વિચારો પરત્વે કેટલી બધી જવાબદારી છે ! અને તેને નિરુદયપણે છૂટ આપવાથી આખા જગતમાં હાલના મહાન વિપ્રદય જેવાં અત્યંત અનિષ્ટ અને ભયંકર પરિણામ લાવી મૂકે છે, તેની સમજ આવે ! મનુષ્યો નિઃતર ક્રોધના, દેવના, પદાસનાના, સ્વર્થના તેમ જ હિંસા વગેરેના ગાંધિન વિચારો કરીને, આજુબાજુનું વાતાવરણ એટલું મધુ મધુ અને એપી બનાવી મૂકે છે, કે જે મનુષ્યની સૂક્ષ્મ હન્દિયો ખીનેલી હોય અર્થાત્ જેને દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ હોય તે જોઇ શકે છે કે, ખરી રીતે રચૂલ અને સૂક્ષ્મ (બૂદ્ધ લોકનું) વાતાવરણ તો આવી રીતે રહેવાને અયોગ્ય અને નરક દ્રવ્ય બની જાય છે. એટલા માટે દરેક મનુષ્યની પવિત્ર રૂબરૂ છે કે પોતાના વાણી, વર્તન અને વિચારોને શુદ્ધ બનાવી તેને સંયમશીલ કરી પોતાનું તેમ જ ખીમઓનું જીવન આ જગતમાં જીવવા લાયક થાય એવી સુંદર પરિસ્થિતિ ષડે. સામાન્ય મનુષ્યો કે જેઓ માત્ર મર્મચક્ષુથી કેમ તેટલું જ સાચું માને, અને તે સિવાય જેટલું અદૃશ્ય હોય તે અસત્ય અને કલ્પના માત્ર છે, એમ માને તે સ્વાભાવિક છે, પગ્નુ જેઓ તત્ત્વજ્ઞ છે, તેઓ અવરમ સમજી શકે છે કે જે કંઈ અદૃશ્ય છે, તે જ સત્ય છે અને દૃશ્ય છે, તે ફેરફારવાળું અને અસત્ય છે ! મર્મચક્ષુથી જે કંઈ પ્રાપ્તી પદાર્થો જોઇએ છીએ, તે તો માત્ર ઉપરની સપાટીનાં પ્રતિબિંબો જ દેખા

છે. એટલે સ્થૂળ દષ્ટિ ધણી જ અપૂર્ણ છે; અને તે જ પ્રમાણે ખીણ ઇન્દ્રિયો પશુ જગતનું ધણું જ અંપૂર્ણ જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. જગતનો જે મોટો ભાગ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય જેવો જણાય છે, તેને ગ્રહણ કરવાને તો સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો જતન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, અને તે જ્ઞાનયોગના અભ્યાસ-દ્વારા જાતન થઈ શકે છે.

આપણી સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો એટલી બધી મર્યાદિત છે, કે જે હવાનો આપણે સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ થાસેન્જ્વાસમાં લઈએ છીએ, હવાનું તોજાન હોય ત્યારે તેમ જ સમુદ્રો, મહાસાગરો, અને પર્વતો તથા વનોમાં તેનું ચઢન પહન જોઈએ છીએ, ત્યારે જ સમજાય છે કે, હવાની અસર પ્રાણી પદાર્થો પર કેટલી બધી છે ? છતાં તે એટલી સૂક્ષ્મ છે કે, તે ચર્મ ચામું વડે જોઈ શકાતી નથી. આપણામાં જે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ (Etheric sight) ખીલી હોય તો જ હવાનો વિશાળ મહાસાગર અને તેની અંદર ઉછળતાં મહાન મોત્તઓ-આદોલનો જોઈ શકામ.

મનુષ્યનું શરીર એક અધારા કાઠા જેવું છે. તેમાં બહાનું જન્મત જોવા અને જાળવવા માટે જેમ નાનાં બાકારાં મૂક્યાં હોય, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયો આવેલી છે. તેનાથી પંચમહાભૂતો અને તેનાં કાર્યો સાથે ધણા જ અદ્ભૂત સંબંધ થઈ શકે, ઉદાહરણ તરીકે લઈએ તો આકાશ (ધ્રુવ)ના મહાસાગરમાં પ્રકાશનાં, ધ્વનિનાં, ગરમી, શબ્દો વગેરે કુદરતી પ્રવાહોનાં આદોલનો મંદ-ગતિથી અથવા તીવ્ર ગતિથી વહન કરી રહ્યાં છે. તેમાંનાં ધણાં જ થોડાં આ-દોલનો આપણી ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે. બાકીનો મોટો ભાગ ગ્રહણ કરી શકાતો નથી. પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય પોતાની અંદર રહેલી એકાદ જે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો ખીલીવી દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ જૂવરૂલોકનું જાતનની માફક જ્ઞાન થાય. ત્યાં સુધી સામાન્ય મનુષ્યોને તો જેમ સ્થૂળ (જ્યોત્સ) ભૂમિકાનું ધણું જ મર્યાદિત જ્ઞાન હોય, તેમ જૂવરૂલોકનું જ્ઞાન પણ ધણું જ મર્યાદિત હોય છે.

જૂવરૂલોકનો નીચેનો પહેલો અને બીજો વિભાગ પૃથ્વીના કેન્દ્રમાથી ચાર ચર્ચ ઉપરની સપાટી સુધી આવેલો છે. બીજો વિભાગ સપાટીથી ચાર ચર્ચ ચંદ્રના આભાગડળ સુધી પહોંચે છે. તેમ જ પાંચમો, છઠ્ઠો અને સાતમો

વિભાગ પણ દૂર દૂરના મટો સુધી લંબાયેલ છે. ત્રીજો વિભાગ જેમાં સામાન્ય કાટિનાં મનુષ્યો મરણ પછી રહે છે, તે સંજ્ઞા વિસ્તારથી ઉપર વર્ધુન કરવામાં આવેલું છે.

અહીં જે લોકો ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધખોળ પાછળ પોતાનું જીવન ગાળનારા છે, તેઓ મરણ બાદ એવા વિભાગમાં પોતાની શોધખોળનું કામ (ત્યાં પણ) ચાલુ રાખે છે. સ્થૂલ ભૂમિકા પર પોતાની દૃષ્ટના પ્રમાણે ફળીજૂત પરિણામ ન આવેલાં તે અહીં તેની દૃષ્ટના પ્રમાણે સંતોષકારક પરિણામ આવતાં હોય તેવું તેને લાગે છે. વળી અહીં જે લોકો ધર્મોની બાબતમાં સંકુચિત મતવાળા અને અધિશ્રદ્ધાશુભો પોતપોતાના મતપંથના વાડાઓ બાંધી બેઠેલા છે, તે પ્રમાણે મન્ય બાદ પણ જુવરલોકના માંચમા અને હટ્ટા વિભાગમાં પણ પોતપોતાના અનુકૂળ મતપંથના વાડાઓ બાંધી મગી પડેલા હોય છે. સાતમે વિભાગ સ્વર્ગ ભૂમિકાની તાન ગૂંજીને હોવાથી ત્યાં કેટલાક નિર્દોષ જીવન ગાળનારા તેમ જ સૌંદર્યના પૂજારીઓ નિવાસ છે. દરેક વિભાગના લોકોને જેમ જેમ જુવરલોકનો અવધિ પૂરો થતો છે, તેમ તેમ આગળ સ્વર્ગ લોક તરફ પ્રયાણ કરતા જાય છે. પરંતુ જે લોકોનું સ્થૂલ જીવન અતિ શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય, તેમ જ જેઓ પોતાના ઉચ્ચ આદર્શ પ્રમાણે જીવન ગાળે છે, તેઓને જુવરલોકમાં વધારે વખત રોકાવું પડતું નથી મરણ બાદ ધણું દરી તેવા લોકો સુખમય નિદ્રામાં પડેલા હોય તેવી રીતે તેવી સ્થિતિમાં જુવરલોકમાંથી પસાર થઈ સ્વરલોકમાં ગમત થાય છે.

દિવ્ય દૃષ્ટિથી સ્થૂલ પ્રાણી મદાર્યો જોઈએ તો તેનાં દરેક દરેક અણુઓ છૂટાં છૂટાં અને જેમ પાણી ઉઝળતું હોય તેવી રીતે અત્યંત તીવ્ર ચક્ષુ વલન કરતાં જાણાય છે. એટલે જ્યાં પદાર્થો લગભગ પારદર્શક જેવા જાણાય છે. આ વિષય સંજ્ઞાથી વધારે વિવેચન અતુર પંચિમાણુ (fourth Dimension) નામના લેખમાં ફોન પછી કરવામાં આવશે. એ સિવાય જુવરલોકમાં અદ્રશ્ય મદદગારો કેવા પ્રકારનું કાલું કરે છે, એ હકીકત જાણવી એટલી જ અગત્યની છે. એ વિષે પણ કોઈ પ્રસંગે કહેવામાં આવશે.

ભવરલોકની વસ્તી અને તેના પ્રકાર:—જુલોકની વસ્તી, પ્રકાર

અને વિસ્તાર સંબંધી વિવેચન કરવામાં કેટલાં પુસ્તકો લખવાં પડે ? ત્યારે જૂવરૂલોકની વસ્તી, તેના પ્રકાર અને વિસ્તાર સંબંધી વિવેચન કરવામાં કેટલું બહુ સાહિત્ય તૈયાર કરવું પડે ! એટલું બહુ વિસ્તૃત વિવેચન કરવાને માટે સમય તેમ જ સ્થાનની અનુકૂલતા પણ નથી, - તેથી આ લેખ પૂરતું સંક્ષિપ્તમાં એટલું આપી સકાય તેટલું આપી સંતોષ માનવાનો રહ્યો. જૂવરૂલોકની વસ્તી, તેના પ્રકાર અને વિસ્તારને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી તેનું વર્ણન કરવું અતિશય અઘરું કામ છે. તથાપિ મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનો ખ્યાલ આપી શકે, એટલા માટે સંક્ષિપ્તમાં કહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સરળતાની ખાતર તેની વિવિધ વિવિધ પ્રકારની વસ્તીના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવે છે.

૧ મનુષ્ય-મનુષ્યોની વસ્તીના બે વિભાગ છે એક તો જીવંત (સ્થૂલ શરીરધારી) મનુષ્યો અને બીજા જેને આપણે મરણ પામેલા કહીએ છીએ તેનો મોટો ભાગ છે.

(૧) જીવંતમાં મહાત્માઓ અને તેમના શિષ્યો. તેઓ પાશુંબઈ તેમના માનસિક શરીરમાં રહે છે. અને જ્યારે કાર્વ પરત્વે જરૂર પડે ત્યારે તેઓ જૂવરૂલોકના મહાભૌતિક સત્ત્વમાથી તારાકાલિક “ માયાવી શરીર ” તૈયાર કરી જૂવરૂલોકના દરેક વિભાગોમાં યથેચ્છ વિચરી શકે છે. આ વિભાગ પ્રમાણમાં ઘણો જ ઘોડો હોય છે. મહાત્મા ગુરના સંપર્કમાં રહેતા શિષ્યોને માયાવી શરીર જતાવતા પગેરેની પ્રક્રિયાઓ જતાવવામાં આવે છે.

(૨) મહાત્મા ગુરની મદદ ચિવાય પૂર્વ સંસ્કારથી જેનામાં મુક્ત શક્તિઓનો વિકાસ થયેા હોય તેવા મનુષ્યો-આ લોકો પરાવિદ્યામાં બહુ આગળ વધેલા ન હોય, છતાં જૂવરૂલોકમાં જાનપૂર્વક દાખલ થઈ શકે છે. પરંતુ ગુરકિલ્લીકથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અભાવે ત્યાંના પ્રાણી, પદાર્થોની વચાઈ પરિચિતિ સમજી શકતા નથી, તેથી ઘણી જ ભૂલો અને ભ્રમજ્ઞાના ભોગ થઈ પડે છે; અને તેમના વિકાસના પ્રયાજનમાં ત્યાં જે કાર્ય જુએ છે તેનું જાળવું જ અને ખામીવાળું વર્ણન કરી શકે છે.

(૩) સામાન્ય મનુષ્યો-જેમનામાં મુખ્ય શક્તિઓનો વિકાસ થયેલો હોતો નથી, પરંતુ નિદ્રા દરમિયાન પોતાના સૂક્ષ્મ શરીરમાં બેભાન સ્થિતિમાં

આમતેમ તરતા હોય તેમ જળાશ છે. આ લોહો તેમના સ્થૂત શરીરથી બહુ દૂર જઈ શકતા નથી. તેમ જ બૂરરસોઢની આલુઆલુની પરિસ્થિતિનું પણ ભાન હોતું નથી, તેથી તેમણે સ્થૂત અમત અવરથામા કરેલા વિચારો-મા જ સુચનાઈ, પોતાની જ હૃદયનાઓની ભાજગડ કર્યા કરે છે. ઘણી વખત સામાન્ય મનુષ્યો સ્વપ્નાની વાતો કરે છે. પણ તે કા તો આજી વાદ રહેલા હોય છે, અથવા ખીસકુલ વાદ પણ રહેલા હોતા નથી. તેનું દારણ સૂક્ષ્મ સંસ્કારોની છાપ સ્થૂત મગજ ઉપર એકદમ સ્પષ્ટ રીતે પડી શકતી નથી તે છે. સૂક્ષ્મ સંસ્કારોની સ્પષ્ટ છાપ મગજ ઉપર ઉતારવા માટે સર્વ નકામા વિચારોને દૂર કરી જેમ જેમ ખ્યાનનો અભ્યાસ વધારવામા આવે તેમતેમ મગજ તદ્દન ચાંદ ચવાથી તેના ઉપર સૂક્ષ્મ સંસ્કારો અને આન્દોલનોની છાપ સ્પષ્ટ રીતે ઝીલી શકાય છે. મનુષ્યના મગજ પ્રગણે " રેડિયો " મશીની બનાવટ કરેલી છે. પૃથ્વી ઉપરના ઈથંગના મહાસાગરમા જેમ પ્રકાશના આન્દોલનો ઘણી જ ઝડપથી ફરી વળે છે, તેમ જ અવાજ-વિનિના આન્દોલનો (મેગ્નેટો) ઝડપથી ફરી રળી બ્યાપક થઈ જાય છે. જે એક સાથે દુનિયાના જુદાજુદા ભાગોમા જ્યાં " રેડિયો રિસીવર " ન હોય ત્યાં સાંભળી શકાય છે. તેથી જ રીતે જે સ્થૂત મગજને ખ્યાનના અભ્યાસથી એકાગ્ર કરવામા આવે તો તેવા સૂક્ષ્મ અને બૂરરસોઢને લગતા આન્દોલનો પ્રહળુ ઠંવાને લાગક તે મની રહે છે.

દુનિયાની આમળ વધેલી પ્રમખોર્મોના સમળા ફળવણી પામેલા લોહોની સૂક્ષ્મ ઇન્ડ્રિયોનો વિકાસ વધતો જાય છે. તેઓ ધારે તો આ બાબતના અભ્યાસમાં આગળ વધીને, તે વિષેની સત્યતાની પોતે જાતે ખાતરી કરી શકે છે. પરંતુ જે લોહો આ જગતના મોજસોખમાં એકદમ ડૂબી ગયા છે, તેમ જ જે લોહો " અલસત્વ અને જગત મિથ્યા " ઠહી એકદમ આપાથી મુગ્ધ થઈ ગયા છે, તથા જે અધઃપ્રદાણ પ્રેમલગ્નો છે, તેમને માટે તો શું કહેવું ? તેમને માટે ખીને સજળ માર્ગ નથી. જગત મિથ્યા કહેનારા શુદ્ધવેદાન્તીઓ તેમ જ અધઃપ્રદાણ પ્રેમલગ્નો માટે પણ આ નિતોડી (બૂ-બૂરર અને સ્વર) નું જમણ બધ પડતું નથી. તેમને માટે પણ વિશ્વના નિયમો એક-સરખી રીતે લાગુ પડે છે. જ્યાં સુધી તેઓ અહિંભાવને ખોઈને જગતની

સહાયતાના કાર્યમાં સમર્પણ ન થાય, ત્યાં સુધી મિત્રતા કહેવામાંથી બંધન-
મુક્ત થઈ શકાય નહિ. એટલે કે કર્મા એટલું જ કહેવાનું કે જે લોકો પોતાના
વાણી, વિચાર અને વર્તનને સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ બનાવી જમાનાની નિદ્રાનો
ત્યાગ કરી જાગૃત અને ઉન્નત જીવન જીવવા માગતા હોય, તેમણે એવા સમર્થ
શુશ્રુષાના સંબંધમાં આવી ધૈર્યથી મોજનાને સમજવાને પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.

જેમનાં સદૃશ શરીર સુવ્યવસ્થિતપણે ફેળવાયેલાં હોય છે, તેમાં તેમના
સ્થૂંક શરીરની છાપ સ્પષ્ટ રીતે પડેલી હોવાથી, ભૂવરુલોકમાં તેઓ સહેલાઈથી
જોવાળી શકાય છે. પરંતુ જે સામાન્ય મનુષ્યો છે, તેઓ મોટા પ્રમાણમાં
હોવાથી તેમાંથી અમુક ગાણુઓને ઠી રીતે પારખી કાઢવો એ એક પ્રશ્ન છે.
સદૃશ શરીર ગરબર વ્યવસ્થિત ફેળવાયાં ન હોય. તે પણ સ્થૂંક શરીરની
છાપ તેમાં પડેલી હોય છે. તે ઉપરથી ફેળવાયેલી દિગ્દર્શિતાના તે અમુક
માણુઓ યોગ્ય છે, એમ પારખી કાઢે છે. જેમ જેમ સમય જશે, તેમ તેમ
ફેળવાયેલાં સદૃશ શરીરોવાળાઓની સંખ્યા વધતી જશે, અને ત્યારે જ
આ બાબતની પ્રતીતિ વિશેષ પ્રમાણમાં થતી જશે.

(૪) વામમાર્ગીઓ અને તેમના અનુયાયીઓ :—પહેલા પ્રકારના લોકોની
માફક આ લોકોનો પ્રકાર પણ નિગળો હોય છે. પહેલા પ્રકારના લોકોમાં
મહાત્માઓ અને તેમના શિષ્યો હોય છે. તેઓ પોતાની બધી સિદ્ધિ અને
શક્તિનો ઉપયોગ પગાર્થ માટે જ કરે છે, બપોરે આ વામમાર્ગીઓ પોતાની
સિદ્ધિ શક્તિનો ઉપયોગ કેવળ સ્વાર્થ માટે જ કરે છે. આ પ્રકારના લોકોમાં
‘આફ્રિકાની હજારો બાતિમાં’ જોવાળ્યા, અને વુડ્ડ તરીકે જોવાળીતા લોકો છે.
એ મિત્રાઈ કેટલીક જગલી જતોમાં આવ્યા લોકો હોય છે. તેના કરતાં તંત્ર
વિદ્યામાં વધારે ફેળવાયેલા એવા તિબેટ અને જૂતાનના લોકો છે. તેઓ
વામમાર્ગની પ્રક્રિયાઓમાં વધારે ફેળવાયેલા અને ભયંક્ર લોકો છે. તેઓ શુદ્ધ
માર્ગીઓના કદા સમુદ્ધ છે. તેમને “દુગપા” તરીકે કહેવામાં આવે છે. તેમનામાં
પણ કેટલાક બેદ છે. આ લોકો ભૂવરુલોકમાં જાન સાથે પ્રદર્શિત થાય છે.

૨. મરણ પામેલાઓ

“ મરણ પામેલા ” અર્થમાં “ મરેલા ” એ શબ્દ વાપરેલો છે. મરણ
પામેલા લોકો આવા લોકો છે. તેઓ મરણ પામેલા લોકો છે.

જરૂરીઆતો હોય છે. માનવી એટલે તો જરૂરીઆતોની જીવતી જાગતી મૂર્તિ. માનવી જરૂરીઆત, જરૂરીઆત, કરતો જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે.

તો પછી જે મનુષ્યને અજ્ઞા, અજ્ઞ, અજ્ઞ, પરમાનન્દ સ્વરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેની સાથે આવા મનુષ્યનો શો સંબંધ હોઈ શકે ? આ બે સમાન કેવી રીતે હોઈ શકે, એકબીજા સાથે બેઝાત્ર કેવી રીતે શકે ? તેમના એક તો સર્વ પ્રકારની ન્યૂનતા, હીનતા, અભાવ, ભય, જન્મ, મરણપ્રતી પડે છે; બીજાને તો બીજી છે, કામનાઓથી ભરેલો છે, જન્મે છે અને મરે છે. આમ ઉત્તરદુર અને દક્ષિણદુર જેટલા અંતરવાળા આ બે મનુષ્યો વચ્ચે સામ્ય શી રીતે હોઈ શકે ? અને છતાં પણ સામ્ય અને સંબંધ જરૂર છે. આવો જન્મ અને મરણને અધીન પુરુષ, સાન્ત અને મર્્યાદિત મનુષ્ય પોતાના અનન્ત અમર્યાદ સ્વભાવનો નિર્દેશ કરે છે. માનવી નિરન્તર અસાન્ત છે, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય છે, કારણ તેને વૃષ્ટિ નથી, કામથી સંતોષ મળતો નથી. મનુષ્ય પોતાના પરિમિત, સાન્ત ભાવથી અસંતુષ્ટ રહે છે એ જ વસ્તુ બતાવે છે કે આ તેની સ્વાભાવિક રિયતિ નથી. તેને અસંખ્ય મહત્વાકાંક્ષાઓ છે, વધારે ને વધારે મોટા તીવ્ર તણસાટ છે, એ જ સાબીત કરે છે કે મનુષ્ય સ્વભાવે અપરિમિત, અમર્્યાદિત છે.

કોઈ પણ મનુષ્યનો દાખલો લેા: આપણને એકદમ જાણી છે કે તે પોતાની મર્્યાદિત અવસ્થાથી અતૃપ્ત છે. આપણામાંનો કોઈ પણ ખરી રીતે સંતુષ્ટ નથી, કદાચ કોઈ કહે કે મને મળતા માસિક વેતનથી હું પ્રિતુષ્ટ છું, પણ એ તો આજસ છે. સંતોષ અને આજસને એકબીજા સાથે સેજબેજ થવા ફેર્વા જોઈએ નહીં. સાગો સંતોષ કેવો હોય તે નચિકેતા પાસેથી આપણે શીખવાનું છે. યને તેને દ્રવ્ય, ગભ્યસત્તા, સુંદરીઓ-વગેરેની લાલચ બતાવી પણ તે ડબ્બો નહીં; નચિકેતાને ખબર હતી કે કેવળ સત્ય જ તેને સંતોષી શકશે, અતે તેથી તેને બીજી કોઈ વસ્તુ જોઈતી ન હતી. કોઈ આપણો માસિક પગાર બમણો કરી આપે તો આપણે તે લઈએ કે નહીં ?-એ પરથી જ આપણને માન્ય પડશે કે આપણને આપણી વર્તમાન રિયતિથી સંતોષ

નથી. જે આપણે આપણું પૃથક્કરણ કરીશું તો જળાશયે કે આપણી આકાંક્ષાઓનો અંત નથી. 'એ બધી ઈચ્છાઓનો પાર ક્યારે આવે ?' હું આખા વિશ્વનો સ્વામી છું, મારે કંઈ પણ જોઈતું નથી. હું મૃત્યુથી પર છું, કોઈને ભુગોદાર નથી. 'આવી જીવના જામે ત્યારે જ. જ્યાં સુધી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહીં, ત્યાં સુધી આજ્ઞા તૃણ રહેવાની જ. બધી મર્યાદાઓની પેલી મેર જવાનું છે; અને જ્યાં સુધી આપણામાંનો દરેક એમ કદી રહે નહીં કે, 'હું અમર છું, અવિનાશી છું', 'ત્યાં સુધી તેને શાશ્વત શાન્તિનાં દર્શન થશે નહીં.

આવી સ્થિતિનું નામ મુક્તિ કે મોક્ષ છે. તેથી જે કે આ મગતરા જેવો ધામતો મનુષ્ય પોતા વિરાટ સ્વરૂપ પુરુષોત્તમથી તદ્દન વિરહ સ્વભાવનો ફેખાય છે, છતાં પણ જ્યાં સુધી આ મનુષ્યજાતુ તે વિરાટ પુરુષોત્તમની સાથે એકરૂપ થશે નહીં ત્યાં સુધી એ કદી પણ જન્મવાનો નથી; અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે એ જ તેનો સાચો સ્વભાવ છે. જે આપણે એક માછલીને જે શહેનશાહ શાહજહાનના મધ્યસ્થ પર બેસાડી તેને કુર્નિશ કરીએ, તો તેથી શું તેને મુખ થશે ? બીજાનું તે તો કહેશે કે મને મને તેના મધાતા, પણ પાણીમાં નાખો.

પોતાનો શુભાવેસો સ્વભાવ પાછો પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે, એ તેની અશાન્તિનું કારણ છે. આખી દિવ્ય અશાન્તિવાળા પુરુષને ધન્ય છે. જે મનુષ્ય પોતાની વર્તમાન સ્થિતિથી અંતુષ્ટ રહે છે, તેનામાં પણ કરતાં શી વિરંપતા છે ? એક દાથીને આંધી રાખી તેને ધાસ્યારો આપ્યા કરીએ, તો તે આખી જિંદગી સુધી બીજા કંઈ દરકાર કરશે નહીં. તેથી આખી પણ જેવી તૃપ્તિમાં ગ્રગનતર મનુષ્યોને ચોપમાં નહીં તે બીજું શું નામ આપી શકાય ?

જ્યાં જ્યાં અનૃષ્ટિ છે ત્યાં ત્યાં મદવાનું બીજું રહેલું છે. મહાપુરુષોના જન્મના અધ્વાસ પડ્યા માત્રમ પડશે કે તેઓ નિરંતર ખૂબ પ્રવૃત્તિશીલ અને હર્ષસ્વરૂપ રહેતા, આગળે ને આગળ જવાની ઈચ્છાવાળા હતા. આરામને આદરાયળા, મદસ્વાકાંક્ષાથી રહિત મનુષ્યો તો પૈતરું દરવાને જ સમ્મનવેદા છે, પાંચીના જળદની માફક તેઓ ધામ્નીની આસપાસ આખી

નેંદગી કર્યા કરે છે, પણ એક તત્ત્વ જે આગળ વધતા નથી. મારે આત્મો-
તત્ત્વના અભિલાષીએ કદી પણ પ્રવૃત્તિ હોયવી નહીં.

અરુપથી કદી પણ સંતૃપ્ત થવું નહીં આપણે અમર્યાદ છીએ, પરિપૂર્ણ
છીએ, અને જ્યાં સુધી એવા સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરીએ નહીં, ત્યાં સુધી
આપણે અટકવાનું નથી. આપણી બુદ્ધિ મર્યાદિત છે, એમ કદી પણ ધારવું
નહીં. આપણામાં તો સોક્રેટિસનું બુદ્ધિબળ છે ન્યૂટનની પ્રતિભા છે. ક્રિસ્ત
એટલું જ કે આપણે તેના પર ધૂળના ઢગ જામવા દીધા છે. એ બધું સાફ
કરી નાખી ઉચ્ચ અભિલાષાને જામીત કરવી, કાર્યશક્તિને હિનેજિત કરવી
અને શ્રદ્ધા રાખવી કે આપણામાં બધી શક્તિઓ વાસ છે, આપણે મર્યાદિત
નથી જ કાલ અને દેશની સીમાથી અગદ કાપિમુનિઓ જેવા અને નેટલા
જ આપણે પણ અનાધિત છીએ.

મનુષ્યને પાપી કહેવો એ મહાપાપ છે — એમ આપણા ધર્મશાસ્ત્રી
ઉપદેશ છે. આપણી જાતને પાપી કે નિર્જન માનવા લાગીએ કે તરત જ
આપણે ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્—એ આપણે માયો સ્વભાવ ભૂતી જઈએ
છીએ, અને દેહમતની સાથે એકરૂપ થઈ પડીએ છીએ. આવી એકરૂપતા
આપણા બધા દુઃખોનું મૂળ છે. જે આપણી પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો
હોય તો આપણે આપણા મર્યાદિત સ્વભાવ સાથેનો બધો સંબંધ તોડી
નાખવો પડશે. આપણે દેહમતને ભૂલી જવાં તે જાન્યેથી અશ્વજી છીએ એવી
ભાવના તારંવાર દદ કરવી. વસ્તુતઃ આપણે મોટે ભાગે તેમ કરીએ છીએ.
'હું ઉચો છું કે નીચો છું, ગોરો છું કે કાળો છું, જાડો છું કે પાતળો
છું.'—એમ શું આપણે કાયમ વિચાર્યા કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે
કર્પણની સમક્ષ ખડા રહીએ છીએ ત્યારે જ માત્ર આવા આવા વિચારો આવે
છે. આરોગ્યની વ્યાખ્યા શી છે? ચેતાને શરીર છે એવું વાદ આવતું નથી,
એ સમ્પૂર્ણ આરોગ્યની નિશાની છે. માથું દુખે છે ત્યારે વાદ આવે છે કે
આપણે માથું છે, પગમાં દુખાવો ઉપડે છે ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે પગ છે.
આપણે તો આત્મા છીએ, ચેતન છીએ આપણા ઉપર દેહ ખૂબ કડા
ચલાવે છે એ ખરું, છતાં પણ દેહની વિસ્મૃતિ થઈ જાય એવી રીધાંતિ પત્ર
ની જગ્યા છે. કેાઈ સુદર દસ્ય નિદાનતા હોયએ, અથવા અધર

સંગીતનો રસાસ્વા લેતા હોઈએ ત્યારે દેહનું બધું જ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે, એટલે કે તે સમય પૂરતા આપણે દેહથી પર જઈએ છીએ. એ આપણી સાચી સ્થિતિ છે અને તેથી જ આપણને એ અવસ્થામાં ખૂબ આનન્દ આવે છે. પ્રશાન્ત, સ્થિર, વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં પણ દેહજ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે, અને જ્યારે આ અવસ્થામાંથી ચલાયમાન કરવાને એકાએક દંધ આવી પડે છે ત્યારે આપણે તેને દુઃખ તરીકે ગણીએ છીએ.

આનન્દમાં વિચારનું પર્વવૃક્ષમ ધાય છે. તદ્દલીન ધમ જતું, દેહ અને મનથી પર થતું એવું નામ જ સાચું સુખ છે. આનન્દ એ આપણો સાચો ગ્વલાવ છે અને તેથી આનન્દ સર્વને અતિપ્રિય છે. મનુષ્ય નિરન્તર સુખની શોધમાં ભટકતો રહે છે, અને પોતે જોયેલો આનન્દ પાછો મેળવવા એક ગામથી બીજો ગામ, એક શહેરથી બીજો શહેર, એક દેશથી બીજો દેશ રખડવા કહે છે. આ આનન્દની શોધ અને ઈશ્વરની શોધ બન્ને એક જ છે, કારણ ઈશ્વર અને આનન્દ જુદા નથી. એકબીજાના પર્વાય છે. આ પરથી સહજ સમજાય છે કે, 'માગ અંતરમાં ઈશ્વર નથી,' એમ સૂચાં જ બકે છે. ઈશ્વરમાંથી જ બધો આનન્દ ઉદ્ભવે છે, અને આનન્દને શોધનારો દરેક ખરી રીતે તો ઈશ્વરને જ શોધી રહ્યો છે.

આનન્દ, આનન્દ,—એ પરમાત્માની આપણી વ્યાખ્યા છે. એવો કોઈ પણ નારિતક નહીં હોય કે જે આનન્દને, સુખને નહીં ચાહતો હોય. અને એ સુખ પરમાત્મા છે. આનન્દેનહિ સલ્લિપમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, આનન્દેન જાતાનિ સીધન્તિ, આનન્દં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ ॥ આનન્દમાંથી સકળ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, આનન્દમાં જ જગતની સ્થિતિ છે, અને આનન્દમાં જ તેનો લય થાય છે. આ દષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ મનુષ્ય એમ ન કહી શકે કે પોતે નારિતક છે, કારણ દરેક માણસ સુખ તો શોધે છે જ. અને તે પણ કેવું સુખ ? જે સુખનો કદી પણ અંત ન આવે એવું સુખ. આપણે સંસારના વિષયભોગ ભોગવીએ છીએ, કારણ તેમાંથી પણ આપણને ઘેડો ઘણો આનન્દ મળે છે; પરંતુ આપણો આદર્શ તો એવા સુખનો છે કે જે સુખનો કદી પણ અંત આવે નહીં.

વિરામ 'વિનાના સુખત્વ' નામ ઈશ્વર છે. જે સુખનો છેડો છે તેનું નામ

વિષયભોગ છે. મર્યાદિત સુખથી થોડો સમય આપણે સતુષ્ટ રહીએ, પણ આપણે આઠસં તો અદાય, આત્મચિન્તક સુખનો છે. જે માણસ આધુનિક આધુને પોતાની ઝોદિસે કે પેટીએ દોડે છે, અને આખો દિવસ વૈતરું કરે છે તે પણ ખરું કહીએ તો સુખને મારે જ ફાંફા મારે છે. આવો માણસ મને છે કે ધનપ્રાપ્તિથી સુખ મળે જશે, અને તેથી આખો મીઠો તેની આજીવન મંડ્યો રહે છે. જે માણસ એક ખૂણામાં બેસી એકાગ્ર ચિંત કરી, પોતાની આસપાસ આવી રહેલું બધું બધી જવા પ્રયત્ન કરે છે અને અન્તર્દષ્ટિ કરી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથે છે, તે પણ એ સુખની જ શોધ કરી રહ્યો છે.

હવે ઉપર જણાવેલી બંને રીતિનો આપણે વિચાર કરીએ. પહેલી રીતે વર્તનાર માણસ ધનની પાછળ ગાંડો બને છે, કારણ તે ધારે છે કે તે દ્વારા તેને પોતાને તથા તેના કુટુંબને અન્નવસ્ત્ર, એશઆરામ અને ભોગ પ્રાપ્તિ મળશે. દ્રવ્ય અને શક્તિદ્વારા પોતાને જે જોઈએ તે કુલ પાસેથી મળી શકશે એમ સમજી મનુષ્યો તે પ્રાપ્ત કરવા તનતોડ પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આ રીત ધણી અનિશ્ચિત અને અધુર છે. માણસને ધન મળે, પણ કદાચ એવું બને કે તે દ્વારા ખરીદેલો જોગક પોતે પચાવી શકે નહીં, અથવા તેનાથી પ્રાપ્ત થયેલો એશઆરામ ભોગવી શકે નહીં. એવા ધણા કરોડાધિપતિઓ છે કે જેઓ જનનું પાણી મુઠા મહામુસીબતે પી શકે છે, આવા કરોડાધિપતિઓની દયા શું હલકા ગણાતા પણ પૂરી તદુરસ્તી, ભોગવતા મનુષ્યો કરતાં વધારે શોચનીય નથી કે વળી પૈસા હોવા છતાં તેનો ઉપભોગ કેટલા સમય સુધી થઈ શકે તે શરીર દે તેનાં સુધી જ. જીવન અતિ લઘુભંગ્ય છે. પારણામાં પોટેવા બાળક પામે, ધુવાન તેમ જ વૃદ્ધ પામે, ધનવાન તેમ જ નિર્ધન પામે યમરાજ જઈ પહોંચે છે, અને જે આપણે શરીર સાથે એકરૂપ થઈ જઈએ, જે આપણે માનીએ કે શરીરને વા મનને સંતોષનાથી 'ખરો છું' સંતોષાય છે, તો પછી આપણું સુખ પણ ક્ષણિક અને નશ્વર થઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી.

(અપ્રભુ)

*વસ્તા વિશ્વંભર

લેખક :-શ્રી. લીલાધર મૂળશંકર ભટ્ટ

*

*

*

વસ્તે વસ્તુ પહેચાણુ લાસ, વસ્તે વસ્તુ ભરપૂર;
અક્ય કયા એ તો કયી હરદમ હાલ હજુર. ૧૬
વસ્તે વસ્તુ કો તોલ હૈ વસ્તે વસ્તુ કો મોલ.
વસ્તે વસ્તુ પહેચાણુતો વસ્તે વસ્તુ અમોલ.
(અંગ પહેચાણુ કો)

*

*

*

પ્રેમ પ્રેમ સખ કો કહે (પણ) પ્રેમ કી ન્પારી બાત,
પ્રેમ પ્રકટયા જળ જાણીએ દેહ સ્વાર્થ સખ જાત.
સાત પાંચ પ્રેમી મળી કરે પ્રેમ કી બાત,
પૂરણ પ્રેમસ્વરૂપ કો કો વિરલા કે હાય.

*

*

*

પ્રેમ પરયા જા કુ ભયો ઔર પરયા નવ જાય,

*

*

*

પાદશાહ ચલયા મુઠકમે તાકુ કયા પરદેશ,
સખ ચિત્ત સંગે ચલે સખ હિ અપના દેશ. ૨૨

*

*

*

સમદષ્ટિ આવે નહીં ને કનાપિ આપ,
ઉનકુ એસા નીમ હે દિર પીઝી ના જાય. ૨૬
ને આપ કે દિર જાત હૈ સો તો ઉલટી હાણુ,
આયા પીઝે જાવે નહીં સો વસ્તુ નિર્વાણુ. ૨૭

* તા. ૨૩-૧૨-૧૯૬૦. લખેલો લેખ 'પ્રભાત' પત્રમાં તે વખતે છપાવો હતો. 'કથાન'ના વાચકોને ઉપયોગી સમજા અહીં લેવામાં છે.—તાંત્રી

સમદષ્ટે સાહેબ લયો ઓળખો ભગપુર,
 -જનક સમદષ્ટિ નહીં તીનક સાહેબ દર. ૨૮
 પાસેકા પરખે નહીં દર કહાં સે જનમ ?
 જનક સમદષ્ટિ નહીં સાહેબ કયું ઓળખાય ?
 (અગ ઓળખાણુ કા) ૨૯

ગદ જીતવો સહેલ છે મુદ્દ જીતવો રહેલ,
 કામ જીતી સાહેબ પરખવો એ બડો મુરકેલ. ૮
 વેદ પુરાણ મહી સમિત્યા સખથે ઉંચા રાંત.

* * *
 ગગા તીરે ધર કરે વહા પૂરે આય,
 શીતળ અગ સદા ગહે ઉનકુ કેમી ખાસ ? ૨૭

* * *
 રામ આતુર જળ લયા કામ્પાતુર સખ જનમ.
 રામે ગમ મળી ગહે તન મન શીતળ થાય.
 (અગ ઇન્દ્રજિન કા) ૩૮

* * *
 મન જીત્યે તન જીતિયા, તન જીતે આચાર;
 આચાર સે વિચાર પ્રકટે એહિ સમજણુ સાર. ૨

* * *
 સેવા પૂજા મનમહી, મનમે લક્ષિતભાવ,
 સસાર સમુદ્ર અગાધ છે મન તરવે કા નાવ.
 (અગ મન કા) ૩૧

હુદે હુદે સખ હો ચલે બેહદ ધરે ન પાય,
 બેહદ કેરે પંથ મે ચલના હોય સો આય. ૧

હદ ચલે સોહિ ભલા બેહદ કહામે આપ ?
 બેહદ માંગે વિકટ હૈ, આપ મતા ઉડ જાય, ૨
 ઘર બાળી તીરથ કરે ઉનકા હૈ વહાં કામ,
 ઘર રખી-તીરથ કરે, બેહદ માંહી નહીં કામ. ૩
 બેહદ મારગ સંત કા હદ કા મારગ વેદ,
 હદ-બેહદ હો જીત લે. સોહિ ગુરગમ ભેદ.

(અંગ બેહદ કો) ૧૪

લિખતા થા સો રહ' ગયા ભલા અલખે અલખ,
 અલખ માંહી ભલ ગયા કાણુ લખે અલખ ? (૧)
 લિખા લિખા તો બહુ લિખા, ના લિખા તો કહૂ નહીં,
 લિખતે વાલા કીન હૈ આપ અલખ કે માંહી. (૨)
 લખ-લખ કરકે જે લિખા મોહિ હુવા અલખ,
 અલખ અલખ સન ભર ગહા ભાસે નહીં કો ખલક.
 (અંગ આમ આલખ કો) (૩)

સમુદતીરે મેં ગયા નિર્મળ દેખ્યો નીર;
 ભરી ભરીને કાલણુ થાકી ગયો શરીર. ૪
 મેરે મન મેં વિચારીયા કહા અચરજ કીન ?
 ઉનકો લેકર ઉનમેં દિર દિર ટોલે કીન, ૫
 મેં દેખ્યા નહીં મુજમેં મટી ગઈ સખ ભર-ઢોલ,
 વસ્તુ વસ્તુમેં મિલ રહી હલમલ પ્રેમ ઝંકાર.
 (અંગ સમર્પણ કો) ૬

રસ વડે રસ નીપજે સો રાતગુર કે ઘેર,
 એક પિયાલો ખીમતા ઉતર જાય સળ જોર. ૨
 દુનને પ્યાલો સંચરે રામ રામ સમ અંગ,
 અર્ચવો રસ જગ્ય જાણીયે ગમે ન દુગ્ધ સંગ. ૩

ગીળે પ્યાવો પીવતા રહે ન દૂછ ચહામ
પ્યાસ પુરાણી સખ મિટે રસરૂપ આપે ચાપ. ૪

ચોથે પ્યાસે ચતુષ્પદ સખ લોકમાંહી દેખાવ,
દેવ લોક ચરણે નમે નર નારાયણ ચાપ. ૫

પંચમ પ્યાસે પીવતા ધરપદ દોથે પ્યાન,
ગર્હ ત્રિવિધ તૂરત ગળે રામરસ કે નિધાન. ૬

ષટ્તમે પ્યાવો પીવતાં રવરૂપ દબે આપ,
આપ સૂઝી રહે આપમે રિચરતા રૂહેત ઠરાપ. ૭

સપ્તમે પ્યાવે સખ ગળે હુ-હુ ને સંસાર,
આવ પુરપ આપે રહે નિરંતર એકધાર. ૮

પુગ જન એ શરવે અધુરા કાઠી જાપ,
પ્યાસા રામરસ તણા લો મહાજન માહી સમાપ. ૯

આજે રીપ ઉતાર લે પિછે પ્યાસા પાપ,
વસ્તા વિશ્વંજર યું કહે તખ હિ એ શરવાપ
(અંગ રામરસ કો)

દેવ અમારા સો ઠપાં નો જોવે આપોઆપ,
દમનદમ ઉતર કરે જપુ તાહીકા જાપ. ૮

જાનપાન સખ હિ કરે જોસે મધુરાં વેણ,
મુસક મુસક અંતર હસે તાસેં લલચે નેણ. ૯

અદ્રષ્ટ લીલા દેખ કે મુખ કે નીચ જરેંત.
નિજ દાસ શીતળ હો રહા અંગે અંગ કરેંત.
નમતા પહેલાં નામ રહા કોમળ મુખ વિલાસ.

(અંગ દાસ કો)

જેસી ક્યે જોડી રહે, સોહિ સાચા સંત;
વસ્તા વિશ્વંજર યું કહે ઉનસે ગેરા અંત.

(અંગ રહેણી વિના કચની કો)

ચંદન વન મેં એક હોય સખ વન ચંદન ચામ,
એસે અંતર હરિ વડે હરિ-હરિ દર્શાય.

(અંગ ચંદનકો) ૧

. ગુરુ સાચો વેળ જીટો (વસ્તુ વિશ્વાસ).

ટોળક જગતના કોલીનર ' વસ્તાનસજી ગુરુ વિશ્વંભરજી 'નું પિછા-
આપતા પહેલાં તેમની જગાથ વાણીમાંથી ઉપગ્રહકે કેટલાંક અવતરણે
આપણે જોયાં.

પ્રાચીન સાહિત્ય ભંડારની ભાજી હમણાં હમણાં એટલે છેલ્લા પચાસે-
વર્ષ ચવાથી માંડી છે. ઘણું કરીને સાહિત્યભંડારે ધણું દેવાવ્યો, આશ્રમો
પાડિતો અને સંતસાધુઓના અખાડમાં જ હોવાનું સાબીત થયું છે. દેવાવ્યો
આશ્રમો અને પાડિતોના વારસોમાંથી નીતિનિયમનો જેમ જેમ શિથિલ
થતા ગયાં, તેમ તેમ ત્યાંથી સાધુતા-સમતા-વિદ્વતાનો ભોપ થયો અને તેથી
ધણા અપ્રસિદ્ધ મુંદર સાહિત્યના ભંડાર હતા તેમાંથી ધણો ભાગ ઉંદર-
ઉધેદને ભોગ થઇ પડ્યા. ગુરુની વાણી એટલે ' ગુરુત રાખવાની વસ્તુ '
એમ ધણા ભક્તોનું માનવું છે. માગ મત પ્રમાણે ગુરુ તો ' ગુરુમંત્ર જ '
હોઈ શકે અને ગુરુવાણી તો જેમ વધુ ને વધુ પ્રમલિત થાય તેમાં જ ગુરુ
અને શિષ્ય-ઉભયની શોભા-સાર્થકતા છે.

જરૂર જણાતા જંબુસઙ તાલુકામાં કદાવલ મામ પામે એક મુંદર
આશ્રમ છે. મો વર્ષ પહેલાં તે રથાને એક અદ્ભુત-ગમતારી-પરમદર્મે
સમાધિ લીધેલી. રથાન ગાવડવાડ કુટુંબે જંધાવેલું હોવાથી ' જંજલો '
કહેવાય છે. સતો અને શિષ્યો તેને ' પુણ્યાગ્રમ ' નામથી ઓળખે છે. ત્યાંજ
એક નાનો'રો સાહિત્યભંડાર હતો. એ આશ્રમના જ પરમદર્મોની વાણીનું
' સતોની વાણી ' નામક પુસ્તક તે આશ્રમના દાસના અધિકારી શ્રી,
જગતાનજ મહારાજે પ્રકટ કર્યું છે. તેનો ઉપોદ્યાત રા. સાગરે લખ્યો છે
અને તેનું વિસ્તારી અવલોકન 'સાહિત્ય' માસિકમાં સા. ધી. હોદાયાવભાઈ
બહે કમું હતું.

એ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યભંડાર જોતાં તેમાંથી અતેકલોક સતોની વાણી મને

છે. તે પૈકી ધણીક તો પ્રસિદ્ધિને વગર પામેલી છે. અખાણની પ્રક્ટ થઈ છે તેવી જ થીજ વાણી ત્યાં નિહાળે છે તે પ્રક્ટ કરવા સાર ના. સાગરને સુપ્રત થયેલી છે. * કદાનવાના આ સાહિત્યભંડારમાં સૌથી વધુ દિલ ખેંચે એવી એક સમર્થ* સત મહંતની વાણી પ્રતિ હું આકર્ષિતો, ના. આગરે આખોય સાહિત્યભંડાર તપાસેતો એટલે મને કહે " એ અદ્ભુત સત છે, હો ! તારી યાત્રિના દના ખંભાતના. " મને રામાયિ થયેલા. હવે આન દોર્મિથી ઉજારાવા લાગ્યું. આવા સમર્થ પરમહસ ટોળક સાતિમા થયા છે એ વાતથી મને હર્ષાશુ આપ્યા અને એ સત-પરમહસ તે આપણા વસ્તારામ એમાનુ થઈ ખરે વસ્તુ હું ઉપલક્ષ્ય દિલ્લિથી જોઈ મર્યા કે, ક્યાય ખંભાતના અમર ટોળક સાતિમા સુમર્થનમાં સદૃશ વજ્ર હથોડી નીકળે છે ? આખો દરિયો કહોડો અને મારુ* ત્યારે નિરાસામાંથી-એવટના કક્ષામાંથી:—

ગુજરાત મધ્યે જલાત ગામ સરપુર માંહી છે નિજ દામ
સવત ૧૮૪૧ મધ્ય: અશા એક થયા છે સઘ
આસો ગુદ છટ અજવાળી સાર ગુબ સમજો એ જુહરપતિવાર.

અપૂર્ણ

* ગુજરાત વર્તમાનપુર શોભાવળી, અમદાવાદ, તરફથી શ્રી. સુભદ્રા સપાદિત
* અસુધાવળી * પ્રક્ટ થઈ ચૂકી છે.—ત ની

ઉપનિષત્તું અભ્યાસગૌરવ*

લેખક:—શ્રી. નલિન મ. ભટ્ટ, એમ. એ.

॥ હરિઃ ॥ સ તપઃ અતપ્યત । સ તપઃ તત્ત્વા આનન્દઃ
 વદ્ધેતિ વ્યજાનાત્ । આનન્દેષ દિ સ્વલુ રમાનિ ભૂતાનિ
 જાયન્તે, આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ, આનન્દ પ્રયન્તિ
 અભિસંચિશન્તિ રૂતિ ॥ (તૈ૦ ઉ૦ મૃ૦ ષ૦ ૬ અનુવાક)

તૈત્તિરીય ઉપનિષદની “ભાર્ગવી વારુણી” વિદ્યાભાંધી ઉપલું અ
 રણ લીધું છે. એમાં જ્ઞાતા પુત્ર, વિદ્ય પિતા પાસે જીવનનું સર્વો
 જ્ઞપનું સમાધાન થાય એવું, દર્શન વાચે છે. અને ઉપલી શ્રુતિમાં, પિતા
 પેલેકદષ્ટિએ માનવજીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ જીવનદર્શન, દર્શન છે. શ્રુતિ
 શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. “તેજે=જ્ઞાને તપ કર્યું. તપ કરી તે
 ત્યાનુભવે જાણ્યું કે આનન્દ જાણ છે. કેમકે, આનન્દમાંથી નિશ્ચય
 નમામ ભૂતો જન્મે છે, જન્મેલાં એ તમામ ભૂતો જીવનકાળે આનન્દથી
 જીવે છે તથા પ્રયાણ કરતાં હોઈને અંતકાળે આનન્દમાં જ ચોમેરથી પ્રવે
 કે.” અર્થાત જીવનગાત્રની ઉત્પત્તિ, રિયતિ અને જીવનનું એક દારણ
 આનન્દ. આનન્દ એ સૃષ્ટિ, રિયતિ અને જીવનનું રહસ્ય છે. આ આન
 અને જહ્ન=પરમાત્મા એ જે જુદી વસ્તુ નથી. જહ્નનું જ જીવન ના
 આનન્દ છે. તો આ આનન્દ એટલે શું? આનન્દ એટલે નિરુપાધિ સુખ
 મુખ્ય-પ્રીતિ-અનુકૂલ વેદના-વગેરે સખ્દો આટારે જુદા છે, અર્થે જ
 નથી. અર્થાત જે મુખ્ય મોર્ધ આંતર જાણ ઉપાધિમાંથી જન્મ્યું નથી પ
 ત્વમમેવ સિદ્ધ છે-સ્વયંભૂ છે એવાં નિરુપાધિ સુખનું નામ આન
 કે. આવાં નિરુપાધિ પનસુખનો જાત જાનુભવ કરી, વરજનો કૃતકૃત્ય પુ
 જ્ય, પોતાનું દર્શન લાવિ મુખેને વારસામાં સોંપતો ગયો છે. આ અમૂલ
 અનુભવને ભગવતી શ્રુતિએ સંચોડી છે. અને એ શ્રુતિસંગ્રહપદોવાથી
 એની પ્રમાણિતતામાં સંશય નથી ।

પણ જુઓનું આ જીવન-દર્શન અને આપણો રોગિન્દો અનુભવ

* સુજાતના દમણના પ્રસિદ્ધ ધરેલા જ્ઞાતિ-ઉપનિષત્-પંચમી ભૂમિકા-ત્ર:

એ વચ્ચે કશો મેળ જ નથી આવતો ! જાણે બન્નેની વચ્ચે ઉત્તર દિશાનું મુવ જેટલું અંતર દેખાય છે ! જે સૃષ્ટિને ભૂચુએ કેવલ આનન્દધન અનુભવી તે જ સૃષ્ટિ આપણને કેવળ દુઃખધન ભાસે છે. આપણો પ્રત્યેક અનુભવ આપણને જોરથી જાણે તમારો મારીને સીખવે છે કે આ દુનિયામાં પ્રાપ્ત દુઃખ જ છે ! જે કાંઈ કવચિત્ત સુખ જોઈ લાગે છે તે પણ પરિણામે દુઃખરૂપ જ છે !

વળી આપણો અનુભવ એ 'આપણો' હોવાથી જ આપણને વધુ સાચો લાગે છે. અને ભૂચુનો અનુભવ એ ભૂચુનો હોવાથી એટલે કે પરાયો હોવાથી પ્રાત્યાયક=વિધાસ ન ઉપજવે એવો લાગવાનો 'પૂરો સંભવ' છે. સંભવ જ નથી; આપણું હૃદય સમરત બળે પોકારી બેઠે છે કે બચા ! જ્યાં હોય તે દુઃખ દુઃખ અને દુઃખ જ જણાય છે ત્યાં આપ બગાડકાર કેમ ખાતરી કરાવી શકો કે અહીં સુખ સુખ અને સુખ જ છે ? આથી ભૂચુના અનુભવ રક્ષાને આપણું-સામાન્ય 'માનવનું' હૃદય બળવો પોકારી બેઠે એમાં નવાઈ નથી !

તો પછી આ બેમાં સાચું શું ? ભૂચુક્ષયિનું અનુભવ વચન સાચું કે આપણો અનુભવ ભોલો ભાગ્યો ? આ છે એક જટિલ સમસ્યા. આ સમસ્યાના પ્રામાણિક ઉકેલમાં ઉપનિષદનું દર્શન છે. આ બે પરસ્પર વિરોધી ભાસતાં દર્શનોનો યથાર્થ અવિરોધી નિશ્ચય કરવા પ્રયાસ કરવો પડે.

આપણો અનુભવ મને તેટલો જાણે હોય છતાં તે આપણે માર્ગદર્શક બનતો હોઈને તેના ઉપર આપણી અપૂર્ણ મમતા રહે છે. આથી આપણો અનુભવ ખોટો ન જ હોઈ શકે એવો વહેમ અને આશંક પણ રહી જાય છે. અને આ ખાલુ ક્ષયિહૃદયનો પણ અનુભવ છે. એને પૂરો વિચાર્યો શિવાય, એ અસાચો છે એમ સ્થાપિત કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ પણ મહા સાહસ છે; આથી અહીં તટસ્થ ભાવે નિર્મલ વિચાર જ આપણે શુદ્ધ છે. તટસ્થપણે વિચારતા ખાતરી થશે કે ભૂમિશબ્દે આપણી અને ભૂચુની દરિયાઈ વિરોધ નથી. વિરોધનો અભાવ છે એટલું જ નહિ પણ બન્ને દર્શન પરસ્પર ઉપકારક છે, અને મિત્રભાવે પર્તીને રહેલાં છે. એટલું જ નહિ પણ બન્નેને અન્યોન્યની અનિવાર્ય જરૂર છે. આ બન્ને દર્શનોની વચ્ચેનો

અવિરોધ, પરસ્પર ઉપકારિતા, રૈત્રી અને અન્યોન્ય સહાયકતા ભેગી, જાણવી અને તે મુજબ જીવનને વળાંક આપી, સદેહે જીવનનું સારથ્ય પ્રતિબુધવવું એ છે વિચારનો વિષય. એ છે અહીં ધ્યેય.

ભૃગુકવિના અનુભવનો ઉપસંહાર કરતાં એ જ પ્રકરણમાં ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે:—'સા યવા ભાર્યગી ઘાઠણી વિઘા, પરમે વ્યોમન પ્રતિષ્ઠિતા'—અર્થાત્ "તે આ ભાર્યગી વારુણી વિઘા પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠિત" છે. અહીં વપરાયેલો "પરમે વ્યોમન પ્રતિષ્ઠિતા"—આટલો શબ્દગુચ્છ, ઉપલી વિચારસરણીનો નિર્ણાયક છે. એટલે કે ભૃગુનું દર્શન "પરમવ્યોમમાં" રહેલું છે. અર્થાત્ ભૃગુની આદ્ય માણસ જ્યારે પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ત્યારે તે ભૃગુનું દર્શન સાંપડે છે. સૃષ્ટિ એ આનન્દધન છે—આ દર્શન માટે "પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠા—સર્વોચ્ચ હૃદયાકાશમાં નિષ્ઠા," એ નિયામક બલ છે. આથી પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠા શિવાયની ને સૃષ્ટિ છે તેને જો સર્વજન દુઃખાનુભવ ઘાય તો તેનો આપણે વાંક કેમ ઠાઠીએ? આથી એ પરમદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરવા માટે, હિમાલયના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર આશ્રય થવાને માટે, તળેટીથી ગાંડીને ખીજાં તમામ શિખરો પગથીઆંરૂપ છે. આ શિખરોનો અનાદર કરીને કોઈ સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર ન જઈ શકે! આથી આ પરમદર્શનની પ્રાપ્તિ માટે અંબર દર્શનોની ન્યાયી વિચારણા કરવી જ રહી. તો જ પરમદર્શનમાં હેવટની નિષ્ઠા જન્મે.

"પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠા" શિવાયની ખીજી અવસ્થા તટસ્થ અને નિર્મલપણે વિચારગ્રસ્તીય છે. કેમકે નીતરો વિચાર માણસને હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક શીખવે છે. માણસને માટે અહિત હેયન્ત્યાન્ત્ય છે, અને હિત ઉપાદેય=સ્વીકાર્ય છે. આ હિત અને અહિતની અનુક્રમે પ્રાપ્ત અને પરિહારમાં પુરુષાર્થની સમાપ્તિ છે.

પ્રાણીમાત્રના દૈનંદિન અનુભવને પૂરેપૂરો છપીને, પૂર્વ વિચારકોએ સંક્ષેપમાં તેની પૂરી અને સુંદર વિચારણા કરી છે. પ્રમાણિક વિચારકમાત્રના પ્રતિનિધિરૂપ, સાંખ્યકારિકાના પ્રણેતા, મદામુનિશ્રી ઈશ્વરકૃષ્ણ, પોતાના સાંખ્ય શાસ્ત્રની શરુઆતમાં, મૂંગી માનવજાતના અનુભવને, ગિતાશર અને છતાં અમિતાશય જાપામાં વર્ણવતાં કહે છે કે:—

દુઃખપ્રયામિષાતાત્ જિજ્ઞાસા તદભિષાતયે દેતૌ ॥

પ્રપ્તે સા અપાર્થો ચેત્ ન યદ્યાન્તાગ્યન્તતોડમાયાત્ ॥ ૧ ॥

પ્રપ્ત્યદ્ આનુષંગિક સદિ અવિશુદ્ધિયાવાતિશયયુક્તઃ ॥

તદ્વિપરીત શ્રેયાન્ વ્યક્તાબ્ધ્યદ્વિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

ઉપલી શરિકાઓનો અર્થ આ મૂળ્ય છે. ત્રિવિધ દુઃખની અસર સંબંધને ત્રીધે તેનો=ત્રિવિધ દુઃખનો નાશ કરનારા શાસ્ત્રીય ઉપાય માટે જિજ્ઞાસા યોગ્ય છે. એ ઉપાય પ્રત્યક્ષ છે તેથી શાસ્ત્રીય ઉપાય માટે જિજ્ઞાસા નકામી છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ ઉપાય અજ્ઞાનવાથી ત્રિવિધ દુઃખથી એકાન્તપણે અને અત્યંતપણે નિવૃત્તિ પાતી નથી, અને વળી પ્રત્યક્ષ ઉપાય જેવો જ વૈદિક ઉપાય છે. કેમકે તે પણ અવિશુદ્ધ-ક્ષય અને અતિશયતાથી યુક્ત છે, આથી પ્રત્યક્ષ અને વૈદિક ઉપાયથી ઉદ્ધતો શાસ્ત્રીય ઉપાય વધારે વખાણના યોગ્ય છે. આ શાસ્ત્રીય ઉપાય વ્યક્ત અવ્યક્ત અને જ્ઞાનના વિશેષ જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે. માટે ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ માટે શાસ્ત્રીય ઉપાય જ એકમાત્ર ઉપાય છે. " (૧-૨ સં. ૬.)

ઉપર કહ્યું છે તેમ આ શરિકાઓ મિતાક્ષર=માપેલા અક્ષરોવાળી છે. ૧ અર્થદષ્ટિએ અમિતાક્ષર=અમાપ ભાવવાળી છે, કેમકે શાસ્ત્રીય ઉપાયનું જ્ઞાન કેમ મેળવવું એનું એમાં પ્રતિપાદન છે. એટલે કે " પરમબોધમાં પ્રતિષ્ઠા " ક્ષમા હેતુથી મેળવવી રહી, એનો, એમાં નિ સંશય અને પ્રાપ્ત ભુદિને પણ સમજાય એવો પ્રામાણિક વિચાર વેભવ છે. આથી આ શરિકા-ઓના અર્થનો યથોમતિ વિચાર અહીં યોગ્ય છે.

" દુઃખપ્રયામિષાતાત્ " આટલા શરિકાઓના વિચાર કરતાં નીચેની વિચારણા રહે. એ વિચારણા અહીં રજૂ થાય તે પહેલાં આટલું સૌ વાંચ રાખે કે " અહીં શાસ્ત્રીય ઉપાય એટલે કે ત્રિવિધ દુઃખને દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રીય જતાવેલો ઉપાય એ જ એક ઉપાય છે. માટે તે ઉપાયને યથાર્થપણે જતાવનાર્ગ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, સંસારદુઃખનીદુઃખોએ, કરવો રહ્યો એ સાધ્ય છે, અને તે બધાં શાસ્ત્રોમાં પણ ઉપનિષદશાસ્ત્ર=વેદાન્તશાસ્ત્ર સિરોમણિ છે, અને આથી તે અભ્યસનીય છે. " આટલું સૌ જ્ઞાનમાં રાખી આગળ વિચારે "દુઃખપ્રયામિષાતાત્"-આ શરિકા ભાગની સામે નીચેના વિચારો ઉદ્ભવી શકે —

પ્રસંગદ્વૈતા

—કાગળ તથા બીજી જાપવાની વસ્તુઓની મોંઘવારીને લીધે મુંબઈ સરકારે સાળાના પાંચ પુસ્તકોની કીમતમાં ૪૦ થી ૪૫ ટકાનો વધારો મંજૂર કર્યો છે. —મુંબઈ આજીય એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીની વાર્ષિક સભા મુંબઈમાં મળી હતી. સંસ્થાનો ઉદ્દેશ આજીય વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ કરવાનો છે. —દિંદુ વાલસા દક્ષિણ ખરડાની વિરૂદ્ધ અમદાવાદમાં સભા ભરાઈ હતી. પૂના, પંડરપુર તથા શેલાપુરની મહિલાઓએ બહેર સભાઓ ભરી એનો વિરોધ કર્યો હતો. —મુંબઈ નીલેવારેમાં સ્વામી શ્રી બદ્ધાનંદજી મહારાજ ચાતુર્માસ નિમિત્તે ડૉ. પ્રુવના જંગલામાં ઉપનિષદ ઉપર પ્રવચન કરે છે. —મુંબઈ મુન્શી સદ્ગામંદિરમાં ડિ. બ. કુ. મે. ઝવેરીના પ્રમુખપદે “મુન્શીતની કેમોના દાનિકાક રિવાજો અને તેના મુધારાના ઉપાયો” નામનો ધનાગી નિબંધ શ્રી. ચાંતિલાલ નગીનદાસ શાહ બી. એ (બી.એ.) એમણે લખ્યો. —જમાવરમાં જૈન મુકુલનો વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૨૪, ૨૫, ૨૬ જૂલાઈ એ ત્રણ દિવસ ઉજવાયો પ્રમુખ તરીકે પાલજીપુરના શ્રી. ઝાદુભાઈ હેમુભાઈ મહેતા દત્તા. વિદ્યાર્થીનાં વ્યાખ્યાનો થયા તેની સાથે વર્તમાનપત્રોનું પ્રદર્શન, જૈનશિક્ષણ પરિષદ; તેમ જ બીજા જાવધાનના પ્રમેયોની યોજના હતી. —અમદાવાદમાં જગન્નાથજીના મંદિરમાંથી આઘાટી બીજો દર વર્ષની માર્ક આ ત્રણે પજા અપાત્રા નીકળી હતી. એ નિમિત્તે શહેરના અખીલા ગીરમારેડા, વેપારીઓ તથા મંદિરના ૧૫૦૦ જેટલા સાધુઓએ બામ લીધો હતો. —ઉદોગના મહાગજ શ્રી. ચરાપંતરાવ હેડકર એક અમેરિકન પત્નીથી તા. ૬મી જુલાઈએ છૂટાડેડા મેળવી તે જ દિવસે સાંજે બીજી અમેરિકન પત્ની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. —કોરમાં રથવાત્રાના દિવસે હાથીખાનામાંથી દારૂની રાખગારીને બહાર કાઢતાં તે રોક્યો હતો. એ તોડાનમાં એકનું મૃત્યુ અને બીજાને ઈજા થઈ હતી. —કાઠિયાવાડમાં વરસાદ ખૂબ જોરથી પડ્યો. ઉપડેડા ગામમાં સેંકડો પરા પડી મર્યા ને જનગાનને નુકસાન થયું. —હાલની ગતિ ચિત્રાત્મ્યેના પક્ષમાં બિતરની વ્યવ છે. મુમેલિનીએ સત્તા ગુમારી છે. સીસીડીમાં મિત્રસેના આગળ વધે છે; અને એ રીતે દલે દેક જરૂરી અંત આવશે એવી આશા જાહેરની વ્યવ છે. —૧૯૫૩ દેક સરકારે થયું છે; અનાજના તેમ જ બીજા બીજાના ભાવમાં ટકો અજાણ્યોગ સુધારો નયો કર્યો. —એકંદરે દક્ષુ અમે અનિશ્ચિત વાતાવરણ છે. પંચાલના દલે સત્વર સોંધવારી અને ચાંતિનું સામાન્ય થાવે એની ઈચ્છા દેહેર દેખાય છે !

“ આત્મજ્ઞાન વિના કાચું કરનારા મનુષ્યની દશા બધા ।
 ઓરડામાં કામ કરનારા મનુષ્યના જેવી છે. તેનું માથું બીજ સમે
 આક્રમણ છે, ટેબલથી ઘૂંટણુ જાય છે, ખુચ્છી ઉપચ્છી જો ઉઘડી
 પડે છે અને બધી જીતે દેશન ધાપ છે પ્રદાશમાં કામ કરનારને
 આવે. કસો નાગ વેઠવો પડતો નથી જ્ઞાનથીન માખન ઘોડાનું
 પૂછડું પકડીને આખે રસ્તે લાત ખાતો વ્યય છે અને જ્ઞાનવાન
 મનુષ્ય ઘોડાની પીઠ પર સવાર થઈને આનંદપૂર્વક માર્ગ કાપે છે
 જોવી જ રીતે આત્મજ્ઞાની મનુષ્યને ઢાઈ કાઠું કમં તરીકે લાગતું જ
 નથી વસન્તનો વાયુ પ્રુષ્પની સુગંધને નેટલી મહેલાઈથી લઈ મકે
 ૧, તેટલી જ સરવનાથી આત્મજ્ઞાની મનુષ્ય પહાડ જેવડું પ્રચંડ
 કાચું સરલતાથી કુદે છે શકરાચાચું કંઈ છે કે આત્મજ્ઞાની
 મનુષ્ય કાઈ કમં કરતો જ નથી જોના અર્થ જોવા ચાપ છે જે બધા
 કામો તેને રમત જેવા લાગે છે, તેને કાઈ ધમ્મ કમં બધનકપ
 હોતું નથી. જ્યેતો પરિસ્થિતિનો રાજ બને છે. તેના મનથી તો
 બધા કમં ઘણું ફેલા હોવાથી તેને તો માન કાઈ ફેલાયે તિમિત,
 બનવાનું જ હોય છે. ને ઉદ્વેગ કરતો નથી. તેની ખુદ્ધિ અલ્પતા
 મમતાથી બધાતી નથી. જેતો હમેશાં ધીર, હિસાહી અને ઉપા
 ધિર્થી સુકત, જ્ઞાન, ગ નીર હોય છે ”

—સ્વા. ગમતીયું

રમ ગુલાલ નાનાગાલ ૨૬ સ્વા અવલોકેતિનીયું મુ હાટાકેપુર જોમને મર
 નરોદરા, ૧૪૫૨, અરોહ પ્રિન્ટરીમાં બોધ્ય અને ત્યાંથી પ્રકાશ્યું
 લા ૧૫-૧૯૪૩

સત્તિદૃઢ જાગ્રત પ્રાપ્ય ધરાન્ નિશોધત ।
 હિદેઃ પ્રાધક ! જગે ને આચાર્યવર મેળવે;
 આત્મબોધ મળે જોવા વિદ્યાવિજ્ઞાન ટેળવે.

ત્રી.
 સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ
 જ્ઞાનસાધન આશ્રમ

અનુક્રમણિકા

લેખ	લેખક	પૃષ્ઠ
જિજ્ઞાસુઓનું કર્તવ્ય સ્વા. શ્રી. માધવવીરજી	... ૧૩૩
આશ્રાત અને પ્રાચીનાત...	... શ્રી. હેમનંદકુમાર ત્રિવેદી	... ૧૪૮
એક ગુજન શ્રી. રમેશ રંગનાથ ગોવિંદ	...
પરિષ્ક મુનીંદાકુમાર શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી	... ૧
માન્યું હવું કે...	... સો. કુસુમ કાકોર	... ૧૫૧
ઉત્કૃષ્ટ જીવન સ્વા. શ્રી. અદ્વૈતાનંદજી	... ૧૫૬
શ્રી. રાંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ અને		
શ્રી. અરવિંદનો પૂર્ણયોગ	... સ્વા. શ્રી. માધવવીરજી	... ૧૬૩
વસ્ત્રા વિશ્વકાર શ્રી. લીલાધર મૂળરાકર બટ્ટ	... ૧૭૩
પૂર્ણતાનો પથ શ્રી. જયસિંહાવ મ. ઝોઝા	... ૧૭૫
ઉપનિષત્ત્વ અભ્યાસચોરસ	... શ્રી. નલિન મ. બટ્ટ	... ૧૮૪
લૌકિકથી પારલૌકિક પ્રેમ	... શ્રી. પ્રામુલાવ મ. બટ્ટ	... ૧૮૬
સ્વ-સંગ શ્રી. લક્ષ્મણ કાશીરામ રામી	... ૧૮૪
નીતિકથાઓ શ્રી. નર્મદાસજી દે. વ્યાસ	... ૧૮૬
પ્રસંગરૂપિ ૧૮૭
મન્યગીતાર ૨૦૦

ઉત્થાન—ના નિયમો.

વાર્ષિક લલાજમ પોસ્ટેજ સાથે દિંદ ડા. ૪-૪-૦, આફ્રિકા
રૂ. ૬-૮-૦, એક ગંકતી રૂમલ રૂ. ૦-૬-૦.

(૧) ઉત્થાનનું વર્ષ જુલાઈથી શરૂ થાય છે, અને સરનામ અગાઉથી જ લેવાય છે. (૨) વર્ષ વચ્ચે માલક થનારને પાછલા અંકો મોકલી અપાય છે. (૩) પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ જવાબ મારે હમેશાં પૂરતી ટિકટો ધીકથી; તે વિના ઉત્તર નહીં મળે. (૪) મ. ઝો. થી નાજા મોકલનારે કુપનમાં પોતાનું સરનામું તથા માલક નં. રજૂ આકરે લખવું. (૫) ઉત્થાન વડેલરામાં અપાય છે ને દર મહીનાની તા. ૧૬મીએ પૂરતી કાળકાળે તપાસાઈ રવાના કરાય છે. (૬) અંક ન મળે તો નજીકની પો. ઝો. માં તપાસ કરવી; ત્યાં પડી ગયે, આખર સૂધીમાં લખનારને જ મળી શકશે. પાછળથી રૂમલ લઈને અપાશે (૭) લેખ, લલાજમ, તથા માસિક સંજ્ઞાથી સમગ્રો પત્ર-વ્યવહાર નીચેના સરનામે જ કરવો.

પ્રમુખ 'ઉત્થાન'
જ્ઞાનસાધન આયમ, હોમરિડેપુર
(પૂર્વ ગુજરાત)

નમો નારાયણાય ।

ઉચ્ચાન

૧૫^{મી} ત્રીજી] સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩-ભાદ્રપદ ૧૯૮૮ [અંક ત્રીજો

દેશ્વરો ગુરુરાત્મેતિ મૂર્તિમેદયિમાગિને ।

ઓમયદ્ વ્યાપ્તિદેહાય દક્ષિણામૂર્તિયે નમઃ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ

શ્રી સિદ્ધાન્તચિન્દુસ્તોત્ર

ન ધોર્મ્યં ન ચાધો ન જ્ઞાન્તર્ન વાદ્યં

ન મધ્યં ન તિર્યક્ ન પૃથાપરા દિક્ષા ।

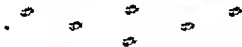
યિયદ્ વ્યાપકત્વાદસપ્તકેકલપમ્

તદેવોઽવશિષ્ઠઃ શિષ્યઃ યેવલોઽદમ્ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ :—એ નથી જાણે કે નથી નીચે; નથી અંદર કે નથી બહાર;
નથી વચ્ચે કે નથી ત્રાંસુ; નથી પૂર્વમાં કે નથી પશ્ચિમમાં; પણ તે આકા-
શની જેવે વ્યાપક હોવાથી અખડેશ્વર, એક અવશિષ્ટ, શિવ, કેવલરૂપ
હું છું. (૫)

સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્કૃષ્ટ

હૃદય, સદ્ગુરુ ને આત્મા મૂર્તિમાત્ર વિભાગ લે;
ઓમશા વ્યાપ્ત એવા એ, દક્ષિણામૂર્તિને નમું.

શ્લોકવિવરણ:—એ પરમતત્ત્વની સર્વવ્યાપકતા આમાં બતાવે છે; કોઈ એક જ દિશામાં, જોયે આકાશ કે એથી પણ સ્વર્ગ વગેરે ઉપર શ્લોકમાં; નીચે પાતાળ વગેરે અધોલોકમાં, આ બ્રહ્માંડની કેવલ અંદર જ, તેમ જ આ વિશ્વની આસપાસ બધું જહાજ, અથવા પૂર્વપર-એટલે પૂર્વ દિશામાં કે પશ્ચિમ દિશામાં અથવા પહેલાં હતું ને અત્યારે નથી હતાં હવે પછી હશે એવા પૂર્વાપર સંબંધવાળું એ છે એમ નથી; સુતિ કહે છે કે “આકાશવા સર્વગતશ્ચ નિત્ય.” આકાશના જેવું સર્વવ્યાપક અને એ નિત્ય છે; ઉપરાંત “મહતો મહીયાન્” એટલે એ મોટામાં મોટું છે; આવું એનું સર્વવ્યાપકપણું હોવાથી કોઈ એક જ સ્થિતિમાં, સ્થાનમાં કે સમયમાં એ છે, અને બીજી દશા, દેશ, કે કાલમાં એનું અસ્તિત્વ નથી એમ નથી. આવું હોવાં હતાં એ ઉપર નીચે ક્યાંય પણ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નિરાસુના સ્પૃહ, સદ્ગમ, કારણ-એવા ત્રણે દેહોમાં એ જોતપોત છે, અણુએ અણુમાં છે; એના પ્રત્યેક ભાવમાં છે; સમસ્ત વૃત્તિઓનું એ અધિષ્ઠાન છે; એના જીવનનું જીવન, પ્રાણનું પ્રાણ; અને આત્માનો પણ આત્મા છે; કારણ કે જ્યાં એના વિચાર કરવા બેસીએ એટલે ભુદિ ગળી જાય છે; ભાવભક્તિથી એના પર પ્રેમ કરવા જઈએ ત્યાં હું-તુંના બેદ સમા જાય છે; ત્યારે એ -છે કેવું? આચાર્યદેવ કહે છે કે, એ એક જ છે, એના વિના ‘પ્રીતું’ કશું નથી; તેથી જ્યાં બે હોય ત્યાં એને અમુક ઢેકાણે, આવું કે તેવું એમ કહી શકાય. પણ આ તો બધી, બે, કે પાંચ પચ્ચીસની વાતો બધે પડે, ત્યારે એક, કેવલ અનુભવગમ્ય જે સત્-ચિત્-આનન્દધન, શિવ-કલ્યાણ-સ્વરૂપ રહે છે એટલે એમ નિશ્ચય માગ છે કે એ જ આ બધા વિશ્વનું કારણ છે, બધાં કારણોનું મહાકારણ છે, અને બધાં કાર્યોનું એ કારણ છે, તે હું અને મારું અસ્તિત્વ, પણ બ્રહ્માંડમાં એક જ કાર્ય તરીકે જોગવાય તો મારું કારણ પણ એ જ છે; આમ કાર્ય અને કારણના અબેદને લીધે હું કેવળ, શિવસ્વરૂપ જ છું એ સિદ્ધાન્ત છે. (૫)

અહીં આનંદ મેળવવા માટે તે આનંદની આડું જે આવરણ હોય તે દૂર કરવું જોઈએ.

તે આવરણ અભાકાર વૃત્તિથી દૂર થાય છે.

અભાકાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે નિદિધ્યાસનની જરૂર રહે છે. નિદિધ્યાસન એટલે સમતીય પ્રવાહ રાખવો અને વિગતીય પ્રવાહ દૂર કરવો.

૧-૪ નિદિધ્યાસન બગાડર યજ્ઞ સકે તેટલા માટે અવશ્ય અને મનનની જરૂર છે.

અવશ્ય અને મનનમાં પ્રીતિ થવા માટે વિવેક, વૈમન્ય, પૃત્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતાની જરૂર છે. એ ઉપયોગી વાત શાસ્ત્રોમાં વાગ્વાદ આવે છે અને જિજ્ઞાસુઓ સંભળે છે, છતાં તે તરફ પૂરવું ઘણું આપતા નથી અને પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વગર કોઈ મહાત્મા આવી માયા ઉપર હાથ મુકી દે અને અમારો સંસાર એવો ને એવો રાખીને આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવી આપે એવી વામણામાં ઘણા જિજ્ઞાસુઓ નકામો વખત ખુએ છે. જે કોઈ મહાત્મા મળે તેને જિજ્ઞાસુઓ પૂછે છે કે મનને વશ કરી રીતે કરવું ? એ પ્રશ્ન ધણી જરૂરી છે, ઉપયોગી પણ છે છતાં તેનો ઉત્તર અધરો નથી. ગીતામાં, ભગવાન પતંજલિના યોગદર્શનમાં અને શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં સ્પષ્ટ કહેવું છે કે અભ્યાસ અને વૈમન્ય વગર મનનો નિગ્રહ ઘણું સહે તેમ નથી—તેથી જિજ્ઞાસુઓએ અભ્યાસ વધારવો જોઈએ અને સંસારના મુખમાં વૈમન્ય પણ વધે તેમ રહેવું જોઈએ. જોડું મુખ હોડવા વગર સાચા મુખનો માર્ગ ખુલ્લો થશે નહિ. સંસારના મુખ દેહનું અભિમાન વધારે છે અને દેહનું અભિમાન એ આત્માના મુખ માટે મોટામાં મોટું વિઘ્ન છે.

૧૬-૧૭ જિજ્ઞાસુઓ એમ પણ પ્રશ્ન કરે છે કે સંસારમાં પણ ભગવાન છે તો બપવદાર અને પગથાઈ જો સારે ત્યાં માટે ન રહી સકે ? તેનો ઉત્તર પણ આવી સમય તેવું છે.

તમારે સંસારમાં રહેવું હોય તો રહો પણ તમારામાં સંસાર રહેવો જોઈએ નહિ એ મુખ્ય સરત છે. સંસારમાં રહીને પોતાનામાં સંસાર રહેવા ન દેવો એ કામ બહુ અઘરું છે અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા વિગ્ધ જ દરી શકે છે તેથી સંસારમાં રહેવા છતાં અદ્વ સંસાર પેસી ન જાય તેટલા માટે સંગમાં અને સસારી વાતોમાં બહુ ધ્યાન રાખવું પડશે. એટલું જ નહિ પણ વ્યવહારમાં સાચું બોલવું, નીતિથી ચાલવું પડશે અને કામ, ક્રોધ અને લોભ વિગેરે છૂતવા પડશે. તેમાં કેટલીક વાગ અગવડો આવશે છતાં સંસારી લાભ કરતા પોતાનો સ્વભાવ સુધારવો એમાં અન તગણો વધારે લાભ છે. કામ્ય કે બ્રહ્મનો આનંદ જેવું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તે જ લક્ષ્ય શકે છે. તેથી દરેક પ્રકારના વ્યવહાર ઉપર, દરેક પ્રકારના વિચાર ઉપર ચોક્કસ રાખવી પડશે. આ લોકના તથા પરલોકના બધા સુખની ઇચ્છા છૂટી જાય તેને વૈરાગ્ય કહે છે. એવો વૈરાગ્ય ડેળવવા માટે જ સંસાર છે. તેમાં ક્ષણે ક્ષણે ખૂસો થાય છે અને તે સુધારવી પડે છે. જેનામાં વૈરાગ્ય બરાબર નથી આવ્યો તે જો કર્મ છોડી દેશે તો વિશ્લેષ રહિત થશે નહિ. જ્યાં સુધી સંસારના સુખમાં જરા પણ નય છે ત્યાં સુધી જિજ્ઞાસુનો સંસાર જશે નહિ.

૧. હરણમાં પ્રીતિ રહી નહિ તો હરણ થવું પડ્યું હતું તેવી જ રીતે િ સુધી વાચનાનો 'વા' રહી જશે ત્યાં સુધી તે માણસ સંસારમાં ગહેવાને લાયક રહેશે.

એટલું ખરું છે કે સંસારમાં રહીને ભક્તિ કરવી એ જાંઠ ઉપર બેસીને હોઠ પીવા જેવું છે અથવા પાવખાનામાં બેસીને ફૂવની સુગંધ લેવા જેવું છે. તેમાં વારંવાર વિદિના આવ્યા કરે છે તેથી જેના સંજોગો અનુકૂળ હોય તેમણે સત્સંગમાં ગઈને પોતાની વૃત્તિ વધારે વેગથી આત્મા તરફ વાળવી જોઈએ-જોમના સંજોગો અને પ્રારબ્ધ એવાં હોય કે સંસાર છોડાતો ન હોય અને છતાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પણ રહેલી હોય તેમણે સંસારમાં રહીને વ્યવહાર શુદ્ધ કરવો જોઈએ અને તે શુદ્ધ દરવામાં જે મુરડેથી આવે તે બધી સફળ કરવી પડશે. જેને જિયું જીવન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેનું જીવન સામાન્ય માણસના જીવન જેવું રહી શકતું નથી. પણ જો સંસારની વાતોમાં એટલે દૈતની વાતોમાં બહુ રસ આવશે તો બીજા માણસોને એમનામશે કે

આને આવી વાતો ગમે છે તેથી તેવી વાતો વધારે પ્રમાણમાં આવશે અને અદ્વૈતભાવ ટકવાં દેશે નહિ.

ધણા એમ પણ પ્રશ્ન કરે છે કે જો બ્રહ્મ અને સંસાર બુદ્ધિ નથી તો આટલી સંભાળ રાખવાની શી જરૂર છે ? જો બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે તે જ સંસારનું સ્વરૂપ છે—આ અને તે કાંઈ બુદ્ધિ નથી. મેદ જાનાસ્તિ કિંચન એ વાત સાચી છે પણ સંસારનાં કામોમાં એ ભાવ કેટલો વખત ટકે છે તેની ખાતરી કંઈ જોઈએ. સંસારનું વાસ્તવ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે પણ જેવો ઉપાધિ-વાળો મંસાર સામાન્ય માણસની દ્રષ્ટિએ દેખાય છે અને જેવા રાગદ્વેષ અને કામક્રોધ સામાન્ય માણસના અનુભવમાં આવે છે તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નથી અને તે મંસારનું વાસ્તવ નથી, પણ ઉપાધિના ધર્મ છે. જે ધર્મ કાચગ રહે તેવા ન હોય તેને ઉપાધિના ધર્મ કહે છે; તેથી જિજ્ઞાસુઓ માટે સત્ અને અસતનો વિવેક કંઈ એ પહેલું મુખ્ય સાધન છે અને અસતમાં વૈરાગ્ય રાખવો એ બીજું સાધન છે. એ વૈરાગ્ય ટકાવવા માટે યત્ન પતિ એ ત્રીજું સાધન છે અને સાથે સાથે અસતથી છૂટવાની ઇચ્છા રાખવી એ ચોથું સાધન છે જેને મુમુક્ષુતા કહે છે. એટલાં સાધન તૈયાર કરીને અવશ્ય-મનન અને નિદિધ્યાસન થાય તો તેના પરિણામમાં બ્રહ્માકાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થશે, તે વૃત્તિ આવરણભંગ કરશે અને સ્વચ્ચનો પ્રકાશ અને આનંદ મેળવવા માટે જગ્યા ખાલી કરશે.

વૃત્તિનો સ્વભાવ એવો છે કે જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી વૃત્તિ થાય તો જ આવરણ ભંગ થાય છે. બધું બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં જેની વૃત્તિ વારંવાર જગત-આકારિ થઈ જાય તેનામાં કદિપત આવરણ ઉજીં થાય છે; કારણ કે જેવી વસ્તુ છે તેવી તેની વૃત્તિ થતી નથી તેથી વૈરાગ્યની સાથે સાથે અભ્યાસની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલા વૈરાગ્યથી કામ નહિ થાય અને એકલા અભ્યાસથી પણ કામ નહિ બને. બન્ને વૈરાગ્યવાળા અભ્યાસીની નિંદા કરે છે અને બન્ને અભ્યાસી વૈરાગ્યવાળાની નિંદા કરે છે. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એવા પ્રકારનાં જોઈએ કે સંસાર ઉપર રાગ ન થાય તેમ સંસારને દ્વેષ પણ ન થાય, સંસારના સુખ ઉપર દોષ બુદ્ધિ આવવી જોઈએ પણ સંસારના માણસો તરફ દ્વેષ બુદ્ધિ આવવી ન જોઈએ. એ કામ અવરૂં છે છતાં કંઈ પડશે તે

સિવાય ખરેખરી સમતા કેળવી શકાયો નહિ. સમતા એ જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે.

અભ્યાસમાં મદદ માટે શુરુ જોઈએ. ગયા અંકમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે જો જિજ્ઞાસુમાં સાચી ચઢા દસી તો તેને ચોખ્ખા શુરુ જરૂર મળી જશે. તેથી સૌથી પહેલી જરૂર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની છે. તે દસી તો ઈશ્વરકૃપા, કે શુરુકૃપા મળતાં વાર લાગશે નહિ.

અભ્યાસ માટે કયા અંચ વાંચવાથી તગ્ત જ મોક્ષ મળી જવ, એ પ્રશ્ન જરાજર નથી. ઉપર કહ્યું તેમ એકલા વાચનથી કાંઈ વળતું નથી. અવન, મનન અને નિદિધ્યાસન-દ્વારા કરેલા સમતીય વૃત્તિ પ્રવાહનું નાનું અભ્યાસ છે અને એવા અભ્યાસની મદદમાં સાથે સાથે વૈરાગ્ય જોઈએ. માન પુસ્તકો વાંચવાથી અથવા કોઈ સાધુ પાસે જઈ ચર્ચા કરવાથી કાંઈ પ્રગતિ પતો નથી. હાથ પુસ્તકોની સંગવડ જાદુ વધી ગઈ છે તેથી માણસો વાચે છે પણ પશુ તેવું મનન કરી જીવનમાં પરિવર્તન કરતા નથી. તેથી એ કે વખત સામાન્ય પ્રકૃતિના માણસોના સગથી અસગ રહી પોતાના સ્વભાવ જરાજર તપાસવાની જરૂર છે. જે રાગની જરાજર ચિકિત્સા અને દવા કરવામાં આવી હોય તો તે રાગ વાર વાર ઉઘડેા મારે છે. તેથી પોતાના સ્વભાવની જરૂર-પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે અને તે માટે એકાંતની પણ જરૂર છે.

કેટલાક એમ પણ પ્રશ્ન કરે છે કે અમારે શું 'આત્મ' ? શી પીણું ? કેમ વર્તવું વિગેરેનો ચોક્કસ ઉપાય કાંઈ જરાજર જતાવે તો કીક. તો તેના જવાબમાં લગવાને ગીતામાં સોળમા અધ્યાયમાં જે દેવી પ્રકૃતિનું પાલન કરવાનું સમજાવેલ છે તે પ્રમાણે પાલન કરવું અને આશુરી પ્રકૃતિ છોડવાનું કહેલ છે તે પ્રમાણે આશુરી પ્રકૃતિને વશ કરવી જોઈએ. ખાવાપીવા માટે પણ ગીતાના ૧૭ મા અને ૧૮ મા અધ્યાયમાં ખાનપાન અને વર્તનના નિયંત્રાત્મક બેદ જાદુ રૂપથી તે આપવામાં આવેલ છે. તે પ્રમાણે રહેણીકરણી જાહેરવી. હાલની સુલો અને કાલેજોમા સત્વગુણી જીવન, રજોગુણી જીવન અને તમોગુણી જીવન કેને કહેવું તે સમજાવવાની ખાસ જરૂર છે. અંગ્રેજી કેળવણીમાં એ ઉપયોગી બાજત બાર દૈનિક અથવા જરાતરા પણ સમાન-વવામાં આવતી નથી.

કેટલાક એમ પણ માની જોડેલા છે કે કોઈ સદો કમી હોના રીખીયા

કમાણું તેમાંથી સો બસો દાનમાં વાપર્યા એટલે ધર્મે પૂરે થઈ ગયો અથવા કોઈને પુસ્તક લઈ આપ્યાં, અને કોઈને બે પુસ્તક ભણાવ્યાં એટલે ધર્મનું કામ પૂરું થઈ ગયું.

બીજાને મદદ કરવી એ સારો ગુણ છે પણ તેનાથી પોતાનો સ્વભાવ સુધરે છે કે નહિ તેની બરાબર તપાસ કરવી જોઈએ. જે સેવા રાગદ્વેષ અને અહંકારપૂર્વક થાય છે તેનાથી સેવા કરતાં જતાં સ્વભાવ સુધરવાને બદલે ઊલટો બદલે-બગડે છે. રાગદ્વેષ અને અહંકારપૂર્વક આપેલા લાખો કપીઆના દાનથી પણ દાન આપનારને ચિત્તમાં શાંતિ મળતી નથી. શાંતિનો મુખ્ય આધાર પોતાના અતિશયની રિયલિટી ઉપર છે અને તે માટે સત્સંગ અને સહવર્તન બરાબર રહે છે કે નહિ અને કુર્સંગ અને કુવર્તન છૂટે છે કે નહિ તેની ખાસ સલાહ રાખવી પડશે. મનુષ્યની નિદ્રા એ એક જાતનું મુદ્દ છે, તેમાં હાર જીત થયાં જ કરશે. પણ ખરો સત્યાગ્રહી સત્યનો આગ્રહ રાખે છે, જે જોડા છે તે માત્ર આગ્રહ ગણે છે અને સત્યને બૂલી નાંખે છે. તેથી સાચો સત્યાગ્રહી સત્ય અસત્યનો વિવેકી હોય તો જ સત્યાગ્રહી થઈ શકે છે.

વળી ઠેટલાક નિઃશસ્ત્રો કેવલ પ્રારબ્ધવાદી તો ઠેટલાક પુરુષાર્થવાદી થઈ ગયા હોય છે અને ઠેટલાએક તે બેમાં કોણ સાચું તેના ઝઘડામાં નકામો વખત ગુમાવે છે. ખરી રીતે પ્રારબ્ધ બે પ્રકારનું છે. મંદ પ્રારબ્ધ પુરુષાર્થથી નુકે છે. જો એકલું પ્રારબ્ધ સાચું હોય તો વૈદક શાસ્ત્ર અને ધર્મ શાસ્ત્ર નકામાં થઈ પડે. તેથી પુરુષાર્થ કરી મંદ પ્રારબ્ધ તોડવું જોઈએ. પૈસા કમાવા માટે માણસો પુરુષાર્થ કરે છે અને આત્મગાન કોઈ સાધુ માથે મુકીને આપી દે તો કીક એવું ઈચ્છે છે, તે ભૂલ છે. આત્મગાન માટે વધારે પુરુષાર્થની જરૂર છે. જે ધર્મ પહેલાં જે લાગે કર્યાં હોય તેનું કળ આવશે તો તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગશે પણ તેવા બાવમાં ભળવું નહિ અને પોતાના આત્માની શક્તિનો ઉપયોગ કરી ખરાબ લાવને અટકાવી સારા ભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ પુરુષાર્થ છે. જીવમાં પ્રત્યક્ષતા જેવો જ સ્વભાવ છે પણ તેનો ઉપયોગ ન કરેલો હોય ત્યારે તેની ખબર રહેતી નથી. ઉપયોગ કરવાથી ખબર પડે છે.

ખરી રીતે જીવ જહાસ્વરૂપ જ છે, પણ તેને પોતાના સ્વભાવની ખબર નથી અને અધિકારી થઈને નિશ્ચય કરેલો ન હોવાથી “ હું હું ” કરતો બદ

નાનો બની બેસે છે. જેમ સ્વપ્નામાં મોટા મટીને નાનો થાય છે, વિષુ મટીને
 હલકો થાય છે તેમ અત્યંતમાં પણ તેવું જ બને છે. નિરાકાર બ્રહ્મસ્વરૂપને
 જન્મ નથી, મરણ નથી, તે સદા સત્ત્વિત આનંદરૂપ છે. એ સ્વરૂપ સૌનું છે
 છતાં જેને તે માટે ખરી ધમરા લાગી નથી તેના અનુભવમાં તે આવશે નહિ.
 જેને ખરું દર્દ થાય છે તેને દાકતર મળી રહે છે અથવા તે મેળવી લે છે.
 જેને ખરી ભૂખ લાગી હોય છે તે ગમે ત્યાંથી ખાવાનું મેળવી શકે છે

કેટલાક જિજ્ઞાસુઓને વળી સિદ્ધિઓનો મોહ હોય છે. ત્યાં કાર્તિક સિદ્ધિ
 કે ચમત્કાર જેવું જણાય ત્યાં જ બહુ ભકિત કે જ્ઞાન દર્શી એવું ઘણું
 માની લે છે; પણ ડાહ્યા માણસો સમજે છે કે સિદ્ધિમાં દ્વૈતભાવ રહી જાય
 છે, તેથી ભગવાને શાસ્ત્રોમાં ઘણી જગ્યાએ ચેતવણી આપેલી છે કે સિદ્ધિના
 મોહમાં પડવું નહિ. કેટલીક સિદ્ધિ કેટલાકમાં જન્મથી હોય છે જેમકે પક્ષી-
 ઝોમાં ઊડવાની સિદ્ધિ જન્મથી હોય છે. કેટલીક સિદ્ધિઓ તપથી પ્રાપ્ત
 થાય છે, કેટલીક એકાગ્રતાથી, કેટલીક મનથી અને કેટલીક ઓપધીથી
 પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક યોગવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ બધી સિદ્ધિઓ
 ખરા જ્ઞાનમાં અને ખરી ભક્તિમાં અતગમ્ય રૂપ છે. એક મહાત્મામાં ઘણી
 સિદ્ધિઓ હતી. તેણે તેનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો હતો. છેવટે શરીર છોડતી
 તે તેણે કહેલું હતું કે સંસારી માણસને સસાર છોડવો સહેલો છે પણ

દવાળાને સિદ્ધિનો મોહ છોડવો એ કરતા પણ કઠણ છે. શવજીમાં
 અટલી સિદ્ધિ અને શક્તિ હતી કે તેણે દેવાને પણ વશ કર્યા હતા છતાં તે
 રામની શક્તિ આગળ હારી ગયો હતો. જેનામાં જ્ઞાન ન હોય, ભકિત ન
 ન હોય, જે દુગયારી હોય તેમનામાં પણ સિદ્ધિઓ આવે છે તેથી જિજ્ઞા-
 સુએ બહુ સાવધ રહેવાનું છે. કેટલાક સિદ્ધિવાળા મોઢન પ્રસાદ કે પાણી
 આપીને વશ કરી લે છે, મોઢ આવેલું પાન આપી બીજાને વશ કરી લે છે.
 કાંઈ મંત્ર શક્તિથી બીજાને વશ કરી લે છે, કેટલું ઓપધીથી ચમત્કાર બતાવી
 શકે છે પણ એ બધા પ્રયોગોમાં દ્વૈતભાવ અને રામદેવ જરૂર રહી જાય છે.
 દ્વૈતભાવ રહી જાય છે ત્યાં બધા પ્રભુરૂપે બેઠા રામતા નથી અને તેથી ત્યાં
 સાચી ભકિત નથી અને સાચું જ્ઞાન પણ નથી.

કાંઈ સાધુએ એક જિજ્ઞાસુને કહ્યું કે “દુ” તમને આમુક વખતમાં

ભગવાનનાં દર્શન કરાવી આપું. " એવું કહાય એકાદ વાર બને તેપણુ જ્યાં સુધી શિષ્યનું અંતઃકરણ સુદ્ધ થયું હોતું નથી ત્યાં સુધી એવું દર્શન નિત્ય ન રહેતું નથી અને જીવનમાં પરિવર્તન ન થાય તો એવા દર્શનથી વિશેષ લાભ મતો નથી. માણસના જીવનનો મુખ્ય હેતુ ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજીને તે-મથ યજ્ઞને તેનો આનંદ લેવાનો છે. જે ભગવાન દર્શન આપીને પાછા જતા રહે તે ભગવાનનું સાચું સ્વરૂપ નથી. જ્યારે ભગવાનના સાચા સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તે સ્વરૂપ પાછું જતું રહેતું નથી, તેથી જિજ્ઞાસુઓએ આવી જામતોમાં ઘણી સંભાળ રાખવાની છે.

ઢાઈ કહે છે કે અમુક સાધુએ મને પરીક્ષામાં પાસ કરાવી આપ્યો. ઢાઈ કહે છે અમુકની કૃપાથી અમુક દરદ મરી ગયું. ઢાઈ કહે છે કે અમુક સાધુની કૃપાથી મારા વેપારમાં મને ઘણો ફાયદો થયો. વિગેરે વિગેરે. એવું કહાય ઠાકતાક્ષીપ ન્યાયે બની શકે છતાં પણ એ બધા સંસારી લાભ છે. તેવા લાભ આપવા માટે ઢાઈ સાધુને કહેવું અને સાધુ તેવા લાભ આપવામાં ખેતાની વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે તેમાં બંને માટે અંતે સારું પરિણામ આવતું નથી અને બંનેની જીંદગીનો સારો લાભ નહોતો મળ્યો છે.

વળી સત્સંગ કેમ કરવો તે જિજ્ઞાસુએ ખાસ જાણવું જોઈએ. કેટલાક જિજ્ઞાસુઓ સાધુઓ પાસે જઈને તરત વ્યવહારની વાતો કહે છે. તેનાથી સાધુને નીમી દયામાં આવવું પડે છે. સારા જિજ્ઞાસુઓ વ્યવહારની વાતો અટકાવીને, સાધુઓને સારા પ્રશ્ન પૂછીને, સાધુને સારી દયામાં લાવીને પછી તેની પાતેથી સારા ઉત્તર મેળવી લે છે. માટે જ્યાં સત્સંગ માટે જવું ત્યાં પહેલાં થોડીવાર ચાતિથી બેસવું. પછી વ્યવહારની વાતો ચાલતી હોય તો ઢાઈ સારો પ્રશ્ન પૂછીને તે વાતો બધે કરાવવી. બધા સાધુઓ હમેશાં બધે વખતે ઉંચી દયામાં બેઠેલા હોતા નથી. જેમ સંસારના પ્રેમ માટે અનુકૂળ વખત જોઈએ છે તેમ જાતના આનંદ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર કરવું પડે છે. સારો સત્સંગ કેમ મેળવવો તેમાં ઘણી કળાની જરૂર છે. જે જિજ્ઞાસુમાં તે કળા ન હોય તો સારા સાધુ પાસેથી પણ ઢાઈ લાભ મળતો નથી.

તે ઉપરાંત બધાના ગુણ જોવાની ટેવ રાખવી; પણ દોષ જોવાની ટેવ ન રાખવી. જ્યાં ઢાઈનું વર્તન જાદુ દોષચાતું હોય અને તેનો સંગ કરવો પડે

એવી સ્થિતિ હોય ત્યારે એવા સંજોગમાં અસંગ રહેતાં શીખવું. સત્સંગ એક ક્ષણ એ છે કે તે ખોટા સંજોગમાંથી દોડાવે છે.

સત્સંગ વગર પોતાની, ભૂયોની ખજાર પડતી નથી. અને પોતાના અધિકારની પણ ખજાર પડતી નથી તેથી જિજ્ઞાસુએ સત્સંગ ચાલુ રાખવો જોઈએ. ક્યાં સત્સંગ સારો મળી શકે ? એ પ્રશ્ન ઘણા જિજ્ઞાસુઓના મનમાં યાદ છે, અને તે પ્રશ્ન બ્યાજબી છે. પણ છતાં જો તેની દૃઢ જિજ્ઞાસા હશે તો તેને યોગ્ય સત્સંગ મળી રહેશે. જેમ રેડીઓની જેમી વેલવેન્ડય મૂકીએ તે પ્રમાણે ગાયન તેમજ પકડાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જેવી જિજ્ઞાસુની શક્તિ દૃઢ હોય, જેવા તેના અધિકાર હોય તે પ્રમાણે સત્સંગ મળી રહે છે.

કેટલાક સંસારી માણસો એમ પણ પ્રશ્ન પૂછે છે કે સાધુઓએ અમને અધિકારી બનાવવા જોઈએ, થોડે અંશે એ કામ થઈ શકે છે પણ બધાને અભ્યાસના અધિકારી બનાવી શકતા નથી. તેવું ખરું કારણ એ છે કે બધાને અભ્યાસ જોઈવું નથી પણ સંસાર ગમે છે. જેમને સંસાર ગમે છે તેમને અભ્યાસના અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. દાખલા તરીકે જો અભ્યાસની ઉંચી વાતો હાથની હાઈસ્કૂસો કે કોલેજોમાં કરવા જઈએ તો 'વિદ્યાર્થી' વિદ્યાના અર્થી હોવા છતાં તે વાતો સમજી શકતા નથી. આપણાં જોમાં તો જે વિદ્યાર્થી શુદ્ધિત મળે તેને વિદ્યા શહેવામાં આવેલ છે. હાથની હાઈસ્કૂસો અને કોલેજોની વિદ્યા એ માત્ર શાસ્ત્ર મેળવવાની વિદ્યા છે. તેનાથી જીવ, જગત અને ઇશ્વરનાં તત્ત્વ સમજતાં નથી એટલું જ નહિ પણ તે વિદ્યાના સંસ્કાર અભિવિદ્યા મદલ્ય કરવામાં આગ આવે છે. જ્યાં ધર્મ પર્વ કુધી દેવતું સિદ્ધાન્ત મળેલ હોય, અને તેના સંસ્કાર પડી ગયા હોય ત્યાં અદ્વૈતની વાતો સમજવા જેટલી શક્તિ રહેતી નથી. એવી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિની જરૂર છે. હાથની વિદ્યા અંતઃકરણની શુદ્ધિ તરફ મહુ જ્ઞાન આપતી નથી, તેથી કુધારા ઉપર કુધારા કરવા પડે છે. આગળના પખતમાં જીવન જગડે નહિ તેની સંભાળ રાજ્યાતથી રાખવામાં આવતી હતી.

મુખ્ય મુરકેલી એ રહે છે કે ઘણા જિજ્ઞાસુઓને અભિજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવા પહેલાં તેમને સંસાર બહુ વધી જાય છે અને પછી એવી એટલી ઇચ્છા

થાય છે કે અમારો મંસાર એમ ને એમ રહે અને જાહનો આનંદ પણ મળી
 જાય. પણ તેઓએ સમજવું જોઈએ કે જેમ સ્વપ્નાની વસ્તુઓ અને
 સ્વપ્નાના મંબંધ રાખીને જાગી શકાવું નથી, તેવી જ રીતે જાગૃતતા ખોટા
 અને મિથ્યા સંબંધ રાખીને જાહદસા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તેથી જુના
 જાન બાળકાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. એ કામમાં પોતાના પુરુષાર્થની
 જરૂર છે. સત્યગથી તે કામમાં મદદ થાય છે પણ પોતાના સ્વપ્નામાંથી
 પોતે જ જાગવું જોઈએ. પોતાની ભૂલો સોમવાની અને તે દૂર કરવાની તૈયારી
 રાખવી અને ને દૂર કરવી એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે. અરીસો સાફ કર્યા વગર
 જેમ મોઢું બરાબર તેમાં દેખાતું નથી તેમ અશુદ્ધ ચિત્તમાં જાહનો સ્વાસ્થ-
 ત્વ મંદ થઈ શકે નથી. વેપાર અથવા નોકરીમાં જોડું બોલવાથી કદાચ બે
 પૈસા વધારે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પણ તેનાથી અંતઃકરણ એવું મહિન થઈ જાય
 છે કે જાહજાનની વાતો તે ગાણુસ સમજી શકે નથી. તેથી બધો બ્યવહાર
 પ્રમાણિકપણે શુદ્ધબુદ્ધિથી કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને તેવું અંતઃ-
 કરણ જાહજાનની વાતો સમજી શકે છે અને જીવનમાં ઉતારી શકે છે.

વળી દાહના ધણા માણસો શાઓનો અભ્યાસ કરતા નથી અને ન્યુસ-
 પેપરોનો અભ્યાસ વધારે કરે છે તેથી જે કાંઈ પુસ્તકમાં અથવા માસિકમાં
 રાજદ્વારી આવતો આવે તો જ તેમને ઠીક પડે છે. ખાસ કરીને શુજરાતમાં
 તો રાજકીય વાતાવરણ એટલું ઘેરાયેલું રહે છે કે એવી વાતોમાં જ લેહિને
 બટુ રસ પડે છે અને જે વાતોમાં ધણા માણસોને રસ પડતો હોય તે જ
 જીવન જાણે કે સાચું હોય તેવી માન્યતા બંધાયેલી જાય છે. એવા મંરકાર-
 વાળાનાં મન મુગ્ધપ્રવાળાં રહે છે અને તે મનથી જાહજાનની વાતો સમજ-
 નામાં આવતી નથી, તેથી બધો આધાર અથવા મુખ્ય આધાર જિજ્ઞાસુઓની
 મનેદસા ઉપર છે. તે મનેદસા ઠીક કર્યા વગર ખાત્ર બધાંત્માં જે તે સાધુઓ
 પાસે આમતેમ આપવાથી જિજ્ઞાસુઓને કાંઈ ફળ મળતું નથી. શાઓમાં
 પણ અધિકારનો વિચાર પડેલો કરવામાં આવે છે. જાહજાનનાં ચારો અમુક
 પ્રકારના અધિકારી માટે જ છે-બીજાને તે ઉપયોગી નથી. જેને સંસારનું
 સુખ મળતું હોય એવા કોઈ માણસને જાહજાન હજી સુધી થયું નથી અને
 યાનું નથી. તેથી બધાં સારાં શાઓમાં અનુમંતિ અવગણનો નિયત

પહેલાં થાય છે. એટલે કે અધિકારી, વિષય, સબધ અને પ્રયોગન, એક વિચાર કર્યા વગર ચાલના આગળના સિધ્ધાંત સમજી શકતા નથી. પરંતુ સુખ અથવા પાસે છે પણ અથવા તેના અધિકારી નથી. જેને તે જોઈએ તેને પોતાનો અધિકાર જગત્ ઠરી લેવો જોઈએ.

આઘાત અને પ્રત્યાઘાત

લેખક - શ્રી. હેમન્ટકુમાર નીલકંઠ

આઘાત થાય મનને અઘડામણોથી

ના સ્પર્શવા પણ ઘટે મનને ઠગોથી.

જેવું સદા મનનું ઝેરવું ધરે તે,

તે દેવથી મન અલિપ્ત જમાથી રે'શે.

જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે આત્મચિંતાનથી આપણા પોતાનામાં જાણ ને જાણ પ્રવેશતા જઈએ છીએ તેમતેમ આપણને અનુભવ થતો જાય છે

કેરચૂલ અને સૂક્ષ્મમાં તાત્વિક ભેદ કશો નથી. એ તો અંધકાર અને પ્રકાશની માફક માત્રાઓની, અંશની, એક ઉત્તરોત્તર વિકસતી ને ચઢતા દરજ્જાની પ્રતી હારમાળા છે—series and gradation છે. આધાત અને પ્રત્યાધાતની બાબતમાં પણ આજ નિયમ લાગુ પડે છે. “જેવો આધાત તેવો જ પ્રત્યાધાત” એ જડ વસ્તુઓમાં પ્રચલિત નિયમ છે. ભોત ઉપર હાથ પછાડીએ તો જેટલા જેરથી પછાડયો હોય તેટલા જેરથી આગણુને વાગે. ૩ની બાબતમાં તેવું થતું નથી, પણ ત્યાં પણ જેટલા જેરથી ૩ દબાવીશું તેટલું તે સંકોચાશે. ઇચ્છાપૂર્વકનો પ્રત્યાધાત કરવો એ જડ વસ્તુનો સ્વભાવ કે શુભ નથી.

પણ જેમ એક દષ્ટિએ બેતાં સ્થિતિમાં ‘જડ’ જેવું કશું જ નથી, બંધું જ ઓછા વસ્તુ પ્રમાણમાં ચેતન્યમય છે તેવી જ રીતે આધાત-પ્રત્યાધાત સંબંધમાં પણ વિકાસ, ચેતન્યના વિકાસના પ્રમાણમાં, યતો જન્ય છે. પરુઓમાં, ખાસ કરીને નર નર્મિ પણ નારીજાતિમાં, અગ્નિમાં પ્રથમેલા કે રમતમાં કરેલા પોતાનાં અચ્ચાંનાં દુઃખ દેનારા આધાતો માત્રેમથી સહીસે છે. પણ એ જ મા બીજાનાં આધાતો પ્રત્યે ઉલ્ટા વિશેષ જેરથી પ્રત્યાધાત કરે છે. પરુઓમાં જે વેરવૃત્તિ સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે, તે પણ આધાત-પ્રત્યાધાતના ભૌતિક સિદ્ધાન્તનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. માનવીમાં પણ વેરવૃત્તિ છે ને તેટલે અંશે તે પરુ છે. માનવીમાં પણ જેમ નીચી કોટી તેમ, આધાત તેવો જ પ્રત્યાધાત અને શક્તિ હોય અને કદતો આધાત હોય તો વધારે દુઃખ દેનારો પ્રત્યાધાત-એવો નિયમ પ્રવર્તતો હોય છે. બહું કરનારનું પણ બહું કરનારના હિસ્સા માનવીમાં બને છે કેમકે માનવીમાં છેક હલકી જાતથી છેક હાંચી જાત સુધીનાં ચરોની શક્તિ હોય છે. વળી એવા બહું કરનાર ઉપર સંસ્કાર, પ્રારબ્ધ, ઇતર જનોનાં કર્મો વિગેરેના એવા આધાતો પડેલા હોય છે કે તેના પ્રત્યાધાત તરીકે જ તે અકિત-અવકિતમાં ફેર જોતો નથી અને સ્વભાવવચ્ચ સદાય રહીને ઉપકારનો બદલો અર્પકાર વડે આપે છે. પણ એકંદરે માનવી પરુ કરતાં આધાત-પ્રત્યાધાતના નિયમને ઓછો વશ હોય છે. પોતાની વેરવૃત્તિ શાંત કરવા અને આધાતથી ચતા દુઃખને શમવવા માનવીએ અનેક જાતનાં બીજાં બજો ઉત્પન્ન કર્યાં

છે: રૂઢિ, પોતાનો જ જાગૃત પ્રયત્ન, સંસ્કારશક્તિ માનવી પેલા વિશ્વ થોડો ધણો મુક્ત રહી શક્યો છે.

આવા જ ઠારણોસર મનુષ્ય પશુ જેમ જેમ ઊર્જાગમન થતું જાય છે તેમ તેમ આધાતની સાથેના એના પ્રત્યાધાતમા ફેર પડતો જાય છે. દુષ્ણ આધાતની સામે તરત જ વેગ જેવો પ્રત્યાધાત એ એની પ્રકૃતિની પ્રેરણા છે પણ એ જ પ્રકૃતિમાં સ્વવિકાસનો ગુણ રહેલો હોવાથી માનવીનું એક નિર્માણ (Destiny) હોવાથી તેનામાં ખીણ સાખી પણ પ્રેરણા રહેલી હોય છે ને તેના બગ પડે પેલા નિયમો માનવી પોતાને વશ રાખવામાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ શક્તિમાન થતો જાય છે ધણી વાર મૃતમાં અત્યંત તિરસ્કાર અને દેષ હોય પણ બહારથી મીઠાશયો વર્તતા માનવોએ આપણે જોઈએ છીએ તેઓ તેવું વર્તન રાખી શકે છે કેમકે તેમનામાં બુદ્ધિએ સમગત્યનું એક નવું બળ આપ્યું છે, ને તેથી તેઓ જાણે છે કે મીઠાશબધું વર્તન ન રાખવાથી તેમને પોતાને જ હાનિ થશે આ થયું કેરળ નિગારને સીમે આધાત-પ્રત્યાધાતના નિયમનું નિયમન, આગળ જતાં માણસ બુદ્ધિ અને કલ્પ બંનેનાં જોડોનો એકલો જમાવ કે વિકાસ કરતો થાય છે કે આધાત અને પ્રત્યાધાત રમ્યે તેથી અતર્પટો પધારે ને પધાર ગાદ થતાં જાય છે અને એવે આધાત અને પ્રત્યાધાત એ બે કિલાઓ જૂદી જ પડી જાય છે, આમા

ધર્મો પુરુષાર્થ, એકાગ્ર ચિંતન ને કુલજ વર્તન, પ્રભુકૃપા, ઈત્યાદિ અનેક
 સાધનોની આવરયકતા છે, તેમ છતાં એ શક્ય છે અને સાધ્ય છે. સદ્ગુણ-
 ધર્મમાં જે આધાતોથી ધણું દુઃખ લાગે તે અથવા તેવા જ પ્રકારના
 આધાતોથી એણું ને એણું દુઃખ લાગતું જાય અને છેવટે તો બિલકુલ
 દુઃખ ન લાગે એવી મનોદશા જરૂર ફળવી શકાય છે. પણ આ સ્થિતિ અને
 જેને નહોતર માનવી કહેવાય છે એવાની મનોદશા એ બેમાં ધજો ફેર છે.
 માનવીનામાં ગમે તે રીતે આનંદ બેળવવાની અથવા દુઃખને હળવું કરવાની
 કુદરતી પ્રેરણા હોવાથી કેવળ એવી સ્વભાવની પ્રેરણાને જ વશ થઈને કેટલાક
 માણસો અમુક જાતની આધાત તરફ જડમુઠા-નહોતર ધમ્મ જાય છે, અમુક
 જાતની અમુક માણસો પામેથી કઠોર વાણી સાંભળવાની તેવાઓને એવી ટેવ
 પડી જાય છે કે પછી તેમને તે બાજત દુઃખ નથી લાગતું. પણ આ તો કાચબો
 જેમ પોતાનાં અંગો પોતાની ટાલની અંદર સંકેલી લે છે તેવા જેવું છે. એ
 કંઈ આપવાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ માનસનું લક્ષણ નથી. પણ જ્યારે માનપૂર્વક
 સહનશીલતા કેળવાય છે ત્યારે ઉદ્દેગ તો ક્યાં જતો રહે છે એટલું જ નહિ
 પણ પ્રસન્નતા ધણી વધારે રહે છે, તે સાથે પોતાનું શ્રેય કેવી રીતે, કેવી
 જાતના વર્તનથી, થશે તેની ચૂઝ તેને પડતી જાય છે, ને કોઈપણ આધાતનો
 જવાબ તે નીચલા ચરના માનવી કરતાં જુદો જ રીતે વાળે છે. પછી તો
 માનપૂર્વક યોગ્ય રીતે આધાતનો પ્રત્યાધાત કરવાની એને એટલી ટેવ પડી
 જાય છે કે તે જ એનો સ્વભાવ થઈ જાય છે, અને આધાત આપનાર વ્યક્તિ
 પ્રત્યે પ્રેમ રાખીને તેનું ક્ષમાણુ જ થાય તેવી રીતે તે વર્તી શકે છે. આમ
 આધાત પ્રત્યાધાત વચ્ચે શુભહેતુનું અને આંતરૂર્ધિનું પદ આવી જાય છે.
 આવોસંતાત્મા આધાત કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રત્યાધાત તરીકે ગુસ્સો ન જ થાય
 કે એને નિર્દય-કઠોર-લાગે એવું વર્તન ન જ કરે એવું કંઈ નથી. સંતાત્મા
 અમુક આધાત પ્રત્યે કેવી જાતનું વર્તન રાખશે એ અગાઉથી કહેવું અશક્ય
 છે. એ તો પરિસ્થિતિને યોગ્ય અને સામાનું ક્ષમાણુ થાય એવું વર્તશે. પછી
 જગતની નજરે ભલે એ વર્તન યોગ્ય ન દેખાય. એનો એવો ગુસ્સો થવાનો
 કે કઠોર રીતે વર્તવાનો પ્રત્યાધાત પણ સહેતુક-માનપૂર્વક-હશે. એ કોઈ સ્વ-
 ભાવ-સ્થ નહિ હોય-પ્રકૃતિજન્ય નહિ હોય-પણ આમાનું ક્ષમાણુ થાય એવી

રીતે જ એટલા પ્રમાણમાં જ તે વ્યક્ત થતો હશે ને તેથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન જન્યૂતિપૂર્વક કગાયલો ક્રોધ હશે.

અલ્પજાત આવી જાતનું વર્તન પારખવું સહેલું નથી, પણ જેમ જે સાધક આંતર્યુદ્ધિ મેળવતો જાય છે તેમ તેમ એને પ્રકૃતિ-વશ પ્રત્યાધા અને સંતના સહેલુદ કલ્યાણકારી પણ પ્રકૃતિ-વશ જેવા જ દેખાતા પ્રત્યાધાત વચ્ચે રહેલો જાડો ભેદ સમજાવો જાય છે, અને અમુક પ્રસંગે કોને કેવી જાતનો પ્રત્યાધાત છે તેની પણ તેને સમજણ પડતી જાય છે. સામાન્ય રીતે તો માનવીનું વર્તન એટલું જાણુ પ્રકૃતિ-વશ હોય છે કે 'આધાત' શબ્દનો ૩૬ અર્થ તો "દુઃખ" કે "મારવું તે" છે. પણ આધાત એટલે કશાનું કશા સાથે અથડાવું, સંપર્કગા આવવું કે સંબંધમાં તેવો અર્થ પણ સત્તાત્માને વિશે ધર્મ શકે છે સદાય પ્રસન્નાત્મા હોવાથી, સમુદ્રનાં મોજ ખડકની સાથે પહોડાધને તતે જ "પ્રત્યાધાત" પામીને વેરવિખેર ધર્મ જાય છે તેમ એવા જગતની દૃષ્ટિએ દુઃખ દેનાર આધાતો તેવા સત સાથે અથડાતા પાછા ફરે છે અને આધાત કનારમાં જ તેનો પ્રત્યાધાન થાય છે. સંતની સામે વેર રાખનારની વૈરવૃત્તિ આવી જ રીતે પાછી ફરીને વૈરીને જ નુકસાન કરે છે, પેલા સતને શારીરિક હેમનગતિ જરૂર થાય, પણ દેહધી પર નથી તેને તે "હેરાનગતિ" લાગતી નથી, અને લાગે તો પણ એમાં તે

પ્રાગ્જ્ઞ જ ભોજવી લે છે એમ સમજીને રક્ષય રહે છે ને તરસ પણ ની, મનથી થતો નથી. બાગકે ઠડવી દવા પીતા રહે છે, પણ જામર વધતાં તેને ઝુલ્મીરણ રીતે તેવું દુઃખ જરા પણ લાગતું નથી તથા કેટલાક તો ટેવ વૈરવૃત્તિ હતાં તો મોં પણ વિરૂદ્ધ થવા દેતા નથી, તેના જેવું જ આ છે.

ધણી વાર આધાત-પ્રત્યાધાતનો નિયમ સાર્વત્રિક હોવા છતાં તેની ઉપર કોઈ બીજા ઉપરેલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિમાં જ એવો એક બીજો ગુણ છે કે કદાચ છે, તેમાં સમ્પ્રમનો પર ધર્મ સદાય છે. આધાતનો બદલો ગુસ્સામાં છે. સંયમે રહેલો એ અશ્લીયનું એ આધાત-પ્રત્યાધાતના નિયમને હજારા આધાત થાય ત્યારે તેનો બદલો પડી એ ક્યાંય જ જતાવે છે. એથી પણ વર વૃત્તિ જાહેરા દેવી, કેવો બાવ થવામાં પણ નથી.

દાણુની વાત છે એવો સંધિકને ૨

એક ગુંજન

વેદકવિઓએ તારાં ગીત ગાયાં: હજીયે મવાય છે—તોયે અધૂરાં પડે છે.
તારા ગૌરવને છાજે તેવાં રૂપકો, ઉપમાઓ—એ લાવવાં ક્યાંથી ?
તું જ તારું ગુંજન છે, રૂપક છે, ઉપમા છે.

અત્યુક્તિતને તો ત્યાં અવકાશ જ નથી.

અર્થુવ ?

ઓહો પડે છે;

દુદેશનના કારમા અંજાવાત ?

મતિમંદ લાગે છે;

નીલ આકાશ ?

ફદફદગી જણાય છે;

અધોર વન ? મમ વમરનાં ભાસે છે, અને આંધો મુગ્ધતા તેજપુર્ણ
દિક્ષા લાગે છે,

તારી જાંખીના વર્ણન કાજે.

આ અવનીપિંજરમાં સીમાજદ પડેલું જીવન નીરસ થઈ પડે છે,
એની સામે !

તારા અનુગળ પ્રભાપુર્ણ આગે અસ્પર્શન વિતાન મતિમૂઢ થઈ અવાદ
ભિભું છે.

કહે, કહે—

કોને તે તારો ભેદ બણાવ્યો છે ?

કોના અંતર અરિસાએ તારાં પુરુષપ્રતિબિંબ જીલ્યાં છે ?

અને ક્યાં છે તારો સ્પર્શ ?

મધુર પુષ્પની મુંવાળી પાંદડીએ ?

વિનમ્ર તલુખલાની ઘરમાળ ટાંચે ઉઘાસે હીચતા આકળમણિને ચમકારે ?

કે ઉન્નાત હિમાચલના ગર્વશુદ્ધિત શિખરે ઝળકતા મુકુટમણિ કા
હિમાકુરે ?

કમા સદ્માળી અંતરમાં તારા ધડબંદા ધડ્યા છે ?

શિશુતા, કે યા વિગ્ધ સાધુતા ?... .જેને કશું ન જોઈએ તેને તું મને
હે-સર્વસ્વ મળે છે.

અહો ! વિષેષિચિન્ત્રાણિ વિચેષિતાનિવા ।

—રમેશ રંગનાથ ગૌતમ બી. એ.

૬૫

‘ પથિક ’

સુખ પ્રવાસી ! એક જ મારી વાર :

સુખતાં વીતશે દુઃખની રાત.

કોણ તું ને કોણ સંબંધી, ક્યા છે તુંજ મુકોમ ?

પરિચયહીણા વિશ્વમાં તારે, આગળ ચાલવા દામ—સુખ

સાથી સંબંધી ચાર ધડીના, ચાર ધડીના જેલ;

માયા ને મમતા હોડીને જાણુ, રેલીતો જાણુ મહેલ—સુખ

પેદલી જર તું પુણ્યની સાથે, સાચો ધરી વિશ્વાસ,

એકસો જાને દૂર સુલકમાં, ત્યાં છે તારો નિવાસ.—સુખ

—મહોદયકૃમારે શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી

માન્યું હતું કે....

માન્યું હતું કે તારું સિંદાસન માન અવમાનના શિખરે કે ખીલમાં હતો; આજ સુધી પ્રયાસ થયો કે તને ખૂબ માનાંકિત કાવ અને સત્તાના આસન ઉપર બેસાડું, અથવા તો ખેતી પતિત ગણાતી પુણ્યની પધારીમાં ખોડાડું !

આજે જ્વલ્યું કે તું વિગમ લે છે, માનઅવમાનની બે બધંકર બેખડો વચ્ચેની પગદંડી ઉપર. મારું પ્રયાસ પણ એ જ માર્ગે પ્રભુ ! એ જ માર્ગે !

માન્યું હતું કે તારે મંદિરે શુભ તેજસ્વી કીર્તિનાં કે માનવતાનાં, પવને નગી પડતી નમ્ર ધ્વજઓનાં માન છે. આજ સુધી પ્રયાસ થયો નિષ્કલંક કીર્તિ અને પ્રજુભવ અપકીર્તિનાં વિજયચિન્હો લઈ આવી તારે મંદિરે ધરવાનો. આજે જ્વલ્યું કે તારું સ્થાન તો છે કીર્તિ અને અપકીર્તિના મદ્દા બધંકર પ્રવાહોની વચ્ચે ! મારું પ્રયાસ હો એ જ માર્ગે, એ જ માર્ગે, પ્રભુ !

માન્યું હતું કે તું પોટે છે શુભાશ મોગરાની પાંખડીઓ ઉપર કે જગતનાં દુઃખવ્યથાની કાંટાળી પધારી ઉપર; આજે જ્વલ્યું કે તારું સ્થાન છે પ્રબુશ્યા અને કંટકજની સદાયે હોડમાં ઊતરેલી આ બે નિશાણરી આરામશ્યાની વચ્ચે. મારું સ્થાન હો, મારું સ્થાન હો તારા શાસન નિઃશ્વાશભરી આ સચેતન શ્યા ઉપર-સચેતન શ્યા ઉપર પ્રભુ !

માન્યું હતું કે તારું હૃદય અંકિત યાય છે મોઈ રાધાના કૃષ્ણલાંબન ઉપર અથવા મોઈ ભગવાન ભૃગુના વિષ્ણુલાંબને ! માન્યું કે મેળવી લઈશ તારા ઉગ્ની પગમ પ્રભુચતા અભંગ પ્રજુવચેને કે મોરા બ્રહ્મત્વનાં સર્વવિજયી બ્રહ્મામૃતના સાંનિધ્યના અધિકાર. આજે જ્વલ્યું છું પ્રભુ ! કે તારા ઉરનો પરાગ વેરણો છે આ માનની વિશ્વાસભરી, અવમાનની અવિશ્વાસ, કીર્તિની સંતોષભરી, અપકીર્તિની આરતભરી, શુભાશ મોગરાની કમનીયતાભરી, તીવ્ર કંટકની વેદનાવડે જાગતી ગ્રહેતી આતંનાદભરી, સધાના રમણીય કૃષ્ણલાંબનની સમાધિસ્થ ઉન્મદભરી, અને ભૃગુના રિથર બ્રહ્મનાં બ્રહ્મયોગભરી આ સાંકડી ટેડી ઉપર. રથને રથને અહીં તો જડે છે તારા ઉરની પાંખડીઓનાં ઓંધાણ; દર દર બેસાવે છે, તે પાકવેશ પ્રભુપદ્મના પવગ્રામ; અને બે આવે છે-હવે તો સ્પષ્ટ દેખાય છે; આ આવતાં-આ સામે પડેલાં તારા વિરાટ રૂપનાં સ્વરૂપો ! આ માર્ગે જ-આ માર્ગે આત્મા, તારું પ્રયાણ હો ! પ્રયાણ હો પ્રભુ !

સૌ. કુસુમ ઠાકોર, એમ. એ.

ઉત્કૃષ્ટ જીવન

લેખક :—દયા. શ્રી અદ્વૈતાનંદજી

(ગતિકથી આગુ)

(૨)

ધર્મનો નિશ્ચય થયા વિના વ્યવહારના માર્ગનો સત્ય નિશ્ચય થતો નથી. ધર્મ એટલે શું ? તેનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે ? પ્રાચીન મતને અનુસરનારા ધર્મઠાડીઓ કહે છે કે જ્ઞાન, સંધ્યા વિ, નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મો કર્યા કરવાં તે જ ધર્મ છે. જેઓ આ ન કરે તેઓ માર્ગિક થવાનો દાવો કરી શકે નહીં. ભક્તો એમ માને છે કે ઈષ્ટદેવનું યથાવિધ પૂજન, અર્ચન વિ. કરવું ને શ્રવણ, કીર્તન, નાગરભગ્ય કરવું એ જ ધર્મ છે. જ્ઞાનમાર્ગીઓ કહે છે કે આત્મચિંતન કરવું એ જ ધર્મ છે. જેઓનું ગન રમ્ય સુષ્ટિમાં જ રમ્યા કરે છે તથા દેહની પર જેઓની દૃષ્ટિ જતી નથી તેઓને મન દયા, દાન એ જ ધર્મ છે. ધણાક એમ ગણે છે કે શરૂ જતાવે તે રસ્તે જ જવું ને તેમની આત્માનું વગર વિચારે પાલન કરવું એ જ ધર્મ છે. દાલના જમાનાના સુધરેલામાં અપનારા સજ્જનોના મત પ્રમાણે આવશ્યક કર્તવ્ય-કરજ એ જ ધર્મ (duty).

કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે ધર્મના બે વિભાગ કરી શકાય. સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ. સામાન્ય ધર્મ સર્વ દેશોમાં, સર્વ લોકોમાં એક જ પ્રકારનો હોય છે; જેમ કે સ્વત્ય ભોલપું, સંયમ રાખવો, નિઃસ્વાર્થી થવું, ચિત્તને વિશાળ બનાવવું, ભગવાનની ભક્તિ કરવી, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે નિરંતર પ્રયત્ન કરવો, ને સર્વ ક્રમો ભગવાનને અર્પણ કરવા; ઇત્યાદિ. વિશેષ ધર્મ જુદા જુદા છે. ઇશ્વરને ભગવાની રીતિમાં, આચારમાં, વિચાર-શ્રેણીઓમાં પ્રબેદ ધણો છે.

ધર્મનાં આનાં અનેક લક્ષણો જતાવવામાં આવે છે. એ ઉપરથી ધણા વિદ્વાનોએ એવો મત બાંધ્યો છે કે ધર્મ કેવળ શ્રદ્ધાનો વિષય છે, બુદ્ધિનો કે તર્કનો વિષય નથી. આ મતમાં તથ્ય ધણું છે. ધર્મ અનુભવનો વિષય છે. તેથી તર્કની મર્યાદામાં રમણ કરનારાઓને ધર્મનું તત્ત્વ સમજાતું નથી. બુદ્ધિથી નિર્ણય કરી પોતાના નિશ્ચયમાં અચળ શ્રદ્ધા રાખી તેથી પર જવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આનું નામ જ અધ્યાત્મ.

શ્રદ્ધા એ પ્રકારની હોય છે. જડ અને વિચારયુક્ત. જે વાતમાં આપણને મિલકતું સમજણુ ન પડતી હોય તેની બાજતમાં તે વિષયના બાહ્યારના વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખી તે મુઠ્ઠળ વર્તન કરવું તેનું નામ જડ શ્રદ્ધા, નાનાં બાળકો જેટલા વિષયો શીખે છે તે આ પ્રમાણે જ શીખે છે. આવી જડ શ્રદ્ધામાંથી કાલાંતરે વિચાર કરવાની શક્તિ ખીતે છે. તેથી જેમનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ ન હોય તેમનામાં આવી શ્રદ્ધા હોય તો તે ખોટી નથી. બીજા પ્રકારની શ્રદ્ધા ધણી ઉત્તમ છે. અને પ્રકારની શ્રદ્ધામાં ખામીઓ તો રહેલી જ છે. ધણી વાર એવું બને છે કે જે મનુષ્યના વચનમાં આપણે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીએ તે મનુષ્ય તેને યોગ્ય નથી હોતો ને આપણને ખરે રસ્તે દોરવાને બદલે ઊંધે રસ્તે દોરે છે. પોતાની જ દષ્ટિ પરિમિત હોય તેવો માણસ બીજાને મયાર્થ દોરવણી આપી રહે નહીં. એ વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ તુટી તો રહેલી જ છે. ધણા ખરા માણસોમાં શાંત અને સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કરવાની શક્તિ હોતી નથી. પોતાનામાં મયાર્થ નિર્ણય કરવાની શક્તિની ઊણપ હોય ને બીજાના વિચારો માન્ય ન રાખે તો પરિણામ વિપરીત જ આવે એ નિઃશંક છે. આમીએ તો ઉલ્લય પદ્ધતિમાં છે જ. પણ આ સંસારમાં શુવાત્માઓએ વિધિવિધ પ્રકારના અનુભવો કરીને જ આગળ વધવાનું છે. તેથી વિચારશીલ મનુષ્યે વિચારયુક્ત શ્રદ્ધાનો આશ્રય લેવો ને બાળવિત્તોએ જડ શ્રદ્ધાને વળગી રહેવું એ જ વિકાસનો માર્ગ છે.

સંસારમાં જન્મ લઈને આત્મચાન ન પ્રાપ્ત થઈ તો જન્મ વ્યર્થ ગયો એ તો શિદ્ધ વાત છે. તેથી જ ઉન્નત જીવનો-ધર્મનો-વિચાર ઓપુરુષ બંનેને ઈર્ત્ય છે. આ ઉપરાંત અચળ શ્રદ્ધાની પણ જરૂરિયાત છે. શ્રદ્ધા

વિના કોઇ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે મહાન કાર્ય કરવાનું
આત્માર મુખી થઈ ગયા છે તેઓની આત્મશ્રદ્ધા અસાધ્ય હોય છે. આવી
વિશ્વાસ હોય ત્યારે જ વિચાર પ્રમાણે આચરણ થઈ શકે. જે ધર્મશ્રીઓ
આત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે છતાં પોતે જ કરેલું હોય તો તેમના વચનોમાં
વિશ્વાસ બેસે નહીં. જે માન્યમાં પોતાના વિચારોને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ
આપવાની શક્તિ હોય છે તે જ જીવનજોતું નેતૃત્વ લઈ શકે છે અને પોતાની
જીવનમાંથી પ્રેરણા આપી શકે છે. આવું પ્રેરણાદન આપવું તે જ મારો
શક્તિસંચાર છે.

આત્મશ્રદ્ધા ઉપરાંત ઉન્નત જીવન માટે શાસ્ત્રાધ્યયન, સત્સંગ ને પ્રવ-
ત્તની આવશ્યકતા છે. શાસ્ત્રો એટલે આપણા ધર્મના તેમ જ અન્ય ધર્મોના
આપ' ગ્રંથો. સત્સંગ એટલે સંત પુરોનો સમાગમ. સંત પુરોમાં નિમ્ન-
લિખિત લક્ષણો અવરણ હોવા જોઈએ. પ્રથમ તો દરેક પદાર્થોમાંથી પ્રીતિ
અને આસક્તિ જાડી ગએલી હોવી જોઈએ. જ્યાં મુખી મનમાં ઔદ્ધ-
વાસનાઓ હોય ને નામ રૂપાત્મક વિષયો માટે આસક્તિ હોય ત્યાં મુખી જાન-
પ્રાપ્તિનો લેશમાત્ર પણ અંભવ નથી. બાકી પદાર્થોમાં અભિનિવેશનો ત્યાગ

જાતીતો ખાસ મુશ્કેલી છે. તદુપગત એકલવની લાવના પણ દ્રઢ હોવી
જોઈએ. “હું અને આ જગત સર્વ એક જ છે” આ વિચાર એટલો સ્થાયી
હોવો જોઈએ કે વ્યવહાર પણ તે જ પ્રમાણે થાય. તેમનો પ્રેમ વિશ્વવ્યાપક
હોય. તેમની દષ્ટિમર્યાદા પામર જંતુઓની માફક પોતાનાં માત્રી લીધેલાં,
પોતાની આસપાસ રહેનારાં ચાર પાંચ કરતાં કરતાં પ્રાણીઓમાં મર્યાદિત
થએલી ન હોય. ચિત પણ વિશરો રહિત હોવું જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ,
મોહ, મદ, મત્સરનો સર્વતર અંત્રાત્મ હોવો જોઈએ. મહાત્મા પુરુષો હંમેશા
નિત્યતૃપ્ત, અને પારદર્શી સુહિત્વાળા હોય છે. તેઓમાં ઉપચમ, સતોષ,
અમંગલપણું અવરણ હોય છે. સંત પુરુષ જિતેન્દ્રિય, મદ, માન દોષરહિત, ચિંતા
વિનાશી, અને દર્પશોકના વિકાસરહિત હોય છે. તેઓમાં આંતરિક ઈચ્છા અને
જહાર ચાચનારૂપી દીનત્વ હોવું નથી. આવા ઉચ્ચ કોટિના જીવતાત્માઓના
સંગથી જ આંતરિક પ્રગતિ થઈ શકે. એમના સંપર્કથી જીવે અનલે
જ્ઞાત્રાદન મળ્યા જ કરે છે અને અન્ય મનુષ્યોમાં શક્તિનો પ્રવેશ કરે છે.

જે મહાનુભાવોમાં આવા ગુણોનો આવિર્ભાવ થતો હોય તેમને આપણા હૃદયની પૂજા ઉદારતાથી, અસંકેપથી અને પ્રસિદ્ધ રીતે અર્પવી. કેવળ શુદ્ધ પ્રકારની સિદ્ધિઓથી (વિચાર જાણવાની, નજદીકનું ભાવી કહેવાની વિ.) ફોસલાઈ જતું નહીં. આવી સક્રિયતા હોય ને આધ્યાત્મિક વિકાસ બિચકૂલ ન હોય તે સંભવ છે. આવી સિદ્ધિઓ જપથી, તપથી, એકાગ્રતાથી આવી શકે પણ મનમાંથી મલિનતા ગઈ ન હોય, તો અખૂટ સંકેપ બળ (જે સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે અને જેના આમળ બીજી સર્વ સિદ્ધિઓ તૃણુત્ત છે) તે પ્રાપ્ત થતું નથી. મનમાંથી દીનત્વ જતું નથી. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ-માં પ્રથમ આવરણકતા અનુપમ મનોબળની છે, તે યાદ રાખવું. વાસના અને આસક્તિથી તે ફીણ થઈ જાય છે.

જીવનના મુખ્ય વિષયમાં જગતમાં ધણી વાતો અને ચર્ચાઓ ચાલે છે પણ યથાર્થ મુખ્ય શામાં છે તે જાગૃતમાં અજાનતા ધણી જ છે. સમજણ વિના મિથ્યા વૈખરી વાણીનો ઉપયોગ જાદુયા ઠગવામાં આવે છે. ચિંતાતુર હૃદયે આપ પરપરા મુખની શોધમાં ધણી ખરા મનુષ્યો ફોસ્યા કરે છે. એટલા માટે ઈચ્છા કરતાં પહેલાં વિચાર પરિપૂર્ણ રીતે કરવો જોઈએ અને એવી ખાતરી થાય કે અમુક આદર્શની પ્રાપ્તિથી નિમ્નનંદની, મુક્તિની, સર્વોત્કૃષ્ટ જીવનની સિદ્ધિ થશે તો ખરી તે મેળવવાનો તાત્કાલિક માર્ગ કયો ગ્રહણ કરવો તેનો વિચાર કરવો એ જ વિદ્યાસનો ક્રમ છે. જેઓ અયથાર્થ માર્ગે ચડી ગયા હોય તેમની પાછળ અથવા તેમના સખનતા અનુસંધાનની પાછળ દોરાતું નહીં. મહાનુભવિત યૃષ્ટ ગારના પ્રવાહ જેવું વર્તન ન રાખવું. બીજા મનુષ્યોના તરંગોનું અનુકરણ ન કરવું પણ સ્વાત્મનિશ્ચયને જ અચળ શ્રદ્ધાથી વગમી રહેવું. આમાન્ય રીતે મનુષ્યોની દશા પીઠે દાદ કરના લિનિદા જેવી હોય છે. પ્રથમ એક દોકર ખામને પડે છે એટલે બીજાઓ પણ ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તેની ઉપર અચકાઈને પડે છે, અને સમસ્ત મુદ્દ લેવ પરાગ્રિત થએલા અને નિરાશાના સમુદમાં ડૂબેલા માનવજાતી દંદાઈ જાય છે. વિનત જીવનના પ્રકારે નિશ્ચય અદ્વૈતાત્મિક ધોરણથી યૃષ્ટ રહેવો નથી. સામાન્ય રીતે જાગૃતમુદાવને વિચાર કરવા કરતાં બીજાનું અનુકરણ કરવામાં ને, મારી, લેવામાં વધારે આતંદ પડે છે. આ જગતપ્રવૃત્તિમાં અનુકરણ-

વાન, સત્તાધારીથી તે સધાગ્રુ અમશ્ચી સુધીનો સમાવેશ થઇ શકે. ઉચ્ચ-
નીચનો બેદ ઉપલક્ષ દષ્ટિથી કરવાનો નથી, પ્રાપ્તિ સમૃદ્ધિ અને દાનિક
સત્તા મેળવવાથી વાસ્તવિક મહત્તા આવી જતી નથી. યથાર્થ મહત્તા
આંતરિક છે. તેનો આધાર મનના વિશ્વાસ ઉપર છે. એકંદરે મનાઇય તે
પદવીધારી મનુષ્યોમાં દીનત્વ વધારે પ્રમાણમાં જેવામાં આવે છે કારણ કે
તેઓ આશાના અને ભયના બંધનમાંથી છૂટતા નથી તે છૂટવાનો પ્રયત્ન
પણ કરતા નથી.

મનુષ્યપ્રાપ્તિ જે મહાસુખ છે તે આપણા પોતાનામાં જ છે. આપણે
આંખો બંધ કરી જે દિશાએ જવું જોઈએ તેનાથી વિરોધી દિશામાં જ
ગતિમાન થઈએ છીએ. મનઃસોભથી મુક્ત રહેવા રૂપ શાંતિ જે મનુષ્યની
પરિપક્વ અવસ્થાનું ચિહ્ન છે તે પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય આપણા પોતાનામાં
જ છે. જે યથાર્થ નિશ્ચય કરી શકે છે તે તેને આગમપણે વળગી રહે છે તે
જ શાશ્વતી શાંતિ અનુભવે છે, તેને વસ્તુભાવનું ખરું સ્વરૂપ એકીગત
સમજાય છે, તેનાં સર્વે કર્મોમાં વ્યવસ્થા, નિયમ, ક્રમ, સમતોલપણ
હોય છે તથા તેનું હૃદય વિશાળ ને પરીપક્વની શક્તિથી ભરપૂર હોય છે.

શ્રવણનો આગાર એકત્વની ભાવના ઉપર હોય છે. વિરુદ્ધ અંતઃકરણ
નના સુખી શ્રવણ, ઉન્નત શ્રવણ શક્ય નથી. ભાગ્યના પ્રસાદ સર્વધર્મ
ઉદભવિતતા ગાંધી. પ્રભાદ, ભય, વિ શોકનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ.
મનુષ્યમાત્રમાં સમતામાં વિગતતા ઉપજવનાર વાસના અને ભય છે.
આત્માનો આનંદ અખંડ છે. સર્વસ્થાને, સર્વઠાને તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર
થતો નથી. સમત્વ પ્રાપ્ત કરતા ચિત્તમાં આ આનંદનો સતત આવિષ્કાર
થયા કરે છે. આ આવિર્ભાવ નિત્યશાંતિ અને પ્રસન્નતાના રૂપમાં થાય છે.
હર્ષ અને વિશાદ રૂપે તે દેખાતો નથી. આ હર્ષિઓ તો વિદારી છે. ખરી
પ્રસન્નતા ને ખરી હર્ષ ક્ષેત્ર જાંબીર અને રાત હોય છે. અટકાવ કરવામાં
ને તોડવા કરવામાં ને રુદ્ધ કરવામાં ખરી આનંદ છે એમ સમજવું તે મોટી
બુદ્ધ છે. સાધાગમ્ય પુરોનો ભિન્નિ આનંદ નિરાધાર, નિ સાર તથા ઉપર
ઉપરનો જ હોય છે, ક્ષણિક હોય છે. તે ભિન્ન સમાપ્ત થતાં જ નિવેદની
લાગણી મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જે આનંદ વાસ્તવિક છે અને જેનું સ્થાન

આપણા આત્માની અંદર છે, જે આપણા આત્માનું સ્વરૂપ જ છે તે સત્યાગ્રહ અને શાશ્વત છે. જે વીર પુરુષ પોતાના જીવનને પોતાના પગ તરફ ગંભીર રીતે ઈ, જે મૃત્યુને હસતે ચહેરે ભેટી રહે છે, જે સર્વ પ્રકારના દુઃખો, પોતાના આદર્શની પ્રાપ્તિને માટે સહન કરવા સક્ત તત્પર હોય છે, જેઓ મન ઉપર સંપૂર્ણ વર્ચસ્વ ગંભીર રહે છે, માથાને તુચ્છ અને તૃણમૂલ ગણવા તે તે પ્રમાણે આચાર કરવા તૈયાર હોય છે, તેને જ વિધાતા અનાદ્ય અનંદનો સ્વાદ ચખાડે છે અને તે જ જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી રહે છે.

“ જે હજી અધિકારી જ, યથા નથી તેવા અનેક પામળને તેમજ કનિષ્ઠ અધિકારવાળાં કેટલાકને પણ એવી રીતે આપ છે કે આવો અભેદ અનુભવવાથી શા લાભ છે ? આનન્દ, આનન્દ, કહેવામાં આવે છે તે જાનો આનન્દ છે ?-આધારો, પીધારો, અધિકારો, શક્તિઓ કે જે ધારીએ તે ધર્મ જન્ય એવી કોઈ મહાસિદ્ધિઓ ? જાનો આનન્દ છે ? આનન્દ અમુકથી “ઉપજે છે” એમ માનવાપણું જ્યાં સુધી રહ્યું છે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્ન પૂછનારો પણ અધિકાર નથી એમ કહેવામાં આવે નથી. આકાશમાં ઊડતા મરુતો આનન્દ ભૂમિ ઉપર જમતી કીડીને સમગ્રની રીતે, કિત્તેમ કામ્યકલ્પનામાં નિમગ્ન રહેતો આનન્દ તે કાવ્યના કામળતા પડીકા બાંધનાર ગાંધીને સમજાવી રીતે, તો અભેદનો આનન્દ આપ પ્રશ્ન કરનારને સમગ્રની રીતે, તમે પોતપોતાની ભૂમિકાની વાત સમજી રહે છે, પરંતુ કોઈ માટે તો અનુભવ કે શબ્દ કે ઉપમાને એક પ્રમાણ માનવું ઉચિત છે, લિન્ન ભૂમિકામાંથી પ્રત્યક્ સંભવતું નથી, તો આ પ્રશ્નને ચાલ જ નિષામક છે. જો તમે ચેત્સવીકારે મોગ્ય કહ્યું છે કે આખા વિશ્વના જે જે આનન્દ છે તેને બેગા રીતે તો જાણનારના એક જિન્દુ અગત્ય થાય પરંતુ એટલું ચિદ્દ છે કે જે જે વસ્તુથી આનન્દ “ઉપજે છે” એમ મનાય છે તેમાં એ આનન્દ ગદ્ગદો પડે, ચોગસિદ્ધિ પર્યન્તમાં પણ એ આનન્દનું મ્યાન નથી; અદમ્યમમ્મની નગમાળી મનુષ્ય મુક્ત થઈ પોતાનું જે આનન્દમય દિવ્ય સ્વરૂપ છે તે મનુભવે છે. આનન્દમાં વિશેષ કરનાર સદાય મામો નિર્મુક્ત થઈ, નિર્ભય થઈ પરપ્રસાદ પામે છે.

બ્ર. મણિલાલ ન. દ્વિવેદી; ગીતાનો ઉપોદ્યાન

શ્રી શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ

અને

શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણયોગ

લેખક :—સ્વા. શ્રી. માધવતીર્થજી

(ગતાંકથી આશુ)

સાચા પ્રમાણની શોધ

(૯)

અગવિદ શિષ્ય—આ સંસારને મૃગમગ્નની માફક મિથ્યા માની સમાર તેવું નથી

સકર શિષ્ય—અમે સત્ય કે અસત્યનો નિર્ણય કરતા નથી. માર જાતિથી માનેલ સત્યનો નિર્ણય કરીએ છીએ.

અગવિદ શિષ્ય—તમે જે બ્રહ્મ કહો છો, સત્ય કહો છો, તે અખંડ વસ્તુ હોવાથી તેમા પ્રેમને માટે બિલકુલ અવગચ રહેતો નથી.

સકર શિષ્ય—અમે પ્રેમનો નિર્ણય કરતા નથી પણ જાતિથી માનેલ મૃગનો નિર્ણય કરીએ છીએ

અગવિદ શિષ્ય—જ્યા સખધ નથી ત્યા મુખ નથી. તમારા અગ્રમાં સખધ થતો નથી તેથી મુખ મારે તેવું નથી જેમ તાજમહેલ ઉપર કોઈ પ્રેમ કરે અને તેને વખાણે તો તાજમહેલને તેની ખજર પડતી નથી તેમ તમારા બ્રહ્મને બીજાનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેની કોઈ લક્ષિત કરે તો તેની તેને ખજર પડતી નથી. An experience that is not owned by a subject is a contradiction in terms. In your jnana marger truth, beauty and goodness have no reality. એ કરતાં માખી જેમ સાકરનો સ્વાદ લઈ શકે છે તેમ છૂવ બ્રહ્મના અંશ તરીકે રહે તો સખધ થઈ શકે અને જ્ઞાનદ પણ મળી શકે જળમાં ડૂબેલો જેમ જળ પી શકતો નથી તેમ અજ્ઞાન ડૂબેલો બ્રહ્મનો સ્વાદ લા શકતો નથી

શંકર શિષ્ય:-સાકર પોતાનો સ્વાદ આપી શકતો નથી કારણ કે તે જડ વસ્તુ છે તેથી માખીને જુદું રહેવું પડે છે; પણ જલ પોતાનો સ્વાદ આપી શકે છે. માખીને સાકરથી જુદું પડી જવાની બીક પણ રહે છે. જલમાંથી જલથી ભુલે પડતો નથી. તાજમહેલ પણ જડ હોવાથી તેના વખાણ કોઈ કરે તો તેની તેને ખબર પડતી નથી. પણ જલ સ્વમવેલ છે. વળી સંબંધ વગર સુખ મળવું જ ન હોય તો હોવામાં સુખ મળવું ન બેઠાં. ત્યાં કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી હતાં છતાં ઉડીને રહે છે કે “હું સુખથી સુતો હતો.” કોઈ માણસ એ ત્રણ દિવસ નિદ્રા ન લે તો દુઃખ ધાય છે અને નિદ્રા લે તો સુખ ધાય છે. સસારી પ્રેમમાં પણ બેઠે રહે ત્યાં સુધી સુખ મળવું નથી અને એકતામાં સુખ મળે છે. જ્યાં બેપણું મટી જાય છે ત્યાં ખરું સુખ મળે છે. પ્રેમમાં પડે રહી શકતો નથી. પ્રેમ વખતે બીજા છે એવું લાગે તો પણ પ્રેમનો લાભ લઈ શકતો નથી. નિર્ગુણ જલ રસરૂપ છે એટલે કે તેમાં માણસની રૂપના જેવો, માણસના જીવન જેવો પ્રેમ નથી હતાં આનંદ છે. તે આનંદની એક માત્ર જ માણસેને સંસારના સંબંધથી મળે છે. પ્રેમના રમમાં માણસેને સ્થાયીલાવ બહુ ગમે છે. તેવો રસ માન જલમાંથી જ મળે. સ્વરૂપનો આનંદ જ સ્થાયી રહે છે. સંબંધનાનો જન્ય આનંદ અનિત્ય થઈ જાય છે.

અરવિંદશિષ્ય:-એવો અખંડ પ્રેમ અને એવું નિત્ય સુખ તમે બતાવી શકો તો બધા માણસો સંસારનું જોડું સુખ છોડવા તૈયાર થઈ જાય.

શંકરશિષ્ય:-કોઈ કન્યા માળાપને એમ કહેતી નથી કે મને પહેલાં સાસરાનું સુખ જનાવો તો જ હું સાંસરે જાઉં. જેટલી શ્રદ્ધાથી કન્યા સાસરે જઈ નવું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તેટલી શ્રદ્ધા પણ આજના વિદ્વાન માણસોમાં હી નથી એ જોયનીય વાત છે.

અરવિંદશિષ્ય:-કોઈને જલનો આનંદ મળ્યો છે કે નહિ તેની ખાતરી ની રીતે કરવી ?

શંકરશિષ્ય:-જ્યાં ઘણી સ્ત્રીઓ બેઠી હોય ત્યાં કઈ પરણેલી છે અને કુંવારી છે તે તેના ચહેરા પરથી અને વાણી ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

અરવિંદશિષ્ય:-ઘણા માણસો જન્યજાનની વાતો સાંભળે છે છતાં તેમના

ચહેરા ઉપર કાઈ તેજ કે આનંદ દેખાતાં જ નથી.

શંકરશિષ્ય:-તેઓ સાધનચતુષ્ટય તૈયાર કરીને અજ્ઞાતાનેના નથી.
વળી તેમની અસત્ય પ્રવૃત્તિ તત્ત્વરમૂર્તિને બૂલાવી દે છે.

અગવિંદશિષ્ય:-એવી બૂલામણીને જ શંકરમતવાળા અજ્ઞાન માને છે.

શંકરશિષ્ય:-એ મિથ્યા જ્ઞાન છે, અજ્ઞાન નથી. છતાં અજ્ઞાન હોય તે
તેનો નાશ તમે શી રીતે માને છો ?

અગવિંદશિષ્ય:-શ્રી શંકરમત જે અતિપ્રસિદ્ધ છે તે દષ્ટિએ હું તમને
જવાબ આપું છું. જે જ્ઞાતૃત્વ અજ્ઞાન અથવા માયા શંકરમતમાં માનવામાં
આવેલ છે તે જેણે વેદાન્તનાં વાક્યનું અર્થ મનન કરેલ હોય તેનામાં ફર
યાય છે અને તેનામાં જીવ-અજ્ઞાની એકતાવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે
અજ્ઞાન ગયા પછી જ્ઞાનીને જે પ્રપંચ દેખાય છે તે અવિદ્યા-લેશના સંસ્કાર
રૂપ છે. તે પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગ આપે છે. તે ભોગની નિવૃત્તિ થતાં, જેથી
આત્માદારૂરતિથી અવિદ્યાલેશ અથવા લેશાવિદ્યા નાશ પામે છે અને દેહ
પડ્યા પછી વિદેહકેવલ નામથી જીજ્ઞાતા નિર્વિગેષ ચૈતન્ય સાથે જ્ઞાનીને
એકતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પદમા તમે કહો છો તે પ્રમાણે જગત વિગેરે
વજ્ર અવસ્થાની પ્રક્રિયા પ્રયોગનવાળી છે. તેના ચિંતનથી બધો અનાત્મ-
: આત્માથી જુદો પાડી શકાય છે. વળી સુષુપ્તિનો દષ્ટાંતથી દર્શ

નો નાશ થતા સ્વરૂપપ્રાપ્તિ પણ દેહલાક શંકરમંતવાળા સિદ્ધ કરે છે,
જે કે સુષુપ્તિમાં પુનઃપ્રવૃત્તિ ગહિન પગમાત્રભાવ મળતો નથી તો પણ વિષ-
રીત જ્ઞાનની નિવૃત્તિ સિદ્ધ કરવામાં સુષુપ્તિનો ઉપયોગ છે. તેથી અવસ્થાનો
વિચાર કરવામાં તે મતમાં લાભ માનેલો છે. અર્થ, મનન નકામું નથી
કાળુ કે તે ચિંતાય સમ્યક્ જ્ઞાન થવું નથી. સમ્યક્ જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો
નાશ કરી શકાય છે એમ માનેવું છે. પણ જે વાસ્તવિક અજ્ઞાન હોય તો
જગતમાં જે સાચી સત્તા જેવું થાય અને જે વાસ્તવિક હોય તેનો નાશ કેમ
થાય ? એ બાબતમાં શંકરમતમાં ઘણો ગોઠાણો છે.

શંકરશિષ્ય:-અજ્ઞાન વાસ્તવિક છે એ મતમાં કદાચ પ્રમાણવાક્ય કે
ઉદાહરણ આપો તો કીક. હાલના ટાળમાં દેહલાક માત્ર પોતાની જુદીની
તર્કથી, યુક્તિથી અને વળગી પોતાની માન્યતા દર્શ કરતા હોય તેવું

જાણ્યા છે. જ્યારે કોઈ સિદ્ધાંત નક્કો કરવો હોય ત્યારે વાદી એક અભિ-
પ્રાય લે અને પ્રતિવાદી બીજા અભિપ્રાયનું અવલંબન લે અને પહેલાના
વચનમાં દ્વંદ્વ નાંખે તો તેમાં જન્મેમાંથી કોઈનો પક્ષ સ્થિર રહેતો નથી,
અને કોઈ તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ, તેથી આપણા વાદમાં કયું
પ્રમાણ લેવું તે પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ.

અરવિંદશિષ્ય:-હું તમને શ્રુતિના આધારે જ પૂછું છું, જે વાત શ્રુતિને
આધારે કહેવાય છે તે પ્રમાણ્યુત છે. વળી શ્રુતિ નિત્ય છે. અપૌરુષેય છે
તેથી તેમાં પ્રમાદ નથી તેમ તે છેતરવાની ઈચ્છાવાળા પુરુષના દોષથી રહિત
છે, જે વાત બીજા પ્રમાણથી જાણી શકાતી નથી તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ
અચર્ય સ્વીકારવું જોઈએ. વળી વાદી અને પ્રતિવાદીના પક્ષમાં જે પક્ષ
શ્રુતિને સંમત હોય તે પક્ષ જ સાચો છે, બીજો પક્ષ સાચો નથી, એવી
વ્યવસ્થા જરાજર છે. ધણા માણસો દાવની કેળવણીથી મોહિત થાય છે
અને સમાજનો મત એ સાચો મત માની બેસે છે. પણ એવા અચાની બદ-
લતિવાળાના મતથી કાંઈ નિર્ણય થતો નથી. We are now facing a
period which is ethically a dangerous period. It is
wrong thinking that is ruining the present society.
Right thinking only can redeem it.

ઈશ્વરશિષ્ય:-હું પણ એમ જ માનું છું, જગત અનિત્ય છે એ તો
સૌના અનુભવની વાત છે; પણ એટલા જાનથી તેમાંથી શ્રદ્ધા આણે થતો નથી.
જગત મિથ્યા છે એટલે જાનદષ્ટિથી જોતાં છે જ નહિ એવું જાન થાય
તો જ શ્રદ્ધા મટી શકે. સોનીનાં દુકાનમાં રૂપું પડ્યું હોય, તે અનિત્ય છે, એમ
તે જાણે છે છતાં તેમાંથી શ્રદ્ધા જતો નથી પણ જો તેને એવું જાન થાય કે
તે મિથ્યા છે તો શ્રદ્ધા દૂર થતાં વાર લાગે નહિ. જે વસ્તુ મિથ્યા છે તેનું
જાન પણ મિથ્યા છે. The wonder is not that philosophy
pronounces a real world to be unreal but that our
empirical consciousness is unable to recognise even
an unreal experience to be unreal at the moment
of experience as in the instances of a dream tiger or a

rope-snake The element of unreality is not in it but in our interpretation of it. આપણી સામાન્ય માન્યતાથી ધણી ભૂલો છે.

અરવિંદશિષ્ય:-હું પણ કહું છું કે આપણે શ્રુતિનું પ્રમાણ લઈને તત્ત્વનો નિર્ણય કરીએ.

શંકરશિષ્ય:-હું પણ શ્રુતિના પ્રમાણને માનું છું, છતાં હાલના કાળમાં ધણા બંનેના માણસોને શ્રુતિમાં વિશ્વાસ નથી, તેથી શ્રુતિના પ્રમાણની સમિતિ અનુલેખના પ્રમાણનો અને શ્રુતિનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દાસમાં કેટલાક વાદી એમ પણ કહે છે કે તમે નિત્યત્વમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપો છો અને શ્રુતિપ્રમાણમાં નિત્યત્વની અપેક્ષા રાખો છો. તેથી વેદ-નિત્યતા પરપર અપેક્ષાવાળો ચર્ચા જાય છે વળી ખ્રીસ્તીઓ વ્યાખ્યાનને પણ પ્રમાણ માને છે, મુસલમાનો કુરાનને પ્રમાણ માને છે. તેથી માન શ્રુતિથી દેવના માણસોને સંતોષ થશે નહિ શ્રી અરવિંદના આશ્રમમાં પણ ધણા મતવાળા ભેગા થયેલા છે.

અરવિંદશિષ્ય:-એ વાત કેટલાક જગ્યાએ વ્યાજબી લાગે છે. વળી શ્રુતિમાં પણ ધણા પ્રકારના અભિપ્રાયો નજરે પડે છે તેમાં સચળશ્રુતિ છે તેમ જ શ્રુતિ શ્રુતિ પણ છે. ઉપનિષદો પણ જોમણે લીધા છે તેવા શ્રી શંકર, ૧૨૨૨, શ્રીરામાનુજ, વિતાનબિક્ષુ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, શ્રી મધ્વ આચાર્ય વિગેરેએ પ્રસ્થાનત્રયનો આધાર લઈને જે દાખા રહેલ છે તેમાં અને તેમના અનુયાયીઓમાં પણ મતભેદ છે. વળી હાલના કાળમાં ગીતા ઉપર લોક-માન્ય સિદ્ધાંતે નવી જાતની ટીકા લખી છે. શ્રી અરવિંદે પણ પોતાને યોગ્ય લાગ્યું તે પ્રમાણે ગીતા અને વેદના અર્થ પોતાને ઠીક પડે તેમ કહેવા છે, મહાત્મા ગાંધીજી એ પણ ગીતાના અર્થ પોતાને ઠીક પડે એમ લખેલ છે, તો એ બધામાં પ્રસ્થાનત્રયનો અર્થ અર્થ એટલે કે ગીતા, ઉપનિષદ અને શ્લોક-સૂત્રોનો અર્થ શા છે ? તેનો નિર્ણય કોણ કરશે ? વળી આ બધા મહાત્માઓનો અમુક જ અભિપ્રાય છે એવો પણ કોણ નિર્ણય કરી શકશે ?

શંકરશિષ્ય:-પુરૂષની સુદૃઢ નિગ્રહ હોવાથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય અન્યથા ચર્ચા જાય છે માટે તેમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના લિંગથી નિગ્રહ કરવો એમ કહેવું પણ કેટલાક માને તેમ નથી. વળી કોઈ દેહાણે સિદ્ધાંતમાં એક-

પ્રપતા હોય તો પણ પ્રક્રિયામાં બેદ જન્માય છે, કેટલાક લેખકો સિદ્ધાંતમાં
 નીકળવાક્યતા કરે છે પણ બીજાના દોષ જતાવવામાં બહુ બચ્ચ થઈ જાય છે.
 તેથી મને લાગે છે કે આપણે પ્રાચીન પદ્ધતિ સ્વીકારવી જોઈએ. તેનાથી
 તત્ત્વનિર્ણય થઈ શકશે. પ્રાચીન લેખકો કેવળ આત્માની એકતા સિદ્ધ કરે છે.
 અવહારસિદ્ધ વિષયના આલંબનવાળા વિવિધ પ્રક્રિયાઓમાં તેઓને આદર
 નથી. જે રીતે માણસની શુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ આત્માને અનુસરતી હોય તે જ સાચી
 પ્રક્રિયા જાણવી. તેથી અદ્વૈતમંતવાળા બીજી પ્રક્રિયાને સ્વપ્ન જેવી
 જાણે છે.

અરવિંદશિષ્ય:-હાલના યુગમાં માત્ર પ્રાચીન પદ્ધતિથી વિચાર થઈ શકે
 તેમ નથી. કેટલાક તત્ત્વચિંતકો કહે છે કે જાગવાને અમને પણ બેબુ' આપ્યું
 છે તો અમે શા માટે સ્વતંત્ર વિચાર ન કરીએ? અમે પણ નવું પ્રચારન શા
 માટે ન કરીએ અથવા આત્મદર્શનને નવો માર્ગ શા માટે ન જતાવીએ ?
 અમ્યદર્શનને માર્ગ તો એક જ હોવો જોઈએ. છતાં પણ અને પ્રતિપક્ષના
 આગ્રહથી ધણાઓ વાદમાં પડેલા છે. તે જધાના સિદ્ધાંતમાં પણ કોઈ સંકેત
 શ્રી તદસ્થ રહે તો તેને કોણ સમજાવશે ? દાખલા તરીકે, કાર્મરિટ, મદમ્મદ,
 જરૂરત, જૈન, શુદ્ધ વિગેરે ધર્મમાં યથેલા આપ્ત પુરુષોએ જે રસ્તો લીધો
 છે, તેમનાં વચનમાં જેમની શ્રદ્ધા છે, તેઓ પોતાનો જ મત સાચો માની
 રીતને પણ પોતાના મતમાં દોરે છે. પોતાની શુદ્ધિ સરાસી પોતાનો મત
 હાવનાર એવા આપણા ભારતવર્ષમાં પણ ધણા છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ
 કેટલાક સ્વતંત્ર વિચારવાળા રપેન્સર, હક્સલી, બર્કલી, ગર્મસન વિગેરે છે.
 તેઓ વેદના પ્રમાણને માનતા નથી. એ જ્યાં શ્રુતિની બહાર હોવાથી નારિતક
 છે એમ કહેવાથી કાંઈ વળશે નહિ. તેઓમાં ધણા લેખકો આપણા દેશના
 આસ્તિક માણસોનાં મન પણ ડગાવી દે છે. તેથી વેદની બહારનું દર્શન કેવું
 છે તેની પણ પરીક્ષા કરવી પડશે અને એવા કેટલાક તાર્કિકોને પણ જવાબ
 આપવો પડશે.

શંકરશિષ્ય:-એ તમારી વાત સાચી લાગે છે. જ્યાં માત્ર શાસ્ત્રથી
 તાત્પર્ય મળે તેમ ન હોય પણ અનુભવની જરૂર હોય ત્યાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ
 આપીને તે પ્રમાણે અનુભવ થાય છે એમ જતાવવું જોઈએ, કારણ કે

નિરાસુની નિરાસા તો અનુભવપ્રમાણથી જ તરૂં થાય છે. અનુભવ વિરૂદ્ધ શાસ્ત્ર હોય તો તે સ્વીકારવું નહિ એમ તો હું પણ માનું છું. તેથી આપણા વાદમાં અનુભવથી વિરૂદ્ધ ન હોય એવી સુક્તિઓ લગાડવામાં ફરક નથી જ્યાં હું શાસ્ત્રની વાત કરું ત્યાં તમારે પણ સાબિતી પ્રમાણ આપવું અને જ્યારે હું અનુભવ અને સુક્તિની વાત કરું ત્યાં તમારે પણ અનુભવ અને સુક્તિની વાત કરવી, એ કમ નાખવો. જ્યાં સુક્તિ ન આપી શકાય ત્યાં શાસ્ત્રથી જવાબ આપવો અથવા જ્યાં શાસ્ત્રની ચર્ચા આવડતી હોય ત્યાં માત્ર સુક્તિ વાપરવી એ યોગ્ય નથી.

અરવિદિશિષ્યા-તેથી આપણે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં પહેલાં સુક્તિ અને અનુભવનો ઉપયોગ કરીએ અને પછી શાસ્ત્રના પ્રમાણમાં વાત કરીએ તો ઠીક. સુક્તિ વિરૂદ્ધ સો વાગ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ આપીએ તો પણ જે વસ્તુ નથી તે છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. શબ્દપ્રમાણમાં માત્ર નવીન આચાર્યેનિ શંકા થયેલી છે એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન આચાર્યેનિ પણ શંકા થયેલી છે. આસ્તિત્વ દર્શનકારોએ જે સાચું છે તે પ્રમાણરૂપ છે એમ સ્વીકારેલ છે, છતાં શબ્દ અથવા શાસ્ત્ર નિત્ય છે કે અનિત્ય ? મીચમેય છે કે અપૌરુષેય ? વિગેરે બાનતમાં જ્યાં શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરોધ હોય ત્યાં શાસ્ત્રની પ્રાણતા અથવા દુર્બળતા જણાવતા પરસ્પર વિરૂદ્ધ મત આસ્તિ-ત્વમાં પણ હોય છે. તેથી માત્ર શાસ્ત્રના આધારે વાદનો આગળ ચઢી શકે નહિ પણ સુક્તિ અને અનુભવના પ્રમાણમાં માર્ગ વાધો હોતો નથી અને લઈ શકે તેમ નથી. જ્યાં સિદ્ધ વસ્તુનો નિચાર હોય ત્યાં જીવન પ્રમાણ કોઈ ન સ્વીકારે તો પણ સુક્તિ અને અનુભવ બધા સ્વીકારે છે.

વેદાન્તમાં કોઈ કેટલાંકે એમ કહેલ છે કે તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી. પણ તે વાત બરાબર અને સમજાતી નથી. બધા તર્ક જોડા નથી. તર્કના સાધ-નમાં પણ તર્કની જરૂર છે. વેદાન્તમાં માત્ર શુદ્ધતર્ક કાઢવાની ગતી કરવામાં આવેલ છે, જે બધા સામાન્ય તર્કનું નિરાકરણ થશે તો વેદાન્ત કે પૂર્વગ્રંથોમાં કે યોગ કોઈ પણ શાસ્ત્રનો આરબ પણ ચર્ચ શકશે નહિ. તેથી તર્કનો સર્વથા ઈન્કાર થઈ શકશે નથી તેમાં અનુભવ સાથે રાખવું જોઈએ. જ્યાં અનુભવ અને અનસારી વિષય હોય તેમ તત્ત્વ કહી

શકાય છે. શ્રી અરવિંદ પણ અનુભવ અને તર્કથી પોતાનો મત સિદ્ધ કરી બતાવે છે. તેથી જે જે પ્રમાણ અનુભવ આપે તેવાં હોય તેજ યથાર્થ જ્ઞાન ઉદ્ધારવામાં ઉપયોગી છે. નહિતર જ્ઞાતિજ્ઞાન કે સમ્યક્જ્ઞાન બંનેમાં સાચું શું છે તેનો નિષ્કર્ષ થઈ શકશે નહિ. જે અનુભવ આપણને બંનેને અથવા ધણીને સંગત હોય અને જેનો ખીમ અનુભવથી બાધ ન થાય તે સ્વીકારવો જોઈએ અનુભવથી જ સિદ્ધિ મળે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે.

શંકરશિષ્ય:—હું પણ એ વાત કણ્ઠવ કરું છું. સુક્ષિત અને અનુભવથી વિષય નહીં કર્યા પછી શાસ્ત્રનું પ્રમાણ લેવામાં હરકત નથી. વાદને અંતે પ્રતિવાદી મને જીતી જોઈ. એવો ઉદ્દેશ હાથને ન રહે તે માટે વાદીનો પરિહાર કરવા માટે, અને સુક્ષિત અને અનુભવના રેકામાં શાસ્ત્ર ઉપયોગી છે. અમારો પક્ષ માત્ર કપોલકસ્પિત નથી. પણ અતિથી પણ પ્રમાણ થયેલ છે એવું બતાવવા માટે શાસ્ત્રની પણ જરૂર છે. વળી વાદની વચ્ચે પણ સર્વથા શાસ્ત્રનો ખરિદાર થતો નથી શાસ્ત્રના સંમત માર્ગથી બંનેપક્ષવાળા તર્ક કરી શકે છે. બધાં શાસ્ત્રવાક્યને જાણનાર, પોતાનાં વાદની વચ્ચે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપે ત્યાં પ્રતિવાદી એ વાક્યનું મૂળ પ્રમાણ માને અથવા ન માને, હતાં, તેટલા કારણથી કાંઈ અપગ્રથ થતો નથી. વાદી જે-જે વાક્ય રહે તે આપત વાક્ય હોય કે ન હોય, તેના અર્થ માટે પ્રતિવાદીને સ્વતંત્રતાથી શંકા કરવાની છૂટ છે. હું તર્ક અને અનુભવનો અનાદર કરતો નથી. તેનો અનાદર કરીને માત્ર શાસ્ત્રથી જે પોતાનો પક્ષ સિધ્ધ કરવા માગે છે તેમનો મત હાથના કાળમાં ખાસ કરીને માન્ય થઈ શકે તેવું નથી. શાસ્ત્રના અનુવાદ-પણથી તેનું પ્રમાણ રહેતું નથી. આપત વાક્યની પણ તેવી જ દશા છે.

અરવિંદશિષ્ય:—જે ન જાણ્યું હોય તે જાણાવે તેને પ્રમાણ કહે છે. તેમાં એ તર્કથી તત્ત્વનો નિષ્કર્ષ થઈ જાય તો પછી જે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપવામાં આવે તે સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે કેવી રીતે ગનાશે ?

શંકરશિષ્ય:—અમારા સંપ્રદાયમાં એમ માનેલું છે કે અજ્ઞાતજ્ઞાપક અવાધિત અર્થ ને જાણાવે તે જ પ્રમાણ છે. તમે તર્કથી અને અનુભવથી અખાધિત અર્થ બતાવો તો અમને હરકત નથી. પણ તેવા અર્થમાં તર્ક અને અનુભવ ઉપરાંત શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પણ રહે છે. તર્ક શાસ્ત્ર પ્રમાણે થઈ

થકે છે. જે તર્ક તત્વનો નિર્જન કરી આપે છે તે શ્રુતિએ માન્ય કરેલ છે
 તેથી તર્કની અપેક્ષાએ કૃતિ માત્ર અનુવાદક નથી. તાત્પર્ય શોધવામાં
 પહેલાના આચાર્યોએ યુક્તિઓ વાપરેલ છે. તર્ક કૃતિને અનુકૂળ હોવાથી
 જાને પ્રમાણ છે. તેથી શાસ્ત્ર પણ અપ્રમાણ નથી. જે તર્કને અનુવાદક
 પ્રમાણની જરૂર પડે તેવા શાસ્ત્રની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કેવળ તર્ક પણ
 પ્રમાણ થશે નહિ. અધે ઠેકાણે અપ્રમાણનું કાગળ ઝાંચો અથવા સરખ
 ઝોપ અથવા વિપરીત ઝોપ હોય છે તેમાં શાસ્ત્ર યુક્તિસહિત વાત કરે તે
 શાસ્ત્રનું દૂષણ નથી પણ બૂબાળ છે. જ્યાં અનુભવની અપેક્ષા રહે છે ત્યાં પણ
 શાસ્ત્ર અપ્રમાણ થતું નથી. અધા પ્રમાણનું પ્રમાણપત્ર મધ્યસ્થ અનુભવમાં
 રહેલું છે જ્યાં અનુભવ માત્ર તેવું ન હોય અથવા જ્યાં અનુભવથી વિરુદ્ધ
 અર્થ હોય ત્યાં શાસ્ત્ર અથવા આચાર્યનું કહેવું પ્રમાણ થતું નથી તેમનો
 ઉપદેશ અનુભવથી સિદ્ધ થવો જોઈએ. તેથી હું પણ તમારા મતને મળતો
 આપું છું કે તર્ક અને અનુભવ લીધા પછી શાસ્ત્રપ્રમાણ હોવું તર્ક વગર
 માત્ર સોમન આવાથી માર્ગપદ સાધ્ય થતો નથી તેમ બાધ્ય પણ થતો નથી
 તેથી હું જે સિદ્ધ કરવા માગુ છું તે શાસ્ત્રથી સિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ
 અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે અને યુક્તિથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેવું છે.

અરવિંદશિષ્ય :- યુક્તિથી જોતાં એમ લાગે કે કે સચુક્ત જલ ઉપર
 પ્રેમ થઈ શકે છે, નિર્ગુણ જલ ઉપર પ્રેમ થઈ શકતો નથી.

શંકરશિષ્ય :- આપણી સામાન્ય માન્યતાઓમાં જુલો રહેતો હોય છે.
 પતિ વિશે જે ખ્યાલ કન્યાને કુવારી દરામાં હોય છે તેવો ખ્યાલ પતિ
 વિશે પંદરવા પછી રહેતો નથી. તેવી જ રીતે અતાનદશમાં આપણે જલ
 નિમેષે જે મત બાધીએ તે ગાનદશમાં રહી શકતા નથી. નિર્ગુણ જલ ઉપરનો
 પ્રેમ સિદ્ધ છે, સાધ્ય નથી નિર્ગુણ જલમાં જલો નિત્ય એકે અખડ સ્વરૂપમાં
 સદા પ્રેમથી જોડાયેલા રહે છે તેથી માત્ર બેદનો નિમેષ કરવામાં આવે છે
 અને એ રીતે પ્રેમ અવિચળ જતી રહે છે. સચુક્ત જલમાં પ્રેમ કરી છવ
 અને જલની એકતા કરવી પડે છે. તે એકતા ક્રિયાસાધ્ય છે. જે ક્રિયાથી
 સાધ્ય હોય તે અનિત્ય રહે છે.

અરવિંદશિષ્ય :- એ તો તમે માણસની રૂપના પ્રમાણે મત બાધો છો

ત્યાં ભગવાનના અનુગ્રહથી એકતા થાય ત્યાં કશું નિત્ય રહે છે.

શંકરશિષ્ય :-એ વાત સાચી છે. અનુગ્રહનો ખરો અર્થ એ છે કે ભેદ ધરા ન દેવો. ભગવાનની દૃષ્ટિથી ભેદ બનતો નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-તમે તો હવે જગતને મિથ્યા માનો છો તેથી તે બાદ કરતાં બાકી રહેલ તમારું નિર્મુખ જાણી શક્ય જેવું થઈ જાય છે.

શંકરશિષ્ય :-જેને સ્વપ્નમાંથી જાગવું હોય તે સ્વપ્નની ચીજો અને સ્વપ્નના સંબંધ રાખીને જાગી શકે નહિ. શ્રી અરવિંદ જાગ્રત દશાના સંબંધ રાખીને નવી દશા પ્રાપ્ત કરવા માગે છે. નવી દશામાં જુની દશાના સંબંધ રહી શકે નહિ. If you add or deduct something in a settled equation, the whole equation is disturbed. જ્યારે જગતનું સાચું સ્વરૂપ એ તેમનું અધિષ્ઠાન છે. તે ત્રિકાત્ર અમાશ્વ છે. તે સ્વીકારીને જગતના ખોટા સ્વરૂપને મિથ્યા માનવાથી એકડા ઉપર મીઠા જેવી દશા થાય છે (૧૦૦૦૦૦૦૦૦) પણ તેનાથી એકની કિંમત વધે છે. તમે એક ભગવાનની સાધના બધા ભેદ મટાડીને કરો છો. મશ્વિતમાં કેટલાક અપૂર્ણાંકના દાખલા એવા હોય છે કે તેને સાદું રૂપ આપવાથી જવાબમાં ૧ આવે છે. એ પ્રમાણે તમને એક મળે છે. અમે ભેદનો નિરોધ કરતા હોવાથી અમારા ૧ ઉપર મીઠા ચડે છે તેથી અનંત સકિન્નતાનું, અનંત સુખતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે. ખરી રીતે બંને એક છે. છતાં સુક્ષ્મતા જોતાં અમારું તત્ત્વ યત્ન મળું નથી. હું શ્રી અરવિંદનો માર્ગ ખોટો છે એમ કહેવા માગતો નથી. જે અધિકારી તેમના માર્ગ માટે સાચક હોય તેમને માટે તે ઠીક છે. પણ શ્રી અરવિંદ અને તેના શિષ્યો જે શંકર-મતનો વિરોધ કરે છે તેના જવાબ આપવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું.

અરવિંદશિષ્ય :-તમારા માર્ગમાં 'મિથ્યાત્વ' એ શબ્દ ધબ્બી ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરે છે. તે માટે મારે હજી વધારે ખુલાસો જોઈએ છે.

શંકરશિષ્ય :-આજે વખત ધણે ઘડી ગયો છે, તેથી તે બાજુનાં વધારે ખુલાસો હું આવતી શયે કરીને તમને સમજાવીશ. અપૂર્ણ.

વસ્તા વિશ્વંભર

(ગતાંશી ચાલુ)

લેખક :—શ્રી. લીલાધર મૂળશંકર ભટ્ટ

મારા એક વકીલ મિત્રને મેં આ તપાસ કરવા ખંભાત લખ્યું, સરકાર હું ખંભાતની પોળ માનતો હતો. એ મિત્રે તરદી લઈ લખ્યું, કે 'સરકાર' તો ખંભાતની નજીક (-ના આર્થિક) એક નાનું ગામ-પર છે, ત્યાં વસ્તા વિશ્વંભરનું સમાધિસ્થાન છે. એક સાધુ ગણે છે. વસ્તા વિશ્વંભરની સમાધિ અને જીવન પૂજન-દર્શન-ધ્યાન છે. ખાદ્યા લેકે. એ સ્થાનને વધુ મહત્વનું સ્થાન સમજે છે, ' હું ત્યાં માત્રાએ ગયો. સાધુને મળ્યો; તેમણે વાત કરવાનો અભ્યુત્થાન જતાવ્યો. એ સાધુને કાઢી એ સ્થાને હું ગોઠવાઈ જઈ એવી તેમને જીતિ હતી. સમાધિસ્થાન પામે એક પુસ્તક હતું. મેં જોયું માગ્યું. બહુ બળાતરે તેમની હાજરીમાં જોઈને પાછું આપવાની શરતે તેમણે હા પાડી, પુસ્તક આપ્યું. ઉપલક્ષ્ય દર્શિની જોવા મારી પાસેના પુસ્તકમાં એ સર્વ ૧૧વી જગત હતું. નવું થોડું પણ તેમાં ન જોયું, એટલે મેં પાછું આપ્યું. માધિનાં દર્શન થયાં. જીવને હું નમ્યો; જીવે કંઈક જીવે સાહેબને મળતી છે. એક નાના તાકામાં છે. સવાર-સાંજ ત્યાં આરતી ઉતરે છે. પહેલાં ત્યાં ધણા સિંધો આરતી વખતે અને બાકીના સમયે આવવા-જતા; પણ તે સ્થાનના આધિકારીની પાત્રતાના અભાવે ધણા સિંધો ઘેર ચુરવાણી ગળી પૂજનદર્શન કરે છે, એવા એક બાઈ મળ્યા. તે કંઈક સમજી શકે તેવી સ્થિતિમાં હતા. મારી પાસેનું સાહિત્ય તેમને જતાવ્યું, પણ તે બાઈ અભણ હતા; જતાં ચુરની વાણી તેમણે એવી અજળ થઈ અને માનભેર જોઈ કે મને લાગે તકે-વિતક થઈ ગયા. તેમને ત્યાં ચુરવાણી હતી તે મેં જોયું માગી અને દરમિયાનમાં. જતાં કચવાતા મને પણ આખરે મને ગુરબાઈ ધારીને તેમને ત્યાં લઈ ગયા. એ બાઈ લખવા અને વાંચવામાં જ અભણ હતા; બાકી ચુરપૂજન-સ્મરણ અને ધાર્મિક બાબતોના વિદ્વાન હતા. ચુરવાણીના પુસ્તકની આંખુબાંજુ દેવદર્શન જેવું કરેલું. ધીમે ધીમે કરતાં અગરમતી સળગાવતા, દર્શન કરતા અને પૂજનધી ચોતરફ શુદ્ધ સ્વચ્છ માનવ

તેમની પવિત્રતા જોતાં અભણ પણુ વિદ્વાનને શરમાવે એવા અદાવાન હોય છે એની ખાતરી થઈ. અદા અને જુદીને તો કાળજીના ઝઘડા છે.

એ લાઇને એક માંડી મુંઝવણ થઈ. સાતે કપડાં સાથે તેમના પવિત્ર પુસ્તકને રક્ષા કરીએ તે તેમને નહોતું ગમતું. તેમના શુરુની મારી પાસેની વાણીને હું આગ મેળવણી કરવા લાઇને ફરતો તેથી એ તેમને દુઃખ થયું. તેમને ખાતરી આપી કે, શુરુનામમાં, શુરુસ્થાનમાં અને શુરુધૂનમાં અપવિત્રતા આવી જ શકે નહિ. પછી મારી પાસેના સંગ્રહમાંથી પ્રયોધના ચાલુ પ્રથમાકમાં પ્રકટ થયેલું વસ્તારામનું તથા બીજા પદ સંગ્રહાવ્યાં. એ લાજન તેમની પાસેના સંગ્રહમાં ન હતાં તેઓ એ સાંભળી દોંગ થયા. તેમના શુરુ-પ્રત્યે મારો આ લાવ જોઈ તેઓ અર્ધોઅર્ધો થઈ ગયા. તેમણે પછી તો સ્વેચ્છાને પ્રેમથી તેમની પાસેનો ગુટકો રજુ કર્યો. જોયું તો શરૂઆતનાં પાનાં?—એક કંપારી આવી ગઈ. તેમના ને મારા ખેવમાં આસ્માન જમીનનું અંતર: શરૂઆતનાં પાન ઉપર સુખ-કંક ને કેસરનાં ચંદનઝાંઝાં ઉપર દૂધની પાંદડીઓનાં સખત ચોટણાં હતાં. પછીનાં પાનાં જોઈ છૂટકારાનો હમ જેઓ. જે વાણી વાંચી શકાય તેમ ન હતી, તેનો પાછળનો ભાગ જોતાં તે મારી પાસેની પ્રતમાં અક્ષરસઃ હતી. મારી પ્રતો સાથે તેમના ગુટકાની મેળવણી કરવા માંડી. તે ગુટકામાં પણ નવું હતું, કે જે મારી પાસે ન હતું. તે લાઈ પાસે એ ગુટકો માગ્યો. તરત જ તેના મોંના લાવ પડતાયા. તેમનો ચહેરો, સ્થિતિ જોતાં અમે નિરાશ થયા, પણ તેમના શુરુને હું માનું છું એ જ લાવના, અને મારા જમીન તરીકે ખંભાતના એક કાપડના વહેપારી અને પેલા વડીલ મિત્ર હાજર હોવાથી—જેમ જાતે તેમ તરત નકલ કરી પાછી સોંપવાની શરૂતે તેમણે મને આજર આપી તો ખરી. તેમાંનું નવું તમામ સાહિત્ય નકલ કરવાને આગ્રહ કરાય તેમ ન હતું; કારણ હમેશાં ઉધરાણી ચાલુ જ રહેતી: કામ થઈ રહેતાં એ લાઇને એ સાહિત્ય મુપરત કરવામાં આવ્યું.

ખંભાતમાં બીજા એક-એ ગૃહસ્થાને ત્યાં ‘શુરુવાણી’ તરીકે એવાં પુસ્તક છે એવી ખબર મળી: તપાસ કરતાં તે લાઈઓ ન મળ્યા: પછી તપાસ થઈ મળી.

ધણેખર' 'નનુસુઆરી ૧૯૨૨' ના 'સાહિત્ય' અંકમાં રા. બ. હજોવિંદાસ કાંટાવાળાએ 'મુસલમાની સાહિત્ય' એવુંથી વસ્તુસૂચન કરી તેમને જોવા મળેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી કેટલાક ઉતારા રજુ કરેલા કેટલાક મુસલમાન ભક્તોએ હિંદુ ભક્ત લખે તેવું સાહિત્ય આપેજેલું તેમાં હતું. આપણા વસ્તાગમની પણ 'પુરુષ'ની કેટલીક સાખીઓ તેમાં જોઈ રા. બ. કાંટાવાળાએ અન્ય મુસલમાન ભક્તો સાથે વસ્તારામની પણ તેમાં મળુના કરેલી. એવા સંસ્કર મળતા સંજ્ઞને વસ્તારામના સાહિત્યમાં બાપા, ભાવના તે કમ્પનાનું જીલ્લવટથી નિરીક્ષણ નહિ કર્યાનું એ અસમ્મત પરિણામ છે. મુસલમાની ભક્તોના સાહિત્ય સાથે હિંદુ ભક્તના સાહિત્યને પણ મુસલમાન ભક્તનું સાહિત્ય ઠરાવવામાં તેમણે માત્ર લેખિકાને માત્ર આધારનું જણાય છે. દસપંદ્ર સીસખર્માં એક પુરુષ પણ સી (૧૭) અને દસપંદ્ર પુરુષધર્માં એક સ્ત્રી હોય તો તે પણ પુરુષ (૧૭) એ રા. બ. કાંટાવાળાને વસ્તાગમ હિંદુ હોવાની અને તેમનું લગભગ ધણું સાહિત્ય શારી પાસે હોવાની ખબર કરી તફવર્તિત તેમની પાસેના સાહિત્ય સાથે માત્ર સાહિત્યની મેળવણી કરવા હંપા જતાવી જવાગમાં તેમણે દુર્ઘ (તા. ૧)ના મુખી પા. હીમશર્માના પુત્રે મુસલમાની સાહિત્યનાં પુસ્તકો પૂરાં ડિઝાં તે કામ પતતા તેમને પાછા પહોચાડવાની ખાત્રી આપી. હજી એ ભાઈ સાથે એ મેળવણીનું કામ બાકી જ છે.

'મુબઈ કાર્જસ સભા'ના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય ખડાખમાં એક પુસ્તક 'વસ્તારામ'ની વાણીનું જે જોયેલું. તેમાં ૫ નવું ધણું હતું એમ ધાર છું.

વસ્તારામની જન્મ-મરણની તિથિ તેમના સમાધિસ્થાનમાંથી પણ મળી શકી નથી, પણ તેમનો જન્મ વિ.ગે ૧૮૦૦ પહેલાં હોવો જોઈએ તેઓ જાતે ઉદીચ ટાળકિયા ઘાઘણ હોવાની દંતકથા છે. જયપણથી જૈન છાંટરાઓની મોખત અને પૂર્વજન્મના અજ્ઞાન સંસ્કારથી તેમનામાં શવ-દયાનો સિદ્ધાંત પ્રાધાન્ય ભોગવતો. ભાષીના મહેલુથી વેને કારી વા શવો અને ઘર છોડ્યું. ભણવામાં 'દ' હોવાથી એ પ્રગંગ ઉદ્ભવેલો. ઘર છોડ્યું અને તીર્થસ્થેતિ કરતાં આખાંય હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી ચૂક્યા. મૂળથી સત્પત્રતા, શુદ્ધચારમાં માનવારા, આમહી, ઘાઘણ અને ટાળકિયા એટલે

જરા તીખા પણ ખરા, છતાં આત્મંદી અને દુઃખ દતા. પૂર્વના સંસ્કારને દેશાટન, આર્ત તૃપા અને મિષ્ટ જળાઃ પછી પૂજવાનું શું હોય ! રામાત્મંદી, મંપ્રદાયના ' વિશ્વંભરદાસજી ' નામના મહંતની મુલાકાત થતાં પરસ્પરને પૂર્વના સંસ્કારો થતાં અધુરા રહેવા મોગ પૂરા કરવા બંને સંમત થયાઃ લીલા લીધીઃ ગુરુસેવા કરતાં ગુરુગમ જડી. અને જોઈ વખતના નિરક્ષર વસ્તારામ પછી તો વિદ્વાનને હંકારે એવા સમૃદ્ધ યથા. અહિંસા પરમો ધર્મઃ જીવનનું કર્તવ્ય માની સાધુ દલામાં તેમણે જીવવાનો ઉપદેશ દેવાનું આરંભ્યું.

પણ એક સજ્જનજીનો દોષડો વસ્તારામે ઉકેલ્યો છે તેવો કેાઇએ નથી ઉકેલ્યો. સુધરવાનો જોમને અવકાશ હોય છતાં જાણીજૂણને બગડે-એટલે કે જ્યાં શ્રદ્ધા કરતાં બુદ્ધિના જ સામાન્ય પ્રાધાન્યપદે ભોગવાય તેવા જિંયા મણાતા સમાજ સાથે તેમણે ઝાઝો પ્રયત્ન નથી કર્યો. મનુષ્યનાં તન, મન ને ધન જૂંદવી લઈ-મનુષ્યના પારધિ-પશુઓ માટે-જીવદયા ખતાવનારા સમાજને તે ઉપયોગી નથી યવા. અહિંસાનું પાલન કસાઇને મનમાન્યાં નાણાં આપવાથી કે એરવેર દાંડી ગળી વખતની રાહ જોવાથી નથી થતું, એમ વસ્તાજી સમજતા. તેમણે પોતાનું જીવન ' ખાગ્વા ' ને ' પજાત ' કોમ માંડે અધ્યુ. તેમના સર્વમાન્ય શિક્ષાંતથી સંખ્યાબંધ તો શું પણ આજો ખારવા સમાજ તે સમયે મદ-માસત્માગી થયેલો. આજે પણ એ મહાપુરુષના સેવક તરીકે જાંબાતની ખારવા કોમ મુખ્ય ગણાઈ અભિમાન લે છે.

વસ્તાજીનું જીવન ધણી રીતે નગસિદ્ધ મહેતાને મળતું છે. વાણીમાં પણ ધણી સામ્યતા છે. નગસિદ્ધ મહેતા ધરતારી-જંનળી અને આપણા વસ્તાગમ દુઃખ એટલો જ માત્ર દુઃખ દતો; પણ એ બંને સંતોને જીવનનો મહાપ્રજ ઉકેલવા અને જીંદગી જીતવાની પ્રેરણા લાબીસાહેબનાં મહેજા-રહુ વચનમાંથી મળેલી છે. પુણ્યજાણીઓ ભાળીના મહેજામાંથી આમ જીવન જીત્યા છે અને ધણા જીવન ધૂન કરે છે. મહેતાજી અને વસ્તાજી બંને ભાળીથી તૃપા છે. પછી બંને એ પ્રસંગ નિમિત્ત લેખાય. પ્રથુ એવાં ભ.ગી-દિવરના વંશ વધારો !

' ભાસ્તનાં સીરતો ' તો લખાઈ પ્રગટ પણ ચર્ચ ગયાં છે. લલિત્યના

સંશોધક અને ઇતિહાસકાર માટે ' હારતનાં બાબીરલો ' આલેખવાનું હજી બાકી છે. તેમાં પહેલે નંબર મહેતાજીનાં અને બીજે નંબર વસ્તાજીનાં ભોળીની કથા ૧૪૨૨ જ આલેખાશે, એ આશા વધારે પડતી નહિ ગણાય.

આપણે હવે વસ્તાજીના જીવન અને સાહિત્યકાળપ્રતિ દષ્ટિ કરીએ. ગુજરાતમાં ૧૬૬૬ દિવસો સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં ભક્તકવિઓના અઠંગ અખાડા નામ્યાનું સાહિત્યનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંવત ૧૫૦૦ પછી નરસિંહ મહેતા અને મીરાંનાર્જનાં ભક્તિ-જ્ઞાનનાં ઠાળોની રસરેણ હતી. સવત ૧૭૦૫ પછી અખાજીએ અંધશ્રદ્ધ છુ અને સાકૂટોને માર્મિક ફટકા મારી વેદાંતશાસ્ત્રનો યોધ સ્વાનુભવ અને સર્વા-નુલ્લવમા ગૂંથ્યો છે તે જ અરસામા પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષામાં શુભાગ, વીર, દરજી અને હાસ્યરસની અવધિ કરી-કવિતા અને નાટકોમાં નવું જોમ ઉમેર્યું. લાલદાસજી (વીરપુત્ર) એ જ અરસામા પરમહંસની રિયતિ ગાળતા હતા, ત્યારે માણસને ધડીભર આજી નાખે તેવી સહેલામાં સહેલી પદ્ધતિએ શિખાગણ, આતુષ, ઉદ્વેગ, સાહસ, ધૈર્ય અને સ્ત્રીની માયાવી પ્રકૃતિનાં વર્ણનોના પાઠ શામળભટ્ટે (અમદાવાદ ૧૮૦૦) અવનવી રીતે આપ્યા. પછી ' એક-એ દશકામા ગુજરાતમા ભક્તો અને કવિઓનું જ સામાન્ય મર્યુ '. સદેસરમા (૧૮૩૮) પ્રીતમ, જંજુસરમા (૧૮૫૬) ત્રિવિક્રમા-નંદ, સાવલીમાં (૧૮૬૦) ધીરો, કાલિયાવાડમાં (૧૮૭૦) મનોહર સ્વામી, મહાનવામા (૧૮૭૬ ની આસો વહી ૨) હયાણદાસ, અમદાવાદમાં (૧૮૦૦) હરિકૃષ્ણજી તથા તેમનાં દીકરી રતનખાઈ, શીમળિયા તાળે મુણાવાડમાં (૧૮૦૦) જીવજીદાસજી, સુરતમાં બહાચારી મોહનલાલજી તથા ત્રીઆદમાં સંતરામજીના અખાડા હતા. તદુપરાંત રઘુનાથદાસ, રેવશંકર જીનાગઢ, નરભોગમ (પીજ), દલપત, કૃષ્ણારામ મહારોજ, રણકોડજી દેવાન, ધનદાસ, હુંગર બાસિટ, બાપુ રણકોડ ભગત, ભવાન ભગત, મોજો ભગત, રાવો ભગત, શાન્તિદાસ, યોગજી, મીઠા, રામકૃષ્ણ ઇંચારામ, હરિભટ્ટ, રાજો, નિખુલાનંદ, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ યાને પ્રેમસખી, શ્રી સદગન-નંદ વગેરે-સંત-મહતો-ભક્તકવિઓ ચોતાના કર્તવ્યમાં મરણશ્રદ્ધ હતા; પારે ખંભાનમાં (૧૮૪૨) વસ્તારામજી મસ્ત લહાવત ગણિતા હતા.

તેમની વાણીમાં મહેતાજી, મોરડાં, અખાજી, ઠળીર અને સામળની સ્પષ્ટ છાપ જોવામાં આવે છે. વસ્તારામની પરમહંસ દરાની રિયતિ હશે ત્યારે આપણા દ્રેઝલોહના દયારામભાઈ 'પચ્વીસી થાને જીવનમંથનકાળ'માં હતો. દયારામભાઈ અને વસ્તારામજીનો પરસ્પર મેળાપ હોય તો વસ્તારામની વાણી દયારામભાઈએ જોઈ સાંભળી હોય—ગમે તેમ હોય પણ વસ્તારામનું એક પદ દયારામભાઈના પદમાં વિસ્તાર પામ્યું છે.

રજની ક્યાં રમી આવ્યાં ? સજની ! રજની ક્યાં રમી આવ્યાં ?
 કુંકુમે-કાજળ મહેરાણાં છે ! ડોણ પુરખ મન લાગ્યાં-? સજની
 કંચુવાની કસ યુદી દીસે ! કર ઘણાં દૂલા વ્યાં !
 દંતની રેખ અધર પર બેઠી ! તબોજ મુખ બહુ ચાવ્યાં ! સજની
 જહાં તમે ખેડ્યાં ! તહાં રંગ વેડ્યાં ! એવી નિરાની લાગ્યાં !
 વસ્તા વિશંભર પુરખ પરસિયા ! તે તો સખીએ ચિર્જીવતાગ્યાં ! સજની
 અસ્ત.

સંત-મહંત-આચાર્યો ગુરુલલિતને બહુ મુહરવ આપે છે. 'ગુરુગીતા'માં

વસ્તારામ કહે છે:—

ગુરુ હિ માતા, ગુરુ હિ પિતા, ગુરુ સ્મરે કોઈ રામ હિ રીતા,
 ગુરુ હિ સ્વામી, ગુરુ હિ શિખા, ગુરુ હિ કાલ કરમ કો રીખા,
 ગુરુ હિ સેવા, ગુરુ હિ જ્ઞાન, ગુરુ સમ દેવ તહીં કોઈ દુન,
 ગુરુ હિ સકલ શાસ્ત્ર શ્રી કુંચી, ગુરુ સમ બાત સખે થેં હંચી,

* * *

ગુરુ હિ તપ-તીર્થ-મત-સ્નાના-દાના, ગુરુ હિ આપે આપ ભગવાના,
 ગુરુ હિ જોખદ, ગુરુ હિ જુદી, ગુરુગમ સેં નથ કો સખ છુદી.

* * *

ગુરુકું રામકૃષ્ણ નિત્ય ધ્યાવે, ગુરુકે મહિમા અધિક દ્રદાવે,
 ગુરુકે સંદે મંત્ર સખ સાચા, ગુરુ બિના હિ સકલ જુગ કાચા.

* * *

ગુરુ અને શબ્દ બંને એતમોત હોવાની આથી પ્રતીતિ થાય છે. વળી

'ગુરુવંદન અંગ'માં પણ કહે છે કે :—

શ્રી ગુરુદેવને વંદીએ પ્રીતે લાગી થાય,

અવર વંદન ત્યાંજે ઠગે આવાગમન મીઠ જાય.

શુક્રોવા સમય બની તામે તદા ન દોષ,
સર્વ ધર્મ કો કોષ ધર્મ શુક્ર જ્ઞાતી જુલ રોષ,
દેવ સકલ શુક્રદેવમા ધરમ સકલ સમમાન,
શ્રી શુક્રદેવ ઉપાસતા અવર કરમ કાઈ નાહી

*

*

*

જેમ જગન ઉન્ને સર્વ ક્રિયા, ક્રિયા જન ઔર જાન,
સાધ્ય-સાધન સર્વ ક્રિયા અને ધર્મો શુક્રદેવ્યાન,
શ્રી શુક્રદેવને સેવતા શુક્રદેવ તે શાવ,
દેવ સદિત અદેવ જને મોટા શ્રી મદિમાય

*

*

*

પદના જણના ઊંડો દો ઊંડો દો અનુરાધ,
પ્રેમે શુક્રોવા કરે અગલ પરમ પદ પાઈ
મનકા નતા સખ દાર દો દાર દો અદ્ધકાર,
શુક્ર લક્ષી હશે આપમે ભવજલ પામે પાર.

*

*

*

સખ સાધુ જણ જગ સદ્ગુરુ કીકલદાર,
મેવા શ્રવ મલિન બધા કાઠે સખ સસા

*

*

*

પૂર્ણતાનો પથ

લેખક :—શ્રી. જયંતીલાલ મંગળજી ઓઝા,

બી. એ. બી. ટી., એલ્એલ્. બી.

(મતાંકથી ચાલુ)

દરેક મનુષ્યમાં જ પ્રકારના ફેરફાર થાય છે. ગર્ભાવસ્થા અને જન્મ, ત્યાર પછી વૃદ્ધિ-આજીવાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થા, પછી ધીમે ધીમે લોચ્છતા. આખોમાંથી જોવાની શક્તિ ચાલી જશે, ડાન સાંભળતા બંધ થશે, હાથપગની કાર્યશક્તિ ઓછી થતી જશે, સ્મગ્લુશક્તિ મોળી પડી જશે. દરેક પ્રાણીનો આવો જીવનવૃત્તાંત છે. શરીરદ્વારા જઠકાયેલું આવું પ્રાણી, અનેક સંશયોથી ભરેલા મનવાળુ આવું પ્રાણી અનન્ત જીવનની આશા કેમ રાખી શકે ?

અને છતાં કેાઈ મનુષ્ય મૃત્યુની વાંછના કરતો નથી. મૃત્યુ કરતાં મનુષ્ય બીજી કેાઈ મીજને વધારે ધિક્કારતો નથી. પણ જીવન ઉપર જણાવ્યું તેવું જ હોય તો પછી મૃત્યુમાંથી કેવી રીતે છુટાય ? અને મૃત્યુમાંથી ન છુટાય તો પછી કુખની પણ આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ? પરંતુ જીવનની વ્યાખ્યા શી છે ? જીવન એટલે સત-હોવું તે. મૃત્યુ એટલે સતનો અભાવ—ન હોવા—પણ. હવે આપણે જાણીએ છીએ કે સતમાંથી કદી અસત ઉદ્ભવી શકે જ નહીં. તેથી જો મનુષ્ય જીવતો હોય તો તે મરી શકે જ નહીં, પણ મૃત્યુમાં પરિવર્તન પામે નહીં એવું જીવન એને ક્યાં મળી શકે ? તે માટે તો તેણે દેહથી પર થવું પડશે. અને જો દેહની પેલી ભેર જવું હોય તો તેણે સમગ્ર વિશ્વની પણ પેલી ભેર જવું પડશે. કારણ આ આપણી કાલુજાંચુર કાયા પર જ સારા વિશ્વનો આધાર રહેલો છે. આંખ ઉપર સ્પાત્મક વિશ્વનો આધાર છે, શ્રોત્ર ઉપર શબ્દ-જગતનું અવલંબન છે, અને જીભ ઉપર બધો રસા-સ્વાદ ટકી રહે છે.

નિદ્રાવસ્થા આ હકીકત સહેલાઈથી સોખીત કરી શકે છે. ત્યાં સુધી આખો જોઈ શકે છે, ત્યાં સુધી જ આપણે માટે રૂપનું અસ્તિત્વ છે, જ્યાં સુધી નાક સુધી શકે છે ત્યાં સુધી જ આપણે માટે ગંધ રહે છે, જ્યાં સુધી કાન સંભળી શકે છે ત્યાં સુધી જ સ્પર્શનું અસ્તિત્વ છે.

આ રીતે દરેક ઈન્દ્રિયનું સમઘટનું જે અવસ્થામાં આપણે આંખ, શ્રવણ અને બીજી ઈન્દ્રિયોદ્વારા કામ કરીએ છીએ તેનું નામ જાગૃત અવસ્થા છે. જ્યારે આપણે કોઈ વિચારમાં તત્લીન થઈ જઈએ છીએ ત્યારે આપણે કેવળ ચિત્તમાં અવસ્થાન કરીએ છીએ, પરંતુ કોઈ પણ સ્થિતિ છે કે જ્યારે આપણે ઈન્દ્રિયો અને મનથી છુટા પડી જઈએ છીએ, એ અવસ્થા મૃદ નિદ્રાની સ્થિતિ છે. એ વખતે આવીને કોઈ મુંઝવે સંગીત ગાય તો પણ આપણે સાંભળતા નથી, દારણુ તે વખતે આપણી સ્થિતિ કાનમાં નથી, તે વખતે નિઃસ્પર્શ આપણે શરીરમાં છીએ પણ ઈન્દ્રિયોમાં નથી જો કોઈ આપણને જોઈ શકે તો આપણે જાગી જઈએ છીએ, એટલે કે ફરી પાછા આપણા ચિત્તમાં અને ઈન્દ્રિયોમાં અવસ્થાન કરીએ છીએ. નિદ્રાવસ્થામાં આપણી આસપાસની કોઈ પણ ગીતનું, કે સમગ્ર વિશ્વનું આપણને જ્ઞાન હતું નહીં. આપણે આપણા મનમાં અને આપણી ઈન્દ્રિયોમાં અવસ્થાન કરીએ તો જ આખા વિશ્વનું અસ્તિત્વ ટકી શકે. તેથી જો કે આ નાનું પરંતુ શરીર આવું ઘણુંબધું દેખાય છે, અને ખરેખર તેનું જ છે-જતાં પણ તેના આધારે આખું વિશ્વ ઘટકી ગયું છે. આ ઉપરથી સમજાવ છે કે વિશ્વથી પર થવાને માટે આપણે મન અને શરીરથી પણ પર થવું પડશે, તથા જ્યારે આપણે તેમ કરીશું ત્યારે જ આપણને અનન્ત જીવનની પ્રાપ્તિ થશે. આપણા પૂર્વજોએ આ રીતે શાશ્વત જીવનનો અનુભવ કર્યો હતો જાણ અને અંતઃકરણોમાંથી નીકળી જઈને તેઓએ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આપણે પણ જો એમ કરી શકીએ તો તરત જ આપણા જ્ઞાન તન સ્વભાવનો આપણને સાક્ષાત્કાર થશે, અને પરમાનન્દની-મોહની પ્રાપ્તિ થશે.

આ પ્રમાણે પહેલી રીત ઉંધે રસ્તે દોરી જાય છે, જ્યાં બીજી આપણને ઉદ્દેશની નજીક લઈ આવે છે, પૈસા કમાવા અને તેને મળતી આસતી બીજી

જે રીતોને દુનિયાનો મોટો ભાગ અનુસરી ચલે છે તે તદ્દન ખોટી છે; કારણ
 કે તેમ કરવાથી તો માન દેહની જ પૂજ થાય છે. આવા દેહને બળવાથી તો
 દેહના સ્વર્ગથીઓ ઉપર પ્રેમ ઉપજે છે, સાગ સાગ પદાર્થો ખાવાનું મન
 થાય છે, કાંઈની ગારી કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કંઈ પગારની પણ
 આશા રાખીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે આપણે આપણા દેહરૂપી દેવની સેવા
 કરીએ છીએ ત્યારે બદલામાં શું મળે છે ? આપણે જે વસ્તુને અંતઃકરણ-
 પૂર્વક ધિક્કારીએ છીએ તે વસ્તુ-મૃત્યુ તે આપણને આપે છે. આ દેહ
 રૂપી ધણીની આપણે ધણા જન્મો સેવા કરી અને દરેક વખતે આપણને
 મૃત્યુના રૂપમાં તેનો બદલો મળ્યો છે. માટે આ સાચી સેવા નથી, સાચી
 સેવા કરી સાચો બદલો મેળવવો હોય તો સાચા દેવની સેવા કરવી બેધરો.
 તેમ થશે તો જ શાશ્વત જીવનની પ્રાપ્તિ થશે.

સેવાના સન્માર્ગ અંતર્મુખ છે, બહિર્મુખ નથી. શક્તિઓને બહારથી
 જેની ઘઠની અંતર્મુખી કંવાથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થ જીવન
 અંદર રહેલું છે, બહાર નહીં, પરંતુ એવા જીવનની પ્રાપ્તિ માટે સખત મહે-
 નતની જરૂર છે. અનંતકાળથી આપણે બધા આ દેહરૂપ ખોટા દેવની
 પૂજ કરતા આવ્યા છીએ, તેથી એકાએક સાચા દેવની પૂજ કરવાનું સંદેશું
 સાગવું નથી, મનને હાલતું બહુ મુશ્કેલ છે. અહીંન જેના મહાન યોદ્ધાને
 પણ કંજૂલ કંતું પડ્યું હતું કે ચંચલ દિ મનઃ કૃત્ણ ! પ્રમાણિ યલ્લબદ્
 જુદમ્ । અહીંન સાચો વીર હતો પણ તેણે આ દિશામાં પ્રયત્ન નહીં કરેલો
 હોવાથી તે મન ઉપર કાબૂ મેળવી શક્યો ન હતો. આપણે બધા પણ અહીંન
 જેવા જ છીએ. પરંતુ જો આ જન્મમાં જ શાશ્વત જીવન મેળવવું હોય
 તો આપણે ઉપર જાણવેલો રસ્તો લેવો પડશે. ત્યાગેનૈવેન મૃતત્યમાનશુઃ
 ગાન્યઃ પન્થા ધિષ્ણે શયનાય ।

હવે આપણને ખૂબ સુખી, સમૃદ્ધિવાન અને શક્તિમાન થવાનો રસ્તો
 તો મળી મયો, પણ એ ઉપરતી બીજી જરૂર શેની રહી ? બીજી જરૂર છે
 દેહ ઈન્દ્રિયો. જ્યાં સુધી તે માર્ગનું અનુસરણ કરવાનો પાઠો નિમિત્ત ન
 થાય ત્યાં સુધી અધુરું નકામું. સ્વાસ્થ્ય વાનીઓ બનાવવાનું મહત્વ તો
 ધણી હોય. પણ ત્યાં સુધી રોગોમાં જહને એ જામી વાનીઓ તૈયાર

કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ બધી આવડત નહામે છે. તેવી જ રીતે અંતર્બુદ્ધિમાં જનરવા છતાં બધાં સુધી પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બધું નિર્ગર્થ છે. ધર્મ તો સોજે સોજ આના અનુભવમાં ઉતારવાની વસ્તુ છે. વાદવિવાદ, વિતંડા અને સિદ્ધાન્તોની માથાફાડ કરવાથી કંઈ નહીં વળે બધાં સુધી ઊંડા ઉતરવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં સુધી એ બધું રહે છે પરંતુ આપણે ગમે તેવા અજણા દોઈએ, આપણામાં કોઈ પણ જાતની વિચ્છા ન હોય છતાં પણ તીવ્ર આતુરતા હોય તો વૃત્તિઓને અંદર બેસી લઈ ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર મેળવી શકાય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અજુબુ દત્તા છતાં પણ મોટા મોટા પડિતો તેમની પાસે પોતાના સંશયોના સમાધાન માટે આવતા ઇશ્વરના દર્શન માટે પરમહંસદેવને સાચો તલસાટ હતો અને તેથી તે દ્વારા તેમણે ઇશ્વરના દર્શન મેળવ્યા હતાં. માત્ર પુસ્તકો વાંચવાથી કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવાથી જ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે, એ માન્યતાના વિરોધ તરીકે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન આપણી સમક્ષ મોલુદ છે. જ્ઞાન એટલે શું એ આપણે બરાબર સમજના નથી, જિંદગીબર પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ આપણે સમજાય નહીં જેવું જ જાણીએ છીએ. સીદ્ધેન્ટિસ સૌથી ડાહ્યો હતો કારણ તે સમજતો હતો કે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મનુષ્યો પોતે તો ઇશ્વરના દર્શન મેળવે છે, એટલું જ નહીં પણ બીજાઓને પણ ઇશ્વરના દર્શન કરાવી શકે છે. -યુવાન સ્થામાં સ્વામી વિવેકાનંદ એવા મનુષ્યની શોધમાં હતા કે જે એમ કહી શકે કે મેં ઇશ્વરના દર્શન કર્યાં છે સ્વામીજી કહેતા કે જેણે પોતે ઇશ્વરના દર્શન કર્યાં નથી તે કેમ જાણી શકે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે ? કોઈ સાધુ કે આચાર્ય આવ્યા છે એવી ખબર મળતી કે તરત તેઓ તેની પાસે જતા અને પૂછતા- 'ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે ?' તેમના તરફથી જવાબ મળતો- 'હા' પછી સ્વામીજી બીજો પ્રશ્ન પૂછતા- 'તમે તેમના દર્શન કર્યાં છે. ?' પણ નહારમાં જવાબ મળતો એટલે તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા જતા. કયાંય પણ તેમને એવા પુરુષનો મેળાપ થયો નહીં કે જે છાતી કોડીને કહી શકે કે 'હા, મેં ઇશ્વરના દર્શન કર્યાં છે આવી સ્થિતિને લઈને તેઓ એવા નિર્ધુર્ય પર આવ્યા કે ઇશ્વર એ તો માત્ર મનની કલ્પના છે. પછી એક દિવસ તેઓ

દક્ષિણેશ્વરના અભય પયગમ્યાર પાસે આવી ચડ્યા અને નેમને પૂછ્યું, -
 'તમે ઇશ્વરને જોયા છે. ? તાન્ત જ શ્રી રામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો, 'હા.'
 'મને બતાવી શકશો ?' 'હા, તને બતાવી શકીશ.' એવો જવાબ મળ્યો.
 ઉપરે સ્વામીજીની ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી પાકી ખાત્રી થઈ ગઈ, અને
 તેથી જ સ્વામીજી પોતાના દરેક પુરુષકર્મમાં આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે 'ધર્મ'
 એટલે સાક્ષાત્કાર.'

આપણે ઇશ્વરનાં દર્શન કરવા જ જોઈએ; પણ તે માટે આપણે ખૂબ
 મહેનત કરવી પડશે. પહેલાં તો ધણી જિંદગીએ સુધી ખેડા દેવને દેહરૂપી
 ભંજવાથી જે જીની ટેવો અપ્પણામા ધર કરી ગઈ છે તેને આપણે ઉખેડી
 નાખવી પડશે, મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવો પડશે; કાઈરતની જેમ
 દેહ અને ઇન્દ્રિયોને વધરથંભ (કેસ) પર લટકાવીશું તો જ આપણે આગળ
 વધી શકીશું, તો જ જડ દેહથી છૂટી પરમાત્મ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. આમ
 ક્યાં પિતો છૂટકો જ નથી, તેને માટે શ્રી રામકૃષ્ણે બાતિ ઉત્તમ ઉપાય
 બતાવ્યો છે. તેઓશ્રી કહે છે કે જો તમારે ઇન્દ્રિયોને જીતવી હોય તો પર-
 માત્માને સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણો. જો તમે સૌંદર્યના ઉપાસક હો, તો તમને ઇશ્વરના
 સૌંદર્ય જેવું સૌંદર્ય બીજો ક્યાં ગણશે ? જો તમે પ્રભાવશાળી વસ્તુત્વના
 ઉપાસક હો તો વેદવાણીનો અમૂલ્ય ભંડાર જેના સુખમાંથી નીકળ્યો છે તે
 ઇશ્વર કર્તા બીજો કોણ એ કયામા વિશેષ પ્રવીણ છે ? જો તમે શક્તિના
 ઉપાસક હો તો ઇશ્વરની વિશેષ શક્તિશાળી બીજો કોણ છે ? દરેક મનુષ્ય
 મધ્ય. ૧ કંઈ ને કંઈ ચાહે છે, અને એ બધું નિરતિરય પ્રમશ્નમાં ઇશ્વરમા
 રહેલું છે. નારીની સુંદરતા થોડો સમય ચાલે છે, સ્વારે પરમાત્માનું સૌંદર્ય
 શાશ્વત છે. તેથી જો શાશ્વત સૌંદર્યની, અખંડ જીવનની, સર્વવ્યાપી જ્ઞાન કે
 શક્તિની જરૂર હોય તો ઇશ્વર તરફ મુખ ફેરવવું પડશે. તેમને મેળવવા માટે
 દ્રવ્યની જરૂર નથી હાથ પગ દલાવવા પડતા નથી. તેમને જોવા માટે
 જોખની કે સાબળવા માટે કાનની જરૂર પડતી નથી, તેમનો વાસ તો
 આપણા બધામાં છે. તેમનાં દર્શન માટે બધી ઇન્દ્રિયોને ચારે તરફથી સકેલી
 લેવી પડશે; તેમને જોવા માટે અગ્નિ બંધ કરવી પડશે, તેમને સાંભળવા
 માટે કાન બંધ કરવા પડશે, તેમને મળવા માટે બધી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ બાટકા-

વધી પડશે.

આલો, અંતર્મુખ થઈ પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કરીએ, ત્યારે જ આપણે ખરા માનવી બનીશું. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આંતરિક ઉત્કંઠાની જરૂર છે. તેઓ આપણા યુગ્મવત્સલ પિતા છે, દયામય જનની છે, સાચા સખા છે, એમ જો ખરેખર સમજીએ અને જો એક વખત પણ તેમની પાસે પહોંચી જવાય, તો પછી આપણા બાળ્યનો પાર રહે નહીં. તે મનુષ્યને જ સાચો શુદ્ધિશાળી બાળ્યો જો પરમાત્માને પસંદ કરે છે, કામ્ય તેજ કરીને તે પરમ જ્ઞાનને, પરમ યાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

❧ શાન્તિઃ, શાન્તિઃ, શાન્તિઃ ।

❧

“ સત્યને જાણવા માટે, આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે, તમારી વહાણમાં વહાણી વાસનાઓને છોડવી પડશે. પ્રિયમા પણ પ્રિયતર હાજતાં બંધનો તમારે તોડવાં પડશે. અંતઃકરણની વાસનાઓ, જગતની લંબજો તોડીફોડીને દૂર નાંખી દેવી જોઈશે. પવિત્ર થવા માટે અધોમતિએ લઈ જનાર વિષય-વાસનાઓથી મુક્ત થવું પડશે. એમ આપ્યા વિના હંધરનો-આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવો કઠિન છે. એ વિના તમારો સ્વરૂપસિદ્ધ અધિકાર પાડો નહિ મળે. સંસારમાં શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યો જ સુખી હોય છે, અને તેઓને જ પ્રભુ મળે છે. ત્યારે એ ચિત્તની શુદ્ધિ, હૃદયની પવિત્રતા છે શું ? એ ચિત્તશુદ્ધિ એટલે રથૂલ સરીરના પાપકર્મો ન કરવાં એટલું જ નહિ, પણ એથી વિશેષ રહસ્ય એમાં છે. દરેક પ્રકારની મમતા, પછી તે ધેગ્યાર ઉપર હોય, નાનામાં નાની ડાઘ વીજ ઉપર હોય, ઘડીઆળ ઉપર કે પાળેલા કૂતરા ઉપર હોય, માતાપિતા, પત્ની, યુગપરિવાર-ગમે તેના ઉપર હોય, પરંતુ જેને આત્મા-પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો છે, જેને અત્યારે જ સત્યને જોળખાને અનુભવવું છે, તેને તો એ અધોમતિ અને નિર્બલતા અપાવનારી જ છે. સંસારિક વસ્તુઓના મોહમાંથી છૂટા થવું-મુક્ત થવું, એનું જ નામ- ચિત્તની શુદ્ધિ અને હૃદયની પવિત્રતા; એનું જ બીજું નામ ત્યાગ અને એ જ સાચો સાત્ત્વિક વૈરાગ્ય. આવી પવિત્રતાથી જ આત્માનો અનુભવ થઈ શકે છે.”

—સ્વા. રામલીધ

ઉપનિષત્તું અભ્યાસગૌરવ

(ગતાંકથી આદ્ય)

લેખક :—શ્રી. નલિન મ. લાદે, એમ. એ.

(૧) જો દુઃખ નામની કોઈ ચીજ જગતમાં ન હોય, (૨) દુઃખ હોય છતાં તે ત્યજવું ઇચ્છે ન હોય. (૩) ત્યજવું ઇચ્છે હોય છતાં તેનો સમુદ્ધેદ અશક્ય હોય. દુઃખનો નાશ બે રીતે અશક્ય હોય—(૧) જો દુઃખ નિત્ય હોય તો. (૨) તેના નાશનો ઉપાય અજ્ઞાનપ્રયો હોય તો. (૪) દુઃખનો નાશ શક્ય હોય તોપણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તેને માટે ઉપાય ન હોય. (૫) અગર તો દુઃખના નાશ માટે શાસ્ત્રીય ઉપાયથી સહેલો કોઈ ઉપાય વિદ્યમાન હોય—તો શાસ્ત્રીય ઉપાય માટે જિજ્ઞાસા ન થાય. અર્થાત્ શાસ્ત્રીય ઉપાય માટે જિજ્ઞાસા વ્યર્થ થાય જો ઉપર મુજબની આ દુનિયામાં વ્યવસ્થા હોય; પણ ઉપદ્રા પાંચે વિકલ્પ વિચાર આગળ ટકી શકતા નથી. અને આથી દુઃખત્રયના નાશ માટે તો શાસ્ત્રીય ઉપાય જ પ્રાપ્ય છે. દુઃખ નામની કોઈ ચીજ દુનિયામાં ન હોય તો શાસ્ત્રીય ઉપાયની જિજ્ઞાસા વ્યર્થ થાય. પણ દુઃખ નથી એમ કોણ કહી શકે ? જાત અનુભવને સંતોડી શકતો નથી. પ્રાણીમાત્રને ત્રિવિધ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આ દુઃખ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક. તેમણે આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનું છે. શરીરજન્ય અને મનોજન્ય. તેમાંયે દેહ, વાત અને પિત્ત નામની શરીરષટક ત્રણ ધાતુઓની વિપ્રમતામાંથી ઉપજતું તાવ, અતિસાર અને ખીન્ન વ્યાધિઓથી દુઃખ, ભૂખ તરસ વગેરે દુઃખ એ શારીર દુઃખ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ્ય, ઇર્ષ્યા, વિવાદ, સંશય વગેરેથી જન્યમત્ત દુઃખ માનસ દુઃખ છે. આ જન્યે પ્રકારનું આશરીર અને માનસ દુઃખ, પ્રાણીનાં શરીર અને મનની અંદર ઉપજતું હોવાથી આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત મનુષ્ય, પશુ, સાપ,

સ્થાવર વગેરેથી જન્મતું દુઃખ આધિભૌતિક દુઃખ છે. અર્થાત્ જંગમ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદિલજનરૂપ અગ્રાયર ભૂતમાત્રથી ઉત્પન્ન થનારુ દુઃખ તે આધિભૌતિક દુઃખ છે. દેવી ઘટનાઓ-રેલ-દુશળ-મરહી વગેરે દેવી આપત્તિઓથી જન્મતુ દુઃખ તે આધિદૈનિક દુઃખ છે. આ ત્રણે પ્રકારનું દુઃખ નથી એમ કહેવાનું સાદસ, તો સમજની દશાએ જાગક જ, કરી શકે માં દુઃખત્રય નથી એમ નથી. તે છે જ.

વળી આ ત્રણે પ્રકારનું દુઃખ, દુઃખ હોવાથી જ આપણને જાવડું નથી! દુઃખ કેને ગમે! એ દુઃખડયને લીધે તો આ શંસાનું નન્દનવન નરકાગાર બની રહ્યું છે. આથી પ્રાણીમાત્રને એ ન મમતુ હોઈને, એનો ત્યાગ મોઢિ પછુ નથી ગમતો એમ કહી શકાય એમ નથી.

આમ દુઃખ છે અને તેનો ત્યાગ પણ હાંધે છે. આ દુઃખનો નાશ પણ અશક્ય નથી. યોગ્ય દિલ્લામા યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાથી આ દુઃખત્રયનો નાશ શક્ય છે. જો એ શક્ય ન હોત તો પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ સમજાવવી અશક્ય છે. જો દુઃખ નિત્ય હોત તો તો તેનો નાશ થોડા કાળ માં પણ ન માત્ર પ્રકાશ જેમ સવિતાનો નિત્ય સ્વભાવ છે અને આથી જ તેના ઉપર કવચિત્ત્વ થનખનદ આવી જાય પણ તે વાળે તેના પેલા પ્રકાશ સ્વભાવને નષ્ટ કરી નથી તેમ આત્માનો મુખ એ સ્વભાવ છે કવચિત્ત્વ તેના ઉપર નહીં વાળો આવી જાય છે. પણ તેથી તેના મુખસ્વભાવનો તે નાશ કરી શકતાં નથી! આથી દુઃખ એ નિત્ય નથી, પણ અનિત્ય છે. અને આથી જ તેનો નાશ શક્ય છે.

આમ વિચારતા દુઃખનો તિરોલાવ સંભવે છે. અર્થાત્ દુઃખત્રય છે, તે ત્યજવું પણ હાંધે છે તેનો નાશ પણ શક્ય છે. પણ તેના નાશ માટે શારીરિક ઉપાયે જ લેવો જોઈએ એવો દાંષ નિષ્કમ નથી! કેમકે શારીરિક ઉપાયે કરતાં દુઃખત્રયના નાશક બીજા સહેલા ઉપાયો છે! તો પછી હાયમાંનું ઊડીને તો ઝાડીમાંનું કોણ લેવા જાય!

શારીરિક દુઃખનો નાશ કરવા માટે તો આ દુનિયામા આયુર્વેદ અને દવાખાનાઓની પ્રવૃત્તિ છે! કોમ કોષાદિના ઉપચય માટે મનોરોગી આદિ મેવન સુકર છે! અને એ જ મુજબ આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક દુઃખના

નાશ માટે પણ સે'કડો ઉપાયો અને વળી સહેલા ઉપાયો છે । તો પછી શાસ્ત્રાભ્યાસ જ કરવો જોઈએ અને દુઃખત્રયના નાશ માટે શાસ્ત્રીય ઉપાય જ સેવવો જોઈએ એવો આગ્રહ એ તો બલાત્કાર લાગે । આ દલીલો તરત હૃદયને ગળી જાય એવી છે ! પણ એ જમી વિચાર-રમણીય નથી ! અને વિચારવૃદ્ધને તો અવિચારી દલીલો આપાતરમણીય હોય તોએ આદરણીય હોતી નથી । વિચારવૃદ્ધ પુરુષ તો એમ વિચારે છે કે દુઃખત્રયના નાશ માટે ઉપર-જનાબ્યા તે ઉપાયો છે. અને સહેલા છે અને જમણી પહોંચમાં આવે એવા છે એમ પણ ખરું. પણ તેથી એટલે કે તે તે ઉપાયોને અજમાવવાથી તથો પ્રકારના દુઃખોનો અવશ્ય નાશ થાય છે ખરો ? છેવટનો નાશ થાય છે ખરો ? મેલેરીયા થયો. 'કિવનીન' લીધું. પણ કિવનીન લેવાથી મેલેરીયા જશે જ એવી કાંઈ ખાત્રી આપી શકે ખરો ? અને ધારો કે તેનાથી મેલેરીયા ગયો પણ ખરો. પણ તે ગયેલો પાછો ન જ આવે એવી કાંઈ ખાત્રી આપી શકે ? અર્થાત્ યથાવિધ સ્થાપન, કામિની, નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, મણિ, મન્ત્ર વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તોપણ દુઃખત્રયની અવશ્ય અને છેવટની નિવૃત્તિની ખાત્રી નથી । તે પછી જે ઉપાય અજમાવવાથી દુઃખત્રયની અવશ્યગેવ નિવૃત્તિ ન થાય અને છેવટની નિવૃત્તિ ન થાય તે ઉપાયથી વિવેકીને શો ક્ષયદો ? - "પુતઃ દરિદ્રો પુત્રેવ પાપો" થવાથી ક્ષયદો શો ? વિચારવૃદ્ધ પુરુષ તો એવો ઉપાય શોધે કે જે ઉપાય કરવાથી દુઃખત્રયની એકાન્ત-અવશ્ય અને અત્યન્ત-છેવટની નિવૃત્તિ થાય. પ્રત્યક્ષ ઉપાયોમાં દુઃખત્રયને આ રીતે દૂર કરવાની શક્તિ નથી. અને આથી જ પ્રત્યક્ષ ઉપાય સહેલો છે છતાં વિચારવૃદ્ધને માટે ઉપાદેય નથી ! આથી શાસ્ત્રીય ઉપાય જ ગ્રાજ છે ।

આમ પ્રત્યક્ષ ઉપાયો એ ઉપાયો હોવા છતાં એ ઉપાયો નથી । તે પછી દુઃખત્રયને દૂર કરવા માટે વૈદિક ઉપાય છે । વેદની વાણી છે કે "સ્વર્ગકામઃ યજેત્" - "સ્વર્ગની પ્રત્યાવાજો યજ કરે." આ સ્વર્ગ-એ એક પ્રકારનું સુખ વિશેષ છે, એ સ્વર્ગસુખ દુઃખદહિત છે. કાલ્પયસ્ત નથી. નિરન્તર રહેનારું છે. મેલેરિયામાત્રથી સિદ્ધિ દેનારું છે. આપું સ્વર્ગ ત્રિવિધ દુઃખને દૂર કરી શકે. આથી દુઃખત્રયનો નાશ ઇચ્છનાર પુરુષ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ યજ કરે. આ યજ્ઞરૂપી ઉપાય સહેલો છે. કેમકે મોટામાં મોટો યજ એકાદ વર્ષમાં

પૂરેા થઈ શકે. અને એક વર્ષની મહેનતમાં અનન્તકાળનું સ્વર્ગીય સુખ મેળે
 ન ગમે ! શાસ્ત્રીય ઉપાય એટલેા રહેલો નથી. એ ઉપાયનું અનુષ્ઠાન તે
 જન્મ જન્માન્તર સુધી પહેલિ છે ! તેા એક જ જન્મના એક જ વર્ષમાં
 મહેનત કરવાથી જે અનન્તકાળ સુધી સ્વર્ગીય સુખ મળવું હોય તેા પછી
 કયો અદ્વિતીય અનન્ત જન્મનો આવાસ ખેડે ? અને આથી યજ્ઞરૂપી ઉપાય
 સુકર છે. મારે શાસ્ત્રીય વિવેકશાલરૂપી ઉપાયને શરણે જવું બધું ઠે ! આ
 દલીલ પણ લોબીને ગમે તરત જિતરી જનમ એવી છે, પણ પ્રૌઢમતિની આગળ
 જ ખરાણી પડે છે ! પ્રૌઢમતિ પુરુષ તેા વિચારે છે કે યસીય ઉપાય સ્વર્ગ
 દેનારો છે એમાં શંકા નથી ! પણ એમાં અને પ્રત્યક્ષ ઉપાયમાં તકાવન વ
 નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ઉપાય જેમ દુઃખત્રયનો અવરમ અને એકાન્ત મ્વંસ
 કરી શકતો નથી, તેમ આ વૈદિક યસીય ઉપાય પણ દુઃખત્રયની અવરમ અને
 એકાન્ત નિવૃત્તિ કરી શકે એમ નથી ! અહીં “ વૈદિક ઉપાય ” એટલે કે વૈ
 જતાવેશાં કામનાવિદ્ યજ્ઞાદિભેદિણી ઉપાય એમ સમજવું. કેમકે વિવેકશા
 રૂપી શાસ્ત્રીય ઉપાય પણ વેદે જ જતાવેલો છે ! પ્રૌઢદષ્ટિ યજ્ઞોપાયમાં
 અવિશુદ્ધિ ભેદ શકે છે. કેમકે યજ્ઞના અનુષ્ઠાનમાં દિંસા છૂપાયેલી છે. સોમ
 યાગાદિ યજ્ઞોમાં પશુદિંસા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અને દિંસા એ તેા
 કુકર્મ છે. યજ્ઞ યદ્યપિ કુકર્મ છે, પણ યજ્ઞમથિ થતી દિંસા એ કુકર્મની
 શોભનતાને દહીં દે છે. અર્થાત્ યજ્ઞનું સમય કર્મ જેમ પુણ્યદાયી છે તેમ
 યજ્ઞમાં થતી થોડી ધણી દિંસા પાપદાયી પણ થાય છે જ. અને પુણ્યનું ફળ
 જેમ સુખ છે તેમ અપુણ્યનું ફળ દુઃખ પણ ભોગવવું જ પડે છે એમાં
 પણ જે નબાણુ ટકા સુખ છે તેા એક ટકા તેા દુઃખનો રહે જ ! વળી એક
 પણ જીવને દુઃખી કરીને મેળવેલું સુખ એ સુખ નથી પણ દુઃખગર્ભ સુખા
 ભાસ છે ! વિવેકી વિચાર, તેા એક પણ જીવને ત્રાસ આપીને થઈ સુખ
 આવકારદાયી ગણતો નથી ! એક પણ પ્રાણીને દુઃખ દઈને મળતાં સુખમાં
 નિર્મળ દષ્ટિ દિંસા જીએ છે, સ્વાયં જીએ છે. વિષમતા જીએ છે. નિર્દયતા
 જીએ છે. દુરાસદ રાગની છટા જીએ છે. તૃષ્ણાની બલિદારી જીએ છે ! મોઢની
 રેખા ભાજે છે ! વિવેકની અધતા નિકાજે છે ! આથી મોહબીડાયેલી નજરને
 તુરંત દેખાતા એક પણ જીવને ત્રાસ આપીને મળેલા સુખમાં વિવેકી

વિપાદ ઉપજે છે. આયો વસીય ઉપાય યદ્યપિ સ્વર્ગદાત્રી છે-અત્યક્ષ કરતાં સારો છે પણ તે વિવેકાતે "અવિશુદ્ધ"-વિવેકદષ્ટિએ દિ'સાદિ મેલથી અરણ્યેસો હોવાથી, ત્યાજ્ય છે. વળી સ્વર્ગ લાખ વર્ગે પણ જવાનું જ ! પુણ્યનું પાથેય પૂરું થતા સ્વર્ગમાંથી છુવતે રજા મળે છે એવું પણ શાસ્ત્રનું જ કથન છે ! તો પ્રલય કાળે પણ ને જન્મ જ એવા સાપેક્ષ દીર્ઘકાલીન મોહમય, સુખાભાસને માટે તો નચિકેતાની ભાષામાં કહીએ તો "કો રમેત ?"-દાણુ-કથો વિવેકી રમે ! વળી આ આપાતરમાણીય ટેખાતા ઉપાયની એક બીજી પણ રૂપતા છે. એ ઉપાયના આચરણથી ને ફળ મળે છે તેમાં તારતમ્ય હોય છે ! સોગમ્ય જો સ્વર્ગનું સાધન છે વાજપેય વગેરે મજો સ્વરાજ્યનું સાધન છે ! સ્વર્ગ કરતાં સ્વરાજ્ય અઢીઆતું ! તો ને સુખમાં તારતમ્ય હોય-તુલિદાસ હોય તે તો પરસ્પર ઇર્ષ્યા ઉપજાવે. ઇન્દ્રને બ્રહ્મદેવની ઇર્ષ્યા લાગે ! અને ઇર્ષ્યા કંઈ સુખનું સાધન નથી ! તો ઇન્દ્રાદિક દેવ જનીને પણ જો માયા ન જ છૂટતી હોય તો પછી તો મનુષ્ય રહી, મરદ જની, ઇન્દ્રાદિ પદવીને વટાવી જઈ, એવી મુવસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી રહી કે જ્યાં ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ ઇર્ષ્યા થાય ! એવો ઉપાય શોધવો રહી કે જેના વિનિયોગથી દુઃખરૂપણું સદાને માટે છૂટી જાય. અર્થાત્ ઉપાય દષ્ટિએ ને ઉપાય નિર્મલ હોય-અહિંસક હોય અને ફલ દષ્ટિએ ને નિત્ય હોય અને વિષમતાના ખ્યાલથી પર હોય. આવો ઉપાય એક જ છે. અને તે શાસ્ત્રીય વિવેકદાનરૂપી ઉપાય જ છે. તે જ એક એવો છે કે ને દુઃખત્રયથી અત્યન્ત અને એકાન્ત નિવૃત્તિ કરી યકે. આથી જ ઉપનિષદ કપિ કહે છે કે "આત્મા યા અરે વ્રણ્યઃ" "હે મનુષ્યો ! નિશ્ચય આ આત્મા જોવા યોગ્ય છે !" ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે "ન કર્મણા ન મજ્ઞયા ધમેન ત્યાગેન પક્ષે અમૃતત્વં આનયુઃ । પરેણ નાકં નિહિતં યુદાયાં વિજ્ઞાજિતે યદ્ મતયઃ વિશન્તિ ॥" "કર્મણા મૃત્યું ઋપયઃ નિપેતુઃ મજ્ઞાવન્તો દ્રવિણ દ્વિતમાનાઃ । તથા અપરે ઋપયઃ મનીષિણાઃ પરં કર્મભ્યઃ અમૃતત્વં આનયુઃ" "પૂર્વના મહાત્માઓ શ્રીત કે સ્માર્ત ઇર્ષ, પુત્રાદિ પ્રભ, કે જડ ચેતન ધનદારા અમૃતત્વને ન પામ્યા ! કેટલાક કપિઓએ ત્યાગસાધ્ય વિવેક યાનથી જ અમૃતત્વ મેળવ્યું કે ને અમૃતત્વ સ્વર્ગથી પર છે અને હૃદયગુહામાં

વિશેષરૂપે સમજી રહ્યું છે-જેમાં મનથીયે પ્રવેશ કરે છે, પ્રત્યક્ષ અને જડ ચેતન દ્રવ્યની હામનાવાળા અધિઓએ કર્મકારા તો મૃત્યુને જ ન-મમરણ મંત્રારને જ પ્રાપ્ત કરે. જ્યારે એક વિવેકી અધિઓએ વિવેક-હાર કર્મકલ્પી પર-અરૂપ એવું અમૃતત્વ-આત્મતત્વ પ્રાપ્ત કર્યું.” અર્થાત્ અમૃતત્વ-આત્મતત્વની પ્રાપ્તિ માટે તો વિવેક એ એક જ ઉપાય છે અને આત્મતત્વની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ એજ તો જગુના જીવનદર્શનનો નિચોડ છે. આથી ત્રિવિધ હું ખતા દષ્ટ કે અદષ્ટ એટલે કે પ્રત્યક્ષ કે વૈદિક ઉપાયો છે પણ તે તમામ ઉપાયો જાગવાને જેને નીતરી વિવેકશુદ્ધિ આપી છે તેને માટે આદા નથી ! આ સમગ્ર વિચારચરણને પૂરી છછીને જ કહેવામાં આવ્યું છે કે “તદ્વિષ્ણુત ધ્યેયાન્-અર્થાત્ અવિશુદ્ધ અનિત્ય અને તાત્કાલિકવાળા ઉપાયથી ઉદ્ધરો વિવેકરૂપી જે ઉપાય છે તે વધારે પસંદ કરવા ચોખ્ખું છે !

તો એ વિવેકરૂપી ઉપાય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? પૂરંખીમાંસોએ ઉત્તર આપ્યો કે “દયક્ષાઘ્નસદ્વિજ્ઞાનાન્”-બ્યક્ત, અબ્યક્ત અને જ્ઞાના વિગેષ જ્ઞાનથી એ વિવેકરૂપી ઉપાય માનવ જીવનમાં સિદ્ધ થાય છે ! બ્યક્ત અબ્યક્ત અને જ્ઞાનાં માં અનુક્રમે નામરૂપાત્મક જગત, જગતજનની પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા તથા પરમાત્માના વિશેષજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ ત્યાગી મનુષ્ય, જગત, જગતજનની પ્રકૃતિ તથા નિજરૂપ તથા પરમાત્માનું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરે-સાક્ષાત્ અવિચલ સમજ ન મેળવે ત્યાગી જીવ અને આપણા જીવન દર્શન વચ્ચેનો ભેદ કામગજ રહે ! આ વિવેકજ્ઞાન સાક્ષરજન્ય છે, અને આથીજ વિવેક શિષ્યવનાર્થ ચાઓનું ચામદત અને અર્થતઃ નિઃસંક જ્ઞાન માનવ જીવનનું ઉજ્જવાલક છે. આથીજ વેદના મહર્ષિઓનું વચન છે કે-યેદાદ્યમેત પુરુષં મદાન્તં આદિત્યવર્ણં તમસ પરસ્તાત્ । તમેષ વિદિતયા અતિમૃત્યું પતિ નાન્ય પન્ધા વિચતે -અચનાય-આ પ્રકૃતિથી પર, સુખ જેવા સ્વપરપ્રકાશ, મહાન, સર્વ-આપી આત્માને હું સાક્ષાત્ જાણું છું. તેને-તે આત્માને જ જાણીને મૃત્યુને- જ-મમરણ લાવનારી હૃદયની અશુદ્ધિને, મનુષ્ય જોળી જન્ય છે. આ મૃત્યુને જોળીગવાને માટે બીજો રસ્તો-ઉપાય નથી, વળી અતિ કહે છે કે- “યદા ધર્મયદ્ આકાશં યેદ્યિત્યન્તિ માનવાઃ ॥ તદા દેવં અવિ-

હાય દુઃખસ્યાન્તો ભવિષ્યતિ”=“જ્યારે મનુષ્યો ચામડાંની માફક આકાશને વીંટળાશે ત્યારે દેવદેવ પરમાત્માને જાણ્યા શિવાય દુઃખનો અંત નથી.” અર્થાત્ ચામડાંની માફક આકાશને વીંટળાશે ન વળે અને લગવાનને જ જાણ્યા શિવાય દુઃખનો અંત પણ ન આવે. આથી વિકસિત દૃષ્ટિને માટે તો વિવેકરૂપી ઉપાયજ એક શરણુ છે.

આમ મોતને ઓળંગી જવાને માટે એટલે કે જન્મ મરણ અને તેના વચગાળામાં આવતાં દુઃખમાત્રને તરી જવાને માટે જ્ઞાન એ એકજ ઉપાય છે. એ જ્ઞાનએવી રીતે મળે ? એ મળવાથી આપણને કાયદો શો થાય ? આ જ્ઞાન જેને લાખ્યું તેના ‘જીવનમાં કેવાં પરિવર્તનો થાયછે-એ બધાનો વિચાર કરવો ધરે છે.

ઉપર શ્રુતિએ કહ્યું કે “તમેવચિદ્વિદ્યા”=તે પરમાત્માનેજ જાણીને, “મૃત્યું અત્યંતિ”-મોતને ઓળંગી જાય છે. અર્થાત્ બ્યક્ત, અબ્યક્ત અને સર્વાં પણ “સ” ને=પરમપુરુષને જાણીનેજ મૃત્યુતરણ સંભવે છે. અર્થાત્ બ્યક્ત અને અબ્યક્તને જાણવાથી મૃત્યુતરણ અશક્ય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેનાં તરવાનું સમ્યક્જ્ઞાન યદ્યપિ ઉપયોગી છે છતાં એ ઉવટનું ઉપકારક નથી અને જે જ્ઞાન આપણું જીવનજર પાથેય ન બની શકે તે ધણું સરસ હોય તો પણ ઉવટે તો ત્યજવા યોગ્ય છે ! આથી પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનાં જ્ઞાન માટે ઉપનિષદ્ શાસ્ત્ર મંદપ્રયોજ્ય છે. પરમાત્માને લગતું નિઃસંશય જ્ઞાન આપવામાં ઉપનિષદ્ ક્ષીણબળ યથા જાય છે. આથી અર્ધી પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોને લગતું જ્ઞાન અને તેનું કળ પાઠક જાણે છેજ એટલું માની લઈને જ આગળ વિચાર કરીએ.

લૌકિકથી પારલૌકિક પ્રેમ

લેખક :- શ્રી. પ્રાણલાલ પ્ર. બક્ષી, બી. એસસી.

૫૬

ઠહી પણ હો, કોઈ પણ હો, કંઈ પણ હો. પરંતુ તમારા જીવનમાં પ્રેમનું એક નિશ્ચિત લક્ષ્ય તો હોવું જ જોઈએ. પ્રેમના કંઈ પેલું આદર્શ વિનાનું આ જીવન, તે જીવન નથી. પ્રેમની ઉચ્ચ રક્ષા સુધી પહોંચી ન શકાય તો કંઈ ચિંતા નહીં. તમે પ્રેમ કરી બચો છો, તમારો સંસારના કોઈ પ્રેમનો આદર્શ છે, એ ચોખ્ખોતા શું બોલી છે ? પ્રેમની સાધના સાધતાં સાધતાં કોઈ દિવસે તમે એ ઉચ્ચ અવસ્થાને પણ પ્રાપ્ત કરી શકશો. તમારો આ લૌકિક પ્રેમ, આ ધર્મકમિલજી તમને કોઈ દિવસ જરૂર ધરક દહીઈ અર્થાત્ પારલૌકિક પ્રેમ પર્યંત પહોંચાડી દેશે. પણ એટલું વાદ રાખવું જોઈએ કે તમારો લૌકિક પ્રેમ પણ સાચી લગનથી રંગાયેલો હોવો જોઈએ, દિલ દઈથી ભરેલું હોવું જોઈએ. હૃદય ચિરદબધાયી બાબુજી હોવું જોઈએ, તાવા પ્રકારનો લૌકિક પ્રેમ હોય તો પારલૌકિક પ્રેમમાં પગિલુંત થઈ શકે, ન્યસા એ મોહરૂપ બનીને તમારા પતનનું કારણ બની જશે. પારલૌકિક પ્રેમ પ્રાપ્ત નહિ થયો, એવી નિરાસમાં લૌકિક પ્રેમથી પણ વિમુખ થઈ જવું એ મહાન મૂર્ખતા છે.

માનવ જીવનમાં પ્રેમનું જોડાણ અત્યંત આવશ્યક વસ્તુ છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમનું નામ જ જીવન છે. સો વાતની એક વાત તો એ છે કે, જો તમે તમારા જીવનને સફળ બનાવવા ચાહતા હો તો કોઈના બની જાઓ-અર્થેણ થઈ જાઓ. અથવા કોઈને પોતાનો બનાવી લ્યો, બહોં આવી કંઈક શીખવું છે તો, તમે કોઈના થઈને શીખી શકશો. એવિ જરૂરે ધણું સુંદર કથું છે :-

“ ન કુછ હમ હંસકે સીજે હેં, ન કુછ હમ રોકે સીજે હેં;
જો કુછ ઘોડાસા સીજે હેં, કિસીકે હોકે સીજે હેં.”

દત્તાત્રેયની માફક શિષ્યભાવ ગ્રહણ કરી ઉચ્ચ શ્રવણના આદર્શ-શોધપાઠ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. ખીજાના યજુ અથવા બની જવું એ નાની સૂની વાતો જોઈથી. જોમાં તો આખા સ્વાર્થત્યાગનો કે સંપૂર્ણ સમર્પણનો સંજોગ સમામેલો છે.

પ્રેમની કેવી ઉપાસના છે ? જોણે હજી પ્રેમના શીગણેશ પણ માંડ્યા નથી, જોણે પ્રેમના મૂળાશરો પણ જાણ્યા નથી, તેના પ્રિયતમ-પરમાત્માનું મહાન શોધવા નિઃશ્ચયા છીએ, એ ઠેઠાં બધું દારૂગળનક છે ! એ રાગ કે રહીમનું ધર ધૂનાવડું છે, તેવું મંદિર કે મહાજિદ તમારે ખડી કરવી છે, તો પ્રથમ દોષ આદર્શ-દિલનો નકશો દો, અને પછી એ નકશાને સામે શખીને એ પ્યાગ સરજનદારના મંદિર-મહાલયને બનાવો. અર્ધાત્ લીકિક-પ્રેમમાંથી બીધિક-પ્રેમ તરફ પ્રયાણ કરતા જાઓ. નીચેની કુંદર બાવના યુકવિ અકબરની લેખનીમાંથી સરી પડી છે, તેને તેના સખ્દોમાં જ સાંભળો —

ખુદાકા ધર બનાતા હે, તો નકશા લે કિસી દિલકા;

યે હીવારોંકી કયા તજવીજ હે, ભલિદ યે છત કિસી ?

એવી રીતે કોઈના આદર્શ-દિલનો નકશો લઈ તમારાથી એ પ્યારા-પ્રિય-તમના મહાન કે મંદિર બનાવવાનું ન બન્યું તો પછી તમને તેનાં દર્શન કાશીમાં કે કાળામાં ઘેવાં અશક્ય છે. એ બન્ને રચો તમને ખાક-પત્થરનાં જ દર્શન થશે.

હુતખાના યા કાળામાં પ્રેમ વિના એ પ્યારાનું મિલન થવાનું નહિ. માટે પહેલા તો તમે પ્રેમ કરતાં શીખો, અને પછી મંદિર બાંધવા મહાજિદમાં તેને શોધવાને જાઓ. કાળામાં જવાની પછી તમને જરૂર પણ નહિ રહે, પ્રેમ-મંદિરમાં જ તમને કાશી અને કાળાનાં દર્શન થશે. પ્રેમ-માત્રમાં પરમાત્માની પવિત્ર-ઝાંખી થશે. કવિ કહે છે કે —

હુતમેં જી તેરા યા રબ ! જટવા નજર આતા હે;

હુતખાને કે પરદેમેં, કાળા નજર આતા હે.

એટલા માટે ખાલી દિલ રાખવા કરતાં તેના પર પ્રિયતમની તસવીર કેમ બેસી લેતા મથી ? એ ખાલી ઘડને આખા પ્રેમ કરી લેતા નથી કે બાકી

જ્યાં સુધી તમારા હૃદયમન્દિરમાં તમે પરમ પ્રેમની જ્યોત પ્રજ્વલિત કરી નથી ત્યાં સુધી ત્યાં પદ-પદ વિદ્યારી રામ રમણ કરી શકે નહિ તમાગ જાણુશો તો હમે જ કે, મૂળ અને અધારા ધરમાં જૂત-પ્રેત પોતાનો અડો જમાવી બેસે છે તો શા માટે તમારાં સરસ-હૃદયને પ્રેમશૂન્ય-ખાલી બનાવીને અમૂલ્ય જીવન નષ્ટ કરી રહ્યા છો ? આપણું જો ખાલી દિલ પ્રેમી-દિલ્લારને કા સોપી ન દેવું ? જ્યાં સુધી તમારું દિલ પ્રેમશૂન્ય-ખાલી છે, ત્યાં સુધી જો “અહ” “મમત્વ” અથવા ખુદીનું ધન છે અને એટલે તમે જાણો છો કે, ખુદી અને ખુદા-અદકાર અને ઈશ્વર એકી સાથે એક કયાનમા રહી ચકતા નથી આ પ્રમાણે બેહોશ કયા સુધી પડ્યા રહેશો ? ખુદીને ત્યાંથી વિદાય કરી બેખુદીનો આનંદ કાં નથી લૂટતા ? પરંતુ તમે જ્યાં સુધી તમાગ ‘સ્વ’ ને બીજાને સુપ્રત કરો નહિ ત્યાં સુધી બેખુદીની મીઠીમીઠી મળ મળવાની નહિ

જ્યારે તમને બેખુદ થવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઠમીર સાહેબ કહે છે, તેમ ‘જહ દેખો તહ એક હી સાહિબગ દીદાર’” અર્થાત્ જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ પ્રિયતમ પરમાત્માની છબી અકિત થયેલી બેવામાં આવશે સ સારની સર્વ વસ્તુઓમા એ સર્વજ્ઞાપી પ્રભુની અનંત વિભૂતિ જ્યમાન થઇ રહી છે એટલે આ ઉપરથી એવું નિશ્ચિત થાય છે કે, લૌકિક

1 અલૌકિક પદ્ધતરફ લઈ જવાની કેવી સરસ કુચી છે! સાંસારિક પ્રેમ નરસન્દેહ, દિવ્ય સ્વર્ગીય પ્રેમમા પરિણત કરી શકાય છે, પણ એટલું ખાસ ધ્યાનમા રાખવું બેધએ કે, શુદ્ધ નિષ્કામ પ્રેમ એ જ ઇશ્વરીય પ્રેમમાં પરિણત થઈ શકશે

પ્રેમમા તન્મયતા થવી બેધએ જ્ઞાનાભિમાની મહાપુરુષ અદ્વૈતવાદમા જ તન્મયતાને સ્થાન આપે છે કહે છે કે, અજ્ઞાતમૈત્ર્યમાં જ તન્મયતાની પરિપૂર્ણ અનુભૂતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે, તેનો કોણ ઇન્કાર કરી શકે ! પરંતુ અમારું જો નિવેદન છે કે, તન્મયતાનો અનુભવ અન્યથા પણ થઈ શકે છે, અને અવશ્ય થાય છે પ્રેમસંસારમા પણ આપણને તે દેખાય છે પ્રીતિની વાટિકામાં પણ તદ્દલીનતા-લતાને આપણે લસલસીત થતી બેધએ છીએ અતિશયોક્તિ જણાય તો તેની ક્ષમા આરૂં છું, પરંતુ સત્ય વાત

કહેવી જોઇએ. તન્મયતાની દૃષ્ટાને જે સ્પષ્ટ રૂપમાં જે પ્રેમીઓના હૃદયમાં જોવામાં આવે છે, એવા સ્વરૂપમાં ચલ્લાત્મકયવાદિષ્ટાને લાગ્યે જ કહી એ અનુભવવામાં આવતી હોય । તેથી કહે છે કે “ સોઽહમસિમ ” “ તે હું છું ” અથવા “ તત્ત્વમસિ ” “ તે તું છે ” અહીં સ-અને અહમ્ અથવા તત્ત્વ અને ત્વમ્ એ જે જે સંબોધનું ફરી કંઈ ને કંઈ સમરણુ તો રહે છે, પરંતુ પ્રેમીની તન્મયતામાં તો કંઈ વિવક્ષણુ સ્થિતિ યદ્ય જાય છે. તેને તો એટલો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી કે “ તે ” મારામાં છે, અથવા “ હું ” તેનામાં છું. તે “ હું ” છે કે હું “ તે ” છું । જરા એ તદાકારને તો જુઓ .-

કાન્હે ભયે પ્રાનમય, પ્રાન ભયે કાન્હમય,
હિય મે' ન જાનિ પરે, કાન્હ હે કિ પ્રાન હે.

સત્સંગ

સંત જનોનો સંગ,

સુખકર, સંતજનોનો સંગ, મુવં

સાધુ જન દુર્લભ જગ માહિ,

મળતા કવચિત્ પ્રસંગ, સુખકરં ૧

પૂરપદાથી પરમાર્થ પંથમાં,

વિચરે ગહી અસંગ, સુખકરં ૨

સંજનન-સંગતિ ભવ-ભયતારક,

દિશમાં ઉપજે ઉમંગ, સુખકરં ૩

આત્માનંદ પ્રણુ-મસ્ત જતાવે,

અમદ્ભય એ સત્સંગ, સુખકરં ૪

—લક્ષ્મણ કાશીરામ રામી

પરમહંસ સ્વા. શ્રી રાંમતીયજી ની

નીતિકથાઓ

કથક:-શ્રી. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ. બી. એ.
(બીજા વર્ષના બારમા અંકથી ચાલુ)

卐

૫૬

પરમાત્માને મળવુંનો જવાબ

*મળવું એટલે પ્રેમ જગતનો સત્રાહ, પ્રેમનો જળો સાક્ષાત્ અવતાર. પ્રેમીઓના ઈતિહાસમા મળવુંનો પ્રેમ અંગે અને અદ્વિતીય છે. તે પોતાની પ્રિયતમાને માટે જૂતો હતો પણ તેની પ્રિયતમાનાં ઇર્ષ્ય તેને કુર્ષ્યબ કતા પ્રિયતમાને પ્રાપ્ત કરવાનું જાદુ તેની પાસે નહોતું. પણ જગતના સર્વ ખમીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો મળવું અદ્વિતીય પ્રેમની મસ્તીમાં રાગતો કવો પ્રેમની મસ્તીમા કેણુ પાગલ નથી બનવું? તો પછી એ તો કવો મળવું. એ પોતાની પ્રિયતમાની કોષમાં ધગ-બાર છોડી, પૃથ્વીને પગધાર પ્રિયતમાને પ્રાપ્ત કરવા પગલાં-પ્રેમ મસ્તીનાં પગલાં પાડી રજો હતો તેને પગથે પગથે પ્રિય-તમા માટેની આરમ્બ હતી; તેને શ્વાસે શ્વાસે પ્રિયતમાનું સમીત ઠીકવું. તેના રોમે રોમમાં પ્રિયતમાની જાહિત ઉભાગની. કુદરતનું પ્રત્યેક અંગ તેની પ્રિયતમાનું સ્વરૂપ હતું. સુંદર શુદ્ધાળ કે સુંદર વેદ તેની પ્રિયતમાની જીભીઓ હતી. વનનાં ફરજો તેને પોતાની પ્રિયતમાના સ્વાગમાં જણાયાં.

* એનું મૂળ નામ તો કેસ હતું. પોતાની મારફ લખતા હપર એ એટલો બધો પ્રેમવિશ્લેષ હતો કે એને બધા મળવું અર્થાનું પ્રેમવેલો કહેતા, અને એ હપરથી એ મળવુંના નામથી જ મરાહર થયો છે : તંત્રી.

સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેને પોતાની પ્રિયતમાનાં દર્શન થતાં હતાં. સમગ્ર બ્રહ્માંડ તેની પ્રિયતમાથી વ્યાપ્ત હતું.

ધન્ય છે તે માનવી, જેને મજબૂતી માફક બ્રહ્માંડમાં સત્યનું દર્શન થાય ! મજબૂતને પ્રત્યેક ઝાડમાં, પ્રત્યેક પુષ્પમાં, પ્રત્યેક વેલમાં, પ્રત્યેક પ્રાણીમાં, પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રિયતમાનું દર્શન થતું હતું. માનવીને તે પ્રમાણે સત્યનું દર્શન ન થઈ શકે ?

પ્રેમની ખરતીમાં ચકચૂર બનેલો મજબૂત જંગલોમાં રખડતો રમળતો ધણીવાર તંદ્રા અનુભવતો ગાઢ મૂર્છામાં આવી જતો. એક દિવસ તેનો પિતા તેને શોધતો શોધતો જ્યાં મજબૂત બેઠોય પડ્યો હતો ત્યાં આવી ચડ્યો. પિતાએ પુત્રને જોળામાં લઈ મદમદ કરી પૂછ્યું : " એ મારા વડાધા પુત્ર, તું મને જોળાએ છે ? " મજબૂત શન્યમનસક હતો, તેનાં નેત્રો ઊધાડાં હતાં, તેની દૃષ્ટિ સ્થિર છતાં ખાલી હતી, તેનું સાઈએ વિશ્વ પ્રિયતમામાં સમાઈ ગયેલું હતું. મજબૂત બબડતો હતો " આપ શું ? જગત શું ? લોક શું ? ઘર શું ? આ જગતમાં પ્રિયતમા સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ છે ? નહિ, નહિ, પ્રિયતમા સિવાય બીજું બધું જૂડું છે."

પરમાત્મા પણ મજબૂતના પ્રેમની ઠસોટી કરતો હતો. હતભાગી મજબૂત જીવનવાર પ્રિયતમાના સ્પર્શ સરીરને પ્રાપ્ત ન કરી શક્યો. મૃત્યુ બાદ જ્યારે મજબૂતને પરમાત્માની સમક્ષ ખડો કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઈશ્વરે કહ્યું. " જો મૂર્ખ, તું એક સ્ત્રી પાછળ, એક દુઃખથી વસ્તુ પાછળ આટલો બધો કેમ પાગલ બનેલો છે ? જે આવેશથી, જેટલી ત-મથતાથી, જેટલી તીવ્રતાથી ને તારી પ્રિયતમાને ચાહી છે, તેના હજબજરમાં ભાગના પ્રેમથી તે મને લાલ્યો હોત તો તારું કદયાણુ યદ્ય જાત. મેં તને સ્વર્ગના સર્વદેવે દૂત બનાવ્યો હોત."

મજબૂત પરમાત્માને પ્રત્યુત્તર વાળે છે " એ પરમાત્મન, હું આપની માફી માગું છું. પણ જો આપને ખરેખર એવી જ આહુતતા હતી કે હું આપને ચાહું, આપ જ મારા પ્રેમના પાત્ર બનો, તો પછી આપ મારા પ્રિય-તમાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ઠાં ન આવ્યા ? મારી પ્રિયતમાના સ્વરૂપમાં

આપનું સ્વરૂપ નથી એમ કહેણું દેણું ! સર્વ જ્ઞાતિમાં મારી પ્રિયતામાં જ
પરમાત્માના જ દર્શન મને તો થયાં છે. ”

સત્યતા દર્શન માટે, જ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર માટે માનવીએ મજનૂના પ્રેમને
પારો પાળવું કરવો જોઈએ. માનવીનો આત્મા એ જ તેની પ્રિયતા છે
મજનૂની માફક તેને ચાહતાં થીજો. તે જ ખરું સત્ય છે. તેમાં જ રી
પ્રિયતામાં દર્શન થયા જોઈએ.

સાક્ષાત્કાર એટલે સત્યનું દર્શન, જ્ઞાન પ્રાપ્તિની આરજૂ, જેવી મજનૂને
પોતાની પ્રિયતામાં માટે હતી તેવી. જ્યારે માનવી દેવી પ્રેમથી એવી પરમ
દક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં, સંસારનાં સર્વ થયા-
ઓમાં પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે. જ્યારે પ્રિયતામાં પત્નીભાવ-દૈત્યના
અદશ્ય થઈ જાય છે અને સર્વત્ર સાકાર ઇશ્વરનું જ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે
ખરેખર માનવી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

બોધ — પ્રેમની ખરી આરજૂ એટલે પ્રિયતામાં દર્શન સિવાય જમ-
તમાં સર્વ શૂન્ય. આત્માના દેવી તત્ત્વ અને સત્ય માટેની આત્મી વિજયતા
એટલે જ પ્રેમનો પ્રેમવિરહ.

પ્રસંગરૂપિ

૬૬

—જંગાળમાં જૂખમરાનો ત્રાસ અસહ્ય થઈ પડ્યો છે, દેશભગમયી સહાયતા પહોંચવા માંડી છે;—માસ્વાડમાં જળપ્રલય થયો; રાહત માટે લોક-સેવકોએ દિપાયો લેવા માંડ્યા છે. મોંઘવારી અને અછત તો હજુ પોતાની જીંસ ચાલુ જ રાખી બેઠાં છે, તેવામાં આવી અજુધારી આફતો ઊતરવા માંડી છે.—મુદ્દમાં મિત્રરાજ્યોની મસલતો અને ચડાઈ વેગમાં છે, ગરીબા પશુ આગળ વધતું જાય છે;—આ જૂઠાં ક્ષેત્રમાં હજુ અસહિત દુઃ ૨૬ હોય તેનાં ચિન્હ જણાતાં નથી; પરમાત્માને પ્રાર્થિએ માનવકૃતને કહે તો રાહત આપે!—૨૬ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની બીજી સંવત્સરી નિમિત્તે, કલકત્તામાં અખિલ હિંદ ટાગોર સ્મારક સમિતિના આશ્રયે તા. ૭-૮-૪૩ ને દિવસે સભા ભરાઈ જેમાં રવીન્દ્રને યદાંજલિઓ અપાઈ હતી—મુખ્યમાં એક ગાંધી વિદ્યાલય સ્થાપી મહાત્મા ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉપદેશોનો અભ્યાસ કરાવવાની યોજના ચડાઈ છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી વિદ્યાલયના પ્રમુખ બન્યા છે.—કચ્છમાંથી આરેક વર્ષ ઉપર એક બાલિકા યુવતી ગુમ થઈ હતી. છેવટે એનો પત્તો મળ્યો; લોકોનો વેપાર કરનારાઓનાં અપકૃત્ય હતાં એમ જણાઈ આવ્યું છે.—મસ્તાનના તખલ્લુસથી લખતા, સ્વ. દવિ બાલાચંદ્ર કંથારિયાના પુત્ર શ્રી. ત્રિપુરાચંદ્રનું અવસાન થયું.—મુખર્જીની સોશીયલ કોલેજની વચાળ પ્રવૃત્તિને અગે મુખર્જી યુનિવર્સિટીની સેનેટની સભામાં ખૂબ ઉદાપોહ થયે હતો—સ્થાનકવાસી જૅન સંપ્રદાયના બહુશ્રુત સાધુ મુનિશ્રી ત્રિલોકચંદ્ર તા. ૧૮-૮-૪૩ ને દિવસે પુનાદા ગામે પોતાના સ્થાપેલા મોગાશ્રમમાં નિર્વાણ પામ્યા. સદ્ગત સહૃદય અને ઉચ્ચાભિલાષી સાધુ હતા.—અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાની બેઠકમાં સાહિત્યની સમાલોચના ગાટે પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી, પ્રો. સુદંરજી બેટાઈ, પ્રો. નાયક—એમણે સાહિત્યની સમાલોચના રજુ કરી હતી. તે જ વખતે શ્રી. રસિકલાલ પરીખે શ્રી. રઘુજીરામ સુવર્ચ્યુંદક આપવામાં આવ્યો હતો.

અન્યસ્વીકાર

પ્રસન્ન હૃદયતરંગ-સંપાદક : પ્રસન્નરાવ લલિતાચંદ્ર વ્યાસ; ૧૧
ફળીઆ સુરત. (આ અન્યમાં, સૌંદર્ય લક્ષરી, લલિતા સહસ્રનામસ્તો
વોડશી-હૃદય, આનંદલક્ષરી, દેવપરાધક્ષમાપન સ્તોત્ર-નો ગુજરાતી સ
શ્લોકોની અનુવાદ છે). અનુવાદક:-હિમતગાય મહાચંદ્ર શાસ્ત્રી; પરમડી
પોળ, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ સંખ્યા સુમારે ૧૭૪, કપડાં પૂં
કીમત રૂ. ૧-૦-૦.

લલિત કાવ્ય સંગ્રહ:-કર્તા સ્વ. લલિતાચંદ્ર લાલચંદ્ર વ્યા
સંગ્રહકાર અને પ્રકાશક:-પ્રસન્નરાવ લલિતાચંદ્ર વ્યાસ, નાગર ફળીઆ
સુરત, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૪૦, કીમત રૂ. ૧-૪-૦.

માતૃદર્શન-અંગણી લેખક : શ્રી ભોતીચંદ્ર રાય; અનુવાદક, ડ
સ્તેશ્વર ભવાનીચંદ્ર વઘીલા:-પ્રકાશક:-શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ
પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૫, કીમત રૂ. ૦-૧૦-૦.

ત્રિપથગા-લેખક, પ્રકાશક:-શ્રી ઉપેન્દ્રરાય નાનાલાલ વોરા; ક
માંડવી. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૨, કીમત રૂ. ૦-૩-૬.

૨૫. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીઠા:-ચંપલસરી સંમેલનનો જ્ઞાતિ
પ્રકાશક:-મહીઠાકુમારશી નરેન્દ્રસિંહજી-માંડવા-ચંદિદ.

(૧) સાત્યકથાઓ (૨) ગણાંના ગદ્યો. (૩) આનંદતરંગ. (૪) ખાં
શિયાળ. (૫) પ્રમધારા : (૧) ના લેખક ડા. મોહનપ્રાપ જી. પાદક; ખીન
ખાંડના લેખક અને સંપાદક શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, બાણજીવ
કાર્યાલય, બાજવાડા, વડોદરા.

દેવાવણી:-મૂળ લેખક:-સ્વા. શ્રી. વિવેકાનંદજી; અનુવાદક : શ્રી.
જયંતીપ્રાપ મંગળજી ઓઝા; શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ; રાજકોટ : કીમત
રૂ. ૦-૭-૦ પૃષ્ઠ-સંખ્યા ૫૨.

ઉત્થાન ' કાર્યાલયમાં મળતાં પુસ્તકો :—

	પૃષ્ઠ	મૂળ કિંમત	માલકોને
ત્રિપુરાસહસ્ર જ્ઞાનખંડ	૧૮૦	૦-૧૨-૦	૦-૧૦-૦
સૂરમામૃત	૬૪	૦-૮-૦	૦-૭-૦
કિરણકલાપ	૧૭૫	૦-૧૨-૦	૦-૬-૦
ભગવદર્શન	૮૮	૦-૮-૦	૦-૪-૦
મોડાં અને રાણા	૪૦	૦-૨-૦	૦-૨-૦
સદ્ગુરુ સ્તુતિરાતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
સદ્ગુરુ શિક્ષાશતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
સ્વા રામતીર્થ (સંક્ષિપ્ત)	૧૬	૦-૨-૦	૦-૧-૦
પંચીકરણપટ		૦-૨-૦	૦-૧-૦
તે કોણ અથવા ભક્તિપ્રભા-માત્ર પદ્ધતિ પ્રતિષ્ઠા			૧-૧૨-૦
પ્રેમાવતાર ચૈતન્ય દેવ	પૃષ્ઠ ૨૩૮	૨-૦-૦	૧-૮-૦
ઉત્થાનનો પહેલો વર્ષનો સેટ અંક ૧ થી ૧૨			૩-૮-૦
મૂળીના વર્ષના અંક ૧ થી ૬			૧-૧૨-૦

ગોરેજી તથા વી. પી. ખર્ચ વધારે

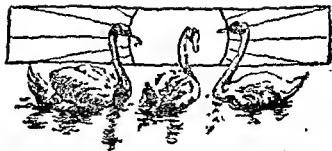
સખો પ્રબન્ધક ' ઉત્થાન '
 હોરાઉદ્દેપુર-પૂર્વ મૂળગત.

' ઉત્થાન ' માસિકમાં જાહેરખબરના ભાવ

	૧ પાનું	૧૦૦ પાનું
૧૨ માસ,	રૂ. ૧૦૦	૬૫
૬ માસ,	૬૦	૩૫
૩ માસ,	૩૨	૧૮
૧ માસ,	૧૨	૭

વધારે વિગત માટે સખો—

ઉત્થાન કાર્યાલય-હોરાઉદ્દેપુર

વેદનું રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે, દમનું રહસ્ય દાન છે, દાનનું રહસ્ય તપ છે, તપનું રહસ્ય ત્યાગ છે, ત્યાગનું રહસ્ય સુખ છે, સુખનું રહસ્ય સ્વર્ગ છે, અને સ્વર્ગનું રહસ્ય શાંતિ છે. બુદ્ધિની પ્રસન્નતા જ શાન્તિનું ઉત્તમ લેક્ષણ છે, માટે મનુષ્યે પ્રથમ સંતોષ ગેળધીને બુદ્ધિની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, કારણ કે બુદ્ધિની પ્રસન્નતા ચોકનો, સંકલ્પનો તથા તૃષ્ણાનો સમૂહો નાશ કરે છે. ચોકનો ત્યાગી, મમતાથી રહિત, મન્તોષી, શાન્ત, બુદ્ધિની પ્રસન્નતાવાળો એને મત્સરથી રહિત-આ છ તણબુવાળો પુરુષ સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ થઈને પુનર્જન્મને પામતો નથી—અર્થાત્ મુક્ત થાય છે. સત્ય, દમ, દાન, તપ, ત્યાગ અને શમ—આ છ સાત્ત્વિક ગુણોથી સુકૃત પુરુષોએ જીવન્ત દશામાં જ દેહાલિમાનનો ત્યાગ કરીને ધ્રુવજી, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ શાસ્ત્રીય અનુભવદ્વારા પોતાના શરીરમાં રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય છે. ”

—શાન્તિપર્વ; મોક્ષધર્મ;

અ. ૨૫૧. શ્લો. ૧૧-૧૫.

રમણલાલ નાનાલાલ સાહેબ. સ્વયં-વ્યોત્તિથી મુ. છોડાડેપુર. એમને માટે વડોદરા, રાવપુરા, અરોડ પ્રિન્ડીમા બાપુ અને ત્યાગી પ્રકટ કર્યો

ત્રીજી વર્ષ
પ્રોધા અમદ

ઓક્ટોબર ૧૯૪૩
આસો ૧૯૮૮

કલિહત જાગત પ્રાપ્ય વરાન્ નિવોધત ।
છોડો સાધક ! જાગો ને આચાર્યવર મેળવો,
આત્મબોધ મળે એવા વિદ્યાવિજ્ઞાન કેળવો

સ્ત

તત્રી
સ્વા સ્વધન્યોતિ તીર્થ

પ્રલોકવિવરણ:—પરમતત્ત્વ જે સૌનું એકમાત્ર સ્વરૂપ છે તે અ
 છે એમ આમાં કહે છે. એમ કહેવામાં પ્રસિદ્ધ બૃહદા;૫૫૩ ઉપનિષદ (૨
 ૩-૮-૮) નો અનુવાદ માત્ર છે; એ અર્થ:—જાણને ત્યાં સૂર્ય, ચાંદ્ર, હર
 દીર્ઘ, ગ્તાશ, રત્નેશ્વર, અપ્રકાશ, અંધકાર, વાયુ, આકાશ, સમ, રસ, ગે
 ચક્ષુ, શ્રીત્ર, વાણી, મન, પ્રકાશ પ્રાણવાયુ, મુખ, પ્રમાણુ છિદ્ર—આ બધા
 રહિત કણું છે અને એને અપરિચિન્ન કહી, એ બોલતા નથી, તેમ
 કાઈનું ભોગ્ય નથી એમ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. પહેલાંના પ્રલોકમાં જેમ જેમ
 દેશપરિચ્છેદ વિનાનું સિદ્ધ કરવા માટે બધી દિશાએનો નિગેહ કર્યો હતો,
 તેમ અહીં એના કાલ્પપરિચ્છેદ અને વસ્તુપરિચ્છેદનો અભાવ બતાવે છે,
 એનામાં કાઈપણ તત્ત્વોની તન્માનાઓ કે રૂપરંગ નથી, એટલે એ અરૂપ છે,
 પરંતુ એની જડતા કે પરપ્રકારપણાનો અભાવ બતાવવા એને જ્યોતિ-
 સકારક કહે છે: સાધક આ બધા રૂપરંગ અને તત્ત્વોની, અંતઃકરણની
 સમસ્ત વૃત્તિઓનો સ્વરૂપમાં ધ્વંસ કરીને જ્યારે અનુભવ કરે છે, ત્યારે એ
 પોતે પોતાનો અનુભવ કરે છે; એમાં એને બીજા કોઈની આવરપટતા મહેતી
 નથી; એ સ્વપ્રકાશક અને સ્વપ્રકારક છે; અને તેથી જ એની ચિન્માત્ર
 સ્વસત્તા સિદ્ધ કરવા માટે જ્યોતિઆકારપણું કણું છે; આ જ્યોતિ તે
 જડચેતનનો ભેદ સિદ્ધ કરનાર, પ્રકાશક-પ્રકારકનું જ્ઞાન આપી શાતા એવ
 બને જ્ઞાનની ત્રિપુટિ ભૂમી કરનાર, અમુક જ પરિચ્છેદમાં આવીને મર્યાદા
 બાધનાર વસ્તુ નહિ, પણ જ્યાં બધા પરિચ્છેદનો અન્ત આવે છે, સ્વાભા-
 વિક રીતે જ નિગેહ માપ છે, તે સ્વસ્ત્રવેષ પરમતત્ત્વ છે: એ પરમતત્ત્વ
 એક છે, એ જ બધાનો અન્તે આવતા અવશિષ્ટ મહે છે, એ પરમ સિવ-
 સ્વરૂપ છે, કવળ પોતે જ છે, અને એ જ એક હું છું, એ નિશ્ચય છે. (૭)

કૈવલ્ય ઉપનિષદમાં બ્રહ્માએ બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થીને શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને યોગ એમ ત્રણ સાધન અધિકાર કેળવવા માટે કહ્યાં એ આપણે જોઈ ગયા; એના જ સમર્થનરૂપે શ્રીમદ્ અંકમાં સ્વા. શ્રી. માધવનીયજીએ 'જિજ્ઞાસુ' કર્તવ્ય' નામનો લેખ લખ્યો, અને એ બધામાંથી એક જ પ્રધાનમ્બર નીકળે છે કે જિજ્ઞાસુ—

(૧) પોતાના લક્ષ્યમાં સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.

(૨) લક્ષ્ય અને સાધ્યની પ્રાપ્તિ માટે એને વિશુદ્ધ સાધનનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

(૩) અને ત્યાર પછી સાધનની સાધનામાં એણે એકનિષ્ઠ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી લાગી જવું જોઈએ.

આમાં જો એકવાક્યતા હોતી નથી તો વિષ્ણુ બહુ આવે છે; એટલા માટે સાધ્ય સાધનની એકવાક્યતા તપાસી જોવા માટે આત્મજ્ઞાન જોઈએ; પોતે-પોતાની જાતને તપાસી જોવી એટલે તો આપણી વૃત્તિઓ, અને હર્ષો પ્રતિ વિવેકશુદ્ધિનો એવો ચોક્કસ પહેરો રાખવો કે, ધ્યાન કરતી વખતે એકાન્તમાં કે વ્યવહાર કરતી વખતે જનસમૂહમાં ચિત્તની પવિત્રતા સચરાઈ રહે. અને વ્યવહાર કરતાં છતાં સર્વત્ર અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ આત્માનો જ સદ્ભાવ, ભક્તિ અને જ્ઞાનપૂર્વક જાગૃત રહે.

આવી સાધનાતા માટે અન્તર્મુખ વૃત્તિ જોઈએ; એ અન્તર્મુખ ભાવ માટે આપણે પ્રથમ બહિર્મુખ ભાવનો વિચાર થોડો કરીએ; દોષોપનિષતમાં બીજો અધ્યાય જ્યાંથી શરૂ થાય છે અને આવજી છતાં પરમતત્ત્વના દર્શનની ન્યાં દૂંચી આવે છે, ત્યાં એની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે થાય છે.

પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ જ્યતૃજન્ સ્વયંભૂઃ
 તસ્માત્ પરાદ્. પરયતિ નાન્તરાત્મન્.
 કષિદ્ધ ધીરઃ પ્રત્યગ્ આત્માનમ પેદ્ય
 આયુષ્તચક્ષુઃ અમૃતત્વં રૂચ્યન્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :-સ્વયમ્=પરમાત્માએ ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનિ=હેદોને પરાશ્ચિ=
 બહાર મુખરાળા જ્યતૃજન્=હેદા છે. તસ્માત્=તેથી (મનુષ્ય) પરાદ્=પદાર્થ
 (આત્મા તરીકે નહિ, પણ અનાત્મા તરીકે) પરયતિ=જુએ છે. અન્તરાત્મન્
 =અન્તરરૂપે (પોતાના રૂપે). આત્માને ન=નહિ. કષિદ્ધ=મોઘ, વિરધો જ
 ધીરઃ=વિવેકવાળો આયુષ્તચક્ષુઃ=નેત્રો (દ્રષ્ટિ-રૂમજી) ને, જેણે અનાત્મ-
 માંથી પાછી ફેરવી લીધી છે) વાળી લીધાં છે, તે અમૃતત્વં=અમૃત
 (અમરપણું આપનાર આત્મદ્રષ્ટિ) ને રૂચ્યન્=ઈચ્છિતો હોય તો પ્રત્ય-
 ગાત્માનમ્=અન્તર આત્માને (પરાધી વિરુદ્ધ પ્રત્યક્ષ રીતે) પેદ્યત્=
 જુએ છે. ॥ ૧ ॥

મનુષ્યનો જન્મથી જ સામાન્ય સ્વભાવ જગત્નો પ્રાણી પદાર્થને લિન્ય
 નામરૂપે, ગુણધર્મે, કર્મફલે, અને પૃથક્ પૃથક્ વિષયરૂપે જોવાનો,
 જાખવાનો, અને એ રીતે એ બધા સાથે બ્યવહાર કરવાનો હોય છે; એનો
 આ સ્વભાવ અનાદિ અસાનના પ્રભાવે અનેક જન્મજન્માન્તરથી આસ્થો
 આવે છે. જન્મતાં વેંત એનામાં કુધાનિવારણ માટે સ્તનપાનની આવડત
 હોય છે; પોષણ-રક્ષણ કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે મમતા બંધાય છે; અને
 શરીરના વધવા સાથે જેમ જેમ ઈન્દ્રિયો અને મન જગતની વિવિધ વિચિત્ર-
 તાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેમ સાંસારિક, દેહાધ્યાસી, અને વર્ણ,
 જાતિ વિગેરેનાં અભિમાની સંબંધીઓના સહવાસ અને સંસર્ગથી સર્વત્ર
 પંથ વિષયોને જોય અને પોતાને જોડતા માનીને કર્તા, કર્મ અને કર્મફલની
 વાસનાની જળ પોતાની આસપાસ ગૂચ્છતો જાય છે: પાછલા જન્મરૂપી અદ્રષ્ટ
 સંસારમાંથી આપણે આ દુઃખ, સંતાપ અને શોકથી ભરેલા કષ્ટ
 સંસારમાં આવ્યા છીએ, અને એ જ સાંસારિક મીઠી આસ્થા કરશું તો આ
 શરીરનો અન્ત આવર્ત પાછા અદ્રષ્ટ સંસારમાં જ જવાનું છે. એવું એ જ

ઉપનિષદ્માં અધ્યાય ૧ વલ્લી ૩ માં શ્લોક ૭ માં કહેવાય મયું છે, ત્યાં કહે છે કે,

યસ્ય અવિજ્ઞાનવાદં મયતિ અમનસ્કઃ સદા અશુચિઃ ॥

ન સ તન્ પદં આપોતિ સંસાર ચ અધિગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

બાધાર્થ :- જો ખરેખર વિજ્ઞાન (આત્મજ્ઞાન) વિનાનો છે, પરવશ (વિષયવશ) મનનો છે, સદા અપવિત્ર (વિચારવાળો) છે, તે (પરમ આત્મશુદ્ધ) પદને પામતો નથી; સંસારને જ પામે છે.

ઇન્દ્રિયોની બહિર્બુદ્ધતા જન્મજન્માન્તરના સંસ્કારને લીધે મળી છે; એ ઇન્દ્રિયો તો દશેશ દશને જુલુએ છે; જન્મતર્માં એ બાહ્ય વિષયોને ઓળખાવે છે, ત્યાં ઇન્દ્રિયો દૃષ્ટા અને વિષયો દશ્ય હોય છે. સ્વપ્ન અથવા જ્ઞાનની અવસ્થામાં જોતે આ ઉપનિષદ્માં જ્ઞાતિ-કર્તા છે, તે સૂક્ષ્મ ગોદ્રોકા બધે થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો દૃષ્ટા અને સૂક્ષ્મ વિષયો દશ્ય બને છે; ઉપરાન્ત જ્ઞાનમાં સ્વપુરુષાર્થ અને વિચારકારા જ્યારે એ જન્મેને બેઠે દેશ માંડીએ ત્યારે મન દૃષ્ટા અને વિષયાકાર બનેલી ઇન્દ્રિયો દશ્ય બને છે; ત્યાર પછી એથી જે આગળ વધીને જોઈએ, ત્યારે મન કોઈ સંદેહ વિદેહ-વાણું એક જ વૃત્તિ-વિષયાકારે દશ્ય બની શુદ્ધિ-વિવેકશક્તિ દૃષ્ટા બને છે; અને વિવેકશક્તિને પણ જ્યાં નિહાળનાર, સૂક્ષ્મ અહમ્ વૃત્તિ બધી આપણાં જ્ઞાતરજ્ઞાનને વાળીએ, ત્યારે આપણે પોતે તટસ્થ, સાક્ષી, દૃષ્ટા અને આપણું બધું અહમ્-હું દશ્ય બને છે.

પરંતુ આની રીતે પાછા વળવાનું કામ સહેલું નથી; કોપનિષદ્ કહે છે કે (૧) કોઈ, (૨) ધીર, (૩) અમૃતતત્ત્વનો ધૃષ્ટુઃ (૪) ઇન્દ્રિયોને અંદર વાળી રાકે તેવો, જ્ઞાન્તરાત્માને જુએ છે:

(૧) કોઈ :- અસંખ્ય કાલે માનવજાતમાંથી આવા કેટલા નીકળે ? એ મહાપ્રશ્નો. ઉકેલ તો ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ પણ એકસ ગણતરી કરીને કહી શક્યા નથી, ભગવદ્ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં, ત્રીજા શ્લોકમાં એમને કહેવું પડ્યું છે :-

મનુષ્યાણાં સદૃષ્ટેષુ કથિતં યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતાનામ્ અપિ સિદ્ધાનામ્ કથિતં મામ્ વેતિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

હજારો એટલે કે આ અસંખ્યકોટિ માનવસમૂહમાંથી કોઈ જ આવી અંતઃકરણની સિદ્ધિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી, શકાય એવા અંતઃકરણની પાત્રતા માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને એવા પ્રયત્ન કરનારા વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળામાંથી કોઈ જ મને જોળખીને તત્ત્વરૂપે જોવા હું હું તેવાને પામે છે.

કોટિપરિપદમાં જેમ કથિત-કોઈ વિરલો જ શબ્દ વાપરેલો છે, તેવા જ અહીં ઉલ્લેખ કરીને ભગવાન કહે છે કે હજારોમાં કોઈક જ એનો અધિકાર મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને અધિકારી થવા પછી પણ મને તત્ત્વરૂપે કોઈ વિરલો જ જોળખીને અનુભવે છે. તાત્પર્ય કે એવો સમજી જિજ્ઞાસુ કે સુમુક્ત કામદામ દેખાતો નથી; ત્યારે હવે એ કોઈ કેવો હશે? કહે છે કે (૧) ધીર (૨) અમૃતતત્ત્વનો ઇચ્છુક અને (૩) ઈદિષોને અંદર વાળી લે એવો.

(૨) ધીર:-ધીરજવાળો; કાર્યાકાર્ય કે ધર્માધર્મના પ્રસંગે સાચી દિશાને જોઈ શકે; સત્ય અને અસત્યનો નિર્ણય કરી સત્યને અનુસરી શકે એવી સુધ્ધિવાળો. ભગવદ્ગીતાના અઠારમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં જે નિવૃત્તિ સુધ્ધિ કહી છે તેવાં લક્ષણવાળો; એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च, कार्याकार्ये भयाभये ।

वन्ध मोक्षं चया येति, बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ૩૦ ॥

અર્થ : જે સુદ્ધિ (વિવેકચક્રિત) પ્રવૃત્તિ (જે વૃત્તિ વિષયનું) જ ચિંતન અને એની પ્રાપ્તિના આધન માટે જ વિચાર કે ઠમ કરાવે તે અને નિવૃત્તિ (જે વૃત્તિ આત્માકાર રહીને, આત્મલાભને માટે અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણનો આશ્રય રાખી વિચાર કે ઠમ કરાવે તે)ને, (આત્મજિજ્ઞાસા માટે થનારા) કાર્યને અને અકાર્ય (અનાત્મચિંતન માટેના કાર્ય) ને, ભય અને અભયને તથા બંધ અને મોક્ષને સમજી શકે છે એ સુદ્ધિ જ સત્ત્વગુણી છે.

આવો વિવેકસુદ્ધિવાળો પુરુષ ધીર કહેવાય છે, પુરુષ આવો ધીર ન હોય, તો વિષયચિંતન અને એની પ્રાપ્તિ માટેના કર્મોમાં જે વિદ્વો આવે છે

તેના કરતાં પણ અસંખ્ય કોર્ટ અંતરાયો, વિવેકીને મુમુક્ષુ દશામાં આવી પડે છે; એટલા માટે ને શુદ્ધિમાં સર્વગુણી વિવેક અને હંદોથી મુક્ત અને નિઃશ્વ રહેવાની માનસિક સદિષ્ટલતા અને શારીરિક તિતિક્ષા ન હોય તો, એ માર્ગે એક ડમલું પણ આગળ ભરી શકાય એમ નથી.

આવે કોઈ વિરહો સાધક ધીર હોય, સહનશક્તિની પરાકાષ્ટાએ પહેચિસો હોય, પણ ને એની ઇચ્છા અમૃતતત્વની ન હોય તો એ નકામો છે, એટલા માટે ત્રીજો અધિકાર અમૃતની ઇચ્છાનો આવે છે.

(૨) અમૃતતત્વનો ઈચ્છુક :—“ સુખ અને દુઃખમાં સમદૃષ્ટિ રહેનાર (એવાં હંદોથી ચિત્તને અંશ કે વિક્ષિપ્ત ન થવા દેનાર) ને ધીર પુરુષને ઈન્દ્રિયોના વિષયસ્પર્શો સતાવતા નથી તે જ અમૃતતત્વનો અધિકારી કહેવાય છે.” આનું ભગવાન ગીતામાં બીજા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે.

વ્યવહારમાં અનેક આંદીધૂંદીના પ્રસંગો આવે, પ્રપંચના એક એકવાના હોય, દૂટ રાજનીતિ કે ટપકી વ્યવહારની આડીઅવળી રમતો રમવી હોય, તેમાં તો ધણા પુરુષો ધીરજ રાખી શકે છે; પોતાની મુખમુદ્રા ઉપર જરા પણ વિકાર દેખાવા દેતાં નથી; અંતરમાં હાલાકલ વિગ હોય છતાં પણ ચહેરા ઉપર હાસ્યના પુવારા ઉડતા હોય એવા ઇદ્રિયસંયમી પુરુષ હોય છે, પણ એવા પુરુષોને ગીતા ધીર કહેતી નથી, એવો દ્વિધાભાવ અહીં ઇષ્ટ નથી; અહીં તો ને અમૃતનો ઇચ્છુક હોય; અમરજીભાવનો રસિયો હોય; અને મૃત્યુનું મોત નિપજનવી, જન્મના બીજ જેવી અવિદ્યાના અધિકારને ભગુદી દેવા ઇચ્છતો હોય, તો જ એ અમૃતતત્વને ઇચ્છે છે એમ કહેવાય.

એવો અમૃતતત્વનો ઇચ્છુક ધીરજવાળો હોય અને તે હંદના આધાત-પ્રત્યાધાનથી મુક્ત હોય, એ ધીર કહેવાય. ને અમૃતનો ઇચ્છુક હંદોને દર્તાં નહોતાં સમજે; જન્મમરણના દેહાભાસને મૂળમાંથી જ કાપી નાંખવા તૈયાર થાય, અને કેવળ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ માટે જ જેના અંતરમાં તાલાવેલી હોય, એવો પુરુષ જ આ તત્ત્વનો અધિકારી જિજ્ઞાસુ કહેવાય.

(૪) અન્તર્મુખી :—ઉપરના ત્રણ અધિકાર સાથે ઈન્દ્રિયને અંતર્મુખ

કરવાના સામર્થ્યવાળો હોય; એટલે કે જે ખર્ચ હોય તેમાં જ એને લગાડી દેવાની આવડત હોય.

મનુષ્ય એટલે ચિત્તમાથી વારંવાર ઊભી થતી વૃત્તિઓ અને એ દ્વારે ઇન્દ્રિયો વડે કર્મ કરતો. પ્રાણધારી દેહ શાસ્ત્રમા અન્તર્મુખપણુ બધ સાધનમાં શ્રેષ્ઠ ગણ્યુ છે બીજી રીતે કહીએ તો પોનપોનાના ખર્ચ પ્રતિ ચિત્તનુ એકધારે વલણ એ સાધકનુ અતર્મુખપણુ છે અને એ ખર્ચ છોડી મન બીજી દિશામાં જાય એ એનું બહિર્મુખપણુ છે.

દયાન્ત તરીકે વિદ્યાર્થી ગણિતના દાખલા ગણવા બેસે, ત્યારે જો એમાં જ મન ન રાખતાં, આસપાસ એનું ધ્યાન જાય, તો એના દાખલામાં ભૂલ પડે છે, એ જ રીતે અહીં પાત્ર સમજવાનું છે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગના સાધકોનું મન કયા લાગેલું હોય એ આપણે જગ તપાસીએ.

(૧) જાપક અથવા મત્રયોગી — મત્રનો જપ કરનાર અથવા અમુક સંખ્યા અને વિધિ પ્રમાણે કોઈ મત્ર લઈ એનું અનુષ્ઠાન કરનાર દ્વાયથી તો જપ કર્યા કરે છે, પણ તેના ગદ્ય ગાળીને મનને મત્રના શબ્દશ્વનિર્મા, મત્રના અક્ષર કે શબ્દસમૂહમાં અથવા મત્રના હિંદુદેવમાં પડેલી રાખે છે, આમ ન કરતા જો મન બાહ્ય જગતમાં ભટકતું હોય તો એની મન કામના સિદ્ધ થતી નથી બહારના બધા પદાર્થોમાથી, અને અંદર પણ બીજા બધા દશ્ય વિષયોમાથી મનનો પ્રત્યાહાર કરી ન્યારે ઉપર ઠહુ તેમજ મનને એકાગ્ર કરે છે, ત્યારે જ એની એ અતર્મુખી વૃત્તિ કહી શકાય છે.

(૨) કર્મકાંડી :—નિત્ય, નૈમિત્તિક કે કામ્ય કર્મો કરનાર કર્મકાંડી, કર્મોન્નિયોથી પૂજન, અર્ચન, દીપ, નેવેલ, હોમ સ્તવન, વિગેરે બધું કર્યું જાય છે, બહારનો બધો વિધિ સારવાનતાપૂર્વક કરે છે, પરંતુ એનું મન તો જે સકામ કે નિષ્કામ લક્ષ્ય લીધું હોય એમાં જ પડેલાયેલું રહે છે એ એની અતર્મુખી વૃત્તિ.

(૩) કર્મયોગી — કુટુંબસેવા, માતિસેવા, જનસેવા, લોકસેવા, દેશસેવા, રાજ્યસેવા, કે એવી કોઈ પણ સેવાવૃત્તિવાળો કર્મયોગી પ દિલ્લેથી રમિયું કરતો કરતો પણ મનને તો નિષ્કામભાવમાં જ રાખે છે, અને એ દ્વારા

લોકપ્રીતિનું લક્ષ્ય ગળી, બહુજનના આનન્દમાં પોતાના આનન્દની આશા સેવી, મનને હમેશાં એ સેવાકાર્યની ચોળનામાં જ પરોવી રાખે છે, એ એની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

(૪) ભક્તિયોગી — વેદોક્ત દેવદેવતાઓ, અવતાર પુરુષો, આચાર્યો, ગુરુજનો, કે એવા જ પોતાના ઈષ્ટજનો પ્રતિ જેમનું મન અદ્વિતુકી પ્રીતિથી ખેંચાય કરતું હોય, તે જીન બધા વિશેષો, વ્યક્તિઓ, પદાર્થો, અને માન્યતાઓનો ભાગ કરી કેવલ ઈષ્ટ વ્યક્તિઓ પ્રતિની પ્રેમભક્તિમાં જ મનને તરબોલા રાખે છે, એ એની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

(૫) ધ્યાનયોગી — ધ્યાનની સ્થિતિ પશુ ભક્તના જેવી જ છે, ભક્ત જેમ પોતાના ઈષ્ટના સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા લાવવાની ગહેનત કરે છે, તેમ યોગી પણ બધા દરમ પદાર્થોમાંથી પ્રત્યાહાર કરી એક જ ભેદમાં મનને પરોવીને ધ્યાન-ધ્યાન સિદ્ધ કરે છે અને એવી રીતે કર્મથી સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે; ભેદને જ મનમાં લાવવાનો યોગી પ્રત્યાહાર કરે એ એની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

(૬) વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, લોકસમૂહી, કે વ્યવહારકુશલ પુરુષો પણ પોતપોતાના ભેદને જ હમેશા વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે, અને બહારથી એની સિદ્ધિ માટે પ્રયોગો, કામકાજ કે વ્યવહારના સાધનો ફેરવે, પણ મનમાં તો એક જ લક્ષ્ય રિધર રાખવાનો જે પ્રયત્ન હોય છે તે એમની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

(૭) જ્ઞાનયોગી — વિશુદ્ધ કેવલાદેવનો લક્ષ્યાર્થો જિજ્ઞાસુ કે સમુદ્ધ, ચિત્તને બલવાન બનાવવા માટે ધ્યાન, વિચાર કેળવવા માટે અવલુ અને મનન, તથા ચિત્તની પ્રચલ્લતા માટે જો સહચરના અનુમદ દ્વારા, ધ્યાન વળવે એકાન્તમાં અને વ્યવહારકાર્યે શાનમાં ચાલત, નામરૂપનો બાધ કરી, સર્વત્ર સમિધાનદેનો દર્શન-અનુભવ કરે, પ્રત્યેક કર્મમાં અકર્મ-મહત્તે જુએ, અને યોગ તથા જ્ઞાન એટલે કે ધ્યાન અને વિચાર ઉપર સર્વોચ્ચ કાષ્ઠ કેળવે એ એની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ સજ્જનો આપણે વ્યવહાર કરીને જીએ,

ત્યારે સામાન્ય એમ જ સમજાય છે, હઠયોગનાં આસન પ્રાણાયામ હન્ય
અથવા રાજયોગનાં ધ્યાનધારણાનો આશ્રય સર્વ વિશેષ ન થાય એવા એકાન્ત
સ્થાનમાં એવી આસન જમાવવું, શરીરને નિશ્ચેષ્ટ કરવું, બાહ્ય જગત-
જ્ઞાન બૂલી જવું, અને ચિત્તને એક જ ધ્યેયમાં પરોવી પ્રથમ સવિકલ્પ અને
પછી નિર્વિકલ્પ અવસ્થાનો અનુભવ ચિત્તને કરાવવો. અથવા ભક્તિયોગી
જ્ઞાનયોગીનો વિચાર કરીએ તો એઓ પોતપોતાના ધ્યેયનું જ અહોનિદ્ર
દર્શન, ચિંતન રહે અને એની પ્રેમભક્તિની વિશ્લેષતાને લીધે કે અન્ય
વ્યવહારમાં સમય જાય તો વિશેષ ધ્યાન, તેથી હૃષ્ટદર્શન માટે સમય ન મળે,
સંસારમાં રમેગુણી કે તમોગુણી લોકોનો સંપર્કોપ લાગે, એવા બહુજનસંગ
અને સંસારભયથી સમસ્ત લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી, કેવળ ભિક્ષાને જ
નિર્વાહનું સાધન બનાવી, એકાન્તમાં જ સ્થાન શોધીને વારંવાર અનિદ્ર,
અને નૃશ્વર પદ્યોને મનમાંથી દોષદષ્ટિવાળા વેરાઓ કઢાડી નાંખી છટના
સ્મરણમાં ચિત્તને પરોવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે.

અનુભૂતપણનો આ અર્થ તદ્દન સ્વાભાવિક છે; પરંતુ ઉપર મુખી
નેટલી દશાઓ મળ્યાવી એમાં એક મુખ્ય વાત એ તરી આવે છે કે
સાધકની દષ્ટિ આગળ એ વસ્તુઓ છે; એક એણે માનેલું પરમાત્માનું
સ્વરૂપ, અને બીજું પરમાત્મા વિનાનું જગત, જગતના પદાર્થો, ત્રણ ગુણ-
વાળો લોકસમૂહ અને એવું એવું અનેક ભેદવાળું આ વિશ્વ-ખલ્લોડ.

પરંતુ વિશુદ્ધ જ્ઞાનયોગની વાત કરીએ ત્યારે એમાં અનુભૂતિની કે
બહિર્મુખી એવી વૃત્તિનો વિચાર ન કરતા વિષયાદાર અને બ્રહ્માદારવૃત્તિની
વાત આવે છે; જ્ઞાનયોગનો સાચો અધિશારી એ જ કહેવાય કે જેનું
અન્તઃકર્ણ શુદ્ધ હોય; એ શુદ્ધિ એટલે સમસ્ત દૈત વાસનાના ભેદનો
અભાવ, એના મનમાં દેહાધ્યાસવાળી દૂષિત ભાવનાનો ઉચ્છેદ થઈ ગયેલો
હોય; અને વેદાન્તના શ્રવણ દ્વારા નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકનો ઉદય
થયો હોય.

જ્યસ્તુ: આને માટે તો આપણે આગળ ઉપર વિચાર કરશું; અત્યારે
તો એટલો જ વિચાર કરવાનું છે કે ઉપર, મથાળે જે ત્રણ મુદ્દા લીધા છે
એમાં (૧) કોઈ, (૨) ધીર, (૩) અમૃતતત્વનો હસ્થુક, અને (૪) અન્ત-

મુખી સાધક હોય તે જ (૧) શ્રદ્ધા (૨) શક્તિ (૩) અને યોગની એક-
વાક્યતા કરી શકે છે. પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે :—

(૧) ચેતાના લક્ષ્યમાં સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.

આનો હિતરૂ આપણને, આ ચાર સાધનમાં મળી જાય છે: સાધકનું
મુખ્ય લક્ષ્ય હોતું જોઈએ જન્મમૃત્યુથી રહિત એવું અમૃતતત્વ. જ્યાં સુધી
ભોગવાસના છે ત્યાં સુધી શરીર જોઈએ; શરીર માટે જન્મમરણ અવરય-
ભાવી છે; જન્મ અને મૃત્યુ માટે કર્મના વિધિનિયેધ જોઈએ; જે કર્મથી
સુંદર, સુખકુ વિષયભોગને ભોગવવાના સામર્થ્યવાળું શરીર મળે તે માટે
સાવધાનતા અને પ્રયત્ન, અને એમાં જેનાથી વિદ્યત આવે, વ્યાધિ આવે,
મૃત્યુ આવે, એવાં વિધોને દૂર રાખવાનો અર્થાત્ મૃત્યુના નિવારણનો વ્યર્થ
પ્રયત્ન એ અવરય રહેવાનાં; જ્યાં કર્મો ગદાં એટલે શરીર જોઈએ, આમ
શરીરને માટે કર્મ અને કર્મને માટે શરીર, એ બીજા અને વૃક્ષનાં રક્ષણ
અને ઉત્પત્તિની પેઠે ચાત્યાં જ કરવાનું. આટલા માટે શરીર અને કર્મ
એ આપણાં લક્ષ્ય નહિ, પણ અમૃતતત્વ—અમરભાવ—જ આપણું લક્ષ્ય
જોઈએ; એ અમરભાવ જ પરમાત્મા છે; પરમાત્મા જ જન્મમરણ ગહિન,
સંસાર, વિષયો, કે ભોગમૃતિ વિનાના છે; એ લક્ષ્ય જ હોતું જોઈએ, એ
સ્પષ્ટ વાત છે.

(૨) જેવું લક્ષ્ય હોય તે પ્રમાણે જ આપણે સાધન ચોઠવવાં જોઈએ;
લક્ષ્યમાં અમૃતસ્વરૂપ, અદ્વૈત પરમજ્ઞ જ ચોઠવ્યું હોય, તો સાધન પણ
અદ્વિતીય, એક અને અખંડ હોવું જોઈએ; લક્ષ્ય લોકપરલોકથી—વ્યક્ત
અને અવ્યક્તથી, ક્ષર અને અક્ષરથી, પ્રકૃતિ અને પુરુષથી પરાતપર હોય
તો સાધન પણ અલૌકિક હોવું જોઈએ.

અલૌકિક સાધન માટે વિચાર કરીએ અહંકાર અને ભુદ્ધિથી માંડીને
ધંદ્રિયો અને ધંદ્રિયોના વિષયો સુધી બધું લૌકિક છે: આપણે પ્રાપ્તિ કરવી છે
અલૌકિકની એટલે એ દષ્ટિએ એ નકામા છે; પરંતુ નકામા કહી નાખવાથી
ચાલે એમ નથી; એ એની પ્રાપ્તિમા નકામાં છે, કામમા આવે એવાં નથી,
એનો અર્થ એ થાય છે કે એ બધાં અનિત્ય અને કૃતપદાર્થ છે; એટલે
નિત્ય અને અનિત્યનો સંબંધ અનિત્ય જ રહે એ દષ્ટિએ નિત્યના

સયોગવિયોગ વિનાના યોગ માટે તો નિત્યનો જ નિત્યની સાથે યોગ કરવાનો છે

શાસ્ત્ર તો કહે છે કે આત્મપદાર્થ નિત્ય પ્રાપ્ત છે, સર્વત્ર છે, સ્વપ્રકાશ અને સ્વસંવેદ છે, એટલે એની પ્રાપ્તિમાનકામા લેવા લાગતાં બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોથી એની પ્રાપ્તિ નથી થતી એ માત્ર સાચી હોવા છતાં એમા વિધન નાખે એવાં તો છે એટલે એને નિર્વિધન કરી નાખવા જોઈએ દેહકામા એને મિત્ર બનાવવા જોઈએ, કલાગરં માય અને શાંત ધ્યેયે એથી રહે એવી રીતે એને કેળવવા જોઈએ

એનો સત્તુલાવ ગાય એટલે એ મિત્ર બને, એ સત્તુલાવ કહાડી નાંખવા માટે એને પશિત્ર બનાવવા જોઈએ, પણ વચમા એક બીજી મુદ્દા આવે છે એ - બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો પરિચ્છિન્ન છે, તેથી બીજા પરિચ્છિન્ન આધાર વગર વિષયોના ચિત્તવન અને સયોગવિયોગ વિના રહે એવાં નથી એવી વિષયોના પ્રદેશમાં થતી હોડધામ રમત અને એમાંથી એને જે આનંદ મળે છે, તે એની જૂન છે એવું એમને સમજાવવું જોઈએ

બધી ઇન્દ્રિયોની ગણી બુદ્ધિ છે અને રાગ અહ કાર છે એ રાગ રાણીને પક્ષમાં લેવા જોઈએ, એમને સમજાવી આરાધીન વિદ્યાર્થી બનાવીને હમેશા શુદ્ધ આત્મવિચારમા નિમગ્ન રહે એવાં શક્તિરાની પણ કરવા જોઈએ

આમ કે વા માટે કોમળ અને કઠોર બે જાતની ઉપાયો છે જપતપ કરવા, ઉપવાસ કરવા, બીજી શારીરિક તપશ્ચર્યા કરવી, આસન પ્રાણાવાય વગેરે આધવા-આ બધા કઠોર ઉપાયો છે, અને એમને જલાત્કારે વચ કરવા જેવું છે.

બીજો કોમળ ઉપાય આત્મવિચાર અને પ્રેમભક્તિનો છે, સદ્વ્યતત્ત્વ પ્રતિ પ્રેમ ઉપગતવો, આનંદ પોતાના સ્વરૂપનોજ છે, અને જેમ જેમ વિષયોમાંથી હકીને સ્વરૂપની સાથે સંબંધ બધાય તેમ તેમ એમાંથી આનંદ વધુ આવશે જાય છે, એટલે એવી પ્રેમભક્તિ કે જેને શાંતિમા સમ્પત્તિ કે વૈરાગ્ય કહે છે, એ દ્વારા એ બધાને કલાગરં બનાવી હમેશાં આત્મ વિચારની ટેવ પડે એવો અભ્યાસ કરાવવો એ છે

આવી રીતે અંત કરણ ચતુષ્ટય અને ઇન્દ્રિયોથી એની પ્રાપ્તિ થતી

નથી એ વાત જોટલી સાચી છે, તેટલી એમની મિત્ર હાવે સહાયતા અવશ્ય, લેવાની છે; એટલા માટે જે વખતે કઠોર કે કોમળ એવાં જે જે સાધનની જરૂર પડે, એમાં વિવેક વાપરી સાધકે સાધના કરવી જોઈએ.

(૩) સાધનનો નિર્ણય થયા પછી એમાં એકનિષ્ઠ ભક્તિ હોવી જોઈએ; પ્રત્યેક ઉપદેશગતિના માર્ગે જનારા સાધકને લગભગ નીચે પ્રમાણે વિધન આવે છે:—

(અ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જે કે એક અદ્વૈત વિચાર જ. મુખ્ય અને અંતરંગ સાધન છે, તેમાપિ એનાં સહકારી સાધન તરીકે સત્સંગની આવશ્યકતા રહે છે; એ સત્સંગમાં અનેકવિધ સ્વભાવના સન્તોનો સંગ કરવામાં તાત્કાલ સાધકને બહારનાં હલચલથી જ પરીક્ષા કરવાની, અને ધર્મે ભાગે લક્ષ્યવસ્તુનો એ જે બોધ આપે છે, તેના તરફ વૃત્તિ ન રાખતાં, એમનાં બધાં બહારનાં લક્ષણો જ જોવાની રેવ પડે છે; બાહ્યદ્રષ્ટિ નિર્મૂળ ન થઈ હોવાથી કોઈની કથાઓથી તો કોઈનો બાલ્યાગ, કોઈનો વિશાલ શિષ્ય સમૂહ, તો કોઈને એ શિષ્ય સમૂહમાં જગતમાં 'મોટા' મનાતા લોકની ગણતરી; કોઈને એકાન્ત-પ્રેમની તો કોઈને અરણ્યવાસ, દિગ્ગણ્યવાસ, કે એવી વિમૂર્તિ તરફ દ્રષ્ટિ જાય છે; કોઈ વિદ્વાતથી આકર્ષાય છે તો કોઈ લજ્જનભાવ અને નિશુલ્કી અનુભવ વાક્યોમાં ખેંચાઈ જાય છે; આમ ચવાથી પરિણામ એ આવે છે કે સાધનમાં જે એકનિષ્ઠ ભક્તિ રહેવી જોઈએ તે રહેતી નથી અને સન્તો પોતાપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે લિન્નલિન્ન રીતે ઉપદેશ આપે, તેથી સાધન-વિષયમાં શંકાઓ વધતી જાય છે.

(વ) આખું જ સાધનોના વિષયમાં બને છે; એક લગવાનું ચંદ્રાચાર્યના દેવલાદિતની જ વાત કરીએ, તો એનો અનુભવ કરવા માટે અનેક પ્રક્રિયાઓ છે.

- (૧) કોઈ પંચકોશની પ્રક્રિયાથી આત્મતત્ત્વનો બોધ કરે છે.
- (૨) કોઈ ચાર અવસ્થા અને ચાર શરીરની પ્રક્રિયાથી આત્મતત્ત્વ સમજાવે છે.
- (૩) કોઈ આભાસવાદ વડે અદ્વૈત સિદ્ધ કરે છે
- (૪) કોઈ સ્મૃતિ-દ્રષ્ટિવાદ દ્વારા પરમેશ્વરની ઝોળખાણ આપે છે.

(૫) કોઈ દષ્ટિ-સષ્ટિવાદવડે અહ્યાનુભવ કરવાની વાત મને ઉત્તરવર્તે રહે છે.

(૬) કોઈ પ્રતિમિન્યવાદથી વસ્તુ સમજાવે છે

(૭) કોઈ અવગ્રહેવાદથી જોજાખાણુ પડાવે છે

(૮) કોઈ એકજીવવાદથી તત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે

(૯) કોઈ અગ્નિવાદથી તો કોઈ પ્રૌઢીવાદથી તત્ત્વને સિદ્ધ કરી જાતાવે છે

(૧૦) આ ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રક્રિયાથી, એક જ અદ્વૈત તત્ત્વનો અનુભવ થઈ શકે છે, એવું વેદાન્તના ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકોમાં સમજાવેલું છે

અને તેથી સાધક અનેક સન્તોની વાણી, રહેણીકરણી અને વિવિધ વેદાન્તગ્રન્થોના શ્રવણથી, પોતાના સાધન વિષયમાં એવી તો ગડબડ ખીચડી કરી મૂકે છે કે છેવટે ન્યા જુઓ તો આવા વિવિધ મતનું રહસ્ય કેવલ એ પ્રમાણે કેવલાદ્વૈતનો અનુભવ કરવાનું છે, અને પોતપોતાના સ્વભાવ અને મતિગતિ પ્રમાણે જે સિદ્ધાન્ત અનુકૂળ લાગે તે પ્રમાણે સાધન નું જોઈએ એવું ન સમજતા, આ સાચું ને પેલું જોડું, એમ શુદ્ધિમાં હોળાળાણુ થઈ જાય છે અને એક પણ સાધનમાં ભક્તિ રહેતી નથી.

એટલા માટે આત્મભાન કેળવેા બહુ લાખી પહોળી સામગ્રી, કે બહુ તર્કથી શુદ્ધિમાં વિચાર-શૂન્યતા અને ચિંતમાં વિક્ષેપ આવી પડવાનો સંભવ છે ઉપગન્ત આ સન્ત અને પેલા સાધુ આ પુસ્તક અને પેલું પુસ્તક, એમ હાર્દા મારવાની એવી તો ખરાબ ટેવ પડી જાય છે કે પછી એ સ્વભાવ લાભ કરશે કે હાનિ એટલું વિચારવાની પણ શુદ્ધિ રહેતી નથી

સાધ્ય નહોં થયું, એ પ્રમાણે સાધન સમજી લીધા પછી આપણને જે માર્ગ, જે સાધન અનુકૂળ લાગ્યું, તે પ્રમાણે પ્રથમ એ રીતે અનુભવ લેવો પછી એ અનુભવ સાંચો છે કે જોડો, તેની એવા સાધનનો ઉદ્દેશ હોય તેવા પુસ્તકો તપાસી જોવા. ઉપર કહ્યું તેમ એક કેવલાદ્વૈતની નિષ્ઠા મારે જ અનેકવાદ છે અને મારે ધણા પુસ્તક છે, એ જાણી ઉદ્દેશ કરવો જરી આવશ્યક નથી પણ ઉપનિષદોમાં જ જોઈએ તો જાણીને કે ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોએ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોએ, જેવી ચોખ્ખતાવાળા શિષ્યો એમની

પાત્રે આપ્યા તે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે. કુટોપનિષદમાં નચિકેતા અને યમગન્ધર્વા આખ્યાનમાં નચિકેતા એક સરસ સ્વભાવનો બાળક છે, તો સુમરાજ સમસ્ત વિશ્વને સંયમમાં ગણનાર સાક્ષાત્ દાસભગવાન છે. કેનોપનિષદમાં ઉમા રૂપી આચાર્યે યશુના દૃષ્ટાન્તકાર દેવતાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે. મુંડકોપનિષદમાં પ્રજ્ઞપતિ આચાર્ય અને છે, છાંદોગ્ય અને બૃહદામ્બપદ ઉપનિષદમાં વિવિધ અધિકારીઓને વિવિધ પ્રકારે ઉપદેશ મળ્યો છે. વિદ્વાન હોવા છતાં શોકાન્વિત રહેનાર નામદે સનતકુમાર ઉપદેશ આપે છે. રામ જનક અને યાગવલ્ક્યના ઉપદેશની પણ વાત આવે છે. ઇદ અને વિરોચનની કથાથી સમન્વય છે કે પ્રજ્ઞપતિએ વિરોચનને એના અગ્રાનને લીધે ૧૦૧ વર્ષ પછી બ્રહ્મવિદ્યા સમગ્રવી. ટોષ ટોષ ટોષે આકાશવાણીથી ઉપદેશ મળ્યો છે. એક ટોષે અભિમાની પુત્ર શ્વેતકેતુને પિતા ઉદાસને નવ વાર ઉપદેશ આપ્યો છે. શ્વેતાશ્વતઃ ઉપનિષદમાં પરસ્પર વાદ-વિવાદ કરતાં અભીષ્ટ તત્ત્વ સુધી પહોંચી જવાની વાત છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઋષિઓ, સન્તો, સિદ્ધાન્તો, કે ઉપદેશની પદ્ધતિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે અને ભિન્ન ભિન્ન રહેશે, પણ સાધકે પ્રથમ એક જ સાધનપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી એ પ્રમાણે અનુભવ કરી લેવો, અને પછી જ-જોતે પોતાનો અનુભવ લીધા પછી જ-બીજા સિદ્ધાન્તો કે મતમતાન્તરો લેવા ઇષ્ટ છે.

આવા અનેક સિદ્ધાન્તો, સન્તો, પુરતકો કે ઋષિઓનાં વાક્યોમાં જરાયે દોષ નથી, પણ એ બધા એક જ સ્વસ્થાવના સાધક માટે નથી, તેથી અધિકારભેદ એમાં ભેદ જણાય છે; પરંતુ જો તપીન સાધક એ ભેદની તુલના, પરીક્ષા અને ચર્ચામાં જ ઊતરી પડે, તો જે ભેદશુદ્ધિ કઠારી નાખીને એને અભેદશુદ્ધિ ઈશવળી છે, એમાં આવી વૃત્તિ વિન્નકર્તા યર્ષ પડે છે.

આવી વૃત્તિને ચંચલ કહો, બદિર્મુખી કહો, અનાત્મ કહો, સંકાશીલ કહો, અસ્થંભાવના અને વિપરીત ભાવનાવાળી કહો. જે કહો તે, પણ સાધકને ન્યા સુધી ચલ્લિચિંત પણ અનુભવ ન આવે, અને પોતાનું સાધન બીજા સાધન જેટલું જ એવરકર છે એવું ન સમજાય, ત્યાં સુધી હિત કરતી નથી જ.

અદ્વૈત તત્ત્વના ઉપાસક! પરંબ્રહ્મના ખ્યાલી, નિમ્નત્મ સ્વરૂપના

નિચાતુ ! વિચાર કરીને જાત-કરણમાથી જોઈ પરમતત્ત્વની આશ્વાસનિલાસ
સિવાયની ખીણ બધી દેતજાવના દેહારીને,

(૧) લક્ષ્ય ઠીક કરીને,

(૨) જો લક્ષ્ય જ આધ્ય છે, તો પછી જો પ્રમાણે જાતેક સાધન
સમૂહમાથી તારે પોતાને માટે જે અનુકૂળ સાધન કે સિદ્ધાન્ત હોય તે
સ્વીકારીને તે પ્રમાણે સાધના કરવા માડ

(૩) અને જો સાધન દ્વારા જે અનુભવ થાય, એનો જો જ સાત્તોના વાસ્તવ
અને જો જ માર્ગે સાધના કરનારા સન્તોના અનુભવ સાથે તાળો મેળવી
લે પછી એમાંથી સ્પર્શી ન પડાય આજ જ્ઞા, તો ઠાક ખીણ એવી બહિ
મુખી, કે ચત્તવ વૃત્તિ ન થાય એની સારધાનતા રાખ

આત્મસાક્ષારકાર મે દે વાસનામુક્ત ચિત્ત અને વિશેષ રહિત અન્ત
કરણ જોઈએ વાસના એટલે દેતનો મોહ દરયમા ભોગશુદ્ધિ અને દેહ
આસની દહતા, નિરવાય, નિષ્કપટ અને ભગવત્પ્રભુષિયથી કરેલી
કર્મકાંડ, કર્મયોગ કે વ્યવહારથી વાસનાનો ક્ષય મર્દ ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે,
જો હુદયચિત્ત એટલે જ વાસનામુક્ત ચિત્ત

વિશેષ ધરાતુ કરણ સાધન વિષયમા સરખ અને પરમતત્ત્વમાં
લક્ષિતનો અભાવ છે સાધનો નિર્ણય કરી સાધનમા અધ્યા રાખી, લક્ષ્ય
પ્રતિ અલેખકી લક્ષિત રેળવવાથી નિશેષ દૂર થાય છે આવું શુદ્ધ અને
એકાગ્ર ચિત્ત કરે નિસપ્પ જની અલાકારવૃત્તિથી નિરિધ્યાસન વડે આત્મ-
સાક્ષારકાર કરી રહે છે

આટલું વિચારીને સાધક ! તું અભ્યાસ વૈરાગ્યના જોઈ સરખા બળ
વડે યથેષ્ટ સુખ મેળવી-રેળવી ને

પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ આપણને આ માર્ગમા ચપ્પૂર્ણ સદાચતા કરે એ
વિનમ્ર પ્રાર્થના છે !

અવધૂતનાં જૂથ

[લાજન]

[રાગ-જનની છવોરે ગોપીચંદની]

૫૬

ફરે ફરે ડરી ઉભી દેવની
ચાલી જતી હંસલાની હારણ !
માયલી ઝખૂકે અનહદ રોશની
ખાળે ઘેરા તંબુરાના તારણ !
ઝાંખ્યાં જૂથ અઘોરી અવધૂતનાં !

એજે કે' કે' આયખાંઓ ગાળીને
ઉતાયો ઉરઆંધીના આધારણ !
સપનાં સંતાડયાં યુગને લોંધરે .
મીલનુંના અલખને આવારણ !
ઝાંખ્યાં જૂથ અઘોરી અવધૂતનાં !

ગેળના ગુલાલ અંતર વેરિયા
હીલે ચોળી માયાની રાખોડીણ !
વિખને અમૃતશું ગટકાવતા
લેદને અલેદમાં ઝળકેાળીણ !
ઝાંખ્યાં જૂથ અઘોરી અવધૂતનાં !

જીવનમાં એને ન બીજા ઓરતા

એક જ ચૂવે અંચળે પરકાશણ !

સમંદરનાં પાતાળપાણી લેદવાં

એક જ સાચાં મોતી કેરી આશણ !

ઝાંખ્યાં જૂથ અધોરી અવધૂતનાં !

મૂકી ધોરી પંથ એ તો કાપતા

ધોર વનની અગોચર વાટણ !

લીધા એણે આનંદના દંડરે

કમંડલમાં આતમના અળકાટણ !

ઝાંખ્યાં ય અધોરી અવધૂતનાં !

— ચપિશ

ગુરુ સ્તવન

જયગુરુ વંદન, ભવદુઃખ ભંજન,

મુનિમન રંજન, આનંદ. દંદન.—ટેક

ભકિત મુકિત અભય-વરદાતા,

ત્રાતા, શા ન સુધારે સ પાતા,—જય ગુરુ

અહસ્તવરપ સકળ શુભ સ્વામી,

પદકંજરજ મહું શિર નામી—જય ગુરુ

નિર્ગુણ, નિર્ભય, ચિદાનંદધન,

દાસ રવિ કરે અર્પણ તન મન.—જય ગુરુ

—રવિશંકર અણ્ણિન સોમપુરા

* દર્શનતુલણા

[ગાથ]

નાથ ! શોધું ક્યાં તારો નિવાસ રે,

પન્થ દોરો દહને પ્રકાશ :

દેશ, વિદેશે ને નિર્જન વનડેરે શોધી વળ્યો તુજ બોમ,
ભાળ મળે નહિ, સુણી શકું નહિ, ગેયનો ગુંબજ ઓમરે. નાથ !

શોધી વળ્યો મહામન્દિર-મરિચક, અગિયારી-દેવળધામ;
મઠ તપોવન આશ્રમે ઝખડ્યો, સૂતા ત્હારા વચ્ચે હામરે. નાથ !

ગુફાને ઝહુવરે હુંદી વળ્યો વળી આયડ્યો કુંગરમાળ;
ત્રિકાળ ઝંખના ઝાંખી તણી, પથ લાધે ન બૂધ-ભાગરે. નાથ !

લોગી જતી સન્ત સાધુને પૂછું, ને પૂછતો ઓલિયા-ફકીર;
હાલવે બોધના ધોધ, તથાપિ ન ઝાંખી ટરાવે લગીરે. નાથ !

જન કીધાં તપ-તીગ્ય કીધાં ને માંડ્યા કંઈ જપ-જપ;
વેદ-વેદાન્ત કે યાનને યાંચન, યતો ન તારો મેળાપ દે. નાથ !

“ ઘટ ઘટમાં છું પ્રકટ રૂપ હું દૂર જતાં વચ્ચું ઉર;
“ દિલને દેવળ નિરખી શકે જેની કીકીમાં આતમનૂરે. ” નાથ !

જીવનના ગૂઢ ગર્ભાગારે, જેણી પડ્યો પડખદ;
રામરામે-ગૂંજે ઓમ ને બોમે, શબ્દ “ સમ્યક્દાનન્દ ” રે નાથ !

— ભાઈલાલ વ. બક્ષી

દીવાળી

(પ્રયાસી-સ્વપ્રદત્ત-ચિંતાર ધમજ)

૫૬

દીપોત્સવો જાતુ થ. ।

દીવાળીના પર્વથી, ઘટ દીપક પ્રગટાય;

મોગ વાસના ફટ ફુટે, શાંતિ સદાની થાય.

માલગ, કૃત્રિય, વૈર્ય ને દુર મ ચાર ધર્મોના શ્રાવણી,
વિજ્યાદશમી, દીપાવલી ને હોળી એ ચાર મહોત્સવો આર્ય-
શાસ્ત્રોમાં નિર્ધારિત હોવાથી તેનું મહત્ત્વ છે.

દી વાળે તે દિવાળી. કોનો દી વાળે ? ઠાણ, ક્યારે અને
દી વાળે ? આવો પ્રશ્ન થાય એ અચુકત તો નથી જ. થતી

સમાધાન યથાસાધ્ય નિજ નિજની દૃષ્ટિએ સૌ ઠાણ-કરે

અંતર જિજ્ઞાસા યથાધિકાર શમાવે, તેમાં કોઇને વાધો
નવાનું કારણ ન હોય એ પણ ચુકત જ છે.

દીવાળીના છ દિવસ ગારસથી ખીજ સુધીના સામાન્ય રીતે
પર્વના ગણાય છે. તેમાં પ્રથમ વાઘગારસ છે. વાઘ એ નામ સર્વ-
બક્ષક કાળસૂચક મનાય અને તેનાથી મુક્ત થવા યમ-સંયમ-
શક્તિના દેવને ત્રયોદશીએ દીપદાન કરાય. કાયા ઠાડિયામાં
ભરેલું તેજસ્વિત્વ અને વાસનાવાટ, જ્ઞાનાગ્નિથી સ્વજગવાય-
નહિવત્ કરાય, એવા કંઈક ભાવથી ધનતેરસે ‘યમ દીપદાન’
કરવાનો શાસ્ત્રાદેશ છે. જ્ઞાન એ જ ખરું ધન છે. ધનને ધોલું,
પૂરું, નિર્મળ કરવું, શંક્ય વિષય રહિત જનાવવું અને નિજ
સ્વરૂપમાં સ્થિત થવું આવું કંઈક સમજાય છે. કદાપિ ભૌતિક ધન

ધોવાતું હશે તો, તેની શુદ્ધિ તો દાનાદિંકથી જ શાસ્ત્રે કહી છે અન્યાયથી મેળવેલ ધન અશુદ્ધ છે, એમ જ્ઞાન પ્રકાશે બોલું અને ફરી તેવી રીતે ન મેળવાય એ માટે સાવધ રહેવું, આતું સૂચન પણ કાં ન હોય ?

ચૌદસને નરક ચતુર્દશી કહે છે. તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણે નરકાસુરને મારી, તેણે રૂંધેલી ઠન્યાઓને પોતાની બનાવી છે. સકલ અનર્થાતું મૂળ કામ, એ જ નરકાસુર, તેણે રૂંધેલી આંતર વૃત્તિઓને આત્માભિમુખ બનાવવી-સ્વમાં શમાવી દેવી, અર્થાત્ નિર્વૃત્તિક થવું, આવો લાભ કાં ન હોય ? આમ યથા વિના કામ અને કર્મની બાળથી ઘસાવાતું તો નથી જ.

અમાવાસ્થ્યાએ સકલ દુઃખભંજક વિક્રમાદિત્યે આર્યસંસ્કૃતિની વિરોધી સંસ્કૃતિને પરાસ્ત કરી, તેનો ઉત્સવ પ્રજાએ દીપાવલીથી પ્રદર્શિત કર્યો, એમ કહેવાય છે. અન્ય ગતે મહાવીર ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા અથવા ઠેાધ પ્રકારે મહાવીર નામ સાર્યક થયું, તેથી અનુયાયીઓએ આ ઉત્સવ ઉજવ્યો. આ શું સૂચવે છે ? આસુરી સંપદ્ધતું આક્રમણ કરી દેવી સંપદ્ધથી ભૂષિત થઈ મહાવીર પદને પામે, તો જ મનુષ્યતું મનુષ્યત્વ છે. આ આમ ન મનાય ?

પ્રતિપદનિરિને ઉપાડી ગોપુજનું રક્ષણ પ્રભુએ કર્યું. એતું તત્ત્વ અંતરમાં ઉતારવાનું નથી શું ? ભૌતિક કથા અંતરના લાવોને સ્ફુટ કરે છે. શ્રી પરમાત્મશરણ દ્યોઃ સર્વશ્રેય આસાધન અકસ્માત્ આવી મળ્યો. નવા વર્ષના આરંભે ગતની સમાપ્તિમાં લાલહાનિનું સરવાયું કઢાય અને હવે લાભ જ હોઈ હાનિથી કેમ, બચાય તેની રૂપરેખા ડાઘાઓ દોરે છે. આત્મનિરીક્ષણ કરે, આત્મશિક્ષણ ધરે, આત્મસંયમ સાધે. આમ કેમ ન કહેવાય ?

- સ્વમ દ્વિતીયા-સંયમના પતિ 'યમદેવ' ગર્વ સાધનમાં મુખ્ય

કહ્યા છે. એ વિનાનાં અન્ય ગ્રાધન અગ્રાધન મનાય છે. શ્રી પરમા
ત્મગરણુ દેનારને તે પોતે બંધે આવીને મળે છે, આ સાધકે આસ
ધ્યાનમાં ગમવા જેવું છે. હવે ઉપરના પ્રશ્નને વિચારો, ઉત્તર
ગેળવો, યોગ્ય મહો, અયોગ્યને ક્ષમાપૂર્વક ત્યાગો, તો દીવાળી
પર્વ ઉજવ્યાનું જરૂર સાર્યક થયે.

“ દીનતા દીકરીઓ તણી, જનની ઇચ્છા જે;
નૂતન વરો આપને, અશુભા પીટા ન તે. ”

ક્રિ

“ જેના ઉપર અત્યારે તમે વિશ્વાસ ગમી જો. કો તે બધી સામારિક
વસ્તુઓ તમારે નાશ કરશે, તમને નિરાશા, ચિન્તા, તથા દુઃખની ઊંડી
ખાઈઓમાં ફેંકી દેશે એટલા માટે એતો ! એતો ! સત્યને મજબૂત પકડી
અને બાલ વસ્તુઓના કગળાં સત્ય ઉપર વધારે શ્રદ્ધા રાખો. જ્યારે
મનુષ્ય બાલ વસ્તુ કે મર્યાદિત ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખે છે, ત્યારે ત્યારે
તે અવરણ નિષ્ક્રમ થાય છે. પ્રકૃતિનો નિષેધ જ એવો છે. ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા
ગમી એટલે તમે સુરક્ષિત રહેજો, ઇન્દ્રિયોના પંચમાં સપડાશે નહિ.
આશ્વાસના લેખોના જાદુમાં હસાઈ પડશો નહિ સાંચારિક સંબંધો અને
બંધનો તમને ચિન્તા અને દુર્ભાગ્યની જાળમાં બાંધી લેશે, માટે એમાથી
મુક્ત થાઓ સત્ય પર વિશ્વાસ રાખો, ઇશ્વર સાથેની તમારી એકતાનો
અનુભવ કરો, એટલે, ખરેખર ! તમે મુક્ત જ છો. જગત તમારો આત્મ-
સ્વરૂપથી વધારે મહત્ત્વનું છે એવી કલ્પના પણ મનમાં આવવા દેશો નહિ.
તમારી જાતને ઇન્દ્રિયોને અધીન, સીચનીય અને દુર અદંકારવાળી બનાવશો
નહિ. હૈંદ્રો જેમ રાગીનો રાગ પોતાને ન લાગવા દેતા, તેને સારો કરે છે,
તેમ તમે પણ કર્મની સાથે અનાસક્ત વ્યવહાર રાખો, અનાસક્ત સાક્ષીની
પેઠે જ કર્મ કરો અને મુક્ત મહો. ”

—સ્વામીરામતીર્થ

શ્રી શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ

અને

શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગ

(ગતાંકથી ચાલુ)

લેખક :—સ્વા. શ્રી. માધવતીર્થજી

મિથ્યાત્વના પ્રકાર

(૧૦)

ખીજે દિવસે બંને મિત્રો મળ્યા અને તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચિત શરૂ થઈ :—

અરવિંદશિષ્ય :—આપણે પહેલાં યુક્તિ અને તર્કથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરીએ, પછી અનુભવથી નિર્ણય કરીશું અને છેવટે શ્રુતિપ્રમાણથી નિર્ણય કરીશું. યુક્તિથી વિચાર કરતાં તો મને લગ્યાય છે કે જો સંકર-માર્ગ જગતને મિથ્યા માને છે તેમ બુદ્ધ પણ જગતને મિથ્યા માને છે. તેથી સંકર-મત એ એક પ્રકારનો બુદ્ધ-મતનો જ ભાગ હોય છે.

સંકગણિય :—મિથ્યાત્વના ૭ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે બની શકે છે—

(૧) શ્રી સંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાનાચાર્યના મત પ્રમાણે “જો સત્ અને અસતથી વિવક્ષણ દોષ તે મિથ્યા કહેવાય છે.”

(૨) વિવરણાચાર્યના એક મત પ્રમાણે, “ત્યાં જો દેખાય છે ત્યાં તે પરમાર્થથી નથી, અથવા પેલાંના સ્વરૂપથી નથી.”

* પહેલા ૬ પ્રકાર, વેદાન્તના જો પ્રખ્યાત મંથ અદેવ-સિદ્ધિ વિગેરે છે તેને આધારે લીધેલા છે. બ્રહ્મસૂત્રીના ‘વત્સાન ‘માં સખેત દ્વૃત્ત’ કે આ લેખમાળામાં કોઈ કોઈ વખતે અપ્રમા વિષયો જેવા પડ્યો. દ્વૃત્ત ‘વત્સાન ‘માં બીજા સંદેશો વિષયો આવે છે અને વાચકવર્ગ પ્રમત્ત કરશે તો આ લેખના પાંચ સમજવામાં આવશે.

(૩) તે મતમાં બીજા કંઈ એમ માને છે કે “ જ્ઞાનથી જે નિવૃત્તિ થાય તે મિથ્યા છે. ”

(૪) ચિત્તુખ્યાયાય એમ કહે છે કે “ જે ઠેકાણે જે પરમાર્થથી નથી અથવા પોતાના સ્વરૂપે નથી ત્યાં તેનો જે માત્ર દેખાવ છે તે મિથ્યા છે. ”

(૫) આનંદબોધાયાય કહે છે કે “ જ્ઞાનની ખરી વસ્તુ સિવાય બીજું જે કંઈ છે, તે મિથ્યા છે, સદ્ વિવિક્તત્વમ્ મિથ્યાત્વમ્ ”

(૬) તથા અવસ્થાના વિચારથી પણ જગત-અવસ્થાનું જગત મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૭) Theory of Relativity અથવા સાપેક્ષવાદની મદદથી પણ જગતનું મિથ્યાત્વ હાથના સાધન-સવાળા સર જેમ્સ બ્રૉન્સ, સર આલ્ફ્રેડ એડીંગ્ટન, હેન્રી વિગેરે ધણાએ સિદ્ધ કરેલ છે.

અરવિદશિષ્ય :- એ બધાના મતનો વિચાર એક સાથે હું સમજી શકું તેમ નથી. તેથી સરસતા ખાતર હું પહેલાં પ્રશ્નનો વિચાર પહેલાં કરું છું. જો તમારા કહેવા પ્રમાણે સત્ અને અસતથી જે વિતત્ત્વ હોય તે મિથ્યા. “ સકાલું હોય તો બ્રહ્મ પણ સત્ અને અસતથી વિવક્ષ્ય છે; માટે બ્રહ્મ પણ મિથ્યા થઈ જશે અને બ્રહ્મ જો અભાષ્ય સત્ય હોય તો જગત પણ અભાષ્ય સત્ય છે. જગતનો પ્રત્યક્ષ યથા પછી પણ તે વારંવાર ઉત્પન્ન થયા કરે છે. બુદ્ધધર્મવાળા જગતને તદ્દન શૂન્ય માને છે તેવું તમે માનો છો પણ અમે તેવું માનતા નથી. અમે તો મધ્વ, રામાનુજ, વલ્લભ વિગેરે વૈષ્ણવ આચાર્યો જગતને જેવું માને છે તેવું સત્ માનીએ છીએ, એટલે કે જગત પરિણામ પામે છે છતાં ચાલુ રહે છે.

શંકરશિષ્ય :- જગતની વારંવાર ઉત્પત્તિ થાય છે અને જગતનો વારંવાર પ્રલય થાય છે એ તમે શી રીતે જાણ્યું ? તમે જાણ્યા ત્યારે તમને જગતનું જ્ઞાન નહોતું. જે દેખાય તે બધું સત્ હોય તો છીપમાં બુદ્ધથી શું, દેખાય છે તે પણ સાચું થઈ જશે, રજનુમાં સર્પ સાચો થઈ જશે, સ્વપ્નમાં સાચા વિચાર થઈ જશે, અને સ્વપ્નમાં સાચું ધન મળી જશે, પણ તેમ જનતું નથી તેથી :-

અસત્ એટલે-૧ સત્ની સાથે જેવું તાદાત્મ્ય નથી તે અથવા
૨ બીજા કંઈ જગ્યાએ નથી તે.

અતે

સત્ એટલે-૧ જેનો દ્વંદ્વવિ-ગ્રાધ થાય નહિ તે અથવા

૨ જે અસતતા પ્રતિયોગીરૂપ ન હોય એટલે કે અસ-
તતા અભાવરૂપ ન હોય ~ (not absence of
nonexistence) તે.

એવા સત્-અસતથી જે વિવક્ષ્ય તેને થી પદ્મપાદાન્યાય મિથ્યા કહે છે.

અરવિંદશિષ્ય :-અમે તો એમ માનીએ છીએ કે અસત્ એટલે સત્નો
અભાવ અને સત્ એટલે અસત્નો અભાવ. જગતમાં સત્નો અભાવ નથી
તેથી જગત સત્ છે.સંકરશિષ્ય :-જગત સ્વ-સત્તાથી રહી સકલ નથી, જગત પેલે
કહેતું નથી કે હું જગત છું. જેનામાં સત્તા નથી એટલે self-existence
નથી એ કોઈ વસ્તુ નથી. છતાં વાંઝણીના દીકરાના જેવું અમે જગતને
તદન સ્વત્વ માનતા નથી. અસત્ એટલે સત્નો અભાવ એવું અમે માનતા
નથી પણ સત્ જેવું જણાય છતાં વાસ્તવમાં સત્ હોય નહિ છતાં
તેનાથી ક્રિયા થાય તે અસત્ છે. જેમ કે દિવસમાં અંધારું નથી છતાં ધ્રુવ કે
અંધારું સાચું માનીને પોતાના છત્રનની ક્રિયા કરી શકે છે.અરવિંદશિષ્ય :-શુદ્ધ પણ એમ જ માને છે. તે કહે છે કે મિથ્યા કોઈ વસ્તુ
નથી છતાં તેનાથી અર્થ-ક્રિયા બની શકે છે. તેને અસત્-ખ્યાતિ કહે છે અને
સંકરશિષ્યનો માપત્યાદ પણ તેવો જ છે. જેમકે કોઈ માણુષ્ય બીજને કહે કે
“તું કોઈ દારીનો પુત્ર છો” એ વાત સાચી ન હોય છતાં તેનાથી બીજને
કોઈ ચડે છે.સંકરશિષ્ય :-શુદ્ધ તો અધિક્કાર વચરતી જ્ઞાતિ માને છે. સંકરશિષ્ય
કહે છે કે જગતરૂપી જ્ઞાતિનું અધિક્કાર ચલ્લ છે. તેથી વેદાન્તો શુદ્ધતા જેવા
નથી. વેદાન્તો અસત્-ખ્યાતિ માનતા નથી પણ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ માને
છે. છીપમાં જ્યારે રૂપાતું સાત થાય છે ત્યારે ત્યાં તે રૂપું સાચું નથી તેમ
જોડું પણ નથી. સાચું હોય તો ત્યાં યજ્ઞવું જોઈએ અને જોડું હોય તો તે
સેવાની પ્રવૃત્તિ થવી ન જોઈએ. તેથી તે રૂપું સત્-અસત્થી વિવક્ષ્ય છે.
તેને અનિર્વચનીય ખ્યાતિ કહે છે.

અરવિંદશિષ્ય :- What we really know about world depends on how we come to know it. જગતનું કેવી રીતે યામ છે તે જાણી શકાય તો બીજું બધું જાણવું સહેલું છે.

શંકરશિષ્ય :- એ વાત સાચી છે. પહેલાં આપણું પ્રમાણ જાણવું જોઈએ, જે નામ અને રૂપ આપણે આપણી આસપાસ લેઈએ છીએ તે કહેતાં નથી કે આમાં સ્વરૂપ કંઈ છે. તેથી તે માટે આપણે જેવી કામચક્રીએ તેવાં તે લાગે છે. એક વખત એક જાગૃક સીનેમા જેવા મયો દ્વેષ તે સીનેમામાં દેખાના જાગૃકને સાચો માની તેને પકડવા દોડવા લાગે ચકલી અને ફૂતરો બારીસામાં બીજી ચકલી અને બીજો ફૂતરો ભુલે છે આપણે દાઢ મુંબાઈમાં બેઠા છીએ એ પણ એક કલ્પના છે. મુંબઈ સૌને સરખું લાગતું નથી અને આખી પૃથ્વી સર્ખની આગપાસ એક સેકન્ડમાં ૧૮ માઈન રહે છે તેમો આપણે બેઠા નથી પણ દોડીએ છીએ.

અરવિંદશિષ્ય :- છીપમાં રૂપ નથી હતાં દેખાય છે, તો જલ પણ છીપમાં નથી તો જલ પણ છીપમાં દેખાતું લેઈએ.

શંકરશિષ્ય :- જ્ઞાતિ તો એક વસ્તુને બદલે બીજી જોવાથી હિતેન્ન થાય છે છીપમાં રૂપ નથી પણ છીપ ~ રૂપ તરીકે બૂલથી દેખાય છે. તેવી જ રીતે જલ જ બૂલથી જગતરૂપે દેખાય છે જે વસ્તુ જ્ઞાતિવાળા હોય તેને સત્તા નથી જેને સત્તા નથી એ કોઈ વસ્તુ નથી. ન સોડહિત પ્રત્યય હોઈ યજ્ઞ સત્તા ન માસતે । વળી એકના દૃષ્ટિએ જે વસ્તુ દેખાય તે બીજાની દૃષ્ટિએ નકાર ય ય તો પણ તે મિથ્યા છે. એકની દૃષ્ટિએ એક વખત દેખાય તે તે બીજે વખતે ન દેખાય તો પણ તે મિથ્યા છે મિથ્યા વસ્તુનું જ્ઞાન એ પ્રમા-જ્ઞાન નથી. જેમ છીપમાં રૂપાનુ જ્ઞાન એ પ્રમાજ્ઞાન નથી, તેમ જલમાં જમતનું જ્ઞાન એ પ્રમાજ્ઞાન નથી, જલ નિર્ધર્મક છે. જે ભાસક કોટિમાં છે તે ભાસ્ય કોટિમાં આવતું નથી.

અરવિંદશિષ્ય :- જલ જે નિર્ગુણ અથવા નિર્ધર્મક હોય તો એ પણ એક ગુણ થયો.

શંકરશિષ્ય :- એ જલનું સ્વરૂપ સમજાવવાની રીત છે. પ્રપંચના જે ધર્મ જલમાં રહે તો પ્રપંચની માદક જલ પણ વિહારી થઈ જાય. નિર્ધર્મક તો

પં એ છે કે પ્રાણ સર્વતુ' અધિષ્ઠાન છે, અને બીજું 'અધુ' અધ્યસ્ત છે.
અસ્તના ધર્મથી તેને કાંઈ યત્ન નથી.

અરવિંદશિષ્ય :- તેનું પ્રમાણ શું ?

શંકરશિષ્ય :- પ્રમાણ ૩ પ્રકારનાં હોય છે :-

૧ પ્રાતિભાસિક પ્રમાણ :- એ બીજે કાળે બાધ પામે છે.

૨ વ્યાવહારિક પ્રમાણ :- એ જગત કાળે બાધ ન પામે અને વ્યવહારને મોઘ થાય.

૩ પારમાર્થિક પ્રમાણ :- એ કાંઈ વખતે બાધ પામતું નથી.

શ્રી અરવિંદ જે Instrument તું perfection કરવા માગે છે તેને અંતર્મા પારમાર્થિક પ્રમાણ કહે છે; પણ તે મન પ્રાણ અને, શરીરને પૂર્ણ ના માગે છે, તે જુદું છે. જે મન નિદ્રામાં જતું રહે છે તેને જાગૃતમાં યુ' માની પૂર્ણ કરવું એ બુદ્ધ છે. આત્માને માટે આત્મા એ જ પ્રમાણ જે બીજું પ્રમાણ થાય તો બે સત્તા જેવું યઈ જશે-હજારનાની પાસે 'સુદર્શન' એક પ્રમાણ છે, તેને જ વેદાન્તમાં સમ્યક્-દર્શન કહે છે.

તેથી જોમ સિદ્ધ થઈ છે કે માણસની દૃષ્ટિએ માણસનું જગત સાચું પણ માણસની દૃષ્ટિ સાચી નથી; એટલે કે માણસનું પ્રમાણ સાચું નથી, જ્ઞાન એ બાબદાન છે અને અજ્ઞાન એ બાધદાન છે. છીપમાં રખાતું રાાય તે જ્ઞાન બાબદાન છે. અજ્ઞાનું જ્ઞાન થવા પછી જગતનું જ્ઞાન પુ' લાગતું નથી, જેવી દશા અજ્ઞાન જ્ઞાનની છે એવી દશા જગતના ની નથી.

અરવિંદશિષ્ય :- જે વસ્તુ બરાબર બતાવી ન શકાય તેનો જ નિષેધ થઈ છે. જગત તો બરાબર બતાવી શકાય છે માટે જગતનો નિષેધ થઈ નહિ.

શંકરશિષ્ય :- જગત બાધ ન પામે એવી વસ્તુ તરીકે બતાવી શકાતું નથી.

અરવિંદશિષ્ય :- જગત અસત્ હોય તો અજ્ઞાનમાં અસત્ વસ્તુ રહી નહિ.

શંકરશિષ્ય :- અજ્ઞાનમાં કલ્પિત અસત્ વસ્તુ રહી શકે છે. જોમ છીપમાં ખત ૩૫ અને ૨૮૭માં કલ્પિત સખે રહી શકે છે. તેમ અજ્ઞાનમાં કલ્પિત

જગત રહી શકે છે પણ તેથી જગત સત્ય છે એવું નહીં મારું
 “જગતરૂપી કાર્ય” સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણ છે, ” એ
 પાઠ્યાચાર્યનો મત છે. હવે ચિત્રરણકારના મત પ્રમાણે હું
 મિથ્યાત્વનું લક્ષણ કહું છું. તે એમ કહે છે કે જ્યાં જે દેખ
 ત્યાં તે પરમાર્થથી નથી અથવા સ્વરૂપથી નથી. —

અરવિંદશિષ્ય :—ત્યાં કાંઈક દેખાય છે ત્યાં કાંઈ ન હોય તો, એ
 સિદ્ધાંત થયો. શ્રુતિમાં કહેલ છે કે મેહનનાનાસ્તિ કિંચન એટલે જો
 છે તે નામરૂપ વિગેરે કાંઈક છે પણ નાના નથી એટલે તેમાં એક મિથ્યા
 જે વસ્તુ દેખાય છે તે મિથ્યા નથી.

શંકરશિષ્ય :—તમે કિંચન નો અર્થ અણગર સમજતા નથી. જો
 એટલે જોના બાધ ન થાય એવું બીજું કાંઈ બ્રહ્મમાં નથી. છીપમ
 દેખાય છે પણ ત્યાં-તેના અભાવ પણ દેખાય છે. જ્યાં બ્રહ્મ છે ત્યાં જ
 ક્ષાંતિ થાય છે અને જ્ઞાન થતા તે જમનનો બાધ પણ જાણાય છે. જે
 માટે તદ્દન ન હોય એવી વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું હોય છે કે જોના નિત્ય
 હોય છતાં જે દેખવામાં આવે. અમે જગતનો નિત્ય બાધ માનતા.
 અમે જ્ઞાનકાળે બાધ માનીએ છીએ.

અરવિંદશિષ્ય :—નિષેધ (Negation) પારમાર્થિક દ્રશ્યે તો તે
 રૂપ યશે, નિષેધ ખોટો દ્રશ્યે તો જગત સાચું યશે અને નિષેધ બ્યાવહ
 દ્રશ્યે તો પોતે જ બાધ પામશે.

શંકરશિષ્ય :—જેમ નિષેધમા કલ્પિત સત્યત્વ છે તેમ નિષેધમ
 કલ્પિત સત્યત્વ છે, બ્રહ્મમાં નિષેધ એ વિશેષજ્ઞ પણ નથી પણ ઉપ
 (ઉપાધિ) છે. ઉપાધિવાળા અભાવને આવરૂપ પ્રતિયોગીની જરૂર
 બ્રહ્મ ક્રોધ એક જગ્યાની વસ્તુ નથી. તેથી તેમાં સાચો નિષેધ રહી શકે
 પણ કલ્પિત નિષેધ રહી શકે છે. નિષેધ ખોટો હોય તો તેનાથી પણ
 સાચું થઈ નથી. સ્વપ્નામાં ઘણા નિષેધનો નિષેધ થાય છે તેથી જ
 વસ્તુ સાચી થતી નથી. સ્વપ્નામાં અભાવ અને અભાવના પ્રતિયોગ
 સરખા ખોટા લાગે છે.

અરવિંદશિષ્ય :—અમે તો એમ માનીએ છીએ કે જેમ બધું જ

વે છે તેમ સ્વપ્નું પણ ભગવાન બનાવે છે.

શંકાશિષ્ય :-એ બ્રાહ્મતનો જવાબ મેં એક વાર તમને આપેલ છે. તુમ પૈસા મળે છે પણ તે તે દશા પુરતા છે. બ્રાહ્મતમા પણ તેજુ જ છે. તે સ્વપ્નાના પૈસા જગતમાં કામ આવતા નથી તેમ જગતના પૈસા ખામાં કામ આવતા નથી. સ્વપ્નાની વસ્તુઓ અને તેનો નિષેધ જન્મે જ પ્રકારનાં છે, તેમ જગતમા પણ જન્મે મિથ્યા છે. બ્રહ્મમાં જગતનું થાય છે તેનો પાછળથી આધ થાય છે. આ જગત નથી પણ બ્રહ્મ છે. બાધક જ્ઞાન કહે છે. બાધક જ્ઞાનનો વિષય નિત્ય રહે છે. બાધ્ય જ્ઞાનનો વિષય નિત્ય રહેતો નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-તમે ઇવ અને જગતને મિથ્યા માનો છો તો તેમાં સાત્તાળા અને તેને મિથ્યા કહેનાર તમે પણ મિથ્યા છો.

શંકાશિષ્ય :-મિથ્યા રાખ્દનો અર્થ એવો છે કે જે ખોટું હોવા માં વ્યવહારકાળે સાચા જેવું લાગે અને જ્ઞાનકાળે જેનો બાધ થાય, જેમ સ્વપ્નાના માથુસને તે દશામાં ખાતી કરી આપવી કે તે જે છે તે બધું ખોટું છે, અને પોતે પણ મિથ્યા છે એ અર્થ કામ છે. તેમ જ તે દશા એવા પ્રકારની છે કે તે દશામાં બધા મિથ્યા છે એ સમજાવવું કલ છે. છતાં જેમ જગત ચર્તા સ્વપ્નું મિથ્યા થાય છે, તેમ આત્મજ્ઞાન જગત મિથ્યા થાય છે. જો તમે, અમે, અને બધા નામ અને બધા રાજા પ્રથમ જેમ છે તેમ બ્રહ્મમાં હમેશા સાચાં રહે તો તે બ્રહ્મમાં રાજ થા કહ્યા અને ફેટલી લગાઈઓ થાય તે વિચારવા જેવું છે. મિથ્યાનો થો એટલો જ કે જે આત્માના અવિચારને વખતે સાચા જેવું જે અને જ્ઞાનકાળે જવું રહે. સ્વપ્નાના હાં માટે સ્વપ્નાનો દાકતર જ આવે છે, જગતનો દાકતર કામ આવતો નથી, તેમ સમાન સત્તાવાળા તમા જ સાધકબાધક થઈ શકે છા. બેની વાતચીત માટે પ્રશ્ન કરનાર દાકતર આપનારની કલ્પના જેમ સ્નાપ્ત અવસ્થામાં બની શકે છે, તેમ પ્રતમાં પણ બની શકે છે. આત્મજ્ઞાન; ચર્તા ચુરુ, શિષ્ય કે શાસ્ત્ર રહતાં જ અને જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને ચેદ પૂરું રહેતા નથી. જેમ પ્રેમની ખરી તીમાં પણ પ્રિયતમ, પ્રેમ અને પ્રિયદીપ્તિ એક થાય છે, તેવું બ્રહ્મજ્ઞાનથી

વે છે તેમ સ્વપ્ન પળ બગવા ને પો જણાય છે તેથી પૂર્વરત્નો અભ્યાસ
 ચક્રશિષ્ય :- એ આજનાં બ્રહ્મ, વસ્તુને જાણુ છું અને તેનું જ્ઞાન મને મળે છે,
 હમાં પૈસા મળે છે પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનને જેવથી જુદું પાડી
 સ્વપ્નના પૈસા ને જેમ જ્ઞાન અને જેવ એક સાથે ઉત્પન્ન થતા જણાય
 નામાં કામ આવતા જ્ઞાન અને જેવ એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે, અજ્ઞાન
 જ પ્રકારનાં છે, જ્ઞાન એક જ વખતે થાય છે અને સદામા જગત અને
 થાય છે, તે પછી એક જ વખતે થાય છે, તેથી સામાન્ય રીતે માણસો
 જાણે છે અને જાણના નથી પણ વસ્તુ વિશે પોતાની કલ્પનાને જાણે છે.
 પ નિત્ય અજ્ઞાન પછી એવી રીતે જાણે છે, ધ્રુવનું જ્ઞાન અને ધ્રુવનું જેવ પછી
 અજ્ઞાન વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. The fact is that we perceive
 object because we think it, we do not think the
 object because we perceive it આ સત્ય એકદમ સમજાય તેવું
 ને તે માટે બહુ પ્રયત્નની જરૂર છે.

૪૮ જગવિદ્વશિષ્ય :- તે માટે આપણાં જ્ઞાનના સાધન એટલે મન, પ્રાણ, અને
 જે દેવ પૂર્ણ કરવાની જરૂર છે, એમ શી અગ્રિક મનિ છે, કે જેથી બ્રહ્મ-
 શક્તિ કે સાધનકામ આવી પ્રગટ રહી શકે. એ સિદ્ધાંતની આવી મો અર-
 તી વાંચી થ લાગી છે.

૪૯ જગવિદ્વશિષ્ય :- તમવાન તો સર્વ જ પ્રગટ છે. તેનો અનુભવ કરવા માટે
 જ જ્ઞાન આવશ્યક-ભગ કરવાની જરૂર છે. એક અવસ્થાના
 જ્ઞાન અને કે જુલુવાળી લાગે છે, અને જળ અવસ્થાના વિચારમાં
 જાતજેટલા જ કે જે છે તેથી માત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિની જરૂર છે. તે પછી
 જ જ્ઞાનકાળે જાણું રહેવાય છે.

૫૦ જગવિદ્વશિષ્ય :- જામતનો હાકાર કામ એક શિષ્યને કહેલ છે કે "સાંકળના માવા-
 નામાં જ સાધકઆધક ચર્ચ શકે હોયતો નથી. મારા યોગમાં જ્યાં સાથે
 ને ઉત્તર આપનારની કલ્પના જેમ સ્વ એક-અન્યથી આનંદ મળે છે."
 પનમાં પણ જતી શકે છે. આત્મજ્ઞાન માં તો અને પણ માનીએ છીએ.
 અને સાતા, જાન અને જેવ જ આનંદ નિત્ય રહે છે. તમારે અને
 તોમાં પણ પ્રિયતમ, પ્રેમ અને પ્રિય

દગ્ધો પડે છે તેથી તમારું કૃણ ભવિષ્યમાં રહે છે અને (શાસ્ત્ર અને અનુભવ પ્રમાણે) તે અનિત્ય થઈ જાય છે. જે જન્ય હોય તે અનિત્ય હોય છે.

અરવિદશિષ્ય :-શ્રી અરવિદ માનવ જાતના હિતની વાત કરે છે. એક પત્રમાં તેમણે કોઈ શિષ્યને લખેલ છે કે -" હું ઉર્ધ્વલોકનો કોઈ એવો દિવ્ય પ્રકાશ આ જગતમાં લાવવા માગું છું, એવી કોઈ શક્તિ અહીં કિંવમાલુ કરવા માગું છું કે જેને પરિણામે માનવ પ્રકૃતિમાં ભારે ફેરફાર અને ઉચ્ચ પાયાનું થઈ જશે. એ એવી કોઈ દિવ્ય શક્તિ હશે કે જે આજ સુધીમાં કદી પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ રીતે કિંવમાલુ થઈ નથી. આગળના યુગના યોગીઓ એ શક્તિ સાથે મિલન સાધના પણ પોતે તેના પ્રદેશમાં ચડીને તેને આપણા પ્રદેશમાં ઉતારી શક્યા નથી. કોઈ પણ આત્માત્મિક અનુભવ એક વાર તે માનવ ચેતનમાં ઊતર્યો હોય તો તે ફરી યુગ થઈ જતો નથી. એ શક્તિ આપણી ચેતના સાથે અંગામી (normal) થઈને રહે એવો પ્રયત્ન પણ કદાચ તેમણે નહિ કર્યો હોય "

શંકરશિષ્ય :-એ વાત સાચી લાગતી નથી હિંદના પહેલાના પણ મહાત્માઓમાં ઘણી શક્તિઓ જોવામાં આવેલ છે. શ્રી રાનેશ્વર મહાનજી ઓરલા જેવી જડ વસ્તુને ચલાવી હતી અને જીવના સમાધિ લીધી હતી તેની શક્તિ આગળ અગિયેની યોગશક્તિ પણ નથી પડી હતી.

અરવિદશિષ્ય :-ખીન્ન યોગમાં આત્માનો અનુભવ એ છેવટનું લક્ષ્ય છે શ્રી અરવિંદના યોગમાં પ્રકાશ એટલે *prakashatadha* એ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. આપણે આ જડદેહ આજે પણ આત્માના અનુભવને અંતરાય રૂપ છે. તેણે આત્મપ્રકાશમાં સલામબૂત થવું પડશે. પૂર્ણયોગનું એ જ એક મુખ્ય લક્ષ્ય છે.

શંકરશિષ્ય :-શ્રી અરવિંદના યોગમાં ૪ મુખ્ય ખામો છે. તેમાં એક પોતાના રહેઠાણમાં આત્માનું અવતરણ કરવું તે. તેમાંથી પરિવિક્ષિત ભાવ આવશે. બીજી ખામી, તેમાં એક સમાન કાળની વાત આવે છે અને કૃણ ભવિષ્યમાં રહે છે. ત્રીજી ખામી, માત્ર માનવ જાતનો જ વિચાર કરવામાં આવેલ છે અને ચોથી ખામી માત્ર એક અવસ્થાની માનવજાતનો વિચાર રહે છે. માનવજાતની સ્થાન

અવસ્થા અને માનવજાતની સુધુષ્ટિ અવસ્થાના તે બીલકુલ વિચાર કરતા નથી. જે ચેતનની સક્રિયતા અવતરણ કરીને માનવજાતનો સ્વભાવ ફેરવેલો હોય તો વધારે અવતરણ કરીને ખિચાડી અને ધંધરનો સંબંધ પણ શા માટે ન ફેરવેલો ?

અરવિંદશિષ્ય :- શક્યતઃ તો જાય-ટખના પાણીની સાથે જોખીને પણ ફેંકી દેવામાં આવે છે. તેમાં માણસ માણસ તરીકે રહી શકતો નથી. તે સંન્યાસી થાય તો જ તેનો નવો અનુભવ ટકી શકે છે.

શંકરશિષ્ય :- જેમ અમે મનથી ઉપર જવાનું કહીએ છીએ તેમ શ્રી અરવિંદ પણ મનથી ઉપર જવાનું કહે છે. વળી જે જે વૈષ્ણવ ધર્મના આચાર્યોએ જન્મેતને સાચું કહેલું છે તે જધા મન્યામી જ હતા. આશ્રમ ધર્મમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વગર અનુભવમાં નિષ્ઠા થતી નથી. અનુભવમાં નિષ્ઠા થાય ત્યારે ભેદ જણાતો નથી. તમે કન્યાને વિવાહ કરવા માંગો છો અને વરને આકાશમાંથી ઉતારવા માંગો છો. જે ચેતન આકાશમાંથી જીતરે તે પાછું હમણા અથવા પ્રલય વખતે ફરીથી આકાશમાં ચડી નહીં જાય તેની શી ખાત્રી ? અમે તો વર-કન્યાને છૂદા પડવા જ દેતા નથી. ભેદ કલ્પિત હોવાથી અભેદ નિત્ય સિદ્ધ રહે છે, છતાં સ્વપ્નામાં જેમ સારાનરસાની ભુદ્ધિ થવાથી કલ્પિત ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ અમુક દેશ સારો અથવા નરસો અને અમુક લોક સારો અથવા નરસો માનવાથી કલ્પિત ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ બૂધ એ દશામાં પકડી શકાતી નથી. જેમ સ્વપ્નાની દશામાં સ્વપ્નાની બૂધ પકડી શકાતી નથી તેમ જાગ્રતમાં દ્વૈતની વારંવાર વાતો કરીને અને તેવા વિચાર કરીને જાગ્રતની બૂધ પકડી શકાશે નહિ.

અરવિંદશિષ્ય :- શું તમે જોગ માને છો કે શંકરાચાર્યના જ્ઞાનથી કોઈ આગળ વધી શકે જ નહિ ?

શંકરશિષ્ય :- શ્રી શંકરાચાર્યે દેય, કાળ અને વસ્તુથી પરિચિત્ત ન થાય એવું તત્ત્વ સમજાવેલું છે અને તે તત્ત્વ ઉપર મેં કંડો વર્ષ મુઠ્ઠી લાખો જ્ઞાની પુરોષોએ સતત વિચાર કરેલ છે. તેથી આગળ વધવા જેટલી જગ્યા રહેતી નથી. છતાં અધિકારી ભેદ શાસ્ત્રોમાં અનેક માર્ગ રાખેલા છે અને

જેઓને શ્રી અગ્નિદેવો માર્ગ દ્વારે તેમને માટે તે હીક છે. જેઓને સૃષ્ટિ-
દષ્ટિનાદ મને છે તેમને માટે શ્રી અગ્નિદેવો માર્ગ હીક છે. જેઓને દષ્ટિ-
સૃષ્ટિનાદ મને છે તેમને માટે શ્રી સદગુરુઓનો જ્ઞાનમાર્ગ હીક છે. હાલના
સાયન્સવાળા તો એમ કહે છે કે "અમે ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી સૃષ્ટિ-દષ્ટિનાદ
માનવામાં મોટી ભૂલ કરેલી છે, અને દષ્ટિ-સૃષ્ટિનાદ જ ઉત્તમ છે સૃષ્ટિ-
દષ્ટિનાદમાં દશ્યાનુરક્ત છે એટલે Objective stand-point છે અને
દષ્ટિ-સૃષ્ટિનાદમાં દષ્ટ્યાનુરક્ત છે એટલે Subjective stand-point
થી તત્ત્વનો નિર્ણય કરાય છે. હતા જન્મેની હેવટની દલા સરખી છે. જન્મે
રીતે આત્માનો આનંદ મળી શકે છે એમ ગીતામાં કહેન છે, 'एक साध्य
च योग च । आपणु जन्मे भगवु होय तो हु तमारे घेर आवु अथवा
तमे मारे घेर आवो तो ह्य सत्य छे. जन्मे रीते भेगाय यर्ध शके छे,
तेवी ज रीते अव-प्रकृती ऐकता बिसे समझवानु छे. [અપૂર્ણ]

૬૦

“આનંદસ્વરૂપ આત્મા વાસ્તવિક રીતે અસંગ, નિર્ગુણ, તથા
તત્ત્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયગર્હિત છે. આવા નિર્ગુણ પરમાત્માને
ધર્માદિની મારફતે 'ઈદતા' રૂપે જાણવા કોઈપણ વિદ્વાન સમર્થ નથી.
નિર્ગુણ પરમાત્માના જગતનું આરોપણ કરી ગુરુ શિષ્યને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો
ઉપદેશ કરે છે. પ્રત્યક્ષ અભ્યાસવાળા અપવાદ વિના સાક્ષાત્ નિર્ગુણ
સ્વરૂપ પરમાત્માનો જોધ કરવા કોઈ સમર્થ નથી કારણ કે નિર્ગુણ
પરમાત્મા સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી બાહ્ય ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો વડે, આંતર
મન, શુદ્ધિઆદિ વડે, તેમ જ બીજા કોઈ પ્રમાણ વડે જાણી શકાય એમ
નથી આ રીતે મન અને વાણીના અવિવેચ્ય નિર્ગુણ પરમાત્મામાં જગ-
તની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કેવી રીતે સંભવે? આ પ્રકારના વિચારવાળા
મહાત્મા પુરુષોએ જગતની ઉત્પત્તિની સિધ્ધિ માટે નિર્ગુણ પરમાત્મામાં
માયાની કલ્પના કરેલી છે માયા અજ્ઞાનથી લિપ્ત નથી પણ "હું અજ્ઞાતી
છું" આવી રીતના અનુભવે કરી સિધ્ધિ થયેલું અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ,
એ જ માયા છે."

પરંમ પુરુષાર્થ

લેખક :—સ્વા. શ્રી અદ્વૈતાનંદજી

સ્વયંભૂતજાતકર્તાએ ઇન્દ્રિયોને વિષયાભિમુખ કરેલી છે તેથી મનુષ્યની દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે સૃષ્ટિના નામ રૂપાત્મક પદાર્થો તરફ જ વળે છે. કાંઈ જાણી વિરલ પુરુષ જ આ પ્રજાળ પ્રવાહને રોકીને ચિત્તને નામરૂપના અધિષ્ઠાન તરીકે રહેલા નિત્ય અને વ્યાપક તત્ત્વમાં રિયર કરી શકે છે. આપણી આરે બાબુએ પ્રસરી રહેલ પ્રભૃતિની અનુપમ મનોહરતા, સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત સમયની સુવર્ણમય રમ્યતા, નગનરપથો દિમાઝાદિત શિશિ-શૃંગો, તેમાંથી નીકળીને પૃથ્વીને ફળદ્રુપ, રસમય બનાવતી અચંડ સરિતાઓ, બળવાન મેઘરૂપી સમુદ્રોથી ભરપૂર તથા ચપળ તારાઓરૂપી રમ્ય સુકતા-હારોથી શોભાપમાન યચેલું આકાશ, નિર્જન અને દુર્ગમ અરણ્યો અને રણમેદાનો, અમાપ મહાસાગરો, આ સર્વ વિધવિધતા અને ભવ્યતાયુક્ત દૃશ્ય પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે છે અને કુદરતી રીતે જ તેના મનમાં પ્રજ્ઞા ઉદ્ભવે છે કે “આ સર્વનું મૂળ કારણ શું છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે કારણમાંથી આ સર્ગની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને શા માટે થઈ ?” વસ્તુઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાનો આપણે જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને પ્રત્યેક કાર્યને, તેના આદ્ય કારણ સુધી લઈ જવાની ઠોશિય કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એવી એક વિચિત્ર સ્થિતિએ પહોંચીએ છીએ કે જેમાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો અંતર્ગત ધયેલાં આપણને દેખાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ આપણને ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સાન્ત અને મર્પાદિત લાગે છે. જોડા જીતરીને તેનું પૃથક્કરણ કરવા માંડીએ એટલે તે આપણને અનંત જણાવા માંડે છે. અમુક હદ સુધી જ આપણે તેને પકડી શકીએ છીએ. તેની બહાર આપણી જુદી પ્રવેશ કરી શકતી નથી અને

છેવટે આપણે સ્વીકારવું પડે છે કે આ નામ, રૂપ, કર્મજન્ય ક્ષણભંગુર સંસારમાં પ્રત્યેક પદાર્થ વારતવિક રીતે અનંત છે. પ્રત્યેકમાં અપાર શક્તિ ગુપ્ત રીતે રહેલી છે અને એક જ પદાર્થનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાથી અખિલ બ્રહ્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આપણા પિંડ વિશે વિચાર કરતાં પણ આવો જ અનુભવ આપણને થાય છે. આપણે શ્લેષ્મણે છીએ કે આપણે નાશવંત છીએ. આપણી ક્રિયા-શક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ પરિમિત છે. આપણી પ્રત્યક્ષજ્ઞાને સીમા નથી પણ તેમની તૃપ્તિ કરવાની આપણામાં તાકાત નથી. અસ્તિત્વના અનંત મહા-સાગરમાં એક દુદ્ધ મોઝાંરૂપ આપણે છીએ, એવો આપણને અનુભવ થાય છે. તેની સાથે આપણને આતરિક સ્પર્શના એ પણ થાય છે કે આપણે એક નિરાકાર, નિર્વિકાર તત્ત્વની પીઠ ઉપર રમણ કરી રહ્યા છીએ. જ્યારે આપણા સ્વરૂપને આપણે પકડવા જઈએ છીએ ત્યારે અજ્ઞાનજન્ય અધ્યાસનો તો ત્યાગ કરવો પડે છે.

પ્રત્યેક તરતચિંતક પોતાના વિચારની ભૂમિકા અનુભવ ઉપર ઘડે છે. આપણા સુમત્ર વ્યવહાર જ્ઞાનસામગ્રી અથવા પ્રમાણુવાદ ઉપર બંધાયેલો છે. પ્રમેય-જ્ઞણવા પોત્ત પદાર્થનો નિર્ણય પ્રમાણુ વડે ચર્ચ શકે છે અને પ્રમાતા-જ્ઞાતા, જાણનાર વિના પ્રમાણુનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે જ નહીં. આપણે દષ્ટા છીએ અને આપણા વિનાનું સર્વ દશ્ય છે-પ્રમાતા અને પ્રમેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય. આ પ્રમાણુ સમસ્ત વિશ્વના આપણે જે વિભાગો કરી શકીએ. આ જે પદાર્થો આત્મા અને અનાત્મા વસ્તુવિચારથી તદ્દન નિર્ગળા અને વિરોધી ધર્મવાળા સમન્વય છે. જાણનાર તે જાણવાનો પદાર્થ ન હોઈ શકે. તેના ગુણધર્મોનું આરોપણ જ્ઞાના ઉપર ચર્ચ શકે જ નહીં. તે જતાં પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે સમસ્ત વ્યવહાર આ સંસારમાં આ મૂળ અજ્ઞાન ઉપર જ નબી રહ્યો છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્પષ્ટ રીતે વિવેક કરી શકે છે કે તે દેહનો દ્રવ્ય છે, દેહથી જુદો છે, જતાં સ્થૂલદેહના ધર્મો “હું સ્થૂલ છું, હું પાતળો છું, હું રોગી છું, નિરાગી છું, હું ભૂખો છું, ચાડુ છું. વિ. પોતાના ઉપર આરોપીને જ સર્વ પ્રવૃત્તિ આદરે છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્ય જાણે છે કે પોતે પોતાની સર્વ વૃત્તિ

ઝાનો સાક્ષી છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મન્ય વિ. મનના વિકારો
 છે. તેમને તે રોકી શકે છે, તથા ધારે તો સંકલ્પમાનથી મનમાંથી બહાર પણ
 ને કઢાડી શકે છે, તે છતાં પણ અંતઃકલ્પના ધર્મો પોતાનામાં આસેપીને જ સર્વ
 વ્યવહાર કરે છે આ પ્રમાણે સ્પૃહદેહના, ઈન્દ્રિયોના, અંતઃકરણના, અહંકારના
 સર્વ ધર્મો અલગ રહીને મનુષ્ય અનુભવી શકે છે, છતાં તે ધર્મો પોતાનામાં
 જ છે અથવા તે પોતે તે તે ધર્મવાળો છે એવો ભ્રમ કાયમ ગમીને જ સર્વ
 કર્મ આદરે છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યનો અવેતન પદાર્થમાં અને અવેતન
 પદાર્થોનો ચૈતન્યમાં પરસ્પર અધ્યારોપ સ્વીકારીને જ સર્વ ક્રિયાઓ કરવામાં
 આવે છે. વસ્તુવિચારથી આ પરસ્પર અધ્યારોપ પણ મિથ્યા છે, તેનાં સર્વ
 પશ્ચિમો પણ મિથ્યા છે. આ મિથ્યા વસ્તુઓમાં સાચાપણનો ભ્રમ કેવળ
 લીકે જનોમાં જ દોષ છે એવો કાંઈ નિયમ નથી. મહાન પંડિતો, જોઓ
 બદ્ધચેત હોય છે, શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પારંગત હોય છે તેઓ પણ આ ભ્રમથી
 હણપેલા જોવામાં આવે છે. સંસારમાં મનુષ્યોની સર્વ પ્રવૃત્તિ, તમામ
 પ્રમાણ અને પ્રમેયવાદ, આ મૂળગત ભ્રમને ખરો માનીને જ આદરવામાં
 આવે છે. આ ભ્રમના બે વિભાગો છે, એક પ્રાતિભાસિક ભ્રમ અને બીજો
 બ્યાવહારિક ભ્રમ. દારકમાં સર્વનો આભાસ, મૃગજળ વિ. ને પ્રતિભાસિક
 ભ્રમ કહેવામાં આવે છે તથા હું સ્પૃહ છું, ગૌરા છું, ઠાણો છું વિ. ને
 બ્યાવહારિક ભ્રમ કહેવામાં આવે છે. અને ભ્રમ અવિદ્યાજન્ય છે, બીજાના
 અસ્તિત્વમાંથી પ્રથમ ભ્રમની ઉત્પત્તિ થાય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનથી અને પ્રકારના
 ભ્રમનો વિશ્વસ થાય છે.

દ્રવ્ય પ્રપંચથી લિપ્ત આત્મા છે એવો શુદ્ધિથી નિશ્ચય થવો એ અધ્યા-
 ત્મવિદ્યા નથી. આત્મવિવેક અને આત્મસાક્ષાત્કારમાં સેદ છે. શ્રવણનો
 અભેદ સ્પષ્ટ અનુભૂતિ રૂપે જાગૃત થાય તેને જ સાક્ષાત્કાર કહી શકાય. તેમાં
 પૃથક્ વ્યક્તિત્વના રૂઢ અધ્યાત્મનો સદંતર ત્યાગ અનિવાર્ય છે. બ્યવિપણીની
 મર્યાદા ભગ કયે જ છૂટકો.

સર્વ ઉપનિષદોમાં કટોપનિષદ હિદમ ગણાય છે. વિચારની મહનતામાં
 અર્થગાંભીર્યમાં, સંકલ્પના સૌંદર્યમાં અને ભાવનાની શુદ્ધિમાં આ ઉપ-
 નિષદ અબેડ છે. પ્રત્યેક સંસ્કારી, વિચારશીલ મનુષ્યના મનની અંદર ચાર

પ્રજ્ઞો સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ પ્રજ્ઞ એ થાય છે કે મનુષ્યની ઉચ્ચ
 ભાવના શી હોય છે; બીજી એ કે આ સંસારનું અંતિમ કારણ શું છે, ત્રીજી
 એ કે એ મૂળ કારણમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ શા માટે અને કેવી રીતે
 થઈ? અને ચોથી એ કે આપણે તે કારણને જાણી શકીએ કે કેમ અને જાણી
 શકીએ તો કેવી રીતે? આ મહાન પ્રજ્ઞોના ઉત્તરો જગતના યમગાજના
 મુખથી નચિકેતને અપાયા છે. ૬૧ની કામનાવાળા વાજશવસ્ મુનિ યમમાં
 પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેતા હતા. તેમને નચિકેત નામનો એક પુત્ર હતો.
 તેણે વિચાર કર્યો કે આવા દાનથી તો તેના પિતાને નિત્યાનંદયો રૂઢિત લોકની
 પ્રાપ્તિ થશે. મનમાં આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યો કે મારા પિતા આટલા વિદ્વાન
 હોવા છતાં પણ આવા આનંદ વગરના લોકની પ્રાપ્તિ કેમ પ્રચ્છતા હશે!
 સંપૂર્ણ આનંદપ્રદ મોક્ષ મુકીને આવા લાલ્ચભંજુર પદાર્થોમાં એમને આસક્તિ
 રહી હશે! પોતે પિતાને વિનંતિ કરી કે “આપે સર્વસ્વનું દાન કરવાનો
 ઇર્ષ્યો છે. હું પણ આપનો પુત્ર છું. તો આમ મને દાનમાં કેને
 આપશો?” પિતાને આ વચનો સાંજળા કોષ થઈએ અને ક્રોધમાં વિવેક
 શુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને પોતે હજુ કે “જા હું તને મૃત્યુદેવને આપું છું.”
 યમરાજ પાસે નચિકેત મયા ત્યારે તેમણે વિનંતિ કરીને હજુ કે “હે
 જ્ઞાનન્દ! તમે પૂજવાયેગ્ય અતિથિ મારા વરમા ત્રણ રાત્રિ ભૂખ્યા રહ્યા માટે
 તમારું સન્માન થાય અને તેથી મારું જાણુ થાય તેમ તમે ત્રણ વરદાન માગી
 લો. પ્રથમ વરદાન એ માગ્યું કે “મારા પિતા મારા સંજ્ઞથી ચિંતારહિત
 થાય, સ્વસ્થ સ્થિતવાળા થાય અને અપના પાશમાંથી મુક્ત થઈ હું એમની
 પાસે જાઉં ત્યારે મને રમરણપૂર્વક જોજખીને મારું અભિનંદન કરે.” આ
 વરદાન યમરાજએ આપ્યું. બીજા વરદાન તરીકે નચિકેતાએ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ
 કરાવનાર કોઈ યજ્ઞ વિષે જાણવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. તે પણ આપવામાં
 આવ્યું. ત્રીજા વરદાનથી મનુષ્ય જીવનના મૂઠ પ્રજ્ઞોના ઉઠેલની શરૂઆત થાય
 છે. નચિકેતે પૂછ્યું “મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે કેટલાકને મતે સરીરથી
 જૂદો જ રહેલો આત્મા “હે” અને કેટલાકના મતે “નથો” એવો જ
 સંશય થાય છે તેને વિષે હું તમારો શિષ્ય થઈને તમારી પાસેથી શીખું, એકું
 મારું ત્રીજું વર છે.” યમરાજ આ પ્રજ્ઞનો જવાબ આપતાં અવકાશ, નચિકેત

આવા હિરુદ્ધ જ્ઞાનનો અધિકારી છે કે કેમ તેની કસોટી કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. તેમણે કહ્યું “એમાં તો દેવને પણ પૂર્વે સંશય હતો કારણ કે એ જાણવું સહેલું નથી, એ ધર્મ ધણી બારીક છે. હે નચિકેત, તું બીજું વરદાન માગ, અને આ વરદાન છોડી દે.” નચિકેત પોતાની માગણીમાં દ્રઢ રહ્યો. યમરાજાએ નચિકેતના અધિકારની કસોટી કરવા માટે ઘણું પ્રતોષન આપ્યું. ધન, ચિરંજીવપણું, વિશાળ જૂમિનું રાજ્ય, મર્ત્યલોકમાં જે કામનાઓ દુર્લભ છે તે સર્વે કામનાઓનો ઉપભોગ, વાહનવાળી અને વાદિત્રવાળી અપ્સરાઓની સેવા, આ સર્વ આપવાનું ઋત્યુદેવે વચન આપ્યું. આવી ક્ષુદ્ર વાસનાઓની વૃદ્ધિમાં નચિકેતને મુદ્દલ રસ નહોતો. તેણે જવાબ આપ્યો કે “આવા મર્ત્ય-લોકના અનિશ્ચિત ભોગોથી ધન્વિયોનું તેજ છૂટું થાય છે. જધુંપ જનિત અદ્ય સમયને માટે જ છે. તેથી વાહનો, ઋત્યુ અને ગીતાદિ આપ જ રાખો. મનુષ્ય ધનથી સતોષ પામતો નથી. તેની પાછળ પડવાથી શ્વાનવૃત્તિમાં વૃદ્ધિ થયા કરે છે. માટે મહાન પરલોકના વિષયમાં જે આપનો નિર્ણય હોય તે મને કહો. તે પ્રાપ્ત કરવાથી બીજી કોઈ પણ વાસના મનમાં રહેતી નથી. કારણ કે તે અવશ્યા આનંદધન છે.”

નચિકેતના આવા વિવેકયુક્ત પણ અચળ નિશ્ચયદર્શક પ્રત્યુત્તરથી યમરાજાને ખાતરી થઈ કે આ આઠાણના પુત્રમાં જાતિના શુણો પણ છે, અને યથાર્થ મુમુક્ષુ છે. યમરાજા અતિ પ્રસન્ન થઈ જણાવે છે કે આ સંગારમાં “ત્રેયસુ” અને “ત્રેયસુ” જન્મે તોખી વરતુઓ છે. જન્મે પુરૂષને જૂદા જૂદા અર્થે કાર્યમાં દોરે છે. તેમાંથી ત્રેયસૂને સાધનાતનું પરમ કલ્યાણ થાય છે અને ત્રેયસૂને ઇન્દ્રનાગનો અર્થ નષ્ટ થાય છે. જન્મે મનુષ્યની પાસે આવે છે, તેથી મનુષ્યના મનમાં સતત સંઘર્ષજનુ આત્મા જ કરે છે. ધણાખરા તો ત્રેયસૂમાં જ હસાર્થ જાય છે. પણ ધીર પુરુષ વિચારપૂર્વક તપાસ કરીને તેમનો વિવેક કરે છે અને ત્રેયસૂને જ એની યોગ્યતા અને ગૌરવને લીધે પસંદ કરે છે. ગંદભુદ્ધિવાળો મનુષ્ય ઐદિક યોગક્ષેમને અર્થે પ્રિય વસ્તુને જ પસંદ કરે છે. આમાં જ ધણા જીવો રૂખી મૂવા છે. અવિદ્યાની અંદર રૂબેલા લોકો પોતાને ડાહ્યા અને વિદ્વાન માની આંધળાએ દોરેલા આંધળોની ગાફક સંસારચક્રમાં આમતેમ ભટકયા કરે છે. પરલોક

પ્રાપ્તિનું સાધન આવા વિવેકશત્ર્ય મૂઢ આણ્વીઓને જણાતું નથી. તેથી તેઓ વાગંવાર મારા (મૃત્યુના) પાશમાં, કાર્પકાણ્વની ઘટમાળમાં પડે છે. આત્માનો બોધ કરનાર વક્તા કોઈ જ કૃત્રિમ પુરુષ હોય છે. તેને સાંભળનારાઓમાંથી સમજનાર પણ કોઈક જ વિરલ પુરુષ હોય છે. ઘણા ધર્મ પ્રકારે ચિંતન કરાય તેવો એ આત્મા કોઈ સાધારણ માણસના સમન્વિત્ત સમન્વિત્ત તેમ નથી. કોઈ અનન્ય સ્વાત્માનુભવી પુરુષ સમન્વિત્ત અને અવલ કરનાર અધિકારી હોય તો જ આત્માના વાસ્તાવિક સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે, કારણ કે આ આત્મા અણ્વી પણ અણ્વી છે અને તદ્દની મર્યાદામાં આવી શકે તેવો નથી. કમળો બહાર અનિત્ય છે અને અનિત્ય વસ્તુથી નિત્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી જે સર્વ પ્રકારની એપણાઓનો ત્યાગ કરે છે, સંસારના સર્વ પદાર્થોને તુલ્ય ગણે છે, જેનામાં પ્રખર વૈરાગ્ય હોય છે તે જ વીર પુરુષ વિષયાદિમાંથી ચિત્તને પાછું ખેંચી આત્મામાં જ દેખવાના અયોગ વડે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે જ તેને પરમ જ્ઞાન દેવાય છે.

૧૮ પામવા જેવી વસ્તુ ત્યાં જ એને જડે છે. સર્વે વેદ જે લક્ષ્યનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે, સર્વ જાતના તપો જેનો ધોષ કરી રહ્યા છે, જે પદની ધ્રુવ કરતા મનુષ્યો પ્રણયમાં કરી રહ્યા છે તે પણ "ઐ" જ છે. એ જ પ્રતીક રૂપે અક્ષરબ્રહ્મ છે. એ જ અક્ષર પરમ હિતુ છે. એ જ આશ્વ-આશ્વ જન, ઉપાસના ક્રોધ છે આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી, કોઈ કારણનું કાર્ય નથી, તે અજ છે. નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પુરાણ છે, અને સરીર હેતુર્તા પૂર્ણ એ હજારો નથી.

આ આત્મા માતો મ નથી તેમ મરતો પણ નથી. અણ્વી પણ કીણી મદ્દથી પણ મોટો એવો આત્મા પ્રાણીની હાથ ગુદામાં વસેલો છે તેને અદ્વ (વાસના રહિત) પુરુષ જ જોઈ શકે છે. તેના માહાત્મ્યને અનુભવે છે અને શોકરહિત થાય છે. શરીરમાં ગદ્યા છતાં શરીર વિનાનો, અસ્થિ વસ્તુમાં સુસ્થિર, મહાન સર્વવ્યાપી આત્માને ઓળખીને ધીર પુરુષ હર્ષશોદ્ધથી મુક્ત થાય છે. આવો આત્મા શાસ્ત્રોપથી પાત્રી શકતો નથી. શુદ્ધિશક્તિથી, ઘણાં ઘણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાથી, તે મળતો નથી. આત્માની જ કામનાવાળા પાસે તે પોતાનું સ્વરૂપ ઉપહૃત કરી દે છે. જેની વિષયોગ;

પતા શાંત ના થઈ હોય, જેનું ચિત્ત સ્વસ્થ અને એકાગ્ર થયું ના હોય, જેની
 વૃત્તિઓ કર્મફળની ઇચ્છારહિત થઈ ના હોય તેવાઓને આ જ્ઞાન મળતુ નથી.
 ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે અંતરૂચ્છુ ઉદ્ભવ્યા માટે છે અને સ્વયંપ્રકાશ આત્મા
 પોતાનું ગૂઢ સ્વરૂપ આવા પવિત્ર મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રદટ્ટ કરે છે. આત્મા
 શરીરરૂપી રથનો સ્વામી (રથી) છે શરીર રથ છે, ભુદ્ધિ સામ્યી છે, મન
 ઘોડાની લગામ છે, ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે અને વિષયો ઘોડાને દોડવાના માર્ગો છે,
 જે પુરૂષ વિવેકહીન હોય છે તે અભ્યવસિત મનવાળો રહે છે. તેની ઇન્દ્રિયો
 નકારા, ઘોડાઓની પેઠે સારથીને વચ્ચે યદ્યપે વર્તતી નથી. તે અવજો માર્ગે
 ચલી જઈને સંસારમાં જ આમતેમ તુલ્યવત્ બટકયા કરે છે. જેનું મન
 ઉપર સંપૂર્ણ આધિપત્ય હોય છે, જેનામાં અણીશુદ્ધ પવિત્રતા હોય છે, તે જ
 આત્માના પરમપદને પામે છે અને ફરીથી જન્મ, મરણના ચક્રમાં ફસાતો
 નથી. અર્થો ઇન્દ્રિયોથી પર છે, અર્થથી મન પર છે. મનથી ભુદ્ધિ પર છે,
 ભુદ્ધિથી અભ્યક્ત પર છે, અને અભ્યક્તથી પુરૂષ (કેવળ ચૈતન્ય) પર છે.
 એવા પુરૂષથી કોઈ પણ પર નથી. સંસારીઓની આ ઉઠતી ઢાણા છે (હક
 છે.) આ જાતિને ઉત્તમોત્તમ કહેવાય છે. અવિદ્યારૂપી હોંધમાંથી જન્મત યદ્ય
 “ હું નિરાકાર, નિર્વિંકાર સમિચ્છાનદ સ્વરૂપ છું ” એવું અનુભવયુક્ત
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ જ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. અજ્ઞાની તીક્ષ્ણ ધાર
 ઉપર ચાલવા જેવું આ કઠિન છે આ માર્ગે પ્રયાણ કરવું વિકટ છે પણ
 આ પદ શબ્દરહિત, સ્પર્શરહિત, ક્ષપરહિત, રૂપરહિત, સ્વાદરહિત, ગંધ-
 રહિત આદિ અને અંત વિનાનુ છે. તેને જ ઓળખીને મૃત્યુના સુખમાંથી
 છુટાય છે, બીજો એકે રસ્તો નથી. જે આત્મામાંથી સર્વ ગમે છે અને જેમાં
 તે આથમે છે, જેને આધીન રહી સર્વ દેવો પોતપોતાનું નિયત કાર્ય કરે છે.
 એવાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કોઈ કરી શકે તેમ નથી. જે વસ્તુ આ દ્રવ્ય
 જગતમાં છે તે ત્યાં અભ્યક્ત ષડ્ભાગ છે જ. જે ત્યાં છે તે જ વળી અહીં
 છે. જે માનુષ્ય અહીં જુદાઈ જેવું દેખે છે તે અજ્ઞાની મૃત્યુના ફેરામાં જ ફસા
 કરે છે. જેમ એક જ અગ્નિ ઘરમાં પ્રકાશ કરીને પોતે સળગેલી વસ્તુ વસ્તુએ
 જુદા રૂપે થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સર્વ જૂતોનો અંતરૂઆત્મા એક જ
 ઇર્તા પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેવા તેવા (જુદા જુદા) રૂપે જાતી રહે છે. આકાશની

પેઠે અનવચિન્ન અને અવિઠારી હોઈને તે સર્વ પ્રકારના પરિચ્છેદની બહાર જ છે. જેમ સર્વ લોકના અસુરૂપ સૂર્ય એનારના અસુગત બાહ્ય દોષથી લેપાતો નથી, તેમ જ સર્વ જૂતોનો એક જ અંતરાત્મા વ્યક્તિપરિચ્છેદની બહાર જ હોઈને લોકોના દુષ્કર્મથી લેપાતો નથી. અનિત્યોર્માનું નિત્ય, અચેતન-વાળાઓર્માનું ચેતન, જે અંતર્યામી રૂપે એક છતાં બહુની કામનાઓને વિધિથી દોરે છે, તેને જે ધીર પુરુષો શરીરમાં રહેતા આત્મારૂપે અનુભવથી જાણે છે, તેમને જ શાશ્વત્ શાંતિ મળે છે, અન્યને નહીં. અહીં ચંદ્ર કે સૂર્યનો પ્રકાશ પહોંચતો નથી. એના જ પ્રકાશથી સૂર્યાદિ બાકીનાંડે છે, અને એના જ પ્રકાશે આ સર્વ દરમિયાન પ્રકાશે છે. એની જ આરાધાથી વ્યગ્નિ બળે છે, તેના બળથી સૂર્ય તપે છે, તેના જ બળ વડે ઇન્દ્ર મેઘ, વાયુ, મૃત્યુ પોતપોતાના કાર્યમાં નિયમસર પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા છે. શરીર પડતાં પહેલાં જ જે તેને જાણખી સમય તો ઠીક નહીં તો પછી સૃષ્ટિના લોકમાં શરીર ધામજી પડે છે ત્યારે પાંચેય ગાનેન્દ્રિયો મનની સાથે સ્થિર થઈ ઠરી જાય છે, હિંચોળા કરતી નથી, ત્યારે આ સ્થિતિને બુદ્ધિમાન પરમ ભતિ કહે છે ત્યારે હૃદયમાં રહેલી સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે મત્સ્ય (મરણ ધર્મવાળો જીવ) અમૃત (પરમાત્મા) યાચે છે અને અહીં જ તે અહમને પામે છે. અહીં આ ત્યારે હૃદયની સર્વ ગાંઠો છુટી જાય છે, ત્યારે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. મૃત્યુદેવે સજાવાળેલી આ વિશ્વા અને શેઠની પૂરી વિધિ પામીને નચિકેત આત્મનિષ્ઠ થયો. ધર્માધર્મનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થયો, આઠશવત્ નિર્મળ થયો, મૃત્યુરહિત થયો અને દિશકાળના વિકાર-રહિત થયો.

(અપૂર્ણ)

આત્મસાધના

લેખક—શ્રી. કેશવલાલ અં. ઠક્કર, એમ. એ., એલ.એલ. બી.

૫૬

“ જાગ્યા વિના જાગે નહીં, એક સ્વપ્ન અને સંસાર ”

આ લેખના પ્રારંભમાં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે અહીં ‘ આત્મ-સાધના ’ નો અર્થ ‘ આત્મસાક્ષાત્કાર્યે ’ કરવાની સાધના ’ એવો સમજ-વાનો છે. કારણ કે, આત્મા સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે, સાધનથી સાધ્ય કરવાની વસ્તુ નથી. ‘ કંઠમણિ ન્યાયાનુસાર વિસ્મૃતસ્ય સ્મૃતિ કિંવા પ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તિ છે. મતલબ કે, નામરૂપ શુદ્ધ કર્મનું વિરમરણ કરી મૂલ આત્મ-સ્વરૂપનું સ્મરણ કરી વૃત્તિથી આત્માનુસંધાન કરી સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત થવાનું છે. ”

૧૮ મા અધ્યાયના ભગવદ્ગીતાના અર્જુનના જેવી નિષ્ક્રિયતા, લાઙ્ગ્ય-રમૂતિ અને તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞની મહાસ્થિતિ

(૧) આવરણુલંઘ માટે આત્મસાધના કિંવા પ્રાક્ષીકૃષ્ણ પ્રાપ્તિ કરવાની છે, તેથી જેને કોઈ પણ પ્રકારનું માયાનું આવરણ હોય તેણે ‘ આવરણુ લંઘ ’ માટે આત્મસાધના સાધી જીવનસિદ્ધિ અનુભવવી જોઈએ. અને સત્ય તો એ છે કે કરોડમા દેષક જ પૂર્ણ હોય છે, બાકી મુમુક્ષુ-જિજ્ઞાસુ-શ્રદ્ધામાર્ગ પ્રવાસીની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે. ધીરે ભગત બરાબર જ કહે છે કે — “ તરણા ઝોલે કુંગરરે, કુંગર કોઈ દેખે નહીં ! ” શ્રુતિ પણ કહે છે કે — શૃણ્વન્તોઽપિ વદ્યઃ ચંનં ત્રિષુઃ । અર્થાત્

“ જળ પુરણુતે બીછડયા, માત્ર લિયા આપ અલગ;
જીવ હોતે ઇન્દ્ર લયા, વે ગતિ, ભૂલ્યા સલગ. ”

તેથી થવલું કરવા છતાં એ મદ્દાસત્ત બરોબર સમજાતું નથી. કારણ એ છે કે, સ્પૃહ, સક્ષમ, કારણ અને મદ્દાકારણ સુધી. માયાનો પ્રતિબંધ-પરી હોય છે: અને પ્રતિબંધનો સંપૂર્ણ નાશ થયા વિના અખંડ અખાધિત થલ-સાક્ષાત્કાર અસંભવિત છે. માટે સિદ્ધાવસ્થા (Perfection) પ્રાપ્ત થતાં સુધી અહર્નિશ દમનદમ આત્મચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. શ્રુતિવચન છે કે—આમૃત્તેઃ આમૃત્તેઃ કાલં નયેત્ત પરમારમચિન્તયા । વસ્તુચિન્તિતિ આવી હોવાથી કેવલ મુદ્ધાર પામર હિંવા પૂર્ણજ્ઞાનીતિ માટે આ લેખનો આરભ નથી આત્મસાધનાના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત થવાના સંબંધનો આદલો નિરાસ કરીને હવે આપણે શ્રુતિ-સુક્તિ અને સ્વાતુ, લવાનુસાર આત્મસાધનાનો વિચાર કરીશું.

૨. મહાનુભાવ સાગરરાજ કહે છે કે,—

“વસ્તુમાં કલ્પના માયા, હેયોપાદેય કંઈ નથી;

છતાં જો માર્ગ શોધે તો, યોગીને ત્યાગ્ય શ્રી નહીં.”

(દી. સા.)

તરતમ્ય કે, માયા મનમાં છે, પદાર્થમાં નથી. માયા એ મનનું ઉદગ (અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના) માત્ર છે: વસ્તુતઃ કેવલ બ્રહ્મ જ સર્વ, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વયા વિદ્યસી રહ્યું છે. શ્રુતિના મહાવાક્ય-“સર્વં” ચલુદ્દં શબ્દ । નેહ નાનાસ્તિ કિંચત્ । તું હાર્ આ જ છે. તેથી મનમાર્થી-ચિન્તમાંયો-દિલમાંથી શલમાર્ગના પ્રવાસીએ માયિકભાવ છોડી દેવા જોઈએ. બાહ્ય ત્યાગની એટલે કે બાવા-બાવી બનવાની સિધ્ધાંતની દૃષ્ટિએ કંઈ જ જરૂર નથી, પ્રાપ્ત મનુષ્યને માટે ‘કમમાર્ગ’ માર્ગ છે. ૬૮ મનો. બળવાળાને માટે તો “વિદગમ માર્ગ” છે. તેથી જ બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠજી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જનક વિદેહી, અને અબાજી જેવા પંચમાત્રમી પરમ-હંસો સંન્યાસી-ત્યાગી ન હોવા છતાંયે પૂર્ણ હતા. આથી જ ભગવાન અબાજી કહે છે કે:—

“આત્મ જાણે તે નર જાતિ, શું થયું ધોળાં ભગવાં પતી ?”

અર્થાત્ પ્રવાસીએ કંપડામાં બાવા નહીં, પરંતુ મનથી બાવા થવું

જોઈએ. આનું નામ જ અંતઃવૈરાગ્ય (Internal Renunciation). “ જેના ભંડુર દેહ છે, તેના ભંડુર જોભ ” આ વાત દિલમાં ઠાપવડી જોઈએ.

(૨) દ્વિવૃત્ત્યપ્રારંભિત
ક્રિયા વિવેકવૈરાગ્ય

જેને જાહની અપેક્ષા હોય-જાહની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તેણે જાહભાવ-રોધક આપાની ઉપેક્ષા કરવી જ જોઈએ; અને સમજવું જોઈએ કે-‘અપેક્ષા-ઉપેક્ષા; ઇચ્છા-અનિચ્છા’ ‘સંજન એટલે પાપ’ : ‘કરજ એટલે કાંકા’-જાહનો ‘કાંકાર’ એટલે જાહાતિરિકત સર્વ બાગતનો ‘નકાર’ (The position of the One means the negation of the Other.) પ્રપંચ અને પરમાર્થ-એ સાથે રહેી શકે નહીં. જે રાજે તે કાં તે ‘જ્યન્મુક્તા’ કે કાંતો ‘મદા દગ.’ ખરી ગરબ, ખરી ઇચ્છા, ખરી તૃપ્તિ એ જ અધિકાર. જો ઇચ્છા પ્રજલ્લ તો માર્ગ દૂંકા, જો ઇચ્છા નિર્જલ, તો માર્ગ લાંબો, ખરેખર જે જાહની જ ઇચ્છા હોય તો તર્કતરિક્ત સર્વની ઉપેક્ષા અભ્યાસીએ કરવી જ જોઈએ. નહીં તો ‘જાહયોગી’ કાંઈયે થવાય નહીં. આ સ્પષ્ટ વાત છે. આ બાગતમાં સર્વ આચાર્યો (દેત વ અદેત) એકમત છે. વિવેક-વૈરાગ્ય પછી જ, જાહમાર્ગના પ્રવાસી થવાય છે. મદાનુભાવ સાગરરાજ કહે છે કે-“Evacuate” ખાલી કરો. આ પ્રથમ પગથિયું (First step for God-Realization) છે. ‘અચાત્તો વ્રજજિજ્ઞાસા’-આ જાહસત્તો મર્મ પશુ એ જ છે કે મુમુક્ષુએ પ્રથમ દિલમાંથી માલિક બાવોને તિલાંજલિ આપી દેવી જોઈએ-ઉલ્લી સલામ કરી દેવી જોઈએ એટલે અધિકારી થવાશે. ગીતાની ભાષામાં આને જ “અનાસક્તિ” (Non-attachment) કહેવામાં આવે છે; અને ધર્મશાસ્ત્રોની ભાષામાં આને જ “દ્વિજ” (Re-born) કહેવામાં આવે છે. પાઈજલની ભાષામાં બોલીએ તો:-

“ Born again we all must be;
If the Kingdom we shall see,”

— The Bible.

અર્થાત્, પ્રત્યેકે દ્વિજ થવું જ જોઈએ. આટલા જ વિવેચન ઉપરથી

સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે વૈરાગ્ય વિનાનું લગ્ન કિવા “વૈરાગ્ય વિનાનું” જ્ઞાન” એ પરમાત્માની મરફરી જેવું છે. હંભાચાર કિવા શુદ્ધ અકલ્પની ખેડનાઈ છે. દિવસા દુનિયાદારી અને પ્રભુનો સ્નેહ એ બે વાત કદાપિ સાથે બની શકે નહીં.

૩. વૈરાગ્ય સિધ્ધ થવા પછી માર્ગપ્રવાસીએ વિકૃત અંત કરણને

(૩) મનનો લય બુદ્ધિમાં, “સરજીત” કરવું જોઈએ. આ હેતુથી બહુનું “આત્મલક્ષ્ય” સરજી લેવું જોઈએ અને અનન્યતા સિધ્ધ કરવી જોઈએ. સારાશ કે, બહુવિચારણાદારી ‘મનનો

લય બુદ્ધિ” માં કરવો જોઈએ આત્મસાધનાનું આ બીજું પગથિયું છે. અને પ્રવાસીનું પ્રથમ ઉપશિદ્ધિ છે. મનના સરજીત માટે અર્થાત મનના સર્વસ્વ વિકલપટાળવા મારે ગીતામાં વર્ણવેલી બહુવિધમક ‘નિશ્ચયાર્તિમયા બુદ્ધિ’-રિધર બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આ હેતુની સિધ્ધિ માટે પ્રવાસીનું

ઉપાસ્ય-ધ્યેય-અધિષ્ઠાન પગતપ પગથલ જ હોવું જોઈએ તાનિક ઉપાસનાથી મનનું ચમન-મનોનાયક કલ્પે થાય નહીં. આત્માનુભવ વિના મનની “ખદબદ” ટળતી નથી, અને બહુલક્ષ્ય વિનાની જીવનનોંધા આ લવસાગરમાં ગમે ત્યાં અથડાઈને ભાંગી જાય છે-ઢેઢ મુકામે વાલા-તીત ઘટન માં પહોંચતી જ નથી મટે શ્રુતિનું મદાવાક્ય-સર્વ સર્જીત દ્વદ બ્રહ્મ। નેદ નાનાસ્તિ કિચન। બુદ્ધિમાં પ્રલય-ધારણ કરીને દ્વ કરવું જોઈએ. આવી ‘અડગબુદ્ધિ’ વિના જીવને, ચાન્તિ મળતી જ નથી. નીચેની સદ્વચ્છ અંગ ની સાખીઓમાં બહુવિધ અખાજો આ વાતનું મહુ જ સુદર નિરૂપણ કરેલું છે.

સદ્વચ્છ અંગ

શૂંક દી સું હલિ ઉતમે, જે સે દાંડી તેા લા;
આત્મ અનુભવ ખિન, અખા! એસે જીવ અદોલ. ૧
આત્મ અનુભવ ખિન, અખા! નહિ કરનકી બાગ,
સાણસી નયું હોહારકી, હાણ પાણી, હાણ આગ. ૨

આત્મ અનુભવ ગિન, અખા ! મિટે ન મનકા શોક;
જ્યું બાણગરકા આડીયા, નિત્ય પડે શિર ઠોક. ૩

x

x

x

આત્મ અનુભવ ગિન, અખા ! તિન ભુવન ફિરી આય;
કડવી ન દળે તુમડી, કોટિ તીથે જો ન્હાય. ૬

x

x

x

આત્મ અનુભવ ગિન, અખા ! અન્ય ઉપાસન કીન્હ;
જ્યું જાંચક હોય લક્ષ્મીરી, તોય સળચે લાખત દીન. ૧૦

x

x

x

આત્મ અનુભવ ગિન, અખા ! ક્યનીતે ન્હોય પાર;
જ્યું મકંદ સજ્યા આભુપણા, સો નિગહે કેલિક પાર. ૧૩

ઉપગની સાખીઓ ગદ્ગદ રૂપ છે; તેથી અહીં વિવરણ ક્યું નથી.
પ્રાકૃત એવી છે કે, વેદાન્તસામન્ય અવધુ-મનન કરીને પ્રથા ખરા
સંન્યાસીઓ આ મુકામે જ અટકી જાય છે. અલખતા, પોતાની મનોબુદ્ધિને
તેમણે સંસ્કૃત કરી છે- 'બાહી' બતાવ્યાં છે, એ વાતની ના નથી, પરંતુ
પૂર્ણતાને અને આવા શાખીઓને લાખ જોજનનું અંતર હોય છે. કારણ કે,
“બાહીવદ્ય” પ્રમાણે “લાખવશણો” પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. પરંતુ
શાખી શિષ્યકેને ઉદ્દેશીને જ શ્રુતિ કહે છે કે:-

“જ્ઞાન કથે, ચિત્ત ના ઘટે, તો તત્ત્વ ન લાગે લોગ.” બુઝો:-

નાયમાત્મા પ્રયત્નમેન લભ્યઃ ન મેધવા ન ઘહુતા શ્રુતેન ।
યમેષ ઘવઃ વૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્યઘવઃ આત્મા વિવૃણુતે તત્ત્વસ્વામ્ ।
તારતમ્ય કે, આત્માનો અનુભવ “બુદ્ધિ”થી પર છે. તેથી જ મહાનુભાવ
સામગ્રી કહે છે કે :-

“જ્ઞાન જ્ઞેય અનાદિ અનંત, જ્ઞાન તણો લલિતમાં અંત” (કક્ષા)

તારતમ્ય કે, મહાજ્ઞાનનું પરિવર્તન મહારસમી ધાવ નહીં ત્યાં શુધી

પૂર્ણતા અનુભવાય નહીં. પ્રજ્ઞ-પ્રજ્ઞયની એકતા એ જ અભવિદ્યા
(Divine Wisdom) સાથે દિલ વિના અજ્ઞાન પથે જ નહીં. રાજર્ષિ
ભર્તૃહરિ કહે છે કે :-ઉદારચરિતાનાં તુ યસ્યૈવ કુટુંબકમ્ ॥

તેથી અહમત પ્રવાસીએ હવે આગળ વધવું જોઈએ મનનો લય બુદ્ધિમાં
ઠપાં પછી બુદ્ધિનો લય ચિત્તમાં કરવો જોઈએ; અને અતિમાં વર્ણવેલા
સ્તો ધી સ અહમો અનુભવ કરવો જોઈએ. શરણ કે, આત્મા અંત કરણ
ચતુષ્ટય (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહ)ની પેલી પાર

(૪) બુદ્ધિનો લય ચિત્તમાં-જ્ઞાનીગોપી (Beyond) છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞ પ્રવાસીએ હવે
પોતાના લક્ષ્ય-પરમાત્માની ગોપી ખનવું
જોઈએ પ્રખર માનસિક મહાપુરુષ અખાણે પણ ગોપીનો મહિમા ગાતા
નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે :-

“જ્ઞાની વિહારી ગોપી જસા;

જે જ્ઞાની તેને ગોપીની દશા.

ગોપી જૂઠી ધર ને બાર !

ગોપી જૂઠી કુટુંબ પરિવાર !

પોતાની દેહ પણ જૂઠી ગઈ !

અખા ! કામિની કુલવત યઈ !

પ્રસન્ન યઈ પ્રમુ પ્રેમે મળ્યો !

જેગ જેમારય કરવો દળ્યો !

વિધિ નિષેધ ને યાપ ઉત્યાપ !

સંકલ્પ વિરલ્પ દળ્યો મંતાપ !

પ્રકટ્યો -ઉર માં પ્રેમાનંદ !

પીએ સુધારસ પ્રમદાકૃદ !

અક્ષયરસની ચાહે છે નહીં !

તે બ્રહ્મવેત્તા પીએ ભગવદી.

સખિસમાગમ સદા નિજધામ !

અખા અક્ષયરસ તે તેલું નામ.”

સ્વભાવતા જ સર્વસ્વ સમર્પણની મુદ્દલ પ્રેમભાવના એ જ ગોપી; અને
 નિત્યવૃત્તિની કામમની પરબ્રહ્મમાં પ્રરિધતિ એ ગોપીની સ્વયંભૂ સમાધિ.
 સૂક્ષ્મની ભાષામાં ' ક્ષણિકિત્વાદ ' એ ગોપી; અને ' અનવહત ' એ સમાધિ.
 જ્ઞાનીની ભાષામાં એ જ નિદિધ્યાસન (કીટખમર ન્યાય) ક્રિયા આત્માનું
 સંધાનનું મહાદેવ. મતલબ કે, મનને હરદય આત્મલીન અતુલવસ્તુ
 જોઈએ, એટલે મનનો શોક અને મોહ ટળી જશે અને કૃતિમાં વળું વેલો
 ૧ પ્રતિકરસ અનુભવાશે :-

યસ્મિનૃ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મેષામૃત વિજાનતઃ ।

તન્ન ક્ષીઃ મોહઃ ક્ષ' શોકઃ પક્તવ્રમનુપવત ॥

આત્મસાક્ષાત્કારનો મહાભાગ પ્રકટ કરતાં બહાણિ અખાણ પશુ કહે છે કે :-

“ જ્ઞાન જગાવે જોનતે, અખા શબ્દમેં સિદ્ધ. ”

પારાય કે, જ્ઞાનથી માયાનું ગઢન-કેદ છૂતરી જાય છે; અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય
 કે પરંતુ શુરુમંત્રના જપથી જ છવનસિદ્ધિ અનુભવાય છે. મંત્રથી વસ્તુ-
 રાપિત થાય છે, જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે; આ માત્ર સાક્ષાત્કારની
 મેકે જ (negative) બાણ છે-અજ્ઞાનનિવૃત્તિ છે; પરંતુ બીજી બાણ
 positive) આનંદપ્રાપ્તિ માટે શબ્દ જપવો જ જોઈએ-મંત્રની સાધના
 દ્વારા જ જોઈએ. આવી સાધના વિના કોઈ એ સિદ્ધ થયું નથી અને થવાનું થે
 જાય. આવા મંત્રદ્વારા થતા આત્માનુસંધાન વિના લોહમાં ચુંબકત્વ જેમ
 આવતું નથી, તેમ જ્ઞાનીની રચવૃત્તિ કમ્પી નથી, અને રચવૃત્તિ ક્યાં કે ફેરવ્યા
 વેના જ્ઞાનનો દશો જ અર્થ નથી-માટે સિદ્ધાંતમાં (theory) માં એક વાત
 અને પ્રેક્ટીકલ છવવામાં (Practice) માં બીજી વાત એ જ અભિચાર.
 કેવલું આણું જ્ઞાન (Theory divorced from practice) જ્ઞાન
 મુશ્કર છે. તેથી જ શુરુપર સાગગજ કહે છે :- “ જ્ઞાન લાયકર લક્ષિત-
 પેહીત ” મોટા મોટા આત્માર્થો, ઉપદેશો અને પંડિતોને આપણે માયામાં
 સ લેતા જોઈએ છીએ-તેનું શું કારણ ? એ જ કે-તેમની રચવૃત્તિનું દહ
 મહાગ્ન-બહારસ-અમીરસમાં પરિવર્તન થયું નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે :-

રસઘર્જે રસોડ્યસ્ય પરં દુષ્ટસા નિઘર્જે :

માટે પાગસનો સ્પર્શ થવા છતાં જો તાંબુ કંચન થાય નહીં તો સમજવું કે જો તાંબાને પાગસનો સ્પર્શ થયો જ નથી-કંઈક પ્રતિબંધ-પદો વચ્ચે રહેલો છે. માત્ર જ્ઞાનની વાતો માણસને દેવ બનાવતી નથી. બ્રહ્મનો સ્પર્શ એટલે જ સાગરના મચ્છની મારક, હૃદયમ બ્રહ્મનું જ શક્ત્ય આજ “ગીતકથા મો મહાદેવ” શ્રી અખાશ પલ્લ મહારાજાજી આદમી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે-

“કંઈ હાથ હૈ પરસ્પરે, મેં જોર મેરા નહાવ;

આકાર અખા જતજો રહો, તુટત ન અંતરલાવ.”

માટે બ્રહ્મ પ્રવાગીએ હરદય અભીરસનું પાન કરવું જોઈએ અને અર્ધથી ‘અમર’ બનવું જોઈએ. જ્ઞાનનો ઉપદાર એટલો જ કે-જ્ઞાનીનું શક્ત્ય ‘પરાતપર’ પરબ્રહ્મ છે-અવધૂન ગીતામાં વર્ણવેલું ગગનોપમોડદમ્ પરમતત્ત્વ છે, અથવા અખાશના ચોથા રામ છે :-જુઓ :-

“એક રામ હરારથધર ડોલે, દ્વયરા રામ સકલ ધરંગોલે;

ત્રીસરા રામકા સકલ પસારા, ચોથા રામ મળનસેં ન્યારા.”

તવાહી ભક્તોના શક્ત્ય રામ અને શ્રુતિપ્રોક્ત અદૈતવાદીના ચોથા રામમાં સાસમાન જમીનનું અંતર છે. બ્રહ્મજ્ઞાની લક્ષ્મી ભક્તોનો પણ મહામક છે.

બ્રહ્મ મહાભક્તે હજારે આગળ વધવાનું છે. મન-પ ત્રિપુટીનો સોદમાં શુદ્ધિ ચિત્તની ત્રિપુટીનો લય અહંમાં સોદમાં લય કરવાનો છે. અને પૂર્ણવસ્થાનો સ્વાનુભવ કરવાનો છે. મનશુદ્ધિ ચિત્તની ત્રિપુટી જેની અલૈકરસ હોય તેનામાં ભૌતિક કે દૈવિક “હુંપણ” નહોતું જ નથી. તે તો આધ્યાત્મિક પુરુષ હોવાથી તેને હરદય અલૈકરસનું જ તાન હોય છે. તેની તો રજપણ એક ધૂન :-

“મેં શિવ હું, મેં શિવ હું, ચિદાનંદધન.”

અજ્ઞાનીનું હું પિંડરથ પ્રતિવધ હોય છે, આથી ઉલટું જ્ઞાનીનું હું બ્રહ્માકાર થયેલું હોવાથી ગગન જેવડું-સંમ્રાજ્ય હોય છે. કૃતિ, ગતિ અને મતિ-માત્રમાં તે બ્રહ્માકાર હોવાથી માનવિક તંત્રને વધ નહીં ચર્ચા તંત્રને પોતાને સ્વવશ પતાવે છે. એક શબ્દમાં તેનો પ્રણય પ્રણવાકાર થાય છે. આજ ભગવાન શંકરાચાર્યનો કેવલાકૃતનો અનુભવ :-

ચિદાનંદરૂપઃ શિવોઽહમ્ શિવોઽહમ્ ।

સાંકર દેવલાદૈતવાદીઓનું આજ “દેવસ્ય”નું મહાપદ, આજ મહાભજન-મહાસાન અને મહારસ-તૂર્પાવરચા.

જય, હવે એક ડગલું આગળ વધતાં છવ રવયં સચ્ચિદાનંદ જની

જય છે-નરનો નીતાવણ ચર્ધ જય છે. સોઽહંતું

૬. સોહંતો લય નાહંમાં મહાપદ એ પૂર્ણતા નથી. સોઽહંતો અનુભવ હવે કિંવા પ્રજ્ઞમાં

નાહંતા અનુભવમાં આગળ વધે છે; અને મહા-

નુભવ સાગરરાજ કહે છે તેમ-

“ ખૌજણુહારા શુદ્ધ જોવાયા, સૂરતા સહજ સમાણી ”

નાનું કે મોટું “ હુંપણું જ ” ઓગળી જાય છે, માઠાની પુતળી મહાસાગરમાં લીન ચર્ધ જાય છે-રસરૂપ થાય છે. આપું થતાં નેતિનેતિ અને જોયનો અનુભવ જતમી જાય છે અને એકમાત્ર બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. શુદ્ધ દત્તાત્રય ભગવાન આ પૂર્ણાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં વધાર્યું જ કહે છે કે. —

ન ત્વં નાહં જગન્નેદં સર્વમાત્મેષ કેવલમ્ ॥

“ અહં ગવા રહ્યા રામ ” one vice the other- એક જાય છે અને

બીજું આવે છે-શ્વપચાદ નથી. આ મુકામ વાણીથી પર છે. આ મહા-

નુભવનું વાણીમાં વર્ણન ચર્ધ રાકતું નથી-આ અનિર્વચનીય મહાનુભવ

એ જ પૂર્ણતા-એ જ માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય અને એ જ ઇતિકર્ત-

વ્યતા, આથી જ શ્રુતિઓ કહે છે કે :—

ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति । न तस्य

प्राणा उत्क्रामन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥

અર્થાત્ “ નિજનું જ્ઞાન નિજરૂપ હોય; અપ્પા પાલો જેમ યાયે તોય. ”

આ “ નિગ્ગનંદ ”નો સ્વાનુભવ વાણીથી પર છે. તેથી અહમ્ અતિવિસ્ત-

રેણ । આ જ જીવનમુક્તિ-આ મહાનુભવ એ જ મહામુક્તિ. આ જ

બ્રાહ્મી સ્થિતિ.

૭ ઉપસંહારમાં જણાવવાનું કે, “ ઈન્દ્રિય છે તો માર્ગ છે જ છે. ”

બ્રહ્મર્ષિ અખાણ નીચેના ‘ મહાવચન ’માં આત્મ-

ઉપસંહાર

સાધનાનું હાર્દ વિરૂત-પ્રકૃત અંતઃકરણ ચતુષ્પથને

સરકૃત કરવામાં—આહી કરવામાં—રહેલું છે એમ સ્પષ્ટ સમજાવે છે

“ શુરુ થા તારો તુજ, નથી કોઈ બીજુ બજવા,
બાહ્ય સૂરને ટાળી, વાળ અંતરમા સજવા. ”

અંગ્રેજીમાં—Be only thou thy Master man !

None else there is for worship thine

Remove the form external all-in-all,

Be-hold with-in the Selfless Self Divine

આનુ મર્મ એ છે કે—‘ અતર્મુખી ધર્મ આત્માનુસંધાન ’ હમ્બુ, નેપ્થએ
એટલે Be-hold દર્શન દિવા મહાત્મ્યદળ ધરેજ ધરી બહિર્મુખી માયા
સકત અતઃકમ્બુ બાધક છે પરંતુ તેને જ આ બાહી વિધિ-મનનો લય
શુદ્ધિમાં, શુદ્ધિનો ચિત્તમા, મનશુદ્ધિચિત્તની ત્રિપુગિનો સાદ્ગમાં અને
સાદિનો લય સાદ્ગમાં કરતાં બ્રહ્મદ પરબ્રહ્મ જ રહે છે સરકૃત કરતાં
આહી કરતાં તે સાધક થાય છે આ જ ઉઘટા મુદગીનો માર્ગ—જેટલું પડ્યા
છીએ તેટલું મુદટા ધર્મ ચડતુ નેપ્થએ નેમ અધોમુખી નીર ફેની વરાળ
‘ ‘ ઉર્ધ્વમુખી ’ ’ થાય છે, તેમ ભાવાત્મ થતા—અવરયાતર થતા જીવનો

૫૫ ” થાય છે —જુઓ —

“ ભવાતરનો લેદ છે, માનીનતા જીવશિવ,

અવશુ કર્પણ જીવ છે, અખા ! સવશુ શિવ સદૈવ ”

અંગ્રેજીમાં—“ Habit is Second Nature but God is our
First Nature. ” આ મહાસૂત્ર માટે વ્રજમાય મોક્ષ ।

“ રામ રતનકા પારખુ, રામ હિ રામ હોઈ જાય. ”

x

x

x

“ એ જ આનંદ અભિલાષ ફલ, એ જ લાભ લક્ષ કોટય,

‘ આત્મા પરમાત્મા જે મળે, અખા ભાગે બહુ જોડય ”

x

x

x

“ શાવ, ભરેસા ભક્તિ લલ, શુદ્ધિ તીક્ષ્ણ લક્ષ્ય સાર,

“ અસા નર નીપજે, અખા, માતુ શુરુ લીના અવતાર. ”

વસ્તા વિશ્વંભર

(ગતાકથી ચાંદુ)

લેખક :—શ્રી. લીલાધર મૂળશંકર ભટ્ટ

અલંકાર અને વસ્તુઓનીય વસ્તાજીમાં એર છે. એમણે એકંદરે ૮૮ અંગમાં ૨૬૪૩ સાખી સંવત ૧૮૩૧ ના કાગણ વધી ૨ ને ચનિવારે પૂર્ણ કરી છે. તે સિવાય તેમણે જુદાં જુદાં કવિતોદારા માનવજીવન અને જગતનું મુંદર દરમ :લુ કથું છે, કવિત ૧૯૫ છે. છેદકું કવિત આ પ્રમાણે છે :—

સાવડીલુ ભકત-સાનડીલુ ભેગી, સત્યહીલુ નાની-આમ્મીલુ ભોગી,
વિદ્યાડીલુ વિગ્રો...સુલુડીલુ રૂપ, લક્ષ્મીડીલુ દાતા-તપડીલુ ભૂપ,
એટલાં કરી આપશું સરે ન એકે કાજ,
કહે વસ્તા મુરખ જન સમજે નહીં કોઈ પરમે પરિતરાજ.

અંગોની સાખીઓ અને કવિતો એટલાં માર્મિક, બોધક, વેધક અને નજીતાં અત્યંત આકર્ષક છે. કબીરની જેમ અવગણવાણી પણ એમનામાં પ્રકાશે છે કે :—

ઘાડો સવાર હપર ભેડો, કુંજર જઇ કીડીમાં ચેડો.
તે કાઢવા સદુ લોકજ મથે; નીકળે નહી તે કોની વતે.
તે કાઢે તે સાચો સિધ, વસ્તા વિશ્વંભર ભણે વિધ.

વળી પદ પણ એવાં છે, જેમકે :—

પંડિતા અમમ દે દેસ અમારા ।

કોઇ નાણુત નાણુતદારા ।

પંડિતા૦

વિણુ મુસ્તક કી રૈયત દેખી વણુ દેલીકા રામ,

વિણુ અમણે તે તો રાજ કરત છે, વિણુ કાળે સમ કાલ. પંડિતા૦

વિણુ દરિયારે લડતા દેખ્યા માર્યા સકળ શત્રાંક,

ચોર ન દીસે ચોરી કરવા ચેમા પુરખ પ્રચડા. પંડિતા૦

વિષ્ણુ મૂળે એ તરવર ડાઘ્યા વિષ્ણુ કુલે કળ લાગ્યા,
 વિષ્ણુ અંગે પડી ચરતાં દેખ્યાં તિનકા, ચોખા લાગ્યા. પંડિતા
 વિષ્ણુ માતાએ પુત્ર જનમિયા વિષ્ણુ ધાધરે ધાવે,
 અવર કિંચિત્તું એ ગમ નાતી એ ગમ એહિ બતાવે. પંડિતા
 સદેલી પુરુષનો એ લક્ષ લેવો વિદેહે સદેહ ચલાવે,
 વસ્તા વિશ્વંબર સ્વયંબર સાચા યાવિધ આપ ધરાવે. પંડિતા

એમણે 'વસ્તુ વિદ્યાય' નામક ગુરુશિષ્યસંવાદ બદ્ધ અદ્ભુત રીતે
 લખ્યો છે. ગુરુશિષ્યની તમામ ચંક્રઓનું સમાધાન એટલી બધી ચોકસાઈ
 અને વિવેકદષ્ટિથી કર્યું છે, કે વાચક આશ્ચર્યમાં પડી જાય, તેની પછી
 સાખી છે. અને તે સંવત ૧૮૩૧ ના (પુરુષોત્તમ માસ) વૈશાખ વદ ૧૧
 ને ગુરુવારે સંપૂર્ણ કર્યો છે.

તેમની વાણીના એક ગુટકામાં તેમના શિષ્યે તેમના ગુરુઓની પ્રજ્ઞા દિક્ષા
 લખી છે. તેમાં રામાનંદી પંથના તેઓ છે એમ જણાય છે; અને તેમને પણ
 વિષ્ણુદાસ નામના શિષ્ય હોવાનો આધાર નીકળે છે. એ લાખી પ્રજ્ઞાદિકા-

આથી થોડીક આપણે જોઈએ. —

“x x કે માધવાનંદ કે ગરીગાનંદ કે લક્ષ્મીદાસ કે ગોપાળદાસ કે
 નરદરદાસ કે કૃપાણુ કે જીવનુદાસ કે પ્રહલાદાસ કે અમરદાસજી કે વિશ્વંબર-
 દાસજી કે વસ્તાદાસજી કે વિભુદાસજી કે... ..”

વિષ્ણુદાસજી પછી 'કે' કરીને લવિષ્યની પ્રજ્ઞાદિકા લખવાની કોઈ
 શિષ્યે સંકલ્પના કરી જગ્યા પણ છોડી છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે
 વિશ્વંબરદાસજી તેમના ગુરુ હતા. તે કયાંના તે જણાતું નથી. પણ ગુરુમાં હું
 પણ હોમીનેજ વસ્તાજી અટક્યા નથી. તેમને અતરતો ને બહારનો બંને
 સરખા શોખ હતો એટલે પોતાના નામને દુકાની આખા ગુરુનામ સાથે
 તેમણે 'વસ્તા વિશ્વંબર' નામ યોગવામાં કદા વાપર્યાનું જણાય છે. દરેક
 અંગ, કવિત, પદ, પ્રભાત અને ગરખીઓને અતે વસ્તા વિશ્વંબર નામનો
 અક્ષરમેળ કે માત્રામેળની પરવા કર્યા સિવાય ઉપયોગ કર્યો છે, એટલે કે
 પોતે વિશ્વંબરદાસ ગુરુથી જીવન જીત્યા છે એમ નિખાલસપણે જાહેર કરે
 છે પોતાના નામ સાથે ગુરુનું નામ યોજી દાદાગુરુ અમરદાસજીને પણ તે

નિસર્વા નથી. અમરદાસજી અમર જ હતા, છતાં અવિધ્યતા શિષ્યે દાદાશુર ઉપર આદરિત્રિં ચક્રને તેમને પણ અમર કરવા 'અમરપુરી ગીતા' લખી તેમાં અલખ-લખનો ગુરુશિષ્ય સંવાદ આવેખ્યો છે. તે પણ તેમના 'વસ્તુ વિદ્યાસ'ની હરિકાષ્ઠમાં આવી શકે છે, એકની એક વાત છતાં સતો દેવા દેવા પ્રકારે રજુ કરે છે તે જોતાં સાનંદાચાર્ય તથા ચિવાચ રહેલું નથી. અમરપુરી ગીતાની ૭૨૫ સાખી છે અને તે સં. ૧૮૩૧ ના જોક વદ ૬ ને ખુદરપતિવારે પૂર્ણ કર્યોનો ઉલ્લેખ છે.

તેમણે માસ, તિથિ, વાર અને ઠક્કા પણ લખેલો છે. તેમનો ઠક્કા જ માણસને વૈરાગ્ય પદે પડવાને બસ છે. તે સં. ૧૮૪૨ ના આસો સુદ ૭ ને ખુદરપતિવારે પૂર્ણ કર્યો છે.

'વસ્તુગીતા' નામક સાત અધ્યાય અને ઉપસંહાર મળી કુલ આઠ અધ્યાય ૫૩૦ સાખીમાં લખી છે. તેમાં પગીકરણનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે. તદુપરાંત ૫૬-ગરખી-પ્રભાત અને અન્ય વિવિધ રાગોનાં નીતિ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય ને જ્ઞાનનાં મળી આશરે ૭૦૦ ઉપર સુંદર દાખ્યોનો સંગ્રહ દાક્ષ ઉપદ્રબ્ય છે.

એમનું સાહિત્ય વિષમવાર નથી લખાયું. કોઈને ભાષાજેઘનમાટે એ શ્રમ એમણે નથી લીધો. જીવનભાંધી સ્વાનુભવ-મસ્તી આગેઆપ ઉભગર્ષ જતાં ગ્રીહી હોય એમ લાગે છે. તેમનું ગમે તે ૫૬-દાગ-ગરખી-પ્રભાત વગેરે જુઓ તો તેમાં નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય ને જ્ઞાનની રેજાંજેઝ જ દશે. તેમની વાણીને નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય કે જ્ઞાનના પ્રકારમાં વહેંચવી મુશ્કેલ છે. આરે રસ જોતપ્રોત છે; અને તેથી તેમના સાહિત્યને હું 'જીવનજીત' નામક રસમાં લેખું છું. તેમની વાણી પોતાનું જીવન જીતવા, સંસ્કાર અને પુરુષાર્થ હોય તો શિષ્યોને ઉપયોગી થવા નીકળેલી હોવાથી તેમના સાહિત્યમાં "જીવનજીત" નામનો રસ છે એમ કહેવું વધારે જોખણેસવું યર્થ પડશે.

આપણે એમનો એમની વાણીમાં ચોડા પરિચય કરીએ :—

સહો સહો ૧ ! રંગ રસી રીતે પડના સંઘ પ્રીત કાળ !
મજતા પહેલાં મન કરી લ્યો છે આંગણીયે તો રચામ વસી !
બેલુ બનકી-મોઢ લગાડી દસતા પહેલાં રો છે દસી !

આજ સખી ! સામળિયે વ્હાડે ચાટેપટું અમ સંમ કીધું.
પાય પચીસ સદિયર દેખતા સાયંકું દીધું.

*

*

*

નાથ નાથ આવ્યા સજની ! કહેવાયે કેમ એવી,
ખોલતામા લાજ લાગે કેમ થાયે ત્યા થઈ તેવી.
હું નાની ને હરિવર મોઠા રમતા વસા એમ કીધા,
સર્વ લોકમા જે નીપલવે તે હરિ હર પર લીધા.

*

*

*

કામલુમાસ કૂંચેા ભેડો, કુલ્યા ટટાવન ! 'હોરી રમીયે છ' !
મોહનનુ મુખ ભેળે કુલ્યા ચટ્ટના મને !

*

*

*

જમુનાજી જળ સરવા ખતા મારગ મળીયા માર ! કામલુ કુલ્યા છ' !

*

*

*

તેજી-મુનિ સખ અગમ કહે સ્યામ સ્વરૂપનો બેદ !
વસ્તા વિશ્વખર પ્રેમની વાત ન ભણે બેદ !

*

*

*

છુટે કેરી નીસર્માં રમવા કાળે કામ ! કીધા કેસરીયા !
રામ ચિત રસબસ યથા નેહ નિરતર એક !
દેહ દસા ભૂતી ફરે-રયો ન વેદ વિવેક !

*

*

*

કામલુમા કુલ્યા ફરો રે ! રોકલગીની સાય, રગી !
ધરમા પેરી ધાવશું રે ! આવ્યા અમારે ઢાણ, "
ભાવનગરમા અમે રહીએ રે પ્રેમ પોળમા વાસ, "
જાનગદીમાં ધર અમારે રમીએ રગ વિલાસ. "

એમની ગુજરાતી ભાષા સરસ છે. હિંદી ઉપર કાશુ નહિ હોવા છતાં
તપ્પુ છે. વાણીખરી જગ્યાએ જગરડો વાળ્યો છે. વસ્તાજીથી નથી જ રહે-
વાયુ ત્યારે જ તેમણે લખ્યું છે, એમ તેમની વાણી બેતા સાબિત થાય છે
તેમની વાણીમાં હૃદય છે-દર્દ છે-દિવાસો છે-પ્રેમ છે અમારે સ સારમાંથી
ફાલજંશુર દેહ એતવહીણો થાય તે પહેલા જનન જીતવાની સલાહ છે-માર્ગ

છે. વસ્તારામ પ્રેમીઓનો દોસ્ત છે, નીતિનો નેતા છે, વિગમીનો તીર છે અને યાત્રીનો ગેઠીયો છે. આવું સુંદર અને અત્યંત ઉપયોગી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિને થોમ્સ છે. હું ઇચ્છું છું કે, ઠાંઠ સાહિત્ય સંસ્થા દ્વારા કે સ્વાતિ અભિમાન ધારણ કરતી કોઈ સંસ્થા દ્વારા પાત્રર કિંમતે વેચવાની ચરતે પ્રસિદ્ધ કરવાની કોઈ ગોઠવણ થશે તો હું મારી સેવા આપીશ.

રામાનંદી સંપ્રદાયમાંથી આવા પ્રખર વૈરાગ્યવંતા સ્વતો પ્રાપ્ત થયા છે. યાનમાં ગળતાં તેઓને ધર્મના કોટનો એકે ઠાંગરો નડતો નથી. તે સર્વ ધર્મશુક્ત બહી ગય છે. આ સાહિત્યમાં પણ રામાનંદ ગુરુની પ્રણાલિકા ન હોત તો તેઓને કયા સંપ્રદાયમાંથી ગુરુગમ મળી છે, તે પ્રશ્ન રહેત. ડબીર વસ્તાણ વગેરે રામાનંદી સંપ્રદાયમાંથી પ્રભોધાયલા. ડબીરની જેમ વસ્તાણએ કોઈ સંપ્રદાય નથી શરૂયો. અને અન્ય ધર્મોની નિંદા નથી કરી. વસ્તાણ જાતે બ્રાહ્મણ હોવાથી સમતાનું ધોરણ જાણે અજાણે પણ સાચી રાખ્યા છે. એક સંતની પ્રશસ્તિ સાખી છે કે :—

રામ, વેરધા ને બ્રાહ્મણ ને થાયા દેમવસ્તમ,
એતક બહિ આવે નહીં ને આવે તો પારંમત.

રામ, વેરધા, બ્રાહ્મણ અને સોની એમનાં છવન જગનપ્રસોભનથી બરેલાં છે. એટલે ભક્તિ નદિ પણ ભક્તિનો આભાસ-ડોળ-તેમનામાં હોવાનો વધારે સંભવ છે, છતાં પૂર્વના સંસ્કારથી ભક્તિ આવે જ તો તો પછી વજાલેવો મરિવળિ જ હોય છે, એવું ધણું દષ્ટાન્તોથી સિદ્ધ થાય છે.

નજબાવાનું તેમનું આ પદ મજાનું છે :—

મેં એવું રથામ સંમ કામ, લાગ આજ બદ પાવો ।
પડ્યો શુભાલ લાલ કે મુખ પર દેખ દેખ મન લોભાયો.
કેસરીકો મુંદરનીકો ચથો લોભાલ રસ રંગ આયો.
લટપટી પાપ, કેસરિયો ભભો એડી ઉપરબી અંગ છાયો.
અધરપર વેન કમલદલ નેનાં રાવ-રાગબી ખ્યાલ ગાયો.
સખ સખિયન મધ્ય મોહન દાડે, લાભો મેઠ ચિન ચમકાયો.
વસ્તા વિશ્વસર ગિરદ પરીને ગિરમ્મ પીયો પાયો.

આજ મજવારી કે સંગ ઉમળ લયે,
નાચત નાચ, હાથ દે તાલી ! વત્તા તત્તાતા થેઈ જાયે.

ગરબી અને અન્ય રાગ રાગણીમાં તેમણે ગાયેલો પ્રેમ ભેતાં આ-
કર્ષિઓ ઉપરથી એકવાર તો મોહ ઉતરી ગય છે. એમની એક સાખી
ઠેઠની ખબર આપે છે :-

પ્રીતમ ! પતિયા બોલજું, ને કહુ અંતર દોષ
હમ-તુમ આત્મા એક છે, દેખીતા તન દોષ.

શ્રી વલ્લભજીને ગોપીજન તરીકે એટલો જ સંદેશો પૂરતો છે.

શ્રી વસ્તારામજીનેય જગતના લોકોના સંબંધથી થયેલા કડવા અનુભ-
વીએના કાબજી જણાય છે :-

મનના મેજુ કોઈ ના મન્યા કો કું કહીએ રે વાત ?
મોએ મીઠા બોલે થણા છાની ચલાવે ધાત. મનના
ભેતા ભેતા રે ભેઈ વન્યા ભેલા મુઠક ને દેશ,
અતરભેદી કોઈ ના મન્યા કાઠી ફરે બહુ વેશ. મનના
જેહું કુંડું રે ધી તણુ જાતર જરીયું છે છાણુ,
દાંડો બોલીને દેખીયુ ત્યારે બોલું નિર્વાણ. મનના
પાસે બેસે યહ ઉજળા અતર કપડીનું જ્ઞાન,
મચ્છી હીરી મૂકે નહિ જેવા બગવાના ધ્યાન. મનના-
વન્યજ ઉગે રે પૃથિવી જીવર જરીવા જગાર,
ચોપી ચોળાને દેખીયુ ત્યારે યહ મઈ છાર. મનના
ઉજ્યજ યહ ખરે કાસિયા ધરે તિલક ને માળ,
લાગ પડયાની રે વાર છે કાસી ધાતે તત્કાળ. મનના
ચોથી બાબે રે ચોટલા બ્દે જમ ખર ચદન બાર,
જીવર બેઠ જણ્યા વિના ધરતા હોડે અહંકાર. મનના
બહાણા યહને રે આવીયા કરવા વેરીના કામ,
સ્વપ્ને દીઠે દુખ ઉપજે રખે સેતા કો નામ. મનના

આ ભજનમાં ધાર્મિક બોધ છે-શિક્ષા છે. સદ્ગુણ મળતા પહેલાંની
તીવ્રતા છે-અણુમોલો અનુભવ છે. ગુણ દર્શાવે પછી કહે છે :-

અતર ધાયલ યહ પડયાં વાચ્યાં સદ્ગુણ બાણ,
તાલાવેલી તોણે ધણી વિધ્યા તન, મન, પ્રાણ. અંતર
ચરણ ન ચાલે સસારમા બાગી પડયો વહેવાર.

હું-હું દોને રે હપ-રે ? વેધ્યાં પારંપાર. અંતર૦
 રામ રામ માંડી સોંસરાં છિદ્ર પડિયાં છે છેડ, અંતર૦
 અવર યોસડે કેમ રૂઝારો ? એની છુટી છે એક.
 લેખી જળ વિના માછલી-તલપ તલપ જલ થાય, અંતર૦
 નિર મમે તો જીવરો નહીં તો પ્રાણ જ બલ.
 વેહની હામી રે મેદુણી પિયુ પિયુ પોકાર,
 પિયુ મળવાને રે કારણે જીવી જવળો સંસાર. અંતર૦

પણુ આખરે રંગડો લાગે છે :—

રંગડો લાગ્યો રે-રામચંદ્ર ગમતું નથી રે કાંઈ !
 પૂર્વ સ્નેહી રે પ્રજાપિયો પહોચી અંતરની આરા,
 વસ્તા વિશ્વંભર મુકપનો સર્વ રસો પ્રકાર. રંગડો

અતે મનને પણ એમ જ કહે છે :—

મન તું રામર શ્રી રામને છોડી આજ જાનજ,
 એક પલકમાં હજી ચાલરો નિર પર ભમે છે કાળ, મન૦
 કાચા માવા રે કારખું જેવાં કાંચવાનાં નીર,
 યોસે ખાસ લાગે નહિ તમી જવો રહુચીર. મન૦

એમનાં પ્રભાત બહુ ઉપયોગી છે. આખુલે વસ્તુ અનિવાર્ય મહત્વનું છે. તેમના ધણા અમલકારો પણ હતા. ગમે તે વખતે ગમે તે રસોઈ જમાડી શકતા. હર્દ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય તે કહેતા ધણાં હર્દનો મંત્રથી નાશ કરતા. પણ એ બધું વિસ્તારના ભમે અલગ.

કવિ, ચિત્રકાર ને ભક્ત કલાના સાચા ઉપાસકો છે. અણુકદંબુ, અણુ-દીકું અને અણુઅણુલબ્ધુ પણ તે આલેખી શકે છે. ઘણીવાર દુનિયા તેમની વાણી જોઈ નિદે છે. કલાને કલંકરૂપે પણ કોઈ કોઈ વ્યક્તિ અપનાવરૂપે પાકે છે. વાસ્તવિક રીતે કવિ, ચિત્રકાર ને ભક્ત જન્મથી ગાંડા જ હોય છે. તેમને તો રસ-સૌંદર્યનાં-કલાનાં ઘેન અખંડ રહે છે. દુનિયાની તેઓને પરવા નથી હોતી. સાચો કવિ, સાચો ચિત્રકાર ને સાચો ભક્ત ધર રાખી તીરથ કરનારો નથી હોતો: એ તો જનતાં સુધી પર પાળીને જ તીરથ કરતો જણાય છે. આપણા વસ્તારામ સાક્ષીરૂપે છે તો અલમિતિચિત્તરેણ.

(ગ્રંથાન્ત)

પરમહંસ સ્વા. શ્રી રામતીર્થજી
ની

નીતિકથાઓ

કથક-શ્રી. તર્કદાસકર હરિશંકર વ્યાસ ખી. એ.
(ચર્તાકથી ચક્ર)

૬૬

૬૦

યાગવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી

ઋષિ યાગવલ્ક્યને એ પત્નીઓ હતી, મૈત્રેયી અને કાલ્યાણી. રાજકુ
હોઇને યાગવલ્ક્ય ગણુ સમૃદ્ધ હતા પોતાની બન્ને પત્નીઓ વચ્ચે પોતાની
સમૃદ્ધિના ભાગ પાડી આપી તેઓ સન્યાસ આશ્રમમાં જવા ઇચ્છતા હતા
ભાગ પાડતી વખતે મૈત્રેયીએ સમૃદ્ધિને અર્ધભાગ સ્વીકારવાની ના પાડી,
કારણકે જે નાશવાન ભૌતિક સમૃદ્ધિથી અગિનાશી સુખની પ્રાપ્તિ થ
શકતી હોય, તે યાગવલ્ક્ય તેનો ત્યાગ કરી વનમાં જાત નહિ

મૈત્રેયીના હૃદયમાં મન્યન સર થયુ હતું. તે વિચારવા લાગે કે તેના
પ્રિય સ્વામીનાથ સ સાગના સમૃદ્ધ સુખનો ત્યાગ કરી અન્ય પ્રકારના જીવન-
પ્રવાહ તરફ વળતા હતા તેથી તેમાં કંઈ ગૂઢ હેતુ હોવો જોઈએ. કોઈ મધુ
માણસ પોતાના જીવન પ્રવાહનું વહેણ બીજી દિશામાં જાણી ન નાખે એ
બીજા પ્રકારના જીવન પ્રવાહમાં પહેલા પ્રવાહ કરતાં વધારે જ્ઞાન, વધારે
શ્રેય, વધારે સુખ શાન્તિ ન હોય એટલે મૈત્રેયીએ વિચાર્યું કે મારા પતિને
માટે નવીન જીવનપ્રવાહ, ચાલુ જીવનપ્રવાહ કરતાં ધણો વધારે સુખદાયક
અને શ્રેયસ્કર હોવો જોઈએ ખૂબ વિચાર કરી તેણે પોતાના પ્રાણનાથને
પૂછ્યું. " મું આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં ભૌતિક સંપત્તિ કરતાં વધારે સુખ
છે ? કે ભૌતિક સંપત્તિમાં વધારે સુખ છે ? "

યાગવલ્ક્યે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:- " સમૃદ્ધ લોભોનું જીવન તમે જુઓ કે

નેવું છે. પણ તે જીવનમાં ખરો આનંદ, સાચું સુખ કે સનાતન સ્વાતંત્ર્ય નથી.”

મૈત્રેયીએ કહ્યું—“ તમે એવું શું પ્રાપ્ત કર્યું છે કે જેણે તમને જીવન-મુક્તિ બનાવ્યા છે ? જેનાથી આસક્તિ અને અલ્પમતાનાં સર્વ બંધનો તૂટી ગયા છે ? જીવનના એ દૈન્ય અમૃતનું પાન મારે પણ કરવું છે. મને પણ એવી જ દીક્ષા આપો.”

ઔતિક સમૃદ્ધિ કાલ્યાણનીને સોપી, યાગવલ્કય અને મૈત્રેયી આધ્યાત્મિક સંપત્તિનાં વર્તુલમાં પ્રવેશ્યા. મૈત્રેયીને સ્વામીનાથની આધ્યાત્મિક સંપત્તિ સાંપડી જ્યારે કાલ્યાણનીને, ઔતિક. મૈત્રેયીને મહેલુ આધ્યાત્મિક ધન શું હતું ?

ન યા કરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયોભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયોભવતિ ।

ન યા કરે જાયાયૈ કામાય જાયા પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ ॥

આ શ્લોકનાં બે અર્થ થાય છે. આપણે જે મુખ્ય અર્થને તપાસીએ.

એક અર્થ એવો છે કે “ પતિ પત્નીને પ્રિય છે, નહિ કે પતિમાં પ્રિય તત્ત્વ મહેલું છે તેટલા માટે, પણ તે પ્રિય છે, કારણ કે પતિ પત્નીનું દર્પણ છે. જેવી રીતે આપણે આપણી જાતને આયનામાં પ્રતિબિંબિત થયેથી જોઈએ છીએ, તેવી રીતે પત્ની પોતાની જાતને-પોતાના પ્રેમને-પોતાના પ્રતિરૂપી આયનામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ નિહાળે છે અને એજ કારણથી તે પોતાના પતિને સાહે છે, એટલે જ પત્નીને પતિ જાણે છે. ”

બીજો અર્થ એવો છે કે “ પત્ની પોતાના પ્રિયતમને સાહે છે, તે પ્રિયતમની આંતર નહિ, પણ પોતાની જ આંતર; કારણ કે પતિદ્વારા પરમાત્માનું દર્શન કરવા માંગે છે. ”

એ તો કદરતનો અંકર ઠાનું છે કે પ્રેમ પરસ્પરાવનંબી છે. જે કોઈનું પ્રેમપાત્ર નથી તે કોઈને પ્રેમ કરતું નથી, તે કોઈનાથી ચઢાવું નથી. જે કોઈને પ્રેમ કરતું નથી તે કોઈનું પ્રેમપાત્ર નથી. એટલે માનવી સત્યને સાદવામાં પોતાના પ્રતિબિંબ સિવાય બીજું શું જાણે છે ? વાસ્તવમાં પ્રેમદ્વારા

આપણે આપણી જાતને આંતરગ્રહમાં બીગણ રહેલા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે.

બોધ:-જે વસ્તુ આપણને પ્રિય છે તે વસ્તુ ખાતર નહિ, પણ પોતાનો ખાતર-પોતાના સ્વવિકાસ અને સ્વપ્રકાસ ખાતર પ્રિય હોય છે.

૬૧

ભગવાન કૃષ્ણ અને કાલિયનાગ

ભગવાન કૃષ્ણને એક દિવસ એક નામ ગળી જવાની તૈયારી ઉપર હતો નામ તો ભગવાનનો કોળીઓ કરી ગયો પણ ભગવાન તો એનું પેટ ચીરીને બહાર આપ્યા, નામ મૃત્યુને વશ થયો. આમાં જગતના એક સર્વસાધનનું નિયમનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રેમ શું છે ? ભગવાન કૃષ્ણ સાક્ષાત પ્રેમસ્વરૂપ છે. પરમાત્મા એટલે જ પ્રેમ અને પ્રેમ એ જ પરમાત્મા. જ્યારે આવો દૈવી પ્રેમ, માનવીના હૃદય મંદિરમાં સ્થાન લે છે, ત્યારે જગતની બધી દુર્વાસનાઓ છિન્નહિન્ન થઈ મૃત્યુને વશ થાય છે, માયા અને વાસનાઓથી પર થયેલા માનવી પરમાત્માના પ્રેમ સ્વરૂપમાં હીન થઈ જાય છે, પોતે જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે.

પણ જ્યારે ઐહિક પ્રેમ માનવીના હૃદય મંદિરમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે એ પાગલ બને છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને બદલે તેને માટે જીવનમાં સદા, વિપાદ અને કલેશ અનુભવવાં પડે છે.

સાંસારિક વાસનાથી કોઈ પણ વસ્તુ સાથેનો પ્રેમ માનવીને દુઃખના ઉંડા ગર્તમાં ધસડી જાય છે. માનવીના હૃદયને વાસનાનાં ગંધવાળા પ્રેમ ગીરી નાંખે છે. પ્રેમદિવાનાઓ પછી જળડે છે, આકંઠ કરે છે, " અરેરે, આ પ્રેમ બહુ કૂર છે, તેણે જ મારો નાશ કર્યો છે. "

બોધ:-ભૌતિક પ્રેમ માનવીને દુઃખ અને ગ્લાનિમાં ધોતી દે છે.

અપૂર્ણ

પ્રસંગસ્ફૂર્તિ

ક્ર

—મુંબઈ સરકારે નીમણી મહારાષ્ટ્ર મુનિવર્ચિટિ સમિતિએ મહારાષ્ટ્રને માટે વિભાગીય મુનિવર્ચિટિ નીમવાની લક્ષમણ કરી છે.—સરકારના પ્રખર વિદ્વાન, મુંબઈની મુંબાદેવી સરકાર પાઠશાળાના અધ્યાપક, શાસ્ત્રી મોતી-રામ દસ્તાવૈજ દીક્ષિતનું અવસાન થયું. સદ્ગત વલસાડના વતની હતા — પલ્લકાના 'મોડનરિંપુ' અને 'પ્રવાસી' પત્રના તંત્રી શ્રી. રામાનંદ ચેટ-રજીવું તા. ૩૦-૬-૪૩ ને દિવસે અવસાન થયું. આ વર્ષે જ એમનો ૭૬ મો જન્મ દિન ઉજવાયો હતો. સદ્ગત પીઠ પત્રકાર, વિખ્યાત વિદ્વાન અને હિંદુસ્તાના ધણો વખત ઉપપ્રમુખ પણ હતા.—શ્રીમદ્ નથુરામ પ્રમોદ ૮૬ નો જન્મન્તી મહોત્સવ મુંબઈ, માધવળાગ પાઠશાળામાં તા. ૩-૧૦-૪૩ ને દિવસે ઉજવાયો.—મુંબઈમાં બાળબેઠાવાળા સમાજનો ક્ષતરમો વાર્ષિક ઉત્સવ તથા નવમો ઇનામ સમારંભ તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે આનંદજીવન હોલમાં ઉજવાયો.—હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૫૦ રહેરોમાં અનાજની ગ્રાપજાંધી ધરો એમ સંભળાય છે.—મુંબઈ ખાતે રેવાના પાટવી-કુંવરનાં, ઠમ્બનાં ગજકુમારી સાથે લગ્ન થયા, ત્યારે કુળદેવ શાસ્ત્રિઆમની મુર્તિને રેવાથી લાવવામાં આવેલી, એ વખતે હજારો રૂપિયાના દેવના દાગીના દ્રેનમાંથી જ ચોરાઈ ગયા. રાજ્યગૌરે ચોરી પકડનાર માટે એક હજારનું પુનામ કહાડયું.—ધંધુશ તાલુકાના ગળીલા ગામે તા. ૭-૬-૪૩ ની સુખી સાંજે ધાડ પડી, ખાખીધારી નવ ઘોડેસ્વારો એક વાણીઆના ઘરને છુંદતા હતા, ત્યાં એક સીતેર વર્ષના છુદા કણ્ણી પટેલને વીગત્વ મડયું. કુવાડો લઇને એ દૂદા પડ્યો, જે માણસેને એણે પૂરા કર્યાં, પોતે જોળીથી પીંધાએ,

સ્વધર્મને શરણે દળી પડ્યો — ભાવનગર પાસેના કોળીઆઠ ગામના નમ્મક ઉપર તપ કરતા જીવુલા નામના ગગસીઆએ એકનીસ દિવસ સુધી હવાનો ત્યાગ કરી સગ-પાટલી ઉપર બેસી ફરતા પાનિયા જડાવી દીધા મુલત પુરી થયે એમને બહાર કઢાડ્યા પછી તેજો મૂળસ્થિતિમાં આવી ગયા હતા — 'નન્યેતન' માસિકના ત ની થી ચાપસી ઉદેશીનું અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ હોડમાં લેડી વિદ્યાગૌની નીલકંઠના પ્રમુખપદે સન્માન થયું, સાથે નાણાથેડી પણ અપાઈ — રાણી બદાયાઈ નામની એક સીનેમાં શોખીન પત્નીએ પતિએ સિતમાં બેવાની ના પાડવાથી કલકત્તામાં તા ૨૩ મી ઓગસ્ટે જે પીને આપઘાતની કોશીશ કરી છેવટે બચી ગઈ કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો, આપઘાતની કોશીશ માટે રૂ ૨૦૦ ના બે વર્ષ સુધી સારી ચાલના જામીન આપવા પડ્યા — કાશીમાં ગંગાજીને મળતી વરણા નદીમાં પુર આવ્યું, તને લીધે તા ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરની રાત્રે મળામુડ પાણી ચડી આવ્યા હતા — બંગાળનો બુખમરો આવું છે, ગદતની યોજના પણ ચાલુ છે — યુદ્ધ ચાલુ છે — જર્મની ઇટાલી તથા રશીઆમાં પાણુ પડે છે મિવસેનો આગળ ધધે જાય છે.

હેતુલાઙ્ક ઉત્તમ ગ્રંથો

પુસ્તકક્રમ નામ

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત પ્રથેમાં (સચિત્ર) ...	૫૨૦૮	૪૫-૦
મહાભારત શાંતિપર્વ-(છટક મળશે) ...	૮૫૬	૭-૮
માનસ રામાયણ-એ પ્રથેમાં, ૨૦ ચિત્રો ...	૧૪૦૦	૫-૪
તુલસીકૃત રામાયણ-એ પ્રથેમાં ૩૬ ચિત્રો ...	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ-એક પ્રથ, ૩૫ ચિત્રો ...	૧૫૨૮	૫-૮
શ્રીમદ્ભાગવત-એ પ્રથેમાં, આ. ૧૦ મી, ૨૭ ચિત્રો	૧૩૪૪	૮-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત આવૃત્તિ ૨ છ	૬૨૮	૬-૦
મતુરમુતિ-(મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર) ...	૬૪૦	૩-૦
ભક્તિયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદ) ...	૩૮૪	૧-૮
હાસયોધ-(સમર્થ રામદાસ સ્વામી) આવૃત્તિ ૩ છ	૬૪૮	૨-૦
આખ્યાનમાળા-૧ ભો (૨૪ આખ્યાનો) ...	૭૦૮	૨-૪
,, ,, -૨ ભો (૧૬ આખ્યાનો) ...	૭૨૦	૨-૦
મહાભારત મંજરી-મહાભારત વિશે ઉત્તમ ગ્રંથ	૭૪૪	૩-૦
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદિવ-(પિતૃત્વ ચરિત્ર) ...	૬૦૮	૨-૮
શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-(ત્રણ પ્રથેમાં) ...	૧૫૬૬	૬-૮
તુકારામજી:-સંત તુકારામના મનન કરવા યોગ્ય અભિગેનો સંગ્રહ-મૂળ મરાઠીમાં ...	૧૨૦	૦-૫
તુકારામ ગાથા-ગ્રંથ ૧ ભો, સરળ અનુવાદ ...	૮૬૬	૨-૪
,, ,, -ગ્રંથ ૨ ભો ,, ,, ...	૮૪૪	૨-૮
આર્યધર્મનીતિ ને આણુક્યનીતિસાર-આ. ૫ રી	૨૦૮	૦-૮
મુખ્યધર્મનાકર-ધર્મનીતિનાં ૧૦૫ દર્શનો... ..	૩૦૦	૦-૧૨
વિષ્ણુમહામય નામાવલિ દર્શન-(અર્થ-વિવરણ સાથે)	૨૨૦	૦-૬
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-૧૯ મી આવૃત્તિ, સરળ ભાષાંતર સાથે	૦-૭	

પાછળ જુઓ→

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ (દળદાર ૪ અધ્યાયો)	૧૬૦૮	૧૨-૦
દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ ...	૩૫૦	૨-૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-(સ્વામીવિવેકાનંદની ટીકા સાથે)	૧૬૨	૧-૦
જ્ઞાનયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) ...	૨૩૬	૦-૧૨
સંસારમાં મુખ્ય ક્યાં છે ? વાંચ મોં સાફકૃત	૧૮૦	૧-૦
વૈદિક વિનય-ખંડ ૧, ૨, ૩. (૩૬૦ વેદમંત્રો બાપાતર વગેરે સાથે)	૮૪૦	૩-૧૨
હૃદયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ-(પં. દેવશર્માના) વિચારતરંગો તથા અથર્વવેદના અલ્પગી	૩૨૪	૧-૦
મુક્તાનું બાપાંતર		
ઉપદેશસારગ્રંથ-(મ. તિરુવલ્લુવના વેદવૃત્ત ઉપદેશો)	૩૮૪	૧-૦
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-અથ ૧ ભાગ ...	૫૧૪	૨-૮
” ” ” ” અથ ૩ ભાગે ...	૫૨૦	૨-૮
વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-(ભાગ ૧-૨-૩)	૫૭૬	૨-૪
” ” ” ” (ભાગ ૪-૫)	૬૦૦	૨-૪
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-(આવૃત્તિ ૭ મી) બાપાઈદીપિકાની હિતમ ટીકા સાથે)	૮૮૮	૪-૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-(પં. નીલકંઠની ટીકા સાથે)	૬૭૬	૧-૧
શ્રીપંચરત્નગીતા-(શ્રીધરની ટીકા સાથે) ...	૬૦૦	૧-૧

ઉપનિષદો ૭૫૫ છે, બીજાં પુસ્તકોનું
વિગતવાર મુદ્રિત મળશે.

મળવાનું } સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
 દેકાણું } ડ. વાદ્ર પાસે, અમદાવાદ : કાલ્યાણેવીરાડ મુંબઈ-૨

‘ ઉત્થાન ’ કાર્યાલયમાં મળતાં પુસ્તકો :—

	પૃષ્ઠ	મૂળ કિંમત	આલોકને
ત્રિપુરાસહસ્રાંશનખંડ	૧૮૦	૦-૧૨-૦	૦-૧૦-૦
પૈરમામૃત	૯૪	૦-૮-૦	૦-૭-૦
કિશ્કિન્દ્રાપ	૧૭૫	૦-૧૨-૦	૦-૬-૦
ભગવદર્શન	૮૮	૦-૮-૦	૦-૪-૦
મોરં અને રાણો	૪૦	૦-૨-૦	૦-૨-૦
સદગુરુ સ્તુતિશતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
સદગુરુ શિક્ષાશતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
સ્વા રામતીર્થ (સંક્ષિપ્ત)	૧૬	૦-૨-૦	૦-૧-૦
પચીકરણપટ		૦-૨-૦	૦-૧-૦
તે કોણ અથવા ભક્તિપ્રભા-માવ પદ્ધતિ પ્રત છે.			૧-૧૨-૦
પ્રેમાવતાર ચિત્રાન્ય દેવ	પૃષ્ઠ ૨૩૮	૨-૦-૦	૧-૮-૦
ઉત્થાનનો પહેલા વર્ષનો સેટ અંક ૧ થી ૧૨			૩-૮-૦
બીજા વર્ષના અંક ૧ થી ૬			૧-૧૨-૦

ચોરસ તથા વી. પી. અર્થ વધારે

હજો પ્રગત્યક ‘ ઉત્થાન ’

છોટાઉદેપુર-પૂર્વ મૂળગત.

‘ ઉત્થાન ’ માસિકમાં લાહેરખબરના ભાવ

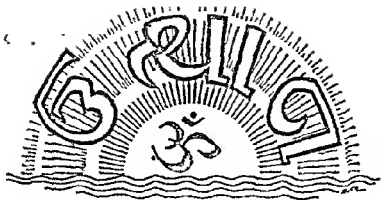
	૧ પાનું	૦૧૧ પાનું
૧૨ માસ,	રૂ. ૧૦૦	૬૫
૬ માસ,	૬૦	૩૫
૩ માસ,	૩૨	૧૮
૧ માસ,	૧૨	૭

વધારે વિગત માટે હજો.—

ખાડના બનાવેલા છટને તેની ઉપર લાદેલા ખાડના જ સામાન સાથે ડડો મારીને તોડી નાખીએ તો શુ નીકળે? ખાડ ખાડના હાથીને તેની ઉપર સવાર થયેલા ખાડના જ રાજમહારાજ માથે લાગીને બુકો કરી નાખીએ તો શુ થાય?—ખાડ. ખાડની જ બનાવેલી રેલગાડીને તેની અદર બેઠેલા ખાડના સુન્નાફરો સાથે ઢકડા કરી નાખીએ તો શુ દેખાય?—ખાડ. ત્યાં આ બધામાં શુ ખાડ ભાગી?—નહિ, નહિ અને નહિ જ એ તો ખાડને ખાડ જ રહી ત્યારે ભાગ્યુ શુ?—દેવના નામ અને ઉપ, તેવી જ રીતે ખાડ, વિષ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી વિગેરેના નામઉપના, “તત્ત્વમસિ-તે હુ છે” એ મહાવાક્યના હથોડા તળે ફગાઇને ચૂરેચૂરા થઈ જાય તો શુ મળે?—એક, અદિતીય આત્મા —સ્વા. ગામતીર્થ

રમતવાત નીનાલાલ શાહે સ્વા સ્વયંજોતિર્થી મુ સોડાઉરેપુર સિમને મઠ વડોદરા, રાવપરા, અલોક પ્રિ દ્વીપા હાથુ અને ત્યાંથી પ્રકટ થયું

ઉત્તિષ્ઠ જાગ્રત પ્રાપ્ય ધરાન્ નિબોધત ।
 હોદો સાધક ! ભગો ને આચાર્યધર મેળવે;
 આત્મબોધ મળે એવાં વિદ્યાવિજ્ઞાન કેળવે

વંત્રી:
 સ્વા. સ્વયંભ્યોતિ તીર્થ
 જ્ઞાનસાધન આશ્રમ
 છોટાઉદેપુર, (પૂર્વ ગુજરાત)

અનુક્રમણિકા

લેખ

લેખક

પૃષ્ઠ

શ્રુત અને સાધકના પરસ્પર સંબંધો	શ્રી. હેમનંતકુમાર નીલકંઠ	...૨૬૭
પ્રસંગસ્ફુર્તિ૨૮૦
શ્રી. શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ અને		
શ્રી. અરવિંદનો પૂર્ણયોગ	સ્વા. શ્રી. માધવતીર્થજી	...૨૮૧
ઉપનિષત્તુનું અભ્યાસ ગૌરવ	શ્રી. નલિન પા. બટ	...૨૮૨
પરમ પુરુષાર્થ	સ્વા. શ્રી. અદ્વૈતાનંદજી	...૩૧૭
કેવલ્યપ્રાપ્તિ અથવા ચોમ્સાધનદ્વારા લય શ્રી. જમતીલાલ મ. ચોમા		...૩૧૮

ઉત્થાન—ના નિયમો.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે હિંદ રૂ. ૪-૪-૦; આફ્રિકા રૂ. ૬-૮-૦, એક અંકની કીમત રૂ. ૦-૬-૦.

(૧) ઉત્થાનનું વર્ષ જુલાઈથી શરૂ થાય છે, અને લવાજમ અગાઉથી જ લેવાય છે. (૨) વર્ષ ૧૨એ માલક ચનારને પાછલા અંકો મોકલી આપાય છે. (૩) પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ જવાબ માટે હમેશાં પૂરતી ટિકટો બીડવી; તે વિના ઉત્તર નહીં મળે. (૪) મં. ઓ. થી નાણાં મોકલનારે કૃપાનમાં પોતાનું સરનામું તથા માલક નં. ૨૫૪ અક્ષરે લખવાં. (૫) ઉત્થાન વડેદરામાં હપાય છે ને ફર મહીનાની તા. ૧૬મીએ પૂરતી કાગળથી તપાસાર્થ રવાના કરાય છે. (૬) અંક નં મળે તો નજદીકની પો. ઓ. માં તપાસ કરવી; ત્યાર પછી માસ આખર સુધીમાં લખનારને જ મળી ચકશે. પાંચમી કીમત લખને આપશે. (૭) લેખ, લવાજમ, તથા માસિક સંબંધી સવજો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે જ કરવો.

મુખ્યમંત્રી 'ઉત્થાન'

સાનસાધન આશ્રમ; હોટગિરિપુર

નમો નારાયણાય ।

ઉપદેશ

વર્ષ પ્રોબુ] નવેમ્બર ૧૯૪૩-માર્ત ૨૦૦૦ [અંક પાંચમો

ઈશ્વરો ગુરુરાત્રમેતિ મુતિમેદયિમાગિને ।

વ્યોમવદ્ વ્યાપ્તદેહાય દક્ષિણામુર્તિયે નમઃ ॥

૦૨ ૦૩ ૦૪ ૦૫ ૦૬ ૦૭ ૦૮ ૦૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

શ્રી સિદ્ધાન્તપિન્દુસ્તોત્ર

ન શાસ્ત્રા ન શાસ્ત્રં ન શિષ્યો ન શિક્ષા,

ન ચ ત્વં ન ચાહ ન ધ્યાયં પ્રપંચઃ ।

સ્વરૂપાયયોધો વિવલ્પાસહિષ્ણુસ્

તદેવોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલઃ કેવલોઽદમ્ ॥૫૧॥

સાવાર્થઃ:-(ત્વા) શાસ્ત્રાન્ (ઉપદેશ કરનાર) નથી, શાસ્ત્રી=(ઉપદેશથી
ગ્રહણ કરનાર) નથી, શિષ્ય (ઉપદેશને અધીન રહેનાર) નથી, શિક્ષા (ઉપદેશની
ક્રિયા) નથી, ત્વં (ઉપદેશ લેનાર) નથી, હું (ઉપદેશ આપનાર) નથી, કે આ
(૫ સતત્ત્વના વિસ્તારરૂપ) પ્રપંચ પણ નથી; (૫૨-૬) વિવલ્પને સહન નહિ
કરનાર સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે તે અદ્વિતીય, અખાધિત, કેવલ શિવ, હું હું. (૭)

૦૨ ૦૩ ૦૪ ૦૫ ૦૬ ૦૭ ૦૮ ૦૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

ઈયં, સદ્ગુરુ ને આત્મા મુતિમાત્ર વિભાગ બે;

ઓમ શા વ્યાપ્ત એવા ઓ, દક્ષિણામુર્તિને નમું.

શ્લોકવિવરણ :—આ દશ શ્લોકોમાં આચાર્ય અનુભવના સર્વોચ્ચ

શિખરેથી જ્ઞાનન્દના ઉદ્ગાર રહે છે. અંતઃકરણમાં-શુદ્ધ સત્ચિદાનંદની અધિ-
કતા હોય, પરમતત્ત્વના પ્રસાદથી તરબોળ બનીને, સમસ્ત દ્વૈતપ્રપંચથી
વિમુક્ત થયું હોય, સર્વજ્ઞ સર્વાકારે એક જ તત્ત્વ, પોતે પોતાનામાં અવરિયત
હોય, ત્યારે સદૃશ સ્વભાવે જ એ અર્થક અને પરિપૂર્ણ અનુભવનો
ઉદ્ગાર, મોડુકા ઉપનિષદની ગૌડપાદ કારિકાના અનુભવ સાથે અભેદ બનીને
એમ જ બોલે કે :—“પ્રપંચનો નાશ નથી, તેમ ઉત્પત્તિ પણ નથી; નથી
એ અનાદિ અચાનકથી બદલે નથી એની નિવૃત્તિને માટે સાધન; હું મુક્તિની
ધમ્મજા નથી કરતો કે હું મુક્ત છું એવી ભાવના પણ નથી—આ જ સાચી
પરમાર્થદશા છે.” આયુર્ દ્વૈતનિવારણ જ અદ્વૈતના અનુભવની પગકાંડ છે.
આ નાસ્તિકતા નહીં, પણ પરમ આરિત્યકતા છે; આ અપરા નાદિ પણ
પરાભક્તિ છે; અચાન અને ચાનની ઉપરથી આ પરમ ચૈતન્યની સ્વાભાવિક
સ્થિતિ છે, કર્મ કે અકર્મ, સત્કર્મ કે નૈષ્ઠકર્મ—એવા બધા કામ્યકર્મોની
બેદાબેદથી પર અવસ્થા છે. આચાર્ય સાધકને કેવલાદ્વૈતનો અનુભવ કરાવવા
માટે એક જ પરમતત્ત્વનું સ્મરણ અને સમસ્ત દ્વૈતનું વિરમણ કરાવે છે.
એવું અલૌકિક, તેમ જ આપ્રવાક્યના પ્રમાણ વિના બીજા પ્રમા-
ણથી પર છે કે દૃષ્ટાની દૃષ્ટિ તેવું આ જ્ઞાન અને તેના અધિષ્ઠાન જ્ઞાનનું
દર્શન એને થાય છે. સમસ્ત દ્વૈત પ્રપંચ ત્રિગુણાત્મક છે, એમાં ગય-રોપ
અને નામરૂપની અચક્રમણ રહે છે એટલે જ્યાં સુધી એ દ્વૈત દૃષ્ટિથી પર ન
થવાય, અને અધિજ્ઞાન સ્વરૂપમાં નિજા ન થાય ત્યાં સુધી પરમ શાંતિ કે તૃપ્તિ
થતાં નથી. ચિત્તશુદ્ધિ અને ચિત્તનિરોધનાં સાધન તરીકે, તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનના
ઉપદેશ માટે બધી ત્રિપુટીની આવશ્યકતા આચાર્ય સ્વીકારે છે, પણ પરમ-
તત્ત્વમાં નિજા થવા માટે તો એ ત્રિપુટી પણ ચિદારી અને આદિઅનંતવાળી
હોવાથી વ્યર્થ અને મિથ્યા છે, અને એ પરમ દૃષ્ટિ જ કલ્યાણદાયિની છે, તેથી
એ જ નિર્દિબ્ધાસનું એકમાત્ર સાધન છે, એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ આ સ્તોત્રમાં છે.

ગુરુ અને સાધકનાં પરસ્પર સંબંધો

લેખક :—હિમન્તકુમાર નીલકંઠ

卐

સાધક એક વખત પોતાના જીવનમાં ગુરુની આવશ્યકતા સ્વીકારી લે છે ત્યારે જ તેને તેની મદદતા સમજાયા વિના રહી શકતી નથી. પરંતુ ગુરુ એટલે આપણાં જીવન-વિકાસના પગથીઆં ઉત્તરોત્તર ચઢાવતી જનારી એક નીસરણી; આપણી સર્વ બાબતોમાં સર્વ વ્યવહારમાં તેમ જ સર્વ પ્રકારનાં વર્તનમાં આપણી સમજને ઉચ્ચતર ભૂમિકા સાથે જોડનારી સાંકળ; આપણા મનના વલણને, તેની સદૃશ સમજને સ્પષ્ટ ને દીવા જેવી સમજણ પાડનારું પ્રત્યક્ષ જાણે કે પુસ્તક. તેનાથી આમળ વધીને ટહીએ તો, આપણા જીવનનું પૂર્વ રહસ્ય છે, શા માટે આપણને જન્મ મળેલો છે, આ સંસારમાં આવી મળેલાં બધાંની સાથે આપણે કેમ મેંઠળાયેલા છીએ, જીવનનો હેતુ શો છે, તેની સાથે જગતનો શો સંબંધ છે, એ બધાંની ધીરધીરે જેની ચેતનાશક્તિ હિ આપણામાં સમજણ પ્રગટ થતી જાય છે તે; એટલું જ નહિ, પરંતુ આખા વિશ્વમાં ચેતનાશક્તિ જડ અને ચેતન વચ્ચેની મધ્યમાવસ્થા, અને ચેતન એ ત્રણેમાં ઉત્તરોત્તરપણે પડી રહેલી છે અને તેથી ઉત્તરોત્તર તે પધાને વિકાસ થતો જાય છે, બધાનું કોઈ પરમ ચેતનાશક્તિ સાથે કેવી રીતે સંઘળાવાનું બને છે અને તે બધું જ એક ને એક બે ની જેમ માતરીપૂર્વક જેનાથી તે સમજાય છે તે; પળી ગુરુ એટલે સમગ્ર જ્ઞાનનો, સમવાતનો હેતુ અને તે પ્રત્યેક દષ્ટિ-દષ્ટાનાથી પણ નાનામાં નાના સમય રમ્યાત-હૃત્પત્તિ, રિયતિ અને લપનું જે નૃત્ય ચાલી રહ્યું છે, તેવું જ

લીલાન્ત્ય આપણા જીવનમાં પણ પ્રત્યક્ષપણે લગવાઈ રહ્યું છે, એવું જેના હૃદયસાથ વડે આપણા અનુભવમાં આવે છે તે.

આમ જે સાધકની ગુરુની મહત્તા સમજાઈ છે, તે ડગલે ને પેગલે નવું નવું જીવનમાં શીખતો જતો હોય છે જ. અને એવા અનુભવો પ્રકરણે એને થાય છે, તેમ તેમ એ ગુરુની નિષ્ઠ વધારે ને વધારે આવતો જાય છે. સદ્ગુણવાનનામાં ઠહીએ તો ગુરુની સમીપતા કે દૂરપણું કશું છે જ નહિ; કારણ કે ગુરુ એ તો લાવણ્ય છે. શરૂઆતમાં સાધક આગળ વધે તો હોવાથી ગુરુની પ્રત્યક્ષ સમીપતાની જરૂર વધારે ને વધારે રહે છે, તે જો કે 'સાચું' છે પરંતુ જે કાંઈ ચોખ્ખું ગુરુ હશે તે તો સિવા સાધકની તેટલા વખતની જરૂર પૂરતો જ તેની પાસે ગહેરો; કારણ કે તેથી એક ક્ષણ પણ વધારે રહેવું એ, સાધકનામાં ગુરુ પ્રત્યેની જે ચોખ્ખી સમજણ કે આદરવૃત્તિ જન્મેલા કે જન્મતાં હશે તે માટે, લાભકારક ન થે હોમ. જે વસ્તુ મેળવવાની છે અથવા જેનામાં મન વધારે ને વધારે પરાવચાનું છે એ જો સતત પાસે જ રહ્યા કરે તો સાધકના મનમાં તેને માટે આકર્ષણ રહેતું નથી. ગુરુ તો સાધકના મનમાં બીજી રીતે જોવા કરે છે—ખતે તેટલો અદ્રશ્યપણે પોતાનો ભાવ ફર જેટલા પ્રમાણમાં જ રાખ્યા કરે છે ખરો. જેમ બાળક થોડું થોડું ચાલવા માટે છે ત્યારે તેમની આગળ બે હાથ લેવાની ને આંગળી બતાવીને માખાપ બાળકને સ્વતંત્રપણે ચલાવે છે તેમ ધણી વાર ગુરુ પણ કરે છે. સાધકની સમીપ પોતે રહેતો હોય તે દરમ્યાન એવો કોઈ ને કોઈ પ્રસંગ ગુરુ જમાવ્યા વગર ગહેતો નથી કે જેથી સાધકનું મન ગુરુમાં આકર્ષાતું રહ્યા કરે. તે વખત પૂરતું સાધક લસે તેનું મહત્ત્વ કે રહસ્ય ન સમજે એમ બનવા સંજવ રહે છે, પણ જો દિવસે સાધક જેમ વિકાસને પામતો જાય છે તેમ તેમ પેલા જીવનના પ્રસંગે મહત્તા અને રહસ્ય પ્રાતઃકાળની ઉપાત્તિ પેઠે તેના દિલમાં પ્રગટ્યા વિના રહેતાં નથી; ને તેથી લવિષ્યમાં ગુરુની સમીપતાના વખતમાં એવી તરોની મહત્તા અને રહસ્ય—તે તે વેળાએ જ તે પ્રત્યક્ષપણે સમજતો અને અનુભવતો યઈ જવાનો છે. જે સાધક ગુરુના એવા એવા પ્રત્યેક પ્રકારના વર્તનથી કરવાના અનુભવોમાંથી તાર્કાલિક બધું મહી લેતો હોય છે, તેવા સાધકની સ્થિતિ ગુરુ હંમેશાને માટે તેની પાસે રહે

એવી પછીથી હોતી નથી. કારણ કે એવા સાધકને તો દૂરનો ભાવ ધણે સક્ષમપણે જીવનમાં અનુભવમાં આવ્યા કરતો જ હોય છે. આવા સાધક ગુરુનો ભાવ પ્રત્યક્ષપણે પોતાના જીવનના સર્વ પ્રસંગોમાં, - વ્યવહારમાં, વર્તનમાં ને ભાવનાના ક્ષેત્રમાં પણ અનુભવ્યા વિના રહેવાનો નથી-જેમ જીવમાંથી શિવ થવાને મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અહંકાર, ઇન્દ્રિયો અને શરીર-એ બધાના સ્થૂણ સ્વરૂપની જરૂર છે તેમ ગૂઢની સ્થૂણ સમીપતા એવી રીતે સાધકના વિકાસમાં જરૂરની છે.

જે સાધક પોતાનાં જીવં મંત્રો, સમજણો, મળત્રીઓ, કલ્પનાઓ અને બુદ્ધિની ધરક રાખ્યા જ કરતો હશે તેને, આધાત આપીને અથવા તેની બાજુ બહાર એવી ઠાણ સક્ષમ રીતે, તે બધાંમાંથી છોડાવવાનો કોઈ ને કે કોઈ રીતનો પ્રયત્ન ગુરુ કર્યા જ કરે છે. સાધકને તેવે વખતે અંતરમાં અંતરથી, કોઈ ને કોઈ ભાવનો વિરોધ ભગવા જ કરતો હોય છે. તે સમ-જતો હોતો નથી કે આત્મ કેમ થયાં કરે છે; પરંતુ એ બળોની અથડામણને લીધે સાધકનામાં એવું થવાનું જ, અને એવી સ્થિતિની યોગ્ય પણ આવતાં જો તે યોગ્ય જિજ્ઞાસાવાળો સાધક હોય તો પોતાને જે પંથ આમળ થપ-વાનું છે તે પંથ માટે શી શી અનુકૂળતા તથા અરુણતા સાધકે પોતે કરી આપવાં ધટે તે બધું તે સમજી જશે. તેવા સાધકને જાણે પોતાની મેલે જ સ્વતંત્ર રીતે પોતાની બધી પકડમાંથી તથા કક્ષામાંથી હળવે હળવે નીકળ્યા કરતો હોય તેમ છતાં તેની પાછળ માનું ચક્ષુ જાન અંતરમાં રહ્યા રહેલું હોય છે. તેવી રીતે ગુરુનો જાણ સાધકના પ્રત્યેક તબક્કાની સ્થિતિમાં એની પાછળ રહ્યા કરે છે. અને બાજક માતૃપિતાના આધારે તેના જીવનની પ્રત્યેક સ્થિતિમાં માતૃપિતાની મેળવેલી સર્વ-સમય શક્તિને આધારે જીવનમાં વેગ મેળવવાને લક્ષિતમાન થાય છે. (ધણી સંતાનો જો કે તેવો લાભ નથી લઈ શકતા, પણ તે જુદી વાત છે.) તેમ સાધકને પણ ગુરુથી બન્યાં કરે છે, પરંતુ આ સક્ષમ હકીકતનું જાન કે, જાન ચરની સ્થિતિમાં સાધકને હોવું નથી. એવું જ્ઞાન જ્યારે થવા માટે ત્યારે જ એ આધ્યાત્મિક જીવનમાં સાચી રીતે પ્રવેશ પામવાની માત્ર ચર્યાવત જ કરતો હોય છે.

આ જ કારણસર સાધકમાં ગુરુ પ્રત્યે ચર્યાવતમાં બધી રીતનાં, સંપૂર્ણ,

શ્રદ્ધા વિધાન જીવંત હોતાં નથી, સાધક સુદ્ધિથી ગુરુનું બધું સ્વીકાર તે
 યોગ્ય નથી ને પૂરું પણ નથી. ગુરુના બાવને સાધકનાં પ્રત્યેક અંગો પ્રેમથી
 ઉમળકાથી, શરણુભાવે સ્વીકારને યોગ્ય બને કે હોય તે સ્થિતિ તેના વિદ્ય-
 સને માટે યોગ્ય ગણાય. “સમગ્ર જીવન ભગવાનને માટે જ છે” એવી જોને
 દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હોય એવો હૃદયની જિજ્ઞાસાવાળો સાધક આગળ વધ્યા
 વિના રહી શકવાનો જ નથી. તેવો સાધક જ શરણુભાવવાળો મણાય. જોને
 પોતાના જીવનના હેતુની હજી બરાબર એક ભેડી નથી કે તેનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ
 હજી તેના અંતરમાં જાતરી મથું નથી, તેવો સાધક ગુરુને ધ્યાય રીતે
 સમજી શકવાનો નથી. ઉદ્યુત કેટલીક વાર તો પોતાની સમજણ પ્રમાણે ગુરુ
 વિષે મન બાંધીને તેને અન્યાય પણ કરશે. આવે સાધક ગુરુના આમીષ્યો
 કશું જાણું મેળવી શકવાનો નથી. તેવે વખતે સમજી સાધકે ગુરુનું જે કંઈ
 ન સમજાય એવું હોય તે બધા વિષે પોતાની રીત પ્રમાણે મનમાં ગાંઠ વાળી
 લેવી નહીં, પરંતુ બને તેટલું તે પરત્વે ખુલ્લા રહેવું જોઈએ. એથી એને
 વધારે જાણ થવાનો સંભવ રહે છે. કામ્ય કર્મ-પ્રારબ્ધના સંજોગે કરીને ઠાઈ
 એવા નીચલા ધરના સાધક સાથે પેલા ગુરુનો સંબંધ થયો હશે તો અનેક
 મયામણો તેના જીવનમાં ઊભી કરાવીને તેને ઊંચો લાવ્યા વિના ગુરુ
 રહેવાનો નથી. આ કાર્મની પરિપૂર્ણતા માટે કાળનો પ્રશ્ન ગુરુનો રહેતો નથી.
 એટલે તેને અપાર ધીરજ રહે છે; અને પોતાને વિષે બીજા ગમે તેવું ધારે
 કે માને તેથી પશું તે પાઠો હકતો નથી એવાને તો કરામાં ક્યાં મે પણ
 પાછળ હાકવાપણું રહેવું નથી પ્રત્યેક વિરોધી પગિસ્થિતિમાં સાધકને ખૂટારીને
 તે માત્ર જોયાં જ કરે છે એમ નથી. એનાથી એનામાં મયામણ જાગે એમ
 પણ તે જોતો હોય છે. તેવા સાધકને તેમનું જાન સ્પષ્ટપણે જાગે
 એવું કરાવવામાં તે કશું મે બાધી રાખતો હોતો નથી. અલગત સાધકને
 હાથે જ બધું તે થવા દે છે. અની પાછળના સંજોગમાં પોતે ઊભો છે
 એવો ખ્યાલ પણ તે સાધકને જગવા દેતો નથી જો કે આતું સદાંબને માટે
 સાધકના જીવનમાં રહેશે નહિ, સાધકની ‘ઉન્નતિ થતી જતી ભૂમિકાઓમાં
 તે ગુરુનો પડખો પડકારો વિના રહી શકવાનો નથી. સાધક ન્યારે જનારે
 એવી રીતે ગુરુને પકડી કાઢે છે ત્યારે ત્યારે એને પોતાના જીવનની કૃતાઈ

યતી સામે છે.

શુરુ ત્યારે સમીપ હોય છે ત્યારે જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં અનેક માણસો સાથેનું તેનું વર્તન કેવું રહ્યાં કરે છે, તે જોવાનું સાધકને મળ્યા કરે છે. પણ ત્યારે સાધકને શુરુમાંથી ગેળવવાની કે સમજવાની જીવનની દૃષ્ટિ સાંપડેલી ન હોવાથી તે તે બધામાં તેને દંભ, આદંભાવ ડાંગ અને એવું એવું કંઈ કંઈ લાગ્યાં કરશે. મારી ઠોકરીને કહો કે ખીછ રીતે કહો, પણ શુરુ એ રીતે પોતાનો પ્રભાવ, ઓગસ, મહત્તા, શક્તિ સાધકના દિવમાં બેર-જીવમથી દસાવવા માગે છે એવું પણ સાધક કદમ્યા વિના રહેશે નહિ. શુરુના સાપેક્ષણે અને ચોગ્ય રીતે સગળપણે વ્યક્ત થતા જતા વહેવા-ને માત્ર જોતા આડંબર તરીકે પણ માની બેસવાનો સાધકને માટે શુરુઆતમાં પૂરો સંભવ છે. આ બધાં પરિણામો અપેક્ષા રીતે શુરુ બેઈ થકે છે. છતાં સાધકને બાકે તેનું ચર્ચા કરે તો પણ-તેનો જીજ્ઞાસો પોતે કદી પણ આપતો નથી. પોતાને કાંઈ જાણું સમજે તો તે સમજવા દે છે; દારણ કે તે જાણતો હોય છે કે એમાં પોતાતે તો કશું જાણપણું હોતું નથી. તે ઉપરાંત તેને ધીરજ હોય છે કે સાધક જે જીવનમાં સાધનાને જ મહત્ત્વ આપ્યા કરતો હશે તો, આજે નહિ તો કાલે. શુરુનું તેનું બધું તેના ચોગ્યપણામાં તેને સમજાવવાનું જ. તેની અનેક બાજુઓ *all-sidedness* બાંધે શુરુઆતમાં સાધક ન સમજે તો પણ તેનામાં શુરુ પ્રત્યે પ્રેમ ભાવ અને ભક્તિ રહેલાં હોવાથી શુરુની મહત્તા તેવાને સમજવા વિના રહેશે નહિ. સમીપતાથી શુરુ પ્રત્યેનું આકર્ષણ એટલું યથ જવાનો સંભવ રહે છે. પોતાની નજર સામે જ દેખાયા કરેલો હોવાથી હલ્લ તેનો વિચાર કરવું જટિલી પડે છે; અને તેનામાં એટલું પરોવાઈ રહેવું નથી, કે જેટલું તે દૂર હોય છે ત્યારે.

પણ આજે સૃષ્ટિમાં કામ અને અર્થનું જ સામાન્ય પ્રવર્તવું હોવાથી, સાધકે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આપણા માની લીધેલા શુરુથી આપણી માનસિક ભૂમિકા જાંચી થતી જાય છે કે કેમ? આવી ઊર્ધ્વગતિ તેના અનુભવમાં નક્કરપણે આવવી પડે. બાંધે શુરુનું આપ દાટવાને માટે કમોટી તરીકે તેને ન ગણે; અને તે સ્વાભાવિક પણ છે. પરંતુ શુરુનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ જીવનમાં બે અનુભવાવું ન હોય તો એવા શુરુની પદમાં રહ્યાં

કરતું એ સાધકને મારે વિધાનક યજ્ઞ નીવડે. વળી સાધનાના કાર્ય મુલ્ય
 આદર્શમાં વા અનુભવમાં તેની ઇતિહાસવ્યતી મનાવી દે એવો ગુરુ પણ
 હાથનો નથી. તે ઉપરાંત, સાધનાના માર્ગમાં જે જે કંઈ બન્યા કેવળ દોષ
 તે તે બધું મોઝ્ય ભુદિથી સમજી શકાય એવી રીતની તેની સમજણ સાધકને
 મળ્યા કરતી રહે તે પણ તેટલું જ જરૂરનું છે. બધે છે આત્મતિક મર્યાદા
 સુધીની સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણ તે સાધકને ન બતાવે તે સમજી શકાય
 તેવું છે. પરંતુ પ્રત્યેક સાધકના જીવનમાં ઊંડતા અનેક પ્રશ્નનું સમાધાન
 યોગ્ય રીતે ગુરુ કરાવી શકતો હોવો જોઈએ. વળી સાધકને પોતાના મનની
 પહોંતો ખ્યાલ પૂરો આવી શકે એટલું તો ગુરુની મળ્યા કરતું જોઈએ.
 આધ્યાત્મિક જીવનની બધી દૃષ્ટિકોણ અને રહસ્યો પોતાના ગુરુ મારફતે
 પોતાની ભુદિમાં ઉતારી શકે વા ભુદિમાં ઉતારી શકતો હોય એટલું જ સ
 નથી. એમ તો આધ્યાત્મિક પરમ સંત પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચીને પણ
 ચેરો ધણો ખ્યાલ ટોચને પણ આવી શકે. જે કે જે સાધક પ્રત્યક્ષ
 સાધનામાં થોડો ધણો પણ ખૂંચો દોષ તેને ઉપદ્રા વાચનમાંથી ધણું વધ
 કિંમતી બળવાનું મળે છે. એને તો અનુભવની વાત લાગ્યા કરશે; આ
 જ વધેલા સાધકને તેના વાચનમાંથી પોતાના ગુરુ વિશે તથા પોતાન
 ધના વિશે વધારે જોડ બેસતી જશે. જેનામાં આવી જોડ બેસતી જાય કે
 તેનું મન સાધનામાં રસ લેતું થયું છે એમ જરૂર ગણી શકાય. એકાં
 ભુદિથી આધ્યાત્મિક જીવનનું રહસ્ય સમજાય તે ઉપરાંત ગુરુ તેનું મન કેવ
 રીતે શાન્ત બની શકે, વિચારોની પરંપરાથી સંદિગ્ધ થતાં અટકી શકે તેવ
 અનેક વ્યવહાર ઉપાયો બતાવશે અને તેને તેમ કરવા પ્રેર્યા કરશે, અને એ
 વખત ગુરુની એતનાચકિત સાધકના જીવનની સાથે વળાવી શકે યદ્ય સુધી
 પછી તો સાધકને પોતાની મેલે જ તેમાંથી ઉકેલ થતો લાગ્યા કરશે. સાધ
 ટોચ પણ રિયલિટીમાં પડ્યા રહેવાનું સ્વીકારી લેશે નહિ. પડ્યાં રહેવાનું થય
 કરે (સ્પષ્ટ, સૂક્ષ્મ અને કારણપૂર્ણ) તો સાધકે સમજણ કે પોતે ક્યાં
 રહેડમાં પડી ગયો છે. એકના એક વિચારોની ગડમયલમાં તે કદી પડ
 રવા કરશે નહિ. નાની નાની વાગતોને કે જીવનની સાધના-ઈતરના મહત્ત્વના
 પ્રશ્નોને તે યોગ્ય મહત્ત્વ આપશે ખરો; પરંતુ તે બધું હાથ સાધનાના વિશિષ્ટ

હું અર્થે થયાં હવું હશે એવી દબે જ તે ક્યાં કરવાનો. આવા બધા ખ્યાલો
 મને અનુભવે! ગુરુના જીવનચરિત્રમાં જ તેને મળ્યા કરવાનો. સાધક ગુરુ-
 આત્મમાં ઠાંધારણુભાવવાયો હોતો નથી. પરંતુ ગુરુની ચેતનાશક્તિથી કહો
 કે સાધકના પુરુષાર્થના બળ વડે કહો (જાને પણ દોષ શકવા પૂરો સંભવ
 છે) તેને એવો શરણુભાવ પ્રગટયા વિના રહેવાનો નથી. એવો શરણુભાવ
 જોને જાગે છે, તે સાધનાને પથે પડી જ સૂક્યો છે એમ સમજવું. જે ઠાંધ
 સાધક જાગૃતિ રાખીને પોતાના જીવન-વિચારણું માપ સહજ મેલે જોયા
 કરતો હશે તેનું ઠાંધ વાતનું અકસ્માત્તુ મહેવાનો શંકવ રહેતો નથી. સાધક
 સંપૂર્ણપણે સાધનામાં જ મુખ્યત્વે મોટા આધ્યા કરતો હશે, તેમ છતાં તેનું
 પરિણામ સરળપણે સદશ્યપણે બન્યા હવું ને ઉપર તરી આવવું તેના
 ખ્યાલમાં આવવું જ જોઈએ; તો ગમે તેવા ગુરુની પદ્મમાં લગાઇ પડવાનું
 તેને માટે સક્ષમ નહિ થાય. જે દોષ ગુરુ એમ કહે કે ' તું મારામાં જ જલ્દા
 રાખ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ, શરણુભાવ અને સમર્પણુભાવ રાખ્યાં કર, બધું
 એની મેળે થઈ જશે, અને ઠાંધ ધન્ય થશે આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ જશે ' તો
 જાણવું કે એવું કહેવું યથાર્થ નથી. ગુરુના જીવંત સંસર્ગથી આત્મસાક્ષા-
 ત્કારની પ્રથમની શ્રેણીઓની સમજૂતી, ચોક્કસ જ્ઞાન અને દર્શન જે ન થાય
 તો એવું માની લેતા પહેલાં સાધક સો વાર મળજે માળીને પાણી પીએ તેમાં
 તેવા ગુરુ પ્રત્યે અન્ય ભાવ છે એવું ગુરુએ માનવાનું કશું કારણ નથી. સર્વનો
 ઉદય થયા પહેલાં જેમ અનેક સુવિદિત ચિન્હો છે જ, તેવું આગાં પણ છે
 જ. એટલે કે તેવી છેક સુધીની સ્થિતિ, આવતાં પહેલાં સાધકની પ્રકૃતિ કે
 સ્વભાવનું કશું ચે રખાંતર થવું જણે જે તે ન અનુભવી શકે તો તેણે કાળજી
 રાખીને ત્યાં અચકાવું જોઈએ; અને ગુરુની સાથે બેસીને પોતાની રીતે એની
 સાથે સમજણમાં જિતરવું જોઈએ. મતલબ કે સાધકે ઠાંધ પણ પ્રકાશને
 સંકેત કે અંતર ગુરુની અને પોતાની વચ્ચે ન રાખવો જોઈએ. જે ગુરુ
 પોતાના સાધકોની પાસેથી ખૂબ આદરભાવ અને પૂજ્યભાવની અપેક્ષા રાખે
 તો તેવી વૃત્તિ ગુરુને માટે મોઝ્ય નથી. માન, પ્રેમ, આદરભાવ, પૂજ્યભાવ-
 એ બધાં લક્ષણો તો સાધકની સાધનામાંથી પરિણામરૂપે વ્યક્ત થયેલાં હોવાં
 જોઈએ. ગુરુ પ્રત્યે માન, પૂજ્યભાવ તથા તેની ચેતનાશક્તિની મહત્તા શર-

આત્મા સાધકને હોતાં નથી. એ તો જેમ સાધનામાં તે પરેવાતો જશે, તે તેમ આપોઆપ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. એટલે ગુરુની સમીપતા વાળી અને કળદાથી તેટલા જ પ્રમાણમાં મહત્તી શકાય કે જેટલા પ્રમાણ સાધકનું સમગ્ર જીવન તેની ચેતનાશક્તિ સાથે સંકળાતું જાય અને તે દૈવી હાથ લેવાતો છે. સાધકે જ આ આખતમાં લક્ષ રાખીને તેનામાં મધ્ય કરવાનું છે તે તેણે વારંવાર ખ્યાલમાં રાખવું પડશે.

ધર્મીને આમ તો આપણે મળ્યા જ નહીં છીએ પણ તે તે લૌકિક વિચારો આપણને આવતા નથી. એટલે તેમની સાથેના બદલાયેલા સંપર્કો કશોય થયો નથી એમ કહેવાય. સંપર્ક થાય ને સંબંધ પણ થાય ત્યારે એન વિચારો આપણામાં જાગતા રહે છે; અને સંબંધ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યાં આપણો એનામાં અને એનો આપણામાં કંઈ રસ રહ્યો હોય છે. જેમ જો રસ પ્રકટ થયો જાય છે તે જામતો જાય છે તેમ તેમ એક પ્રકારની આસક્તિ જામે છે ને તેમથી રામનું ક્ષેત્ર તે લે છે. એટલે એનું વારંવાર ચિંતન પણ રહે છે. પરંતુ એ હાથણીમાં રપૂડપણું રહેતું હોવાથી તથા બીતરમાં રહેલો અંદરનો-અંતરનો-હેતુ પણ તેવો જ હોવાથી આપણું રપૂડપણું એમાં વધે છે, એટલે કે તેવી હાથણી ગાઢ બને છે, ને એ વાતાવરણમાં જ બીતરતા નહીં છીએ. આપણને સામસામ્ય આમ એક જ પ્રકારનું લેણેલું રહ્યું કરે છે; એવાથી જૂની જાતના પ્રવાહો-Currents ત્યાં કદી જાગતા નથી. એથી એવાથી પર યવાની કે રહેવાની સમજણ; ચેતના, જ્ઞાન, Consciousness આપણામાં જાગવાનો કે જામવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. એટલે જેને અંતર્મુખ થવું છે, જાગવાનને ધરણે રહેવું છે અથવા ઉર્ધ્વાગામી જીવનને પોતાનામાં ઉદ્ભવવાવું છે, તેણે એવા સાથે સંપર્ક રાખવો જરૂરી છે કે જેના સંપર્ક અને સંબંધના પરિણામે પોતાનામાં ઉર્ધ્વાગામી પ્રવાહો અથવા અને જન્મે. એવી અધિકૃત, વિશુદ્ધિ, નિરાસક્ત અને જમવાનની લારનામાં સહાયરતા હોવાથી આધારણ માનવીમાં જે પ્રવાહો પડેલા છે તેના ઉચ્ચ ક્રોડીના પ્રવાહો તે માનવીમાં અચર્યા (જે કે સાધકને શુદ્ધિ આપતો તે તેનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું, પણ આગળ જતી જૂનિકાઓમાં તે અચર્યા પડે છે), અને પરિણામે એક જાતનું મંથન થવાનું જ. આમ સર્વ

સામા રાગાત્મક અને અરાગાત્મક, negative and positive currents
 બળત્યા કરતા હોવાથી, તેની ચેતનાશક્તિમાં જરૂર ફેરફાર પડવા માંડશે.
 એટલા માટે જ આપણામાં ગુરુની પ્રમા પડેલી હશે. આપણા બીજા સંબંધો
 પાર્થિવ હોવાથી આપણો પરસ્પર કોઈ ને કોઈ જાતનો રાગાત્મક હેતુ જ
 હોવાથી—એવા સંબંધો આપણને પાર્થિવપણાથી ઉપર ઘણે જઈ સક્તા નથી.
 ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના સંબંધો હેતુ જ શિષ્યની ચેતના જગાવવા માટેનો
 છે, તેથી તે સંબંધ જ બિપર્યાયી થઈ શકે છે.

પરંતુ, જેમ સંપર્ક કે સંબંધ એકલાથી આપણને સામી વ્યક્તિનું
 ચિંતન થતું નથી પણ એમાં બધારે આસક્તિ કે રાગ પ્રગટે છે ત્યારે તે
 વ્યક્તિનું ચિંતન કરે છે—ને જેમ ગર વધારે તેમ ચિંતન પણ વધારે રહે
 છે—તેવી જ રીતે એવા સંતાત્મા—ગુરુ—પ્રત્યે પણ બે ખૂબ પ્રેમ જાગ્યા કરે
 તો એનું ચિંતન પણ જરૂર સર્વશય સ્થા કરે છે. ગુરુ પ્રત્યેના પ્રેમનો હેતુ
 આપણી ચેતના consciousness જગાડવાનો, જગાડીને તેને ક્રિયાત્મક
 બનાવવાનો અને તે ક્રિયાત્મક બનાવીને છેવટે આપણું સર્વોચ્ચ દિવ્ય
 રૂપાંતર કરવાનો છે. તેથી ગુરુપ્રત્યેના પ્રેમ હિલકટ હોવો બેઠેલો એટલું જ
 નહિ પણ એના પ્રત્યેની લાવનામાં આપણી જીવતી, જાગતી conscious-
 ness ચેતના પણ મહેલું બેઠેલો. એ સંબંધના હેતુમાં પણ, પૂરેપૂરી રીતે
 અને સતત, 'જ્ઞાન અને જ્ઞાન હોવાં બેઠેલો. હેતુના આરા જ્ઞાન અને જ્ઞાન
 ઉપરાંત ગુરુ પ્રત્યેના આપણો જ્ઞાન Responsive and receptive હોવો
 બેઠેલો. ખરી આતુરતાવાળાં વચણ, વૃત્તિ અને દષ્ટિ આપણામાં કેંદ્રિત અને
 હૃદયસ્પર્શક હોવાં બેઠેલો. સાધક પવિત્ર આત્માઓના સંપર્ક સંબંધ અને પ્રેમમાં
 જેટલો રહે એટલું સારું છે જ. પણ તે વચણ જેટલું કેંદ્રિત થયેલી દષ્ટિ-
 વાણું હોય તેટલું વધારે લાભદાયી છે. નહિ તો તે એટલા બધાની સાથેના
 સંપર્ક અને સંબંધમાં પણ એની વૃત્તિ અને શક્તિ વેરનિખેર થઈ જાય,
 વહેંચાયેલી રહે dissipate થઈ જાય 'ખટુલાખા' થઈ વિખરી જાય અને
 એથી કરીને એનામાં જોડાણ થવાનો સંભવ રહે. આજ કારણસર, સાધ-
 કની દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વચણ ગુરુમાં કેંદ્રિત કરવા તથા રાખવા માટે જ કોઈ
 પરમ દષ્ટિએ “ગુરુર્જ્ઞા, ગુરુર્વિશ્ણુ.” વાળા શ્લોકની રચના કરી હશે. આ

કેંદ્રીકરણ ઉપગંત વિશેષ મહત્ત્વ એનું કશું નથી. આસક્તિની લાગણ્ય વધારે પડતાં જોડી રહેવાની અને જટિલતાની ભાવના છે. પણ ગુરુના પ્રેરણાથી આસ્તિકતા અને તેનાથી જે પરનું સુદૃઢપણું હોવાથી, તે આપણામાં વધારે ને વધારે એતનાના પ્રદેશમાં લઈ જવાની ભાવના જન્માવે છે તથા તેના સ્વીકાર કરવાની દૃષ્ટિ વૃદ્ધિ અને વલણ પણ આપણામાં ગુરુ પ્રેમ પ્રેમ રહેલો હોવાથી રજાં કરે છે. એવો પ્રેમ આપણા હૃદયને જોડનારો પુલ છે: તેના ઉપરથી આપણે સદેશાઈથી અંતર હોવા છતાં, અંતરમાં આવડે ક્યાં કરી સમીએ છીએ. એ પ્રેમની ભાવનામાં નહું શુદ્ધપણું રજાં કરે, અન્યથા વિચારો પ્રકટતા ન રહે અને એકલાનું સરળપણું રજાં કરે તે આપણને એક જીગ્મસું સમજવા વિના રહેતું નથી. આવી ભાવના આપણા હૃદયનો પ્રેમ સાથે છે.

ગુરુનો ભાવ શું ન કરે? એ પ્રેરક ભાવ તરીકે કામ ક્યાં કરે, આપણને અંતરમાં કાંઈ કાંઈ જોતરાવ્યાં કરે, આપણને એક જ સ્થિતિમાં પડવા રહેવા ન દે, આપણને ધકેલેલાં જ કરે, નવું નવું કંઈ ને કંઈ આપણને સૂઝાડ્યાં જ કરે, આપણી ભાવનાને અંતરસ્થ રખાયા કરે અને વિસ્ફોટ સાથે સાથે જ બનાવ્યા કરે. ગુરુનું શરીર એ આપણું સાધન નથી. તરૂં સાધન તો ગુરુની એતનાશક્તિ છે. એન્જિનમાં રહેલી વરાળ જેવી રીતે આગમાલીના ડબ્બાઓ, માલ, અને યુવારોને નિયત સ્થળે લઈ જાય છે તેવી રીતે ગુરુની એતનાશક્તિ આપણામાં કામ કરે છે.

સાધકનું લક્ષ્ય જો ગુરુની એતનાશક્તિમાં કંદિત થઈ ગયું હોય તો એ એતનાશક્તિની દર્શન અને પ્રેરણા એને મળ્યા જ કરશે. એવા સાધકને ગુરુના પ્રત્યક્ષ શરીરની કપરિ જે નજર રહેશે નહિ. અને જ્યાં જ્યાંથી એને જે કંઈ પ્રેરણા અને સમજ મળશે એ દિવ્ય એતનાશક્તિ છે એવો એને અનુભવ થશે, થઈ કરશે. પરંતુ જે સમજણ કે પ્રેરણાઓ સાધકને મળે તે સાધનના પ્રાણને રચનાત્મક મદદ અને વેગ આપનારી હોય, તેની અસરને આડેડે લઈ જનારી ન હોય તે વિશે સાધકે જિવેક ક્યાં કરવો પડશે અને, કારણ કે આપણો જે એતનાશક્તિ સાથે સંબંધ ધર્યો છે, તે એતનાશક્તિ અકલપણે, સરળતાથી આપણી સાથે કાય લઈ રહેલી હોતી નથી. આપણે

તે કદીક બીજું પણ બતાવે, અને તે વેળાએ આપણી કસોટી થવાનો પૂરો સંભવ રહે. ત્યારે આપણે જે સચેત અને જાગૃત રહી શક્યા હોઈએ અને પ્રાગ્ય વિવેક કરી શકીએ તો માર્ગમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીશું નહિ. આ કારણસર, જેની અદ્વા એવા ગુરુની ચેતના શક્તિમાં દૃઢ થયેલી છે એણે કદી પણ વિવેકશક્તિ નહિ વાપરવી કે ભુદ્ધિને ઉપયોગ નહિ જ કરવો એમ માની લેવું તે ઠીક નથી. આપણા પોતાનામાં પૂરેપૂરી અગ્નિ, પ્રલનાત્મક શક્તિ, દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનો ધર્મ શો છે તે સમજી લેવાની શક્તિ તથા જે તે વખતે, જીભી થતો શું ચેતનો હોય અને તે પણ આગળ પાછળનો વિચાર ક્યાં વિના આપોઆપ સરળપણે ગવાં કરે તેવી સૂઝ-એવું બધું આપણા પોતાનામાં ઉગાડવા માટે ગુરુની ચેતનાશક્તિ છે. એ સ્થિતિ આપણને પરાધીન રાખવા મંડિતી નથી, પણ સ્વતંત્રપણે આપણને ઉપરનું બધું સ્વઝ્યાં કરે એવા બતાવવા એટલે કે પોતાના જેવા જ ચેતનાશક્તિવાળા બનાવવા માંગે છે.

હજી જીવને ચેત્ય રવરૂપમાં ન્યાં લગી આપણે પૂરેપૂરું સમજી શક્યા નથી, આપણી ગૂંચો પૂરી જોઈતી અર્થ નથી, ચેત્ય વખતે ચેત્ય રીતે ચેત્ય કુશળ ધર્મ કરવાની આવડત આપણને સાંપડી નથી, (એ સદાજ સ્વભાવ બની ગયો નથી) હજી ન્યાં સુધી ગાળાંજ થયા કરતો હોય, જીવનનું માર્ગ-દર્શન સંપૂર્ણપણે સમાધાન પૂર્ણવાળું ન બની શક્યું હોય, આપણા ગુરુના શબ્દો હજી તો ન્યાંસુધી માત્ર ટાલમાં જ શું ન્યાં કરતા હોય, થોડે ઘણે અંશે તે જીલાયા પણ હોય તો પણ કયી રીતે સાચા છે એ આપણને પૂરેપૂરું, સ્પષ્ટ દીવા જેવું ન્યાંસુધી દેખાવા ન કરવું હોય. ત્યાંસુધી આપણે સતત સત્રપત્ન ક્યાં જ કરવો પડશે. જે કે ગુરુ તો પોતાના જેવી જ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, પોતાના જેવી જ રિયતિમાં એ સદાય રહે એટલું, જ નહિ પણ તેનાથી પણ આગળ સર્જી જવાની મહદ્વિગ્ધા, આકાંક્ષા, તત્પરતા શિષ્યની બાબતમાં સેવ્યા કરતો હોય છે, પણ ન્યાંસુધી સાધકની દક્ષા ઉપર જણાવી તેવી હોય ત્યાંસુધી સાધક કેવળ ગુરુકૃપા પર જ બધો આધાર રાખ્યા કરે તો તેથી પોતાના સત્રપત્નમાં દીવો પડી જાય એવો પૂરો સંભવ છે. આપણે સત્રપત્ન, ગુરુકૃપા, જેવું કંઈક હશે તો તે જાણી લાવશે જ,

એમ સમજવામાં અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં જ સાધકનું હૃદયથી રહેલું છે
આપણી પરિસ્થિતિમાં ગતિ ઉમેગાય અને તેમાં સ્થાનપૂર્વકની પરિસ્થિતિ
આવે તો જ આપણામાં ફરક પડવાનો છે. આ બધું તો પ્રત્યક્ષ છે, ને શુદ્ધ
કૃપાંતો મુગજળ પણ હોય કે હોવા રૂબે સંભવ હોય-એટલે આપણે તો ને
ધ્રુવ દેખતા હોઈએ કે હોય એને જ મનજૂતપણે પકડી રાખવાનું છે.

જેમનામાં ભાવના હોય, વેગ હોય, જીવનની સાચી દૃષ્ટિ અનુભવવાની
ભારે ખેવના હોય તેવાઓને તે કાળસર શુરુએ જીવનની સાચી દૃષ્ટિ તથા
સાચો માર્ગ ખતાવ્યો હોય, તે પ્રતિનું વલણ અપાવ્યું હોય, તેમની સમ-
જાતમાં, દૃષ્ટિકોણમાં પછટો કરાવી કરાવીને નવજીવન અપાવ્યું હોય તેથી
તેવાઓ શુરુકૃપાને અમૂલ્ય પ્રાપ્તિ ગણે ને એને નજર હકીકત કુધીની
મર્યાદામાં પણ ઘર્ષ જવાનું સ્વીકારે તો તે દૈક યોગ્ય પણ મજાવ પણ નો
સાધક એને જ મહત્વનું સ્થાન આપી બેસશે તો એના પ્રયત્નમાં જરૂર
દીધાથ આવી જવાની, પરંતુ પોતાના સત્પ્રયત્નમાં-પુરુષાર્થમાં-તે અદમ્ય
રીતે, ખત, ખેવના રાખ્યા કરીને મથન કર્યા કરતો જશે ને એ સૌ પ્રશ્નની
કૃપાથી બન્યાં કરે છે એમ પારણા રાખ્યા કરશે તો એનામાં નિરભિમાનપણું,
યો વધ્યા કરશે અને પ્રયત્નમાં દીધ નહિ આવે. શુરુકૃપાને સાધક પોતાના

એકમાત્ર આધાર કરી મૂકે તો તે ખોટું છે. જીવનની બાકીની ફરજ
તરીકે શુરુની કૃપા, એનો મહિમા, એને જે કાંઈ પોતાનો મુખ્ય વ્યવસાય
કરી મૂકે તો તે સાધકને માટે ખોટું છે. એનો અર્થ એમ નથી કે શુરુ પ્રત્યે
કૃતજ્ઞતાની ભાવના ન ગમ્મવી. એ તો આપોઆપ સાધનામાંથી દ્વિતિય ચતુર્થ
એક લક્ષણ છે. એના હૃદયનો તમારે ઊર્મિપ્રવાહ બને છે. જેટલા પ્રમાણમાં
સાધકને પોતાના જીવનમાં શુરુની અસરના અનુભવ થતા જશે, એની ખૂબી
જેમ જેમ એને સમજાતી જશે, એનું મહત્વ જેમ જેમ આપોઆપ સાધકના
લક્ષમાં ઊતરતું જશે તેમ તેમ તેનામાં કૃતજ્ઞતાની ભાવના તો વધ્યા જ
કરવાની છે. એવી ભાવના બેબે બેબે-કૃતિમ રીતે-વધારવાનો કરી અર્થ
નથી. આમ શુરુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની કે લાગણીની ભાવના એ તો હૃદયમાં
સમજવાની અથવા વધારે સાચી રીતે તો હૃદયથી અનુભવવાની સજ્જતા
છે-હકીકત છે.

કે કાંઈ પણ માણસના વિચારને એમની ચોપડીઓ કે એમના કાગળોના અભ્યાસથી કે તેનાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી પણ પૂરેપૂરાં આપણે જાણી શકીશું નહિ. એ માટે એમનો સહવાસ જરૂરનો બને છે, પણ તે પણ પૂરતો નથી. અભ્યાસ અને સહવાસ ઉપરાંત તેમનું હૃદય સમજવાનું તથા એમની સમગ્ર અને સર્વતોમુખી વિચારસરણીના મુખ્ય પાયા શા છે તે જાણવા, સમજવા ને અનુભવવાનો આપણે નકાલાવે વિચારણાથી હૃદયનો પ્રયત્ન કરી તો જ તેમનાં મૂળ આપણને હાથ લાગે અને તેમ છતાં તે પણ પૂરેપૂરી યોગ્ય રીતે તો નહિ જ.

આથી સાધક પોતાનામાં યતા જતા પરિવર્તનને સત્વ હકીકતરૂપે અનુભવશે ત્યારે જ તેના દિલ્લમાં શુભા ઉપયોગીપણાનો વધારો ને વધારે રહેતો થતો જશે. જેમ સાધક વધારે ને વધારે સક્ષમ એતનાશ્રમિમાં પ્રવેશ પામતો જશે તેમ તેમ પોતાની પ્રકૃતિ તેમ જ બહારની પ્રકૃતિનાં દર્શન તેને યશ ખરું, પણ તેવે વખતે તે તેનાથી અલિપ્ત રહેશે; કંઈ પણ તેમાં ભેગવાઈ પડશે નહિ.

સાધકનું આકર્ષણ શુરુ પ્રત્યે અનેક રીતોથી વધ્યા કરતું હોય છે; અનેક શુષ્કોતિ તેના આશ્રય લેવાનો હોય છે; પણ તે માત્ર સાધન તરીકે જ નહિ કે તેમાં ભોળવાઈ જઈને, નહિ તો તે સાધકના વેવલાવેલા જ ગણાશે. શુરુ પ્રત્યેનું પોતાનું સમગ્ર દષ્ટિબિંદુ ઠેળવાયા કરે તે માટે સાધક અનેક ઉપાયો લેતો હોય છે. તે કાંઈ ને કાંઈ રીતે પોતાના નકારાત્મક સ્વભાવનું રૂપાંતર પમાડવાનો ખ્યાલ રાખ્યા કરતો હશે. અને તે અનેક રીતોમાંથી એક રીત તરીકે શુરુને ચરણે કંઈ ને કંઈ સ્પર્શ સક્ષમ અર્પણ કરવાનો રિવાજ પડેલો હશે, એ ભેટ ધત્વાના ઉદ્દેશની પાછળ એ સાધકના જીવન વિકાસનો ખ્યાલ જીવતો જાગતો તેના દિલ્લમાં ન રહે તો તે યોગ્ય નથી. સાધક એમ માને કે મેં શુરુને આટલું આટલું ભેટ ધપું એટલે મારું કલ્યાણ જ થઈ જવાનું તો તે એક ભ્રમણા છે. એવી રીતે સાધકનું કલ્યાણ કદી પણ થઈ શકે નહિ. ભેટની પાછળનો જે સુક્ષ્મ હેતુ સાધક જાન, જ્ઞાન-પૂર્વક જોઈ હૃદયસ્થ ન રાખે તો તેનું અર્થ પણ વધવાનો સંભવ રહે. અને એ દ્વારા એ, શુરુ એકલા પોતાનો જ છે એવું માનવાને લલચાયાં કરે. આમ ભેટ પાછળ પણ શુરુ પ્રત્યેનું સાધકનું આકર્ષણ વધે તથા તે દ્વારા સાધક દિવ્ય લાભ લેતો થાય એવો હેતુ હોય તો જ તે યોગ્ય ગણાય.

પ્રસંગસ્ફૂર્તિ

તા. ૨-૧૧-૪૩ ના રોજ સ્વામી શ્રી સચ્ચિદાનંદજીનું જલ્લવીન શ્રી સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી પૂર્વાધિપતિ શ્રી જગજીવન અભેચંદ દાણી આશરે, વર્ષની વયના હતા. તેઓશ્રી જેતપુર મુકામે નિર્વાણ પ્રાપ્ત. ઉત્તરાવસ્થાનાં વર્ષ એમણે વડન નિરૂપતમાં ગાળ્યાં. સદ્ગત સ્વામીજીનો 'ઉત્થાન' ના ઘણાં વેદ કેને પરિચય છે એમ અમે ખાનીએ છીએ. લેખકનો અને સ્વામીજીનો ઉલ્લાસ! વર્ષથી ખૂબ નિકટનો સૂંઝ છે. છતાં એવી છે કે એમના પીઠાણુવાળાએ પ્રસંગકો અને મિત્રો એમનાં સંસ્મરણો લખી મોકલે. એમના અસ્વીકાર્ય કાગળોને સાર 'તારવી કાઢે અને અમને જે રીતની રાગ મદદ કરે તે આવવા અંક એમને માટે સારા પ્રમાણુમાં પાનાં રોકવાની છતાં છે, લેખો અને એટલે જલ્લવીથી આવવા લેઈએ.—અમદાવાદમાં જુજરાત સાહિત્ય સંસ્થાના આશ્રમ નીચે ગૌરામ સંપ્રદાયના શ્રી નીલાધારસ મદારજીએ “શ્રી ગૌરામ પ્રમુખ, જીવન, એમનું વત્સલજ્ઞાન અને ઉપદેશ” સહ પે તા. ૧૩ મી ઓક્ટોબરે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.—દિલ્લી કલાના સમર્થ આખ્યાર શ્રી. એ. ટી. ગાંડુબીને અમદાવાદથી જુજરાત સાહિત્ય સભા, જુજરાત વર્તમાનપત્ર સંસ્થાવદી તથા જુજરાત કલાસંધે વરફથી સન્માન આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે વાર્તાલાપ અને મદારજીની પદ્ય કાવ્યકથા હતો.—તા. ૧૭ મી ઓક્ટોબરની માણેકશાહી યુનિયનને નિમિત્તે ગૌરામ હાલના ચાત્રાણુ આણંદ મુખી પહોંચ્યા. ત્યાંથી બીટરજસ ન મળવાથી આણંદમાં જ ભગવાનના ભજનકીર્તનથી ઉત્સવ મનાવ્યો.—સ્વામી વિદ્યાનંદજીને જ્ઞાતિવંશનાં વાળસાહેબે સિંહવું બચ્ચુ બેઠ આપ્યું, એમ જણવા મળ્યું છે.—વડોદરા સાહિત્ય સભા વરફથી રાજ્ય વ્યાખ્યાનમાળામાં ભાવનગર ઠાણેજના પ્રો. રવિચંદ્ર નેશીનું “અગમ્યવાદ” ઉપર વ્યાખ્યાન થયું.—આવરણપૂર્વિ કીર્તિ સંપાદન કરનાર મુખ્યસ્થિતિ નિદાન લેખક શ્રી. રામા રેતાનું ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન થયું એવા સમાચાર જર્મન સમાચાર એજન્સીએ આપ્યા છે. સદ્ગતે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને રા. વિનેયનંદનાં જીવનચરિત્ર લખ્યાં છે. મદારજી માંથી સાથે એમને મિત્રતા હતી.—તા. ૧૮ મી ઓક્ટોબરની સાંજે કાઠિયાવાડમાં આવેલા મ. મદારજી નાંચુરામ રંગનાં આશ્રમમાં ઘાટ પડી વ્યવસ્થાપકોને થોડો માર પાડ્યો. પંદરથી સહુ હાલરને માથે લેંટાયો.—જુજરાત ખાતે એક અદ્ભૂત ઘટના બની ગઈ: એ-માણસને ૧૨૧ કીમી સુધી તાવ આવી ગયો. તાવ માપતી વખતે ચર્મોનિદર લી ગયું. માણસ છપતો રહ્યો છે.—જુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી અરેંદ્ર કુશમજી ખજારાને રાજીનામું આપ્યું છે.—મુદ્રપ્રવાહોમાં મિત્રપક્ષની જીવ દેવાની નય છે; રાજીના અને ઘડાળીમાં જર્મન લેન્ચ પાકું દહે છે. છતાં હજુ પાકાવળે વરફેળીભરેલું છે: સુલેદ થાય. સંતિ સ્વપાય, અને પૃથ્વી પરનો સંદારકાંઠો ને

શ્રી શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ

અને

શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણયોગ

લેખક :—સ્વા. કી. સ્વામીશ્વરજી

(અનુવાદી આલુ)

૧૧

અવિવાસેશ સ્થિતિ લેવાવિધા

(૧૧)

અરવિંદશિષ્ય :—કેટલાક સિદ્ધયોગી કહે છે કે આપણી પૃથ્વીનું જીવન જેમ જેમ ખગલ થતું જશે તેમ તેમ ઉપગ્રી આત્માનો પ્રકાર આવવાની અથવા ભગવાનના અવતારની લાજ પણ પામે આવતી જશે. આપણી પૃથ્વીનું જીવન જેવું છે તેવું કદાપિ રહી શકે નહિ. જ્યારે એવું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય કે જે ભગવાનના અવતાર સિવાય દુઃખ થાય નહિ ત્યારે ભગવાનનો અવતાર થાય છે. તેથી હાલમાં એવા અવતારની શક્યતા શ્રી અરવિંદને લાગે છે.

શંકરશિષ્ય :—એવા અવતારની શક્યતા મીઝોસ એની બેમન્ટને પણ લાગી હતી, અને હજી કેટલાકને લાગે છે. સૃષ્ટિ-દષ્ટિવાદની નજરે જોતાં વિશ્વની રચનામાં આપણા અજ્ઞાનના જેવાં અનંત અણતં છે દરેક અજ્ઞાનના આપણી પૃથ્વીએ જેની અનંત પૃથ્વીએ છે અને દરેક પૃથ્વી ઉપર કાળના ક્રમ પ્રમાણે સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણનાથ વાતાવરણ વાગેવાર આવ્યા કરે છે અને આવ્યા કરશે. જ્યારે જ્યાં તમોગુણનો જય થાય છે ત્યારે ત્યાં રજો અને સત્વ દુષ્ટાઈ જાય છે અને સક્ષમી પ્રકૃતિવાળા માણસો જન્મે છે. જ્યારે રજોગુણનો જય થાય છે ત્યારે સત્વ અને તમ દુષ્ટાઈ જાય છે અને

આમુરી પ્રકૃતિવાળા માણસો જન્મે છે અને જ્યારે સત્વનો જય થાય છે ત્યારે રજ અને તમ દળાઈ જાય છે અને દેવભક્તિ જેવા અથવા સાધુના જેવી વૃત્તિવાળા માણસો જન્મે છે. એવું પ્રકૃતિનું ચક્રર વારંવાર આવ્યા કરે છે તેને periods of light અને periods of darkness કહે છે. ક્ષત્ર આપણી પૃથ્વીનું જીવન અંધકારમય-તમોગ્રણથી વ્યાપ્ત છે. છતાં જ્યારે આપણે દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદની નજરે ભેદએ છીએ ત્યારે એમ જણાય છે કે વાસ્તવમાં કંઈ બનતું નથી અને કંઈ બનતું નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષના ધર્મના અવિવેકથી નિંદા, રજીતિ, સત્કાર, તિરસ્કાર, અને જન્મ મરણના આગ્રયભૂત માણસના ચરીત્રની ત્યજના યથેચ્છ છે. ચરીત્રના અભિમાનથી અથવા અવિવેકથી પ્રકૃતિના ધર્મ અંગમાં જણાવ લાગે છે અને ચરીત્રના વધથી પ્રાણીનો વધ માની સેવામાં આવે છે. લગાઈ વખતે પોતાના દેશ માટે પોતાનું ચરીત્ર અર્પણ કરવાથી દેહનું અભિમાન ઓછું થાય છે અને આપણી જાતના દેશ જોડી વિચાળ બને છે તેથી એ દૃષ્ટિએ જીતાં સામાન્ય ને માટે દેહનું અભિમાન ઓડવા માટે એ એક ઉપયોગી નિમિત્ત છે. પણ તે છતાં તેમાં રાગદ્વેષ રહી જાય છે. અને જોડીક વાર વધી પડે છે તેથી જીવનની વિચાળતા થતી નથી. પણ જીવન ટુંકું થાય છે. ખીજ દેશના માણસો પણ આત્મજાણે આપણા જ છે એવી જાતના ઉત્પન્ન થતી નથી. દેહનું અભિમાન સર્વથા ઓડું હોય અને જીવનની સંપૂર્ણ વિચાળતા કરવી હોય તો બ્રહ્મચારી વગર તે ટામ ચર્ચ શકશે નહિ. પ્રજ્ઞાદનું જીવન આપણા દેશમાં જણીતું છે. તેમનું જીવન ભગવાનના તેજથી એટલું વ્યાપ્ત થઈ ગયું હવે કે દિરણ્યકશિપુ તેના ચરીત્રનો વધ પણ કરી શક્યો નહિ. તેથી વ્યક્તિ પરત્વે જીવન વિચાળ કરવા માટે હમેશાં સત્યમ છે. તે માટે સમાજ સુધરે ત્યાં સુધી રાહ જોવાની જરૂર નથી.

અરવિંદશિખ :-મારા સાંભળવામાં એમ આવેલ છે કે શ્રી અરવિંદ પોતાની યોગશક્તિથી અને તેમની સાથે રહેલ માતાજી પણ પોતાની યોગશક્તિથી મિત્ર મળ્યોને એટલે રથીઆ, છઠ્ઠાં વિગેરેને જીત અપાવે છે. તે બંનેનું માનવું એવું છે કે જો હિટલરની જીત થશે તો આ પૃથ્વી ઉપર સાત્ત્વિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકાશે નહિ. તેથી તેમની ધમ્મા એવી છે કે

મિત્ર રાજ્યોને પહેલાં યોગશક્તિથી છૂત આપાવી, પછી તેમને જ્ઞાન આપી તેમના દ્વારા બધા રાજ્યોમાં સાત્ત્વિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરાવવું.

શંકરશિષ્ય :-સામાજિક દષ્ટિએ આ જાળતર્માં ધ્રુવાતે રસ પડે તેવું છે, અને એવું બને તો જર્મની, ઇટાલી અને જાપાન સિવાય બીજા ખુશી થાય તેવું છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને પણ મિત્ર રાજ્યોની છૂતથી કાંઈ ખાસ લાભ ન થાય એમ નકપી દલીલ સમાધાન નહિ. જેવા સંવેગો ઉત્પન્ન થવાના હોય ત્યારે એવા પુરુષ આવે છે અને જેવા પુરુષ આવે છે ત્યારે એવા સંવેગો ઉત્પન્ન થાય છે. જે પ્રજા જે વળતે જેવું પ્રારબ્ધ લઈને જન્મી હોય તેને તેનાં સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

અરવિંદશિષ્ય :-તે પ્રારબ્ધ ન સાચું હોય તો પુરુષાર્થ માટે જગ્યા ન રહે નહિ અને ભગવાનની શક્તિનો કાંઈ ઉપયોગ કે અર્થ ન રહે નહિ.

શંકરશિષ્ય :-હું પુરુષાર્થમાં માનુ છું. મંદ પ્રારબ્ધ પુરુષાર્થથી તૂટે છે. અને તેથી વ્યક્તિ પરત્વે શિદ્ધાંત ઠીક લાગે છે પણ આપણી આખી પૃથ્વીના બધા જીવોનું પ્રારબ્ધ ફેરવી નાખવાની હજી કાંઈએ હિંમત કદેચ નથી. બિલાડી ઉઠરતે મારે છે, એ સ્થિતિમાં કદાચ એક બિલાડીનો સ્વભાવ કાંઈ યોગી ફેરવી શકે છે પણ પૃથ્વી ઉપર રહેલી બધી બિલાડીના સ્વભાવ અને બધા હિંસક પ્રાણીઓના સ્વભાવ ફેરવવાની મુશ્કેલી છે. ત્રીજા પ્રારબ્ધ ભોગવવા મગર દૂર ચાલું નથી, બધા માનુષ્યના સ્વભાવ ફેરવવા પણ મુશ્કેલ છે. તેથી વેદાન્તમાં અધિકારીનો વિચાર પહેલો કરેલ છે.

અરવિંદશિષ્ય :-શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જાપાનું જીવન એક સાથે ફરી પ્રકાશે નહિ પણ આ પૃથ્વી ઉપર સારું જીવન આવે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકાય અને સાચા જ્ઞાન તરફ લાગી પ્રગતિ લક્ષ્ય દોરી શકાયો.

શંકરશિષ્ય :-એવું લક્ષ્ય દોરવા માટે ભુધિ મહેનત કરેલ છે, કામરતે પણ લાગી મહેનત કરેલ છે. છતાં તેમના ઉપદેશનો લાભ તો ને અધિકારી દ્વારા તે ન લઈ શક્યા છે. અમારા મતમાં એમ માનેલું છે કે જેને અજ્ઞાન થાય છે તેની દ્રષ્ટિમાં જગત ન રહેલું નથી તેથી જગતને સુધારવાનો પ્રયત્ન મની શકેતો નથી. જ્યાં દેત છે ત્યાં સુખદોષની સુધ્ધિ છે અને જ્યાં સુખદોષ કે ત્યાં દેત છે. એ જાળત લગવાન થી કૃષ્ણ ઉદ્ભવ અને સ્પષ્ટ રીતે સમગ્રવેલ

છે. આદ્ય વસ્તુ હમેશાં શુદ્ધ રહે છે. બીજાથી ઝાડ નીકળે છે ત્યારે બી રહેતું નથી તેમ ભગવાનમાંથી જન્મત નીકળે તો ભગવાન રહે નહિ. તેથી ભગવાનમાંથી ભગવાન નીકળે છે પણ શૂંચથી જન્મત દેખાય છે.

અરવિંદશિષ્ય :-અધિકારી માણસ માટે તો શંકગચાર્યે જન્મતું રાજ્ય આપેલ છે પણ સમાજમાં રાજા કેમ વધે એવું તેમણે કાંઈ કહ્યું નથી શ્રી અરવિંદ સમાજ માટે ચેતનનું આદી અવતરણ કરવા મંગે છે.

શંકગચાર્ય :-શ્રી શંકરાચાર્યે અજ્ઞાનના પ્રચાર માટે મણી પ્રયત્ન કરેલ છે. તે માટે આપણા દેશમાં ચારે દિશામાં મઠ સ્થાપ્યા છે. તેમના શિષ્યેલી પરંપરા સેંકડો વર્ષો થયાં ચાલી આવેલ છે. એવું જ્ઞાન જ્ઞે પ્રાપ્ત થાય છે તેને જન્મત અજ્ઞાન થઈ જાય છે. હાલના સાધન-સવાળા પણ એ વાતને ટોડી આપે છે. તેને જ અમે પૂન્યભોગ કહીએ છીએ.

અરવિંદશિષ્ય :-એ વાત મને બરાબર સમજાતી નથી.

શંકગચાર્ય :-તેનું કારણ એ છે કે તમે માણસનું દૃષ્ટિનિંદુ છોડી શકના

માણસના સમાજની વ્યવસ્થાનો વિચાર પણ માણસના દૃષ્ટિનિંદુનો ન્યાર છે. એમ માને કે આપણા શરીરની અંદર ઝેરી જંતુઓ છે તેના નાશ કરવા માટે કોઈ દાકતર પાસે આપણે ઇન્જેક્શન લઈએ. તે ઇન્જેક્શનમાં તેની વિરૂદ્ધના જંતુ આપણા શરીરમાં દાખલ કરે અને યહી જને પ્રકારના જંતુઓની લગાઈ આપણા શરીરમાં ચાલે. તે વખતે તે જંતુઓમાં વિચાર કરવાની શક્તિ હોય તો તેમને એમ લાગે કે આ લગાઈ ભગવાને શા માટે ઉત્પન્ન કરી હશે આમાં અનેકનો નાશ થાય છે વિગેરે. છતાં એ લગાઈ બાજતનું જ્ઞાન માણસને નથી અથવા તેનાથી શરીરનો મુદારો પણ થતો હોય. માટે જોમ તે જંતુઓની દૃષ્ટિ સાચી નથી તેમ માણસની દૃષ્ટિ પણ સાચી નથી. આપણે આપણા જીવનનો ભૂતકાળ ભૂલી જઈએ તો જન્મતનો ભૂતકાળ પણ જણાશે નહિ. લાવિષ્યની કલ્પના ન કરીએ તો લાવિષ્યકાળ લાગશે નહિ આપણી કલ્પના પ્રમાણે આપણો કાળ ઉત્પન્ન થાય છે. કાળ એ કોઈ સાચી વસ્તુ નથી. શ્રી અરવિંદનું શરીર ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં જન્મ્યું હોત તો મિત્ર ગળ્યોની સ્થિતિ લુદા પ્રકારની દેખાત અથવા તે જાપાનમાં જન્મ્યા હોત તો તેના મિત્રોમાં પણ ફેરફાર થાત. તેથી ઇતિહાસ એ સાક્ષે

છે. તે સાચો નથી. જનિષ્યમાં બધા દેશોનું એક રાજ્ય થઈ ગયું તો આપણે દેશ કયો એ નક્કી કરવું સુરક્ષિત પડે અને એ ન બને તેથી વાત નથી. રાત્રી પુરવો અન્નદ્રષ્ટિથી જુએ છે. ઉંદરના જીવનના બનાવથી જેમ ઉંદરનો ઇતિહાસ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે તેમ માણસના જીવનના બનાવમાંથી માણસનો ઇતિહાસ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ બન્ને દ્રષ્ટિ સાપેક્ષ છે અને આપ્યે યાવ છે તેથી સાચી નથી. —

અગવિદ્દશિષ્ય:—માત્ર અજ્ઞાતાનથી કોઈ વસ્તુ મેળવી શકાતી નથી અને કોઈ દૂર કરી શકાતી નથી. પાંચને મિથ્યા માનવાથી જેમ ઘડો દૂર કરી શકાતો નથી તેમ જગતને મિથ્યા માનવાથી જગત દૂર કરી શકાતું નથી.

શંકરશિષ્ય:—જગત જેવી કોઈ વસ્તુ છે અને તે દૂર કરવી પડે છે એવું નથી. મિત્રુઆચાર્ય મિથ્યાત્વનું લક્ષણ આપતાં કહે છે કે “જે ઠેકાણે જે પરમાર્થથી અથવા પોતાના સ્વરૂપથી નથી ત્યાં તેને દેખાય” એ મિથ્યાત્વનું લક્ષણ છે. તેથી જગતની જગ્યાએ જગત પરમાર્થથી નથી અને પોતાના સ્વરૂપથી પણ નથી. અજ્ઞાતાનથી જગત જાતું રહેતું નથી. અજ્ઞાતાન ન હોય ત્યારે પણ જગત સાચું નથી. માણસની દ્રષ્ટિથી માણસનું જગત સાચું છે પણ માણસની દ્રષ્ટિ સાચી નથી. તેથી અજ્ઞાતની જગ્યાએ માણસને જૂલથી જગત દેખાય છે એટલે કે દરેક જીવ પોતાના કલ્પિત જગતમાં રહે છે. તેથી જેટલા જીવ છે તેટલા કલ્પિત જગત દેખાય છે.

અગવિદ્દશિષ્ય:—જ્યારે છીપમા રૂપ જૂલથી દેખાય છે ત્યારે ત્યાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે એવું કેમ જણાવું નથી? જગતની ઉત્પત્તિ તો બધાના અનુભવમાં છે.

શંકરશિષ્ય:—છીપમાં રૂપ દેખાય છે ત્યારે છીપમાં રહેલો પ્રાણ-સિદ્ધત્વ ધર્મ * રૂપમાં જૂલથી દેખાય છે તેથી ત્યાં રૂપની ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ થતી નથી, પણ એવું દેખાય છે કે જાણે રૂપ આંદો પહેલાંથી જ છે. તેથી જ રીતે જ્યારે જગત દેખાય છે ત્યારે ત્યાં રહેલ અનનો પ્રાણ-સિદ્ધત્વ ધર્મ જૂલથી જગતમાં આરોપાય છે અને તેથી જગત આંદો પહેલાંથી છે એવી

છે. તે સાચો નથી. ભવિષ્યમાં જન્મ દેખાવું એક રાજ્ય થઈ જાય તો આપણે દેશ ક્યો એ નક્કી કરવું સુરક્ષે પડે અને એ ન જને તેવી વાત નથી. જ્ઞાની પુરોષ યજ્ઞદષ્ટિથી જુએ છે. ઉદરના છવનના બનાવથી જેમ ઉદરનો ઈતિહાસ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે તેમ માણસના છવનના બનાવમાંથી માણસનો ઇતિહાસ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ જન્મે દષ્ટિ સાપેક્ષ છે અને બાંધ થાય છે તેથી સાચી નથી. —

અર્ચવિદ્વંશિષ્ય:—માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથી કોઈ વસ્તુ મેળવી શકાતી નથી અને કોઈ દૂર કરી શકાતી નથી. ધમને મિથ્યા માનવાથી જેમ ઘડો દૂર કરી શકાતો નથી તેમ જગતને મિથ્યા માનવાથી જગત દૂર કરી શકાવું નથી.

શંકરશિષ્ય:—જગત જેવી કોઈ વસ્તુ છે અને તે દૂર કરવી પડે છે એવું નથી. ત્રિસુખ્યાચાર્ય મિથ્યાત્વનું લક્ષણ આપતાં કહે છે કે "જે ઠેકાણે જે પરમાર્થથી અથવા પોતાના સ્વરૂપથી નથી ત્યાં તેનો દેખાવ " એ મિથ્યાત્વનું લક્ષણ છે. તેથી જગતની જગ્યાએ જગત પરમાર્થથી નથી અને પોતાના સ્વરૂપથી પણ નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનથી જગત જતું રહેતું નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન ન હોય ત્યારે પણ જગત સાચું નથી. માણસની દષ્ટિથી માણસનું જગત સાચું છે પણ માણસની દ્રષ્ટિ સાચી નથી. જો બ્રહ્મજ્ઞાનથી માણસને બુદ્ધિથી જગત દેખાય છે એટલે કે દરેક જગત પોતાના દરિપત જગતમાં રહે છે. તેથી જેટલા જગત છે તેટલા દરિપત જગત દેખાય છે.

અર્ચવિદ્વંશિષ્ય :—જ્યારે છીપમાં રૂપ બુદ્ધિ દેખાય છે ત્યારે ત્યાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે એવું કેમ જણાવું નથી જગતની ઉત્પત્તિ તો બ્રહ્માના અનુભવમાં છે.

શંકરશિષ્ય :—છીપમાં રૂપ દેખાય છે ત્યારે છીપમાં ગહેલો પ્રાણ-સિદ્ધત્વ ધર્મ * રૂપમાં બુદ્ધિ દેખાય છે તેથી ત્યાં રૂપની ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ થતી નથી, પણ એવું દેખાય છે કે જો રૂપ આંદો પહેલાંથી જ છે. તેવી જ રીતે જ્યારે જગત દેખાય છે ત્યારે ત્યાં રહેલ બ્રહ્મનો પ્રાણ-સિદ્ધત્વ ધર્મ બુદ્ધિ જગતમાં આરોપાય છે અને તેથી જગત આંદો પહેલાંથી છે એવી

ઉપનિષત્તું અભ્યાસગૌરવ

(ત્રીજા અઠથી ચાલુ)

લેખક :—શ્રી. તલિત મ. ભટ્ટ, એમ. એ

સૌથી પહેલાં તો માણસને એમ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે " હિંદુસ્તને મજબૂતો જ
11 સાર ? " આ " શા માટે " નો જ્ઞાત્રુષી સમાધાનકારક ઉત્તર ન મળે
ત્યાંથી મનુષ્યની મધ્યગ્ધાન પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી । તો હિંદુસ્તાનનું
પ્રયોજન શું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ મનુષ્ય જીવનના ધ્યેયનું પહેલાં નિરાકરણ
માગે છે માણસ આ દુનિયામાં શા માટે આવ્યો છે ? આપણી પ્રવૃત્તિમાત્રનું
ને પૃથક્કરણ કરીશું તો સમજશે કે જીવનમાં એ ધ્યેય છે. ભોગ પ્રાપ્તિ
અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ ઉપનિષદ આ બેને અનુક્રમે પ્રેય અને એય કહે છે.
માણસ માને છે કે સ્વપ્રયત્ને ભોગ અને મોક્ષ બન્ને મળી શકે છે. શાસ્ત્ર
કહે છે કે એ બન્નેની પ્રાપ્તિ હિંદુસ્તાનના રાજથી મળે છે. તો મનુષ્ય સાચો કે
શાસ્ત્ર સાચું ? માણસનો અનુભવ છેવટે કહેશે કે શાસ્ત્ર વધન સાચું છે.
કેમકે ભોગ અને મોક્ષ યદ્યપિ પુરુષાર્થની અપેક્ષા રાખે છે, છતાં જીવ
જીવણમાં પગલન્ટ છે । અને આથી ભોગ અને મોક્ષના પ્રયત્ને પણ તે તેમને
મેળવવા અસકત નીવડે છે શ્રુતિ કહે છે કે—**एष हि एष साधु कर्म**
कारयति तं यं एष्यं लोकैष्य उन्नितोपते । एष हि ऐष असाधु
कर्म कारयति तं यं एष्यं लोकेष्य अधो निनीपते—" અર્થાત્ આ
પરમાત્માજ તેની પાસે સારાં કર્મો કરાવે છે જેને તે આ લોકમાંથી ઉપર લઈ
જવા ચાહે છે એ પરમાત્માજ નિશ્ચય તેની પાસે નહારાં કર્મો કરાવે છે જેને
તે આ લોકમાંથી નીચે લઈ જવા ચાહે છે. " અર્થાત્ આ શ્રુતિ વાક્યનો
ભાર એ છે કે યદ્યપિ નવીન કર્મ કરતી નેગા જીવતે કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર

છે પણ તે કર્મનાં ફળ ભોગવવામાં તે પરતન્ત્ર છે । કેમકે જીવ જો સર્વથા
 પરતન્ત્ર હોય તો તો શાસ્ત્ર વગેરેની પ્રવૃત્તિ ન સમજાવી શકાય, આવી પ્રવૃત્તિ
 નિવૃત્તિમાં જીવ અધિકારી હોઈને તે નવીન કાર્યારંભે રવતન્ત્ર છે; પણ કેલ
 ભોગવવે પરતન્ત્ર છે. પરમાત્મા કોઈ પાસે સારા અને કોઈ પાસે નહારા કર્મ
 કરાવે છે એ પણ જીવના કર્માનુરૂપ જીવવશ્ય હોય છે. આથી પરમાત્મા
 વિષમ કે નિર્દય છે એ સિદ્ધ થતું નથી. પણ તે અતિશય સમદ્રષ્ટિ અને
 દયાવાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ સિદ્ધાન્તમાં રહેલું ન્યાય વિચારગાંભીર
 મોઝ્ય સ્થળે જુતાવનામાં આત્રશે. આમ શ્રુતિ-શાસ્ત્રવચન જીવનું આંશિક
 પારતન્ત્ર્ય દર્શાવે છે અને આથી જ પોતાના પ્રવર્તનને કેવળ ભોગ કે મોક્ષની
 પ્રાપ્તિ નથી એમ સૂચવે છે. શ્રુતિના વચનને જ નહિ, આપણે અનુભવ પણ
 આપણને આ સત્ય સમજાવે છે. જીવ જો રવતન્ત્ર હોય તો પોતાનું અદ્વિત
 ન આચરત, કોઈપણ રવતન્ત્ર મનુષ્ય પોતાનું જ અદ્વિત કરે ખરો ? જાણવા
 છતાં આપણે ન કરવા જેવાં કામો ધણી વખત કરી જ દઇએ હીએ । જૂઠું
 મોવવું અનિષ્ટ છે છતાં માણસ જૂઠું મોલ્યે જ જાય છે । એ એની પત્ત-
 નતા જ નિવેદિત કરે છે । મહાભારતકારે દુર્યોધનના મુખે સુંદર શબ્દોમાં
 જીવન્મતની આ અવશતા બતાવી છે કે:-જાનામિ ધર્મ ત ચ મે પ્રવૃત્તિઃ
 જાનમ્યધર્મ ત ચ મે નિવૃત્તિઃ । કેનાપિ દેવેન દૃદિ સ્થિતેન યથા
 નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥-“હું ધર્મને જાણું છું પણ તેમાં મારી
 પ્રવૃત્તિ થતી નથી, હું અધર્મને જાણું છું પણ તેમાંથી હું દહી શકતો નથી.
 કોઈક હૃદયસ્થિત દેવ જેમ અને ગ્રેરે છે તેમ હું કરું છું”-અતને ન છુપા-
 વવાની ટેવવાળો દરેક સમજાન, દુર્યોધન સાથે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવશેજ,
 આ ઉપરાંત પણ આપણી પત્તન્ત્રતાનું એક સૂચક ચિન્હ છે અને તે “વિધ-
 પરંપરા” જીવ કોઈ ક્રેપકર્મ કરવાં શરુ કરે કે અનેક વિધો આવીને ઉપ-
 રિયત થઈ જાય । મહર્ષિઓ તપ કરવા જાય-સેંકડો વર્ષો તપ તપે, કોઈ
 અપ્સરા આવે તે સાઠ હજાર વર્ષનું સચિત પુરુષ પળવારમાં નષ્ટ કરી દે ।
 જો જીવ રવતન્ત્ર હોત તો વિધાની પરંપરા ન આવત. પણ આવે છે । એ
 વિધોને સ્વશક્તિથી હમવવા એ સક્રિયમાન ચાત. પણ થતો નથી । પશ્ચા-
 ત્તાપ ન કરે. પણ કરે છે । મોલથી ન કરત પણ કરે છે । અનિષ્ટાએ પણ

તે પ્રકૃતિ ધર્મને તાબે થાય છે. આમ જીવની અહિતનિષ્ઠા અને હિત-
 ધર્મમાં વિભાવરૂપે એની પરતન્નતા સૂચવે છે. આ અહિતાચક્ષુમાંથી
 નિવૃત્તિ અને હિતાચરણમાં નિર્વિધિ પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરપ્રસાદથી થાય છે. અને
 ઇશ્વરપ્રસાદ ઇશ્વરજ્ઞાનથી થાય છે. અર્થાત્ ભોગ અને મોક્ષ જન્મેની
 પ્રાપ્તિ પરમાત્માના જ્ઞાનથી થતી હોવાથી પરમાત્મા જ જાણુવા યોગ્ય છે.
 અર્થાત્ ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક સામાજિક અભિવ્યક્તિ પરતન્નતા ભોગો
 અને અપરમાર્ગથી કેવલ-મોક્ષનું એક જ જાણુ ઇશ્વરજ્ઞાન છે. અને આથી
 ઇશ્વર જાણુવો જોઈએ એ ઉત્તર છે.

આમ ઇશ્વર જાણુવા યોગ્ય છે એમ તો સમગ્રજ્ઞ પણ જે વસ્તુ હોય
 એટલે કે અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનું જ્ઞાન સંભવે. પણ જેની અસ્તિ જ ન
 તેવી કાલ્પનિક ચીજનું જ્ઞાન શક્ય નથી. વાસ્તવિક જ્ઞાન ન થાય. તેમ
 જ્ઞાન હોય તો ઇશ્વરનું જ્ઞાન જ લાવે. પણ ઇશ્વર હોય એમ સાબિત નથી.
 કેમકે હોય તે તો જાણાય ઇશ્વર જાણુતો નથી. આથી ઇશ્વર ન હોય એમ જ
 માનવું રહ્યું. ઇશ્વરના ન હોવાજ્ઞાને લગતો આ એક સનાતન સત્ય છે.
 આથી ઇશ્વર છે એમ પહેલાં તો હૃદયમાં ઠરવું જોઈએ. તો ઇશ્વર છે એમ
 કેવી રીતે સમજાય ? ઇશ્વરની અસ્તિ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. એમાં કલ્પ-
 નાને અવકાશ જ નથી. હા. એક વાત છે કે દુનિયાની બધી વસ્તુ બધાને જ
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણાય જ એવો આગ્રહ રાખવો એ ભુલિગતાનું દેવાણું છે.
 કેમકે એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ પ્રમાણ નથી. તે ઉપરાંત પણ બીજા પ્રમાણો
 છે. અને કેટલીક વસ્તુઓ આરંભે પ્રત્યક્ષ ધિત્રાચરણ પ્રમાણથી જ સમજાય છે
 અને જાહેર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો પણ તે વિષય થાય છે. ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ,
 પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને રાજ નામના ત્રણેય રિદ્ધત મત પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ
 શકે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે. એક અપર પ્રત્યક્ષ અને બીજું પર
 પ્રત્યક્ષ. હિન્દુઓના આશય-આધાર-અવલંબનથી થતું જ્ઞાન અપર પ્રત્યક્ષ
 છે. સમાધિમય હાથમાં થતું નિઃસંશય, અનારોપિત અને અગાધિત જ્ઞાન એ
 પરપ્રત્યક્ષ છે. આ પરપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સૌથી વડું છે. એનાથી જીતરતી કોટિનું
 અને એમાંથી જ જન્મતું તે રાજપ્રમાણ એટલે કે સાત્ત્વપ્રમાણ છે. સાત્ત્વ-
 પ્રમાણથી જીતરતી કોટિનું પ્રમાણ તે અનુમાન પ્રમાણ છે. અને અનુમાનથી

પણ બિતરતી ડોઢિનું પ્રમાણ તે અપર પ્રત્યક્ષ છે । એટલે અપર પ્રત્યક્ષથી તેા ઇશ્વરની અસ્તિત્વ પકડાતી નથી. પણ સદ્ગતિમાં વિષયમાં અપર પ્રત્યક્ષની જોખામાં એાંબી લાપકાત હોવાથી તેનાથી ઇશ્વર જે ન પકડાતો હોય તેા તે શીકતો વિષયજ નથી । આથી સૌથી પહેલું વ્યવહારભૂમિમાં સાક્ષપ્રમાણ આવે છે. અને વેદાદિ સાઓ તેા ખૂટ જાહેરે પણ સાંભળે એવી મુગ્ધેન્દ્ર ગર્જનાથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ પોદારે છે:—“ દેશા વાસ્યમિદં સર્વ, ” તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તેં દેવતાનાં પરમં ચ દેવતાં પતિ પતીનાં પરમં પરસ્તાત વિદ્યામ દેવં ભુવનેશ્વરીદ્યમ્, ” ઇત્યાદિ વેદ વચનો, ઇશ્વર: સર્વ-ભુતાનાં હૃદયોડ્ડુન તિષ્ઠતિ, ” ક્લેશકર્મધિપાકાશયે: અપરામૃદ્ય પુરુષવિદ્યેષ, ઇશ્વર: ” ઇત્યાદિ સ્મૃતિવચનો ઇશ્વર છે એમ નિઃસંકપણે કહે છે. આમ શબ્દપ્રમાણ તેા ઇશ્વરસ્તિત્વપ્રતિપાદક છે જ.

આ ઉપરાંત અનુમાનપ્રમાણથી પણ ઇશ્વર છે એમ સાબીત થાય છે. જગતના જન્મ સ્થિતિ અને લય વગેરેનું કંઈપણ કારણ હોવું જ જોઈએ. કેમકે જગતમાં કાર્યપણાના ધર્મો છે. જે કાર્ય હોય તેનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ. કેમકે અકરગાત જેવી મતિમાનને માટે કોઈ ચીજ નથી. જે જે કાર્ય બિપજે છે તે તે કંઈ કારણમાંથી જ બિપજતું કે ઉપજાવાતું આપણે જોઈએ છીએ. આથી જગતરૂપી કાર્યકારણરૂપ હોય એમ માનવું, એ બીજી જૂઠવા બરોબર છે । સ્વભાવ, સક્રિય, કર્મ વગેરે વધાપિ સદ્ગતિ કારણ છે પણ તે બધાં ય કોઈ એતન કારણ સિવાય જગદ્ગતનાને આરંભ કરી શકે નહિ. પ્રકૃતિ પણ જગતનું સ્વતંત્ર કારણ નથી. કેમકે તે અએતન છે. આથી સ્વભાવથી માંડીને પ્રકૃતિ પશંતના સંગ્રહિત કારણમાત્ર મુખ્ય કારણરૂપ ઇશ્વર સિવાય—એતન ઇશ્વર સિવાય સ્વતંત્રપણે જગદ્ગતના—સ્થિતિ કે લય માટે સમર્થ નથી । આથી આ જગતરૂપી મહાકર્યના જેણે ઉપજાવી, ઉપજેલી એવી એનું જે રિયતિકારણ છે, અને વજુમી જતી એવી એ રચનાનું જે લય કારણ છે તે જ ઇશ્વર છે. અર્થાત્ ઇશ્વર જ આ જગતનું અભિન્નનિગિતોપાદન કારણ છે, એમ કાર્ય ઉપરથી નિરાકે અનુમાન કરી શકાય.

આમ. શબ્દ અને અનુમાનથી જેમો નિશ્ચય થાય છે તે ઇશ્વરને સમજી

છેવટની ખાત્રી પેના પરપ્રત્યક્ષથી થાય છે જ. સમાધિ નામની એટલે કે
 વિશુદ્ધતમ ચિત્તની એકાગ્રતા નામની પણ કોઈ ચીજ છે. એ સમાધિ અવ-
 સ્થામાં દરેકને પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકે છે. સૌને નથી થવું માટે
 એ પ્રમાણ વિશ્વરૂપ નથી એમ કહેવું એ મતિમન્દતા છે. કેમકે એ અવસ્થા
 પ્રયત્નસાધ્ય છે. અને પ્રયત્ન ન કરવો હોય અને તદ્દાંતે એસીને કે ખુરસીમાં
 એસીને વાદવિવાદમાં રજૂ છતાં હોય તો તે તો છતાં એમ નથી. પ્રમા-
 ણના દોષે પ્રમેયનો અભાવ થઈ જતો નથી, ધ્રુવ સૂચની અસ્તિ નારિતમ
 પ્રમાણરૂપ નથી. આંધળો બહેરો જેમ રૂપ કે સંગીતની અસ્તિતા પ્રમાણરૂપ
 નથી તેમ પ્રયત્નમંદની કામારોગ પ્રયત્નનીરતે માટે પ્રમાણરૂપ નથી. આમ
 પ્રમાણથી ઈશ્વર છે એમ સાબીત થાય છે, અને જે છે તેનું યોગ્ય
 સ્થિતિમાં જ્ઞાન થાય છે જ. યોગ્ય પરિસ્થિતિ ઉપજવો એટલે 'ઓદો-
 ' અને 'હાઇડ્રોજન' મળીને પાણી થાય જ. યોગ્ય પરિસ્થિતિ ॥ અભા-
 વમાં ઓદોજન અને હાઇડ્રોજનમાં પાણી ઉપજવવાની તાબાત હોવા છતાં
 તે તે પરિણામ ઉપજવવા અશક્ત જ નીવડે છે. વિસ્તારભયે આ વિષયનો
 વિસ્તાર ઈષ્ટ છતાં ક્યો નથી.

આમ 'છે' એમ સમજવા બાદ "મધ્યર" કેવો 'છે' ? આ પ્રશ્ન
 ઉપજે છે અર્થાત 'છે' એટલું જાણવું એ તો સામાન્યજ્ઞાન થયું. સામાન્ય-
 જ્ઞાન પછી વિશેષજ્ઞાન માટે ઉત્સુકતા પેદા થાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ
 જ્ઞાન જ જીવનમાં ઉપયોગી છે. તો મધ્યર કેના છે એ વિચારવું રહ્યું.

આ પરમાત્મા ચિન્મય છે, એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. કેમકે પરમાત્મા
 પ્રકૃતિના પ્રેરક છે, જેમ આપણે આપણાં શરીર વગેરેના પ્રેરક છીએ તેમ
 પ્રકૃતિ વગેરે સમસ્ત જડચકિતના પ્રેરક પરમાત્મા એતન્સ્વરૂપ છે. વેદ કહે છે-
 "સદયં જ્ઞાન અમર્ત્યં વ્રદ્ધ." "ચેતનચેતનાનાં" "સાક્ષી જેતા
 કેવલો નિર્ગુણઃ" રમૂતિ કહે છે - "મયાપ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે
 સ્વચરાચરં" "ઈક્ષતે ન અશબ્દમ્" વગેરે. આથી મૂર્ચાદિ ભૌતિક ભૌતિક-
 એને પણ આત્મભૌતિકથી સ્વભાવનાર, પરમાત્મા એતન્સ્વરૂપ છે.

વળી એ મધ્યર આનન્દમય છે કેમકે એવો એટલે કે મધ્યર આનન્દ-
 મય છે એવો અનુભવ થાય છે. તથા દાણે આપણને આ અનુભવ થાય છે.

શબ્દાદિ વિષયોના સંયોગ કાળે, સુષુપ્તિ કાળે અને સમાધિ કાળે પરમાત્માના આનન્દનોજ અંશ શબ્દ, રૂપરંગ, રસ, ગંધના અનુકૂળ વેદન સમયે આપણે અનુભવીએ છીએ. આ આનન્દ બાહ્ય વિષયોનો નથી. કેમકે જોંધમાં તો બાહ્ય વિષયોનો અભાવ હોય છે. અને જોંધે આનન્દનો અનુભવ થાય છે આથી એમ નક્કી થાય છે કે બંધન અવસ્થામાં પણ જે છે તે વિષયજન્ય આનન્દ નથી, પણ મૂળજાત જે આનન્દ છે તે આનન્દને પ્રકટ થવામાં, વિષયનો સંયોગ ચિત્તની એકાગ્રતા કરી દેતો હોઈને દારૂપ થાય છે. અર્થાત્ વિષયાનન્દથી મોડીને બુદ્ધાનન્દ પર્યાન્તના જેટલા આનન્દો છે તે તમામ તે મૂળ પરમપિતા પરમાનન્દસ્વરૂપ પરમાત્માના આનન્દના જ પ્રતિબિંબો છે. અને મુખ્ય તો બિંબ હોય છે પ્રતિબિંબ નહિ. આથી પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે. શ્રુતિ તો કહે છે જ કે “રસો વૈ સઃ, ” “રસં દિ ઘય અયં હ્રસ્વઃ આનન્દો ભવતિ,” “વત્સ્ય ઇવ આનન્દસ્ય અમ્યાનિ મૂતાનિ માત્રાં ઉપજીયન્તિ,” “વિજ્ઞાનં આનન્દં ઘણ્ણ,” “સ્વં ઘણ્ણ,” આનન્દં ઘણ્ણો વિજ્ઞાન,” વગેરે. આ સિદ્ધન પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ હોવાથી જ અક્ષય મુખ્યશયિ હોવાથી જ પ્રાપ્તજ છે ।

આમ પરમાત્મા છે. ચિત્સ્વરૂપ છે. આનન્દ સ્વરૂપ છે. આ પરમાત્માનું ‘હોવાપણું’—અસ્તિ ત્રિગુણાધારિત છે. એટલે કે પરમાત્મા નિત્ય છે—સદા હોવાજ છે એનો કદી આવિર્ભાવ થતો નથી પણ હમેશને માટે જેવા છે તેવાજ છે એમ પણ સમજાય છે. કેમકે પરમાત્મા અપરિણામી છે. આ “અપરિણામીપણું” અખંડ પ્રકાશતા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે । “ઘટ જ્ઞાન યશું અને પટ જ્ઞાન ગયુ.” ઘટવૃત્તિનો ઉદય અને પટવૃત્તિનો અસ્ત થતો લાગે છે એટલે કે વૃત્તિનું પરિણામ માલમ પડે છે. પણ જે પરિણામ અંતઃકરણનું છે એમ સમજવું. જ્ઞાનનું નથી । કેમકે એકવૃત્તિનો ઉદય અને બીજાનો લય એ બંને જ્ઞાન તો અખંડિતપણે પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને પટજ્ઞાનનું તિરોધાન એ બંનેને આપણે જાણીએ છીએ. જેને આપણે જાણીએ તે આપણાથી ભિન્ન હોય છે તો જેવો બેદ થતાં જ્ઞાનનો બેદ થતો નથી. પણ જ્ઞાન તો ઉભયવૃત્તિનું અખંડપણે પ્રકાશન કરે છે. આથી જ્ઞાન—મૂળજ્ઞાન સ્વરૂપે અપરિણામી છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સદા હોનારા, સદા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સદા મુખ્યસ્વરૂપ છે. પરમાત્માનું જે સ્વરૂપ છે

તે જ જીવનું પણ છે. કેમકે જીવ પરમાત્માનો જ અંશ છે. ફેર એટલો જ છે કે જીવની તમામ સક્રિયતા ઉપર ધિને લઈને મર્યાદિત અને તિરોહિત થઈ ગઈ છે. આ માયાકૃત મર્યાદાઓને તોડી નાખી સ્વરૂપમાં દર્શાવે માટે રહેલું એ પેલું જીવનું દર્શન છે !

આમ પરમાત્મા મૂળ સ્વરૂપે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. આ ઉપરાંત 'પરમાત્મામાં કેટલાક ધર્મો પ્રકૃતિના સંયોગને લઈને આપણને પ્રતીત થાય છે. એ પરમાત્મા સર્વાન્તર્યામિ છે. એટલે કે વસ્તુમાનની અંદર મૂળ સ્વરૂપે ગહેલા હોઈને અંદરથી સૌનું તે નિયમન કરે છે શ્રુતિ કહે છે કે 'યજ્ઞસર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્...સર્વાણિભૂતાનિ અંતર ગમયતિ વયં તે આત્મા અન્તર્યામિ અમૃતઃ' ગીતા કહે છે દૃઢ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેષોઽર્જુન તિષ્ઠતિ । બ્રામચન્ સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા " આમ પરમાત્મા સૌની અંદર રહી સૌનું નિયમન કરતા હોઈને, સર્વપ્રેરક હોવાથી સર્વસ્વામી છે એમ પણ સમજાય છે.

સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા અંતર્યામિ છે તે ઉપરાંત તે સર્વંશ છે, સર્વંશ શિરાય ડોઈપણ જીવમાનના શુભાશુભ કર્મના ફલ આપવા શકિતમાન નથી અને સૌને પોતપોતાના કર્મનુરૂપ ફળ તો મળે છેજ, આથી જીવમાનના અસંખ્ય, પરસ્પર વિરોધાત્મક કર્મેની ઇંધર સિરાય ડોઈ જાણી શકતું નથી અને તે જાણવા શિરાય કર્મફલનું દાન થઈ શકતું ન હોવાથી પરમાત્મા સર્વંશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિની પણ અહીં સમતિ છે. વેદ કહે છે કે "યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ", "જ્ઞઃ કાલકાલી ગુણી સર્વવિદ્ ય." ગીતાજી કહે છે-"વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન । ભવિષ્યાણિ ચ ગૂતાનિ " મહામુની પતંજલિજી સૂત્ર છે કે "તદ્ નિરતિશયં સર્વજ્ઞયીજ્ઞમ્." આથી પરમાત્મા સર્વંશ છે પરમાત્માની આ સર્વંશતા સ્વાભાવિક છે અને સામ્ય કે અતિશયથી મુક્ત છે. અર્થાત્ યોગીની માફક પરમાત્માની સર્વંશતા ધ્યાનજન્ય નથી પણ સ્વાભાવિક છે. એની સર્વંશતાની તોલે આવે કે મહી જન્ય એવી ડોઈ પણ સર્વંશતા હોઈ શકતી નથી !

વળી પરમાત્મા સમસ્ત જગતને સંકેતપ્રધાનથી ઉપગમવતા હોઈને

સર્વશક્તિ પણ છે, સૃષ્ટિનું ઉત્પાદન વગેરે 'સર્વશક્તિમત્ત્વ' જ મૂલ્યવે છે !
 સર્વશક્તિ શિવાય કોણ અજ્ઞાતને પેદા કરી શકે ! શ્રુતિ કહે છે—“પરાસ્વ
 શક્તિઃ ધિવિધિષ શૂપતે સ્વામામિકો જ્ઞાનચલત્રિપાચ ”

વળી પરમાત્માનો કોઈ પરમાત્મા કોઈ શકતો નથી. કેમકે જે ઈશ્વરનો
 પણ કોઈ ઈશ્વર માનીએ તો પછી તેનો પણ કોઈ બીજો ઈશ્વર માનવો જ
 શકો. આમ ઈશ્વરની પગપગ માણ ધાવ અને એ તો અનવસ્થા દોષ મળી આવે,
 આથી ઈશ્વરનો કોઈ ઈશ્વર નથી ! ઈશ્વર જાતે નિરીશ્વર છે ! અને ઈશ્વર
 સૌથી પરમ હોઈને અને તેનાથી કોઈ અલગ કે તેના સગાનો કોઈ ન હોઈને
 તે સ્વતંત્ર છે ! અર્થાત્ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં પરમાત્માનું નિઃકૃશ સ્વાતંત્ર્ય
 છે ! શ્રુતિ કહે છે કે “સોડશ્વરઃ વરમઃ સ્વરાટ્”

આવા નિત્ય, સમ્યક્જ્ઞાનન્દ સ્વરૂપ, અંતર્યામિ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, પગમ
 સ્વતંત્ર, પરમ ઈશ્વર સર્વનું કારણ હોઈને સર્વવ્યાપી છે. અર્થાત્ જગત
 પરમાત્માનું કાર્ય છે અને આથી જ કાર્યકારણના નિયમે કાર્ય વ્યાપ્ય હોય છે
 અને કારણ વ્યાપક હોય છે. પછી જે મુક્તિકાનું કાર્ય છે તે બદલા અણુઅણુમાં
 મુક્તિકા વ્યાપેલી રહે છે જ. આથી જગત જેટલું વિસ્તરેલું છે તેટલો અને
 તેનાથી પણ અનન્ત મજો વ્યાપક પરમાત્મા છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્રમાં,
 “વસ્તુમાત્રનું અભિજનિમિત્તોપાદાનરૂપ પરમાત્મા વ્યાપેલા છે. અર્થાત્ પરમાત્મા
 શિવાયની કોઈ ક્ષત્રી વસ્તુ નથી ! અર્થાત્ પરમાત્મા આગળ, પાછળ, પડખે,
 ઉપર, નીચે, અંદર, બહાર નિરન્તર પ્રતિપૂર્ણ છે ! જગવાન વેદનું વચન છે
 કે “પયો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા.”

વિચાર કરતાં પરમાત્મા કેવા હોઈ શકે એ આપણે જોઈએ. હવે આગળ
 આશી રજા જે પ્રશ્નો પહેલો એ કે આવા પરમાત્મા છે એમ જાણવાથી
 આપણને શાયદો શો ? પરમાત્માના જ્ઞાનથી આપણા જીવનમાં શું એવો લાભ
 થઈ જાય છે કે જોઈ આટલો જલ્દી પરિશ્રમ પ્રાપ્ત કરવો પડે ? આ પ્રશ્નના
 નિઃશંક સમાધાનમય ઉત્તરમાં જીવનની કૃતકૃત્યતા છે. અર્થાત્ જલ્દાત્મજ્ઞાનનું
 ફળ શું ? એનો ટૂંકમાં ટૂંક ઉત્તર એ છે કે જીવ જે પોતાના સ્વરૂપભૂત
 પરમાત્માને જાણે તો તે પણ મુક્ત થાય છે ! અર્થાત્ જન્મમરણમાંથી મુક્તિ
 એ જલ્દાત્મજ્ઞાનનું ફળ છે ! આ મુક્તિ એટલે જીવન્મુક્તિ અને વિરોહમુક્તિ.

એટલે કે જીવતાં જીવત જીવ પોતાનો મહામહિમા અનુભવે છે અને મર્મ
 બાદ પણ તે સ્વમહિમામાં પોતાની રિયલિટીને સાક્ષાત જણી શકે છે આ બે
 મુક્તિમાં જીવન્મુક્તિ એ મુખ્ય છે, વિદેહમુક્તિમાં જીવન્મુક્તિ ન વિધાત
 ઉપજાવી શકે છે. અર્થાત્ અજ્ઞાતમયાનની પ્રાપ્તિમાં સાંસારિક ત્રિવિધ દુ ખનો
 કાલાદસ થમી જાય છે. જન્મ, મરણ અને જન્મમરણના અંતગતમાં જાનતા
 અનેક અનર્થના ટોળાં, અવિદ્યા અને તેની અભાવ સંતતિએ ઉપજાવેલ
 બન્ધ, લાભ, સાંસારિક, સ્વાધ-ચિત્ર. સદને માટે, સ્વર્ગ સમક્ષ અધિકારની
 છટાની પેઠે ઉડી જાય છે । ભગવાનની દેવી ભાષામાં કહીએ તો યં જ્યંતવા
 ચાપર હામ મન્યતે નાધિકં તતઃ । ચક્ષ્મિન્ સિયતો ન હુ લેન
 ગુરુણાપિ ચિચાલ્યતે—જે મગતા તેનાથી અદકું કાઈ પણ મળી શકે એમ
 નથી એવો જાતઅનુભવ થાય અને જે લાભમાં નિરંતર રહેલો, સુખસ્વસ્થ
 થઈ ગયેતો હોમને મનુષ્ય ધરૈરવિશેષના શુરુદુઃખે પણ ચળતો નથી—એવો આ
 અજ્ઞાતમયાન લાભ એ પરમલાભ છે । અર્થાત્ “ હુ સમયાભિષાતાત્ ”ની
 નામરદ રોકકળ ઉડી જાય અને “ જ્ઞાનન્દાદેષ દિ સ્વરિષમાનિ
 મૂતાનિ જાયન્તે—જ્ઞાનન્દો ઘણ ”—એવું ભૂથ મધિતું મરદાનગીભર્યું
 દર્શન થઈ જાય એ જ જીવનની એક કમાણી છે. આ દર્શનથી બેકિલગત
 અને સમબિગત જીવનમાં કેવું પરિવર્તન થઈ જાય છે તે આમળ કહેવામાં
 આવશે.

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે આવો અજ્ઞાતમયાનનો લાભ મળે કેવી રીતે ।
 અર્થાત્ જીવનની કૃતકૃત્યતા નેગવજા માટે સાધનો ક્યાં છે ? અને આ છે એક
 અતિ અગત્યનો સવાલ અહીંથી જ પુરુષાર્થોને માટે પુરુષાર્થનો પ્રદેશ થઈ
 થાય છે. વેદાન્તને જાતમાં ઉતારવાને માટેની સાધનસપત્તિની પ્રસિદ્ધિમાં
 માણસે ખર્ચાઈ જવું ધરે, કેમકે ત્યાંસુધી વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત જ્ઞાતઅનુભવે
 રિયર ન થાય ત્યાંસુધી ઉપલું બધું જ જ્ઞાન ભારરૂપ લાગે છે. વેદાન્તવિદ્યાને
 દેશમાં અકર્મવ્યતા—પ્રમાદ—ભીરુતા—અનુઘોગ—મહામોહ વગેરે આપવાં છે એમ
 જે કેટલાકને યોગ્યપણે લાગે છે તેનું કારણ વેદાન્તવિદ્યાન નથી પણ એને
 પચાવવાને માટે—જીવનમાં વણી દેવા માટે—સ્વાભાવિક બનાવી દેવા માટે
 જે સાધનસપત્તિનો પ્રકર્ષ લોપ્તએ છે તેની હજીય છે. બાકી અમૃતપાન કરી

મોત ન ઉપજવે । અને અનધિકારીને માટે તો આ અમૃત પણ વિપર્યય નિવડે છે. આથી આ ખૂબ જ અગત્યના વિષયને પૂરે જણી લેવો રહ્યો. વેદાન્તના આ છેવટના દર્શનને આત્મસમવાચી કહવા માટે સાધન છે યોગ. યોગના વિરહમાં વેદાન્ત પાંગળું છે. આંધળું છે. નિર્વીર્ય છે. વાઝીયું છે.

આ યોગને ત્રણ પ્રકારે સમજી શકાય. કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ, આ ત્રણેય પ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. આ ત્રણ શબ્દો શબ્દ દશાએ જૂદા છે, પણ આચરણ દશાએ એક છે. આથી સંસ્કાર દશાએ કોઈ જીવને કર્મયોગ લાવે, કોઈને ભક્તિયોગ ત્રમે કે કોઈને જ્ઞાનયોગ અનુકૂળ આવે તો એ દર્શનભેદ કર્તાસનું કે વાદવિવાદનું કે સંપ્રદાયભેદની તીવ્રતાનું કારણ ન હોવું જોઈએ. આ આગતમાં જે જનતામાં ભુદ્ધિભેદ ટકરવે છે તે ધ્યયને અપરાધી અને છે, કેમકે પગમાલ્યાને તો સૌ જીવ ચોતાના છે ! કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની ત્રિવેણીનો જે ધ્યય જીવમાં સંગમ થાય છે તે મહાગના જીવ પ્રયાગગંગા તીર્થ જેવો પવિત્ર, સદા પ્રણમ્ય અને પૂજ્ય છે. કેમકે ત્રિવેણીની ત્રણ નદીઓમાં જે જેમ પાણી તો એકરસ છે-અને એ પાણીનું જ ખરું મહત્ત્વ છે-તેમ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં યોગમયતાથી પાણી તો એકરસ છે અને તેનું જ ખરું મહત્ત્વ છે. તો આ યોગમયતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય-એ પ્રાપ્ત કરવામાં આદે આવતી અડચણો કેવી રીતે દૂર કરાય એ બહુ સાચો જીદાસુ જાણે. કેમકે તેના શિવાય છૂટકો નથી !

આમ અત્યારમુખીનાં વિવેચનમાથી જણાયું હશે કે કેવલ એ ધ્યેય છે. એ કેવલ્યનું સાધન વિવેકજ્ઞાન છે વિવેકજ્ઞાન સમાહિત=યોગમય ચિત્તને મળે છે. આથી યોગ અને તેની પ્રાપ્તિના સાધનો એ વિચારણીય છે. એનો યથાર્થ વિચાર કરી તન્મય=આધનમય જની જવામાં જીવનસિદ્ધિ છે.

તો યોગ એટલે શું ? મેળ એ ચિત્તની-મનની-હૃદયની એક ખાસ અવસ્થા છે. હૃદયમાં ઉતારાતી ગજલ અને તામસ વૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક સત્વવૃત્તિનો એકતાન ઉદય, અગર તો તે કેવલ ધ્યેયાકાર સાત્વિક વૃત્તિનો પણ નિરોધ એટલે યોગ. વૃત્તિ એટલે દરવસ્તુના આકારે ચિત્તનું પરિણામ. જાણ કે આખ્યન્તર દરેક વસ્તુસંપ્રત્યા આકારે, ઈન્દ્રિયોદ્ધારા કે ગેરકારકારા પરિણામ પામવાના ચિત્તના સ્વભાવને, પેશવ અને અભ્યારાદારા, નિર્વીર્ય કરી નાંખવો

એટલે યોગ છે. અર્થાત્ હૃદયમાં, ઇન્દ્રિયો વગેરેની પ્રજ્ઞાશિક્ષાથી, ઠનવાયેલા, અને ઠરેલા સંસારને, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસદ્વારા બહાર કાઢી નાખી, હૃદયને સંસાર શૂન્ય કરવાનો પ્રયોગ તે યોગ છે ! અને હૃદયમાં તો બે જ વસ્તુ ઠરી-ઠામ વમે છે. એક સંસાર અને બીજો પરમાત્મા. ન્યાંસુધી વૃત્તિના વિસ્તારે ખળભળતો સંસાર રચુરે છે ત્યાંસુધી પેલા પરમાત્મા ચમકતા નથી ! પણ એક વખત વૃત્તિનો વિસ્તાર ટળ્યો કે બાકી રહેલા પરમાત્મા સ્વયમેવ નિર્ગ-મહિમામાં વિરાગતા સાક્ષાત્ જણાય છે ! પરમાત્મા તો સંસારકાળે જન્મ દતા જ. પણ વૃત્તિની બીકમાં અદૃશ્ય હતા. એ વૃત્તિની બીક 'વિરલ અને કે તરત પરમાત્મા સુદૃશ્ય થાય છે. એ અનન્તકાળથી વૃત્તિના વમળમાં દબાઈ રહેલા પરમાત્મા એક વખત જાણ્યા કે પછી હંમેશને માટે-વૃત્તિના ઉતાર કાળે પણ પેલો ભૂચક્ષિણે અનુભવ જોરથી હૃદયમાં ઉછાળા માર્યા કરે છે કે

આનંદો ઘટ્ટ " આથી જ સંત શિરોમણિ ભગવાન શંકરાચાર્ય કાબમય 'કહે છે કે :- "અહકારો ધિયં ઘૂતે તં સુર્તં મા પ્રવોધય ।
 ને પરમાનન્દે ન રવં નાહ ન વૈ જગત્ " ॥અહંકાર ભુલિને ' છે કે 'તે મૂતેલા પરમાત્માને તું રખે જગાડની ! કેમકે એક વખત તે પરમાનન્દસ્વરૂપ ભગૃન યયું તો પછી હે ભુલિ ! તું પણ ન હશે, હું પણ ન હોમશ કે આ જગત પણ ન રહેશે ! ' આથી પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને રમૃતિરૂપ પાંચ ક્ષિણે કે અક્ષિણે અહંકારથી કે અહુઃખાથી-સુખકારી વૃત્તિના સંચારરૂપ સંસારને નપુંસક બનાવી દેવો, અને તે પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાં કુખકારી મારવી એટલે જ યોગ છે, અને યોગ એટલે જ પ્રાપ્તિ છે ! એટલે કે ઇન્દ્રિયમયતા છે ! અનુભવ છે.

આ યોગમયતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? ઉત્તમ આધિકારી માટે શાએ બે ઉપાયો સૂચવ્યા છે વિરાગ અને અભ્યાસ. તેમાં વિરાગના બે ભેદ છે અપર અને પર વૈરાગ્ય. આ અપર વૈરાગ્યની ચાગ અવસ્થા છે યતમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર. રાગદ્વેષ વગેરે કલેશો અને હંપાં અસુખા વગેરે ઉપકલેશો રૂપી દોષો ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં બધાત્ પ્રવર્તાવે છે. એ કલેશ અને ઉપકલેશરૂપી દોષોની નિવૃત્તિ માટે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા નામના ચાર ભાવનાઓને જીવનમાં સિદ્ધ કરવાને માટે યત્નશીલ રહેવું એટલે યતમાન

નામનો વિરાગ છે. અર્થાત્ મુખ્યને જોઈને યદા મૈત્રીનું ભાવન કરવું, કુખ્યને જોઈને ઠડુખાનું ભાવન કરવું, પ્રુષ્ઠસાગી જીવને જોઈને દર્શનું ભાવન કરવું અને પાપમાં ઉપેક્ષા ગમતી યતમાન નામનો વૈરાગ્ય છે. અર્થાત્ સાધકના જીવનમાં પ્રાણીમાત્ર તરફ મિત્રભાવ, કર્મજાળાવ, દર્શનાવ સિદ્ધ અને રાજાભાવિક યર્ષ જલે પડે, મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના સદા યનાં ધર્મી, પરાપકાર કરવાની ઇચ્છા, અસપા અને અમર્ષ નામના ચાર મહા ખર્ષા હોયેલી દમેયને માટે નિવૃત્તિ યર્ષ જાય છે.

આમ ચતુર્ગાન નામના વિરાગને સિદ્ધ કરવામાં અવિરત પ્રયત્ન કરનાર પુરુષને જલ્પ અનુભવે—અમનશે કે અમુક દોષો તો દલ્યા. પણ અમુક દલ્લ જલે છે. જાસ. દોષોને દાખવાને માટે તો અધિક પ્રયત્ન જરૂરી નથી. મૈત્રી સિદ્ધ યર્ષ જાય તો મૈત્રીને માટે વધુ પ્રયત્ન જરૂરી નથી. પણ મૈત્રી સિદ્ધ યનાં, કર્મજા ને મિદ્ધ યર્ષ ન દોષ તો, ઠડુખાની સિદ્ધિ માટે જ પ્રયત્નની તીવ્રતા કરવી પડે, અર્થાત્ નિવૃત્તિ યર્ષેલા દોષો નિવૃત્તિ યનાર દોષોની જૂરે તારવી ભાવિમાં જે નિવૃત્તિ યનાર છે તેના ઉપર પ્રયત્નને કેન્દ્રિત કરવો રહ્યો. આનું નામ બ્યતિરેક વૈરાગ્ય છે.

આમ યતમાન જીવે બ્યતિરેક વૈરાગ્ય સિદ્ધ યતાં રમૂસશ્ચે તો છર્ષાદિ દોષો નિવૃત્તિ યદ્ધ જાય છે. પણ મનમાં તેની દલ્લ સદ્મશ્ચે જડ રહી જાય છે. આ મનમાં જડ ધાવી જોડેલા દોષોની નિવૃત્તિ માટે રાત્રિદિવા પ્રયત્ન કરવો એટલે જોડેન્દ્રિય નામનો વિરાગ કહેવાય છે.

આમ મનમાં પિચર કરીને રહેલા દોષોને સોધી શોધીને સાદ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. રમૂસ—સદ્મ સર્વરીતે ગયાદિ દોષોની નિવૃત્તિ યતાં ચિત્તની જે અવસ્થા રહે છે તે વશીકાર સંગ્રા નામનો વિરાગ કહેવાય છે. આ વશીકાર સંગ્રા વૈરાગ્ય પહેલા વધુ વિરાગ સિદ્ધ થાય તોજ સિદ્ધ થાય છે. બસ, આ ચાર પ્રકારનો વૈરાગ્ય સદા યતાં કેવલ ખેવાકાર સાત્ત્વિક પ્રમાણુ-વૃત્તિન વિદગાન ગહે છે. જો કેવલ એક ખેવાકાર સાત્ત્વિક પ્રમાણુવૃત્તિન વિષયભેદે સંપ્રસાત મોગ કહેવાય છે. આ સંપ્રસાત મોગ પ્રકૃતિ અને જીવાત્માના સાદાકાર માટે એટલે કે સ્વરૂપદર્શન અને તળજન્ય હોયેલાદેય વિવેક માટે એક સાધન છે. અર્થાત્ અપરવૈરાગ્ય ચિત્તની તે અવસ્થા આજે

છે કે જે અવરથા પ્રકૃતિપર્યન્તના વિષય માત્રમાં સાધકને સ્વાભાવિક ઉપેક્ષા બુદ્ધિ આણે છે.

આમ અપરવૈરાગ્યની સિદ્ધિ પછી સાધકને માટે પરવૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. અપરવૈરાગ્યથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિવેક-સુદ્ધ વિવેક થાય છે. અને ત્યારબાદ પુરુષ-જીવાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જીવાત્માના સાક્ષાત્કારથી ગુણમાત્રના ઉપર માણસને અત્ર બુદ્ધિ ઉપજે છે એટલે કે પ્રકૃતિના સત્ગુણ ઉપર પણ માણસને ઉપેક્ષા બુદ્ધિ ઉપજે છે. આથી પ્રકૃતિનો પરિપૂર્ણ પોતે ત્યાગ અને પુરુષમાં-એટલે કે સ્વરૂપમાં નિગન્તર સ્થિતિ હોવી એજ પરમ વૈરાગ્ય છે. આ પરમવૈરાગ્યનીજ પરમદ્વં પુરુષના પણ અતરાત્રમારૂપ જે પરમાત્મા તેના દર્શનમાં પરિણમે છે બસ. આ પરમવૈરાગ્યજ પરમભક્તિની પ્રાપ્તિમાં એક સાધન છે. આ પરમવૈરાગ્ય એ કહેણીની કાષ્ઠાવરથા છે. જે અવરથામાંજ પેલા જગુનો અનુભવ ઠાયમતે માટે સ્પુરે છે કે “ જ્ઞાનન્દો દ્રાક્ષ ” આ પરમવૈરાગ્યની અવરથાનેજ સાત્ત્વકારો અસ્ય ત્વદાત યોગ કહે છે. આ અપર અને પરમવૈરાગ્યનાં મૈત્ર્યાદિ સાધનોનો વારંવાર અભ્યાસ

જોઈએ એટલે કે મૈત્ર્યાદિ જાવનાનો અભ્યાસ મગ્ધુપર્યન્ત, રાત્રિ દિન આપી અને શ્રદ્ધા, વીર્ય, તપ અને સમજ ૧૪૦ હોવો જોઈએ અર્થાત્ સાધક અભ્યાસકામે વિચિત્ર અભ્યાસ ન કરે, ધ્યેયની વિરમ્ભિતિપૂર્વકનો તે ન હોવો ઘટે, અને જે કરે તે સાચુજ છે તેવી શ્રદ્ધાથી મનોજીવંથી, તપ અને જ્ઞાનપૂર્વકનો હોવો ઘટે રહસ્ય એ છે કે સિદ્ધિ અભ્યાસને અધીન છે અને અભ્યાસમાં જે મોજો ધડે નિરત્યાગ યામ-તત્કાળ સિદ્ધિને માટે શંકા મારે તે નિષ્ફળ થાય છે. આથી અહીં તો “ દેદં પાતયામિ ઘા અર્થ સાધયામિ ” ની મનોદયા હોવી ઘટે બુદ્ધિ ચતુ હોય તો દાસને-મનને-સર્વસ્વને હોમી દેવાની તૈયારી હોવી ઘટે કાર્કસ્ટ જનવુ હોય તો શુભી ઉપર ચડવા તૈયાર હોવુ રહુ. વિરતારભવથી આ વિષયોની વિરતૃત ચર્ચા ધ્યાન છતાં રોકવી પડે છે.

મગ્ધમ અને કૃત્રિમ અધિકારી માટે યમ નિયમ વગેરેનું સેવન એ સાધન છે. તેની ચર્ચા માટે હમારા ગીતાશાસ્ત્રનું “ વિગેષ-વ્યુત્પત્તિ ” જોવું અગર તો

ઝીઝવટથી જોવા, ધૃષ્ટિનારે દમારા “શ્રવન-દર્શન” અર્થનો અભ્યાસ કરવો. સમદમાઈ સાધનસંપત્તિનો અમાનિત વગેરે ભગવાને જતાવેલાં સાધનોનો સ્વીકારપત્તિનો વગેરે તમામનો સમાવેશ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યમાં આવી જાય છે.

આમ વૈરાગ્ય અને અભ્યાસરૂપી સાધનથી સંપન્ન પુરુષને શ્રવનમાં જે અનુભવ થાય છે તેનેજ સાચો અજ્ઞાનુભવ કહે છે. “તત્ત્વમસિ”નો અર્થ પણ અર્હિજ અસ્થિતાઈ થાય છે. આવા પરમાત્માનું પન્ન માનવનું શ્રવન કેવું હોય છે જો પણ જોવાનો યોગ્ય છે. અર્થાત્ સિદ્ધ વેદાન્તીનું શ્રવન, જાત અને જગતને માટે ઉપકારક હોવાથી તે દરેક સાધકે જાણી લેવું યોગ્ય છે. કેમકે જેવું તેો યોગ્ય ખાવા સાથેજ આપણી ગરજ છે !

જોના શ્રવનમાં ઉપનિષદનું તત્ત્વમાન હંધું હશે તે ભગવાનની આપામાં કહીએ તો સ્થિતપ્રજ્ઞ, હજી કે ત્રિશુણ્ણીતજ દશે, અને આથી દરેક સાધકે ભગવાને સ્વમુખે જતાવેલાં સ્થિતપ્રજ્ઞ વગેરેનાં લક્ષણોનું મનન કરવું પડે. મનુષ્ય શ્રવનમાં આપાના ત્રણજ ધાતુઓ ઉપયોગી છે. “જ્ઞા, કૃ અને મજ્”-“જ્ઞા” એટલે જાણવું કૃ એટલે કરવું અને ‘મજ્’ એટલે મેલવું. જે જાણવા જેવું જાણતો હશે એટલે કે જેને પ્રકૃતિ પુરુષ અને પરમાત્માનું નિ સંસય જ્ઞાન હશે તે ધારણીવ કાઈ કરી કરશે. પણ તેના તમામ કર્મો ‘મજ્’ ધાતુના અર્થમાં હશે. એટલે કે તેવો આત્મજ્ઞાની પુરુષ વિશ્વરૂપે વર્તી રહેલા પરમાત્માની સેવા માટે તમામ કર્મો કરશે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની ભક્તિપૂર્વક નિષ્કામ કર્મયોગી હોય છે. આવો પુરુષ પ્રેમ અને દયાને અવતાર હશે. સત્યચિન્તક અને સત્યોચ્ચારક હશે. અચોર હશે. ધીર્બુદ્ધિ હશે પરિશ્રદ્ધીનુ હશે. પવિત્રતાની પ્રતિમા હશે. સતોષનો પ્રત્યક્ષ આગિ-ભાવ હશે. તપોવીર હશે. વિશ્વ હશે અને મુશ્કેલનિષ્ક હશે વિદ્યા, વિગમ. વિવેક, પ્રેમ અને નિર્ભયતા-શુદ્ધમાત્રની ઉત્પત્તિ ભૂમિશ્વ-શુભમાત્રન પ્રસ્પૃતિશ્વ, આ પચક, તેના શ્રવનમાં નિષ્પોદિત હશે. તેના શ્રવનમાં ‘પરો દેવાઃ સર્વભૂતેષુ સૃદ્ધ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા”-ની સ્વાભાવિક પ્રતીતિ હશે. વ્યક્તિને વેદાન્ત આવી કરે છે. અને જે વ્યક્તિને માટે સાચું છે તે, યોગ્ય પદ્માદ્ભૂમિષ્ઠ હોય તો માનવ સમાજ-સમષ્ટિને માટે પણ

સાચું છે. અને આથીજ વેદાન્ન સમગ્ર માનવ જાતના ઉપર ઉપકાર કરે છે. એકજ પગમાત્રા સૌરપે વર્તી રહેલ છે એમ જે સમજે તેને આપુ વિષ્વ કુટુંબરૂપજ બને. જગતને દુખી કરનારી સનાતન વિષમતાએને વિદાય દેવાનો અને સર્વત્ર સુખ-શાન્તિ-નિર્ભયતા-પ્રસન્નતા-સર્વોદય કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે, વેદાન્તનો અનુભવ સમર્થિત પ્રચાર. આજના ઉન્નત યથેચ્છા-સન્નિપાતમાં પીડાતા જગતને માટે આ તત્ત્વજ્ઞાન એ એકજ રામ-બાણ ઉપાય છે, કોઈપણ પ્રજાએ જે સનાતન અને સુખદાયી, સર્વોદયકારિણી સંસ્કૃતિનું મંડાણ કરવું હોય તો તેનો પાયો આ વેદાન્ત વિદ્યાજ હશે. કેમકે વેદાન્તના સુનિશ્ચિત તત્ત્વજ્ઞાનના પાયા પર મંડામેની સંસ્કૃતિ એ સંત સંસ્કૃતિ છે. બીજી તમામ અસલ સંસ્કૃતિ છે. વેદાન્તનિષ્ઠ સંસ્કૃતિ એ રામમયી સંસ્કૃતિ છે. બીજી રાવણમયી સંસ્કૃતિ છે.

ભારતના અતોનો જે જગતને કોઈપણ વારસો હોય તો તે આજ છે. આત્મજ્ઞાન અને તેમાંથી ફળતી વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની જીવનસરણી એ ભારતની શોધ છે અને આ શોધને અનુસરીનેજ ભારતીય જીવનની ચૂલ્હી કરવામા આવી છે. વેદાન્તનું જીવનવ્યાપી તત્ત્વજ્ઞાન એ ભારતીય વ્યક્તિમત્ત અને સામાજિક જીવનનું કરોડગજ છે. આપણું સમાજશાસ્ત્ર, વ્યક્તિમત્ત ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનયાત્રાના તમામ નીતિનિયમો, આચાર, વિચારો, આપણી દિનચર્યા-આ તમામમાં, દૂધમાં ઘીની માફક, અરણિમાં અગ્નિની માફક કે કાર્પમાત્રમાં આકાશની માફક આત્મજ્ઞાન અદ્વય રીતે એતપ્રેત છે, આપણા સમસ્ત જીવનનો જોક ત્યાગ તરફ છે ભારતીય જીવનનો સ્વાભાવિક વર્ણક બતાવતા મનુ મહારાજે, સમય ભાગતના પ્રતિનિધિ રૂપ બની ઉચ્ચાડ્યું છે કે :-

યદ્યેતાન્ પ્રાપ્તુયાન્ સર્વાન્ યદ્યેતાન્ વેદલોસ્ત્યજેત્ ॥

પ્રાપ્તુયાન્ સર્વકામાનાં પરિત્યાગો વિશિષ્ટયતે ॥ મનુ. બીજો અ.

અર્થાત્ જે કોઈ દુનિયાના તમામ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરે અને જે કોઈ દુનિયાના તમામ પદાર્થોને કેવળ છેડે તો એવા બેમાં સર્વપદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરનાર કરતાં તેમનો ત્યાગ કરનાર ચઢીઆતો છે. આ ત્યાગનિષ્ઠ આત્માના અસંગ સ્વભાવને જીવતરિજીવત સમજીને પચાવવાથીજ ઉપજે. આ ત્યાગ-

નિષ્ઠા આરંભે મહા કઠોર છતાં પરિણામે અતિમધુર, સત્યની આગમનામાંથી જ જન્મે છે. ભારતીય તમામ આદિક કે પારલૌકિક પ્રવૃત્તિઓનું જો કોઈ એક લક્ષ્ય મિન્દુ હોય તો તે આ આત્મજ્ઞાનજન્ય ત્યાગમયતા છે. સનાતન કાળથી જીવનના નજવામાં નજવાં કર્મથી માંડી મહાનમાં મહાન કર્મપથનું સર્વજ્ઞ ભારતે એક જ સંકલ્પ સેવ્યો છે અને તે “ન મમ” નો. આ શિવ-સંકલ્પને પરિણામે કાળની, કરાણકાન્તિઓ અને વિગતીય સંસ્કૃતિઓના સર્વલક્ષી સંઘર્ષમાં પણ ભારતીય જીવન હજી ટકી રહ્યું છે. જો આ શિવ-સંકલ્પને અલુસરી જીવવાનો પ્રયત્ન આજી રખાશે તો એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે વળી ગૌરવથી ભારતનો દુનિયાની તમામ સન્નિષાત-પીડિત પ્રાંતને સંદેશો હશે કે—

“एतत्तु देशप्रयत्तस्य सकाशात् “ आत्मज्ञानिनः ” ।

स्वै स्वै चरित्रं शिक्षरेण पृथिव्यां मर्यमानयाः ॥ ”

અર્થાત્ આ દેશમાં જન્મેલા “ આત્મજ્ઞાની ” માનવ પામેથી, બૂમઝલમાં જ સર્વમાનવો પોતપોતાનું ચરિત્ર શીખશે-એટલે કે જીવતાં શીખશે. આકાશ-માંથી પડેલું પાણી જેમ સાગરમાંથી થાય છે. તેમ ભારતીય જીવનની આદિષો અંત સુધીની પ્રવૃત્તિમાત્ર આત્મપર્મવચાથી થાય છે. વેદાન્તવિદ્યા એ ભારતની વૈયક્તિક અને સામુદાયિક સાધના છે. આ સાધનાની સિદ્ધિ વ્યક્તિગત જીવનમાં અમાપ હોય છે. સામુદાયિક જીવનમાં દ્રઢ સંસ્કારરૂપે એ વર્તતી હોઈને, લાંબેગાળે આખીગે પ્રગતનું જીવન પરિવર્તિત કરી નાખે છે. આ સાધના “ પરમઓમમાં ” સંતો રચાપિત કરે છે. પરમઓમમાં પ્રતિષ્ઠિતને તો જ્ઞાત અનુભવે સમગ્રજગત છે કે પર્વતની તળેરીમાંથી જોયેલું જગત વિષમ અને બીહામણું જાણે છે. પહેલા શિખર ઉપરથી જોયેલું તેજ વળી એણું વિષમ અને એણું બિહામણું જાણે છે. છેક ઉપરનાં શિખરે પહોંચતાં અને નિહાળતાં તેજ જગત સમાન-સુંદર અને શિવસ્વરૂપ જાણે છે. અને કેવલ આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત થતાં તો પછી પૃથ્વી પણ તલ જેવડી દેખાય છે । આકાશના ઉંડાણમાં ઘડાંઘડાં અણુ જેવડું પણ રહેતું નથી । અને કેવલ એક સુખ-ધવલ-નીતરું-સર્વવ્યાપી-એકરસ-રિચર-નિર્વિદાર આકાશજ નજાય છે । બેહારનાં જગતમાં જેમ આ દર્શનક્રમ છે તેમ આંતર જગતમાં તેથી પણ

લગ્ય દર્શનક્રમ છે. જીવનની અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને બુદ્ધિમય ભૂમિકાઓને, સાધનપણે વરણી એટલે કે ચાર્તકથી માંડી પ્રકૃતિવાદ પર્વતન શહેને ઓળંગી, મનુષ્ય આન્દ્રમય જીવનની ઝાંખી કરે છે. તેમાં મ્હાતે છે પ્રતિષ્ઠા પામે છે. ત્યાંથી પાછો અન્નમયમહિમા આવતો નથી. એવા 'બ્રુગુઓ' ને ઉદ્દેશીને જ કવિએ ગાયું છે કે:—

કુલં પવિત્રં; જગત્તી જૃતાર્થા; યસુધરા પુણ્યવતી ચ તેન ॥

અપાર સચિત્ સુલભાગરેડ્દિમન્ લોનં પરે વ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥૧॥

અર્થાત્ “અપાર સુખરાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માર્માં જેનું ‘હૃદય’ લીન થયું છે તેનું કુલ પવિત્ર છે. તેની જનેતા જૃતાર્થ છે. એટલું જ નહિ-તેવાથી આ ભગવતી વસુધરા પણ સૌભાગ્યશાલિની થાય છે.” તેવા જૃતાર્થ નું તો જીવનભર આ પ્રાર્થનામય દર્શન હોય છે કે—

આત્મા ત્વઃ ગિરિજા મતિ; સદચરા પ્રાણા; શરીર ગૃહમ્ ।

પૂજા તૈ વિષયોપભોગરચના., નિદ્રા સપ્રાપ્તિસ્થિતિઃ ॥

સંચારઃ પદયો. પ્રદક્ષિણવિધિ; સ્તોત્રાણિ સર્વાઃ ગિરઃ

યથા કર્મ કરોમિ તત્ તદલિલં શમ્ભો ! તવારાધનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ હે શમ્ભો ! આત્મા તું છે, ઉમા બુદ્ધિ છે; પ્રાણો સદચર છે; શરીર ઘર છે. વિષયોપભોગની રચના એ પૂજા છે; સપ્રાપ્તિમાં સ્થા સ્થિતિ નિદ્રા છે, પાદગંધાર એ પ્રદક્ષિણા છે, સમસ્ત વાહનમય સ્તુતિ પાઠ છે; જે જે કરે કે થાય તે બધું હે શમ્ભો ! તારું આરાધન છે ।

આવા ધન્યમંગળમય લક્ષ્મણદેવી ઝાંખી કર્મયોગીનું સમ્યક્ દર્શન વર્ણવતાં ભગવાન્ શકરાચાર્ય ઉચ્ચારે છે કે —

સંપૂર્ણ જગદેય નન્દનચન સર્વેડપિ વલ્લુપદુમા

ગાંગં ચારિ સમસ્તચારિનિવહ. પુણ્યા સમસ્તાઃ ક્રિયા ॥

યાચઃ પ્રાકૃતસંસ્કૃતાઃ શ્રુતિશિરઃ ધારાણસી મેદિની

સર્વાથસ્થિતિરસ્ય વસ્તુવિપયા દ્રષ્ટે પરે વ્રહ્મણિ ॥

અર્થાત્ “પરબ્રહ્મનું દર્શન થતાં, દ્રષ્ટાને માટે તો આખું જગતજ નન્દન વન છે. વૃક્ષમાત્ર કલ્પવૃક્ષ છે. પાણીમાત્ર ગંગાપ્રવાહ છે. ક્રિયામાત્ર પવિત્ર

છે. પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત વાણીમાત્ર વેદાન્તનાં મહાવાક્યો છે. પૃથ્વીમાત્ર વારાણસી છે. વર્તનમાત્ર તાત્વિક છે । ”

આ પ્રાણીસ્થિતિનેજ ભુગ્ન શબ્દભેદે કહે છે કે “ આનન્દો વ્રજેતિ વ્યજાનાત્ ” પરમાત્મા આ ‘તપોવશ્ય’ સ્થિતિ પ્રાણીમાત્રને શ્વતા શ્વત આપો એટલું ઇચ્છી,

સર્વેઽય સુચિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ

સર્વેભવ્રાણિ પદયન્તુ યા કશ્ચિદ્ દુ સમાપ્નુયાન્ ॥

આટલું આત્મદેવને પ્રાર્થી વિગીએ છીએ.*

૫૧

* શ્રી. નરસિંહ મ. જીરૂના સંગ્રહા “ હયાદિ લેખનિપદ્ધત્તે ” ની આ ભૂગિકા છે. લેખકના ગાંધારાજ્યો, લેખનિપદ્ધત્તે વગેરે સુલલિત ભાષા, સર્વ લિલેખન અને શબ્દસમય લાવથી બદલે છે.—સંગ્રી.

પરમ પુરુષાર્થ

(ગતાંકી ચાલુ)

લેખક-સ્વા. શ્રી. અક્ષતાનંદજી

૬૬

યમરાજના ઉપદેશ ઉપરથી નિમ્ન લિખિત ચાર મુદ્દાઓ તારવી લેવાય છે. (૧) આ દરમિયાન વિષયમાં એક જ વસ્તુ અનાદિ અનંત કિંવા સત્ય છે અને તે આપણો આત્મા છે. બીજું બધું પરિવર્તનથી પરાધીન છે, એ વેધી ગિર્યા છે. આત્માની અખૂટ શક્તિથી આત્માની અંદર તેની પ્રતીતિ થાય છે. (૨) આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ જીવનનું ધ્યેય છે. ત્યાં સુધી પરમાત્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સંસારના વિવિધ તાપમાથી છુટકારો થતો નથી. (૩) આ લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે અભ્યાસ ને વૈરાગ્યની પરમ આવશ્યકતા છે. આ પ્રશ્નોના ચર્ચાર્થ નિરાકરણ ઉપર જ મનુષ્ય જીવનની ઉન્નતિનો આધાર હોવાથી તેમનું વિરતૂત વિવેચન ઇચ્છનીય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય ત્રણ પદાર્થોનો બનેલો છે. રૂપ શરીર, સૂક્ષ્મશરીર, અથવા અંતઃકરણ અને આત્મા. રૂપ અને સૂક્ષ્મ શરીરો આત્માના કરણો છે. તે દ્વારા સંસારમાં આત્મા લીલા કરે છે. ખરો દૃષ્ટા ને ખરો લોકતા તો આત્મા જ છે. અંતઃકરણ દ્વારા તે શરીર ઉપર અને બાહ્ય પ્રતીતિ થતા પદાર્થો ઉપર ક્રિયા ચલાવે છે. માનસશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે આપણે કોઈ પણ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે રૂપ અને સૂક્ષ્મશરીરો વિષયોના રૂપરંગને મહણ કરી જ્ઞાનતંતુઓ દ્વારા મગજને તેનો સંદેશો પહોંચાડે છે. ચક્ષુ તેમ જ શરીરસ્પર્શ સર્વ ઇન્દ્રિયો એ ખરી ઇન્દ્રિયો નથી. માત્ર જોશબો જ છે. બાહ્ય સાધનો છે. એ જ્ઞાનતંતુઓને કોઈપણ પ્રકારે ઈન્દ્રિય થાય તો ચક્ષુ સારી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ આપણને પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહીં. ઇન્દ્રિય અને બહારના સાધન વચ્ચે લેડ છે. ઇન્દ્રિયની ખરી શક્તિ

સાધનની ખીંટમાં રહેલી છે. હન્દિરો અને સાધનો બન્ને સારી સ્થિતિમાં હોય તો પ્રજ્ઞ જ્ઞાન થાય તેવો કાંઈ નિયમ નથી. આપણી સમક્ષ ધડીઆળ હોય ને આપણે વાંચન અને તેના વિષયના મનનમાં કુશી મથા હોય છે તો આપણે ધડીઆળને જોઈએ નહીં એટલું જ નહીં પણ ટોચા જોરથી વાગે તો પણ તે ધણી વાર સાંભળતા નથી. આમાં અવજોન્દિય દ્વારા અવાજનાં યોગ્યં મસ્તિષ્કને સંદેશો તો પહોંચાડે છે તે જતાં પણ શ્રવણનું જ્ઞાન થતું નથી. આતું ટારણ એ જ છે કે જ્ઞાનને માટે ઇન્દ્રિયની સાથે મનના સંયોગની આવશ્યકતા છે. સૂચ સરીરસ્ય યોક્ષો વિષયોને મહત્ત્વ કરે, જ્ઞાનતંત્ર્યો મસ્તિષ્કના પ્રદેશમાં તે સંદેશો પહોંચાડે, મનનું ઇન્દ્રિયની સાથે અનુસંધાન હોય અને મન પ્રતિક્રિયા કરી તે સંદેશો ઝીલે ત્યારે જ અનુભૂતિ થાય. હજી પણ એક પગલું આગળ વધવાની જરૂર રહે છે. મન ને ભુદિની પાછળ પણ એક નિત્ય વસ્તુ એવી હોવી જોઈએ કે જે બધા વિધવિધ પ્રકારના અનુભવોને એકત્રિત કરે મન-ભુદિ, ચિત્ત આ બધાં પણ કરેલો છે. તેને ઉપયોગ કરનાર, તે દ્વારા કાર્ય કરનાર અને સંસારના પદાર્થોને જોનાર ને તેને ઉપભોગ કરનાર એક નિત્યદેહ, અચળ ભોક્તાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, આપણી અંદરની સર્વ અસ્થિરતાને એકરૂપ બનાવનારનું તથા પ્રત્યેક દાણે પરિવર્તન થતી સ્થિતિમાં એકરૂપ રહેણું કરનારનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સંતોષકારક નિર્ભૂષ ધર્મ શકે નહીં. મનુષ્યની અંદર રહેલા આ સ્થાયી તત્ત્વને "આત્મા" નું નામ આપનામાં આવે છે. પરિવર્તનની કલ્પનાની સાથે સાથે જ એક અપરિવર્તનશીલ પદાર્થની પણ હલ્લના આબ્યા વિના રહેતી નથી. પરિવર્તનના પ્રમાણનો ખ્યાલ આણુવા માટે તેના કરતાં થોડા પરિવર્તનશીલ પદાર્થના અસ્તિત્વની જરૂરીઆત અનિવાર્ય છે. એ પ્રમાણે વિચાર એણીને આગળ ને આગળ વધારતાં છેવટે આપણે એવો નિર્ભૂષ દરજો પડે છે કે એક અચળ-નિરાકાર-નિર્વિકાર પદાર્થ જ આ સંસારમાં અનેક રુપે જાણે છે. આત્મા જહાવરયાથી રહિત છે, વિનાશથી રહિત છે. પ્રત્યેક સરીરમાં પ્રકાશ આપનાર, ને જ્ઞાન-રસરૂપ છે, સર્વના કારણરૂપ છે, પરમમંજરારૂપ ને પરિપૂર્ણ છે, ભુદિયા અમાધ્ય છે, અત્યંત તેજોમય ત્રિશૂતિઓ વડે ઉપર નીચે ને સર્વ દેશો

વ્યાપેનો છે, સજ્જતીય, રિજ્જતીય, સ્વગત બેઠ સહિત છે, ઇન્દ્રિયેનો. અવિ-
 પચ છે. અંચળ મનુષ્યો વડે અપ્રાપ્ય છે, સર્વ વેદના સાર રૂપ છે, શક્તિ
 તથા પચ મદ્દામૃતોના મૂળરૂપ છે તથા સર્વ જગતને આનંદ આપનાર છે.
 આત્મા કોઈપણ પ્રકારના બંધનોથી બંધાયેલો નથી, વૃત્તિચાતુર્યો વિષય
 નથી, વૃત્તિચાતુર્ય પણ નથી, સર્વવૃત્તિઓનો દષ્ટા-છે. લય વિશેષ ને
 કસાયથી સહિત છે સ્થાવર જગમ જગતરૂપે આત્મા જ પ્રકાશી રહ્યો છે.
 જેમ જલબિંદુ, રીંછ, તરંગ, સમુદ્રથી અભિન્ન છે તેવી રીતે આત્માસમાન
 ચતુર્સર્વ વિષય આત્મોથી અભિન્ન છે. દોડીને નહિ જાણના મનુષ્યને
 દોરડીમાં સર્પની જાતિ થાય છે. છીપને ન જાણનારને છીપમાં રૂપાની જાતિ
 થાય છે, તેવી રીતે અચાનીને દેહમાં આત્માની જાતિ થાય છે. તળાવના સિંચ
 જલના સબંધથી કાંઈ ઉપર રહેલા જાડને તેનાથી બંધુ કોઈ જુએ છે તેવી રીતે
 અચાનીને અધ્ધાસથી આત્મામાં ચરીરપણ જેવામાં આવે છે. વદાબુધાજનાર
 મનુષ્યને કાંઈ ઉપરનાં વૃક્ષો વગેરે સાલતા દેખાય છે. કમળાના દોષવાળા
 મનુષ્યને ધોળામાં પીળાપણુ જ પ્રતીત થાય છે. ફેરકુદડી ફેરવાથી ભમવાના
 સ્વભાવવાળા અધેલાં નેત્રો વડે મનુષ્યને સર્વ ભમવું હોય તેમ જ જણાય
 છે, ઉબાડિયુ ગોળ ફેરવાથી વર્તુળાકાર ધારણુ કરે છે, વાદળાંતી ગતિથી
 ચંદ્ર જ દોડે છે એમ જાણીને જણાય છે, એવી રીતે અવિદ્યાથી જ
 આત્મામાં ચરીરની જ્ઞાન્તિ ઉપજે છે. નિરતર અધ્ધાસ થઈ વિના સદૃશ-
 ચેતનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. યેવસ માટે (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ
 માટે) મુમુક્ષુએ લાખા સમય સુધી બલતું ધ્યાન કરવું જોઈએ. જે જે
 પદાર્થો પ્રતીત થાય છે, તે સર્વનાં નામરૂપનો બાપ કરતાં ધન-આત્મા
 સ્વરૂપ જ છે. આત્માથી પૃથક્ અહીં કાંઈ છે જ નહીં, આવો દ્રઢ નિશ્ચય
 કરી, પરિવર્તનશીલ પદાર્થોમાં આસક્તિ હમેશા દુઃખદાયક જ છે. આ વિચાર
 મનમાં સિંચ કરી, ચિત્તને સજ્જતીય પ્રવાહમાં પ્રવેશવું. અંત કરણના જે
 પ્રકારના પ્રવાહો હોય છે, સજ્જતીય અને વિજ્જતીય. પોતાના અંતઃકરણથી
 અભિન્ન થઈને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ ઉપજવા દેવી તે સજ્જતીય
 પ્રવાહ. “ હું પૃથિવી નથી, જલ નથી, તેજ નથી, વાયુ નથી, આકાશ નથી,
 હૃદય નથી, મન નથી, શુદ્ધિ નથી, યજ્ઞ સુષુપ્તિમાં સિદ્ધ એક અવિચલ

કેવળ, બ્રહ્મ જ છું, અહંતા, મમતાથી અધ્યાસની નિવૃત્તિથી મને વશું નથી, જ્ઞાતિ નથી, અમુક ધર્મનું અભિમાન નથી, આકાશની જેઠે વ્યાપક છે હોવાથી હોયું નથી, નીચે નથી, અંતર નથી, બાહ્ય નથી, મધ્ય નથી, તિર્વંક નથી, પૂર્વાપરાદિ નથી, કિંતુ સર્વ સ્થિતે, સર્વ શાળા, અખંડ અને એકરૂપ છું, હું શુદ્ધ નથી, પૂજ્ય નથી, ગુણ નથી, પીત નથી, આણુ નથી, 'મહાન' નથી, દરવ નથી, દીર્ઘ નથી, પણ અરૂપ અને પરમાનંદ પ્રકાશરૂપ છું. હું ચારતા નથી, શાસ્ત્ર નથી, શિષ્ય નથી, શિષ્યા નથી, હું પણ નથી, હું પણ નથી, આ દરવ પ્રપન્ન પણ નથી, જનમત, સ્વપ્ન, મુષુમિ અવસ્થાઓ ભારી નથી; હું વિશ્વ નથી, તૈજસ્ય નથી, પ્રાણ નથી, પાળ આગાધિત, સંગરહિત, પરમાનંદ પ્રકાશરૂપ છું. હું જ્ઞાનરૂપ ને સુખરૂપ છું, સમાધિ અને સંકલ્પના કલ્પવૃક્ષરૂપ છું, હું અત્યંત નિર્મલ છું, જેના હૃદયમાંથી સસાગના કલેરોનો સમૂહ દૂર થઈ ગયો છે એવો છું. હમમ વિશ્વ એ મારી જ શક્તિનો આવિર્ભાવ છે," આવા પ્રવાહને સ્વર્ગતીય પ્રવાહ કહેવાય છે. પૂર્વ મંસ્કરિના માનસથી આત્મરૂપનું વિષ્ણુશબ્દ થતું તે વિજ્ઞાતીય પ્રવાહ કહેવાય છે. આ જન્મેમાંથી સ્વર્ગતીય પ્રવાહ ચાલવા દેવા ને વિજ્ઞાતીયને શકે.

આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે જ જીવનનું લક્ષ્ય છે. જ્ઞાન એ પ્રકાશનું હોય છે. પરોક્ષ અને અપરોક્ષ. અનુમાનજન્ય જ્ઞાન પરોક્ષ કહેવાય. આપણે કોઈ દેશ જોયો ન હોય પણ તે દેશનું વર્ણન પુસ્તકો દ્વારા વાંચી તેની છબીઓ જોઈ આપણા મનમાં અમુક પ્રકાશની કલ્પના તે દેશ વિશે બાધીએ તે પરોક્ષ જ્ઞાન. આવા પરોક્ષ જ્ઞાનથી આપણામાં તે દેશ જોવાની ઉત્કંઠા થાય, તે દેશ કેવી રીતે જોવો, ક્યા ક્યાં સાધનોની અપેક્ષા છે. આપણને અનુકૂળ આવે એવો અદેશમાં સહેલો ને દુઃકાળા દુઃખ રસ્તો ત્યાં જવાને થયો છે આ બધા પ્રયત્નો નિર્ણય પુસ્તકમાં વાંચી, ગિતો જોઈ થઈ શકે, પણ તુમિ માટે તો તે દેશ તરફ પ્રયાણ કરી તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે જ જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે આત્માનું પણ છે. શાસ્ત્રાધ્યયન દ્વારા, સત્સંગ દ્વારા આપણી જિજ્ઞાસા જનમત થાય, હેવટે તાણવેલી ઉત્પન્ન થાય, પણ પુરૂષ પ્રપન્ન દ્વારા, નિદિધ્યારણ દ્વારા અનુભૂતિ કરવાથી જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમાર્થતત્ત્વ તદ્દન વિષય નથી. શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી

તેનું રહસ્ય સમજી સાધનમાં તલ્લીન થવું જોઈએ. રાજ રાજ નવાં નવાં
 પુસ્તકો વાંચવાનો જોખમ જણવવો એ પણ એક પ્રકારની વાસના છે. એને
 આપણાં શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્ર વાસના કહે છે. આથી વાદવિવાદમાં કુશળતા આવે
 પણ મનના તરંગોને સ્થિર અને શાંત કરી તેની પાછળ જે શક્તિ કામ કરી
 રહી છે તેનો અનુભવ થતો નથી. તે જ પ્રમાણે સત્સંગનું પણ છે. સત્સંગ
 બે પ્રકારનો હોય છે, આંતરિક અને બાહ્ય. જ્યાં સુધી આપણા ચિત્તની
 અંદર શાંત અને વૈરાગ્યનું શરિદ્રવ્ય હોય છે ત્યાં સુધી તેને કાઢવા માટે બાહ્ય
 સત્સંગની, સત પુરુષોના સમાગમની, દર્શનદ્રવ્ય દ્વારા તેમના અમૃત વચનો-
 નું શ્રવણ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. પણ ચિત્તની ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ
 પછી એકાંત સેવન અને નિદિધ્યાસનની-અથવા આંતરિક સત્સંગની જરૂરી-
 યાત પણ જણાય છે. જ્યારે આપણે એકલા હોઈએ, પુસ્તક પણ પાસે ન
 હોય તેવે સમયે જો આપણને અલ્પગમે ન થાય, સમગ્રીય પ્રવાહ ચાલ્યા જ
 કરે, વૃત્તિ બહાર ગઈ હોય તો સમજવું કે મનની મહિનતા ધીલુ થવા માંડી છે,
 ને ચિત્ત આત્માભિમુખ થવા માંડ્યું છે, આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થવા માંડી છે.
 આજ દિવસ જીવન તરફ પ્રસ્થાન થવાની દસોડી છે. ગંદા પાણીથી બંદેલા
 ખાઓચિયામાં જોમ મચ્છરો ઉત્પન્ન થાય છે ને બહાર આવે છે, તેવી રીતે
 એકાંતમાં જો ચિત્તમાંથી અશુદ્ધ વિચારો બહાર આવવા માંડે તો જાણવું કે
 અંતઃકરણમાંથી કલેશો નાબૂદ થવા નથી. શરીર અસ્વસ્થ હોય ત્યારે બહારથી
 દવા નાંખવાની જરૂર પડે છે તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી ચિત્ત અપરિપકવ
 દશામાં હોય ત્યાં સુધી બહારથી, પુસ્તકો દ્વારા, અંત સમાગમ દ્વારા, તેમાં
 શુભ સંરક્ષણનું સિંચન કરવું પડે છે. ચિત્ત નિર્મલ થવા પછી આત્મા તરફ
 આકર્ષણ સદૃશ થાય છે ને આલેખના દ્રષ્ટિની ભૂમિકાઓ દ્વારા છેવટે
 અનુભવ અથવા અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. એકાંત સેવનમાં નિર્વેદ ન થાય,
 પણ શુભ વિચારોનો પ્રવાહ સતત ચાલ્યા જ કરે, સ્વાનંદ માટે અન્ય કોઈ
 પણ પદાર્થની જરૂર ન રહે ત્યારે જ મનુષ્ય સ્વાયંથી છે એમ કહી શકાય.
 આવી નિઃશયતા, એ જ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું ખાસ ચિહ્ન છે.

અપરોક્ષાનુભૂતિ અથવા સાક્ષાત્કારનો મુદ્દો જ્યારે મનમાં ઠરે થશે ત્યારે
 જ ધર્મનું હાર્દ યથાર્થ સમજશે ને ધર્મને નામે પ્રચલિત દોષ, ઘટી જ ને ખોટી
 માન્યતાઓને ત્યાગ કરવામાં આવશે. અમુક પ્રકારની વિધિઓનું પાલન

કરવાથી જ, તીર્થયાત્રા કરવાથી જ, સાસોનું અધ્યયન કરવાથી જ, પ્રતિમાની અમુક પ્રકારે પૂજન કરવાથી જ માણસ ધાર્મિક કહેવાય એ માન્યતા બુદ્ધ-ભરેલી છે. આ બધી ક્રિયાઓનો ઉદ્દેશ ચિત્તશુદ્ધિ, ને ચિત્તની સ્થિતિ છે. જે માણસનું અંતઃકરણ વિશુદ્ધ હોય, વાસનાઓથી રહિત હોય, આસક્તિ વિનાનું હોય, જેના ચિત્તમાં વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ હોય, જે પોતાના સ્વાર્થનું બલિદાન પગલિતને માટે કરવા સદા તત્પર હોય, તે માણસ મોઢ પણ પ્રકારની બાહ્ય ક્રિયાઓ ન કરતો હોય તો પણ આત્માના સાનિધ્યમાં જ છે અથવા ધાર્મિક છે. જે મનુષ્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પોતાનો સર્વ સમય માળીતો હોય પણ જો તેના મનમાંથી ઐહિક વાસનાઓ મઠ ન હોય, આસક્તિ હોય, ધર્માધતા હોય, સ્વાર્થપરાયણ જેનું જીવન હોય, પારકાની સ્થિતિનો અથવા દુઃખનો વિચાર સરખો પણ જેના મનમાં આવતો ન હોય, તો તેવો મનુષ્ય ઉપલક્ષ્ય દ્રષ્ટિથી ધાર્મિક હોય પણ વસ્તુતઃ તે આત્માથી વિમુખ છે.

આપણને જે જ્ઞાન ચાય છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જ ધાય છે. જેનો આપણને અનુભવ કદી પણ ન થયો હોય તેની કલ્પના પણ આપણે કરી શકીએ નહીં. પક્ષીઓનાં બચ્ચાઓમાં બેઠાનું જ્ઞાન પ્રથમથી જ હોય છે. બતકના બચ્ચાઓ છાંડમાંથી બહાર આવતાં વેંત જ પાણી તરફ દોડવા માડે છે. આને સહજ જ્ઞાન (Instinct) કહેવામાં આવે છે. પણ આનું સ્વાભાવિક જ્ઞાન પણ પૂર્વાનુભવ વિના આવતું નથી. સ્ત્રીઓ જ્યારે ભરવાનું કામ શીખવા માડે છે અથવા સંગીત શીખવાની શરૂઆત કરે છે તે વખતે શરૂઆતમાં પ્રત્યેક ક્રિયા એકાગ્રતાથી સંજ્ઞાનપૂર્વક કરવી પડે છે. પણ જ્યારે અભ્યાસથી સુદૃઢતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અન્ય કાર્યમાં ચિત્ત પરોવાયું હોય, બીજાની સાથે વાતો ચલી હોય તો પણ આંગણીઓ તો પોતાનું કામ કર્યા જ કરે છે. તેવી રીતે જે જ્ઞાનને આપણે સાદજનક જ્ઞાન કહીએ છીએ તે પણ પૂર્વજન્મોના સંસ્કારોનું પરિણામ છે. જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે, સહજ જ્ઞાન, શુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન અને ઈન્દ્રિયાતીત જ્ઞાન અથવા અપરોક્ષ જ્ઞાન. (Instinct, Reason, Intuition), પણ, પક્ષીઓમાં પ્રથમ પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે, આવા જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત હોય છે, પણ તે ક્ષેત્ર પૂરું તે પરિપૂર્ણ હોય છે. મનુષ્યનાતિનું શુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન અદ્ભુતસાધને આધીન

હોય છે. આપણી સમક્ષ પડેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે તેની સાથે સાથે જ એ પણ વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે કે આ જ્ઞાન મને થાય છે. આવા પ્રત્યક્ષ (ઇન્દ્રિય-જન્ય) અનુભવ ઉપરથી મનુષ્ય કારણ, કાર્યના નિયમાનુસાર અનુમાન કરી શકે છે. આ મનને પ્રકારની અવસ્થાઓમાં જ જ્ઞાનની સર્વ ભૂમિકાઓનો સંભાવેશ ધર્ષ જતો નથી. આનાથી વિચ્છેદન ભૂમિકામાં પણ પ્રવેશ કરી શકાય છે. આ મન, બુદ્ધિની પર છે. આપણી જ્ઞાનની ભૂમિકા આ જ્ઞાનાતીત ભૂમિકાથી નીચા પ્રકારની છે. એમાં અહંભાવ હોતો નથી. આ જ્ઞાનની ભૂમિકાને યોગસાક્ષની પગલાવામાં “સમાધિ” કહે છે. વૈદાતીઓ અને સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપની અનુભૂતિ અથવા સ્વરૂપ જ્ઞાન કહે છે. જંગલના તમામ ધર્મપ્રચારકો તથા મહાન આચાર્યોએ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આવા વૈદ્યકાઓને જ કપિની સસા આપવામાં આવે છે તથા આવા મહાત્માઓના ઉપદેશોને જ “આપ્ત વાક્ય” કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન વિશે ધણી સિદ્ધિઓ રજુ કરવામાં આવી છે. હિંદુઓ કહે છે કે બ્રહ્માણ પાસે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો બંડાર છે. તેમણે તે જ્ઞાનનું દાન પોતાના શિષ્યોને કર્યું અને તે જ્ઞાન પરંપરાથી યોગ્ય શિષ્યો દ્વારા પુરો પુરો પ્રગટ થાય છે. બૌદ્ધધર્મના અવલમ્બીઓની માન્યતા પ્રમાણે અમુક સમયને અંતરે “બુદ્ધો” એટલે અનંત જ્ઞાનને ધારણ કરનારા નિત્ય સિદ્ધ પુરુષો જન્મ લે છે ને તેઓ દ્વારા જ્ઞાનગમાનો પ્રવાહ ચાલુ કરે છે. હિંદુઓ પણ આવા અવતારોની આવરણતા સ્વીકારે છે. મહાત્મા ઝગદોસ્ત, શસસ કાષ્ટસ્ત, મહમદ ખેમજર, આ બધા અવતારી પુરુષો જ હતા. તેમને સર્વને ધર્મશીપ આદેશ થયો હતો. તેમણે પણ દેશ, કાળની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરીને દિવ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. જૈન લોકોની માન્યતા પ્રમાણે દરેક કલ્પમાં કેટલાક દેવી આત્માઓ જન્મ લે છે. તેઓને જૈનો “જીન” કહે છે અને આવા અલૌકિક પુરુષો દ્વારા મનુષ્ય સમાજ જ્ઞાન-બંડારમાં પ્રવેશ કરે છે. અદ્વૈત વૈદાતીઓનો એવો સિદ્ધાંત છે કે જ્ઞાન કાર્મ-બહારથી પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ નથી. આત્માનું સ્વરૂપ જ સમ્યક્દાનંદ છે. પ્રત્યેક આત્મામાં અનંત જ્ઞાન, અખૂટ શક્તિ, અમાપ જ્ઞાનંદ સ્વભાવથી જ રહેલો છે. સાધારણ મનુષ્યોને આની ખબર હોતી નથી કારણકે મન મલિન

સંસ્કારોથી સરપૂર હોવાથી, આત્માની આ નૈસર્ગિક રાક્ષિત ઠંકાર્થ બન્ય છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે જો ઉપાસનાથી, નિદિધ્યામનથી, ધ્યાનથી, લઘિતથી, અથવા નિષ્કામ કર્મથી ચિત્તની અશુદ્ધિ દૂર થાય તો આપોઆપ જ અંદરથી જ્ઞાન ને સક્રિયતા આવિષ્કાર થવા માંડે છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકોના મત પ્રમાણે પણ મનુષ્યનું મન અને જાણ સંભોગો-આ બંને વચ્ચે સંઘર્ષણ થવાથી મનુષ્યમાં ઉચ્ચ કોટિનું જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે. મનુષ્યમાં એટલી અગાધ શક્તિ છે કે દેશ, રાજના સર્વ પ્રતિકૂળ બંધનોને તે ધારે તો પોતાના મનોબળના મિકાસથી તોડી શકે.

જ્ઞાન એક અવિભાજ્ય અખંડિત છે એ તો નિર્વિવાદ છે. એક જ નિત્ય અને બ્યાપક તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આ સત્યનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. સત્માન્ય રીતે આપણે આ જ્ઞાનના બે મુખ્ય વિભાગ કરીએ છીએ; પારમાર્થિક અને બ્યાવગદિક જ્ઞાન, પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. આ બંને પ્રકારના જ્ઞાનના મૂળમાં જોડ નથી. પરસ્પરોદ નથી અંશ જોડ છે. મનુષ્યના પગિમિત મનદ્વારા આ અનંતજ્ઞાનના એક અંશનો જ અવિર્ભાવ થઈ શકે. અને મનુષ્યની પ્રકૃતિ પ્રમાણે આ અંશ પરાવિદ્યા અથવા અપરાવિદ્યા વિશે હોય.

વિશુદ્ધ અને સ્થિર અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વતઃ પડે છે એ તો નિઃશંક છે; પણ ચિત્તની આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે દીર્ઘકાલ પર્થત સાધનની આવશ્યકતા રહે છે. જ્યાં મુખી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંમુખી દેવી અને આમુરી વૃત્તિઓ વચ્ચે નિરંતર યુદ્ધ અંતઃકરણમાં આટલા કરે છે. જ્યારે આ હારુજ્ઞ યુદ્ધમાં વિજય મેળવે છે, ચિત્તને સાત્વિક બુદ્ધિમાં સ્થિર કરવામાં આવે છે ત્યારે જ મનુષ્ય જે જે વિષય પાછળ લાગે છે તેને લગતું ચતુર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રત્યેક વિષયમાં તે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય એવા શુદ્ધ અને તે વિષયાત્મક રાસોના અભ્યસની આત્માના નૈસર્ગિક જ્ઞાનના અવિષ્કાર માટે જરૂરીઆત અનિવાર્ય છે. સર્વ સક્રિયો, સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન મનુષ્યમાત્રમાં બીજરૂપે અબ્યક્ત રૂપમાં રહેલું જ છે. તેને પ્રકટ કરવા માટે ખરી દિશામાં પ્રયત્ન કરનાપૂર્વક અને ઉત્સાહથી કરવાની આવશ્યકતા છે.

કૈવલ્યપ્રાપ્તિ અથવા યોગસાધનદ્વારા લય

અનુવાદક : શ્રી. જયંતીલાલ મંગળજી ઝોઝા,
બી. એ. બી. ટી. એચએલ, બી.

['નિગમાનમ મંડળી' ના અભ્યાસ તરફથી લગભગ આઠ વર્ષ પહેલાં બદાર પડેલા 'યોગદર્શન' નામના દિંદી મત્તના ઉપોદ્ધાતનો અનુવાદ]

૧ સૃષ્ટિક્રિયા

સમ્વિદાનન્દમય, અનાદિ, અનન્ત બ્રહ્મ સદા એકરૂપ છે, પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ સદા નિષ્ક્રિય અને સૃષ્ટિથી અતીત છે. નથી એને કોઈ પણ જાતની ક્રિયા સ્પર્શી શકતી, કે નથી તેને કોઈ પણ જાતનો ક્લેશ અભિભૂત કરી શકતો મૂત, બલિષ્ઠ અને વર્તમાન કાલમાં એ તો એકરૂપે જ વર્તમાન છે. ત્રિજાઅનિચ્છારૂપ ઇચ્છાથી તેની ઇચ્છામયી શક્તિદ્વારા આ મંસાર ઉત્પન્ન થાય છે, રિયર થાય છે, અને ફરી તેનામાં જ લય પામે છે. સૃષ્ટિની રિયલિટી અને કેલ્પતિની અવસ્થામાં એ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર પરમાત્મા યોગના ને અંશ અને બાવમાં સૃષ્ટિને ધાગ્ય કરે છે, તેમાં એ સૃષ્ટિની ઐતિહ્યતા દોવાથી, તેમની એ અવસ્થાને ઇંદ્રિય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે; અને ન્યારે સૃષ્ટિ રહેતી નથી, અથવા ને અવસ્થામાં સૃષ્ટિ નથી, એ તેમની નિષ્ક્રિય અને પ્રચાન્ત અવસ્થાનું નામ બ્રહ્મ છે. લીલામય ભગવાનની જે લીલામયી શક્તિદ્વારા મંસાર ઉત્પન્ન થયો છે, સર્વશક્તિમાન શ્રી ભગવાનની સર્વશક્તિમયી એ મહારાશક્તિનું નામ જ મહાવિદ્યા, પ્રકૃતિ અને શક્તિ છે. ન્યારે સૃષ્ટિક્રિયાનો આરંભ થયો, એટલે કે નિષ્ક્રિય, શાન્ત અવસ્થામાં ન્યારે ક્રિયારૂપ સૃષ્ટિ યર્ષ, ત્યારે ન્યા ક્રિયારૂપ કમ્પન થયું. અને જે કારણરૂપી શક્તિથી કમ્પન થયું—એ જંતેની સ્વતંત્ર સત્તા યર્ષ. સૃષ્ટિકર્તા ઇશ્વર; જેમની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિરૂપ ક્રિયા યર્ષ તેમનું નામ ઇંદ્રિય, અને તેમની ઇચ્છારૂપિણી શક્તિનું નામ પ્રકૃતિ.* જેવી રીતે સમુદ્રમાં તરંગ ઉઠવાથી

* પ્રણવ સૃષ્ટિના આદિકારણરૂપ કાર્યની સાથે સમ્યક્ રાખે છે. ન્યાં કંઈ કાર્ય દોષ ત્યા અવસ્થા કમ્પન થયો; ન્યાં કમ્પન છે ત્યાં અવસ્થા કોઈ રાજ થયો. સૃષ્ટિના આદિકારણરૂપ કાર્યનો ધ્વનિ ઉત્કાર છે. યોગી ન્યારે આ સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિમાં મનને લઈ જઈ શકે છે, ત્યારે જ તે એ પ્રણવધ્વનિ સામજવાનો અધિકારી થઈ શકે છે.

સમુદ્રની અને તરંગની સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર સત્તા યદ્ય જાય છે, તેવી જ રીતે ઈશ્વરરૂપ સમુદ્ર અને જીવરૂપ તરંગની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપિત યદ્ય. મંબીર, પ્રશાન્ત સમુદ્રરૂપી ઈશ્વરની સત્તામાં તો કેઈ પણ પ્રકારનો ફેર ન પડ્યો, પરંતુ અવિદ્યાને લક્ષને પ્રત્યેક તરંગે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા માની લીધી; જીવરૂપી ચૈતન્યે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપન કરી અને અહંકારને વશ યદ્ય સ્વતંત્ર કેન્દ્ર સ્થાપી દીધું. આ અહંકારી સ્વતંત્ર કેન્દ્ર એ જ જીવનું જીવત્વ છે; વિદ્યારૂપિણી મહાશક્તિ સર્વશક્તિમાન ભગવાનને અધીન રહીને સદા સૃષ્ટિ, રિચિતિ, અને લવક્રિયા કર્યા કરે છે; પરંતુ જીવ અવસ્થામાં તેથી વિરૂદ્ધ વાત જાની, જીવમોહકારી અવિદ્યાનો પ્રભાવ જીવ પર જાેતી ગયો અને જીવરૂપી ચૈતન્ય અવિદ્યાને અધીન યદ્ય સૃષ્ટિક્રિયામાં ફસાઈ ગયું; ત્યારથી જીવરૂપી ચૈતન્ય પોતાને પ્રકૃતિરૂપ માનવા લાગ્યું.

પ્રકૃતિ ત્રિગુણમયી છે, અને દ્રશ્યગંધેષો જીવ પોતાને સત્વ, રજઃ અને તમ એમ ત્રિગુણમય માનવા લાગ્યો. જીવના દ્રશ્ય પડવાનું કારણ અનાદિ અવિદ્યા છે, અને તેને લક્ષને જ અવ્યક્તતાને પામી, અહંકારને વશ યદ્ય જીવ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપન કરે છે. આ સ્થિતિનું નામ જીવ, તેને જ પ્રધાન અને તેને જ કારણ શરીર પણ કહે છે.

સર્વશક્તિમાન પરમાત્માએ જ્યારે પોતાની ઈચ્છાઅનિચ્છારૂપ ઈચ્છા વડે વિદ્યારૂપિણી પોતાની મહાશક્તિદ્વારા આ જલ્લાંડની સૃષ્ટિનો આરંભ કર્યો, ત્યારે પહેલાં આકાશ, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી. આ પાંચ તરવો કહેવાયાં અને તેમાંથી સારાયે સંસારની ઉત્પત્તિ યદ્ય. પ્રકૃતિ ત્રિગુણમયી છે, અને આદિકારણરૂપી અનાદિ પ્રકૃતિમાંથી જ આ પાંચ તરવોની ઉત્પત્તિ યદ્ય છે, તેથી તેઓ પણ ત્રિગુણાત્મક છે. આ પાંચ તરવોના એકત્રિત યથેચ્છા સત્ત્વ અંશમાંથી શુદ્ધિ અને તેઓના રાગદ્વિષ્ટ અંશમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું. શુદ્ધિના કારણરૂપ અહંતત્ત્વ કરી વિસ્તાર પાળીને અહંકાર અને ચિત્ત કહેવાયું. ચિત્ત અને અહંકારને મન અને શુદ્ધિના પેટા વિજ્ઞાન મનુષ્ય એ કીક છે, ચિત્ત મનનો અને અહંકાર શુદ્ધિનો પેટા વિજ્ઞાન છે. આ મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારનો એકત્વ સંબંધ અન્ટકરણ ઝીડું નામ પાડ્યો. ઉપર

મજાવેલા પાંચે જૂતોમાં પ્રત્યેકનો જ શુભ છે તે તન્માત્રા કહેવાય છે. આકાશનો શુભ સંબંધ, વાયુનો શુભ સંબંધ, અગ્નિનો સંબંધ, જલનો સંબંધ અને પૃથ્વીનો અંધ-આમ આ પાંચ તત્ત્વોના આ પાંચ શુભ પંચતન્માત્રાના નામથી જોળખાયા. સૃષ્ટિની સહાયતામાં વિસ્તાર પામીને આ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ; સંબંધથી શ્રોત્ર, સંબંધથી ત્વશ્, સંબંધથી ચક્ષુ, સંબંધથી નિહવા અને ગન્ધમાથી ઘ્રાણ. પ્રત્યેક તત્ત્વના સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર સત્ત્વશુભમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે. એમ સમગ્રનું જોઈએ. એ પાંચ તત્ત્વોના સંબંધશુભમાંથી પાંચે કર્મન્દ્રિયો પ્રકટ થઈ, એટલે કે આકાશના સંબંધશુભમાંથી વાક્ય, વાયુના સંબંધ અંશમાંથી હસ્ત, તેજમાંથી પગ, જલમાંથી વાયુ અને પૃથ્વીના સંબંધ અંશમાંથી ઉપરશ્ચ. આ પાંચ તત્ત્વોના વિસ્તારથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. આ પાંચ જૂતો ન્યારે અલગ અલગ દુઃખાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે એ અગોચર રૂપે તેઓ અપ્રત્યક્ષીકૃત બાહ્યતાના નામથી જોળખાય છે; અને ન્યારે અંદર અંદર ગળા કુચ્છતાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષીકૃત મહાબુતના નામથી જોળખવામાં આવે છે. તે પછી તેઓમાં અર્ધો ભાગ પોતાનો હોય છે અને બાકીનો અર્ધો ભાગ બીજા ચાર જૂતોના અંશનો બનેલો હોય છે.

પરમાત્મા જગત્ એટલે કે પુરુષ અને ત્રિગુણમાંથી માયા એટલે કે પ્રકૃતિ,—આ બેનાં મિલન અને ઈચ્છાથી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહેવામાં વેદ અને વેદ સમગ્ર બધા શાસ્ત્રો એકવાક્ય છે; પાત્રી બંધે ગ્રાહ શાસ્ત્ર એક રીતે વર્ણન કરે અને બીજી બીજી રીતે, ચગતુ બધાનો કહેવાનો આશય એક જ છે. બધાં શાસ્ત્રોએ સર્વશક્તિમાન પુરુષને નિશ્ચિત માન્યો અને ત્રિગુણથી પ્રકૃતિને જ સૃષ્ટિનું કારણ મંજૂર છે. સામ્યસંન સૃષ્ટિના કારણરૂપ પ્રકૃતિનું ચોવીસ તત્ત્વોમાં વર્ણન કરે છે, અને એ જ પ્રકૃતિના વિસ્તારને વેદાન્તદર્શન પચ્ચક્રોપ, તરીકે વર્ણવે છે. જે પ્રમાણે સામ્યશાસ્ત્ર ચોવીસ તત્ત્વોથી ઉપરાંત ઘણું તેનું નામ મુક્તિ એમ કહે છે તે જ પ્રમાણે પંચકોષોથી અક્ષર ધત્તું તેનું નામ અક્ષરસદ્ભાવ એમ વેદાન્તક કહે છે. બધાં શાસ્ત્રોની વાત એક જ છે, કશું અભિન્ન છે; પરંતુ માત્ર સાધનવિભાવ-મુક્તિપદે પહોંચવાના ઉપાયનું—જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો જુદી

જુદી રીતે વર્ણન કરે છે. જીવરૂપી ચૈતન્ય અવિદ્યામાં ફસાઈ પડીને પોતાની જાતને પ્રકૃતિવત્ માનવા લાગે છે તે જ કારણસરીર; અને કારણસરીર, અન્તઃકરણ; પંચતન્માત્રા સહિત પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય-એ બધું મળીને સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય છે. સૂક્ષ્મશરીરની સાથે જગારે પંચીકૃત મહાબૂતોની સદાપતાથી રચ્ય શરીર બન્યું તો સૂક્ષ્મ શરીરની સાથે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પણ જોડાઈ ગઈ. આ રચ્ય શરીર જીવના દેહપાત પછી અહીં જ પડ્યું રહે છે, અને સૂક્ષ્મ શરીર ત્રિશિષ્ટ જીવ જ નાન્ય જન્મ પ્રાપ્ત કહે છે. રચ્ય શરીર સૂક્ષ્મ શરીરનો વિસ્તારમાત્ર છે; જીવ જે કંઈ કર્મ કરે છે, જે કંઈ કર્મ ભોગવે છે, અને જે કંઈ કર્મ લવિબ્ધમાં ભોગવવા માટે સંગ્રહ કરે છે. એ બધું સૂક્ષ્મ શરીરદ્વારા અન્તઃકરણમાં જ કરે છે. જ્યાંસુધી અવિદ્યાની રિયતિ છે ત્યાંસુધી જીવરૂપી ચૈતન્ય પોતાને અન્તઃકરણ તરીકે માને છે, જ્યાંસુધી તેનું આવું માનવું છે ત્યાંસુધી અન્તઃકરણના કામમાં તેને ફસાવું પણ પડશે, અને જ્યાંસુધી આ લમમૂલક સમન્ધ રહેશે ત્યાંસુધી વિવિધ કુખદુઃખરૂપી કર્મોમાં ફસાતો જીવ આવાગમનરૂપી ચક્રપથમાં લમ્યા પણ કરશે.

૨ યોગ એટલે શું ?

યોગ શબ્દ ‘યુજ્’ જોડવું એ ધાતુ પરથી બન્યો છે. જીવરૂપી ચૈતન્ય અવિદ્યામાં ફસાઈને પરમાત્માથી અલગ થઈ ગયો છે; તેની આ ભિન્નતા દૂર કરી તેના મૂળ રૂપમાં તેને લાવી ફરી જ્યાંથી નીકળ્યો છે, ત્યાં તેને પહોંચાડી દેવો તેનું નામ યોગ છે. બાકી રીતે જીવ મુકિતપદ પ્રાપ્ત કરે એટલા માટે વેદ અને શાસ્ત્રોમાં જેટલા પ્રકારનાં સાધનો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે બધાંના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) મન્ત્રયોગ. (૨) હઠયોગ. (૩) લયયોગ. (૪) રાજયોગ.

(૧) શાસ્ત્રોક્ત કોઈ મન્ત્રનો જાપ અને કોઈ રૂપત્વ ધ્યાન કરતાં કરતાં ચિત્તરત્તિના નિરોધદ્વારા મુક્તિપથમાં અગ્રેસર થવાનું નામ મન્ત્રયોગ છે. (૨) શારીરિક ક્રિયાઓદ્વારા ચિત્તરત્તિનો નિરોધ કરીને મુક્તિપથમાં અગ્રેસર થવું તેનું નામ હઠયોગ છે. (૩) યટ્યક જેટલોદ્વારા બહિર્મુખી ચક્રિનો બહારમાં લય કરીને, મુક્તિપથમાં આગળ વધવું તેનું નામ લયયોગ છે.

(૪) કેમજી જુદીની સદાવતાથી અન્નવિદ્યાના વિચારદ્વારા ચિત્તવૃત્તિઓથી ઉપરામ પામીને મુક્તિપથમાં આગળ વધવું તેનું નામ રાજયોગ છે.

જે મૂળ પાયા પર આ ચારે સાધન પદ્ધતિ સ્થાપિત છે, તેની પ્રુષ્ટિ તો આપણાં છયે દર્શાવેલ છે. એ દર્શાવેલમાંથી યોગીરાજ મહર્ષિ પતંજલિ-કૃત યોગદર્શનમાં સાધનમાર્ગના ક્રિયાસિદ્ધાંતનું બહુ સચોટ રીતે સાર્વભૌમ દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સૂત્રદ્વાર મહર્ષિએ પોતાના ગ્રન્થના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. પ્રથમ વિભાગમાં યોગ એટલે સમાધિનું વર્ણન છે. બીજા વિભાગમાં યોગને અનુકૂળ તેમ જ પ્રતિકૂળ ગુણોની ક્રિયાઓનું વર્ણન છે, ત્રીજામાં સમાધિની જુદીજુદી અવસ્થાઓનું અને ચોથામાં દૈવસ્થ અર્થાત્ યોગસાધનના લક્ષ્યનું વર્ણન છે.

૩ લયક્રિયા

સૃષ્ટિની ક્રિયાથી લયની ક્રિયા વિપરીત છે; અનુભોમથી સૃષ્ટિ થાય છે, વિભોમથી લય. આગળ કહ્યું છે તેમ ઇશ્વરમાંથી પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્વ તરત્ત, મહત્ત્વમાંથી આકાશ, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ અને જલમાંથી પૃથ્વી; પછી તે બધાના વિસ્તારમાંથી સમસ્ત સસાર ઉત્પન્ન થયો છે. લય થતી વખતે તેનાથી વિપરીત ક્રિયા થશે. સસારને લાવાન્તર થઈને પૃથ્વી જલમાં, જલ અગ્નિમાં અગ્નિ વાયુમાં, વાયુ આકાશમાં, આકાશ મહત્ત્વમાં, મહત્ત્વે પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિ ઇશ્વરમાં લય પામીને ઘણલાવની પ્રાપ્તિ થશે. યોગશાસ્ત્રમાં એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે અન્તઃકરણ જ સૃષ્ટિ અને લય કરવાનું કારણસ્થલ છે. જેવી રીતે અન્તઃકરણની વૃત્તિઓની સાથે બહિર્જગતનો સમ્બન્ધ થવાથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે, તેવી જ રીતે અન્તઃકરણની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાથી લય રૂપી મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ

હવે એ વિચારવું યોગ્ય છે કે સૃષ્ટિમાં અન્તઃકરણની કઈ કઈ વૃત્તિઓ રહે છે અને યોગશાસ્ત્રમત મુક્તિપદને પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વૃત્તિઓમાં કઈ કઈ જાતનો ફેરફાર થાય છે. સત્ અસત્ એટલે કે પાપ પુણ્યના વિચારથી વૃત્તિઓના બે ભાગ પડે છે, કિલ્બ અને અકિલ્બ. જે વૃત્તિદ્વારા

જીવ હુઃખદાયક પાપસંગ્રહ કરે છે તેનું નામ કિલ્બટ; કામ, ક્રોધ, દિંસા, અહંકાર અને દેવાદિ; અને અકિલ્બટ વૃત્તિ એ કહેવાય છે કે જે દ્વારા જીવ સુખદાયક - પુણ્યનું ઉપાજન કરે છે; દયા, શૈત્રી, સમ્મતતા, ક્ષમતા, શીલતા આદિ જેવી વૃત્તિઓ. સત્ અને અસત્ બેદથી જેમ અંતઃકરણની વૃત્તિઓના બે બેદ પડે છે, તેમ ગુણબેદથી તેના ત્રણ વિભાગ થાય છે. (૧) તમે ગુણની વૃત્તિ એ છે કે જે વખતે મનમાં ચૈતન્ય અર્થાત્ જ્ઞાનનો ભાગ ધણો જ આવે છે. હોય છે, અને મન પોતાના જ સ્વભાવથી નાચતું ફૂલતું ક્યાંયતું. ક્યાંય પોતાની મેળે જ ગાંઠની માફક ફરતું હોય છે. જાણે બેલગામ થોડો. મનની આવી અવસ્થાનું નામ મૂઢ છે,

(૨) જ્યારે મન કોઈ વિશેષ લક્ષ્યના અવલમ્બનથી બુદ્ધિયુક્ત થઈ સત્ અસતના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલે કે જીને ક્યાંય ન ભટકતાં એક જ કામમાં લાગ્યું રહે છે, ત્યારે એ રજેગુણની વૃત્તિ છે. મનની આ સ્થિતિનું નામ ક્ષિપ્ત છે.

(૩) જ્યારે અંતઃકરણ આ બંને વૃત્તિઓથી પર થઈને સ્થિર થઈ જાય છે, એટલે કે નથી એમાં મનની ઉન્મત્તતા રહેતી, કે નથી એમાં બુદ્ધિનો વિચાર પણ રહેતો, ત્યારે એ સાત્વગુણની વૃત્તિ કહેવાય છે. આ ચતુર્થગત વૃત્તિનું નામ વિદિપ્ત છે. આ વિદિપ્ત વૃત્તિ બહુ જ યોગ સમય માટે વખતે વખતે જીવમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

મૂઢ, ક્ષિપ્ત અને વિદિપ્ત—આ ત્રણ જીવની સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે, એટલે કે જે અંતઃકરણમાં જે ગુણ અધિક હશે તેમાં તે પ્રકારની વૃત્તિ વિશેષ થયા કરશે. તામસી એટલે આળસુ પુરુષોમાં મૂઢ વૃત્તિ, રાજસી એટલે કર્મક પુરુષોમાં ક્ષિપ્ત વૃત્તિ અને સાત્ત્વ પુરુષોમાં વિદિપ્ત વૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. કિલ્બટ અને અકિલ્બટ વૃત્તિ સાથે મૂઢ, ક્ષિપ્ત અને વિદિપ્ત વૃત્તિઓનો એક જ સમ્બન્ધ છે. સત્ અસત્ બેદથી સત્ અને તમ એ બે ગુણો પ્રધાન છે, વચ્ચેનો રજેગુણ સદાયક માત્ર છે. રજેગુણ જ્યારે તમેગુણ તરફ વાલવા લાગે છે ત્યારે અંતઃકરણમાં કિલ્બટ એટલે પાપજનક વૃત્તિઓનો ઉદય થાય છે, તેવી જ રીતે જ્યારે રજેગુણ સત્ગુણ તરફ વાલવા લાગે છે ત્યારે અંતઃકરણમાં અકિલ્બટ

એટલે પુણ્યજનક વૃત્તિઓનો ઉદય થયાં કરે છે.

યોગશાસ્ત્ર એમ સિદ્ધ કરે છે કે જ્યારે મૂઠ, ક્ષિપ્ત અને વિક્ષિપ્ત રૂપી પાપ તથા પુણ્ય જનક કોષપણ વૃત્તિ અન્તઃકરણમાં ન હોય, ત્યારે એ વૃત્તિશૂન્ય નિરુદ્ધ અવસ્થા દ્વારા મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આમ મુક્તિપદને સાધનારી નિરુદ્ધ વૃત્તિની પ્રાપ્તિ માટે યોગશાસ્ત્રે એક પાંચમી વૃત્તિ કાઢી છે જેનું નામ એકાગ્ર છે. આ એકાગ્રવૃત્તિ સાધકગણોમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અન્તઃકરણમાં જ્યારે કેવળ ધ્યાતા એટલે ધ્યાન કરવાળો, ધ્યેય એટલે હૃદય, અને ધ્યાન એટલે, ધ્યાન કરવાની શક્તિ—એ ત્રણ સિવાય બીજો કોઈ અનુભવ ન રહે ત્યારે અન્તઃકરણની એ સ્થિતિ અવસ્થાનું નામ એકાગ્ર છે. આ એકાગ્રવૃત્તિની દ્રઢતા થઈ જવાથી ધીમેધીમે, અન્તઃકરણમાંથી ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનો નાશ થઈ જઈને તે નિરુદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, નિરુદ્ધાવસ્થામાં શૂન્ય હોવાથી, તેની નિર્મળતાને લઈને જીવ ભગવત્

આત્મ કરીને મુક્ત થઈ જશે. આ પ્રભાથે જીવની સ્વાભાવિક ત્રિગુણમયી વૃત્તિઓને એકાગ્રતા રૂપ યોગસાધન વડે દબાવીને, નિરુદ્ધાવસ્થામાં પહોંચી યોગક્રિયાદ્વારા જીવ મુક્તિ મેળવે છે જ્યારે બહિર્મુખ થઈને તન્માત્રા અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વડે અન્તઃકરણ કોઈ વિષયમાં લાગી જાય છે, ત્યારે જ તે એ વિષયનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાને લીધે વિષયવત્ થઈ જઈ વિષયમાં ફસાઈ પડે છે. પરંતુ એકાગ્રવૃત્તિના સાધન વડે અન્તઃકરણની આ અવસ્થા દૂર થઈ ગયા પછી એ દરી બહિર્મુખ થઈ શકશે જ નહીં; ત્યાર પછી જ્યારે અન્તઃકરણની પૂર્ણ સ્થિતિ થવાથી નિરુદ્ધવૃત્તિનો ઉદય થશે, ત્યારે જ તે આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાને સમર્થ થશે. આ એકાગ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં નિરુદ્ધ વૃત્તિમાં પહોંચી જવું—તેને જ સાધન કહેવાય છે. આ નિરુદ્ધતા દ્વારા અન્તઃકરણને વૃત્તિશૂન્ય કરવું એ જ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલો યોગ છે.

૫ વૈરાગ્ય અને સાધન

જેમ પક્ષી એક પાંખ વડે ઉડી શકતું નથી, ઉડવા માટે તેની બન્ને પાંખો એક સાથે કામ કરે તો જ તે ઉડી શકે છે, તેવી જ રીતે જ્યાં સુધી

સાધકમાં વૈરાગ્ય અને સાધન રૂપ બે પાત્રો ન હોય ત્યાં સુધી સુકિત રૂપી પાનમાં પહોંચી શકશે નહીં. પ્રકૃતિ પરિવર્તનશીલ છે, તેથી તેમાંથી પતેલો આ સંસાર પણ ક્ષણભંગુ છે ત્યાંહે આ લોક હોય કે પરલોક, ત્યાંહે મૃત્યુ લોક હોય કે સ્વર્ગ,—એ બધું ત્રણ સુણોનાં પરિવર્તન રૂપ ડાવાથી ક્ષણિક છે. આનો વિચાર કરીને ત્યારે સાધકનું અંતઃકરણ આ પ્રસારનાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ અને સ્વર્ગલોક પરલોકનાં સુખને અનિશ્ચય, મેઘના નાણી તેનાથી વિમુખ થાય છે, ત્યારે એ વિષયરાગરહિત અવસ્થા વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

શાસ્ત્રકારોએ આ વૈરાગ્યના ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે. (૧) ત્યારે વિવેકરૂપી પ્રવિઠ છુદ્ધિના ઉપરથી સાધક એમ વિચારવા લાગે છે કે આ બધાં પાપાનો ખેલ તૂટે છે. હવે તેનાથી બચીને સુદિનપદ તરફ આશ્રય લેઈએ. ત્યારે તેનામાં વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. વૈરાગ્યની આ પહેલી અવસ્થા છે. ૨) ફરી ત્યારે આ વૈરાગ્યશુદ્ધિ દરમિયાન સાધકનું અંતઃકરણ બધા જ દિશાએ જોઈ જાય છે. એટલે કે જેમ બળપૂર્વક વિષયનાં પરવામાં જીવને આતિ કંપેશ થાય છે, તે જ રીતે ત્યારે સાધકને બધું જુગ જુગમય વિષયુદય બાસવા માટે છે, ત્યારે આ વૈરાગ્ય ઉન્નત સ્થિતિએ રહીએ છે. વૈરાગ્યની આ દ્વિતીયાવસ્થા છે (૩) પરંતુ ત્યારે સાધક દેનામ સાધનથી એવી પૂર્ણતાને પામી ગયો હોય કે તે વખતે તેના અંતઃકરણે સંસાર તરફથી પૂરેપૂરું મુખ ફેરવી લીધું હોય, ત્યારે વૈરાગ્યની એ ત્રીજી અવસ્થા એ ત્રીજી અવસ્થા છે. પરાવૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી ત્યારે અંતઃકરણ તદ્દન ઈચ્છાગરહિત થઈ જાય છે, ત્યારે તે સંસાર તરફ જોતું જ નથી. યોગપથ પર આગળ વધતા મહાત્માગણને વિવિધ પ્રકારની દિવ્ય ક્ષમ્ભરી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવા કરે છે, જેના દ્વારા યોગી ત્યાંહે તે કરી શકે છે. તે સમયે પરાવૈરાગ્યની સક્રિયતા લીધે જ સાધક ફરી સિદ્ધિરૂપી વિષયોમાં ફસાતો નથી. આને લઈને વૈરાગ્યની પૂર્ણાવસ્થા રૂપ પરાવૈરાગ્ય અને સાધનની પૂર્ણાવસ્થારૂપ નિરૂપ્ધતા આ બન્નેનું એક જ સ્વરૂપ છે. આવી રીતે કિલ્લ રૂપી પાપજનક પૃત્તિઓને ધીરધીર અકિલ્લ રૂપી પ્રુપ્તજનક પૃત્તિઓ વડે દબાવવી જોઈએ અને ફરી વૈરાગ્યના આભાસ વડે

અકલ્પ્ય વૃત્તિઓને પણ સમાવી દઈને ઈચ્છા રહિત ચલાવી મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

૬ યોગનાં આઠ અંગ

યોગશાસ્ત્રે સાધન અને વૈગમ્યયુક્ત પ્રવૃત્તિના આઠ ભાગ પાડ્યા છે, અને તેજ યોગના આઠ અંગ કહેવાય છે. એ આઠ અંગ આ પ્રમાણે છે- યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, સમાધિ.

(૧) અહિસા, અસત્ય, અહર્યસ, ઈશ્વરવિશ્વાસ, લોભનો ત્યાગ આ બધા યમ કહેવાય છે.

(૨) સૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વશ્ચાસ અને ઈશ્વરભક્તિ-આ નિયમ કહેવાય છે. યમ નિયમદ્વારા અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થવા પછી જ આઠ યોગમાર્ગમાં આગળ વધે છે.

(૩) જે શારીરિક ક્રિયાઓદ્વારા શરીર અને મન બન્ને પ્રસન્ન રહે છે તે શારીરિક ક્રિયાઓનું નામ આસન છે, એટલે કે જે મુખ્ય રીતિએ બેસવાથી યોગસાધના સ્થાવીર રીતે થઈ શકે છે તેનું નામ આસન.

(૪) રેચક, પૂરક અને કુંભકદ્વારા ધીમે ધીમે પ્રાણવાયુ પર કાબૂ મેળવવો તેનું નામ પ્રાણાયામક્રિયા છે. મનની જોડે વાયુનો સંપર્ક થાય છે, તેથી પ્રાણવાયુ વધુ થતા મન આપોઆપ વધુ યામ છે.

(૫) જે રીતે કાચબો પોતાનાં અંગોને સંકોરી લે છે, તે રીતે વિષયો-ભાવો ઈન્દ્રિયોને સંકોરી લેવાનું નામ પ્રત્યાહાર છે.

(૬) ધ્યેય તત્ત્વાદિ સૂક્ષ્મ વિષયોમાં મનને રિપર કરવાનું નામ ધારણ છે, ધારણના અભ્યાસ થમતે યોગી અન્તર્ગતમાં જામણ કરવા ધારણ છે.

(૭) ભગવત્ સ્વરૂપનું ધ્યાન થતું એનું નામ ધ્યાન, એટલે કે ધ્યાનના વસ્થામાં ધ્યાનની સદાચિન્તાથી ધ્યાતા અને ધ્યેયનું જ્ઞાન રહે છે, ધ્યાનની આ હૈતાવસ્થા છે. ધારણ, ધ્યાન, સમાધિ. આ ત્રણ સાધનક્રિયા દ્વારા ત્યાગે સાધક અમુક એક પદાર્થમાં જ જોડાઈ જાય છે, ત્યાગે સાધકની આ અવસ્થાને સંયમ કહે છે. આ સંયમસાધનની જ શક્તિદ્વારા મહર્ષિ-ઓ ત્રિકાલનું જ્ઞાન ધગવતા, આ સંયમસાધનની શક્તિ દ્વારા જ મહર્ષિ-ઓએ કોઈ પણ બાજુ પ્રયત્ન વિના કેવળ ધ્યાનયુક્ત થઈને શરીર વિરામ

અને જ્યોતિષ વ્યાદિ બાહ્ય વિજ્ઞાનનો આવિષ્કાર કર્યો હતો. સંયમ સંબંધી આ સાધનોનું વર્ણન વિશ્વતિપાદમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૮) ખાતા, ખેય અને ખાન એ ત્રણેની સ્વતંત્ર સત્તા મટી જઈને એકરૂપ થઈ જાય, અને પરમાત્મા સિવાય બીજો કશો ભાવ જ ન રહે તારે એ અવસ્થાનું નામ સમાધિ છે.

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણસામ, અને પ્રત્યાહાર એ પાચે બહિર્-જંગતનાં સાધન છે; ધારણ, ખાન અને સમાધિ એ ત્રણે અન્ત-જંગતનાં સાધન છે. આખી રીતે કુશળતાપૂર્વક યોગનાં આઠ અંગોનું સાધન કરતાં કરતાં સાધક ધીરે ધીરે અન્તઃકરણને નિરૂદ્ધ કરી દેવસ્વરૂપી મુક્તિપદને પામે છે.

પૂજ્યપાદ પતંજલિ મુનિદ્વૃત 'યોગદર્શન' સર્વ પ્રકારનાં સાધનોની સાર્વભૌમ ભિત્તિ છે; સાધક ગમે તે પ્રકારનો હોય, ચાહે તે મન્ત્રયોગનો અધિકારી હોય, કે હથોળોનો; ચાહે તે લયયોગનો અધિકારી હોય કે ગજ-યોગનો, ભક્ત હોય કે તાની, ભોગી હોય કે ત્યાગી, યોગશાસ્ત્ર એ સર્વ પ્રકારનાં જીવેને માટે પરમ કલ્યાણનો માર્ગ બતાવી ચુક્યું છે. ચાર પ્રકારનાં યોગનો સાધનમાર્ગ, તેમજ વિવિધ પ્રકારના સામ્પ્રદાયિક સાધન-માર્ગો અને ભક્તિસાધન વગેરે સર્વે આ યોગશાસ્ત્રે બતાવેલા પાયા પર જ બંધાં છે. અષ્ટાંગ યોગ સિવાય બીજી કશી રીતિ અનુસાર પણ યોગની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેનું દૃઢ વર્ણન પણ યોગશૂત્રોમાં આવે છે. હવદિત-કારી મહર્ષિ પતંજલિએ સાબિત કરી દીધું છે કે અષ્ટાંગ યોગ એ જ સીધો ને સરળ માર્ગ છે. તે સિવાય ઇશ્વરભક્તિનો અભ્યાસ, પ્રાણુવ આદિ મન્ત્રોનો જપ, પ્રાણાવાય સાધન, પંચ તન્માત્રા રૂપી દિવ્ય વિષયોમાં મનને લય પમાડવું, જ્યોતિ વગેરે લગવડ રૂપનું ખાન, મનની શુદ્ધતાનો અભ્યાસ અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર શુદ્ધ મૂર્તિઓમાં મન લગાવી ખાન કરવાથી પણ ધીમે ધીમે અન્તઃકરણ એકાગ્ર થઈ જાય છે, અને આ રીતે એકાગ્ર થઈને નિરૂદ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિથી જીવ મુક્તિપદમાં પહોંચી શકે છે. કાલે પ્રાઈ ગમે ત્યાંથી ચાલે, પણ યોગશાસ્ત્રે બતાવેલી એકાગ્ર ભૂમિમાંથી નિરૂદ્ધભૂમિમાં પહોંચવાનું નામ જ સાધન છે.

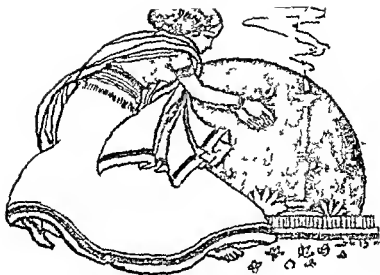
યોગવાસ્તે સમાધિના સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એમ બે ભાગ પાડ્યા છે. સવિકલ્પ સમાધિમાં સાધકનું અંતઃકર્મનું નિર્મલ્ય થવાથી તે ભગવાનનો આદ્યાત્માર કરવા લાગે છે સમાધિની આ પૂર્વાવસ્થામાં આત્મ-આદ્યાત્માર તો થાય છે પરંતુ ચોટાલસો રૂતનો ભાવ તો રહી જ નથી જે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તો પ્રકૃતિનો પૂર્ણપણે લોપ થઈ જઈને જીવ બ્રહ્મની એકતાનું સ્થાપન થાય છે, એ સમયે એક, અદ્વિતીય, સત્ સિત આનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્મા ગિવાય બીજું કંઈ જાત રહેતું નથી આ યોગ શાસ્ત્રનું દેવસ્યરૂપી મુદિતપદ કહેવાય છે, આ જ આત્મા, પહેલો વેદાન્ત સૂર્ય મતો એક થઈ જાય છે. આનું નામ જ વેદાન્તનો બ્રહ્મસદ્ભાવ છે, આજ બ્રહ્મભાગની પરાસક્તિ છે, અને આજ વેદાન્ત બ્રહ્મ-આદ્યાત્માર છે આ અવસ્થામાં જીવના જીવત્વનો નાશ થઈ જાય છે, અને પોતે જ્યાંથી આત્મા હતો ત્યાં પહેલો જાય છે, જે મૂળ હતો તેજ થઈ છે અનાદિકાળથી ઉત્પન્ન થયેલી, અને અનાદિકાળ મુખી રહેવાવાળી આ સૃષ્ટિક્રિયા જે કે તે વખતે પણ રહેશે, તથાપિ જ્યેષ્ઠ યોગસાધન-રૂપી પુરુષાર્થ કરેલો છે, તે જીવ યોગસાધનને લઈને મુક્ત થઈ જશે. તેના મુક્ત થવાને લીધે તેના અસત્ પ્રકૃતિનો મહાપ્રકૃતિના લય થઈ જશે, અને તે આદ્યાત્માથી પહેલા વાગિનિન્દુની માફક પરમાત્મારૂપી મહા-અમુદ્રમાં ભળી જશે. આ વાક્યાતીત, મનની અગોચર મુક્તાવસ્થા યોગ સાધનનું લક્ષ્ય છે.

જ્ઞાન્તિ જ્ઞાન્તિ જ્ઞાન્તિ.

કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો

પુસ્તકનું નામ	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
સંપૂર્ણ મહાભારત-જ્ઞાન ગ્રંથોમાં (સચિત્ર) ...	૫૨૦૮	૪૫-૦
મહાભારત શાંતિપર્વ-(છટક મંજરી) ...	૮૫૬	૭-૮
માનસ રામાયણ-જે ગ્રંથોમાં, ૩૦ ચિત્રો ...	૧૪૦૦	૫-૪
તુલસીકૃત રામાયણ-જે ગ્રંથોમાં ૩૬ ચિત્રો ...	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ-એક ગ્રંથ, ૨૫ ચિત્રો ...	૧૫૨૮	૫-૮
શ્રીમદ્ભાગવત-જે ગ્રંથોમાં, આ. ૧૦ મી ૨૭ ચિત્રો	૨૭૪૪	૮-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત આટલિ ૨ છ ...	૬૨૮	૬-૦
મહુરમુતિ-(મૂળ ગ્રંથો તથા સરળ બાણાંતર)...	૬૪૦	૩-૦
ભક્તિયોગ-(શ્યામી વિવેકાનંદ) ...	૩૮૪	૧-૮
દાસગોધન-(સાચું ગ્રંથગ્રાસ શ્યામી) આટલિ ૩ છ	૬૪૮	૨-૦
આખ્યાનમાળા-૧ લો (૨૪ આખ્યાનો) ...	૭૦૮	૨-૪
” ” ૨ લે (૧૮ આખ્યાનો) ...	૭૨૦	૨-૦
મહાભારત મંજરી-મહાભારત વિષે ઉત્તમ ગ્રંથ	૭૪૪	૩-૦
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવન વિન્યત સચિત્ર) ...	૬૦૮	૨-૮
શ્રી જૈનન્ય મહાપ્રભુ-(ત્રણ ગ્રંથોમાં) ...	૧૫૬૬	૬-૮
તુકારામજી-સંત તુકારામના મનન કરતાં ચોક્કસ અર્થગોનો સંગ્રહ-મૂળ મરાઠીમાં ...	૧૨૦	૦-૫
તુકારામ ગાથા-ગ્રંથ ૧ લો સરળ અનુવાદ ...	૮૬૬	૨-૪
” ” ગ્રંથ ૨ લે ” ” ...	૬૪૪	૨-૮
આર્યધર્મનીતિ ને ચાણક્યનીતિસાર-આ. ૫ મી	૨૦૮	૦-૮
મુખ્યોદરનાકર-ધર્મનીતિનાં ૧૦૫ દૃષ્ટાંતો...	૩૦૦	૦-૧૨
વિષ્ણુસાદસ નામાવલિ દર્શન-(અર્થ-વિવરણ સાથે)	૨૨૦	૦-૬
શ્રીમદ્ભગવદગીતા-૧૬ મી આટલિ સરળ બાણાંતર સાથે	૦-૭	

પાછળ જુઓ→

આત્મામા સામતા ભેદનો ખાધ કરવો તે વિદ્યા છે, નહિ કરવા
 યોગ્ય કમો તરફ જે ધ્રુવા તે જ લક્ષ્ય છે, શુભો એ જ શ્રેષ્ઠ
 આલૂપણ છે, મુખ અને હાથ બન્નેનું અનુમધાન ન રાખવું તે
 મુખ છે, વિષયભોગની છાંછા રાખવી તે હાથ છે, મસારમા બધન
 કેમ થાય છે અને સસારથી મોક્ષ કેમ થાય છે તે જ્ઞાન તે પડિત
 છે, દેહ વગેરે ઉપર જે અહંબુદ્ધિ રાખે—દેહ વગેરેને જ જે આત્મા
 તરીકે માને તે મૂર્ખ છે, જે માર્ગ મને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવી આપે
 છે તે નિવૃત્તિ માર્ગ જ ઉત્તમ છે, ચિત્તનો જેમા વિશ્લેષ થાય છે
 એવો પ્રવૃત્તિમાર્ગ તે હનમાર્ગ છે—ખરાબ માર્ગ છે, સત્વગુણની
 વૃદ્ધિ તે જ સ્વર્ગ છે, તમો શુભની વૃદ્ધિ તે જ નરક છે

શ્રીમદ્ ભાગવત-અંકાદશ ૨૬૫

રમણલાલ નાનાલાલ શાહે સ્વા સ્વયંભોક્તિર્થ મુ રાયાદ્યુગ એમને માર

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राण्य यगन निबोधत ।
 शृणु साधक ! जगत् ने आचार्यवर भेदावो;
 आत्मजोध भले दोषां विद्याविज्ञान हेतवो.

तृती-
 स्वा, स्वयंज्योति तीर्थ
 ज्ञानमार्गन आरम्भ
 छोट्टाउट्टेपुर, (परं प्रज्ञान)

અનુક્રમણિકા

લેખ

લેખક

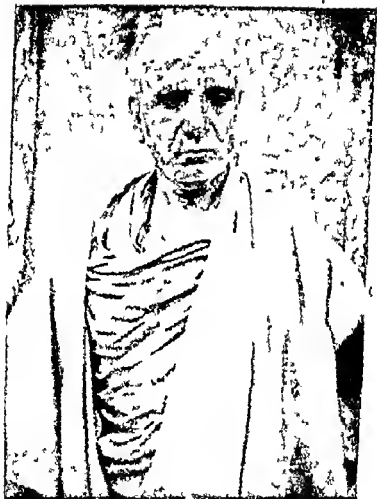
સ્વા. શ્રી. સચ્ચિદાનંદગિરિ	...	શ્રી. તંત્રી	...
સ્વ. આમીશ્રી સચ્ચિદાનંદજી	...	શ્રી. ડોક્ટર પ્રાણજીવન મ. વેલ	૩૪૬
પ્રસંગસ્ફર્તિ	...	શ્રી. તંત્રી	...
આશુતોષ	...	શ્રી. સુવર્ણકાન્તિ પ્ર. દેસાઈ	૩૪૭
શ્રદ્ધા	...	શ્રી. શ્યામલિતા	...
પરમ પુરુષાર્થ	...	સ્વા. શ્રી અદ્વૈતાનંદજી	૩૪૮
સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજી	...	શ્રી. પ્રો. દેરાવલાલ હિં. કામદાર	૩૪૯
મસ્ત સંન્યાસી	...	શ્રી. નર્મદાચંદ્રકર હ. વ્યાસ	૩૫૦
બ્રહ્મીભૂત પૂ.સ્વા. શ્રી. સચ્ચિદાનંદજી	...	શ્રી. બાલુભાઈ પ્રા. વેલ	૩૫૧
બાળકોના સ્વામીજી	...	શ્રી. મુન્દલાલ કે. કામદાર	૩૫૨
પૂ. શ. સ્વા. શ્રી. સચ્ચિદાનંદજીનાં	...	અ. સી. શાન્તાબહેન કે. દેસાઈ	૩૫૩
પુનિત ચરણે	...	શ્રી. રામચંદ્ર દાસભાઈ બા. શુક્લ	૩૫૪
સદ્ગત સ્વા. શ્રી. સચ્ચિદાનંદજી	...	શ્રી. લીલાધર મૂળરાંકર બદ	૩૫૫
ચરણની અપ્રસિદ્ધ વાણી	...	શ્રી. શાન્તીલાલ કાકર	૩૫૬
બાળા...	...		

ઉત્થાનના નિયમો.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટલ સાથે ફિંક રૂ. ૪-૪-૦, આફ્રિકા રૂ. ૬-૮-૦, એક આંકની દીમત રૂ. ૦-૬-૦.

(૧) ઉત્થાનનું વર્ષ જુલાઈથી શરૂ થાય છે, અને લવાજમ અગાઉથી જ લેવાય છે. (૨) વર્ષ વચ્ચે માફક ધનારને પાછલા અંકો મોકલી અપાય છે. (૩) જનબંધાર કરનારાઓએ જવાબ માટે હમેશાં પૂરતી ટિકટો ખીડવી; તે વિના ઉત્તર નહીં મળે. (૪) મ. ઓ. શ્રી નાણાં મોકલનાર કુપનમાં પોતાનું સરનામું તથા માફક નં. સ્પષ્ટ અક્ષરે લખવાં. (૫) ઉત્થાન વડોદરામાં જપાય છે ને દર મહીનાની તા. ૧૬મીએ પૂરતી કાગળથી તપાસાર્થ રવાના કરાય છે. (૬) અંક ન મળે તો નજદીકની પો. ઓ. માં તપાસ કરવી; ત્યાર પછી માસ આખર સુધીમાં લખનારને જ મળી રહેશે. પાછળથી દીમત લઈને અપાશે. (૭) લેખ, લવાજમ, તથા માસિક સંબંધી સવળો જનબંધાર નીચેના સરનામે જ કરવો.

પ્રજા-પદ : 'ઉત્થાન'
આનુસાધન આશ્રમ, હોરાઉદપુર

प्रह्लादीन स्वामीश्री सच्चिदानंद
[प्रह्लादनिर्वाण ३१ शु ५-२०००]

ઉત્થાન

વર્ષ ત્રીજું] ડીસેમ્બર ૧૯૪૩-માગશર ૨૦૦૦ [અંક છઠો

ઈશ્વરો ગુરુરાત્મેતિ મૂર્તિભેદધિભાગિને ।

ઘ્યોમયદ્ વ્યાપ્તદેહાય દક્ષિણામૂર્તિયે નમઃ ॥

જીજ્ઞાસુઃ સર્વથા સંનિવૃત્તિઃ સર્વકાલે સર્વથા સંનિવૃત્તિઃ સર્વકાલે સર્વથા સંનિવૃત્તિઃ

શ્રી સિદ્ધાન્તચિન્દુસ્તોત્ર

ન જામગ્ર મં સ્થપ્તકો વા સુપુત્તિર્

ન વિશ્વો ન યા તૈજસઃ પ્રાણકો યા ।

અવિદ્યાત્મકત્વાત્પ્રયાણાં તુરીયન્

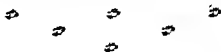
તદેકોઽયશ્ચિદ્ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૮ ॥

સાવાર્થ :- નથી ખારી જામત અવસ્થા, નથી સ્થપ્ત કે સુપુત્તિ. નથી હું વિશ્વ, નથી તૈજસ્ કે નથી પ્રાણ, એ ત્રણે અવિદ્યાનાં માયે હોવાથી હું એનાથી તુરીય (ચતુર્થ) એક, અચિદ્ અહિતીય અને શિવ-હું. (૮)

જીજ્ઞાસુઃ સર્વથા સંનિવૃત્તિઃ સર્વકાલે સર્વથા સંનિવૃત્તિઃ સર્વકાલે સર્વથા સંનિવૃત્તિઃ

ઈશ, સદ્ગુરુ ને આત્મા મૂર્તિમાત્ર દિવાન ને;

બોમ થા વ્યાપ્ત એવા એ, દક્ષિણામૂર્તિને નમું.

સ્થાનકવિવરણ - માનવી જીવાત્મા દિવસ અને રાત્રિમાં જન્મન, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એમ ત્રણે અવસ્થા અનુભવે છે; પરંતુ એ ત્રણેયનો સાક્ષી કેવલ દષ્ટિમાત્ર તો વિશુદ્ધ આત્મા છે; સમસ્ત વિશ્વમાં દષ્ટા અને દશ્ય એ બે પ્રકારના પદાર્થો છે; એમાં દષ્ટાશય આત્મા તો જ્ઞાની એક જ છે; માત્ર દશ્યમાં ભેદ હોય છે; પ્રત્યેક જીવાત્માની દશાઓમાં દશ્યનાં નામરૂપનો, નાનાં મોટાનાં, કે ગુણકર્મ-ધર્મનો ભેદ હોય, પરંતુ એ બધાં પંચમૂતાત્મક અને અનાત્મસ્વરૂપે તો એક જ દશ્ય-ધર્મમાં આવી જાય છે. એ ત્રણેય અવસ્થામાં દષ્ટા અંતઃકરણ છે, અને એનાં જાગૃતમાં વિશ્વ, સ્વપ્નમાં તેજસ્ અને સુષુપ્તિમાં પ્રાણ એવાં નામ છે; મૂલ આત્મપદાર્થ તો દષ્ટિમાત્ર છે; દષ્ટા અને દશ્યનો સંબંધ કરાવનાર તો દષ્ટામાં ગ્રહેતું દષ્ટિવૈતન્ય જ છે; એ દષ્ટિવૈતન્ય નિર્લેપ છે, અને ત્રણેય દશાના દષ્ટા તથા દશ્યનો બાધ કરીએ ત્યારે એ અતુલ્ય એટલે પુરીય કહેવાય છે; દ્વૈતની દશાઓ તો વિહારી અને પરિણામી, તેથી બધી અવિદ્યાનાં કારણ છે અને સંપૂર્ણપણે ભિન્ન છે; નાશવાન છે; આ એકરસભાવ નથી; હંકની રચત છે, પ્રપચના ખેલ છે, અને એ રીતે એનું નિત્યત્વ નથી. આચાર્ય એ બધી અવસ્થાઓ અને એનાં ભોક્તાએને અવિદ્યાનું કારણ ગણે છે, તેથી કહે છે કે હું તો કેવળ એ બધાથી મુક્ત, પુરીય, એક, અદ્વિતીય અને અવશિષ્ટ રહેનાર સિવ છું.

ત્વા. શ્રી. સંનિગ્ધાનંદજી ખળીમૂત ચયા, એ સમાચાર ગયા અંકમાં આપ્યા હતા; આ અંકમાં એમના પરિચિત સન્નગનોના, એમના સ્મરણચિન્દ તરીકે અત્યાર સુધીમાં આવેલા લેખ આપ્યા છે, હજુ બીજાં જે કોઈ લાઇ-બહેનોને એમના સત્સંગનો લાભ મળ્યો હોય, તેઓ એમનાં સંસ્મરણો લખી મોકલે, અને જેમની પાસે એમના ઉપદેશાત્મક મસ્તીલયો પડ્યા હોય તેમાંથી સારભાગ રવાના કરે, તો આ પછીના અંકમાં પણ એને ઉપાવવાનો વિચાર છે. આ અંકમાં તો માત્ર મધ્યમંડી અંકલિઓ જ છે ! — તંત્રી

સ્વા. શ્રી. સચ્ચિદાનંદગિરિ

સેખર :-

એક પુણ્યસ્મૃતિ !

તંત્રી

સ્વા.શ્રી સચ્ચિદાનંદજી દેહભાવે અમુક માતાપિતાના પુત્ર, અને અમુકના સગાસંબંધી હતા એવી હકીકત થોડી ઘણી એમના સંસર્ગમાં આવેલાઓએ આ પાછળના પાતાએમાં જાહેરી છે; સ્થૂલ પંચતત્ત્વની પરંપરામાં કિતરી આવેલું, હાડકાં અને સોસી માંસથી બહાએલું સરીર તો માનવકુળની પરંપરામાં આવ્યું આવેલું હોય છે, અને એમાં પણ સગાસંબંધી, દેહના ગમે તેટલા સંબંધો હોય છતાં મનથી મમતરન પાંધે, તો બીજી દૃષ્ટિએ આપું જગત્ જલસ્વરૂપ જાણતી રચના છે, એથી જાણતી માનસ સંતતિ સમું જ છે. એ રીતે આપણે બધા જાણના જ માનસપુત્ર છીએ, કારણ કે આખી સૃષ્ટિ એ જાણદેવની જ રચના હોઈ, એનો આવિર્ભાવ પણ જાણમાં જ છે; ખરેખર ! એ જાણપુત્રો ! સૌ જાણના માનસ સંઘર્ષનું સર્જન છો, અને તેથી સારાન જાણસ્વરૂપ જ છો !

એમની સાથેનો મારો સંબંધ ઇ. સ. ૧૯૨૨ થી હતો; જાનવરી 'રામતીથ' પબ્લીકેશન ટીમ 'સનાતન ધર્મ કુમારસમા' 'અવધ સેવા સમિતિ' નેવી ધર્મ પ્રવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં છોડ્યા પછી મેં મંદિરાં બોમ-વેલો; વલ્લભાડના પરલોઠમત્સદ્ગત, સેવાભાવી ડો. ધર્મદાસભાઈની સપ્તેમ સેવા કુશુભાથી સરીર સાફ મયું, અને ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં દુર્વરમદંસ ગુરુવર્ષ શ્રી માધવદાસજીનાં મંત્રણસ્થાન સત્પતરાવલ્લ મંદિર, માધવસરમાં આરામ જોતો હતો. 'સરત' સાહિત્ય ના અગ્રજીવીર, પૂજ્યવર્ષ સ્વા. શ્રી.

અખંડાનંદજીની મારા પર કૃપા હતી. એમની સાથેનો સંબંધ તો ઇ. સ. ૧૯૦૯ થી હતો, અને તેજો મારી તન-મનનો અવારનવાર સંભાળ રાખતાં તેથી માલસર, મને જોવા નિહાળવા આવ્યા હતા. સ્વા. શ્રી. અખંડાનંદજીની સાથે સમ્બંધાનનજીનો પત્રવ્યવહારનો સંબંધ હતો, તેથી એમનાં દર્શન એ માલસર આવ્યા, અને આમ મારો પહેલો પ્રસંગ પ્રુથ્વધામ માલસરમાં પડ્યો.

નર્મદાતટે સીનોગ ગામમાં તેજો એ વખતે રહેતા હતા; ગૃહસ્થાશ્રમના ધ્યેયોના ત્યાગ કર્યા પછી, સદેશ સાધુ દંમના પોશાકમાં સંતદાસ તામ ધારણ કરી, જોડાનત નિવાસ અને આત્મચિંતનમાં પોતાનો સમય ગાળતા. માલસરમાં માત્ર ત્રણેક દિવસ તેજો દરેરાજ સીનોદયી સ્વા. શ્રી. અખંડાનંદજીનાં સાસંગે આવતા, અને એમનું જીવખાણુ શ્રી અખંડાનંદજીએ જોવા શબ્દોમાં આપ્યું હતું: “જુઓ ! આ સંતદાસજી, સીનોદમાં નર્મદા માધુકરી પર નિર્વાહ કરીને આત્મચિંતનમાં રહે છે ને મસ્ત પ્રુથ્વ છે.” તે વખતે ‘ત્રિપુત્ર રદસ્ય જ્ઞાનખંડ’ના સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપરથી મોરખીના ચદ્મત સાત્તી શ્રી. રાઠ્ઠાસાહ માદેશ્વરે ‘અખ્યાત્ય રત્નાવલિ’ નામનું પુસ્તક લખેલું, તે મને પ્રથમ શ્રી સંતદાસજી પાસે ત્યાં જોવા મળેલું.

અને પછી તો વર્ગો વીલી ગયા, પણ છોટાઉદેપુર હું ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં સ્થાયી નિવાસી થયો, તે પહેલાં મારો પ્રવાસક્રમ લગભગ દિવાળી પછી દરનક માસમાં હાથીદેશ રહેવા જવાનો હતો; એ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાં હું હાથીદેશી હરદ્વાર સવારે જાતપોં. ખીજે દિવસે સવારે હાથીદેશ જવાનું હતું: સાંજે પ્રસિદ્ધ ગંગાતટ “દરની ખીરી” ઉપર દરવા જતાં, એ જ મસ્તમર્તિ સંતદાસજીનાં અકરમાત્ દર્શન થયાં. દરથી મને જોયો અને “સ્વામીજી નમો નારાયણ” ની સિંદગર્જનાથી મારો પાસે આવી ખૂબ પ્રેમથી મળ્યા. પરંપર કુટુંબ સમાચાર પૂછ્યા પછી એમનું ત્યાં આવવાનું એમણે ધ્યેય હતું.

વડોદરામાં જેવી રીતે શ્રી રસિંદાચાર્યજીના અનન્ય ઉપાસક અને શિષ્ય બની શ્રી છોટાલાલ માસ્તર, શ્રવસ્થાપક વર્ગના એક અમમલ્ય મહાપુરુષ બન્યા, તેવી રીતે વડોદરાના પ્રજાસેવક શ્રી. છોટાલાલ મુનતી-

આના પિતાશ્રી જવેરભાઈ ગરબડખાઈ મુતરીઆ પશુ યાનનિષ્ઠા અને તત્ત્વો-
પદ્ધતી સીધી, સાદી, અને સચોટ ઉપદેશપદ્ધતિ તથા નિમ્નનંદી જીવનથી
જિજ્ઞાસુ વર્ગના પૂજ્ય બન્યા હતા; એમના અગ્રગણ્ય શિષ્યમાં બ્રહ્મીભૂત શ્રી
બળવંતરાય દેસાઈ વધીય હતા. સચ્ચિદાનંદજીનું 'પૂર્વાચમનું' નામ શ્રી.
જગજીવન; ત્યાર પછી તેઓ સન્તદાસજી તરીકે ઓળખાવતા; અને બીજા ગુરુ
બન્ધુઓ સાથે વડોદરામાં રહેતા. એમને મુદરયાત્રમનો વૈરાગ્ય આવ્યો એટલે
ત્યાં એમને શ્રી જવેરભાઈનો સત્સંગ મળે. એમણે એમનામાં શુરુશુદ્ધિ
સ્થાપી, એમણે સગુણ મૂર્તિમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મનું, અખંડ આત્મસ્વરૂપનું
એમને દર્શન થયું, અને એ રીતે ઉપદેશગંગાનું અમીપાન કરવા માંડ્યું;

શ્રી જવેરભાઈ મુતરીઆ ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧ માં બ્રહ્મીભૂત થયા, ત્યાર
પછી તેઓ સીનારમાં આવેલા, જ્યાંથી એમને મળવાનો મુયોગ મને માલ-
સરમાં થયેલો. સીનારમાં એ રહેતા, આત્મચિંતનમાં સમય માગતા, અને
એ રીતે વિરક્ત જીવનનો અનુભવ કેળવતા હતા. આવી રીતે ઈ. સ. ૧૯૨૭
માં એ દરદાર મળ્યા, તે દરમ્યાનના વખતમાં તેઓ ધણે ટેકાણે ફરેલા.
અનેક સંતસાધુઓના સહવાસમાં આવી, સત્સંગ સેવી પોતાની યાનનિષ્ઠા
વધારવાનો હુકમાર્ય કરતા હતા. મોગવાસિષ્ઠે મદારમાથલુ, નરદગિરિ
વસિષ્ઠસારંગીતા, મસ્તકવિ બાણતી ગજલો, અરોહ તત્ત્વનિષ્ઠ મણિલાલ
તણુભાઈનાં ભજનો, ઉપરાંત બીજા અનેક શ્રોતોની વાણીમાંથી એમણે અમૃત
સારવી તૃપ્તિના ધુટડા ભરવા માંડ્યા હતા.

દરદાર આવવાનો એમનો ઉદ્દેશ સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો છે
એવું મને ત્યારે એમણે જ્યું ત્યારે મને પણ પ્રથમ આશ્ચર્ય થયેલું; એમનો
મને વિશેષ પરિચય ન હતો પણ એમના આગ્રહથી હું દરદારમાં ચોડું
એમની સાથે શેઠાચો ત્યારે લાગ્યું કે એમનો એ નિશ્ચય હતો, -માત્ર વિચાર
નહો, -અને તેથી મારે એમાં સહાયતા આપી અનુકૂળતા કરી આપવાની
હતી.

સંન્યાસ આશ્રમ ધારણ કરવાની રૂઝિત એમને આશુમાં ઉદભવેલી;
આશુમાં ધી. દેવચાનંદ સરસ્વતી કરીને એક વિદ્વાન અને નિષ્ઠાવાન સંત
રહેતા હતા. એઓ આશુ નિવાસ માટે ગયેલા ત્યારે એમનો સત્સંગ એમણે

ત્યાં કરેલો; સ્વા. શ્રી. દેવસ્થાનદંડ, જેઓ અત્યારે શરીરી નથી, તેઓ અંગેજી-સંસ્કૃતના વિદ્વાન હોવા ઉપગન્ત નિબનંદમાં નિમગ્ન રહેનાર મસ્ત સન્ત હતા. શ્રી જગજીવનલાલએ પોતાનું જગતનું જીવન (વ્યાવહારિક જીવન) પૂર્ણ કરીને સંતોને ચરણે વાસ સ્વીકાર્યો, ત્યારે શ્રી. સન્તદાસ બન્યા હતા; શ્રી દેવસ્થાનદંડ દેવતાદેવના અભ્યાસી અને અનુભવી હોવાથી એમના સત્સંગથી એમણે એમ કહેલું કે હવે—દાસોડદમ્—હું સંતોના દાસ છું એ બાવ તમારા નામમાં છે, તમારું લક્ષ્ય કેવલાદૈત છે, એમાં દાસ કે સ્વામીબાવ હોય તેવો સંજેત શા દામનો ? એટલે હવે એકુંસ્વરૂપ અને સ્વનામ ધારણુ યાચ તેવો, સર્વ સંકલ્પના સંન્યાસરૂપી અગ્ર્ય આશ્રમ સ્વીકારો એટલે અદ્વૈતબાવ નામમાંથી પણ અહોનિય સૂર્યા કરે ।

સદાના ભોળા, નિખાલસ, અને સંતવચનને શિરોધાર્ય માનનારા સન્તદાસજીએ જલ્દામણુ સ્વીકારી લીધી દાસોડદમ્—ના દાનુ દાન કરીને ત્ત્વ સોડદમ્—તે હું છું—એ અભેદ ભાવનાની દદતા અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું કલક વધારવા માટે અતુર આશ્રમ ધારણુ કરવાનો નિશ્ચય કરીને હરદાન આવ્યા હતા વડોદરામાં ગરીબદાસી પયના એક સ્વા. અજરનાંદ રહેતા હતા, એમની જલ્દામણુથી તેઓ હરદાસથી હાથીકેશને મસ્તે આવતા બીમજેલા રદાન પાસેની ગરીબદાસી સન્તોની ધર્મશાળામાં જીતર્થા હતા.

સાંજરે લગભગ પાંચેક વાગ્યે અમે ' હરજી પોડી ' ઉપર ગંગાતટે મળેલા; તરત જ મને પોતાને ઉતારે લઈ ગયા; વાર્તાનાંદ કર્યો, અને એમણે પોતાનો સંન્યાસ લેવાનો ઉપર પ્રમાણેનો જ્ઞાનંત કલો; બીજે દિવસે સવારે પાછા અમે મળ્યા; અને શ્રી દેવસ્થાનદંડના સહવાસી એક યુવાન ગંગાળી સંન્યાસી, કનખલમાં એક સાધુઓના મઠમાં રહી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા હતા તેમની પાસે ગયા; જે ચાર આશ્રમમાં રૂપાં, સંતસમાગમ કર્યો, અને પાછા સાંજરે પાછા રૂપાં; સંન્યાસઆશ્રમમાં પ્રવેશ કરતી વખતે વેદોક્ત ઠમંઠાંની કેટલીક ક્રિયા કરવાની હોય છે, સ્વચરીર, તેમ જ માનૃપિતૃપક્ષતું શ્રાદ્ધ, વિરળહોમ, વિગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ દ્વારા ત્રિલોકને અભયદાન આપી, સંન્યસ્તની ભાવના દદ કરી, પરંપરાગત, ગુરુપ્રજ્ઞાલિલ સાધ્યનીને એ આશ્રમમાં પ્રવેશ થાય તો ઠીક એવી મારી ગાન્યતા એમને મળી, અને એ

પ્રમાણે એમણે મનેજ ત્યારે એ ક્રિયા કરાવી આપવાનો આમદ કર્યો, ત્યારે મેં વિતત્ર લાવે મારી અયોગ્યતા બતાવી અને એવી સૂચના કરી કે આપણે અહીં જ ડોઈ પ્રસિદ્ધ સંતપુરુષ પાસે એ સગવડ મેળવી લેવી ઠીક છે.

કનખત્રમાં ઇંટકોઠીની મામે સ્વા. શ્રી. મંગલગિરિ કરીને એક સુપ્રસિદ્ધ, સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન અને વયોવૃદ્ધ સંન્યાસી રહેતા હતા. ફરતા ફરતા અમે એમના દર્શને ગયા; એમને અમે વિનંતી કરી અને એમણે સંન્યાસને વિધિ કગવી આપવાની, અને એ રીતે એમને સંન્યાસ દીક્ષા આપવાનું કબૂલ કર્યું. સ્તિથિ જોઈ કહાડી; લગભગ દોઢેક માસ પછી એ બધું આટોપવાનો નિર્ણય થયો; હું હપીકેરા મેળો અને શ્રી સન્તદાસજી ત્યારથી સ્વા. શ્રી. મંગલગિરિજીના આશ્રમમાં રહેવા ગયા. ત્યાં પછી એકાદ બે માસ પછી એટલે ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ તા. ૧ થી ૧૨ ની વચ્ચે એમના સંન્યાસવિધિને પ્રસંગે હું દરદાર ગયો હતો; તેમણે પાછળથી હપીકેરા ખાતી, સ્વતંત્ર પશુકૃતિ બંધાવીને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, એટલે મારા હપીકેરા આવ્યા પછી માર્ચ ૧૯૨૮ માં તેઓ પશુ આવીને ત્યાં જ રચાધી થયા. એમની ઉંમર તે વખતે ૫૨-૫૩ વર્ષની હતી; પશુ શરીર વાધુ મૃતિનું હોવાથી ત્યાંનાં હવાપાણી એમને મારક ન આવ્યાં ને ધ, સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં તેઓ ત્યાંથી બધું સમેટી ગુજરાતમાં પાછા આવીને વડોદરામાં રહ્યા.

આમ જન્મથી નામે જગજીવન, વ્યવહારમાં જગતનું જીવન પૂરું કરી, વાનપ્રસ્થના ધોરણે સતોના ચરણે બેસી સંતદાસ થયો; અને અતે દાસોડહમની કૈત ભાવનામાંથી વિશુદ્ધ સોડહમ ભાવનાથી સદોદિત જાગ્રતિ માટે સમિચદાનંદ થયા. વડોદરામાં એમના સહવાસીઓનું સારું એવું જૂથ હતું. શ્રી બળવંતરાય વડીલ પોતાના વડીલ ગુરુજનને હોઈ, એમને ગુરુવ્રત્ય માન આપતા. અને જાંતરની આંટીધૂંટીના પ્રસંગે એમને ઉપદેશ મેળવી વ્યવહારમાં કવચિત્ત આવી પડતા વિશેષને દૂર કરતા.

નિખાલસ સ્વભાવ, સાદી રહેણીકરણી, રાનોન્મત ચિત્ત, અને ચારે વર્ણ અને આશ્રમની ગરેડમાંથી નીકળી, યદ્યપદંસની પંથમાશ્રમી એટલે કે વર્ણ અને આશ્રમથી અતીત એવી સહજવસ્થામાં એ રહેતા. મસ્તમૂર્તી મનસૂરને નામે, લખાયેલું ડોઈ જીર્ડ સામરનું ગઝલગાન એમને ખૂબ બાતીને

કાવી ગયું હતું. કારણ કે એમાં સંસ્કૃતી વિસ્મૃતિ, વિધિનિષેધનો ઉકેલ અને તત્ત્વની તૃપ્તિના પ્રયત્ન પ્રવાહો છે, એ ગઝલમાંની એમની પ્રિય લીટીઓ આ રહી :—

અગર હુય શૌખ મિલનેકો, તો હરદમ લૌ લગાતા જા;
જલાકર ખુદનુમાઇ કો, લસમ તનપે રમાતા જા.
પકડ કર ઇશકકા ઝારૂ, સફા કર હુન્નુ-એ-દિલકો;
દૂધ કી ધૂલ કો લે કર, મુસદ્દે પર ઉડાતા જા.

× × ×
ન બાન બગમન ન હો મુલ્કાં, દૂધ કા છેડ દે ગધડા;
હુકમનામા કલંદર કા; અનલકકે તું સુનાતા જા.
હમેશા ખા હમેશાં પી, ન ગફલતમેં રહે એક દમ;
નશેમેં સૌર કર અપની, ખુદી કો તું જલાતા જા.

× × ×
આવી જ એમની રહેઠીકગધી હતી. સરીરને માફત આવે તેવી રીતનાં ખાન-પાન, અને મનને મસ્તીનો જોતો ચડયા કરે એવું ચિંતન; એક જ તાન અને એક જ બાન; સદાસર્વથા કલા રગતા કે “દિલ સફા તો પ્રભુ સે વડ્ડા, આનંદ કા નકા.” અને આવી આનંદમગ્ન દશામાં જ હમેશાં રહ્યા કરતા.

મારા છોટાઉંદેપર સ્થાયી થયા પછી અહીં આશ્રમમાં આવીને મહિનાઓ સુધી ગઈ ગયા છે, સરીરની માદગીમાં પણ નો દોષ ઉચ્ચાર, અને ચહેરા ઉપર આનંદ તથા શાન્તિ જ રહેતાં મેં જોયાં છે બાલસુલભ સ્વભાવમાં કોઈ વાર એ નાગજ્જ થતા, તો પણ એ નાગજ્જની એવી તો દક્ષિણ રહેતી કે ખીજ જ પગે પાછાં એ સમ્વિદાનંદ, તે ખરે જ સત્ (નિત્ય) ચિત્ (જ્ઞાન) આનંદજ જાની જતા.

તત્ત્વપ્રાપ્તિના માર્ગે જતાગ કે તત્ત્વના અનુભવીઓના ધણે ભાગે એ પ્રકારના સ્વભાવ ધરાય છે. અંત કરણ ચતુષ્કયમાં જે તત્ત્વનો અનુભવ કરવાનો છે, તે અંત કરણ મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેચાય છે: (૧) શુદ્ધિ અને અહંકાર (૨) તથા મન અને ચિત્ત; જેનામાં વિચારકુચલતા હોય છે,

૩ તેઓ તત્ત્વની અભેદભાવે વિચાર દ્વારા એકતા સાધે છે અને “હું” બ્રહ્મસ્વરૂપ
 ‘હું’ એવી આત્માકારવૃત્તિથી નિર્દિષ્ટાસન કરે છે; આવા સાધકો ગત્-ચિત્ત
 અને આનન્દમાંના-સાતઅંશના પદ્મપાત્રી બને છે; એમનામાં વિદ્યાનની ગભી-
 રતા, જગત પ્રતિ સાક્ષીભાવે વર્તવાનો સ્વભાવ, બધામાં જોઈ વિચારી તટસ્થ-
 ભાવે રહેવાની વૃત્તિ, નિરપૃથક્તા, નિર્મોહીપણું તેમ જ અલગ રહેવાની વૃત્તિ
 મુખ્ય ભાવે જાણી આવે છે; આવા જ્ઞાનીઓને આપણે જ્ઞાનગણીર કહીએ
 તો સાહે; એમના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં ગંભીરતા હોય છે; ત્યારે બીજા જેઓ
 મનોભાવ અને ચિત્તસ્મૃતિના પટમાં પરમતત્ત્વનો આનંદ અશ કિંતારવા
 મથે છે, તેઓ શુભભક્તિ, પ્રથ્વભક્તિ કે અદ્વાભક્તિ દ્વારા “અહું” પરમાત્મા-
 મય છે; પરમાત્મા આનંદમય છે,” એવી બાવના વડે એકાકાર અનુભવતા
 આનંદમગ્ન રહેનારા હોય છે. તેઓની દરશા બહુધા સુખોન્મત્ત હોય છે
 જ્ઞાનગણીરને વ્યવહારમાં નાનામોટાનો, મધ્ય યુગનો, બિદાસુ અને
 જ્ઞાનીનો એવો વ્યાવહારિક ભેદ મહે છે, અને દરમ જગતપ્રતિ તટસ્થભાવે
 જોવાની ટેવ પડેલી હોવાથી એકાન્તનિવાસ, ખ્યાન કે વિચારમાં જ લીન
 રહેવાની વૃત્તિ, અપપ્રસવ જ બોલવું, બધું છુદ્ધિની કસોટીએ કરીને કે
 વિચારના ત્રાજવામાં તોળી તોળીને કરવા-જોવાનો સ્વભાવ હોય છે, ત્યારે
 પેલા આનંદઅશનો અનુભવ સાધનારા સુખોન્મત્ત અવધૂતો જીવનમાં
 હમેશાં આનંદ માણતા હોવાથી, જીવનની સાદી રહેણીકરણી ગોઠવી, સર્વત્ર,
 સર્વથા અને સર્વદા બધે સ્ફુરતા આનંદના જ દર્શન કરી નિર્ગનંદમાં નિમગ્ન
 રહી, મસ્ત દશા અનુભવે છે. આચાર્યશિરોમણિ વસિષ્ઠ, પાસવદ્ધક્ય,
 રમયંદ્રજી, જનક વિ. અને એવા અવસિયત વ્યવહાર કરનારા કે ઉપદેશ
 આપનારા આચાર્યો જ્ઞાનગણીર કોટિના છે, ત્યારે અવધૂત શિરોમણિ
 હતાત્રેય, જડભરત અને ત્યાર પછીના કેટલાક વર્ણાશ્રમને ઘોળીને પી જનારા
 પંચમાશ્રમીઓ સુખોન્મત્ત દશાના પરમદસો છે.

આમ હોવાનાં બાસ કાજો શોધી રાકાય એવાં નથી; માયાનું ક્ષેત્ર
 અને એમાં ચાલતી કાર્યશાળાની પરમપગ એટલી બધી અનિર્વચનીય છે કે
 એમાં કયો મુખ્ય કયે રચ્યો અને કયે સમયે આવિર્ભાવ પામે એમ નક્કી બ્રહ્મા
 પણ કહી શકે એમ નથી. પ્રારબ્ધની વિચિત્રતા, કર્મની ગહન ગતિ,

ધંધરની કે સતોની શ્રીલા, માયાનો સ્વતંત્ર વિદ્યાસ કે એવું જ કે મિથ્યા સમાધાન આ મિથ્યા દ્વેતવિદ્યારમાં એની વિચિત્રતા માટે કરવું પડે છે.

સ્વારાજ્યસિદ્ધિ અન્યના પ્રણેતા શ્રી. ગંગાધરેન્દ્ર સરસ્વતી લખે છે કે પ્રારબ્ધએની વિચિત્રતાને લીધે જીવેતાઓની દશા પણ વિચિત્રતાથી જ અંદાએલી હોય છે. તેઓ લખે છે કે :—

કેપિ ઘર્ષાશ્વિમાચારનિષ્ઠાપરા

મુગ્ધ લાલ પ્રમત્તોપમાશાપરે ।

રાગિણો ભોગિનો યોગિનઘેતરે •

જ્ઞાનિનાં લક્ષ્યતે નૈકરૂપા સ્થિતિઃ ॥

પ્રકરણ ૨-૨૨.

ભાવાર્થ :—કોઈ (ભગવાન રામચંદ્રજીના ઉપદેશક શ્રી વસિષ્ઠ જેવા) વર્ણાશ્રમના આચારમાં તત્પર રહેનારા હોય છે, ખીન કોઈ (જડકરત, જાને . વગેરે) અજ્ઞાનીઓ, આવકો કે ઉન્નત જેવા હોય છે. ખીન કોઈ (ભોગિ જે . જીવેતાઓ) ભોગ ભોગવવામાં તત્પર દેખાય છે. વળી (જગીશ્વર જેવા) યોગ જ્ઞાન સમાધિમાં નિમગ્ન રહેનારા હોય છે. આવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મની વિચિત્રતાને લીધે જ્ઞાનીઓની દશા એટલે કે એમની આચારમર્મોદ એકસરખી જોવામાં આવતી નથી.

અમાગ સમ્વિદ્યનંદજી સુખોન્મત્ત દશામાં રહેનારા હતા. ભાવશુદ્ધિ અને જીવતાદાત્મ્ય જ એમનાં લક્ષ્ય હતાં. વર્ણ અને આશ્રમના કર્મબંધનમાં ખાંધીને જીવાત્માને જે આગિત્યશુદ્ધિ અપાવી જોઈએ, એ મળી ગયા પછી જ્યારે સાધક તત્ત્વમાં જ નિષાધરાયણ રહે છે, ત્યારે એનું જીવન બાહ્યત્વ નિર્દોષ, અને પ્રમત્તવત્ત બને છે. સમ્વિદ્યનંદજીની સાફદિલ રહેણીકરણી હતી સંસાર અને સત્સંગના માર્ગ જૂદા છે; ભોગ અને મોક્ષના ભાવ નિરાળા છે; સંસારીને જ્યાં આનન્દના ઊભરા આવે છે, ત્યાં સત્સંગીને નિર્વેદની ઝાંખી થાય છે અને એ રીતે બાહ્યમગ્ન રહેના સ્વા. સમ્વિદ્યનંદજી હમેશા પોતાના માર્ગમાં વિચર્યા કરતા.

જમજીવન, સત્તદાસ, સમ્વિદ્યનન્દ નામધારી દેહ ૫ ચતુરવેનો હતો તે

પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પંચતત્ત્વને પામ્યો; અને એ અંતઃકર્મમાં ચૈતન્યનો
આભાસ પૂરતું અનામી અને અરૂપી, મનસાવાયા-અગોચર તત્ત્વ એમનું
એમ હતું-એ-અને રહેશે !

પણ જેમને એમનો સહવાસલાભ મળ્યો છે, એમના પ્રેમનો આનંદ,
નિખાલસ મનોવૃત્તિ, બાલવત્ નિર્દોષપણું, અને વારંવાર દ્વૈતની વિસ્મૃતિ
અને સ્વ-સ્વરૂપ પરમતત્ત્વની પૂર્વસ્મૃતિને જાગૃતિ રાખવાના સંદેશ અને
પ્રેરણા મળ્યા છે, તેઓ સૌ એ પ્રમાણે અનુભવ કરે એ જ એમની પૂર્ય-
સ્મૃતિ અને એમનું સર્વોત્તમ સમારંભ છે.

લેખક સાથેના એમનો પ્રેમસંબંધ છેવટ સુધી નિર્મોહીપણે નબ્બો છે.
એટલું જ નહિ પણ, પણ અમે સમય જતાં એટલા અભેદદર્શી બન્યા હતા,
કે પરસ્પરના સંબંધમાં પ્રેમ શબ્દ વાપરવો પણ અયોગ્ય કહેવાય ! એમની
મારા પ્રતિની તત્ત્વવત્ પ્રીતિ અને આત્મવત્ વ્યવહારને લીધે એમના અને
સત્ત્વરીક અનુભવનાં સંસ્મરણો દેહપર્વન્ત જાયત રહે એ જ પરમકૃપાનુ
શુદ્ધેષ પાસે પ્રાર્થના છે !

x

x

x

x

એમની માંદગી બહુ લાંબી નથી ગઈ; ધણ વખતથી લખ્યા કરતા કે હવે
શરીર પરાધીન બન્યું છે, બહુ લાંબો વખત ટકે એમ નથી. અને એમની એ
વાત સાચી પડી છે. દીવાળીના દિવસોમાં તો એમણે એસતા વર્ષના આશી-
ર્વાદપત્રો લખ્યા છે, પણ એ જ અગસામાં અકસ્માત્ ઝાઝા ઊલટી શરૂ થયા
અને તા. ૨-૧૧-૪૩ ની રાત્રે શરીર પંચતત્ત્વ પામ્યું.

જેતપુરના ડૉ. હરિભાઈ એમ અગ્રણ્ય એમના સહવાસમાં આવેલા;
ડૉ. સાહેબ પોતાના શરીરને કેળવવા ખાનપાનના ઠંડક નિયમ પાળે છે; સ્વા.
સચ્ચિદાનંદજી તો પોતાના શરીરને માફક આવે તેવું ખાનપાન રાખતા;
સવારમાં એમને કેંક ખાઈ લેવાની ટેવ હતી. શરીર વાધુ પ્રકૃતિનું એટલે
કુંગળીતો પણ છૂટથી ઉપયોગ કરતા. લક્ષ્ય પણ વાપરતા; મિત્રોને ત્યાંથી
સવારના નાસ્તા માટે બાપરી, દેવરાં કે કુખડી જેવું મંગાવતા; ડૉ. હરિ-

જાણને એમ લાગતું કે સ્વામીજીમાં ખાતપાતનો સંયમ નથી. પણ એ એ પોતાનો મતિભ્રમ હતો. સ્વા. સમ્યક્દર્શનદેહી એટલું બધું પૃથક્ પૃથક્ અનુભવતા કે દેહના ધર્મેનિ અંતઃકરણના ધર્મો માની, સ્વરૂપના અનુભવને સ્પર્શ પણ ચવા દેતા નહિ.

એમની છેવટની માંદગીમાં ડૉ. હરિલાલને સતત મેવામાં રહેવાનો પ્રસંગ પડ્યો. ત્યારે એમને ખાત્રી થઈ કે જ્ઞાનીના ચિત્તમાં શરીરનું નહિ, પણ આત્માનું ચિંતન રહે છે, ને શરીરના ધર્મો તો બીજા કાષ્ઠના શરીરના વ્યવહાર જેટલા જ એ જાણ માને છે. ડૉ. સાહેબનો એ વિષયમાં મારે ઉપર જે પત્ર આવ્યો છે, તે આ નહોતો:—

જેતપુર

તા. ૧૯-૧૧-૧૯૪૪

આપના 'ઉત્પાન'માં સ્વા. સમ્યક્દર્શનદેહી સ્વરૂપમાં લખ પામ્યા ને કે બખડ આપના જાણવામાં આવ્યા, તો નેની બાજતમાં જો આપને કાંઈ પણ ઉપયોગી થાય તેમ માનીને, મે તેઓની સારવાર કરી હોવાથી સંક્ષેપમાં લખું છું. હું એમની પાસે અચાનકવાર જતો. તા. ૨૫ મી ઓક્ટોબર સાંજે એ થી ત્રણ કલાક અમે સાથે યાનચર્યા કરી હતી...તા. ૨૬ મી કે સવારથી તેઓને ઝાઝા તથા ઉલટી શરૂ થયાં; હાથ આવી ડાબેરા જેવું બીમારી અહીં આ ચાલુ છે, ડાબેરા તો નહીં જ. સાંજે મને ખબર મોકલ્યાં એટલે હું ગયો. ધણી ઝાઝા તથા ઉલટી થયાં હતાં; પરંતુ સક્રિય હતી એટલે પેતે બહાર જઈ શકતા...મેં ત્યારથી એક માણસને રાત દિવસ ચાકરી માટે રાખ્યો. મહાનવહુલી જે એમના દૂરના (પૂર્વાશ્રમતા) સગા હતા તેઓ પણ ચાકરીમાં અમને મદદ કરતા હતાં, બીજે દિવસે (એટલે તા. ૨૮ મી એ) શરીર થણું લયડી મથું અને બેઠવાની પણ શક્તિ રહી નહીં એટલે હું તથા નોટર ઝાઝા સાફ કરતા હતા. મહા ખુશીજતથી દવા પીતા હતા. જ્યારે અને ત્યારે “ આ શરીર કાંઈ ખપતું નથી, જવા ઘોને એને ” આજ કલા કરતા હતા, તથા ‘ ઈ ’ નો ખ્વનિ જ્યારે જામત હોય ત્યારે અણુ,

લવો જ હોય...દ્વાયી જે ત્રણ દિવસ પછી જાડા ઉલટીમાં સુધારો થયો. પેટ દિવસ પોતે પોતાની પચાળીમાં જાડામાં તરબોળ પડ્યા હતા; લગભગ 'ખાખુ' શરીર બગડેલું હતું. મેં સાફ કરવા કહ્યું ત્યારે પણ એનું એ જ રહેવા દોને. આ કચરાને વળી સાફ શું કરવો છે ?" તે દિવસે બેસવાની કિંત નહોતી. સમગ્રવીને બધું સાફ કર્યું. ચાર દિવસ પછી જાડા ઉલટીમાં ર પડ્યા પછી હેડકી શરૂ થઈ, પેટ ચડવા માંડ્યું, બનતા બધા છલાંગે યાં પણ એ હેડકી જીવલેણ નીકળી. હેડકી વખતે તેમને શ્વાસની તકલીફ હતી અને " કેમ છે ? " પૂછતાં જવાબ મળે કે "શ્વાસ લેવાતો નથી;" પણ કામ થાય છે એવું એક પર્યુ વાક્ય આખી માંદગીમાં બોલ્યા જ રહી. આવે વખતે પણ યોગવાસિષ્ઠની મારી સાથે વાતો કરે (મુશીબતીથી) અને બેસમાં આવી જતાં હસે પણ ખરા ! " અભેદભાવ ગળ્યો, બધું આરામાં છે, અથવા બધું પરમાત્મા છે, અથવા હું કંઈ નથી " તેવું ધ્યાનમાં રાખવા છેવટના દિવસો સુધી અને બોધ કર્યા કરતા હતા. શરીર પડવા આડે જીભ કલાક હતાં ત્યારે પણ મને મહામુશીબને બોલીને પણ " તમે તમારા જાનને દહાળ્યા કરજો, અને યોગવાસિષ્ઠ વાંચ્યા કરજો. " ત્યાર બાદ સ્વરૂપમાં થય પામ્યા !

છેલ્લા ત્રણ દિવસથી તેમનાં પૂર્વાશ્રમનાં સંબંધીઓ આવી ગયાં હતાં પણ તેઓને જગ નોટલી પણ મમતા ન હોતી. મેં આજ દિવસમાં ઘણા સારાની આરાનીઓને મરણવેળાએ અને માંદગી વખતે બોધો છે, પરંતુ મારી એકલીસ વર્ષની પ્રેક્ષીસમાં આવી સહનશીલતા અને નીરરતા મેં દાઇનામાં બોધ નથી. તેઓની આવી સ્થિતિ હું છેવટમાં અનુભવી રાહ્યો....તેઓની સહનશીલતા અને દેહાશ્વાસગ્રસ્તપણું મેં અજાણ પ્રકારનું અનુભવ્યું..."

આ આખો પત્ર એમની જ્ઞાનનિજાની સાક્ષી પૂરે છે; અને એ જ જ્ઞાન તથા દેહાશ્વાસનો નાશ એમના પશ્ચિત વર્ગમાં પ્રકાશ પામે એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પાસે નમ્ર પ્રાર્થના છે ! એઓ પોતે અધ્યારો-અપવાદ ત્યાયે હતા. છે, કે નથી એવી કલ્પના જ હવે શામાટે કરવો ! ॐ આનંદ અને ॐ શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ ! જ આપણો ત્રિવિધ શાંતિ સ્થાવનારો મહા-મત્ર છે ! સૌને એ પ્રાપ્ત થાઓ ! છતિ ॐ !

સ્વ. સ્વામીશ્રી સમિત્યદાનંદજી

લેખક - ડૉક્ટર પ્રાણજીવન મધારામ વૈદ્ય વડોદરા

સ્વામીજીનું જન્મસ્થાન જેતપુર ઠાડીઆવાડ. તેમનું મૂળ નામ જગજીવન અમેયડ ઉદ્યાણી કુટુંબધર્મ સ્થાનકવાસી જેન તેમના પિતાશ્રી અમેયડજીએ મોગી ઉમરે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરી એલ્ફિન્સ્ટી વકીલ બન્યા હતા તેઓ ધણી જ દયાળુ સત્યપ્રેમી પરાપકારી તથા સૌજન્યમૂર્તિ હતા તેમનું આખું જીવન ધણું જ નિયમિત હતું તેઓ સત્તા સાજ નિયમિત કરવા જતા, માર પોતાનું વતન જેતપુર હોવાથી અને માર કરવાનું પણ નિયમિત હોવાથી અગો કરવામા સાથે પતા. તેમની પાસેથી ધણું ધણું ઉપયોગી જાણવાનું મળતું, અને તેમના જીવન જેવું જીવન ગાગવા હમ્મજા પતી તેઓ લગભગ ૮૫ વર્ષની ઉંમરે અવસાન પામેલા સુદ્ધ સરીરવાળું લાંબું આયુષ્ય સુદ્ધ જીવનની સાક્ષી પૂરે છે. તેમના મોગ પુત્ર તે આપણા સ્વામી સમિત્યદાનંદજી તેઓ બ્રાહ્મ વધથી જ ધાર્મિક દૃષ્ટિના હતા અમારા કુટુંબનો તથા તેમના કુટુંબનો સબધ જુના વખતથી ચાલતો આવતો હતો જ્યારે જ્યારે જેતપુર ગામમાં કોઈપણ દાની અજાનો અને સ્વામીજીઓ આવતા ત્યારે ત્યારે અમારી હાજરી લગભગ હોય જ ધણી રખડપાટ પછી અમેને સ્વામી આમાનદજીના સહવાસમાં આવવાનો લાભ મળ્યો (તેઓએ બધાકાં દર્શન, અદ્વૈતાદર્શ, ભક્તનાયક પૂર્વાધ અને ઉત્તરાર્ધ અને તરવદર્શન વિગેરે પુસ્તકો લખેના છે) તેમનીસંચોટ દનીલ દાખલાસહ સમગ્રવવાની રીતથી અમેને તેમના તરફ આકર્ષણ થયું સ્વામીજી પાસે ધણી જેન કુટુંબો આવતાં તેમાં જગજીવનભાઈ અને તેમનું કુટુંબ પણ હતું. સ્વામીજીનો સહવાસ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ જગજીવનભાઈ વેદાંત તરફ વળતા ગયા. દારકામા નોકરી અંગે હું, જગજીવનભાઈ અને મી ડાલાભાઈ શુકલ સાથે હતા અમેને અરસ પરસની હુંદ હતી ધણી વખતે સાથે મળી નિર્દોષ પાનદ લેતા અમેને જિંદગીમાં મળતા અનુભવો એકબીજાને કહેતા એક દારકામાં રેસીડેન્ટસાહેબ આવવાના હોવાથી મોટો મેળાવડો થવાનો

હતો. તેમાં જે અમલદારોને દગબારમાં જગ્યા મળેલ તેમાં હું તથા જમજીવન-
 લાઈ અને ખીજા અમલદારો દક્ષ ધરાવતા હોવા છતાં બંધથી સ્ત્રી મળેલા
 અને અમારા વહીવટદાર પોતાનું કસેલું નહિ ફેરવનારની છાપરાખ્યા હતા;
 છતાં મારી અને જગજીવનલાઈની દક્ષ ચારને વડોદરા મુખી જવાની તૈયારી
 બેતાં તેઓએ નમતું આપ્યું, અને અમે દાખલ થયેલ, પરંતુ ખીજા
 અમલદારો દાખલ થતા રહી ગયેલા. તે પ્રમંગ યાદ આવતાં હવે મનુ આનંદ
 મંજે છે. ત્યાર બાદ ધણી વખત પછી અમે પાછા વડોદરામાં એકઠા થયા તે
 વખતે તેઓ કામ પ્રસંગે મારી નોકરીના સ્થાન ફરેટ કેવલરીમાં મળતા અને
 મારી જે અગવડખાઓ હોય તે તેઓ પૂરી પાડતા. અમારી તમ્મ પૂર્ણ બાવ
 રાખતા જે યાદ આવતાં અત્યારે પણ આનંદ અનુભવાય છે. કમલ: તેમનું
 જીવન હવે ધર્મ તરફ પૂર્ણ દીતે વળી રહ્યું હતું અને અમુક વર્ષો બાદ જ્યારે
 ફરી વડોદરા મળવાનું થયું ત્યારે તે તેઓ સ્વામી સમિયવાનંદજી હતા. તેમના
 બંને પુત્રો સાત બાળેલા અને સારી નિયતિમાં છે. સંન્યાસી થયા પહેલાંની
 દક્ષિણ સ્વામીજી પાસેથી નીચે પ્રમાણે જાણુરા મળેલ. તેમના શુદ્ધચાત્રમર્માં
 એક ઠરતાં વધારે પત્ની કરવાના પ્રસંગે પડતાં ઉપરાઉપર તેમના પત્નીના
 અવસાનથી તેમના ઉપર આ સંસાર અસાગ છે તેવી તીવ્ર છાપ પડેલ અને
 ત્યાગબાદ નોકરી છોડી સંત સત્પુત્રોના સંબંધમાં આવતાં આવતાં આખા
 હિંદુનું ચર્ચન અને હેવટે ચારેક માસ સ્વામી આત્માનંદજી પામે અનુભવમાં
 રહેવાનું થયેલું, તે બધા બનાવોએ હેવટે તેમને સંન્યસ્ત અપાવ્યું. છેલ્લે
 છેલ્લે તેઓ છોટાઉદેપુરમાં ગ્વામીત્રી સ્વપ્નન્ત્યોતિતીર્થ પામે તેમના આશ્રમમાં
 રહતા. પણ એક વર્ષ પહેલાં તેઓએ જેતપુર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે
 કહેલું કે “તે જ્ઞમિમાં હવે સારો દેખાતો ક્ષણશંકર દેહ છોડવા વાસ્તે જાઉં
 છું. દેહનું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે અને હવે મારે વિદાય લેવી બેઠાં.”
 સ્વામીજીનું આરોગ્ય બેતાં આ વાત અંગેને મજે ઉતરતી નહોતી. પણ
 એકાએક તેમના કહેવા પ્રમાણે સ્વામીજી કાશેરાના ભોગ મર્ધ પડ્યા અને
 પછા ક્ષણશંકર દેહ છોડી ગયા. એમના દેહાવસાન વખતે મારા બેન તેમની
 સારવારમાં હતા અને શુદ્ધવખતની તેમની પ્રભુજીનાના અને સર્વ પ્રત્યેની
 તેમની સમભાવનાનો ચિતાર તે તેઓ તેમની પામે હતાં તે જ જાણી શકે
 છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પો.

પ્રસંગસ્ફૂર્તિ

વડોદરામાં ભગનાગ સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકેની લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠની પસંદગી થઈ છે.—સ્વ. ક. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા મુવર્ણચંદ્રક સમિતિનો મુવર્ણચંદ્રક 'વડોદરામાં ભગનાગ સાહિત્ય સંમેલનમાં' ઈ. સ. ૧૯૪૨ ના વર્ષમાં સોથી 'અઠ નવલિકાનાં લેખકને મળશે એવો નિર્ણય થયો છે.—અમદાવાદ તથા સુરતમાં માપબધીની શરૂઆત થવાની છે. અનાજ તથા બગીચાની મુશીબતો અત્યારે લાગે છે એનો એથી નિકાલ થશે એવી માન્યતા છે.—તા. ૧૬ મી તબેબરે મુબંબમાં શ્રીમતી એન્ટી બિસન્ટ દિદમા આબ્યાં તેની પચાસમી જન્મતી થી, જુવરના પ્રમુખપદે ખેલેવેટરડી હોલમાં ઉજવવામાં આવી હતી.—મુબંબ, ભારતીય વિદ્યાલવનના છઠ્ઠા સ્થાપના દિને શ્રી. ઠ. મા. મુનશીના પ્રમુખપદે ન્યામમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દીવેડીઆએ 'તા. ૨૮ વેબરે 'આધુનિક જીવનમાં દિદુ સ્ફૂર્તિ' ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું.—પાટણમાં ખેતરવમ્મીના પાસામાં આવેલા ઉપાસ્યમાં ગહેતા એક જૈન સાધુના ચીદર્શની વપના બાગશિખ સાધુવેશ ત્યાગી આશ્વા ગયા.—અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી પંચ' ના આઠ મ સ્થાપક અને માલિક શ્રી. સોમાલાલ મ. શાહે 'ગુજરાતી પંચ' 'સદેશ' લીમીટેડના માલિક શ્રી. નરલાલ ખોડીવાળાને મુપ્રત ઠકુ', તે પ્રસંગે શ્રી સોમાલાલ શાહ મારે પતના સ્ટાફ તરફથી સન્માન અર્થે ચદન પાપુનો મેળાવડો થયો હતો. શ્રી હગિલાલ તા પારેખ પ્રમુખ હતા —જમ ભોમપુરમાં રૂપીઆ વીસ હાનરના ખર્ચે એક શાનમદિર બંધાઈ રહ્યાના સમાચાર મળ્યા છે.—સ્વ. શ્રી ઠરુણચંદર કુબેરજી મારેતરના અવસાન પ્રત્યે શોક દર્શાવવા અમદાવાદ પ્રેમાભાઈ હોલમાં શ્રી. રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપદે એક સભા ભરાઈ, અનેક વક્તાઓએ એમના જીવનનો પરિચય આપ્યો અને રમણજીવિ આપી કંગર થયો કે —“સાધુચરિત શ્રી. કંઈચાચંદર કુબેરજી લદ્દના આશ્ચિન બીજા શુક્રવારે મૃતિના એક વાગ્યે થયેલા અવસાનથી ગુજરાતે આઠાશ્વત્વના પ્રતીક સભા એક સાચા શિદ્ધક ગુમાવ્યા છે—વગેરે.” બગાળમાં દુઃખાળની પરિસ્થિતિ ચાલુ છે, રાહત હામ પળ ચાલુ જ છે.—

‘મા મિત્રપક્ષો છટાલિ, રશીઆ અને પ્રશાત સાગરમાં જીત મેળવત’ જાય છે

આશુતોષ

આજે જે પ્રતદિન એમ કહીને લોકો જતાં મંદિરે,
સામગ્રી લઈ યાજ્ઞમાં પૂજનની પુખ્તો ક્યો દીપને.
શંભુ પૂજનથી પ્રમનન કરવા વાંચી પુરી પાડવા
રામના અધિગજ પાસે જવું ને, વચ્ચે ધર્મા ગોઠીતા. ૧

હું એ થાઉં કૃતાર્થ દર્શન કરી શંભુ મહામુખના,
સાદાં છર્ણુ સફેદ વસ્ત્ર મુજનાં, છા ના જગ દીપતાં.
વચ્ચેની ગણના નહિ પ્રભુ કરે, ધારી જતી એમ હું
પાડોથી મુજને કહે પ્રભુ કને, ના રિક્તપાણિ જણું. ૨

શોભુ' મેં ધરમાં જડ્યું કંઈ ન જે અપુ' મદાદિવને,
ના નેવેલ, ન ધૂપ-દીપ કશું એ, ના દ્રવ્ય કાંઈ મળે;
પુખ્તો મેળવવા મથું ફરી ફરી ક્યાંએ મળે દે'ક ને,
જાઈ, જૂઈ, ન મોગરો કંઈ મળ્યા, દીઠો, લીધો ધંતરો. ૩

ધંડાનાદ થ યો એ વે, આરતી થતી મંદિરે,
દોડી, પેદાસુ' પિતા પાસે, જોડવા ભક્તિ ધૂનમાં. ૪

અહો ! જે દીકું ત્યાં, નહીં જ કદી કલ્પી શકત હું,
રખું સોનું ગોતી જળદળ થતાં બૂપન અહુ,
રૂપાની દીવીઓ ધૂત થકી ભરેલી ધણી હતી,
દીવાંઓના તેજે ઝગમગી રહી વસ્ત્ર સધળી. ૫

અને શંભુજીએ કનકમય મ્હોરું ધણું હણું
હીંગ મોતી માળા મુગટપર ઝલો દીપી ઝલો,
ઉમાજીની શોભા ! કયમ કરી શકું વર્ણન બધું,
દીકું ના સ્વપ્ને તે ચકિત નયને મેં નિરખ્યું. ૬

મહા મોઘો કયા આ વિભવ સધળો રાજરીતનો
અહો કયા આ શોભા, નહિ જ છુલ્લતા કો કરી શકે,
રપાનાં પાત્રોમા મધમધી ઝલા પુષ્પ ટગ કયા
અને કયા ધણુરો ? નહીં નહીં 'મમપુ' શિવર્પદે. ૭

ધણા લોડો આવ્યા કષ્ટ કષ્ટ લઈ વસ્તુ મુકવા
શ્રીમંતો આવ્યા તે બદ્ધમુની લઈ બે ટ ધરવા.
બધુ આ જોયું મેં, પછી ખસી જઈ, બાણુ જઈને
મુઝી નિશ્વાસોને પુલકું મુજ જોયું ફરી ફરી. ૮

પાસે આવી પુનરી ફરે
પધારે આગ આવીને,
રાજુ પૂગા કરો પ્રીતે
ચકર 'આશુતોષ' છે. ૯

યથા દેદે તથા દેવે
ભક્તિનોજ પ્રકાર એ,
ચિત્તને જે ગમે તેવું
ઈષ્ટને અર્પવું ઘટે. ૧૦

જનો એવું કહી અર્પે
હીરા મોતી ઝવેરને;
મુગધી પુષ્પની માળા
મીઠા ઘાતભાતની. ૧૧

એ તો ત્રાગી વિગળ છે
 ખીલીથી પ જ રીઝો;
 ભરમ ચોળી ફરે એ તો
 શરર 'આશુતો' છે.

૧૨

ઉત્સાહ આવ્યો ફરી ચિત્ત મહારે
 ધીમે જઈને શિવ પાસ ત્યારે;
 જોયું ફરી થી ફૂલ, હાથમાંની
 ઉખો ચકી તે કરમાયલું છે.

૧૩

સુગંધ—હીણું રૂપ રંગ—હીણું
 વિપે અરેલું કળ ધંતુગતું
 મૂઠસું તમીને શિવ પાદ—પદે
 ને જોયું તો દેવ દસી રહ્યા છે.

૧૪

સૌ. સુવર્ણકાન્તિ પ્રતાપરાય દેસાઈ

અને શંભુશ્યે દનદમય મ્હોરં ધમ્મુ દત્તં
 હીંગ મોતી માળા મુગટપર ગ્લો દીપી ગ્લોં;
 ઉમાશની શોભા ! કયમ કરી શકું વર્ણન બધું,
 દીકું ના સ્વપ્ને તે ચકિત નયને મેં નિરખિયું. ૬

મહા મોઘો ક્યાં આ વિભવ સમજો ગજરીતનો
 અહો ક્યાં આ શોભા, નહિ જ ગુલના દો કરી શકે.
 રુપાનાં પાત્રોમા મધમધી ગ્લો પુષ્પ દગ ક્યાં
 અને ક્યાં ધતુરો ? -- નહીં નહીં 'સમપુ' શિરપદે. ૭

ધમ્મા લોહો આવ્યા કંઈ કંઈ લઈ વસ્તુ, મુકેવા
 શ્રીમંતો આવ્યા તે બદ્ધમુલી લઈ બે ટ ધરવા,
 બધું આ જોયું મેં, પછી ખસી જઈ, બાણુ જઈને
 મુકી નિશ્વાસોને પુલકું મળ જોયું દરી દરી. ૮

પાસે આવી પુનરી રહે
 પધારો આમ આવીને;
 ચણુ પૂજ્ય કરો પ્રીતે
 રાંઠર 'આશુતોષ' છે. ૯

યથા દેહે તથા દેવે
 ભક્તિનોજ પ્રકાર એ:
 ચિત્તને જે ગમે તેવું
 ઇષ્ટને અર્પવું ધટે. ૧૦

જનો એવું કહી અર્પે
 હીરા મોતી ઝવેરને;
 મુગધી પુષ્પની માળા
 ગી હા ધ ભાતભાતની. ૧૧

સમજવું કે આપણે બધે રહી નહીં જઈ શકીએ, એ મનુષ્ય
સૌજન્ય પાંચ શેરે અન્ન નવો હોય પણ બે દરીયા તાન દીઠે ભરે તે
બન્નની કાંઈ પણ કિંમત નથી. તે જ પદાર્થે એક કલાશો હોય તો પણ
જો મન નિર્મળ થયું ન હોય, પર્માણુમાં રહી ન શકાય, પણ આનંદ
હોય તો ને સર્વત્ર, સર્વ સંતોષોમાં, સર્વ પદાર્થોમાં, એક મહત્ત્વ ધરાવે તે
હોય તો સર્વ વિધિઓ કેળવે વંચવત, હેતુ સમજ્યા વિના કંઈ માં ખાતી
છે એમ એકાક કહી શકાય.

આધુનિક મમાજમાં એક બીજો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે.
આવા સાક્ષાત્કારથી છાણ શી છે ? એની છવન ઉપર અચર શી છે ? આના
પર્યર્થ ઉત્તર માટે મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ શી છે, શા હેતુથી પ્રત્યેક
પ્રાણી ઈર્ષ્ય તરફ પ્રેમય છે તે વિશે અસ્પષ્ટ ઉદાત્ત કંઈક જાણી શકાય
છે. આ સંસારમાં હરેક પ્રાણી સુખ શી રીતે મળે, મુખમાં સ્વચ્છ રુદ્ધિ શી
રીતે થવા કરે, દુઃખની આત્મિક નિર્વાણ કેવી રીતે થાય તેને માટે જ
સર્વ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. પરંતુ અર્થ સુખ સામાં છે, કંઈ વસ્તુ મેળવવાની
નિત્ય સુખ મળી શકે છે એની સમજણ ન હોવાથી, ને સમજણ થવા પછી
પણ નિશ્ચય બળતી ખાતી હોવાથી, સર્વ પ્રાણીઓ જગતમાં સુખદુઃખના
દંડમાં આમતેમ ભટકવા કરે છે. સંસાર સુખમય છે કે દુઃખમય છે એ
વિષયમાં પૂર્વના અને પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકોમાં મતભેદ છે. આર્ચાસામ્રાજ્ય
સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સંસાર આનંદમય જ છે. પગ્ગહાતું જ સ્વરૂપ છે. તેમાં
કોઈ પણ દિવસ દુઃખ જેવો વિકાર ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ જ નથી. પણ
જ્યાં સુધી આપણી સંકુચિત દષ્ટિ આ સત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં
ત્યાં સુધી દુઃખ તો અચર્ય રહેવાનું. સ્પૃહ સરીર આલેશન મકાનમાં રહેતું
હોય ને સર્વ પ્રકારના ભોગ સાધનોથી ઘેરાયેલું હોય, અથવા એક નાની
ઝૂંપડીમાં રહેતું હોય તો પણ મનમાંથી દવિરતા અછ ન હોય તે જાણેલી
આત્મિક સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી. સુખ વાચવા ઉદા-
સીનતા, દુઃખ અથવા નિર્વેદ, આ વિકારો વચ્ચે આવા પ્રાણીઓનું જિન
હમેશા જુદા કરે છે, સામ્યચારમાં સુખદુઃખના આધિભૌતિક, આધિરેવિક
અને આધ્યાત્મિક એવા ત્રણ ભેદો કરેલા છે. દેવતાની રૂપાંતરી અથવા

અકૃપાથી જે સુખદુઃખ આવી પડે તેને આધિભૌતિક કહેવામાં આવે છે. બાહ્ય સૃષ્ટિમાં પંચમહાભુતામક પદાર્થો તરફથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખોને આધિભૌતિક કહેવામાં આવે છે. આ બંને પ્રકારનાં સુખદુઃખોથી અતિરિક્ત હૃદયે આધ્યાત્મિક એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના આધિપત્યમાં જ્યાં સુધી પ્રાણી રહે ત્યાં સુધી આ ત્રણ પ્રકારના સારા માફા અનુભવોમાંથી તે મુક્ત થઈ શકે જ નહીં એ વાત સદાજ મદ્ય થઈ શકે તેમ છે. આ અનુભવેનું વર્ગીકરણ બીજી રીતે પણ થઈ શકે. આપણને જે જે સુવેદન થાય છે તે સર્વ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે તે ખરું પણ જે મન અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગ ન હોય તો આપણને ભાન થઈ શકે નહીં. આપણે નિદ્રાવસ્થામાં હોઈએ તે વખતે શરીરના સુખદુઃખનો અનુભવ આપણને થતો નથી, કારણ કે સ્થૂંચ શરીર સાથેનો આપણો સંબંધ રહેતો નથી. મનુષ્યને સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન મન દ્વારા જ થાય છે. તેથી સુખદુઃખના અનુભવો કેવળ માનસિક જ છે. આત્મિક કે બાહ્ય ક્ષેત્રમાંથી જે જે સંસ્કારો આપણા મનમાં પડે તેનું જ્ઞાન મન દ્વારા જ થાય છે, તેથી વેદાંતની પરિભાષા પ્રમાણે સર્વ સુખદુઃખની ભાવનાઓ મનોજન્ય જ છે. સુખદુઃખને ત્રિવિધ માનો કે કેવળ માનસિક જ માનો પણ દુઃખ કોઈને નોઈવું નથી એ તો નિર્વિવાદ છે. તેથી નિગ્મનદની પ્રાપ્તિ કરવી ને સર્વ પ્રકારના દુઃખોની આત્મિક નિવૃત્તિ કરવી એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે એવો વેદાંતનો અને સાખ્યનો, બૌદ્ધોનો ને જૈનોનો, સર્વ ધર્મોનો મત છે મનુષ્યની મનુષ્યાશા, વાચના, તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી દુઃખ ઉદ્ભવે છે. તેનું નિવારણ કરવું એ જ સુખ. સુખ કોઈ નિરાળી સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, મનુષ્યનું સર્વ વર્તન સામાન્ય રીતે વાચનાત્મક હોઈને સર્વ ક્રમેના ત્યાગ કર્યા વિના વાચનાશૂન્ય થતો નથી એવો મત પણ કેટલાક સોફા ધરાવે છે. સર્વ દુઃખ વાચના ને બળજન્ય છે એ વિશે તો મતભેદ હોઈ શકે જ નહીં. તેથી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર્યો જ છૂટકો. એક ઇચ્છા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ ને સફળ થઈ એટલે તે જ એ કાંઈ નવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાની જ ને પછી તેને સફળ કરવાનાં 'માર્ગ' મન 'પરોપચાર'નું. ઇચ્છાઓની આ પરંપરા, આ કાયમની દોમા-કાઈ દિવસ પણ અટકતી નથી. મૂળ ઉદ્દેશને દેખી દીધા વિના તેનો

ત્યાગ પણ શક્ય નથી. પણ વાસનાને અને માનસિક, મારીચિક કર્મને માંડી
સંબંધ નથી. મનુષ્ય કર્મ કર્યાજ કરે તો પણ તદ્દન નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ રહી
સાકે અને બાલ દષ્ટિએ અકર્મણ્યતા હોય પણ જનમા વાસનાજ તો ઘરા
આત્મા જ કરતો હોય; આવા મનુષ્યોને જ શ્રી ગીતાજીનાં વિચારનારી
કહેવામાં આવ્યા છે. વિષય-ચાસનાઓને સ્વભાવ છે કે હમેશા તેમાં મલિનતા
જાય છે. એક રોમન બાદશાહની એવી વાત છે કે તેને રસનેન્દ્રિય ઉપર શસ્ત્ર
નહોતો. રોજરોજ નવા નવા પદાર્થો ખાવા લેઈએ. પુનઃ પુનઃ નવી નવી
ચીજો ખાવાની મજા એટલા માટે ખાઈને અન્ન ઓછી કાઢે (ઓપધિની
મદદથી) ને પાછો આદાર લેવાનું શરૂ કરે. તેથી જ મહામાત્રમાં પ્રતિ-
પાદન કરેલું છે કે “કામ કામ્ય પદાર્થોના ઉપભોગથી સમતો નથી. બિલ્લે
હુમેલાં ઇષોધી અગ્નિ જેમ વધે છે તેમ ફરી ફરીને વધેતો જ થાય છે”
વિષયોપભોગથી ભોગવાયતા કદી ન ત થી નથી તેથી મન ઉપર શુદ્ધિ
પૂર્વક અંકુશ ગ્રાખવાનો જરૂર છે, એ જ આનું તાત્પર્ય છે.

સર્વપરવશતા એ દુઃખ અને આત્મવશતા તે શુભ, આંતરિક્ષિદાન્ત મનુ
મહાશયે પ્રતિપાદન કરેલો છે. આત્મા સમ્યક્તનંદ સ્વરૂપ છે. આત્માને
કોઈ પણ અન્ય પદાર્થની આવરણતા નથી. આત્માથી અતિરિક્ત કોઈ પણ
પદાર્થ છે જ નહીં. તેથી આત્મા સિવાય અન્ય વસ્તુની હસ્થા કરવી એ જ
મૂળ કારણ. એ જ પગથિવતા. આ પરવશતા દૂર કરવા મારે એક જ
ઉદ્ધાજ. જ્યારે જ્યારે વિષય તરફ મન આકર્ષાય ત્યારે ત્યારે તેને પાછું વાળી
આત્મામાં રિધર કરવું, આત્મ ચિત્તન કરવું, પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું સ્મરણ
કરવું; દુઃખનું ઓપધ એ છે કે તેનું અનુચિંતન ન કરવું એવો મહા
બાગતનો ઉપદેશ છે. આત્મચિત્તનથી આ અનાત્મવૃત્તિનો ત્યાગ સુગમતાથી
શક્ય રાકે છે. બકત સોફી નામ સ્મરણથી પણ કરી શકે. જન્મે પ્રકારની
પ્રક્રિયાઓમાં સિદ્ધાન્ત તો એક જ છે. આ પ્રમાણે કાપમ અપ્યાસથી
ચિત્તમાં અમલ આવે છે, સર્વ સ્થિતિમાં ચિત્ત સાંન રાખી સમાધ છે. આ ની
સાત્વિક અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં વેત જ ચિત્તમાં પ્રસન્નતાનો આવિર્ભાવ
થવા મળે છે. આત્માનું પ્રતિનિજ સ્થિત, પ્રમાણ, અને નિર્મળ ચિત્તમાં જ
પડી રાકે. આવી ચિત્તની સાત્વિક સ્થિતિ એ છેવટનું લક્ષ્ય નથી. આ

વૃત્તિ સુખરૂપ છે અને અમુક વૃત્તિ દુઃખરૂપ છે. આવા અનુભવોમાં એક
 સુખની પ્રધાનતા હોય છે અને બીજા એ સુખોનું સ્થાન ગૌણ હોય છે. જ્યારે
 સુખવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યારે તે વૃત્તિમાં મોહ અને દુઃખ બંને ગૌણ
 રૂપે હોય છે જ. જેને આપણે દુઃખવૃત્તિ નામથી અભિધાન કરીએ છીએ
 તેમાં દુઃખની પ્રધાનતા હોવાથી દુઃખરૂપ જણાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી
 હોવાથી અને સર્વ બુદ્ધિવૃત્તિઓ ગિમિત્ત હોવાથી, અને આપણો સંસારનો
 અને સંસારના સર્વ પદાર્થોનો અનુભવ વૃત્તિરૂપે જ હોવાથી વિવેકીની દૃષ્ટિમાં
 સંસાર દુઃખરૂપ જ છે. આદ્યજ્ઞાન અને પરિત્યાગ, વિપાકનાં ફળો છે. વિપાક
 કર્માણ્યથી બધાય છે, તેથી તે કર્માણ્યનાં ફળો છે અને કર્માણ્ય કયેશમૂલક
 હોવાથી, અવિદ્યાદિ કયેશોનાં સર્વ ફળો દુઃખદાયક છે, આવો મહર્ષિ
 પતંજલિનો અભિપ્રાય છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ,
 આ પાંચ કયેશો છે. અનિત્ય, અપવિત્ર, દુઃખ અને અનાત્મામાં પવિત્ર, નિત્ય,
 સુખ અને આત્મબુદ્ધિ તેનું નામ “અપવિદ્યા” છે. આવી બુદ્ધિ યથી એ
 અનેક જન્મોનાં સંસારોનું પશ્ચાત્તપ છે. આપણે સાધ્યાગ્રહીતે એમ જ.
 માની બેઠા છીએ કે આપણે શરીર છીએ, મન છીએ, બુદ્ધિ છીએ. આપણે
 નિત્ય આનંદસ્વરૂપ આત્મા છીએ અને મન બુદ્ધિ, શરીર વિ. આપણાં
 કરણો છે તેનું આપણને જ્ઞાન નથી. આ જ અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન. આ જ
 મૂળ કારણ સર્વ દુઃખોનું. આ અવિદ્યાથી જેનારો પુરુષ અને જેવાનું સાધન
 બુદ્ધિ, એ બેને એક માની લઈને જે અદ્વંતા આવે તે અસ્મિતા. વાસ્તવિક
 દષ્ટા તો પુરુષ, પુરુષ સ્વરૂપથી શુદ્ધ, પવિત્ર, અનંત, અમર છે. મન,
 નિશ્ચાત્મિક, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને મન્દિરો એ ચાર સાધનનો ઉપયોગ પદાર્થોના
 ઉપયોગ કરવા પુરુષ કરે છે. સાધનો અને પુરુષ, બંનેનું જુદાં હોવા છતાં એક
 જ છે એમ માનીને સર્વ બંધનકારક જીવનમાં આવે છે. આ સ્થિતિને અસ્મિતા
 દેવામાં આવે છે. રાગ, ક્રોધ, લોભ, મોહ આ બધી ચિત્તની વૃત્તિઓ છે.
 ૧ તો સાક્ષી છે, અગ્નિ છે, સંસારમાં એક પશુ પદાર્થ એવો નથી કે જે
 માની ઉપર અસર કરી શકે. છતાં અજ્ઞાનને વશ થઈને આપણે ચિત્તની
 વૃત્તિઓ સાથે તાદાત્મ્ય અથવા બાંધીએ છીએ. સુખ ભોગવવા પછી તે
 સુખમાં અને તેનાં સાધનોમાં જે આસક્તિ બંધાય છે તે “રાગ”, દુઃખનો

નુભવ થવાથી દુઃખ આવનાર પદાર્થો તરફ ધૃત્વાની બંધના જે ઉત્થાન
 થ છે તે " દ્વેષ " . પંડિત તેમ જ મૂર્ખ જન્મેના મનમાં પૂર્વ સંસ્કારને
 વિ મરણનો ભય તથા જીવન વિષે મોહ રહે છે તે " અભિનિવેશ "
 ક્રવાય છે. આ જન્મમાં તેમ જ જન્મગત્તરમાં રૂણ આવવાવાળા જે કર્મ ય
 શુભાશુભ ધર્મજન્ય ધર્માધર્મ) તેનું મૂળ કારણ આ પ્રાચ્ય દેવેશ બાદે.
 યાં સુધી આ ક્રમેશોનું આદ્ય કારણ અવિદ્યા કાચગ રહેવાનું તથા સુધી તેના
 રિણામ, જન્મ, આયુષ્ય, સુખદુઃખરૂપી ભોગો પણ કાચગ રહેવાના. વૃક્ષ-
 ણી બીજની ઉત્પત્તિ અને બીજમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ આ રીતે કાર્ય-
 ગણનો પ્રવાહ આલ્યા જ કરે છે. આપણાં અત્યારના કર્મો પૂર્વ સંસ્કારનાં
 વિણુમો છે. અને ક્રિયામાયુ કર્મો પાછાં સંસ્કારરૂપે જાનીને જાવિધનાં કર્મોનાં
 રણુરૂપ નીવડશે. આ પ્રમાણે કર્મમાંથી સંસ્કાર અને સંસ્કારમાંથી કર્મ-
 રાવો અસ્ખલિત પ્રવાહ આલ્યા જ કરે છે. જ્યાં સુધી કારણનું અસ્તિત્વ
 રહેવાનું ત્યાં સુધી તેનું રૂણ પણ રહેવાનું જ. આ રૂણ જાતિરૂપે પ્રગટ થાય.
 ાઈ મનુષ્ય થાય, ડાઈ દેવ શરીર પારણ કરે, કોઈ પશુ થાય. આયુષ્ય પણ
 કર્મ વડે જ નિર્માણ થાય છે. તથા સુખદુઃખરૂપી ભોગો પણ આવાં કર્મોનું
 જ રૂણ છે. આવાં ક્રમેશોનો તથા તેના સક્ષમ સંસ્કારોનો પ્રતિઅચર દરીને
 એટલે તેનાથી ઊલટા પ્રકારની કાવનાઓ કરીને નાશ કરવાનો છે. ચિત્તની
 અંદર વારંવાર આત્મચિંતનથી અથવા નાગરગરણથી શુભ વૃત્તિઓનાં મોગન
 ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તેઓ ચિત્તમાં સારા સંસ્કારો પાડતાં જશે અને
 અશુભ સંસ્કારોને દળાવી દેશે. આ પ્રમાણે સતત પ્રયત્ન કરવાથી ચિત્તની
 અવસ્થા સાત્વિક થવા માંડશે અને છેવટે દુષ્ટા અને દુસ્થ, પ્રુરૂપ ને પ્રકૃતિ
 જન્મેની કિન્નતાનો અનુભવ થયે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોની આત્મચિંતન નિવૃત્તિ
 થશે. મહર્ષિ પતંજલિના મત પ્રમાણે જ્યાં સુધી પ્રુરૂપ ને પ્રકૃતિનો વિવેક
 થયો નથી ત્યાં સુધી સંસાર દુઃખમય જ રહેવાનો અને ક્ષણિક સુખના
 અનુભવો પણ પરિણામે દુઃખરૂપ જ છે. આત્મસાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે જ
 પરમાર્તની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ આર્તદુનું વળુન કરતાં જુદાદરણ્યકાચ-
 નિવૃત્ત જણાય છે કે મનુષ્યોને વિશે જે મર્ત અંગે સંપૂર્ણ છે, જે સંપત્તિ-
 વાન છે, બીજાના અધિપતિરૂપ છે, તથા જે સર્વ માનુષિક ભોગોથી સંપૂર્ણ

છે તેનો આનંદ મનુષ્યોના આનંદ કરતાં પરમ છે. આવા મનુષ્યોના આનંદ કરતાં સોગણો વધારે પિતૃલોકનો આનંદ છે. પિતૃલોકના આનંદ કરતાં સોગણો વધારે મંધર્વલોકનો આનંદ છે. તેના કરતાં સોગણો વધારે આનંદ કર્મદેવતાઓનો છે. (જ્યેષ્ઠ પોતાનાં શુભ કર્મો વડે દેવત્વને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે તે). તેના કરતાં સોગણો વધારે આગ્નિ દેવોનો, આના કરતાં સોગણો વધારે વ્રજપતિલોકનો, આનાં કરતાં સોગણો વધારે બ્રહ્મલોકનો. બ્રહ્માનંદની આવી જ મીમાંસા તૈત્તિરીયોપનિષત્માં પણ દેરી છે.

તે ઉપરાંત હાદોગ્યોપનિષત્માં જણાવેલું છે કે આત્મવિદ્ જો પિતૃલોકની કામનાવાળો થાય તો કેવળ સંકલ્પથી જ એના પિતૃઓ આવીને ખડા ચર્ષ જાય છે. એવા પિતૃલોકનો મદિમા એ ભોગવે છે. માતૃલોકની કામનાવાળો થાય તો માતૃલોકને પામીને એ મદિમા ભોગવે છે. બ્રાતૃલોકની કામનાવાળો થાય તો બ્રાતૃલોકને પામી તે મદિમા ભોગવે છે. વિ. સંક્ષિપ્તમાં આવે. આત્મા સત્યસંકલ્પ, સત્યકામ થાય છે. આ મદિમાનું વર્ણન વાંચીને એવી સંકલ્પ સદગ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે કે હૃદયસૃષ્ટિ તો કાર્યકારણના નિયમને અધીન થકને કાર્ય કરે છે તે હૃદય પોતે પણ નિર્લેપ, તટસ્થ રહીને તેમાં વ્યયમાં આવતા નથી તો બ્રહ્મરાનીની શક્તિ તેનાથી વધારે કેમ હોઈ શકે ? આના નિવારણ માટે શ્રુતિનું કથન જરાજર સમજવાની જરૂર છે. જેને આત્મજ્ઞાન થયું તેનો જીવભાવ નષ્ટ થયો. એટલે તેના સંકલ્પો હૃદયના સંકલ્પોથી વિરુદ્ધ ન જ હોઈ શકે. આત્મજ્ઞાનીની કિંમત સંસારી જીવની દૃષ્ટિથી અંકિવાની નથી. આત્મવિદ્ના સત્ય સંકલ્પો પોતાથી જૂદા જણાતા નથી. તે સર્વસ એવા બ્રહ્મની સાથે મળી જઈને સર્વ કામનાઓને બ્રહ્મની માથે ભોગવે છે. તે સર્વ પદાર્થોને બ્રહ્મની માથે પોતાનાથી અલિન્નરૂપે જીવે છે. બ્રહ્મવિદ્ પુરુષ હૃદયભાવને જ પામેલો હોવાથી હૃદયથી વિલક્ષણ સંકલ્પો એને થાય જ નહીં. મહાત્મા પ્રકાશ એ ભાવે પ્રકટ થાય છે. હૃદય અને જીવ. 'સ્વ' ભાવને બુદ્ધવાથી જીવભાવ સ્પુરે છે. અને તેનો 'સ્વ' ભાવ હૃદયભાવ દંડાય છે. 'સ્વ' ભાવ સત્ય સંકલ્પવાળો જીવભાવ નહીં એ યાદ રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(અપૂર્ણ)

સ્વામી શ્રી સચ્ચિદાનંદજી

લેખક:-શ્રી. કેશવલાલ દિંમતરામ કામદાર, અમ ગે, વડોદરા

સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીનું પૂર્વ સંસારનામ બિદાણી જગજ્ઞના અંગે હતું. તેઓ કાઠિયાવાડમાં બાદર નદીને કાંઠે વસેલા સુંદર જેતપુર ગામના રહીશ હતા; નાતે દયાશ્રીમાળી વૃણિક હતા અને કૃળધર્મે સ્થાનકવાસી જેનું હતા. કાઠિયાવાડની દયાશ્રીમાળી નાતમાં બિદાણી કુટુંબ મોટું ગણાય છે અને તે કુટુંબનાં માણસો આખા કાઠિયાવાડમાં ફેલાયેલાં છે. અત્યારે આ કુટુંબમાં કેટલાએક બાઈઓ સાગર વસીયો, કોકટરો, વેપારીઓ અને ઇન્જિનિયરો છે.

જગજ્ઞનાદાસના પિતા અભેયદાસનું કુટુંબ ધણું વિસ્તારી કુટુંબ હતું; અને અભેયદાસ ઉપર કુટુંબના નિર્વાહનો બોલો ધણ વખત મુખી રહ્યો હતો. મારા પિતા કામદાર દિંમતરામ કાલાબાઈ કાઠિયાવાડ એજન્સીમાં પ્રાંત સિરસ્તેદાર હતા અને અભેયદાસપ્રાંત વકીલ તરીકે ધણો વખત જેતલદર મુકામે કામ કરતા હતા એટલે તેમનો બનેનો સંબંધ બાઈઓ જેવો હતો. ઉપરાંત, અભેયદાસનું મોસાળ મોંડળમાં અમારા કુટુંબમાં કામદાર અવરાજ તુળસીબાઈને તથા કામદાર ઝોડીદાસ તુળસીબાઈને ત્યાં હતું એટલે મારા પિતાશ્રી તથા મારા કાકાઓ ચિટ્લજી કાલાબાઈ તથા તલકચંદ કાલાબાઈ એમને ત્રણેયને અભેયદાસપ્રાંત મામા કહીને સંબોધતા હતા. તેઓ ત્યારે ત્યારે મોંડળ આવતા ત્યારે મારી તથા મારાં મોડીમાં રાસુમાં એમની ખબર લેવા અમારે ઘેર આવી જતા. તેથી હું એમને ન્હાનપણથી જ સારી રીતે ઓળખતો હતો. અભેયદાસપ્રાંત કાઠિયાવાડના તે જમાનાના માણસો માફક તંદુરસ્ત ચરીંગના હતા. તેઓ પાપબીરુ હતા. વર્ગ ઉપર તેમને બિંદી શ્રદ્ધા હતી. જુવાન વયમાં તેઓ શ્રીમદ્ રાજ્યવંશના ઇરિચયમાં આવ્યા હતા તેથી તેઓ કિલ્લસુરીના અન્યો પાંચી વખત પંચોર કરતા. તેમને પ્રતોનું સુખ બહુ નહોતું

વૈરાગ્ય વહેતી

ધર્ષ આવી હતી. હું ત્યારે ત્યારે જોતપુર મુકામે મારા મોટા કાકા વિદ્યુતજી-
ભાઈને ઘેર જોતો ત્યારે જો આ દિવસોને અંતરે અમેચંદલાઈને ઘેર જઈ
આવતો અને તે વખતે તેમની પાસે જોસવામાં અને વેગમ્પ તથા ફિલ્મસુરીના
પ્રયોનાં વસ્તુની અર્થા કાવામાં મને ઘણો આનંદ મળતો. મારા પિતરાઈ અને
ગાંધીજીના મજમાન તથા મિત્ર ઝવેરી રેવાસંક જગજીવનના તેઓપગમિત્ર
હતા; અને રેવાસંકજીભાઈ ત્યારે મુજરી ગયા ત્યારે, અમેચંદલાઈ ગજકોટ
મુકામે તેમના પુત્રો મણિભાઈ તથા ધીરલાઈ પામે આશ્વાસન માટે આવેલા
હતા.

જગજીવનદાસજીભાઈ વડોદરામાં જાહેર બાંધકામમાં પ્રથમ નોકરી કરતા
હતા, પ્રથમથીજ તેઓ સ્પષ્ટવક્તા અને સ્વતંત્ર મિત્રગના હતા. વડોદરામાં
તેમને પ્રભામંડળના આગેવાન સુતરીઆ હોટાભાઈના પિતા ઝવેરભાઈના
સત્સંગ થયો. વડોદરામાં જોગીદાસ વિદ્યુતની પોળમાં ઝવેરભાઈને ઘેર તેઓ

કાવા મળતા અને એ મંડળીમાં પાગસીઓ, હિન્દુઓ વગેરે હતા. ઇ.સ.
૧૯૧૭ માં હું જોતપુર મુકામે માગ પિતરાઈ શિવલાલભાઈનાં વહુ હેમકુંવરજી
ભાગીની ઉત્તરદિવા ઉપર ગયો હતો ત્યારે મને તેમનો પ્રથમ મેળાપ થયો. જે
તે વખતે તેઓ ઉઘાડે માથે, શરીર ઉપર માત્ર એક વસ્ત્ર નાંખી, અને
ઘોતીકે પહેરી જોતપુરની જાળરમાં ફરતા. મારા કાકાને ઘેર કોઈ કોઈ વખત
આવતા અને મારી સાથે ફિલ્મસુરી વેગમ્પ, ખાસ કરીને વેદાંતની અર્થા કરતા.
મે તમને અનેકવાર બાહરંકાઠે તે વખતે એકાંત સેવતા જોએલા. ઇ. સ.
૧૯૧૯ ની આખરમાં હું સુરતથી વડોદરા કોલેજમાં આવ્યો. તે વખતે મારા
પિતરાઈ કામદાર પાનાચંદ વિદ્યુતજી બી. ઇ. લીખડા પોળમાં ગહેતા હતા
એટલે હું પણ ત્યાં જીતર્યો હતો. જગજીવનદાસજી અમારી સામે, મહુભાઈ
કાંદાવાળાના ધરની સામે, દયાશીમાળી સ્થાનકવાસી જૈન હીરાલાલ જમનાદા-
સના ધરમાં રહેતા હતા. તે વખતે તેમણે સંસારથી નિવૃત્તિ લીધી હતી, જે
કે હજુ* લગભગ વેશ તેમણે ધાર્યો ન હતો. હું ઘણી વાર તેમની પાસે એસી

* આ વખતે તેઓ મોટો અવેલો પહેરતા; અને જગજીવનને બદલે સંતબક્તિ-
વાજી સંસ્તદાસ નામ ધારણ કરીને રહેતા હતા. —તંત્રી.

તેમના મનની વાતો જાણવા પ્રયત્ન કરતો. તેઓ આ વખતે મસ્ત રહેતા અને સુખ્યત્વે વેદાંતનાં પુસ્તકો વાચતા. એક વાર તેમની પુત્રીના હાથ વખતે તેઓ જેતપુર જતા હતા ત્યારે હું, મામા બાઈ પાતાલ્ય કાનડાર, તેમનાં પત્ની દયાકુંવર અને જગજીવનભાઈ એક જ ગાડીમાં એમી ગેરેજને ગયા હતાં ત્યારે જગજીવનભાઈએ* પોતાને સંન્યાસીવેશ કાઢી નાખી કાઠબારાડી ફેટા અને અંગરૂઢ પહેર્યા હતા, એ હજુ મારી આંખ સમીપ તરવટે છે । મેં તે વખતે આ વેશવહટાની નમ્ર મમ્મત પણ કરેલી ।

આ હમ્મ જૂઠું ગયા પછી સ્વામીજી સાંલારિક બાજતોથી ઉઠાસીન થઈ ગયા. તેમના બે પુત્રોનાં સગપણમાં કે હાથમાં તેમણે ભાગ લીધો નહોતો. તેમના મોટા પુત્ર પ્રમોદચંદ્રના સગપણનો જ્ઞાતિ મારો વિગતવાર જાણીતો છે. તે બ્યવસ્થા રા. ગ. અમેચંદભાઈએ જ કરેલી અને હમ્મની બ્યવસ્થા પણ રા. રા. અમેચંદભાઈએ કરેલી. નાના પુત્રના હમ્મ વખતે પણ સ્વામીજી ઉઠાસીન રહ્યા હતા.

૪ અત્યાર સુધી સ્વામીજીને અમે તેમના મૂળ નામથી જાણખતા હતા. પણ હવેથી પોતે જ પોતાનું નામ સંતદાસ રાખ્યું હતું, તેથી હવે અમે તેમને સંતદાસજી તો નહીં પણ સ્વામીજી કહી મંજોષતા હતા. સ્વામીજી હરહાર તરફ ગયા ત્યારે તેમણે પોતાનું નામ સચ્ચિદાનંદજી રાખ્યું, જે કે અમે તો હંમેશાં તેમને સ્વામીજી કહી મંજોષતા.

થોડા વખત સુધી તો સ્વામીજી ગડાદરામાં રાજમહેલ રેસ્ટા ઉપર ઝવેર-ભુવનમાં એન્ડ્રી બાઉ ગણી રહેતા. એ શુવંત તેમના મિત્ર શ્રી. બળવંતરાય વડીલનું હતું. નિર્વાહ માટે તેઓ ખાસ મિત્રોને ત્યાં જમવા જતા અથવા

* આ વખતે તેઓ સંન્યાસી નહોતા, એટલે સંન્યાસનાં વસ્ત્રો નહીં, પણ હાથે માથે સફેદ ઝરબો પહેરીને રહેતા તેથી આ પ્રસંગ માથે ફેટા તથા અંગરૂઢ પહેરીને આ બ્યાવહારિક પ્રસંગ માટે ગયા હશે. સંન્યાસ તો એમણે ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં ધારણ કર્યો.—તંત્રી.

૪ શુદ્ધઆત્મના જગજીવન, ૧૯૨૮ થી ૧૯૨૮ સુધી સફેદ ઝરબો પહેરીને સંતદાસ, અને ઇ. ૧૯૨૮ પછી સંન્યસ્ત ધારણ કર્યા પછી ભગવા વેષમાં એ સ્વા. સચ્ચિદાનંદનિરિ તરીકે જાણાયા છે.—તંત્રી.

તો તેમને ઘેરથી જગવાનું ઘેર લઈ જતા. અમારે ત્યાં સ્વામીજી ૨૨ રવિવારે માધુકરી કરવા આવતા. અમારા ઉપર, ખાસ કરીને મારાં છોકરાં ઉપર તેઓ અધ્યાગ રનેદ રાખતા. તેઓ મારા બાઈ પાનાચંદભાઈને ઘેરથી પણ જગવાનું લઈ જતા. કોઈ કોઈ વાર ખાડીઆપોળમાં રહેતા અમારા પાડોશી કચરા મિત્રીને ત્યાંથી અને બોવાન મિત્રીને ત્યાં પણ માધુકરી કરવા આવતા.

પણ માધુકરી કરવા યેગ ચાલીને આવતું પડે: જિનાળો હોય, શિપાળો હોય, વર્ગાદ હોય, અવસ્થા હતી તેથી ચોડા વખત પછી તેમણે માધુકરી કરવાનું બંધ કર્યું અને અમુક મિત્રોને ઘેર ઠરાવેલે વાર દિવસે તેમણે જમી જવાનું ગમ્યું હતું મારી પાસેથી તેઓ પુરતકો લઈ જતા, હું આ વખતે કોઈ કોઈ વાર તેમની જોડીમાં જતો અને તેમનાં પુરતકો જોઈ જતો. એ તકો બધા બહિષ્, વૈરાગ્ય અને દિલ્લમુરીનાં હતાં.

સ્વામીજી મને ધણીવાર રહેતા કે: “ અમારે હવે સત્સંગ જોઈએ છીએ. શે સત્સંગ ગૂંજરાતમાં નહિ મળે. તે માટે અમારે તો દિમાલપ તરફ જવું પડશે. ” આ વિચારથી તેઓ એકાદ બે વરસ માટે દિમાલપ તરફ ગયા. તેઓ હરદ્વારમાં રહેતા પણ ત્યાંની હવાપાણી અનુકૂળ ન આવવાથી તેઓ ત્યાંથી પાછા વડોદરા આવ્યા. તેમની વાતચીત ઉપરથી મને એમ લાગ્યું હતું કે હરદ્વારમાં જોઈતા સત્સંગ તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા.

સ્વામીજી વડોદરા પાછા આવ્યા ત્યારે તેમની શરીરપ્રકૃતિ સારી નહોતી. એ શરીરપ્રકૃતિ ફરી સુધરી જ નહિ. હું હવે પ્રતાપજીનાં મારે પોતાને ઘેર રહેવા ગયો હતો, તેથી તેઓ પ્રતાપજીનાં આવતા અને દર રવિવારે તેઓ મારે ઘેર આવી જમી જતા. મારું ઘર તે પોતાનું જ ઘર છે એમ માનતા, અને એવા ઉદ્ગારો તેઓ દરવખત મારી પાસે કાઢતા. ખાસ કરીને તેઓ મારા કુટુંબ પ્રત્યે બહુ પ્રેમ દર્શાવતા. હું તેમને વાત્વાર કહેતો કે આપ મારે ત્યાં અઠવાડિએ એકવાર નહિ પણ દરમિયા જમી શકો છો. મારા કોંપાઉંડમાં એક સ્વતંત્ર નાનું મકાન છે તેમાં આપ મુખેથી ગદી શકો છો, પણ તે જાળન તેમને બહુ પસંદ પડતી નહિ. હું ધારું છું તે પ્રમાણે સ્વામીજી સ્વતંત્ર સ્થાવના દતા અને કોઈની તાબેદારી કે કોઈની પરવચના બોજવવા તેઓ તૈયાર નહોતા.

સ્વામીજી પાંસે બહુ જયત નહોતી, અને જે જયત હતી તે તેમજે લગભગ વાપરી નાંખી હતી. વૈરાગ્યનાં પુસ્તકોનો તેમનો શોખ રસભાવિક રીતે ધણો હતો અને ધણી ખરી રકમ તો તેમણે એ પુસ્તકો ખરીદવામાં ખર્ચ નાંખી હશે એમ મને લાગે છે. તેઓ લોજમાં જમતા હતા એનું ખર્ચ પણ ઘણું હતું જ.

સ્વામીજીનો યોદ્ધાશ્રમાં શરીરપ્રકૃતિ દિવસે દિવસે નજણી પડતી ગઈ તેથી તેમનો વિચાર સ્વદેશ-સ્વશુભિ-વતન-જેતપુર જવાનો થયો. છેવટે તેઓ જેતપુર મુકામે જ જઈ રહ્યા, તેમનો દેહોત્સર્ગ પણ તે જ રહે થયો. જેતપુરમાં તેઓ મારા ટાકા વિદ્યુદ્ધજી હાથાજાઈની પુત્રી વાજકુંવર બેનના ઘરમાં રહેતા હતા.

હમણાં જ મારા યુવાન મિત્ર હાઈથી નર્મદાસંકર બ્યામે મો સ્વામીજીનાં દેહોત્સર્ગના ખબર આપ્યા, જે ખબર જાણી અમે બધાં ઘરમાં ધણું દિલ-ગીર થયાં.

સ્વામીજી મને અતેક વાર સહબોધ આપતા. તેઓ મારી સાથે વેદાંતની, મક્તિની, વૈરાગ્યની, અતેક વાતો કહેતા. મેં મારા જીવનની એક બે અભિ-લાષાઓ ખાસ કરીને નોકરીની બાબતની-મિદ્દ નહોતી કરી તે માટે મને ધણો અફસોસ રહેતો. આ બાબતના મારા આસોસને સ્વામીજી સારી રીતે ખણતો હતા. તેથી તેઓ મને અતેકવાર વચ્ચેથી અતે પત્રોથી તે તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ સેવવા આમ્રહ કરતા. અને મારા જીવનની બીજી સફળ બાબતો તરફ મારું લક્ષ્ય બેગતા. દરદારથી તેઓ મારા ઉપર નિયમિત પત્રો લખતા. એ પત્રો મારી પાસેથી જે મળે તો કાઢવાર દુ' તેમને ઉત્થાનના ચાલો મગ્ન ખચિત મૂકીય.

અમારી બીજી શીકર મારી મોટી પુત્રી બેન ચંદન વિબેની હતી. સ્વામીજીએ મને તે ઈશ્વર ઉપર હોડી દેવાની સલાહ અનેક વાર આપેલી. તેઓ હતા કે "પ્રથમમાસે મરિયા જેવો આ તમારો અનુભવ થયો છે. જેની મરિતબ્દતા આપણો પુરુષાર્થ આવી બાબતોમાં નિર્દર્ષક છે." અમને સ્વામીજીનાં આવાં વચ્ચેથી ધણો રિલાસો મળતો.

સ્વામીજી સ્વતંત્ર સ્વશાવતા, નિઃસ્પૃહી, તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા અને ૨૫૪

તેમનો મોજશોખ ઠાઈને પલ્લુ ઈધી કરાવે તેવો હતો. ખાવા-પીવાનો, કપડાં-
 લૂતારો તથા અમુક ધારણે જ સારી રીતે રહેવાનો તેમનો શોખ તેમના
 બધા મિત્રો બધે છે. આવા દેહાધ્યાસને તોડવા તેમણે સખતમાં સખત
 તપશ્ચર્યા કરેલ. મહિનાઓ સુધી તેઓ માત્ર લીમડાનાં પાન ઉપર જ રહેલા.
 શરૂઆતમાં લિહાની ઝોળી પાણીમાં ઝગોળી નાખી-અન્નમાંથી સ્વાદને
 નીતારી નાંખી-સોજન લેતા. છલડીના સ્વાદને મારવા માટે તેમણે ખાસ
 પ્રયોગ કરેલા અને ગમે તેવી લિહાથી રથૂલ શરીરને નબાવી શકાય તે
 પ્રમાણે વર્ષો સુધી રહેલા. ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તપશ્ચર્યા અને ભક્તિ-એકનિષ્ઠા,
 આ ચારે ક્રમમાંથી પસાર થઈ તેમણે જ્ઞાનયોગીની-ભક્તિનિષ્ઠની-ભૂમિકા
 પ્રાપ્ત કરેલી. માત્ર જ્ઞાનની કે શુષ્ક રીતે વેદાન્તની વાતો કથે માનવી
 પોતાના ખરા સ્વરૂપને ઝોળખી શકતો નથી. ખરા બહારલ સમા. સાચા
 જ્ઞાનયોગીની કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે, તેની ભૂમિકામાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તપશ્ચર્યા
 અને એકનિષ્ઠા હોવા જ જોઈએ, તેમ પૂ. સ્વામીજી માનતા અને ગૃહસ્થી-

૭ હરહ મેશ ખરી જ્ઞાનદષ્ટિ કેળવવા માટે ઉદાર બનવા, ભોગ આપવા,
 વેઠવા તેમ જ એકનિષ્ઠા ગખવા કહ્યા હતા. તેઓ ગૃહસ્થ તરીકે
 ઉદાર, ઉમદા અને પ્રમાણિક હતા. પખ્લીક વર્કસ ખાતાની નોક-
 તેમનું પ્રમાણિકપણુ તેમને અત્યંત કંક બનવાની તક આપ્યું.
 પેના નોકરો તેમનાથી હરહ મેશ ચરચરતા. પલ્લુ આ બાલ કંકાઈની
 પાછળ દેવુ વિશાળ અને ઉદાર દિલ પહેલું હતુ એની જોને દરપના આવતી
 તે સદાય તેમની સાથે નિર્ભયપણે પ્રમાણિક અવહાર કરી શકતો.

સપૂર્ણ જ્ઞાનદષ્ટિ કેળવાઈ ગયા પછી તેમનું જીવન એક મસ્ત મંન્ધાસીનું
 હતું. તેમનામાં જ્ઞાનનિષ્ઠા એટલી બધી દદ હતી કે પછી તેઓ ખુલ્લે ખુલ્લું
 કહેતા કે " આ જીવે અને આ જોળિયે ભટકવામાં અને હાહાક ચવામાં કાંઈ
 ૧૭૧ મૂંઝી રાખ્યું". હેવટ તો તેને પરમ શાન્તિ તો ત્યારે જ મળી કે વ્યારે
 તેને પોતાના સ્વ-સ્વરૂપનું સાચું આત્મજ્ઞાન થયું અને ખરેખરી જ્ઞાનદષ્ટિ
 સાધ્ય. ત્યાગ, તપ અને ભોગમાં કંકક ઉચ્ચ સતત આદતી, અને દુઃખનો
 મલાવ અનુભવાતો નહિ. માત્ર જ્ઞાનીની જ દશા એવી છે કે જેમાં
 તન્ટિક અભાવ અને સમ્યક્દર્શનો પૂરેપૂરો આદિર્ભાવ પ્રાપ્ત

થાય છે. ”

પૂ. સ્વામીજી તેમના દરેક પત્રમાં લખતા કે સર્વત્રને કાર્ત્ત શિંગડાં-પૂષ્પાં ફેં નથી હોતાં, પણ માની એટલે સ્થિતપ્રજ્ઞ, જે સાંસારિક આવાન-પ્રત્યાધાનોથી પર છે, જે જગતનાં સર્વ દુઃખોથી પર છે, જેને દેહલવ પશ્ચાત્ અકતો નથી, જેણે સંપૂર્ણ સમતા પ્રાપ્ત કરી છે અને જે ‘ સુસદ્ગુણે રામેકૃત્ય, લામાલામો જયાજયો ’ સંગો છે.

પૂ. સ્વામીજીને બાળકોમાં પ્રહ્લદચંદ્રન યતું. બાળકોની સેવા એ તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા હતી. તેમની કંઠનીમાં બાળકો માટે, મીઠી ગાળીઓ, બીસ્કીટ, ચણા મરમરા વિગેરે સીળે હોય જ અને તેઓ રસ્તે આસ્થા જતા હોય તો નિર્દોષ બાળકો તો તેમની આસપાસ આનંદનાં મોખાં ઊભાં કરતાં જ હોય. માનીની દષ્ટિ હંમેશ સમદષ્ટિ હોય છે. બાળકોની સેવામાં તેમણે કોઈ દિવસ જાતીય ભેદ સ્નેહો જ નહોતો. છોકરા, છોકરીઓ, હિંદુના કે મુસલમાનનાં તેમને મન જ્યાં જ પરમાત્માનાં શુદ્ધ સ્વરૂપો જ હતા.

કે દિવસ વડોદરામાં પાણી છવાળ તરફથી પૂ. સ્વામીજી આગા આવતા હતા, ત્યાં, માંડવી પાસે તેમના એક પારસી મિત્ર મળ્યા. મિત્રે પૂછ્યું “ સ્વામીજી ! આજે તો કંઈ આ તરફથી ? ”

“ આ જુદોક આ તરફ મુસલમાનનો ખીચડો અપાય છે તે ત્યાં ગયો હતો; નારાયણ. ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો.

“ કેમ સ્વામીજી, આ જાણ તમારા આવા મોટા મોટા હિંદુ મિત્રો છે અને આજે કંઈ મુસલમાનનો ખીચડો લેવા જવું પડ્યું ? ”

“ નારાયણ, એ તો અભેદ-કરવાને માટે ત્યાં પણ જવું જોઈએ. ”

પૂ. સ્વામીજીના આ જવાબમાં કેટલું નહર જ્ઞાન-વેદાન્તનું પરમ અભેદ જ્ઞાન સમાયેલું છે ! બીજું, ગમે તે જાતનો માણસ હોય, પારસી, મુસલમાન, હિંદુ કે જૈન તે હમેશાં માનવીને ‘ નારાયણ ’ તરીકે જ સંબોધતા. જાતિ, વય, કાળ, દેશ અને દુઃખોથી જે પર ચર્ચ થકે તે જ ખરો માની. સ્વામીજી તો અભેદમાં રાજતા એક મસ્ત સુધી સમા સંન્યાસી હતા. તેમની જ્ઞાનદષ્ટિ સંપૂર્ણ પ્રહ્લદદષ્ટિ હતી, તેમનો જ્ઞાનંદ નિરવધિ સમ્યક્જ્ઞાનંદનો જ્ઞાનંદ હતો, તેમની મસ્તી એક આચ્છાદ સુધી સંતતી હતી, તેમનો બ્યવહાર

બાળકના જેવો બિચકુલ નિર્દોષ હતો તેમનું હૃદય શુદ્ધ, સરળ અને નિષ્ક્રિયન હતું.

આવા પગમ શાની, સહનિષ્ઠ સચ્ચિત્તવદ્વજને અમાગ મટિ કોટિ વદન હો
તેમનું સમગ્ર જીવન આદર્શ અને સિદ્ધાન્તથી ભરેલું હતું શુદ્ધસ્વાત્મી
તરીકે તેમણે અત્યંત હિંમત અને પ્રમાણિકતાથી જીવન ગાળેલું. સિદ્ધાન્તની
ખાતર ઘણી વખત નોમરીનું મંડાન આપવા તૈયાર થઈ જતા સંન્યાસી
યવા પછી પણ તેમણે અમુક સિદ્ધાન્તો છેતર સુધી જરાપર પાલેલા તેમનો
એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ હતો કે મધ્યમ વર્ણના લોકો ઉપર કોઈ દિવસ
આર્થિક બોનને ન નાખવો. પરિગ્રહવૃત્તિને જગ પણ ન પોતરી અપરિગ્રહ-
વૃત્તિ સંન્યાસીનો સાચો લક્ષણ છે તેમ તેઓ દલતાથી માનતા. બુદ્ધિ કે તર્કની
ચૂગાદમા તેમને ગિવકુલ નસ ન હતો. બુદ્ધિને તેઓ હમેશા વ્યભિચારિણી
જ કહેતા. બુદ્ધિના અને લક્ષ્મીના ગુનામેથી તેઓ હમેશા દૂર રહેતા.
પુશ્યમત તો તેમના આખા જીવનમાં એકેય વખત કોઈ પણ સંબોગમાં
પ્રવેશ નથી શકી નહોતો.

કેટલા અડગ નિરૂપણ અને સત્યવક્તા ! ગમે તેવા મોટા માણસને પોતાને
સાચું લાગતું હોય ત મોટે જ કહી દેવાના પૈસાદારને તે લક્ષ્મીનો શુભામ
જતા. બુદ્ધિશાળીને તે બુદ્ધિનો-એક વ્યભિચારિણીનો-શુભામ ગણતા,
સોદૈય ! પાપની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને તેઓ શક્તિનો વ્યય ગણતા. કર્મયોગ
અને ભક્તિમાર્ગ કરતા જ્ઞાનમાર્ગને તેઓ હમેશા વધારે મહત્ત્વ આપતા. અને
કહેતા કે જીવનનું ખરું સાર્થક તો તેણે જ કયું કે જેણે ખરી જ્ઞાનદષ્ટિ
પ્રાપ્ત કરી જણે પોતાના સ્વરૂપને પીછાપડ, જેણે પોતામાં જ અને અબેદ
લાવે આખા જગતમાં અભિદર્શન કયું.

તેમનું મૃત્યુ પણ કેટલું મહાન અને ભવ્ય ! છેલ્લા ત્રણ સુધી શુદ્ધિ,
તમામ સ્નેહી-સંબંધીનું શુભ ચિત્તન, ઝંઝાર સાથે સંપૂર્ણ તત્ત્વીનતા,
પગમ શાન્તિ અને અરેખશઃ જ્ઞાનનદ પાસેના બધા માનવીઓને સ્વ-સ્વરૂપ
સમજવાનો સદેશો પૂરું સ્વામીજીનો આ અતિમ સદેશો ઝીલવા પગમાત્રમાં
આપણને સાચી જ્ઞાનદષ્ટિ આપે, એ જ પ્રાર્થના !

પ્રહીભૂત

પૂ. સ્વામીશ્રી સત્ત્રિયદાનંદજી

લેખક :—શ્રી. બાલુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય, બી. એ. રાણપુર.

છાંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં સ્વામીજીએ જેતપુરમાં રહેવાનું ઉચિત માન્યું. હું તો સ્વામીજીની પૂર્વાવરયામાં તેમના બેઠામાં રહેવા બાબતે. એ જ પ્રેમથી સ્વામીજીએ તમને દાખલા વીત્યા છતાંય મને પાછો નવરાખ્યો. સ્વામીજીને મન તો 'બધાં સરખાં હતાં, પણ લોઠ-સેવાની બાવનામાં ઘેરાએલો હું' તેમનું જીવન પ્રીતિભાગ્યત બન્યો.

સ્વામીજી મને વારંવાર કહે કે : 'ભાઈ, સેવા બહુ સારી વસ્તુ છે, પણ જો નિષ્કામભાવે થઈ શકે તો; કંટાળા વિના, શુદ્ધ હૃદયથી અને આત્માની સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિપૂર્વક થઈ શકે તો !'

જીવનની વિશાળ બાવનાઓ સમજવાનાં ક્ષેત્રમાં પા-પા પગથી કરતો હું સ્વામીજીનાં કહેવાનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજી શકતો નહીં. ક્યારેક તો તેમની સાથે દલીલો કરવા બેઠી જતો, પણ એવા દર પ્રસંગે સ્વામીજી તો હસતાં હસતાં માત્ર એટલું જ કહેતા, " ઘેલો ન થતો, ભાઈ ! નિષ્કામતા હું તને નથી બોધતો. હું તો બોધું છું માત્ર નિષ્કામ-ભાવ અને હૃદયની પવિત્રતા ! દરેક માણસને તેની શક્તિ અનુસાર જ કહેવાય ! "

સ્વામીજીનો બોધ મેં જીવનમાં કેટલોક જીતાઓં એ હું તો કેમ જ કહી શકું ? પણ આજે જેતપુરથી આટલે દૂર બેઠાં ય હાજે છે કે, સ્વામીજીનું 'ગ્રીણ' મોટું કામ કરતાં જે આનંદ આવતો તે અનેરો હતો.

જેતપુર મારું ન આવ્યું અને સ્વામીજી ચાણુગાયોળ ગયા. ત્યાંથી એમને બેઠતી ચીજો મારી માફત મંગાવતા. સામાન્ય રીતે બૂલકણો

એવો હું આ કામ બૂલી શકતો નહીં. આ કેમ બન્યું તેનું વિશ્લેષણ હું નથી કરી શકતો, પરંતુ સ્વામીજીનાં હૃદયની ઉદાત્ત ભાવનાએ મને મુશ્કેલી થતાં તેમાં તો દોષ જ શક નથી. મેંજી જ્યેષ્ઠ કેમ પણ મને જગતનાં દુઃખ વિશેષ દેખાય છે. આધ્યાત્મિક શાંતિમાં મગ્ન બની દુઃખો પ્રત્યે આંખ મીંચવાનું મારાથી જાની શકતું નથી. માગ આવા સ્વભાવને લીધે હું સાધુ-સંન્યાસીઓ સાથે બહુ બળી શકતો નથી એમની સાથેની ઓળખાણની શરૂઆતમાં જ વિનં બોલું થાય છે. માત્ર સ્વા. સમ્મિદાનંદ જ એવા હતા કે જેમણે માગ પગના પ્રેમથી મને તેમના પ્રત્યે સદાય આકર્ષી રાખ્યો.

સ્વામીજીની ખાસ વિશિષ્ટતા મને તો એ લાગી કે તેઓથી જેની જેટલી ભૂમિકા વહનુસાર જ તેની સાથે વર્તતા.

માનસો ? સ્વામીજીનાં અવસાનના સમાચાર જાણી મારાં એક બાળકને એ દિવસ કુધી ખાવાનું લાગ્યું નથી. રૂબાં તો મારાં બધાં જ બાળકો ! બાળકોનાં દિલને આકર્ષો શકનાર એ સંન્યાસી માટે પ્રથંસાના શબ્દો મને મળતા નથી. આનું જ નામ ખરી સિમ્ધિ ! જાનતો ખોટો ધમક નહીં ! મના વ્યર્થ જાણમાં નહીં ! સામાને આંજી દેવાની વૃત્તિ નહીં ! સામાનાં દષ્ટિબિન્દુને સમજવાનું તેમનું ઔદાર્ય વિરલ હતું. આને આટલે દૂર ખેઠા સ્વામીજીના મહાન જીવન અને એટલા જ મહાન દેહવિસર્જનને સામાન્ય અંજલિ અર્પતા ય માગ કાનમાં છો એમનો નિગડખરી પ્રેમાળ સ્વર રજુગી રહ્યો છે : “ એલાં, છોકરાં... .. ! ” અને છોકરાંઓ સ્વામીજીનો અરાજ સાંભળી તેમને મળવા કોમકોડી કરતાં એ દશ્ય અત્યારે મ મારી નગર સમઠા વાદસ્ય તરવરી રહ્યું છે.

અમારી પાડોશમાં એક રાંક છોકરાની ઓળખ યદા પછી સ્વામીજી પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત હોય છતાં તેને બેઠ દેવા અવારનવાર મારે ત્યાં આવતા. બાળકોમાં પ્રભુને દેખતા એ સંન્યાસી મને અદાય પૂર્ણ લાગ્યા છે.

અવકાશે સ્વામીજીએ મારા પર જે મુદ્ર પડ્યો લખ્યા છે તે ‘ઉત્સાહ’માં આપીશ. પણ અત્યારે તો મને કે. હરિભાઈની ખરેખર અદેખાઈ આવે છે.

ચાણુભાલોળથી સ્વામીજી જેતપુર આવ્યા તે પહેલાં જ હું તો રાણપુર આવી ગયો હતો. સ્વામીજીને મારા આ જીવનપટ્ટા બાગત પુજાનું હતું.

તેમના આશીર્વાદ હતા. નવા ક્ષેત્રમાં હૃદયની વિરાગ લાવના લાઇ પ્રવેશવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. દિવસમાં એમ ચલા કરતું હતું કે જે નહીં હોઈ નો સ્વામીજીને અગવડ નહીં પડે ? પણ સ્વામીજી ? એમલો મારા એ વિચારને હસી ઠાક્યો. હું રાણપુર આવ્યો ત્યારે સ્વામીજીને મળી ય ન શકો.

દિવાળી પર 'કૂલજાળ' નો અંક નીકળવાનો હતો. એનોડ એડી જેતપુર જતાં મને ઠીક નહોતું લાગતું. પરંતુ શ્રી. મેધાણી એમ શાન્તા છાંડે ? એમણે તો મને જેતપુર મોકલ્યો જ. સારું ચલું કે શ્રી મેધાણીએ મને જેતપુર મોકલ્યો, નહીંતર તો મને સ્વામીજીને ન મળી શકાવાનો વસવસો કાયમ માટે કિલ્લમાં રહી જતો.

એસતાં વર્ષને દિન લોકોને નૂતન વર્ષાભિનંદન ઇચ્છવા સવારમાં વહેસેા હું બહાર નીકળ્યો. ડા. હરિભાઈ મળી ગયા.

“સ્વામીજીને મળ્યા ?” તેમણે પૂછ્યું. “તેમણે ઘર ક્યાં લીધું છે તે ખબર નથી,” મેં કહ્યું.

ડા. હરિભાઈ સાહેબે ઘરનું નિશાન આપ્યું. મને કહ્યું, “સ્વામીજી તો એ દિવસ પહેલાં જતાંતા. આજે કંઈક ઠીક છે. શારીરિક કષ્ટ અસહ્ય છે, પણ તેમનાં મન અને આત્માની શાંતિ લવલેસ પણ વિચલિત થઈ નથી.”

હું કીધો સ્વામીજી પાસે પહોંચ્યો, તેમના પગમાં પડ્યો.

“બાલુભાઈ આવ્યા કે ?” તદ્દન દુર્ગંજ થઇ ગયેલ સ્વામીજીનો ધીમે જતાં એનો એ પ્રેમાળ, સ્પષ્ટ સ્વર સાંભળી હું ગદગદ જની ગયો. સ્વામીજીની આંખમાં મેં મૃત્યુના એળા જોયા.

“કેમ છો આપ ?” મેં પૂછ્યું.

“આનંદ છે.” સ્વામીજીએ કહ્યું. અને ખરેખરો આનંદ માણી રહ્યા હોય તેમ એ હાથ જાતી પર જોડી આત્મમંત્ર જની 'ઓમ્' નું ઉચ્ચારણ કરી રહ્યા હતા. ઝાડા ઉલટીને અંગે શરીરમાં નુનળાઈ આવી ગઈ હતી. પેટ ચડ્યું હતું. તેમને ચાતું અસહ્ય શારીરિક દર્દ આપણે ય જોઈ શકીએ તેવું હતું. વધુમાં અંતઃકાળની હેડકી તેમને ખજેખજે નિધન સમીપ ધસડી રહી હતી. છતાં સ્વામીજી તો નિઃશ્વસનમાં મસ્ત જની કાઈ અનેરા બાવથી ઝોંટાટરી. અપ્રમ. અગમ્ય. રહ્યા. રહ્યા.

“ ક્યારે આવ્યા ? ” સ્વામીજીએ પૂછ્યું .

“ ગઇ ઠાને ” એ કહ્યું .

ચોડી વાર હું સ્વામીજીની પેટ ખા ગમ પાણીની ઢાચળી ફેંવતો બેઠો ત્યાં તો એ બોલી ઊઠ્યા : “ કેટલા દિવસ રોકાવું છે ? ”

“ એક દિવસ . ”

“ તમારે હવે જવું ”

“ ના-જી, હું આપની પાસે બેઠો છું . મારે જવાની કોઇ ઉતાવળ નથી . ”

“ જવું, ભઈ ! તમારે તો ધણી કામ કરવાના હશે . ”

“ કામ તો થશે . આપની આવી તબિયતમાં જરા વાગે તો બેસું . ”

દોડ-એ કલાક હું સ્વામીજી પાસે બેઠો હાથ સે દગમિયાન તેમણે છોક વાગ મને ઊઠવા કહ્યું હશે . પોતાની અતિમ પળે ય સ્વામીજી તો બીજાનું શ્રેય અને દિવ સંભાળવામાં જ તल्लीન હતા . પોતાની તકલીફનો તેમને ખ્યાન પણ ન હતો . શારીરિક વેદના આત્માના સ્વરૂપને પીછોની લીધેલ સંન્યાસી પર શી અસર કરી રહે ?

બીજે દિવસે હું સ્વામીજી પાસે ગયો ત્યારે તેમની તબિયત વધારે હાથડી ની પાસે આત્માનું તેજ પ્રતિષ્ઠા વધી રહ્યું હતું . ત્રીણી-મોટી બધી જામત પર એ અતિમ પળોમાં ય સ્વામીજી બહુ સ્પષ્ટતાથી પોતાના વિચારો દર્શાવતા હતા .

મૃત્યુને જીતી ગયેલ સ્વામીજીની મૃત્યુ-સંધ્યાનું આ દૃશ્ય પુનિત અને ભવ્ય હતું . હું એ પ્રસંગે હાજર રહી રાહપો એને ઇશ્વરની કૃપા સમજું છું .

લેખક:-શ્રી. મુકુન્દલાલ કેશવલાલ કામદાર, Sr. B. A.

❧

“ ઠાંગણા, આવ, અહીં તો આવ, લે ગોળી આપું. ” એમ કહેતા, માથે ટાંચકાવાળા, શરીરે મોટા ભાગવો ઝળંગે પહેરેલા, અને એ ઝળંગ્યાની અંદર એ-ત્રણુ ત્રણાં કપડાં ધારણુ કેરેલા, વળી ઝળંગ્યાની અંદર ગોળી (પીપર-મીટ) ની કાબડીઓ ગળેલી, અરે એવા કેટલાયે કાબડાઓ દોરીના આધારેથી મળે વળગાડેલા-એવા મારા અદ્ધ પગમીએ ચડતા અને દિવાનખાનામાં આવીને બેસતા. હું પછી આવું, અદાને પગે લાગું, મને એ રમાડે, માથે હાથ ફેરવે, વાંસે હાથ ફેરવે, ધરના ખખર પૂછે, પછી મને ગોળીઓ આપે, ખીસ્કીટ આપે, અને હું ખુશ થતો ત્યાંથી ચાલ્યો જઈ.

હું સ્વામીજીને અદ્ધ કહેતો. તેઓ અમારે ઘેર દર રવિવારે ભિક્ષા લેવા આવતા, અમારે અને એમને સારો સંબંધ હતો. અમારા ઉપર તેમનો પ્રેમ અને કૃપા હતી. રવિવાર હોવાથી મારે નિશાળે જવાનું હોય નહિ તેથી સ્વામીજીની વાટ હું જોતો-ખાસ તો ખીસ્કીટ અને પીપરમીટની વાટ જોતો જોતો રહું. જ્યારે સ્વામીજી આવે ત્યારે ધરમાં શુચકકક થઈ જઈ, કાગલ કે તે વખતે હું શરમાળ બાળક હતો.

વડોદરામાં સ્વામી સમ્યક્દાનંદજી ધણો વખત રહ્યા. વડોદરામાં તેઓ ઓરડી ભાડે રાખીને ગ્રહેતા હતા હું એમની ઓરડીએ ઘણી વખત જતો. થોડો ધણો ઉપદેશ સાંભળી જરૂરજી, કાજી, મગફળી એવું ખાઈ પાકો ઘેર આવતો અને મારા પૂ. પિતાશ્રીને આ જાણી વાત કરતો. “ ખાઈ, મને તો અદાએ કાજી આપ્યા, હું તો જાણી ખાઈ ગયો, કાન્તા (મારી નાની બહેન) માટે તો રાખ્યા નહિ. ” પછી તો કાન્તા પણ કાજી અને મગફળીનું લાલચે મારી સાથે સદાને ત્યાં આવતી અને અમને બંને ભાઈબહેનને બોલ અદ્ધ ધણા ખુશ થતા.

અહા ત્યારે વડોદરામાં ફરસા તીરજીતા, ત્યારે છોકરાંનું દોશું એમની પાછળ પડ્યું જ હોય. અને અહા દરેકને કંઈક કંઈક ખાવાનું આયે. અહા ઉપર જોટલી મોટા માખીએની પ્રીતિ હતી તેના કરતાં વધારે બાળમની પ્રીતિ તેમના ઉપર હતી. અહા તો બાળકોના હતા.

પછી તો જોગ જોગ દૂં મોટો થવો મયો તેમ તેમ અહાની સાથે વધારે પરિચયમા આવ્યો તેમનું વાચન, યાન, શ્રદ્ધા નિહાળ્યાં. પરંતુ ત્યારે એ બધું શીખવાનો પ્રગમ આવ્યો ત્યારે તેમને એકદમ જોતપુર 'જાવાનું નમ્મી થયુ. જતા જતાં એક આંટો ઘેર આવી મર્યા હતા; અને હેવટે કહ્યું હતું કે " બચ્ચા, હવે આપણે મળીએ કે ન મળીએ, મુખમાં રહેજે. "

.....પછી એ તો ગયા.....ગયા તે ગયા નં..... પાછા આવ્યા જ નહિ.....એના આ ' બચ્ચા ' ને છોડીને, અમને બધાને ત્યજીને.

એમના આત્માને શાંતિ હો એવી પ્રાર્થના !

પ. પૂ. બ્ર. સ્વા. શ્રી સમ્યક્દાનન્દજીનાં પૂનિત ચરણે

લેખિકા:-શ્રી. સૌ. શાન્તાબહેન ક. દેસાઈ-વડોદરા

❧

“ અણુંડં પરમાદ્વૈતં, સ્વતન્ત્રં પરમં શિવમ્ ”

“ સર્વં સત્ત્વિદાન્દં, જીવન્મુક્તં નમામ્યહમ્ ”

સર્વને અને વિસર્જન એ સ્થિતિનું વિધાન. કુદરતનો એ અવિચલ સ્વભાવધર્મ. એ ન્યાય અનુસાર પરમપુણ્ય સ્વામીજી શ્રી સમ્યક્દાનન્દજીનું સમૂલ તનુ પ્રકટયું, વૃદ્ધિ પામ્યું, અને વિદ્યાયું; એકેષદાદાર મહદાદારમાં વ્યાપક રૂપે પરિણમ્યું; “ જ્યેષ્ઠિ જ્ઞાતારથ બની ” “ ભોટાનું જળ સમૃદ્ધ બન્યું. ” કાળ દારણનો વિચાર કરતાં કોઈ જાતું નથી ને આવડું નથી એમ સમજવા છતાં, એમના પ્રતિ ભાવવશ હૃદયના અંતરનો પણ અંતરપટ ઉઘડે છે અને તેમાં સ્વાભાવિક શુંજન યદિ રહે છે કે

જાનાર તો જાતા રહ્યા સદગુણ એના સાંભરે;

લાજો હુંટાવો તો ય પણ જાનાર પાછા નહિ મળે.

જન્મતર્કા જન્મ ધારણ કરીને કોઈ વિરલ મનુષ્ય જ પોતાના જન્મનું સાર્થક થી સાધી શકે છે, સાચું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી તેમાંથી દેવત્વ-મહત્ત્વને પ્રકટ કરીને, તે હૃદયનો અમૂળો ઉચ્છેદ કરી ચિત્તવૃત્તિ સમૃદ્ધ થવું, એ સુભાગ્યને કોઈ આત્મપુરુષાર્થી જ રળી શકે છે. જન્મવું, વૃદ્ધિ પામવું, અને હીણ થવું; તેમ જ ખાતું, ખીણું, ધન કમાવું, શ્રી પુત્રાદિની પ્રાપ્તિ વગેરે અવહારો સર્વ મનુષ્યો કરે છે. પરંતુ જન્મ તો તેનો જ સાર્થક ગણાય છે કે નો પામવા સોગ્ય પામીને વિરમે છે. સંસારમાં મેળવવા સોગ્ય કોઈ પણ હોય તો તે પોતાના સ્વરૂપનું અનુભવજ્ઞાનમાત્ર છે. એ અનુ-

ભવની તીવ્ર ઇચ્છા મનુષ્યને સર્વ પ્રવૃત્તિમાંથી પાછું વાળી પરમાત્મા પ્રાપ્તિના માર્ગે પ્રયાણ કરાવે છે. વિષય અને યગ્મેશ્વર એ બેની સરખી પ્રીતિ મનુષ્યને બન્નેથી જાણ કરે છે, જેથી પ્રજુપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો વિષયકામનાથી વિરક્ત થઈ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પોતાનું તેમજ અન્ય જીવોનું કલ્યાણ સાધે છે. આપણા ભારતવર્ષમાં સર્વસ્વત્યાગી મહાત્મા પુરુષો ઘણા ગયા છે અને યાવ છે. એવા એક સંત પુરુષ રવામી શ્રી સમ્યક્દાનંદનો દેહવિલય સ્નેહી, સંઘથી અને સંમંતને બોલવિલસ કરે છે; એમનાં અનેક સંસ્મરણો કરતી આદૃષ્ટિ એ જ્યાંપણ સ્વરૂપને ભાવોન્નિ અર્પવાની બાજીએડા કરે તો તે યોગ્ય ગણાય નહીં ।

પરમપૂજ્ય સ્વામીજીનો અને મારો સંબંધ મારા પિતાથી કે જેમને પ. પૂ. સ્વામીજી પોતાના ગુરુત્વ માનતા હતા તેમનાથી થયો હતો, છતાં તેમનો સ્વિશેષ પરિચય મને તેમની સંમંસંત અવસ્થામાં થયો અને તેમની પાસેથી મેં અદ્વૈતનું જ્ઞાન, જીવનમુક્તિનું સાધન, બ્રહ્મજાવના વગેરે સુસંસ્કારો મેળવ્યા. માતાપિતા તરફથી મળેલા સંસ્કારો જે સુધુષ્ટ દુઃખો હતા તે પ. પૂ. સ્વામીજીના સત્સંમથી જામત થઈ નવપદ્મવિત થયા, તેના પરિણામે અને સ્વામીજીના ઉત્તેજનથી મને સમર્થ સદ્ગુરુ શ્રીમદ્ દ્ર જગ્યાનની પ્રાપ્તિ થઈ. મારા જીવનના કલ્યાણ અર્થે સ્વામીજીએ ત્રિ આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં કાર્યોમાં મને ધણું ધણું પ્રોત્સાહન આપી મનુષ્ય તરીકે જીવતા, અને મનુષ્યમાંથી મહાત્મા બનવાના માર્ગોનું નિદેશન કરાવ્યું. તેઓ વડોદરામાં હોય ત્યારે વારંવાર જાતે મારે ત્યાં પધારી મને બ્રહ્મજાવનામાં સ્થિતિ કરવાનો સુદ્ધ બોધ કરતા અને વડોદરામાં પધાર્યા હોય તો ત્યાંથી પણ પત્રોદ્ધાર એજ અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન અનેક રીતે દેવાવવા પ્રયત્ન કરતા. તેમના મારી પાસે ધણા પત્રો આવ્યા છે જેમાં બ્રહ્મજાવનાનો જ ઉત્સેષ અનેક રીતે અનેક વાક્યોથી કરવામાં આવ્યા છે, તે સર્વ લખતાં એક નુસ્તક થઈ રહે એટલે દુઃખમાં તેમનાં એવા સંસ્મરણો કરતી આ હૃદયની સ્નેહવૃત્તિ તેમનાં ચરણે ભાવોન્નિ સંમર્પી કૃતાઈ બનવા માટે છે.

પ. પૂ. સ્વામીજી પોતે બ્રહ્મનિષ્ઠામાં એવા જ્ઞાનપ્રેમી થઈ રહ્યા હતા કે

તમના પાસ ખમા ગમ તે વાતો બીજા જોડે કરીએ તો પણ તેમની વૃત્તિ તેમાં કદી પણ જોડાતી નહિ, એ તેમના સંજ્ઞામાં આવનાર પ્રત્યેકને અનુભવની વાત છે. તેમનો સંન્યાસ એટલા શરીરનો નહીં પણ મનનો હોય—તેમણે રચ્યતે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરાવી સદમને રાત્રાગ્નિમાં હોમ્યું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ કલેશના કારણરૂપ ત્રિય ધુત્તાદિના શરીરને વિધમાન જોઈને વેગળા થઈ, એ સર્વ કલેશનો, ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કર્યો હતો. સંસાર પ્રતિના રાગનો ત્યાગ થયા વિના કલેશનો ત્યાગ થવો સંભવતો નથી, એ કલેશનો સ્થાગ કરી રહેલા સદા સર્વદા તેમનાં પ્રસન્ન ચિત્તનાં દર્શન થતાં એટલે રચ્ય ત્યાગ સાથે તેમણે લોભ, મોહ, અહંકાર “હું” ને “મારું” એ સર્વ સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓનો પણ પોતામાંથી સમૂળ ત્યાગ કરેલો અનુભવાતો. આકાશવૃત્તિથી જીવનને વ્યતીત કરવાની દત્તા સામાન્ય મનુષ્યમાં ઉદ્ભવતી નથી. ચારપૂઠાનું તો એ મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હતા એમ કહેવું અતિશયોક્તિભરેલું ગણી શકાય નહિ એમ હું માનું છું. મનુષ્યનું મન જે જીવમાત્રને પોતાના વેગમાં તાણ્યા કરે છે, તે મનના વેગને જાણ કરી તેને અનુરૂપ માર્ગમાં સ્થાપવાનું અનુપમ સામર્થ્ય સ્વામીજીની પ્રત્યેક ક્રિયામાં દષ્ટિગોચર થતું હતું, એવા સ્વામીજીનું અદર્શન મારા જેવી અસ્પૃશ્યમાં ભારે મોહને પ્રકટાવે છે. તેઓની વાતચીત એક વ્યાખ્યાનરૂપ બની રહેતી. કેટલીક વખત સંજ્ઞાધીજનોના સ્નેહ વગેરેની વાતોમાં ઊતરતાં અમારા વ્યવહારની મૂંઝવણ હું કહેતી તે સમયે સ્વામીજી કહેતા કે કદી પણ હિનત્વ ધારણ કરવું નહિ. સર્વ આશ્વાસથી દીન, વધરી બેસનારને બહાદુર કે મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થવું નથી. માટે નિસ્પૃહસ્વ સૃજન જગત્ ॥ એ જાવથી જ વ્યવહારમાં રહેવું. વ્યાવહારિક ઉપાધિમાં મુક્તત્વ તે કેમ જ મેળવાય એવું બુદ્ધેચ્છુ સ્વામીજી સમીપ જો વિવેચન થઈ જાય તો સ્વામીજી ખૂબ જ જુસ્સાપૂર્વક વાણીથી કહેતા.

જન્મ મૃત્યુ ન તે ચિત્તં વંધ મોક્ષં શુભાશુભં ।

કથં રોદિસિ રે યત્સ નામ રૂપં નતે નમે ॥

(અવધૂત ગીતા)

સ્વભાવમાં સાચીવત્ રહેવું, વિલાવથી મૂકાવું “નુદ્ધ નિરંજનમે” જન દક્ષિણ ક્રમું કરતા હે ગમાર” દાદા સરય જગન્મિદ્યા વિશેરે મસ્તીનાં વાદ્યો વદતાં ગારી હૃદયગ્રંથીને કાપવા પ્રયત્ન કરતા; કોઈ સમયે સદ્ગજ સ્વભાવે, બંધન ટળે અને મુક્તત્વની પ્રાપ્તિના આશીર્વાદની વાચના હું કરતી તો કહેતા કે,

“ મનોવૃત્તિ હોય બ્રહ્માકાર, કર તો આત્મતત્વ વિચાર;
અતિશય જ્ઞાનતણો અભ્યાસ, અહંમત્ત્વ તણો તે નાશ.

મિથ્યે હૃદયપ્રવિચ્છિન્નચન્તે સર્વ સંશયો.”

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ, તસ્મિન્ વૃષ્ટે પરાયરે ॥

“બાળીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ ઉંઘમાં અટપટા લોગ જાસે;
ચિત ચિતન્ય વિલાસ તદ્દૂષ છે બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.”

આનાં આવાં અનેક બોધામૃતનું પાન કરાવતા. સ્વામીજી કહેતા કે “સ્વરૂપમાં બાળી જાઓ એટલે આશીર્વાદની બિંદુ માગવાનું રહેશે નહિ; તેમા તમેને અર્થ સદૃશ પ્રાપ્ત છે. એટલે તમારે તો “દિલ મદ્દ, શુરસે વદ્દ, આન દકા નદ્દા જસ; કગલ ભાવના દૂર કરે, અને જાન કરતા પરિજ્ઞામે વાવાતીત જનો” એવું વારંવાર ખૂબ જ જુસ્સાથી આત્માની વાણી ઉચ્ચારતા. મારી સાંસારિક ઉપાધિના જીવનમાં નવચેતન બરતા; તેમના એવા અનુપમ બોધથી હું અપૂર્વ મસ્તીમાં આવીને મારા વ્યવહારો રમત રમવા જેવી એષ્ટાધો કરતી અને અમુક સમય એવા ભાવ-વાણી વૃત્તિમાં મસ્તી અનુભવતી.

જગતદેશના એ પ્રવાસી સ્વામીજી આજે પ્રભુ દેશના નિવાસી બન્યા; ચૈતન્ય ચમક્યું ને યમાયુ; એમની આંતર બાહ્ય સ્થિતિનું રમરજુ થતાં મારી વાણી સદસા ઉચ્ચારે છે કે—

છપ્પા

પ્રજુથ મંત્રની ધૂન લગાવી, અલખ ઉચ્ચસ્તા;
જગમાં જનીને વીર, મોહમમતા પરહરતા;

જપીને અજપા જાપ, સ્વરૂપે સંસ્થિતિ કરતા;
 ગુરુ ગુરુ રટતા રોજ, મોજમાં મસ્ત જ કરતા;
 વળી ગુરુ કૃપાના નાવથી, સંસાર પાર પહોંચી રહ્યા;
 ક્ષણ માત્રમાં સર્વસ્વ ત્યાગી, બ્રહ્મ સ્વરૂપે સ્થિત થયા.
 શરીરતણા વ્યવહાર, સર્વદા કરતા રહેતા,
 આંતર અનુસંધાન, પ્રભુમાં નિત્યે પ્રેતા;
 સૂતરદોર એક તાર અદ્વર આશ્રમાને બાંધી,
 જળીમાં રહે જેમ મીન, નડી ના કોઈ ઉપાધિ;
 વળી હરિમાં જગ ને જગહરિ, નિશ્ચય એવો ધારીને,
 સ્નેહે વહ્યા સંસારમાં, નિજ જીવસાવ વિલાવીને.

એવા બ્રહ્મદર્શી સ્વામીજીના હૃદયની ઉદારતા પણ અપાર હતી. અને
 મને સત્સંગનો લાભ સતત મળ્યા કરે એ અર્થે તેમણે મને ૫. પૂ.
 બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીજીથી સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ, ૫. પૂ. બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામી
 અદ્વૈતાનંદજી તથા ૫. પૂ. બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીજી માધવતીર્થજીનાં દર્શનનો લાભ
 અપાળ્યો. એ ત્રિપથગા સમા મહાત્મા પુરુષોત્તમ સત્સંગ અને કૃપાનો
 લાભ અપાનનાર ઔદાયી ચિત્તવૃત્તિના સ્વામીજીનો માર્ગ ૫૨, મારા પતિ
 તથા બાળકો પર અતલક ઉપકાર અને અનિવાર્ય કૃપાને ત્યારે હું વિચારું છું
 ત્યારે, આગમ-અપાય ભર્મવાળા જગતના સ્વરૂપને સામાન્ય રીતે સમજવા
 છતાં, હૃદય મોહવશ ખની જાય છે. ૫. પૂ. સ્વામીજીના ચરણકમળનું મનોમય
 ધ્યાન કરતાં નેત્રથી અશ્રુબિંદુ સારી લાગંજ બિ સમગ્રું છું.

પ્રભુતાંજલિ.

જેના જોધ થકી સહુ જનતણી આધિ ઉપાધિ ટળે,
 જેનાં દર્શન માત્રથી પકરિયુ વેગે દુદેથી પળે;
 જેની પ્રાદી દશા વડે ખીલી રહે, અધ્યાત્મ રત્નાવળી,
 અપુ આ પ્રભુતાંજલિ હૃદયથી શ્રી સચ્ચિદાનંદને.

ખાતમાં આવરીને તરીકે કામ કરતા હતા, અને સ્થાનિક વસ્તુચિત્રિતના માહિતગાર હતા. તેમણે ત્યાંની સ્થાનિક માહિતી અને પ્રાચીન સમયના તાલો મેળવી આપી. આમ અમારી મૈત્રી શરૂ થઈ અને નેમના બહુમૂલ્ય ચર્ચા સુધી દબર અને રહી હતી. તે વખતના વારંવાર બંનેની અને સુન્દરીના કામ તરીકે જાણીતા હતા. તેમણે મારા અંગત મનુષ્ય અને કામ માટે પોતાના બે વિદ્યાર્થી અને દુધીઆર માણસો મારી સાથે આપ્યા હતા.

તારાબાદ દારૂમાં અમુક વખત અમે સાથે રહ્યા હતા, મારા આખા સંબંધમાં તેમની સહાયતા હંમેશા આગળ પડતી દેખાઈ રહેતી હતી. તેઓ આનંદી સ્વભાવના અને હૃદયસ્પર્શી હતા. અને મને તે પ્રસંગે પોતાની વતી અમરનામા છતાં આનંદમાં મૂકતા, અને મિત્રોને સલામતા કરવામાં તત્પર રહેતા. તે વખતે તેમના કુટુંબની સાથે તેઓની મુલાકાત હતી; અને તેમનાં ધર્મપત્ની અને બાળકો સાથે પૂર્વ કુટુંબ વત્સલતાથી વર્તતા હતા. તેમને જીભે સ્વાદ સારી રીતે હતો અને અમુક ગમ્મત વસ્તુઓ ખાવાનો ખાસ શોખ પણ હતો.

તેમની સરકારી નોકરીના કામમાં તેઓ કાર્યરૂઝ, ખંતીયા, મહેનતુ અને પ્રમાણિક હતા. તેમની કાર્યક્ષમતાના પણ પ્રસંગો મારા જોવા જણવામાં આવ્યા હતા. અને તેથી તેમને માટે માન-ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેમની સત્વપ્રિયતા, તે વખતે પણ એટલી પ્રખર અને ઉપર તરી આવતી હતી કે, ઘણે પ્રસંગે કામકાજમાં તેમના સાથીઓ અને અમલદારો જ્યારે અનિચ્છિત વસ્તુઓ અને કાર્યમાં પ્રેરણા અથવા તેવાં કાર્યો કરતા, ત્યારે તેમનો પુણ્ય-પ્રકોપ જાણી જાય. તેઓ આવે પ્રસંગે તેમના પ્રત્યે શાન્તિ મળી શકતા નહિ, અથવા જાંબીયાંમંજુ પણ કરી શકતા નહિ. પરંતુ પોતાના અંતર સંબંધ અને નોકરી જોખમાં તેમણે દબાવે પણ વિરોધ કરતા. અને પોતાનો પ્રકોપ જાહેર રીતે પ્રગટ કરતા. આથી તેઓ ઘણી વખત અમલદારો સાથે અનિચ્છનીય સંબંધમાં આવી પડતા. આવા સંજોગોમાં ઘણી વખતે તેમની સત્વપ્રિયતાના મુખ ખાતર-નોકરી જતી કરવાની હક સુધી-તેમની તત્પરતા દેખાઈ આવતી

હતી. આમ છતાં પણ તેમની એ વિશિષ્ટતા હતી કે, પોતાના કામકામ અને ઇવનમાં તેઓ હમેશાં આનંદી રહેતા.

અમો દારકામાંથી બુદ્ધ પડ્યા બાદ દમોક વર્ષના માગા પછી વડોદરામાં તેમનો શ્રી. સંતઘસ અને પછી સંન્યાસી શ્રી સમ્મિદાનંદ તરીકે ફરી મેળાપ થયો. તેમની સંન્યસ્ત અવસ્થામાં તેઓ હમેશાં આનંદી અને એક ફક્ક અને મસ્ત સાધુ તરીકે તરી આવતા “ ઓ સમ્મિદાનંદ ” એ શબ્દો તેમના મુખ ઉપર હરહમેશ હતા. ધણી વખતે તેઓ કિશ્કા નિમિત્તે ઘેર આવી કુટુંબની ખબર મેળવતા, સંભાળ રાખતા, અને કુટુંબીજનોના મંસર્ગમાં આવતા. તે વખતે તેમની મૃદસ્થાશ્રમની સહાયતા એવી ને એવી વિશેષતા બતાવતી. કંઈ તેમને પ્રિય વસ્તુ ખાવાની ઇચ્છા થાય તો તેઓ બાળકની માફક ખાસ માગી લેતા વ્યયના તૈયાર કરાવતા, એટલે બાળકના જેવી તેમની હિંગમતા એ ખાસ આકર્ષક હતી.

ધણે વખતે તેઓ ધાર્મિક ઉપદેશોમાં ધણી જ નિખાલસતા બતાવી અન્ય સાધુઓ સાથે જ કરે તેવી રીતે સામા માણસના હોય મુખ્યા બતાવી સ્પષ્ટતા કરતા, અને નગદ ઇવનનો આદેશ આપતા. દેવેઆ અનુસાર આ જગતના ધારણે તેઓ સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરી અત્રેથી અદસ્થ થયા છે, તેમનું આનંદી દાસ્થ, નગદ મસ્તી અને ગ્રેરક ઉદગારો હજુ આજ તરવા અને ટાનને અવગતતા રહે છે.

રૂ હોયો નળ્યા પ્રમાણે મૃત્યુ વખતે પણ તેમની પ્રચંડ સહાયતા દેખાડી ગને માદ ક્યો હતો, તેને માટે શું અને કયા શબ્દોમાં તેમના મુણેને હું વ્યક્ત કરી શકું ?

અનાનુસધાનવાળા માટે શબ્દો વડે મનુષ્યનું માનસ વ્યક્ત કરવું અસમર્થ જ છે.

વસ્તાજીની અપ્રસિદ્ધ વાણી*

સંશોધક :—શ્રી. લીલાધર મૂળસંકર ભટ્ટ

(૧)

આંગે ગુરુવંદનકે।

શ્રી ગુરુદેવને વંદીએ પ્રીતિ લાગી પાપ,
અવર વંદન જ્યાંયે ટળે આવાગમન મીટ જાપ. (૧)

બુધ્ધ-સુધ્ધ દાતા થયો રિદ્ધ સિદ્ધ દાતા જોદ,
સ્વરૂપદાતા સચ્ચિદાનંદ પ્રીતે વંદુ તેહ. (૨)

સહજે મળે ગુરુ સહજાનંદ જીને દિયો આત્મહિપદેશ,
પૂરણના પ્રતાપથી છુટ્યા સકળ નરેશ. (૩)

ગુરુ સેવા સત્યેનંદની તાયે જાડા ન દેશ.
સર્વ ધર્મકે એક ધર્મ ગુરુજીની જુએ સોપ. (૪)

દેવ સહજ ગુરુદેવમાં ધર્મ સહજ સત્ય માંડી,
શ્રી ગુરુદેવ ઉપાસતાં અવર ધર્મ દેહ નાંદી. (૫)

* પરમહંસ સ્વામી શ્રી વસ્તાજીનો પરિચય આ માસિકના આઠ સંખ્યાઓમાં, સુપ્રેમ્બર અને ઓક્ટોબરના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યમાંથી પ્રથમ ‘અનો’ આ પદમાં કથન : પ્રસિદ્ધ થયા બાદ તેમના અન્ય સાહિત્યને પ્રસિદ્ધ કરવા નિર્માણ તો થયો છે.—સંશોધક.

ગુરુ સેવા જે આદરે તાઠા બડા સ્વજાવ,
મંસાર સમુદ્ર, મોહજલ, ગુરુ તરવારો નાવ. (૬)

ગુરુ સેવા એક સત્ય હે ઔર સખેં યાં બાત,
શ્રુતિ, સ્મૃતિ સાક્ષી હે બાપી સખમેં ખ્યાત. (૭)

ગુરુ સેવા જે કો કરે સત્ સીદાણા તેહ,
ઉત્તમ ધર્મ એ આદરે ફરી ન ધરવો દેહ. (૮)

જોગ-જગન હિને સખાડીયા ક્રિયા તત ઔર દાન,
સાધ્ય-સાધન સખાડીયા જીને ધર્યો ગુરુકો ખ્યાન. (૯)

શ્રી ગુરુદેવને એવતાં ગુરુશ્વ તે યાવ,
દ્વૈતસહિત અદ્વૈત ભજે મોટો એ મહિમાય. (૧૦)

સખ સાધન કે પાર હે ગુરુસેવાડી મન,
અનન્ય દશા આપે કરે વીરલા બળે મત. (૧૧)

પદના ગુણા છોડ દો છોડ દો મતુરાધ,
પ્રેમે ગુરુ સેવા કરે અટલ પરમ પદ પાઈ. (૧૨)

મનકા મતા સખ દાર દો, દાર દો અહંદાર,
ગુરુવંદા લ્યા આપમેં બવજલ પામે પાર. (૧૩)

આપે મતા સખ દાર કે ગુરુ મતા લ્યો, લાહ !
ગુરુગમ શાન વિચાગતા અટલ પરમપદ પાઈ. (૧૪)

આપ મતે દુઃખ ઉપજે ગુરુમતે સુખ હોય,
સમજ આપા છોડ દે સાચા સેવક સોય. (૧૫)

અપ મતા તો આશકી, ગુરુ મતા નિરાશ,
અવધૂત મતા ખગાધ હે, ચિન્હે વીરલા દાસ. (૧૬)

નિરાશમાં આરા ધણી એ બડી હે ગુન્ય,
હિરદે દારદ ગુરુ-તણું વીરલા ભુજે ભુજય. (૧૭)

ગુરુ સેવ્યે ગુરુ-નીપજે ગુરુ તન્યે ગુરુ જાય,
સમજ શાન સદગુરુ તણી ગુરુ વડે ગુરુ યોય. (૧૮)

જે મન વાણી કહે નહીં તે બનવે તે પાસ,
 રાત-ચિત-ચેતનઃ જોગવે મટે અન્ય હિસાબ. (૧૯)
 મન મરે, ઇન્દ્રિ ગળે, હોય શીંગડે ભંગ,
 શુરુ સેવાના પુણ્યથી અચલિત હોયે અંગ. (૨૦)
 રવિ જાગે ગજની દળે શુરુ મળે તિમિર જાગ,
 સાક્ષી પિંડ-અભાંડનો રહે મહારાજ રૂપ સમાય. (૨૧)
 પાદસમશિખે સ્પર્શતાં લોહુ ઠંચન ચાય,
 ઐન્દ્રિયાંત નીચું પડે શુરુ મળે એકતાય. (૨૨)
 કીટો અમરી હોત હે ચટકા લાગે અંગ,
 પાંખ પ્રકટે પલક મેં પદ્મી જાત હે રંગ. (૨૩)
 શુરુ ચટકા બે યું મહે સ્વરૂપ સંગ ધી ચાય,
 કાલકીટી લાગે નહીં અટન મહેન સદાય. (૨૪)
 વસ્ત્ર મેટો હો ગયો તે ધોતા નીકળે પોત,
 શુરુ અંગે આપે મહે પ્રકટે જાતમજબોત. (૨૫)
 શબ્દ-સાણુ, બહા-જળ, સદશુરુ કીંકણદાગ,
 મેલા છવા મનીન બધા કાટે સખ વિકાર. (૨૬)
 બહુ દિનકા પડયા કબોટે શુરુ ધોળી પેં જાય,
 મેસાય-જોડકા કાપ હે તમ હી ઉજવળ ચાય. (૨૭)
 ખાંડુ મચકવે જળ મટે તો નીકરે તાકી ધાગ,
 અદ્ભૂત કાટ અલગો યથે-યું દરશે દિરતાગ. (૨૮)
 શુરુ મુશકલી જળ મળે કાટે સખ હી મેલ,
 અર્નાત કાટીયામા તરે એટી પૂરાણી મેલ. (૨૯)
 આ મેલમાં કહુ વિધન નહીં અખ સંત કહેત પૂકાર,
 માથે અધિક કયા કિણયે શી શુરુ પ્રાણાધાર. (૩૦)
 બૂલ કાટે, સમજ હે, એમે દીનદયાલ,
 કોટિ જનમકા ગદ્દ મીટાવે એક પલક તત્કાળ. (૩૧)
 કાષ્ટ મધ્યે અગ્નિ છે પણ નયીં સરખી વેલ,
 છે સગળી તો તો મરે શુરુ સંગ હોયે સ્નેહ. (૩૨)

દેહ સંગે જોમ આત્મા અલોપ રહે અવિનાશ,
 ગુરુ સંગે જોમ સાધતાં પ્રકટ હોય પ્રકાશ. (૩૩)
 વિશ્વાનલ વનમે પડે ત્યારે જાણે સરવે વન,
 પ્રકટ હોય જોમ આત્મા ત્યારે ટાળે દરમનું તન. (૩૪)
 ગુણાતીત ગોવિન્દ છે તે ગુણુ સદિત ના પામીયે,
 નિર્ગુણુ ન્યાયે વિચારતાં ગુણુ તે સધળા વાગીયે. (૩૫)
 પરંપરા પરિબ્રહ્મ છે તે સદ્ગુરુને પહેચાન,
 ભાવ સદિત સેવા કરે તે જાણાવે જાણુ. (૩૬)
 તેજ સ્પર્શે જોમ ફૂલને તેજ મટી ફૂલેલ હોય,
 ગુરુ અંગે જોમ સ્પર્શતાં જીવ ન કહેવે કાવ. (૩૭)
 ભાવ ન પૂછે તેલનો ફૂલેલ કરી લે જાણ,
 સોલી ફૂલ સ્પર્શતાં મેળિ મૂલ વેચાણ. (૩૮)
 ચંદન પાસે વૃક્ષ અવર લાગે તેનો વાણ,
 ગુરુ અંગે જોમ સ્પર્શતાં મટે જીવકા ભાણ. (૩૯)
 આટે લુણુ મળી જતા લુણુ નામ તે વિસરે,
 ગુરુ માહી એકતા યતા જીવ જુદિને પરહરે. (૪૦)
 ખીંચર ગ ગામા ભળે ત્યારે ખીંચર નામ તે વિસરે,
 ગ ગામલ સદુ કોઈ કહે જોમ ગુરુ સંગે પ્રાણી તરે. (૪૧)
 નીચકૂળની નાજ હોયે ઉચ્ચ કૂળમાં જઈ વરે,
 સદ્ગુરુ અંગે બેઠતાં જીવ જુદિ જોમ પરહરે. (૪૨)
 આ જીવ સધળા આધળા જૂલ્યા જૂલ્યા જાણ,
 સદ્ગુરુ દેખતા જો મળે તો પેડા દેત બતાવ. (૪૩)
 વિચુસે ગુરુ સગ આધળા સુઝે નાહી સુધ્ય,
 ગુરુ દેખતા જો મળે તો મહોળી વધારે જુદ. (૪૪)
 ભટકણુ સગ મિટામકે બેઠાવે જોઈ દામ,
 દાંત આપે મહાપદમે ગુરુ જો આતમરામ. (૪૫)
 તન, મન, ધન સજ અર્થે સે કરે ગુરુ કી સેવ,
 પ્રતાપ જાળે તેલનો મલે નિરંજન દેવ. (૪૬)

અંગન સખ અલગે ચાયે નિગંગન દ્રઢ સમાવ,
 પ્રેમ સહિત ગુરુ સેવતાં એ ફલ નિશ્ચયે ચાય. (૪૭)
 જૈસે ચક્રમક પથરી એક એકને તે તો ઝડે,
 જુગત જાળરી જો શકે અગ્ની માલેથી એમ પડે (૪૮)
 અહંકાર પથરી, શબ્દ ચક્રમક, સહજુર ઝાડનહાર,
 ચૈતન અગ્નિ પ્રગટતાં એહ સાધન સાર. (૪૯)
 નહીં પથરી, નહીં ચક્રમક, નહીં કોઈ ઝાડનહાર,
 સાધન સખ ખૂટી ગયાં જળ પ્રગટે કિરતાર. (૫૦)
 કિરતાર સે સખ નીપજે જીવસે કહુ નાહી,
 સાની એમ વિચારકે મગત રહે મનમાંહી. (૫૧)
 પૂરા ગુરુ સ્થો જોળખી ત્યાં ચિતે રહો સમાય,
 સર્વ વસ્તુ સહેજે મળે બટકવા શીઠ જાય. (૫૨)
 પદ્માત્મા ગુરુ આત્મા એ મેની જ્યોત અખડ,
 સર્વાવશ વ્યાપી રહો સત્ત દ્વિપ નવખડ. (૫૩)
 જ્યાં પ્રગટે ત્યાં દષ્ટે પડે અલગ રહે અલખ,
 એક એકને જોળખે નહીં દેહ ધર્માનાં કષ્ટ. (૫૪)
 ચક્રાર ગંદ પડે જૈસી રમે જૈસી ગુરુ પર હોય,
 દિતળ અંગ સદા રહે તપી શકે નહીં કોઈ. (૫૫)
 ગુરુ ચંદ્ર શિખ ચક્રાર, કાલ એ અગાર,
 સેવક સખ મળી જાયે તે ગુરુ કે આપાર. (૫૬)
 હાજે નહીં કો અગ્નીસે શીતલ અંગ સદાય,
 ગુરુ મેરી એ મત લહે ઉન્ધી લેહ જલાય. (૫૭)
 અંસે મેવક શોખે મળે કોટિ મધ્યે એક,
 ગુરુ મેવા સાચે કરી લેવે વસ્તુ વિવેક. (૫૮)
 ગુરુ આપમાં આપ ગુરુમાં ગુરુ—ગુરુત યદ્ય ખેલ્ય,
 વસ્તા વિષયમર બેટતાં દર્શ રહે રંગ રેડ. (૫૯)

અંગગુરુવંદન કે સંપૂર્ણ.

લેખક :- શ્રી. શાન્તિલાલ ઠાકર, એમ એ.

આજકાલના જમાનામાં શુદ્ધિ-તર્કશક્તિને વધારે પડતું પ્રાધાન્ય આપાતું જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જે પાશ્ચાત્ય વિદ્યામાં કેળવાય હોય છે તેમની મનોદશા આવી છે - " શુદ્ધિ કાષ્ટ માનવીને અપાયવી નિર્મલ શક્તિ નથી. જે માન્યતા અથવા સિદ્ધાંત અમારી શુદ્ધિને સંતોષ ન આપે શકે, જે વિચારસંજ્ઞા અમારા તર્ક સાથે સુસંગત ન હોય, તેને કેવળ અશ્રદ્ધાથી સ્વીકારી લેવી તે અમારી શુદ્ધિનું અપમાન કર્યા બરાબર છે એટલે અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ અમે શ્રદ્ધાના તત્ત્વને, શુદ્ધિને બાજુએ મૂકી તાબે થવા માગતા નથી. પ્રભુ હોય તો ભેજે પણ અમારી શુદ્ધિને સંતોષાપે તેવું સ્વરૂપ ધારણ કરીને અમારી સમક્ષ આવતું જોઈએ. " વળી કોઈ કાળગણ જ એવું છે કે સામાન્ય માણસો પણ જે જાતના તર્ક કરે છે અથવા શુદ્ધિના ટુકડા ઉઠાવે છે તે તર્ક અથવા શુદ્ધિશક્તિ કેવલ તત્ત્વરસી તટસ્થ અને નિર્લેપ હોતી નથી. તેમણે પોતે સેવેલા પૂર્વમંદો, તેમની ઈચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓ તેમની શુદ્ધિને પોતાના રંગથી રંગીનાં છે પરિણામે તેઓ એવી માન્યતાઓ અને વિચારસંજ્ઞાઓને જ સ્વીકારે છે જે તેમની ઈચ્છાઓને અનુકૂલ હોય તેમની કામનાઓને સંતોષવા કરવામાં આવતા પ્રયત્નોનું સમય ન કરે, અને તેમની જીવનદષ્ટિને છટકાવારી આપે આ કાર્ષ્ણ્ય સત્યનું જ માત્ર અન્વેષણ કરનારી, તત્ત્વરસી, પગથી, તટસ્થ શુદ્ધિ ! કહેવાય ! માટે આવી શુદ્ધિ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ, એકપક્ષી અને દૂષિત હોઈ, તેના નિષ્કૃષ્ટ સ્વીકારવામાં આવે તો મહાન અનર્થને પ્રેમ ગ આપે.

વળી એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે શુદ્ધિ તો માનવ મનની પરિમિત શક્તિ છે, મર્યાદિત હોય છે દેશ, કાળ અને કાર્યકાળની શ્રેણી-રૂપી જગતની ત્રણ મહાન મર્યાદાઓના ક્ષેત્રમાં જ શુદ્ધિ પોતાનું પરિમિત કાર્ય કરી શકે છે તે પૃથક્કરણ કરી જાણે છે, અને મર્યાદિત એકાકેરસો કે સમન્વયો સાધી શકે છે. પણ જેમ સાડશી પોતાને પકડનારના હાથને પકડમાં લઈ ચકતી નથી, અથવા તો જેમ માણસ પોતે જીવન મારીને પોતાના જ ખબરા ઉપર સ્વારી કરી ચકતો નથી. તેમ જુદા શુદ્ધિ પણ પોતાની પીઠમાં રહેલા મૂળભૂત સચાલક આત્મતત્ત્વને સમજવા અસમર્થ બની-પાંગળી હોય તેમ પાછી ફરે છે. માટે જ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ કહે છે કે-યતો વાકો નિષર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સદ્ । તે પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય

સધળી ઇન્દ્રિયો મન માથે-શુદ્ધિ રાથે-પાછી ફરે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ તો કહેના કે-શ્રદ્ધા માત્ર પ્રથમ તો અંધ વા હોય છે, પાછળથી એ પ્રકારની શ્રદ્ધા કેમ ઉત્પન્ન થઈ અને એના સા કંઈ કે અનિષ્ટ પશ્ચિમો આવી તેની માનવનિ અખર પડે જે. સાધનમાર્ગમાં પણ જ્યારે ઉચ્ચતર જ્યોતિ અમટ થાય, અને અમુક ધર્મના કેવી રીતે અને શા માટે જની તેની વિગતો પર પ્રકાશ પડે ત્યારે જ સાધકને અદ્વાનુ મળે અને તેનો હેતુ સંપૂર્ણપણે સમજાય. જીવનના અમુક પ્રસંગોમાં જ્યારે માનવીની શુદ્ધિ દારી જાય, તેનાથી તે ડાયડા ન ઠીકે, જ્યારે તે નિગધાગ વિધવા જેવી જની પાછી આવે અને પોતાની અશક્તિનો એકગર કરી નીચું મુખ દાળી દઈને લાઈલાજ જાણી મહે, ત્યારે મોઈક એવું અવચેતના અને જીવંચેતનામાં વીજળીના અમકારની પેઠે અમટ થતું નિર્જીવક તત્ત્વ મળે છે કે જે તે દાયડામાં કપો માર્ગ લઈ જીવનપ્રસંગને જીકેલવો તેની નિર્જીવક માર્ગદર્શના કરાવી જાય છે. જીવનમાં ચોગેર અંધકાર વ્યાપ્યો હોય, અને કંઈ સજ ન પડે ત્યારે સાધકને અકગ નિશ્ચયપૂર્વક માર્ગની આગલી જૂમિકા કેરક અંગુલિનિર્દેશ કરનાર આ તત્ત્વ તે જ શ્રદ્ધા. જ્યારે જીવનમાં અને જીવનના મંગલ હેતુમાં શુદ્ધિ વિશ્વાસ શુભાવી મેસે છે, ત્યારે સાધકને અધ્યા-ગમર્ગમાં ટકાવી ગપનાર તત્ત્વ તે શ્રદ્ધા. સાધનમાર્ગના લયંકર ઝંઝા-પાતોમાં અને અનેક અંધાધુધીમાં પણ શ્રદ્ધાનો રત્નદીપક પોતાની અખૂજ જ્યોતિષીયિકા પ્રાયે છે, અને સાધકને અચૂક રીતે સાદ કરી પરમલક્ષ્યને માર્ગે આગેકદમ લગાવે છે. એવો કયો સાધક દગ-પછી લાલે ને તે મમે ઠીલો મહાન અને પ્રજુનો કૃપાપાત્ર હોય-પણ જેને અમુક અણીને વખતે શ્રદ્ધામાતાએ સંભાળ્યો ન હોય, આશ્વાસન ન આપ્યું હોય, સાધનમાર્ગની રીસને સમયે માર્ગનિર્દેશન ન કરાવ્યું હોય, અને જતાં પણ તે કેવલ શુદ્ધિ જ જ નિર્ભર રહીને ઠેક પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ સુધી એકલો જ ઝૂંબ્યો હોય ? આધ્યાત્મિક ઇતિહાસને પાને દહી એવા માનવીનું દષ્ટાંત નોંધાવાનું પાડી છે ।

શુદ્ધિ દરેક પ્રસંગનું, ઘટનાનું, વ્યક્તિનું, વિચારનું પૃથક્કરણ કરી, નું મર્યાદા સમજી, પગલું આગળ લેવા માર્ગ છે; જ્યારે શ્રદ્ધા સ્વયંજુ માર્ગ, પોતાના પગલાની સત્યતાની ખાતરી સાથે જ લૂં આવતી હોય કે. મધુતરી કરવા નથી એસતી, દિસાજએર્ષ નથી માંડતી; માત્ર જીવન-

પ્રસંગને અમુક વખતે-મુરઢેવી તેનું વિઠગણ મુખ કાઢીને સ્કામા ડાળ
 ધુરકાવતી જિભી હોય ત્યારે-એક દાખામાં, વીજળીનો ચમકાર કરી, કયો માન
 કેવી રીતે લેવો તેના અચૂક નિર્ણય આપી દે છે ! સામાન્ય માનવીને પણ
 પોતાના જીવનમાં અમુક પુરુષ કે સ્ત્રી મળતાં જ એવી લાગણી થાય છે કે-
 " આ તો મારા ગુરુ ! મારું જીવનનાવ તેની કૃપા કામગિરિને સોંપી દે
 નિશ્ચિન્ત છું. અથવા, આ તો મારા પિતા જેવા, મુરખી જેવા, દિતમાની
 આત્મગત, તેનું વાક્ય કે માર્ગદર્શન મારા કલ્યાણ માટે જ હોય. તેમ
 ચકાતે સ્થાન હોય જ નહિ ! અથવા, આ સ્ત્રી સાથે તો મારા હૈયાની
 એળખ છે, તે મારા અંતરની પ્રેમસી છે, તેના ચિત્ત સાથે મારા ચિત્ત
 તાદાત્મ્ય છે, મારે એને જ મારે જીવનધર્મસદચારિણી તરીકે સ્વીકારવી
 જોઈએ; તેમા જ અમારું પરસ્પરનું શ્રેય છે. " અને પછીથી જીવનમાં મને
 તેવા, આ પ્રકારની શ્રદ્ધાને ડાઘાવી નાંખે તેવા પ્રયત્નો આવે, તો પણ જીવન-
 સાધકે કોઈ પણ પ્રકારની ગેરચમજ થવા દેતો નથી, તેની શ્રદ્ધા તે વ્યક્તિમાં
 અડગ જ રહે છે-જેને કે એવી અડગ શ્રદ્ધાવાળા સાધકો પણ વિરલ જ હોય
 છે ! આ પ્રકારની લાગણી તે શ્રદ્ધા છે-કે જેના જોર પર મુસ્તાક રહી
 માનવી દરેક પ્રકારની સકુશિન મણતરી ઠગવાની ના પાડે છે, અને દલતાં
 તથા ચીવટથી, શ્રદ્ધાએ દેખાડેલા માર્ગે આગળને આગળ ધપે જાય છે.

માટે જ શાસ્ત્રોમા કહ્યું છે :-**શ્રદ્ધામયોડયં પુરુષઃ** । અથવા તો ભગવાન
 ગીતાજી હે છે તે પ્રમાણ-યો યજ્ઞસૂક્ષ્મ. સ યય સઃ । માણુમ શ્રદ્ધાનો ।
 ખનનો હ જેવી જેની શ્રદ્ધા તે રૂપ જ તે માણુસ હોય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રો
 અને સત મહત્ત ગુરુઓએ શ્રદ્ધાનું માહત્ત્વ-ખૂબ માણું છે, શ્રદ્ધા સિવ
 ભવસાગર તરંગો સહેલ નથી. ગીતાજી કહે છે તેમ-શ્રદ્ધાલુકવ પુરુષ
 આત્મગત પ્રાપ્ત કરી શકશે અને અજ્ઞાના શ્રદ્ધાધાનશ્ચ સજ્જાત
 ચિન્તયતિ । અજ્ઞાની, શ્રદ્ધાગદિત, સ રુપઅસ્ત પુરુષનો વિનાશ થશે, અર
 તેવો મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ-ચારમાંથી એક પણ પુરુષાર્થ નિ
 કરી શકશે નહિ. માટે જ ઉદાહરણ આપીએ શ્વેતકેતુને " વટવૃક્ષની શ્રી
 કણિકામાંથી આટલું મોટું વટવૃક્ષ બીજુ છે અને ફૂલપુષ્પો કયું છે " **ઃ**
 બતાવી કહ્યું કે- ' બુદ્ધિથી આ અસંભવિત લાગે તો પણ તે સત્ય છે,
 શ્રદ્ધાદાત્મ્ય, શ્રદ્ધા રાખ. તે સાચું જ છે. ' માટે મંત્રશાસ્ત્રમાં પણ **ઃ**
 કહે છે કે દેવની મૂર્તિ અથવા સાધકનો પુરુષાર્થ રૂપતા નથી, પણ તેની **ઃ**
 જ ક્ષણ આપે છે.

પણ અદ્વાતી. વાત એની છે કે દરેક માણસની શ્રદ્ધા એક જ પ્રકારની હોતી નથી. કોઈની શ્રદ્ધા મત્સ્યમુખે ઉપર, સન્મિત્રો ઉપર, સત્ સારો ઉપર, સત્ પદાર્થો ઉપર હોય છે, ત્યારે બીજાની શ્રદ્ધા દુર્જનો ઉપર, દુર્મિત્રો ઉપર, કુશાસ્ત્રો ઉપર અને કુપદાર્થો ઉપર હોય છે. માનવ હૃદયરત્ને ૧૫૨ રી ગજદસં મોતીનો જ ચારો ચરે છે. ત્યારે સ્વાભાવિક પ્રેરનારો જ કામ-ડાની નજર વિષ્ણુ ઉપર ચોટી છે. આનું કામ્ય એ છે કે-દરેક માણસની શ્રદ્ધા તેની પોતાની યુગ્વંશ ઉપર, હૃદયગણ ઉપર, પૂર્વજન્મથી પ્રાપ્ત કરેલા સંસ્કારો ઉપર આધાર રાખે છે. માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગીતામાં કહે છે-સત્વાતુરુપા નર્યસ્ય શ્રદ્ધા મયતિ ભારત । હં અર્જુન, દરેક પુરુષની શ્રદ્ધા તેના મત્સ્ય અનુસાર હોય છે. માટે જ તેમણે ગીતાછતા સત્સભા અધ્યાયમાં-પ્રદાનય વિભાગ ચોત્રમાં-પ્રદાના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ વિભાગ કર્યા છે. રાજ અને પ્રદાન એ સત્ત્વગુણના લક્ષણ છે. લોભ ક્રિયાશીલતા, ગડગમય, કામક્રોધાદિકયા પ્રેમપ્ર કર્મમાં આવતા અનેક કાર્યો એ રજોગુણનાં પરિણામો છે. અરાગ, આજસ, જડના, મોહ, પ્રમાદ-આ બધાં તમોગુણનાં લક્ષણો છે. આ ત્રણ ગુણો અનુસાર દરેક માણસની શ્રદ્ધાના ત્રણ સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એમ ત્રણ ભેદ પડે છે.

પોતપોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે દરેક માનવીના વિચારો, માનસીઓ, ભાવિઓ, આવેશો, આદર્શો, સ્વપ્નો, ઇચ્છાઓ, કામનાઓ, વાણી અને કૃતિ હોય છે. જતાં મુખ્યત્વે આ બધી જ ક્રિયાઓ ચાર સ્વરૂપે દેખા દે છે. (૧) યજ (૨) તપ (૩) આહાર અને (૪) દાન. માટે ભગવાને સત્સર્માં અધ્યાયમાં, પ્રદાનય વિભાગ ચોત્રમાં ઉપરની ચાર ક્રિયાઓનાં જ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસી સ્વરૂપોનું વર્ણન કર્યું છે. પણ આપણે યાદ રાખવાનું આ ચારેય ક્રિયાઓની પીઠમાં સાત્ત્વિક, રાજસી અથવા તો તામસી શ્રદ્ધા દેતજૂત હોય છે. સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવાળો માણસ કોઈ પણ પ્રકારનાં રજોની ઇચ્છા રાખતો નથી દરેક ક્રિયા વિધિપૂર્વક, નમ્રતાપૂર્વક, મનની શાંતિપૂર્વક અને દેશકાળ તથા પાત્ર વિચારોને, માત્ર આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માથ તે હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને જ કરે છે. રાજસી શ્રદ્ધાવાળો માણસ રજોની ઇચ્છા રાખે છે, તેની દરેક ક્રિયામાં માન-મોટાઈ-કીર્તિની અપેક્ષા હાજર હોય છે, દાંડ અને અલિચ્છાન પણ કોઈકાં કરે છે, પ્રત્યુપકાંની શુદ્ધિ અથવા તો લવિષ્યમાં અમુક પ્રકારનો મનારો લાભ તેની નેજાતરી બહાર નથી દોનો; અને પૂજા પણ દેવોની ન કરતાં યજ શક્તિની કરે છે-લક્ષ્મી, યજ, કીર્તિ,

સંસારમુખ વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે તામસી શ્રદ્ધાવાળા પુરુષ દરેક ક્રિયા :
વગર જ, બીજાઓનું અપમાન કરીને, મૂઢતાથી કે હઠપૂર્વક, પાગલાને પીડ
કે હાનિ કરવા ખાતર, ખૂબ દંભ અને અહંકારપૂર્વક, દેશકાળ તથા પાત્રની
ગણવાની તદ્દન અવગણના કરીને, કરે છે. તે વળતર કરે છે પ્રેત અથવા
ભૂતગણનું—મરણ, મારણ, વશીકરણ વગેરે અપપ્રમાણો સિદ્ધ કરવા ખાતર જ.

આ ઉપરથી એવું દર્શિત થાય છે કે પોતાનો ઉત્કર્ષ દષ્ટિનાર મનુષ્યે
તામસી શ્રદ્ધામાંથી રાજસી શ્રદ્ધામાં ઊર્ધ્વ આગેહણ કરવું, અને રાજસી
શ્રદ્ધામાંથી સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. છેવટે સાત્ત્વિક
શ્રદ્ધાવાળો માણસ જ ભગવાને સોળમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા દેવી શુંભેને
પોતામાં સિદ્ધ કરી, ખ્યાન ધારણા માટે ચિત્તની ચોખ્ખતા મેળવી, આત્મ-
સંદ્યાતકાર કરવા સમર્થ થશે ભગવાન પોતે જ કહે છે.

કુર્યં ગચ્છન્તિ સ્વપ્નસ્યા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જગત્પ્રગુણવૃત્તિસ્યા અધો ગચ્છન્તિ તામસા ॥

સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, ગજસી શ્રદ્ધાવાળા
મનુષ્યો મધ્યમા જ—મનુષ્યલોકમાં જ જશે છે; અને નીચ પ્રકારના આધુરી
શુંભે અને વૃત્તિઓવાળા તામસી શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો નીચ યોગિને પ્રાપ્ત
થાય છે.

ઉપર વર્ણવેલી ત્રિવિધ શ્રદ્ધાથી માનવી અનેક પ્રકારની સ્થૂત તથા
સુદ્ધમ ક્રિયાઓ કરે છે તે ત ક્રિયાઓથી તે લેપાય નહિ, તેમનો તેને સંજ
નહિ માટે ભગવાને દરેક સ્થૂત સુદ્ધમ ક્રિયાને 'જ્ઞ તત્ત્વત્' એ
નથી ભગવાનને સંપૂર્ણ ભાવથી સમર્પણ કરવાનો અને ફલેચ્છાથી રહિત
થઈ, તે ત ક્રિયાઓની વિક્રિયાઓથી જગી જવાનો પરમ રહસ્યમય ઉપાય
અતમા જના-યા છે

ઉપર પ્રમાણે આપણે શ્રદ્ધાના તત્ત્વનો જે વિચાર કર્યો તે શ્રદ્ધા અધ્યાત્મ-
માર્ગમાં જડું મહત્ત્વનો જાગ્ર લગવે છે. ભગવાનમાં શ્રદ્ધા, સદ્ગુણમાં
શ્રદ્ધા, સતશબ્દિમાં શ્રદ્ધા અને સદ્ગ્યાગમાં શ્રદ્ધા—આવી ચતુર્મુખી શ્રદ્ધા
માનવીને સાધનમાર્ગ પર સહીસહામત ચલાવી, અતર્માં પરમ લક્ષ્યસ્થાને
પહોંચાડે છે. એવી સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા આપણને સોને પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની
કૃપાથી પ્રાપ્ત થાઓ એ જ પ્રાર્થના.

* બીતાજમ તી નિમિત્તે શ્રી સેતનાથ મહાદેવ, એકામી તા ૭-૧૨-૪૩ ના રોજ
કરેલા આશ્વાનનો સાર.

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘ભા’આમાં ભા’યુ’ સાહિત્ય’

કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો

પુસ્તકનું નામ

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-સાન ગ્રંથોમાં (સચિત્ર) ...	૫૨૦૮	૪૫-૦
મહાભારત શાંતિપર્વ-(છટક ગણથે) ...	૮૫૬	૭-૮
માનસ રામાયણ-એ ગ્રંથોમાં, ૩૦ ચિત્રો ...	૧૪૦૦	૫-૪
તુલસીકૃત રામાયણ-એ ગ્રંથોમાં ૩૬ ચિત્રો ...	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ-એક ગ્રંથ, ૩૫ ચિત્રો ...	૧૫૨૮	૫-૮
શ્રીમદ્ભાગવત-એ ગ્રંથોમાં, આ. ૧૦ મી ૨૭ ચિત્રો	૧૩૪૪	૮-૦
ભાગવતી (દેવી) ભાગવત આદિતિ ૨ છ ...	૬૨૮	૬-૦
મનુસ્મૃતિ-(મૂળ સ્તોત્ર તથા સરળ ભાષાનર)...	૬૪૦	૩-૦
લાક્ષ્મીયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદ) ...	૩૮૪	૧-૮
દાસબોધ-(સમર્થ રામદાસ દ્વારા) આદિતિ ૩ છ	૬૪૮	૨-૦
આખ્યાનમાળા-૧ લો (૨૪ આખ્યાનો) ...	૭૦૮	૨-૪
” ” ૨ લો (૧૬ આખ્યાનો) ...	૭૨૦	૨-૦
મહાભારત મંજરી-મહાભારત વિષે ઉત્તમ ગ્રંથ	૭૪૪	૩-૦
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ-(ચિત્રિત ચરિત્ર) ...	૬૦૮	૨-૮
શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-(ત્રણ ગ્રંથોમાં) ...	૧૫૬૬	૬-૮
તુકારામજી-સંત તુકારામના ચંનન કરવા યોગ્ય અખગેનો સંગ્રહ-મૂળ મરાઠીમાં ...	૧૨૦	૦-૫
તુકારામ ગાથા-ગ્રંથ ૧ લો સરળ અનુવાદ ...	૮૬૬	૨-૪
” ” ગ્રંથ ૨ લો ” ” ...	૮૪૪	૨-૮
આર્યધર્મનીતિ ને ચાણક્યનીતિસાર-આ. ૫ મી	૨૦૮	૦-૮
સુબોધરત્નાકર-ધર્મનીતિનાં ૧૦૫ દૃષ્ટિ... ..	૩૦૦	૦-૧૨
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન-(અર્ચ-વિવરણ સાથે)	૨૨૦	૦-૬
શ્રીમદ્ભાગવદગીતા-૧૬ મી આદિતિ સરળ ભાષાનર સાથે	૦-૭	

પાછળ લુગો→

ઉપનિષદો-(૧૧૨)-બે ગ્રંથમાં ભાષાંતર

૫૫૨ ૪-૦

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ (છાદ્ય ૪-ગ્રંથોમાં)	૧૯૦૮	૧૨-૦
દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ	૩૫૦	૨-૦
પાતાંજલ યોગમૂલ (સ્વામીવિવેકાનંદની ટીકા સાથે)	૧૯૨	૧-૦
જ્ઞાનયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત)	૨૩૬	૦-૧૨
સંસારમાં મુખ્ય ક્યાં છે ? વાં મોહસાહકૃત	૧૮૦	૧-૦
વૈદિક વિનય-ખંડ ૧, ૨, ૩. (૩૬૦ વેદમંત્રો ભાષાંતર વગેરે સાથે) }	૮૪૦	૩-૧૨

દૃઢ્યતરંગ અને પ્રાણાણુની ગો-(પં. દેવસર્માના) વિચારતરંગો તથા અથર્વવેદના અભ્યંતરી સૂક્તનું ભાષાંતર)	૩૨૪	૧-૦
---	-----	-----

ઉપદેશસારસંગ્રહ-(મ. તિરુવલ્લુવરના વેદનું ઉપદેશો)	૩૮૪	૧-૦
---	-----	-----

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-ગ્રંથ ૧ લો ...	૫૬૪	૨-૮
---	-----	-----

” ” ” -ગ્રંથ ૨ લો ...	૫૨૦	૨-૮
-----------------------	-----	-----

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-(ભાગ ૧-૨-૩)	૫૭૬	૨-૪
---------------------------------------	-----	-----

” ” ” (ભાગ ૪-૫)	૬૦૦	૨-૪
-----------------	-----	-----

” ” ભગવદ્ગીતા-(આવૃત્તિ ૭મી) ભાવાર્થદીપિકાની ઉત્તમ ટીકા સાથે)	૮૮૮	૪-૦
---	-----	-----

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-(પં. નીલકંઠની ટીકા સાથે)	૬૭૬	૧-૧૦
---	-----	------

શ્રીપંચરત્નગીતા-(શ્રીધરી ટીકા સાથે)	૧૦૦	૧-૧૦
--	-----	------

ઉપનિષદો છપાય છે. ખીજાં પુસ્તકોનું

વિગતવાર સુચિપત્ર મળશે.

મળવાનું } સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
હેકાણું } ઈ. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ : દક્ષિણદેવીરાંડ, મુંબઈ-૨

'ઉત્થાન' કાર્યાલયમાં મળતાં પુસ્તકો :—

	૫૪	મૂળ કિંમત	ગ્રાહકોને
ત્રિપુરાસહસ્ય જ્ઞાનખંડ	૫૮૦	૦-૧૨-૦	૦-૧૦-૦
પરમામૃત	૯૪	૦-૮-૦	૦-૭-૦
કિન્નરકલાપ	૧૭૫	૦-૧૨-૦	૦-૧-૦
ભર્ગદર્શન	૮૮	૦-૮-૦	૦-૪-૦
મોરં અને રાણા	૪૦	૦-૨-૦	૦-૨-૦
સદ્ગુરુ સ્તુતિચતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
સદ્ગુરુ શિક્ષાશતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
સ્વા રામતીર્થ (સક્ષિપ્ત)	૧૬	૦-૨-૦	૦-૧-૦
પંચીકરખુપટ		૦-૨-૦	૦-૧-૦
પ્રેમાવતાર ચિત્રાન્ધ દેવ	૨૩૮	૨-૦-૦	૧-૮-૦
ઉત્થાનનો પહેલા વર્ષનો સેટ અંક ૧ થી ૧૨			૩-૮-૦
બીજા વર્ષના અંક ૧ થી ૬			૧-૧૨-૦

રોડેજ તથા બી. પી. ખર્ચ વધારે

લખો પ્રબન્ધક 'ઉત્થાન' ઊપાદિપુર-પૂર્વ ગૂજરાત.

'ઉત્થાન' માસિકમાં જાહેરખબરના ભાવ

	૧ પાનું	૦૧૧ પાનું
૧૨ માસ,	રૂ. ૧૦૦	૬૫
૬ માસ,	૬૦	૩૫
૩ માસ,	૩૨	૧૮
૧ માસ,	૧૨	૭

વધારે વિગત માટે લખો:—

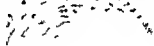
ઉત્થાન કાર્યાલય-ઊપાદિપુર

૧૦ ટકા છાણ-લેખક : સ્વા. શ્રી માધવતીર્યજી. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦
મળવાનું ટેકાણું:—

સસ્તું સાહિત્ય વધેક કાર્યાલય,

ઉત્તિષ્ઠ જાગ્રત પ્રાણ્ય ધરાન્ નિષોધત ।
 હિદેઃ સાધક ! જાગે ને આચાર્યવર મેળવો,
 આત્મબોધ મળે જોવા વિદ્યાવિજ્ઞાન કેળવો.

ગ્રંથો
 સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ
 જ્ઞાનસાધન આયમ
 છોટાઉદેપુર, (૧૧ મુજગત)

શ્રોત્રવિવરણ :—પરમતત્ત્વ કેવલ સાક્ષી છે અને આ જ્ઞા
 દેખાતી માયા તુચ્છ એટલે દશા પણ અસ્તિત્વ વગરની છે. 'માયા-
 એના કાર્યરૂપ દૈત્યપ્રપંચનો સિદ્ધાન્ત સાચી રીતે ન સમજવાનારા જોઓ
 તેઓ એક જ મુક્તિપાં એતું સમાધાન કરવા ઇચ્છે છે તેથી એતું નિ-
 કરણ યથ શક્ય નથી. માયા એટલે મિથ્યા આભાસનું ગુરુત્વ બહુ મં
 છે. પંચદશીકાગ્રંથી વિદ્યાનુસ્ય સ્વામી ચિત્રદીપ પ્રકાશમાં શ્લોક ૧૨
 ૧૩૦ મુધીમાં દષ્ટાની મનોદશા પ્રમાણે એના ત્રણ ભેદ પાડે છે; શ્રી
 સિદ્ધાન્ત અને અનુભવીઓની અનુભવદષ્ટિ કેવલ 'અહદશા' છે તેથી એ
 દષ્ટિમાં કેવલ અહ જ વર્તી જ રહ્યું છે અને તેથી માયા તુચ્છ છે, એ
 નહિ જોઓ કેવલ છુદિવાદના આદ્યરથી એની તપાસ અને ઓળા
 કરવા બળ છે એમની મતિમાં એતું કોઈ પણ નિશ્ચિતપણું સમાધાન
 નથી તેથી એ અનિર્વચનીય છે, અને જોઓ ગમદેય વડે અશિનિવે
 જ રમનાગ છે એમને આ દૈત્યપ્રપંચ સાચો-વાસ્તાવિક લાગે છે, તેથી એ
 એની લોહિઠ દષ્ટિથી આ માયા વાસ્તવી છે. બગવાન શકગાયત્રે
 ભવતું તૃતીય નેત્ર ઉઘાડી આપવા તેમ જ શ્રુતિના અભ્યાસ અને સ્વા
 નિદિધ્યાસનની યોજના માટે આ સ્તોત્ર નિર્માણ કર્યું છે તેથી માયાને તું
 નહિવત્ દલી છે; અને માયા તુચ્છ જનતાં જ સાક્ષી તો સર્વવ્યાપક
 છે; એની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે; માયા પરાધીન છે ત્યારે પરમતત્ત્વ સ્વ
 અને આમ માયાનો તુચ્છ ભાવે બાધ અને સ્વરૂપનો સર્વવ્યાપક સ્વ
 નિવ યતા એવો ઉદ્ધાર સદગુણાવે નીકળી આવે છે કે "હું એતું"
 વ્યાપક એક જ અવશિષ્ટ રહે છે, એ જ પરમ મંગલમય શિવ હું છું;
 હું જ કેવલ છું, બીજું કશું જ નથી; હું અદ્વિતીય છું.

આદ્યકોને :—જોડા અંક રવાના થયા પછી-શ્રી સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાચ
 અમદાવાદ-ના ટ્રસ્ટી મંડળની ઉદાર યોજનાથી ચાલુ વર્ષનાં પંચાગની
 ઉત્થાનના આદ્યકોને આપવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી, તે પ્રમાણે પંચાગ મોકલી

મહાત્માશ્રી ઝવેરભાઈ ગેરબડભાઈનાં

બોધવચનો*

સંપાદક :- સદ્ગત શ્રી. બળવંતરાય ર. દેસાઈ, વકીલ-વડોદરા

ધ્યાનનાં બાર વિચારો

(૧) બાહ્ય હું દુઃખનો ભંડાર છું. અંતર હું સુખનો સાગર છું.

(૨) સુખદુઃખ, હર્ષશોક એ બંધાતું સ્થાન તારા પોતામાં જ છે. બહારથી આવતું નથી, કેમકે એ વિચારો મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને મન તારામાં છે. બાહ્ય વસ્તુઓ નિમિત્ત માત્ર છે, બાહ્ય વસ્તુઓ પોતે કંઈ લાભદાનિતું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ નથી, પરંતુ તારું મન તેને તે સ્વરૂપ આપે છે, તેથી તે લાભદાનિતું કાંઈ થાય છે માટે, આર્થ, ખોટું, લાભ, દાનિ, રોગ, લય, જન્મ, મૃત્યુ, એ વિચારોને તું છોડી દે તો સુખદુઃખ ને હર્ષશોક છે જ નહિ. બાહ્ય વસ્તુઓ એતું જ નામ જગત્ છે તો જગત્ દુઃખકારક છે જ નહિ, માત્ર સુખદુઃખના વિચારો જ દુઃખકારક છે, અને તે બંધ કરવા તારા હાથમાં છે, કેમકે મન તારું છે ને તેને જેવું કરે તેવું તે થાય એવું છે. માટે જગત્ નહિ પણ મન જ દુઃખકારક છે. તું કહેતો હોય કે મન અને વિચાર તારા હાથમાં નથી તો તેમ વિચાર કરે તો પણ સુખદુઃખ છે જ નહિ, કેમકે દુઃખ વિચારનું જ છે, ને તે ત્યારે તારો નથી તો પછી તેનો હર્ષશોક તને શી રીતે હોય ? જો વિચાર હોય તેને જ તે વિચારનું દુઃખ હોઈ શકે, તો તું મનથી અલગ છે અને દુઃખ છે તે મનને છે એમ કમળે તો પણ તું તારા સ્વરૂપમાં સ્થિર થતાં સુખદુઃખ, હર્ષશોક બિડી જાશે.

સ્વા. સચ્ચિદાનંદજી જેમને શુદ્ધ વરીકે માનતા તે શ્રી. ઝવેરભાઈનાં આ બોધવચનો સદ્ગત શ્રી. બળવંતરાય વકીલે કૃપાભ્યાં દત્તાં. ધ્યાનના વાચકોને પરોગી સમજ આ અંકમાં આપ્યાં છે.—ત્રી.

(૩) હું તારા મૂળ સ્વરૂપનો વિચાર કર, જે સત્યચિત્ત અને જ્ઞાન જ છે. જેને હર્ષ નથી, શોક નથી, ક્રોધ નથી, દુઃખ નથી, જે રાગ દ્વેષાદિ નથી માત્ર ગદે છે; સંકા હોય તો સુષુપ્તિનો વિચાર કર કે તે તારું સ્વરૂપ કેવું છે. તે વખતે હું છે એ નક્કી છે છતાં કંઈ પણ સુષુપ્ત અવિદ્યા છતાં માત્ર હું છું (સત્યચિત્ત) એ સિવાય બીજો અધ્યક્ષ જ નથી, અને તે વખતે દુઃખ માત્રનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનદંડ કહ્યો છે, વારતવિકે તો સત્ય એ જ તારું સ્વરૂપ છે અને તેનું તને જ્ઞાન છે માટે ચિત્ત; એથી જ તત્સત્ એ ઉપદ્રવ વાક્ય છે. માટે તારું સ્વરૂપ સ્વરૂપ જે દ્વેષા માત્રનું છે તે રીતે જ તું રહે તો તને દુઃખ છે જ નહિ. તેમ જ એ સ્વરૂપ મુક્તિ હોવાથી તે તું પ્રાપ્ત કરે તો હું પણ મુક્ત જ છે.

(૪) જે કંઈ જનાવો અને છે તેનું જેમ તને જ્ઞાન થાય છે તેનું જ્ઞાન બીજાને પણ થાય છે, છતાં તેમાં તને હર્ષશોક થાય છે ને બીજાને થતો નથી એ જ જતાવે છે કે તે જનાવમાં હર્ષશોક કમવચનો પર્મ નથી કેમકે, પર્મ પર્મથી જુદો એક પણ પણ વધી શકે નહિ, જેમકે અગ્નિ અને ઉષ્નતા. તો જે કંઈ હર્ષશોક થાય છે તેનું જ્ઞાન તારું મમત્વ છે, એટલે કે તે તે જનાવ શિષ્ટ અમ જ્ઞાનુ જ ન છે માટે મમાનો નાથ કર. કેમકે મમાન મિથ્યા અજ્ઞાન જ વસ્તુ કે મ પણ તારું નહિ છતાં હું તારું માને છે તો પછી અસત્ય (અજ્ઞાન) દુઃખ કેમ નહિ કરે ? જે વસ્તુરિપતિ છે તેનાથી ઉપદ્રવ મારીએ તો દુઃખ થાય જ. જે કેટલો જવાનો જે રરનો હોય તે મૂંઝી ઉઠે રરન જન્મ તો દુઃખ છે જ એ પ્રત્યક્ષ છે. હવે વસ્તુતઃ કંઈ તારું નથી એમ કેમ માનવું તેનો ખુલાસો એ છે કે, મુખ્ય વસ્તુ સ્વપ્ન. જેમ કે ધન તથા સ્ત્રી પુત્રાદિક, હવે તું જે એમ માને કે ધન તારું છે, ને તેથી, તે જવાથી તને દુઃખ થાય છે, તો ધન શાનું બનેલું છે ? માત્ર એ તથા સ્ત્રી માણે મોટી હિંસાદિનું, તો એ માત્ર એ તથા સ્ત્રી માણે મોટી આણે ? મોતીની શીયો જે જનાવી નથી. કેણે જનાવી છે એની તને ખબર નહિ હોય પણ તે જ જનાવી નથી જ એમાં કંઈ સંકા નથી. એ તે જનાવી હોય તો એ જ જનાવ નેહ્યો ? તો પછી હું તેનો આશિષ શી રીતે થયો ? તેથી જ રી તારી જી તે જનાવી નથી; પુત્રાદિક તે પંથ ક્યાં છે એમ હું જાનતો હોય કે

જ્યારે હું ધારે ત્યારે પુત્રાદિક જનાવી શકે એમ થવું જોઈએ. જો તેમ થવું હોય તો વાંઝિયા કોઈ રહે નહિ. માટે એ સઘળું તે જનાવ્યું નથી, પણ જોઈએતાનાં કર્મ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં જોઈવાઈ થયું છે. જોઈવનાર હું નથી, તેણે ત્યાંથી જાણી લેનાર પણ હું નથી જ. તો પછી મન જ્યાં પુત્રાદિક આવે ને જાય તેમાં તને હર્ષશોક શા માટે જોઈએ ? વળી દુઃખ કોઈ માગતું નથી જતાં આવે છે તો મુખ પણ તેમ જ આવે છે. એ રીતે મમત્વ તોડવું જોઈએ ને તે તોડે તો જ હું મુક્ત થઈ શકે.

(૫) જો કાંઈ બને છે તે વસ્તુગતિના કાયદા પ્રમાણે જ બને છે. કેમ કે એક નાનું સરખું રાજ્ય પણ વ્યવસ્થા વગર વધુ વખત નભે નહિ તો પછી આવડું મોટું જગત્ દરેકો વર્ષ મુખી કેમ નભે ? માટે તને કાંઈ પ્રાપ્ત થયું તો તે, જેમ એ કાયદા પ્રમાણે થયું, તેમ તે જવું રહ્યું, તો તે પણ તે જ કાયદાનુસાર છે; તો પછી આવે તેમાં હર્ષ શું ને જાય તેના શોક શું ? એ કાયદા તે જ કર્મનો કાયદો છે. જ્યારે કાગળી રથૂળ આરસીમાં એક પણ આળો પડ્યા વગર રહેતો નથી તો પછી આ કુદરતની ચેતન્ય આરસી, ને તે પણ રાત્રિદિવસ ચેતન છે, એવી આરસીમાં તારું એક પણ કર્મ પછી તે કાયિક, વાચિક કે માનસિક હોય તો પણ તેના પડાઓ પડ્યા વગર કેમ રહે ? ને પડે તો પછી તેના પ્રત્યાધાત પણ હોય જ. હું પોતે તેમ જ સર્વ પ્રાણી માત્ર કુદરતના ભાગ છે અને વ્યવસ્થિતપણું સર્વ પ્રાણી માનને પસંદ છે તો કુદરતના અંશને જો તે પસંદ હોય તો આખી કુદરતને કેમ નહિ હોય ? જતાં હું જો એમ માને કે કુદરત વ્યવસ્થિત નથી તો પણ તારે હર્ષશોકનું કારણ નથી, કેમકે તને તો અવ્યવસ્થિતપણું પસંદ નથી તો એવી અવ્યવસ્થિત અને ઢંગ વગરની દુનિયામાં અવતાર લેવાનું તને કેમ પસંદ પડે ? એટલે એમ જોતાં પણ વૈરાગ્ય યાચ ને તેથી પણ મોક્ષ જ છે.

(૬) તારા હાથમાં કંઈ છે જ નહિ અથવા તારાં મુખદુઃખનો કર્તા હું પોતે જ છે. બંને રીતે જોતાં હર્ષશોકનું કારણ રહેવું નથી. મૂળમાં તારા જન્મ કર્યા, ક્યારે મરી તે જ તારા હાથમાં નથી; હું કીબારીને ત્યાં જન્મ્યો હોય તો કીબારી કહેવાત. રાગદેવે ત્યાં રાગ રાત. તારી તમામ પ્રવૃત્તિઓનું સામન જો સરીર તે જન્મ વખતે અપન (આધિયો દેવાદિ) દેવ તો એ

પ્રવૃત્તિઓ તારાથી બનત નહિ. વળી એ સરીરને આધિવ્યાધિ નો છે તે તારા હાથમાં નથી, તો પછી તું કરે છે એ મિથ્યા અભિમાન છે. જમ બાળક, વૃદ્ધ અને અપંગો તેમ જ પશુપક્ષીઓ અને જાનવરો શું પ્રવર્તે છે ? જતાં તેઓ જીવે છે, ચાતિમાં રહે છે, તો તેની સંભાળ કેમ લે છે ? જે લોકોની સંભાળ લે છે તે તારી કેમ નહીં લે ? સંખ્યા તરફ જોઈશું તો પર પક્ષી ને કાઠીથી કુંજર સુધીનાં સ્થળચર તેમ જ જાના પોરાથી મોટા દરીઆ હાથી સુધીના જળચર પ્રાણીઓ લઈએ તો મનુષ્યસંખ્યા કાંઈ વિચિત્ર નથી. તો કદાચતમા એક ભાગ પ્રવૃત્તિ કરે તે જ પેટ ભરે ને બીજાને બેસી રે તો પણ પેટ ભરે એમ બે જુદા જુદા ન્યાય હોઈ શકે નહિ. માટે તું કરે છે એ અભિમાન હોય. જો તું એમ માનતો હોય કે મારાં સુખદુઃખનો કર્તા હું છું તો પછી એવાં કર્મ કર કે જેથી મુક્તિ થાય. જેના પરિણામે સુખ થાય દુઃખ, તે બને દુઃખદાયી છે; કેમકે દુઃખ તે તો દુઃખ જ છે અને જેને સુખ કહીએ બીજાં તે પણ પરિણામે દુઃખ જ છે. માટે એવાં કર્મ કરવાં બંધ કર તો પણ તું મુક્ત થશે.

(૭) તારી કાંઈ સત્તા છે જ નહિ માટે તું તારાપણું છોડ. તું શાને મનેશો છે ? સ્થૂળ સરીઃ અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એનો તું નયો છે. હવે જો કે સરીર પંચભૂતનું છે તે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશનું છે એ પાંચ સ્થૂળ તત્ત્વો છે તેવાં જ બાકીનાં ચાર તત્ત્વો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર છે; એ સ્થૂળ પાંચ તત્ત્વો પર તારી સત્તા નથી એ પ્રત્યક્ષ છે. જો હોય તો વટોળાચ્ચા, ધત્તીકંપ, જવાળામુખી ઇત્યાદિ બંધ કર. તો એવી જ રીતે મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ સદૃશ તત્ત્વો ઉપર પણ તારી સત્તા નથી. જો સત્તા હોય તો અહંકાર છોડ જોઈએ ? તો પછી એ તત્ત્વોની ક્રિયા ઉપર તારે શા માટે હર્ષશોક હોવાં જોઈએ. તું કહેતો હોય કે એ બધાંની વિરક્ત એવું ને ચૈતન્ય, કે જેની સત્તામાં એ તત્ત્વો છે, તે હું છું, તો પછી એ ચૈતન્ય તત્ત્વ છે તે તો કદાચ સ્વરૂપે જ રહે છે તેમ તું રહે તો પણ હર્ષ શોક તને હોઈ શકે નહિ.

(૮) વાસના કે ઈચ્છા એ જ માયાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે અને તેથી ઇચ્છા એ જ જન્મમરણનું કારણ છે. કાંઈ પણ ઇચ્છા હોય તો તે ભોગવવાનું

સાધન અવરૂપમેવ જોઇએ જ. શરીર એ સંસારનાં મુખની ઇચ્છા ભોગવવાનું સાધન છે, તેથી જો ઇચ્છા નહિ હોય તો શરીરની જરૂર પડેતી નથી. માટે સર્વ ઇચ્છાનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે. વળી વારંવાર જન્મ લઇને કરવાનું શું છે તે જોઈશું તો જણાશે કે ઇચ્છા ને તેની તૃપ્તિ એ સિવાય કંઈ જ નથી તો તે તો કરોડો વાર કયું. જોવી કોઈ ઇચ્છા નથી કે જે તેં કરી નહિ હોય ને તેની તૃપ્તિ કરી નહિ હોય; કેમ કે આત્મા અનાદિ અનંત છે. તો પછી શા માટે તેની તે જ ઇચ્છા કરવી ને આ જન્મમાં આવવું.

(૭) જગત્ દુઃખમયજ છે. સર્વ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિને જ અર્થ છે, તો જગતમાં અસંખ્ય વસ્તુઓ છે, અને એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ તો તેની નિવૃત્તિ થઇ જોડેલે મન બીજી પર જઈને જોશે છે, એ મતનો સ્વભાવ છે, અને વસ્તુઓ રહી અસંખ્ય, તો પછી જગતમાં પરમ નિવૃત્તિ શી રીતે મળે ? વળી જગતની તમામ વસ્તુઓ નાશવાન છે તો નાશવાન વસ્તુથી મુખ મળે એમ કેમ કહેવાય ? કારણ કે મુખ કાયમનું નથી અને અતઃ આત્મા તો કાયમની નિવૃત્તિ શોધે છે. ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિકના મરણકાગમા જે છાતીફાટ દુઃખો થાય છે, સારીરિક બધુંકર વેદનાઓ જોઇએ છાંએ, એ સર્વનો વિચાર કરીએ તો કોઇક કર્મના બંધથી તને એ દુઃખો પડે, તો તારાં દુઃખનો પાર રહે નહિ, તો એવા જગતમાં જન્મ શા માટે જોઇએ ? માટે સાંસારિક મુખોનો મોહ છોડ.

(૧૦) સર્વ પ્રાણીમાત્રની તૃપ્તિ સરળી જ છે. જે ભેદ દેખાય છે ને માત્ર અચાનકે લીધે છે. માટે મોટા, નાના, ઉંચ, નીચ, એ સર્વ ખ્યાલો છોડ.

(૧૧) તારી ઉદ્વિગ્ધ અને તારું મન ને શુદ્ધિ એનો વિચાર કર કે ને કેવાં અલૌકિક છે. કરોડો રૂપિયા અર્થતા, અરે આખું જગતનું રાજ્ય આપી દેતાં પણ તે પ્રાપ્ત થઇ શકે એવાં નથી, તો આવી અલૌકિક વસ્તુઓ તને આપી કે તે પ્રાપ્ત કરી તો તે શું અર્થાંતિ ભોગવવા માટે ? કદી નહીં. માટે એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ અર્થિત મેળવવા માટે કર, અને ને સાધન સત્યમાનનું જ છે. જો તું જહોરો હોત અને કોઈ તને માગ દેત તેનું દુઃખ તને હોત નહીં, તો તું તને કામ આપ્યા છે ને માગ સંભળી તેનાથી દુઃખ ઉત્પન્ન કાવા આપ્યા છે ? એમ સમજ રાખી સર્વ ઉદ્વિગ્ધોનો ઉપયોગ

સત્ય જ્ઞાન માટે જા રહે.

(૧૨) કોઈ પણ જીવ દેખેને જાત નથી, સર્વ જીવ માત્ર પગતંત્ર છે કેમકે તેઓ તેમનાં કર્મને આધીન છે. જેમ કોઈ દેશજી કોણસાની ખાણ દોષ ત્યાંથી કોણસા નીકળે ને રીંગની દોષ ત્યાંથી રીંગ નીકળે તો તેમાં તને આશ્ચર્ય થતું નથી; તો પછી જ્યાં તેનાં કર્મની ખાણમાંથી જે નીકળે તેને આપે એમાં શું શા માટે દોષ કરે? કોણસાની ખાણને શું મારવા જાય છે કે? તો પછી જુદીદીનને શા માટે મારવા જાય છે? આંખ જેમ ઇંદ્રિય છે તેમ જુદા પળ ઇંદ્રિય છે નો આંખ વગરનાથી તને વાગે તો દુઃખ થતું નથી તો જુદા વગરનો તને નુકસાન કરે તેમાં તેના ઉપર દોષ કેમ કરે છે?

બોધવચનો

અજ્ઞાન એ જ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે અને તેને દૂર કરવાનું સાધન માત્ર જ્ઞાન જ છે.

૧ અજ્ઞાન (અણુસમજાતું અથવા રિપરીત જ્ઞાન) એ જ સર્વ દુઃખનું ખીજ છે તેજ ખીજમાંથી અનેક દુઃખમય વસ્તુ ઉદ્ભવે છે.

૨ અજ્ઞાન દૂર કરવાનું સાધન સત્ય જ્ઞાન (સત્ય સમજાતું જ) છે અને તે દૂર કરવાનું સાધન જ્ઞાની પુરુષની ભક્તિથી પ્રાપ્ત થતો સદ્બોધ અને અનુસાર વર્તન જ છે. જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યેની ભક્તિના અભાવે તેમનો બોધ પરિપૂર્ણ થતો નથી અને તદ્ અનુસાર વર્તનના અભાવે જીવોનું અજ્ઞાન નિર્મૂળ થતું નથી, તેથી દરમિતે દુઃખની ચરચરાનો પૂર્વ નાશ થતો નથી.

૩ જ્ઞાનીને દુઃખ નથી, જ્યાં દુઃખ છે ત્યાં અજ્ઞાન છે, જ્યાં અજ્ઞાન છે ત્યાં ઇચ્છા છે. ઇચ્છા છે ત્યાં દુઃખ છે. ઇચ્છાઓ અપાર છે, અને તદ્ જર્નિત દુઃખ પણ અપાર છે સર્વ ઇચ્છાઓની ઉત્પત્તિ તથા તદ્દ્વાગ ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનું ખીજ અજ્ઞાન જ છે.

૪ પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કરી, સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, અઆધિત શાંતિરૂપ સુખ પ્રાપ્ત કરી, જન્મ મરણના ફેરામાંથી છૂટવું અને તે દક્ષત તદ્યે ઉત્પન્ન થતી આવરણ દરજે સિવાય બીજા કોઈ ફરજ મનુષ્યને બાળવવાની નથી. આ સિવાય મનુષ્ય જન્મનો ખીજો કોઈ હેતુ હોય તેમ સમજાવું નથી.

૫ અણુસમજાતું જ (અજ્ઞાન) દુઃખ છે અને સત્ય જ્ઞાનથી તો દૂર થયે જ

દુઃખનો અંત છે.

૬ માયિક દુઃખ દૂર કરી અબાધિત માયિક સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ કોઈ દિવસ બન્યું નથી, હાલ બનતું હોય તેમ દેખાતું નથી, અને ભવિષ્યમાં તે કદી બને એ વાત બુદ્ધિમાં ઊતરતી નથી, માટે માયિક દુઃખ દૂર કરી અબાધિત માયિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા તથા તેને માટેનો પ્રયત્ન મને તેવો મહાન હોય તો પણ તે, વિચારવાનને કેવળ નિર્થક જણાયા સિવાય રહેતો નથી.

૭ વિપરીત ભાવ ન પામે, નેવું દહીભૂત યથેતું સત્ય જ્ઞાન જ ફક્ત સર્વ દુઃખનો ક્ષય કરી અખંડાનંદ પ્રાપ્ત કરાવી જન્મ મરણના દુઃખમાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરનાર છે. આ સિવાયના દુઃખ દૂર કરી સુખ પ્રાપ્ત કરવાના અન્ય ઉપાયો પરિણામે કેવળ દુઃખ જ પ્રાપ્ત કરનારા છે.

સત્ય જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ?

૮ જીવનો અનાવિદ્યગથી સ્વઅંદી સ્વભાવ છે તેનો ત્યાગ કરવો અતિ દુર્લભ છે, માટે આપખો અણસમજણનો (અજ્ઞાનનો) નિરોધ ક્ષય કરી સત્ય જ્ઞાન દહીભૂત કરવું તે બનતું પળેખરે ભાગે અઘડ્ય જેવું છે; માટે તાનીના બોધને અવશ્યપૂર્વક મારણ કરી તદનુસાર આમહપૂર્વક વર્તન સેવાય બીજા ઉપાયથી અણસમજણ ટાળી, સત્ય જ્ઞાન દદ કરી, દુઃખમાંથી જન્મ મરણના ફેરામાંથી) કેવળ મુક્ત થવું એ ઘણું ખરું નહિ બનવા જેવું છે.

૯ જીવને જો કદી દુઃખનો અનુભવ યતો હોય અગર કદી દુઃખનો કય લાગતો હોય તો તેણે સમજવું કે તે તેની અણસમજણ (અજ્ઞાન) નું પરિણામ છે.

૧૦ પ્રત્યેક દુઃખના કિંવા નિરાશાના પ્રસંગે જીવે યાદ કરવું કે સત્ય જ્ઞાનની અપરોક્ષ પ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય ઉપાયો દુઃખમાંથી મુક્ત કરતા જણના ળતાં ભવિષ્યમાં અધિક દુઃખના હેતુભૂત થાય છે.

ત્યાગનું સ્વરૂપ.

૧૧ જે માણસ મનથી કરી મનનો નાશ કરી મુક્ત યતો નથી તે માણસ કોઈ પણ ઉપાયથી કદી મુક્ત થવાનો નથી. જ્યાંસુધી શરીર છે, ત્યાંસુધી

કિયારહિત થવું અશક્ય છે. કિયાના પરિણામની આસક્તિ જેની તૂટી ગઈ છે તેનો ઉત્તમ ત્યાગ છે. બાહ્ય ત્યાગ એ અંતર ત્યાગના પરિણામ રૂપે હોવો જોઈએ. કેમકે જ્યાં સુધી હું અમુક ત્યાગું છું એવું જ્ઞાન છે, ત્યાં સુધી તે ત્યાગ નહિ પણ ત્યાગનું અભિમાન છે. જેમ સોમલ એ ઝર છે એવું જે જ્ઞાન દ્રઢ થઈ ગયું છે, તેનું સાહજિક પરિણામ છે કે સ્વપ્નમાં પણ સોમલવાળો પદાર્થ ખાવા આપે તો તેના ત્યાગ જ કરીએ; તેમ સંત્ય જ્ઞાન એવું દ્રઢ થઈ જવું જોઈએ કે જેથી તે સ્વભાવમાં જ પદાર્થ જઈ, બાહ્ય વસ્તુમાં સુખ નથી એ વાત સ્વપ્નમાં પણ યાદ રહે ને 'તેથી તે તરફ વૈરાગ્ય જ વર્તે', અને એવું જ નામ સદૃજ ત્યાગ છે, અને એવું જ નામ ત્યાગનો ત્યાગ છે.

જીવન્મુક્તિનું સ્વરૂપ

૧૨ મરીને જીવનું એ જ ખરખરું જીવનું છે. મરણ વખતે બધાં દુઃખનો અંત આવતો દેખાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે વખતે દુઃખનો અંત આવતો નથી પણ જે માણસ જીવતાં મરણ પામે છે તેના દુઃખનો અંત વિક રીતે આવે છે, અને પછીથી તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન નથી. તેથી દરેક માણસે પોતાની જાંઘીમાં મરણ જ જોઈએ, અને જે તે જીવતો દેખાતા જતાં મરણની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછીથી જ તેના દુઃખનો અંત આવે છે. જીવતાં મરણ એટલે જીવતાં મનનો નાશ કરવો; કારણ કે સુખ, દુઃખ, મન છે ત્યાં સુધી જ છે. માટે જે મનનો નાશ થાય તો તે નાશ થયા પછી પ્રાણીને સુખદુઃખ થતું નથી. પરંતુ તે પોતાના બાહ્યના સંપર્ગ જીવિતની અંદર સુપ્રસિદ્ધિ જેવી શાંતિ ભોગવે છે. અને આ પ્રકારની પ્રાપ્તિ દેવી જ્ઞાનસુપ્રસિદ્ધિને વિદ્વાન લોકો પુર્યાં હોય છે અને તે જીવતાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને જીવન્મુક્ત કહે છે.

જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માત્ર વિચાર માર્ગ જ છે જેને રાજ (જ્ઞાન) યોગ કહે છે.

૧૩ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સ્કેલો રસ્તો એક જ છે. અને તે એ

છે કે માણસે વિચારથી અને નિદિધ્યાસનથી આજ્ઞા અને લખતો ત્યાગ કરવો. મન એ વૃત્તિઓનો એક મોટો ભાગ છે. એ વૃત્તિઓમાં કેટલીક સારી અને કેટલીક ખોટી કહેવાય છે. ખોટી વૃત્તિઓ દંભેશ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે અને કવચિત્ જ હસ્યુભંશર મુખનો દેખાવ આપે છે. સારી વૃત્તિઓ મુખ આપની દેખાય છે, પરંતુ તેની સાથે દુઃખનો સમૂહ ગ્રહેલો છે. માટે તે બંને પ્રકારની વૃત્તિઓનો પૂર્ણ નાશ થવો જોઈએ. કે જેથી કરીને માણસ પૂર્ણ શાંતિ ભોગવી શકે.

૧૪ આ વૃત્તિઓનું બંધનણ માત્ર કલ્પનાથી જ થયું છે, અને તેને જે પુષ્ટિ તથા અજ્ઞ મળેલું છે, તે કલ્પનાને લીધે જ છે. જે વૃત્તિની કલ્પના ધ્યાનમાં લઈ પચાત રહેલી છે તેનું બળ ધણું જ વધારે છે, અને જે વૃત્તિની કલ્પના અસ્પષ્ટાળની છે, તેનું બળ જુગ છે. આ જ કારણથી મન અને શરીરનો સંબંધ તૂટતાં એટલે મરણ પ્રાપ્ત થતા ધણું જ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સ્વીર પ્રાપ્ત કરવાને તરત જ ચલ કરી સ્વીર પ્રાપ્ત કરી લે છે. આથી જ માણસને પુનર્જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. માટે સઘળી વૃત્તિઓ કરતાં શરીરસંયોગ ભરી ગમવાની વૃત્તિ જાણી છે. પુરુષને દરેક જન્મે સ્ત્રી સાથેનો પરિચય વધારે હોય છે તે તેથી કરીને વિષયવાસના અગર સ્ત્રીસદ-વાસની ધમ્મજા માણસના અંતઃકરણમાં લાંબા કાળ સુધી રહે છે. ઉપરની બંને વાસનાઓની પ્રબળતાને લીધે દ્રવ્ય સંપ્રદાન કરવાની કલ્પના પણ ધ્યાનમાં લેવાની હોવી જોઈએ. માટે તે ધમ્મજા પણ બળવાન ગણાય છે અને વાસ્તવિક રીતે કેટલેક દરજ્જે તે બળવાન પણ હોય છે. પ્રીતિની રચના એ પણ એક બળવાન વૃત્તિ ચિરકાળના સંકલ્પથી ચક્ર આવેલી હોવાને લીધે એક બળવાન વૃત્તિ ગણાવેલી છે. આ સિવાયની બીજી જે વૃત્તિઓ છે, તે ઉપરની વૃત્તિઓનાં પરિણામ છે. માટે આ વૃત્તિઓનો યથાર્થ હાથ સંધાય તો તમામ વૃત્તિઓનો યથાર્થ હાથ એટલે મનનો પૂર્ણ હાથ સંધાય. માટે આ ચાર વૃત્તિઓનો હાથ કરવાની અપેક્ષા છે.

૧૫ જ્યારે આ વૃત્તિઓ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, ત્યારે તેનો નાશ પણ કલ્પના એટલે વિચારથી કરવો જોઈએ. માટે દરેક માણસે જોમ અને તેમ પોતાના જીવિતનો ધણો ભાગ આ વૃત્તિઓનો નાશ થાય તેવા વિચારમાં જ

માળવો જોઈએ, તેમા જોડેલો વિદ્યંબ યાચ તેટલું પાપ અથવા દુઃખ છે. કાર્ય વિચાર અથવા કલ્પનાને આધીન છે, માટે વિચાર જે વધાર્યું હોય તો કાર્ય વધાર્યું થવાનાં. એટલે કરવાનું ઝાઝું રહેલું નથી.

૧૬ આ વિચારમાર્ગ જે વધાર્યું સમજાય તો તેથી જ સર્વ દુઃખનો અંત આવે તેમ છે. માટે દરેકજ વિપત્તી દિશાએ સર્વ વિચાર થવા જોઈએ તો સદજ મોક્ષ છે. આ વગર મોક્ષને માટે ખીર્ગ સાધન શોધવાં એ દુષ્પ વધારવાનો રસ્તો છે.

સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારા વિવિધ વિચારો

(૧) જગત નહિ પણ મમત્વ જ દુઃખકારક છે.

૧૭ * કુદરતી સૃષ્ટિ અને માનસિક સૃષ્ટિ એમ બે સૃષ્ટિ છે. તે પૈકી કુદરતી સૃષ્ટિ દુઃખકારક નથી, પરંતુ માનસિક જ દુઃખદાયક છે. કેમકે કુદરતી સૃષ્ટિ જેમ છે તેમની તેમ રહેવાની. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ અને ગ્રાણી માત્ર કુદરતી સૃષ્ટિનાં છે. તે તો જેમ છે તેમના તેમ જ રહેવાનાં. તે કંઈ નાશ પામે એમ નથી, તે તો (બીજ રૂપે) અનાદિ અનંત અમુક માણુમ મરી ગયો કે જન્મ્યો, અમુક પૃથ્વી રસાતળ સર્પ, અમુક નુકસાન કણ, એ બધું કુદરતી સૃષ્ટિનું પરિણામ છે, પણ જેણે જેણે બનાવો સાચે પોતાના મનમા માગપણું જોડ્યું, તેને જ તે બનાવોથી દુઃખ છે, એટલે કે મનવડે જ જેનો નાશ અને અસ્તિત્વ છે, તેનો જ એટલે કે કલ્પનાનો જ નાશ થાય એમ છે, અને મન એ માત્ર કલ્પનાનો જ ભારો છે, તેથી એટલું જ કર્તવ્ય છે.

(૨) અસત્ય ખ્યાલો યાને અધ્યાસજ માત્ર દુઃખકારક છે.

૧૮ હાંમા ડાળના અધ્યાસથી જે અમુક વિચારો બંધાઈ ગયા છે તેનું જ બધું દુઃખ છે જેમ કે જાહાજુ યથા એટલે પુનર્જન નહીં થાય આ એક વિચાર પેસી ગયો છે, તેથી આપણું કાર્ત્ત્વ્ય પુનર્જન કરે તો દુઃખ થાય, પણ જે ન્યાતમા તેમ કરવાનો રિવાજ છે, તેમાં પુનર્જન થાય તો

* વેદાન્તશાસ્ત્રમાં આને જ કથારસૃષ્ટિ અને ઇવસૃષ્ટિ કહેવા છે. જુઓ પંચદશી, પ્રકરણ-૪; દ્વિતીયક.

દુઃખનો વિચાર જ નહીં આવે, કેમકે તે તો યાવ તમા શું ? જે ન્યાતમાં
 છાકરીએને દૂધેંપીતી (ખૂન) કરે છે, તેમાં એવું ગાંધર કામ કરતાં
 આંચકો લાગતો નથી. તો આ ઉપનયો એ મિદ્ધ યયુ' કે સુખ ને દુઃખ
 માત્ર વિચારને જ સાધીત છે. તેથી અમુક વિચારથી દુઃખ ને અમુકથી સુખ
 એથી જે અનાદિ ગોખણી છે તે બુદ્ધી જવી જોઈએ અને સૌ કુદરતની
 લીલા છે એમ જોયા કરવું જોઈએ. એનું જ નામ બલેલું બુદ્ધવાન છે.
 આપણને જે અવળા વિચાર કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે, જેમકે આપણો મિત્ર
 નિમકદરામ થયો તો તેથી મિત્ર ઉપર જે દ્વેષ આવે છે. એ અવિદ્યા અથવા
 અસત્ય ચાનનું પરિણામ છે, કાગળ કે સંસારમાં મિત્ર નિમકદરામ યાવ જ
 નહીં એમ કાંઈ નિયમ નથી; ઉલટ, યાવ છે એ પ્રત્યક્ષ છે છતાં આપણી
 સમજ મિત્રતા વખતે અવળી બધાઈ ગઈ તેથી દુઃખ યાવ છે. માટે સવણું
 ગોખનું કે કુદરતમાં બધું બની શકે છે; તું જ મિત્ર તરીકે શું કાંઈને નિમક-
 દરામ કહી થયો નથી ?

(૩) પ્રાણી માત્ર પરતંત્ર છે માટે કોઈ પણ જીવ દેવને પાત્ર નથી.

૧૬ સર્વ પ્રાણી પરતંત્ર છે. જે ક્રિયા દેખાય છે તે નેની નથી. તે માત્ર
 નિમિત્ત છે. વળા જીજી રીતે જોઈએ તો સર્વ પ્રાણી માત્ર કુદરતના જ
 ભાગ છે તેથી તે ક્રિયા આપણી પોતાની જ છે તો દોષ કોને દેવો ?
 આપણા હાંત આપણી જીભ કરડે તો દોષ કોને દેવો ? કુદરતમાં સારું પણ
 છે ને નહારું પણ છે, તો સારું કાયમ કરી નહારું નાશ કરવાની કાંઈ તા
 શક્તિ નથી.

(૪) દુઃખ માત્ર વિચારનું જ છે.

૨૦ દુઃખ માત્ર વિચારથી જ ઉત્પન્ન યાવ છે, જેમકે આપણું લાગે
 નુકસાન વડોદરામાં યયુ', ને સહેરના ધણી રોહીએ ખેદ કરતાં હોય, પણ
 તેજ પછે આપણે પોતે પરગામ હોઈએ ત્યાં સંપૂર્ણ શાંત ને મોજમજામ
 હોઈએ, પણ એ અખર આપણા કાને પડી નુકસાન થવાનો વિચાર આવ્યો
 ત્યારે જ દુઃખ યયુઃ એથી પ્રત્યક્ષ છે કે વિચારથી જ સુખ દુઃખ છે; પણ
 જો આપણે સત્ત ચિત્ત ને આનંદની ભાવનામાં રહી બાહ્ય કાંઈ પણ વિચારનું
 પેસવા દઈએ નહીં, તો કાંઈ પણ દુઃખ નહીં શકે નહીં.

(૫) આપણે ત્રિકાળજ્ઞાની નહિ છતાં તેવા થઈને ફરીએ છીએ તેનું જ દુઃખ છે.

૨૧ આપણે ત્રિકાળજ્ઞાની નહિ છતાં તેવા થઈને ફરીએ છીએ તેનું જ દુઃખ છે. જેમકે એક ધણો કરવા ગાડપો, ટિંવા ઠાંધ મંદવાઠ આખો ઇત્યાદિ, તો આપણે વિચાર કર્યો ફરીએ છીએ કે આમ નફો આવશે, ને આમ ખોટ જશે, ને આમ રાગ વધી જશે, અને આમ યશો, ને તેમ યશો ને પત્તી તેમ નહિ થાય ત્યારે જાણે ત્રિકાળજ્ઞાનીએ કહેલું કેમ ખોટું પડ્યું એમ ધારી દુઃખ ફરીએ છીએ, એટલે દુઃખ આપણે ને આપણે જ ઊભું ફરીએ છીએ. માટે તારા વિચાર પ્રમાણે કંઈ જાતનું જ નથી. માત્ર ધણીનો ધાર્યો મનસુખો હોય તેમ જ ચલા જાય છે એમ જ સમજ રાખે તો દુઃખ છે જ નહિ.

(૬) ધન સુખદાતા નહિ પણ દુઃખદાતા છે.

૨૨ કોઈ માણસ લાખો રૂપિયા મુકી મરી જાય ને તેની મિલકત ખાખત તેના વારસો વચ્ચે ટટો થાય તો વારસો કલેશ બોગવે ત્યારે પૈસાનો મેળવનારો શાંતિમા સતેસો હોય છે. વળી માણસને મરતાં મુકી જે પૈસાં તાના અપમા આખો તે સિવાયનો તમામ પૈસો લાખો દુઃખનો પણ થઈ પડે છે, જેમકે તેના મુવા પછી વારસો વચ્ચેના ટંટામાં કેટલીએ મુકી કલેશ આવે છે. વળી મરનાર જ્યારે તે પેલા કરે છે ત્યારે તેણે હાથ વગળા કેટલીએ ફરી હોય છે. તે જાપી હાથ વરાળ મરણ પછીના વધેલા પૈસા ખાખતની નકામી જ ગાંધ એમ કહેવાય, માટે તારે જોઈએ તે કરતાં વધારે પૈસા મેળવવા માટે હું હાથ વરાળ ફરીશ નહિ. અને જેટલો જોઈએ તે માટે પણ તેમ ફરીશ નહિ, કેમકે તારું મોત કઈ પડે છે તે હું જાણતો નથી; માટે માત્ર વર્તમાનમાં જ રહે ને જે મજે તેથી સંતોષ પશ્ય ભવિષ્યની એટલે બીજી વળતી પણ નકામી ફિકર નહિ કર.

(૭) સંસારથી વિરક્ત થવું એનું રહસ્ય.

૨૩ યરીયી ફરીને, તેમ જ મનથો ફરીને, અને રીતે સંસારમાં રહેવાય છે તે પૈકી યરીયી ગ્રહેવાને દરકત નથી, તેમ જ તેમ રહેવા વચર તો છૂટકો જ નથી, કેમકે જંગલ એ પૈકી સંસારનો જ ભાગ છે. ત્યાં પણ જીવ

તે તથા જડના જ સંસર્ગમાં રહેવાનું છે, પરંતુ મનથી કરીને સંસારમાં નહિ રહેવાય તો તે જ ખરો ત્યાગ અને સત્ય જ્ઞાન છે. એટલે કે સંસારમાં રહીને જો કંઈ બને તેમાં છું મન નહિ પડે, અર્થાત્ તેનાં તાર મમત્વ નહિ જોડ; તો સંસારનાં સુખ દુઃખ તો અસર નહિ કરતાં છું તારા સ્વરૂપમાં જ રહી શકશે.

(૮) ગુરુ કયાંથી દુઃખ દળે એનો મર્મ.

૨૪ ગુરુ કરવાથી દુઃખ દળે એનો મર્મ એ છે કે ગુરુ ક્યાં એટલે તન, મન અને ધન એ સમજીને કે તારી પાસે છે છતાં તે બધું ગુરુનું જ છે એમ માનવાનું છે, અર્થાત્ એવા જ લાવથી રહેવાનું છે, એ જ લાવના દર કરવાની છે. અને તેમ માન્યું એટલે પછી તનને લાગીને જે જે ઉપાધિઓ જેવી કે રોગ, મનને લાગીને રહેલી ઉપાધિઓ જેવી કે દર્પ શોક ઇત્યાદિ આવે, ત્યારે તેનાથી દર્પ શોકની અસર મન ઉપર થાય નહિ; કેમકે જ્યારે કંઈ વસ્તુ ઉપર મમત્વ હોય ત્યારે જ તે સખથી દર્પ શોક થાય છે. જેમ કે દરેક પલે દુનિયામાં ધનનો લાભ ને નાશ તેમ જ કીર્તિનો લોપ ને લાભ થાય છે, તેમ જ મનુષ્યો રોગથી પીડાય છે છતાં તેની અસર આપણને 'ચતી નથી, તેનું કારણ તેમાં આપણે આપણું' મમત્વ જોડ્યું નથી તે છે. તેથી જો ગુરુની માલકી માની તો જો કંઈ સુખ દુઃખ છે તે તેને હશે, આપણે શું? એ લાવથી રહી સદાય, પરંતુ તેવી માન્યતા સાચી હોય તો જ એ પરિણામ આવે; માત્ર મોઢે બોલવાથી જ નહિ, વળી બીજી રીતે જોઈએ તો પણ એ જ સત્ય માર્ગ દરે છે; તે એવી રીતે કે ગુરુનું જ સત્ય જ્ઞાન તે આપણે પાતાવું ક્યું હોય કે કરવા પ્રવૃત્ત કરીએ તો જ ગુરુ ક્યાં રહેવાય; અને તેમ થાય તો સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ, ને સત્ય જ્ઞાન થાય તો સધળા દુઃખનો તેમ જ જન્મ મરણનો અંત આવે એ ઉપાદ્યું છે.

(૯) નિવૃત્તિમાં જ સત્ય સુખ છે.

૨૫ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ યવાથી જ સુખ છે, એજ જતાવે છે કે નિવૃત્તિમાં જ સુખ છે; દાખલા તરીકે અમુક કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય તો પછી તે કામ ક્યું એટલે કે તે પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ કરી એટલે મનમાં સુખ થાય કે

હવે કામથી પરવાર્યા, પરંતુ જગતના તમામ કાર્યો એવા છે કે એકમાં બીજું ને બીજામાંથી ત્રીજું એમ કહ્યા કૂટી એટલે વિસ્તાર વધે કે કામનું પરવારવાનું અને જ નહીં, કેમકે ધારો કે આખા જગતનું રામ મેળબુ તો પણ તેને સાચવી રાખવાની પ્રવૃત્તિ તો મહેવાની જ. અને હવે હવે તેમ સુખ પરવારવામાં જ છે તો પછી જગતના કાર્યમાં કાયમ શાંતિ નથી. વળી જગતની પ્રવૃત્તિ કે કાર્યમાં સુખ પણ યામ ને કાર્ય ના યામ તો દુઃખ પણ યામ. એટલે હવે સવાલ એ છે કે ખરું સુખ શામાં જવાય એ જ કે “આત્મસ્વરૂપમાં જ રહેવાથી કાયમની શાંતિ છે.”

(૧૦) હવે શોક અને સમતાનું સ્વરૂપ.

૨૬ જ્ઞાન માર્ગે ચટવામાં શરૂઆતમાં જ્ઞાનની સમજ થવાથી જે આત્મ યામ છે એ પણ ખરો આનંદ નથી પરંતુ હર્ષ છે, એટલે કે વૃત્તિનો વિકાર છે એવો હર્ષ હંમેશાં કાયમ રહેતો નથી પણ સમાધી જાય છે. તેથી જ કહ્યું કે હર્ષમાં સુખ નથી પરંતુ હર્ષ ને શોક એ એમાંથી એક પણ નહિ એવું નિશ્ચયિત જેને સમતા રહે છે તેમાં જ ખરું ને કાયમનું સુખ છે. કહે કરીને હર્ષ જેમ સમાય છે તેમ કાળે કરીને શોક પણ સમાય છે. પરંતુ સમતાની સ્થિતિને કાળ વિક્ષેપકર્તા નથી. એ જ ખતાવે છે કે સમતાની સ્થિતિ એજ અનાદિ અનંત અને નિર્વિઠારી છે; અને એ સ્થિતિ આત્માન છે તેથી એજ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

(૧૧) પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ તેજ સત્ય પ્રેમ છે.

૨૭-પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ સૌથી ઉત્તમ પ્રેમ છે; એનું કારણ કે પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે તેનાથી સર્વ દુઃખનો નાશ થાય છે. પ્રથમ આપણે વ્યાવહારિક પ્રેમ કે જે અરેખર (REAL) પ્રેમ નથી પરંતુ મોહ છે જોઈ તેનો વિચાર કરીએ, તો જણાશે કે એક માણસનો પુત્ર મરી ગયો છે ને તે દુઃખમાં તે ડૂબી ગયો છે, તે વખતે તેની પાસે તેનું એક નાનું બાળક હસતું હસતું આવે ને તેને તે લપ્પ રમાડે, ત્યારે તે બાળક ઉપરના પ્રેમ માને મોહમાં તેનું મન એકાગ્ર થવાથી પુત્રનું દુઃખ તેટલો વખત તે બૂલી જાય છે. તો જ્યારે વ્યાવહારિક પ્રેમનું આટલું બળ છે તો હૃદયીય પ્રેમનું કેટલું બળ કહી શકાય કે સર્વ સાંસારિક વસ્તુઓ નાશવંત હોવાથી તે પ્રાપ્ત થાય

જો સંચારે સુખ છે, તેમ જાય ત્યારે દુઃખ છે, એટલે તે બધી વસ્તુઓથી થતો સો આનંદ ખંડિત બોને સુખદુઃખમિશ્રિત છે, અને તેથી તે પ્રત્યેના પ્રેમને જોઈ કહ્યો છે. ઇશ્વર નિત્ય અને પોતે જ પ્રેમ કે આનંદમય બાને આનંદ જ છે અને તેથી તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ તે જ સત્વ પ્રેમ છે અને તે નિત્ય છે; જો તેમ જ પ્રેમ પ્રત્યે જ પ્રેમ છે તેથી અખંડિત છે; કેમકે આત્મા જો પોતે જ આનંદસ્વરૂપ છે, તેનામાં બાહ્ય વસ્તુ સાથે એકાગ્રતા કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી બાહ્ય વસ્તુમાં બ્યારે આનંદ લેવા બન્ય ત્યારે સંસારની અનેક વસ્તુઓ પૈકી થોડી ઉપર જ બંધ થકે, કેમકે એકી વખતે તમામ વસ્તુ ઉપરનો પ્રેમ તે તો સર્વ વસ્તુ આત્મસ્વરૂપે જોવાથી જ થઈ શકે, અને તેથી એકાદ વસ્તુ ઉપરનો પ્રેમ તે જ મોહ છે કેમકે તે ખંડિત આનંદ છે, પૂર્ણ આનંદ તે નથી તેથી જ બાહ્ય વસ્તુ ઉપરનો પ્રેમ તે મોહ છે અને તે ઇચ્છવાળો નથી.

(૧૨) સુખ દુઃખ તારા હાથમાં નથી

૨૮-દુઃખ કોઈ માગવા જતું નથી જેમકે કોઈ એક ઇચ્છતું નથી કે મને તાવ આવે, કે હું ગરીબ થાઉં, કે મારું અપમાન થાય, કે મારું મોત ચાંપ, છતાં દુઃખ પણ આવે છે અને મોત પણ આવે છે. તો પછી બ્યારે દુઃખ વગર માગે આવે છે એટલે કર્મ અમાણે આવે છે, તો પછી સુખ પણ કર્મ પ્રમાણે વગર માગે જ આવે છે. કુદરત કે ઇશ્વર કોઈ કંઈક દુઃખ આપવા માટે નથી. પરંતુ સુખ દુઃખ બને તેના જ નિયમાનુસાર આવે છે. માટે દુઃખ માટે ધ્યાન કરવી ને સુખ માટે ઇચ્છા કરવી એ સાધુસોનો નકમો વલવલાટ છે; કેમકે તેના હાથની એક પણ વાત નથી. તેણે તો પ્રજાની ઇચ્છાથી જ બંધુ બને છે એમ સમગ્ર નિવૃત્તિ રાખવી એજ દર્શન છે.

(૧૩) મોક્ષતું સ્વરૂપ

૨૯-કોઈ કહેશે કે પૂર્વ કર્મના ફળથી સુખદુઃખ છે તો પછી વર્તમાન જન્મમાં જે કર્મ થાય છે, તે તો પૂર્વ જન્મનું ફળ છે, પછી બીજો જન્મ કર્યા છે ? ને બીજો જન્મ નથી તો પછી મોક્ષ જેવી વસ્તુ શાની ? તો તેનું નિરાકરણ એવું કે પૂર્વ કર્મનું ફળ મળે તેવાથી જીવને શાંતિ થતી નથી પણ જોઈ મળ્યું છે એમ મારી વ્યારે માટે ચિંતા કરે, અને નહિ મળે

તો તેની ચિંતા, એ રીતે પગંપગએ નવીન કર્મો બંધાય છે તેની અંત તે જ
 મોક્ષ. અને એ રીતે રાગદ્વેષ રજે નહીં ત્યાં સુધી નવી નવી ધૃત્તિ અને
 વાસનાઓ રહેવાની જ, તેથી તેનો આત્મતિષ્ઠ નાશ એ જ મોક્ષ છે; કેમ કે
 તેમ થાય તો પુનર્જન્મનું તે ખીજ હોવાથી તેનું નિર્બાજનપણ થાય તો જ
 મોક્ષનો સંભવ છે.

૩૦-જ્ઞાન તેનું નામ કે જે દર્શ મોક્ષ વખતે હાજર થાય; અર્થાત્ દર્શ
 શોક થાય નહિ.

૩૧-સત્સંગ અને વિચારનો મોગ ન મળે તો આત્મગુણ પ્રગટતો નથી.

૩૨-જે જીવને જ્ઞાનીની ચથાર્થ ઓળખાણ થઈ તે જીવ બવમુક્ત થયો.

૩૩-લોકો જ્ઞાનીને લોકદષ્ટિએ દેખે તો તે તેને ઓળખે નહિ.

૩૪-અનતસુખ મનુષ્ય હોય તેને રાગ થાય નહિ. અને જેને રાગ થાય
 નહિ તેણે જ જ્ઞાનીને જોયા.

૩૫-"હું ડાહ્યો નથી." એવું જે સમજ્યા તે મોક્ષે ગયા છે, -સુખમય
 મુખ્ય વિધન સ્વચ્છંદ છે. કદાચદ મૂઠાવાથી બધા ફળ થવા સંભવે છે.

૩૬-મોટા પુરુષોની દષ્ટિએ જોતા સઘળાં દર્શન સરખા છે.

૩૭-"સ્વભાવમાં રહેવું, વિભાવથી મૂકાવું" એ જ મુખ્ય સમજ
 નું જ બાધજીવોને સમજ્યા સાર સિદ્ધાંતોના મોટા ભાગનું વર્ણન જ્ઞાની
 "મોક્ષે કયું છે

૩૮-કોઈ ઉપર રોષ કરવો નહિ, તેમ કોઈ ઉપર રાજ થવું નહિ. આમ
 કરવાથી એક શિષ્યને બે ધડીમાં કેવળ-જ્ઞાન પ્રગટ થયું એમ શાસ્ત્રમાં
 વર્ણન છે.

૩૯-આત્માના શુદ્ધ વિચારને પામ્યા વિના કલ્યાણ થાય નહીં.

૪૦-જેના રાગ, દ્વેષ, અને અજ્ઞાન ગયાં, તેનું કલ્યાણ, બાકી ત્યાં સુધી
 તે ન જાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ ધર્મથી કલ્યાણ નથી. જે રસ્તે તે નાશ પામે
 તે જ ધર્મ.

૪૧-કોઈ પણ દર્શન, મત, અથવા સ પ્રદાયનો મતામદ પકડી બેસવું
 તે આત્મહિતને બાધકર્તા છે.

૪૨-આત્મદશા સાધે તે સાધુ.

૪૩-જ્યાં સુધી દેહને વિષે રોગ આવે, આકુળ વ્યાકુળતા થતી હોય ત્યાં સુધી જીવમાં દેહાત્મશુદ્ધિ હોવાનો સંભવ છે. જેટલે અંશે આત્મજ્ઞાન પરિણામ્યું હોય, તેટલે અંશે દેહાત્મશુદ્ધિ પડે છે. જ્યાં સુધી દેહાત્મ શુદ્ધિનો અંશ છે, ત્યાં સુધી મિથ્યા દર્ષિનો પણ અંશ છે.

૪૪-જો જીવ હંમેશના અધર્મગર્ભી થાકે તો માર્ગમાં આવે.

૪૫-સાચું સમજાઈ તેની આરથા મધ તે જ સમ્યક્ત્વ છે,

૪૬-જાની સદ્વિચારો આપે છે, તેનું વચાર્થ વિચારપૂર્વક મનન કર્યાથી અનુભવ પ્રગટે છે. અનુભવ પ્રગટ હોવો છે અને શાસ્ત્રો કાગળમાં લખેલો હોવો છે.

૪૭-જ્ઞાતાનરૂપ ચેતન એ જીવ અને જ્ઞાનરૂપ ચેતન એ શિવ.

૪૮-પરમ પેદરૂપી સદ્ગુરુ મળે અને ઉપદેશરૂપી દ્વા આત્મામાં પરિણામ પામે ત્યારે રોગ જામ્યું પણ તે દ્વા અંતરમાં ન ઉતારે તો કાઈ કાળે તેનો રોગ જામ નહિ.

૪૯-આત્મા સ્વાનુભાવ છે. તે ચક્રથી દેખાતો નથી. પરંતુ સંકલ્પ વિકલ્પ મૂકી દે તો તેનો અનુભવ થાય છે.

૫૦-અંતરઆત્મા નિરંતર કષાયાદિ નિવારવા પુરુષાર્થ કરે છે, ચોદમા ગુણસ્થાનક સુધી એ વિચારરૂપી ક્રિયા છે. જેને વૈરાગ્ય ઉપરામ વર્તતો હોય તેને જ વિચારવાન કહીએ.

૫૧-આત્મજ્ઞાનીની આત્માએ વર્તે આત્મા લક્ષ્યગત થાય.

૫૨-પ્રારબ્ધને શાંતિથી વેચું એ જ પુરુષાર્થ છે.

૫૩-સાઈ ખોદું, લાગ દાગિ, મુખ દુઃખ, ઇત્યાદિ સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પ મન વાને શુદ્ધિના છે. માટે તેની પાદ જાએ તો જ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે.

૫૪-જે લોભો કહે છે કે પાપપુણ્ય નથી, તેઓ લાખ રૂપીઆનાં એક આખાં મોતીનો અડધો કટકો કહે છે જેની કીમત મોડીની છે. પરંતુ આખું મોતી તો તે જ કહેવાય કે પાપ પુણ્ય નથી તેમ મુખદુઃખ તથા લાગ દાગિ કે સાઈ ખોદું પણ નથી. તો તે જ આખાં મોતીની કીમત લાખો રૂપીઆની કહેવાય.

(૩) જો કર્મ અને જીવ એક સાથે ઉત્પન્ન થયાં હોય 'તો કર્મ' જીવના સ્વભાવરૂપે જ વર્તે છે એમ કહેવું પડશે, અને સ્વભાવમાં જ વસ્તુ વર્તતી હોય તેની, તે સ્વભાવ માટે જવાબદારી હોઈ શકે નહિ.

જ્યારે આમ છે તો પછી બોધને કે મોક્ષને કે પુનર્જન્મને કેવી રીતે અવગણ છે તેનું સમાધાન ગુરુગમ દ્વારા જ તે મુમુક્ષુએ કરી લેવું.

ઉપસંહાર

બોધવચનો અપાર છે. તે બધા કહેવા કે લખવા જમણે તો તે બનવા જેવું નથી. અનંત ગુણોવાળું જે જ્ઞાન તેનું વર્ણન પૂરેપૂરું કરવું એ અશક્ય છે, માટે વધારે લખવા જમણે તો થણું કહેવાનું તો શેષ કહેવાનું જ, અને અનેક શાસ્ત્રો ને પુરાણો લખાયા જતાં પૂર્ણપણે જ્ઞાનનું વર્ણન થઈ શક્યું નથી, અને છેવટે શાસ્ત્રવાળાએ પણ સાક્ષીને કહ્યું છે, કે ગુરુ વગર જ્ઞાન નથી. વળી ધણી વખત એમ બને છે કે મુદ્દાની વાત કહેવાનું શરૂ કરીએ તો અતિ લંબાણ કરવા જતાં મુખ્ય મુદ્દાની વાત ધ્યાન બહાર જતી રહે છે અને અતિ લંબાણથી લખાવલાં ભાષ્યો ને ટીકાવાળા ગ્રંથોથી એ જ પરિણામ આવે કે એમ ધણીને અનુભવ છે. માટે મુખ્ય મુદ્દાનાં બોધવચનો કહી દેશી જ તે બધું કરીએ છીએ, પરંતુ છેવટનું સત્ય શું છે તે આર્મિંક

૧ આ બોધવચનોમાં તેમ જ અન્ય શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં કહેવામાં ૧ જતાં તેનો મર્મ પૂર્ણપણે સમજીતો નથી તેથી તે સંબંધે બે બોધ લખવાની જરૂર છે. છેવટનું સત્ય સ્પષ્ટપણે કહેવા જેવું નથી, કેમકે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી જનસમૂહને લાભ નહિ થતાં ઉલટ દાનિ થાય એમ છે; વળી તે ગુરુગમ વગર કસી શકે એવું નથી જ. માટે જિજ્ઞાસુ માત્રની ફરજ છે કે આ છેવટનું સત્ય શું છે તે સદ્ગુરુદ્વારા જાણી લઈ નિર્ભય બનવું; કેમકે નિર્ભયતા વિના મોક્ષ નથી. જ્યાં સુધી સદ્ગુરુ મળ્યા નથી ત્યાં સુધી પોતે છેવટનું સત્ય જાણવું છે એમ કદી પણ સમજવું નહિ. એ સત્ય, જ્ઞાનીઓ પોતાની સાથે જ લઈ જાય છે, પાને જ્ઞાનીઓ તે સમજીને સમાર્પ ગયા છે. અને પૂર્ણ અધિકારીને જ તેઓએ તે આપ્યું છે અને આપે છે.

આ છેવટનું સત્ય, ગુરુ આચાર્યનુસાર સ્પષ્ટપણે પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યું નથી, પરંતુ મુમુક્ષુ માત્રને સૂચના છે કે તેમણે તે સદ્ગુરુદ્વારા સમજી લેવું.

પુસ્તકદારા એ સત્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સ્વચ્છંદ છે ને તે કદી પણ
 ફળીભૂત થઈ શકે એમ નથી. અમુક સત્ય છેવટનું સત્ય છે કે કેમ તેની
 પરીક્ષા એ છે કે પોતે તમામ ફરજોમાંથી મુક્ત થયો છે એમ પ્રતીતિ થાય
 છે અને આ જન્મ કિંવા પૂર્વ જન્મનાં સર્વ કર્મનાં તમામ શુભાશુભ
 પરિણામના લાયમાંથી એટલે કે હાય ગાત્રથી તે મુક્ત થયો છે, એવી સત્ય
 પ્રતીતિ થાય છે. આ જ કારણથી સર્વ સંતોનો એક મતે અભિપ્રાય છે કે
 શુર ક્યાં વગર મોક્ષ નથી, તેમ જ જ્ઞાનનો અગ્નિ એ એવો અગ્નિ છે કે
 તેનાથી સર્વ કર્મ બસીભૂત થાય છે, અને જ્યારે મનુષ્ય એ છેવટનું સત્ય
 પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે જ તેને આ અભિપ્રાયનું અર્થ રહસ્ય અને સત્યનું
 જ્ઞાન થાય છે, અને ત્યાં સુધી જે મનુષ્ય એ અભિપ્રાય કહી બતાવે છે, તે
 માત્ર બીજાનું કહેલું જ કહે છે એમ સમજવું. વળી આ બાબતમાં એક
 બહુ મહત્વની વાત મુમુક્ષુએ યાદ રાખવી કે પોતે શુર ક્યાં છતાં આત્મ
 છેવટનું જ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત થયું નથી તેથી શુરની કૃપા પોતાના ઉપર નથી
 અને તેથી બીજા શુરની શોધમાં પડવું એવો વિચાર કદી પણ કરવો નહીં;
 કેમકે દરેક મુમુક્ષુને તેમના અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુરુ સમજ આપતા જ રહે
 છે. સદ્ગુરુ તો હંમેશા છેવટનું જ્ઞાન આપવા તત્પર જ હોય છે, પરંતુ
 આપણો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાની જ શક્યતા છે. માટે ખામી
 પોતાની જ છે, નહીં કે શુરકૃપાની, એમ જ સમજ રાખવી. કેઈ કહેશે કે
 અમને જે શુર મળ્યા છે ને આત્મ છેવટનું જ્ઞાન પોતે જાણે છે કે કેમ તે અમારે
 કેમ જાણવું; પરંતુ સંસ્કૃતગ્રંથો જોને તેને તેના અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુરુ
 મળેલા જ હોય છે. જોને છેવટનું સત્ય જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે તેને
 છેવટનું સત્ય જાણનાર શુર મળે નહિ એ બનવા જેવું જ નથી, કેમકે કુદરતનો
 નિયમ છે કે જોને જોટલી જરૂર તેટલું કુદરત પેદા કરે છે ને તે જ્યાં તેની
 જરૂર હોય ત્યાં પૂરું પાડે છે (Demand and supply). ખામી માત્ર
 આપણી પોતાની ઇચ્છાની જ હોય છે. માટે મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય માત્ર એટલું
 જ છે કે સત્યજ્ઞાન તથા વિવેકશુદ્ધિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા પ્રગટ કરવી જ્યાં એ
 યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ કે શુર દૂર નથી. તે તારી પાસે જ છે ને તારી પાસે જ
 અરે, તારામાંથી જ તે પ્રગટ થશે એમ ખાતરી રાખવી.

સ્વા. શ્રી સચ્ચિદાનંદજીના પત્રોનો સારખો

શ્રી. નર્મદાશંકર દુ. વ્યાસ; ધી. એ ઉપરના પત્રો

(૧) .

વાસિક ૧૩,

તા. ૨૮-૧૨-૩૯

“ તમારા લેખો કે જે Political Economy (અર્થશાસ્ત્ર) ન વિષયના જ છે, એ તમારો ખાસ વિષય છે એટલે એના ઉપર તમે સખ સો છો એ સારું છે. આથી તમારી બૌદ્ધિક અને લખવાની શક્તિ ખીલે છે આ વિષય મારો નહિ હોવાથી મેં એમાં માયું માયું નથી. મતંબન એ વ્યાવહારિક વિષય હોઈ તમે જગતમાં એ વિષયના સાગ અબ્યાસી રહેવ માગો છો, અને એ રીતે તમોને એમા ફતેહ મળશે-આને ધ્યાનમાં રાખી કે અધ્યાત્મપ્રગતિ સાથે એને બહુ ઘોડો સંબંધ છે

વ્યવહાર કે પગારમાં મને તે વિષયમાં પ્રગતિ કરવામાં-” આત્મશુદ્ધિ-જેને દુ વાચકાપણા ” ના શબ્દથી સંબોધિત છે એ બધું બાધકતા છે પરંતુ અવરે એ અગમ્ય નથી અને ખાસ કરીને યુવાવસ્થામાં આ દોષ અવરે અભિમાની બનાવી દે છે, અને અભિમાન એ તો વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક પ્રગતિને રોકનાર છે, એથી જ લોકોએ રહ્યું છે કે -

(૧) ઠી અભિમાન કરે જન કોષ,

હમન પસા દલકો બહુ હોઈ.

(૨) નમ્મો એ પ્રભુને ચમ્મો.

(૩) અહં મમેતિ દંધનમ્

વગેરે.

સુધને એમ રહેવાની જરૂર નથી રહેતી કે હું પ્રકાશક કે ગરમી આપનાર છું, તેમ જ અવે પોતાના મુશ્કેલીને વિદ્યાવાદ દઈ તેના પરિણામ પરત્વે

ઉદાસીન ને રહેવું; કારણ દરેક જીવ પ્રત્યે જે શક્તિ વિકસે છે, એ માત્ર પરમાત્મશક્તિનો અંશ જ છે અને એ દરેક જીવમાં પરમાત્માની નિયતિ શક્તિ એ જે પ્રમાણે વિકસાવવાનું નિયત થયું છે એ પ્રમાણે વિકસે છે, એટલે એ પ્રત્યે આ વસ્તુ પ્રત્યેનું જીવનું અજ્ઞાન હોવાથી જીવ એટલું અભિમાન “ગાડાં નીચે કુતરું ચાલતાં જેમ કુતર કહે ભાર માગ પરજ છે” તેવી જ જીવની ખોટી માન્યતા છે. તેથી જ ભુ-ગી-મા ત્રીજા અધ્યાયના શ્લોક ૨૭-૨૮ માં સમજી યાને જ્ઞાની અને અજ્ઞસમજી યાને અજ્ઞાનીની સમજનાં શું ફરક હોય છે એ નિદેશ્યું છે.

અમારી તે સર્વ કિયાઓ અબેદ ભાવનાની છે, એટલે અમે કોઈના પર ઉપકાર કરીએ છીએ એવી અમારી સેવાપણ ભાવના નથી એટલે અમે તે અમેને પરમાત્માની શક્તિ જે જે વખતે જે જે કાર્ય કરાવે જાય છે, તે વિરક્તિ ભાવથી-સહજ સ્વભાવથી કયે જઈએ છીએ-“અભાવં છુ શુદ્ધિ.”

તમેને જે કાંઈ અંતઃરૂઢી યાય છે યાને તમારી જે પ્રજ્ઞા ખીસે છે, તે તમારા પોતાના જ પુરુષાર્થથી જ ખીલી છે અને ખીસે છે. કોઈનાં આધાર ના સહાયતાથી નહિ, એ જાણી આનંદ. એમ થઈ હોય તો એ પરમાત્માની કૃપા માનવી, ગુરુ કિંવા કોઈની પણ સહાયતા વિના “ગુરુ દતાતેષ” ને સ્વયં પ્રજ્ઞા ખુલી જાગની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, પરંતુ એવી બંધિઓ વિરલ જ, માટે વ્યવહારમાં જેમ ગુરુની જરૂરત પડે છે તેમ પરમાર્થના વિષયમાં પણ ગુરુ-યાને ભોમીયાની ખાસ જરૂરત પ્રથમ તો છે જ અને આખર તો પોતે જ પોતાના ગુરુ થવાનું છે, અને એથી જ અખાએ કહ્યું છે કે—

“ગુરુ દા તારો વું જ નથી કોઈ ખીલે બજવા.”

એટલે બહિર્મુખ વૃત્તિ (જીવભાવ) અંતરમુખ (શિવભાવ) વૃત્તિને સમજી જશે, ત્યારે જ આત્મ સાક્ષાત્કાર થશે-માને મનુષ્ય જીવનની સફલતા થશે, ખીજી કોઈ રીતે નહિ. એટલે તમે શુદ્ધિવાન છો અને શુદ્ધ સંસ્કારી છો તેથી તમારી વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક પ્રગતિમાં કોઈ સહાય મળે તેથી જ તમેને હું સ્વામીજી શ્રી. સ્વચંન્દ્રોત્તિજી જે બહુ વિદ્વાન અને નિષ્ઠાવાન છે અને તમારા જેવા શુદ્ધિવાને પણ કોઈ સમાધાન આપી શકે તેમ છે, તેને સત્સંગ અને સહાય તમારી બહુ જ પાસે છે માટે અભિ-

માનથી બૂલી ન સેતા હોતો ખાસ લેવા જાણાયું કરું છું. ભલે તમારું સામાજિક તત્વચીન અને આધીકૃત કર્મ કે બકિતરાન હોય તો પણ વેદાંત વિના પૂર્ણ શાન્તિ નહિ મળે, એ મારો ખાસ નિશ્ચય છે અને એ પશ્ચિમન સારા સારા અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોએ પણ કબૂલ કર્યું છે. માટે દૂષ-મંદૂક ન બનો, વિશાળ દષ્ટિવાળો બનો, અને અમુક સિદ્ધાન્તના જ આગ્રહી ન બનો. સંકરના જ્ઞાન અને સિદ્ધાન્ત જેવો એક પણ સિદ્ધાન્ત નથી, તેથી જ વેદાંતને "ઠેસરી" ની ઉપમા અપાઈ છે.

તમેને સ્વયંજ્યોતિજ્ઞના સતત સત્સંગમાં મહેવાની સચના અપાઈ, હવે તમારે પોતાના અભ્યાસના પુસ્તકો તરીકે:—

(૧) "પચદશી" સ્વામી વિદ્યારણ્ય કૃત.

(૨) રા. ગ. મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદીનું "આત્મ નિમગ્નને"—પ્રેમજીવન સાથે.

(૩) "મંદૂક્ય ઉપનિષદ" ગૌડપાદ કારિયા અને શાંકર ભાષ્ય સહ.

આટલાં ત્રણ પુસ્તકો પૂરે સ્વામીજીની જેઠાજરીમાં તમારા અભ્યાસ માટે મને બહુ ઉપયોગી જણાય છે, તો મેળવી વખતે વખત વાંચતા વિચાર રહેતુ.

સ્વયંમગ્નને જો કે પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી નથી પરંતુ અપરોક્ષાનુભવ થતાં મુખી આત્મસાધનોની બહુ આવશ્યકતા રહે છે, માટે એ સૂચવ્યા છે.

જગતમાં નામના કરવા ખાતર જેમ લેખોની પ્રવૃત્તિ આદરી છે તેમ વ્યાખ્યાન આપવાની રહેજાત કરી એ ચકિત પણ ખીલવતા રહેજો.

"જો વર્ષ જીવવું પણ કર્મ કરતાં જ જીવવું." આ બોલું અભિમાન છોડી દો અને

"રાજ હું મેં ઉત્તીમેં નિચમેં તેરી રાજ છે."

આ સિદ્ધાન્તને દઢાવી, એવી રીતે અનન્યસરજીવતા મંદી જીવનની સાર્યકતા કરો.

મારી આરીરિક પ્રકૃતિ દાલ સારી છે.

કરી છે, પરંતુ

"ત્યાં લાઈલાજી સર્વની ત્યાં મોજી"

જેવું છે. સાર્વજનિક તેમ આનંદમાં રહીએ છીએ. જૂત-લવિષ્યનો ખ્યાલ
હોડી વર્તમાનમાં વેળા જઈએ છીએ. ”

(૨)

નાસિક રોડ,

તા. ૨૬-૧-૪૦

“ ... તમારું વક્તવ્ય ખાસ કર્મયોગ તરફ છે કારણ એ તમોને જરા
“ નામના ” ના ક્ષેત્રમાં લઈ જાય છે; તેથી તમારું મન જરા આનંદ લે છે;
પરંતુ એને શાસ્ત્રમાં લોકવાચનાનું નામ આપ્યું છે. તમે આર્ચસમાજ
તરીકે ઊભા છો, અને હાલના ગાંધીજીના કર્મયોગના ચેલા બન્યા છો, એટલે
હાલ તુર્ત માટે અમારું અને પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી સ્વયંન્વેતિજીનું અદ્વેત
ગાન તમારા મગજમાં પ્રવેશશે નહિ, પરંતુ યાદ સખજો કે આખરે વેદાંતનો
આશય લીધા વીના અખંડ શાંતિ નથી જ, એ સર્વજ્ઞાનીઓને સમત છે.

જે તમારી અધ્યાત્મપ્રગતિની ઇચ્છા જ હોય, કે જે માત્ર મનુષ્ય
જન્મનું ખ્યેય છે, તે તમારી પાસેજ વસતા સ્વામીજી શ્રી. સ્વયંન્વેતિજીનો
તે માટે આશ્રય લેવા બીજકુલ ચૂકશે નહિ. જે તમોને મારા હેતુના પગમાં
તમારી હાલની સ્થિતિમાં જ સંતોષ ન લેતાં, અધ્યાત્મપ્રગતિ માટે
જે પુસ્તકો (૧) માર્ક્યોપનિષદ (૨) પચ્ચદશી, (૩) આત્મનિમજ્જ
પ્રેમજીવન સાથે સૂચવ્યાં છે, તેની ઉપયોગિતા માટે સ્વામીશ્રી સ્વયંન્વેતિ
પાસેથી ખાસ સમજ લેશો, અને તેને ખાસ સેવતા રહેશો. વસ્તુમાં સમ્યક
ગાન પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, અને ઉપરના પુસ્તકો તે મા
તમને બહુ જ સહાયક થશે એમ મારી ખાતરી છે. પરંતુ આ માટે તમે
જેટલાંસા ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એ નિરંતર સત્સંગ અં
વેતાના વિચારથી જ અને પરમાત્મકૃપાથી જ બને છે. ”

(૩)

નાસિક રોડ,

તા. ૩૧-૩-૪૦

“ તમારા તા. ૭-૩-૪૦ ના પત્રમાં તે તમારી બૌદ્ધિક ઇચ્છાનું
માધાન કરી લઈ નિર્ધારિત થઈ જવા મેં તમોને સારામાં સારું તમારા

નજીકનું જ સાધન પ. પૂ. સ્વામીજી સ્વયંજ્યોતિનું ખતાવ્યું છે, એનો જ આશ્રય તમારે લઈ લેવાનો છે. એ સિવાય બીજું એકેય સારું સાધન મ-
સૂત્રનું નથી. આ બાબતમાં સ્વામીશ્રી પણ તેમના ઠરતા હજાર
દરજાએ હિતરતા છે, એમ પણ મારે તમને સૂચવી લેવું જોઈએ કે તમે એ
લુલ્લયાપ પણ ન ખાઈ જાઓ.

.....મારી શાંતિરૂપ પ્રકૃતિ જાગડી છે પરંતુ શુદ્ધ અને પરમાત્મ-
રૂપાથી તમામ સ્થિતિમાં વૃત્તિને સમરૂપાય છે. "

(૪) .

શાન્ત-સાધન આશ્રમ

હોટા-હિંદુપુર

તા. ૧-૭-૪૧

".....આ બધા મનના ખ્યાલ હોડો અને સમજી અને ખાઈ
કરીને અધ્યાત્મ અધ્યાત્મીએ તો લેને (મનને) મારીને મેંદો અભેદ ભાવનાથી
કરવાનો છે. બ્યવહાર શાંતિથી અનુભવવા મહાત્માઓનો પણ એ જ ઉપદેશ
છે કે:-

તુલસી વદ સસાંગમે, ભાત ભાતકે લોગ;

સખમે દિલગિલ ચાવીએ, નદી નાવ સંજોગ.

.....જીવ સસારમાં આવ્યો છે સુખ રોધવા કે જ્યાં બીજકુલ છે જ
નહિ; અનેક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે, અને એનો એ પ્રયાસ 'હિંદો' યા બોટો
હોવાથી સુખના નદિ પણ દુઃખના ત્રિવિધ તાપના હિંદા ખાડામાં ગળડી પડે
છે. પરંતુ જીવને અજ્ઞાનરૂપી મદિરાનો મદ ચઢેલ હોવાથી તેમાંથી નીકળવાનો
વિચાર જ થતો નથી. આ પરમાત્માની મહાભાવાની ખૂબી છે. તમે તો
વિચારવાન છો. વળી શુભ સંસ્કૃતિવાન હોવાથી વેળાસર જાગ્યા છો અને
તમે સુદિવાન હોવા છતાં સંત્સર્જનો સારો યોગ મળ્યો છે એટલે તમારો
અત્યારથી જ ખરા જીગરથી આત્મપ્રાપ્તિ તરફ સતત પ્રયાસ થશે તો
પરમાત્મરૂપાથી તમારું પરમાર્થ સુધરશે. બ્યવહાર તો પ્રારબ્ધયોગથી નિશ્ચિત
થયું છે, એટલે એ માટે તો ચિંતા કરવાનું રહેતું જ નથી અને એથી જ
અનુભવી મહાત્માઓએ કહ્યું છે કે:-

- ૧) “ સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ધડીયાં;
ટાળ્યા તે કોમળી નવ ટોળે, રતુનાયનાં જડીયા ”
- ૨) “ સુખરે જે શિરે તારે, જગતનો નાથ તે સહેજે;
મરણુ જે પ્યાર પ્યારાએ, અતિ પ્યારું મળી લેજે. ”

(મસ્ત બાલ)

(૫)

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ

હોમ-ઉદેપુર

તા. ૨૫-૮-૪૧

“.....સ્વામીજીનાં પત્રમાં તમોએ સૂચન કર્યા પ્રમાણે તમારો
' સુવાસ ' મા આવેલો લેખ વાંચ્યો છે. એ તો તમારા અભ્યાસનો જ વિષય
હોવાથી એ વિષયમાં તમે લખી રહો છો એ સારું. પરંતુ એ તમારી પ્રગ-
તિથી (લેખન પદ્ધતિની) તમારી શુદ્ધિનો વિકાસ થાય. પરંતુ ખરેખરી
આત્મસાધના કે જે મનુષ્ય જીવનનું ધ્યેય છે તે માટે તો હૃદયશુદ્ધિની જ
ખાસ આવશ્યકતા છે. એ કારણે તમોને સ્વામીજીએ આપેલા કામ-
(Parables of Rama) ના ભાષાંતરમાંથી અને તેના ઉપર પાછું
તમારું મનન, નિદિધ્યાસનથી જ રહે. જેનામાં શુદ્ધિ અને હૃદય બંને સાગ-
સાધનો છે, એને સમ્યક્ જ્ઞાન યર્ષ આત્મચરિત્રો પહોંચવામાં બહુ જલ્દી
સગળતા થાય છે. તમારામાં એ બંને પ્રજ્વળિયાં છે એટલે એનો સુયોગ
સાધવો.

સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તમોને આપેલા (૧) પચદશી (૨) માહુકય
ઉપનિષદ (૩) લઘુયોગ વાસિષ્ઠસાર અને (૪) વસિષ્ઠસાર ગીતા, આ ચારે
કુસ્તકો બહુ ઉત્તમ છે, માટે તેનો હળવે હળવે પરંતુ ચતુર્થ અભ્યાસ કરતા
હોવો. એ બદલ મહાત્મા સાગરજીએ એક પદમાં કહ્યું છે કે

“ સતત અભ્યાસ વિષ્ણુ

પ્રેમ વૈરાગ્ય વિષ્ણુ

નેત્રના સ્પૃહની પાર બંધુ. ”

અને વસિષ્ઠસાર ગીતામાં પણ નરહરિ મહાત્માએ પણ કહ્યું છે કે—

“ મનોવૃત્તિ દોષ ઘટાડાઝ,
કર્તા આત્મા તત્વ વિચાર;
અતિશે જ્ઞાન તજો અજ્ઞાસ,
અદં મમત્વ તજો તે નાસ. ”

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ
હોટાઉરેપુર
તા. ૩૦-૬-૪૧

(૧)

મારે માટે કોઇને પણ તકલીફમાં મૂકવાની મારી વૃત્તિ રહેલી નથી. મારે એવો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઇને ઉપયોગી ન થઇ શકાય (પ્રકૃતિ ખરાબ થાને નાશાયક, ખીચકૂચ કમજોર હોવાથી) તો હરકત નહિં, પરંતુ મારા કામ થા સ્વાર્થ ખાતર કોઇને વિશેષ-ઉપાધિકર થા દુઃખરૂપ તો થવું જ નહિં.

કોઇની કોઈ પણ મેવા કરવાનો પ્રયત્ન આવે તો નિષ્કામ વાવે એટલે અભિમાન રહિત બનીતે કરવી.

ગમની નીતિકથાઓનો લેખક તું છે, અને તેને માટે ઘણા પેપરમાં સારા અભિપ્રાયો આવે છે, એથી પણ તારે અભિમાન લેવાનું કે પ્રદાન જવાનું નથી. ગમે તે જાગતમા પરમાત્મચક્રિતએ તારામાં ચક્રિત મૂકી છે. તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર તું નિમિત્તબૂત થાય છે, ત્યારે એનું તું અભિમાન રાતું લે છે ? આ પ્રમાણે આપણાથી યદ્રા કોઈ પણ સેવાકાર્યમાં અભિમાન ન લેવું, તેનું નામ જ નિષ્કામતા અને એજ ચિત્તની સુધ્ધિ કરે. આ જાગત હુ તને વખતો વખત લખ્યા કરું છું, છતાં તારામાં લોકવાસના (જગતમાં નામના મેળવવા) નું જળ જવાદે હોવાથી એ વૃત્તિ પર તારો દાબુ રહેતો નથી. આ વાસના પણ દેહાભિમાન (કે જે સર્વ અનર્થનું કારણ છે) સિવાય બનતી નથી. આટલા માટે જ મેં તને એક વખત લખ્યું હતું કે:-

“દિલ સફા, પ્રભુ સે વફા
તો આનંદકા નફા”

આ કહેતી-મા-મહામાના અમૂલ્ય ખોલને તેં હજુ મુઠ્ઠી જીવનમાં વચ્ચુ નથી. આપણા તરફથી યત્ન સેવાનું કોઈ પણ કાર્ય એવી રીતે થવું જોઈએ

કે આપણને ગાદી પણ ન રહે. સર્વ પોતાના સ્વતંત્રતા જ પ્રકાશ છે, એના એ તેજ માટે કોઈને રહેવું પડતું નથી કે જો આ મારું તેજ કેવું છે ? આ પ્રમાણે નિષ્કામતા પ્રાપ્ત કરે.

હું કે પુ. સ્વામી શ્રી સ્વયંભોવેતિજી તારી ઉન્નતિમાં સદાપ્રભુત યજ્ઞ એમાં અમારી કોઈની બહાદુરી નથી કારણ કે જે નિમન છે, તે જ થાય છે માટે વ્યવહારથી કાલે આજ્ઞાસ્પર્શન કરાય, પરંતુ પરમાર્થથી અભેદ ભાવના જ સેવાવી જોઈએ,—આ બ્રહ્મવું નહિ.

...મારો નિયમ એવો છે કે કોઈ પણ સાધારણ રિયલિટી માણસ પર જરા પણ આર્થિક રીતે હું બેભાન ન થાઉં. જાને હું પાપ ગણું છું.

...ત્યાં આબ્યા હોવાથી હવે તમારું મેચાન એક ક્ષેત્ર વધુ. કોઈ કચકત નહિ. તારી આવી સેવા કમળની સકિત ને અવરજા છે. આવી કોઈ પણ જાતની સેવા નિષ્કામતા અને પ્રેમથી કરવી એમાં જ આપણું શ્રેય છે.

તા. ૬.—કોઈ પણ સેવાકાર્યનું આપણને અભિમાન આપ્યું કે આપણે પ્રભુથી બેવફા થયા માન્યું, અને એના તતીજ રૂપે આનંદ અભવો જોઈએ એ ન મળે.

તા. ૧૧-૧૧-૧૯૪૧ ના પત્રમાં આવેલાં નીતિ વચનો:—

(૧) ભક્તી કહે છે કે હું શરવીને વરં તો વિધવા થાઉં, ઉદાર પામે જતાં મને શરમ આવે છે, પડિતને પરજુતાં તો (વિવશી) સાકપતું સાલ નહે—તેથી હું લોભીને જ વરં છું.

(૨) હે શંખ ! તારો સમુદ્રમાં જન્મ છે, તારું સરીર ધોણું દૂધ જેવું છે. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માના હરત કમલમાં તારો વાસ છે (કારણ કે તે મુગ્ધી-ધર છે.) છતાં પણ તારું અંતઃકર્ણ તો વાંકું ને વાંકું જ રહ્યું છે.

માન સાધન આશ્રમ
હોરાહરિપુર

તા. ૬-૧૨-૪૧

(૭)

“તમારા ઉપર અસલ આધિ ને ઉપાધિ આવી પડી છે....આ સર્વ માત્ર માનસિક છે. ગુરુત્તમના બળથી તિતિદા કરી એ બધાને આજ-થી જ સહન કરતાં શીખો—

એથી જ ગીતામાં પણ અર્જુનને “ કુઃખ દુ ખને (કષ્ટતા મોની) સહન કરવા ”—૨/૩૮ અને “ કુઃખ પ્રત્યે તિતિહ્યા કરવા ”—૨/૧૪ નો જ બોધ કર્યો છે અને કહ્યું છે કે “ આ બધું અવ્યક્તમાંથી જ આપ્યું છે, વચમાં માત્ર વ્યક્ત થયું છે, અને પાછું અવ્યક્તમાં જ લીન થવાનું છે— માટે તેને માટે વેદના (શિક્ષ) શી ? (૨/૨૮ બ. ગી.)

મનની સ્થિતિ અખલ કખલ થવાનું કારણ માત્ર જીવનું અજ્ઞાન જ છે, અને તે નિવારવાનો એક જ ઇલાજ—જ્ઞાન જ છે. એ જ્ઞાન હજી રાખવું અને એથી જ વસિષ્ઠસાર ગીતામાં વસિષ્ઠે નમને પણ એ જ કહ્યું છે કે —

(૧) “ દેહાભિમાન તણું કુઃખ ધણું
રાઘવ સત્ય સત્ય હું લણું. ” ૧/૭૬

(૨) “ બ્રહ્મ ભાવના વીણ રઘુરાય,
દેહ ભાવ કદી ન જાય. ” ૫/૪૩

(૩) “ મનોવૃત્તિ હોય બ્રહ્માકાર
કરતા આત્મ તત્વ વિચાર
અતિથે જ્ઞાન તણો અભ્યાસ
અહં મમત્વ તણો તે નાશ. ” ૧૦/૬૮

માટે જીવનનો મોટો ભાગ વિચાર કે અભેદ ભાવનામાં જ ગાળવો. અને માટે જ ગી. માં પણ “વૈરાગ્ય ને અભ્યાસ”નો ઇલાજ બતાવાયો છે. ૬/૩૫

... પરંતુ તારું પ્રારબ્ધ સાફ કે તને આજથી જ જ્ઞાનીઓનો સત્સંગ સેવવાનો અલભ્ય લાજ મળ્યો છે કે જે જન્મતની ગમે તે શુરેલીએને તરકાળ નીવારવાના ઇલાજો સૂઝાડે. ”

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ
છાતા-ઉદેપુર
તા. ૧૪-૧૨-૪૧

(૮)

... “સંભાળ રાખશો, બાકી એનો સાચો સંભાળ રાખનાર, તો દરિ જ ”

જિજ્ઞાસુ-માટે આપણા સહિત આપણા સંસારનો તમામ જોખો જો પરમાત્મા પર
 નાંખી દેવો અને જો આપણને જે રીત અતઃસ્ફુટા કરે તે પ્રમાણે આપણે
 ચિંતા રહિત બનીને પ્રવૃત્તિ કર્યા કરવી એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. સુખ
 અને અનુકૂળતા જીવન આરામ અને દસ્ય જમતની અત્યંત જો ધર કરી બેઠી
 બિઠી છે એ જ છે. એ અરામને અદ્વૈતબોધથી દગબ્યા સિવાય બીજા ધરાગ
 જાનીઓને જાણ્યો નથી. આ ઉપર ખૂબ વિચાર કરતા ધનુ, અને દેવના
 કાલ્પનિક કે સ્વપ્નવત દુઃખને નીવારતા રીતવું. આદ્યુ ધનુ એ જ
 અવન્યુકત સ્થિતિ. બીજું જાનીઓને કાઈ ચિંતા-પૂછાં નથી ઉતરતા, અને
 જોયો જ લ. ગી. માં કહ્યું છે કે :—

“ યુગ દુઃખે મમે કૃત્વા,
 લાભલાભો જયાજ્યો. ”

દુઃખનો આત્મતિક દાવ કરવા વેદાત સિવાય-બીજા કોઈ પણ દાર્શનિકો
 જોધ નથી, એમ આગને તો અમન્ય છે.

(૯)

જેતપુર

તા. ૧૧-૩-૪૨

“ લડાઈને અંગે તમામ ઉપર જે ભારે દુઃખ આવ્યું છે, તે પ્રભુ ઈચ્છા
 માની સહન કર્યા સિવાય બીજા ધરાગ જ નથી. અને માગી અમન પ્રમાણે
 આ બનાવ દિંદના નિર્ગળ બની મરેલા તમામ જીવોને અજવાન બનાવવા
 જરૂરત જ હતી, મતલબ

“ પ્રભુ કરે એ જલ્દી કરે જે
 કયું મનમેં જભારાતા હૈ ? ”

એ જ બોલ અને માટે ગસ છે. ”

(૧૦)

જેતપુર

તા. ૮-૬-૪૨

“ ...આમ હાલ સ્થિતિ ચાલે છે. આ અધી સ્થિતિ દેહનું અણિમાન
 ઠોડવા અને કુટુંબીઓ વિગેરેનો મેલ ઉડવા અતિ આવશ્યક હોવાથી, પરમા-
 માએ મારા બધા માટે જ બહી છે, એટલે આનંદથી સેવીએ છીએ. આ
 મધો અમારા ગુરુ અને વેદાન્તના મને જોખનો પ્રતાપ છે. આ બોલને
 અમને મળ્યો ન હોત તો, અને તે દદ ન થયો હોત તો હું આ અવસ્થામાં
 અને આ સ્થિતિએ કેવી નરકવાતના ભોગવતો હોત, એ ખાર મન જ કદી
 હો છે. મારી દાહની અહીંની સ્થિતિને ખાલ-યા-અનર સમયે મહાત્મા

શ્રી. સ્વયંભોતિથને આપસો "

વ્યવહારમાં જ્ઞાનયોગીઓએ લ. ગી. માં જર્ણવ્યા પ્રમાણે :-

" સુખ દુઃખે સમે દૃષ્ટ્વા,
લાલાલાસો જ્યાજ્યો. "

જેવું જ્ઞાનસ ધરવાથી જીવન સુખમાં જાય છે; અને તેથી નાદલી કેટલીક માનસિક પીડા હોય એ નાખૂદ થાય છે. તમે બહુ સમજી છો અને સત્સંગનું જોર લીકલીક નખો છો એટલે તમેને વિશેષ શું કહેવું હોય ? "

તમારા અધ્યાત્મમાં અજોડાવ્યાસી સમિધદાનંદના સપ્રેમ નારાયણ સમજી

શ્રી. રમણીક એ. મહેતા, લખે છે કે-સ્વામીથી સમિધદાનંદનું જ્ઞાન દેહના દર્શન થયા ન હતા, પરંતુ અદ્યાર દેહના દર્શન થયા હતા, તા ૪-૧૧-૪૧ ને રાજ સ્વામી સમિધદાનંદચિરિએ લખેલ એક કાગળ મેં પ્રાપ્ત થયો હતો એ કાગળમાં લેખકના અંતરનું હૈત ઉભરાતું હતું આ કાગળ અનોખો હતો. જેમ કામ મમતાળુ, મુલ્લિપદ પિતા બાળકો બોધ આપે તેવા તે પત્ર હતો, તેથી મેં તેને અલગ ગણ્યો. એ વ્યક્તિ માં તે હું જાણતો ન હતો આજે તે જાણીને આપોતક થયો છે.

તેમના એ એક ૪૫૫ માન અંત કરજીને ગંગાનું ખનાવી દીધું હતું તે વખતે છે કે :-

" આ શરીર ૪૬ ૬૫ પાસક વર્ષની વયનું છે. અધ્યાત્મ વિવર્ણન અભ્યાસ અર્થે ૬ સ. ૧૯૧૭ થી એટલે આજ પચીસ છત્રીસ વર્ષથી નિવૃત્ત થઈ લામ્સ (મધુ) છે એમા વિદ્યાન મદંત સ્વામીજી સ્વયંભોતિ તીર્થ, સ્વામી અદ્યારાનંદ, અને માધવતીર્થજી જેવા વિદ્યાન મહાત્મા સદા ૩૫ થાય છે. ૫૨ માત્રા તેમનું બહુ કરો. આ શરીર અદી પાસેક માસથી ચાતું માસ નિમિત્ત આવ્યું છે તાવથી નજીક અઠવાડિયાથી બિમાર થયું છે. એટલે અઠવાડિયા પખીડેમાં વડોદરા તરફ જશે. ત્યાં અઠવાડિયા પખવાડિયું રહી-કાઠિયાવાડમાં જોતપુર (કાઠી.) એ જશે એમ અત્યાં તે અતુમાન થાય છે, જાકી તે હરિષ્ચંદ્ર જાણિયમી. "

બાદમાં, વડોદરા અને જોતપુરનાં સિરનામાં લખ્યા દનાં કેવી સગળતા કેવી શયિના ! તેવું દ્યાર્દ અંતરજી ૧ ધન્ય છે એવા મહાત્માને.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ

લેખક :- મો. ડી. પી. લોધી, એમ. એ., એલ્યુએચ. બી.

૫૫

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો જન્મ જંગમના એક ગામડામાં આદર્શ માતૃપિતાને સાં ચૂંચો હતો. તેમના પિતા ખુદીગમે સર્વનાશ અને અસત્ય એ બેની વચ્ચે પસંદગી કરવાનો તખત આપતાં સર્વનાશ પસંદ કર્યો. જીવનમાં પ્રસંગ ન પડ્યો હોય ત્યારે તો સૌએ શ્રી. ધૂમકેતુ કહે છે તેમ સંદેશુના ઉપાસક હોય છે. પણ ઈશુવશુદ્ધ ઠાણિયાસ કહે છે તેમ-
 "विकारहेतो मति विद्वियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।"
 'સત્ય પ્રેમ' આમ એમને મળેલ પિતૃવાસો.

હિંદુ-તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યેક જીવજાતને અપ્પાત્મદષ્ટિએ પરમાત્મા માને છે. શ્રેષ્ઠ સર અમરચંદ્ર દાસ કહે છે કે "Aspiration of man towards the Divine points to the presence of the Divine in the human." આ 'divine' ને સંપૂર્ણપણે જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવું એજ એક મનુષ્ય માટેનો પ્રકાર્ય હોયો એમણે શ્રી રામકૃષ્ણનો પરમ ઉપદેશ. પ્રત્યેક મનુષ્યને અપ્પાત્મતત્ત્વનું આકર્ષણ થોડું-ધણું હોય છે જ, પણ પ્રાપ્તકર્તા એ માર્ગે અભિજ્ઞ વધવાને બદલે સંસારના અનેક પ્રલોભનોમાં ફસાઈ પડે છે, બ્યારે સંસ્કારી આત્મા તો જ્ઞાત્રધી આત્મચનોય ન અનુભવે ત્યાં સુધી દૂચ ચાલુ રાખે છે. એ વસ્તુ શ્રી રામકૃષ્ણદેવનું જીવન-દર્શાત સુદક્ષિત કરે છે. એમને નથી આકર્ષી શકતી તે વખતની કેજવણી કે તેનાં એકિદ ફળો. એને તો એએ ભાખરીનું બખતર- bread winning

* તા. ૧-૫-૪૨ ના રોજ શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ (રાજકોટ) માં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની જન્મ-તિ પ્રસન્ને રાજકોટના નામદાર દાકોર અદેબતા પ્રમુખપણા નીચે અર્પણ કરાયેલું.

education' ઠીકી વખેડી હાલે છે એમને તો જીવન અજવાળે, હવે તૃપ્ત કરે, આત્માને પરમ સતોષ આપે એવું શિક્ષણ જોઈએ છે

અવતારી પુરુષો અનેક રીતે અસામાન્ય હોય છે શ્રી રામકૃષ્ણના વર્ષની ઉંમરે તો વેદવિદ્ બન્યા હતા એમ કહેવાય છે શ્રી ગમકૃષ્ણના પશુના મદાધરને પણ નવ વર્ષ કે એધી ઓછી અવસ્થામાં ભાવાવેશ આવી જતો વિશાલાક્ષી દેવીના પૂજાપ્રસંગે અને સીતાનાથ પીતેને ત્યાં 'શિવ' નો પાઠ ભગવતી વખતે તેઓ આત્મભાન જૂતી જઈ ભાવાવેશમાં લીન થઈ ગયેલા એ એમની જીવનલખીકત છે ધર્મદાસ લાદાને ત્યાં જે પ્રશ્નનું નિગાઠગણ કલાકોના વાદવિવાદ પછી પ્રખળ થઈતો ન કરી શક્યા તે દસ વર્ષના મદાધરે કરી આપ્યું

આ કેળવણીશૂન્ય મદાધરની દ્રષ્ટિ અત્યા ના પૂર્ણ કેળવણીના વિદ્વાનો કમતા પણ કેટલી વિચાળ હતી એના બેએક દ્રષ્ટાંતો લઈએ. તેમનો પડોશી દુર્ભાદાસ પીતે પરદાનો દિમાયતી હતો મદાધરે સ્ત્રીવેશ પહેરી એના ધર્મ પ્રવેશ કર્યો હતો - માત્ર તેને ખતાવવા કે " માત્ર સદ્વિદ્યા ને ઈશ્વરભક્તિથી જ સ્ત્રીઓના સીનની મક્કા થઈ શકે છે " મુદકાંકના શ્રીગમ પણ કહે છે. -

ન મૃદાણિ ન વચ્ચાણિ ન પ્રાકારાસ્તિરસિકયા ।

નૈદશા રાજસત્કારા યુત્તમાચરણ સ્થિય ॥

હવિતર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ કહે છે કે ' Chastity is a wealth that comes from abundance of love. ' બીજે દાખતો લઈએ એક વખત જ્ઞેનનાથ પૂજારીને હાથે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનો પગ ભાગી જવાથી તે ખડિત થઈ વિદ્વાનોએ અનેકવિધ સાસ્ત્રચર્ચા પછી નિર્ણય કર્યો કે ખડિત મૂર્તિની પૂજન વિધિ છે અને તથા તેને જગમાં પધરાવી નવી મૂર્તિની સ્થાપના થવી જોઈએ. રાણી રાસમળિએ આ વસ્તુ શ્રી રામકૃષ્ણ પાસે તેમના અભિપ્રાય માટે મૂકી તેમનો જવાબ આ મળ્યો - " રાણીના જમાઈનો પગ ભાગે તો શુ શણી નવો જમાઈ શોધશે ? " જ્ય તો એ જ મૂર્તિનો પગ ખગળર કરી તેની જ પૂજન તેમણે ચાલુ રખાવી. પાકિત્વપ્રચૂર સાસ્ત્રજ્ઞાન કરતાં હૃદયનો અવાજ વધુ સાંભળે છે - અસ્તગત હૃદય નિર્મળ આરતી જેવું વિશુદ્ધ હોય તો

હૃદયની લબ્ધિ ઉપરતા એ તેમનો મુખ્ય ગુણ. મધુરઆશુએ એમની
કરેલ 'વેશ્યાકસોટી'નો પ્રસંગ કે નરેન્દ્રે (વિવેકાનંદ) તેમની પાસે
નીચે રૂપીઓ સંતાડી તેમના નિર્ણયના કરેલ કરોટીનો પ્રસંગ વચ્ચે સાચી
વસ્તુ બધ્યા પછી પણ કીધું નામ નહિ. ' માગ શિષ્યોને પણ નારી
કસોટી કરવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ ' એવી લબ્ધિ ઉપરતા 'દેવ
શુરોમાં છે કે હશે ?

આપણે હવે તેમણે જુદી જુદી સાધનાઓ દ્વારા સર્વધર્મની એકતાના
કરેલ આત્માનુભવ ઉપર આવીએ. પ્રથમ તો શ્રી જગદંબાની ઉપાસના શરૂ
કરી. આ ઉપાસના દરમ્યાન તેઓએ જગોપવીત કાઢી નાખેલું. આમ આ
માટે કહ્યું, ' એ સવાલના ઉત્તરમાં તેમણે કહેલું— " ને રાખુ' છું' ત્યાં મુધી
હું બાલ્ય છું એ ખ્યાલ મને નથી હોડતો " અરેખર સ્થિતપ્રજ્ઞ તો ગીતા
કહે છે તે પ્રમાણે નિર્મલો નિરદોષાર. જ હોવો એમણે દેવના વિધિ-
નિયેધનાં પાલન તો સાધારણ મનુષ્યે માટે, સાત્વિકતાની જ કોઈ પ્રયત્ન
દેખીને સમા વિશુદ્ધિઓ માટે નહિ. નિઃશયુષ્યે પથિ ચિચરતાં કૌં ચિધિઃ
કૌ નિવેધઃ ।

ઈશ્વરની માતા રનરૂપે ઉપદેશીય ઉપાસનાની એક વિશિષ્ટતા છે. દુનિ-
યામાં પરમ પરિવ્રજા પવિત્ર દરેકને મન માતા હોય છે. ઈશ્વરની આશકરૂપે
કે માશુકરૂપેની ઉપાસનામાં પ્રાકૃત મનુષ્ય માટે જે બપરથાનો રહેલો છે તેનો
આ ઉપાસનામાં સદંતર અભાવ.

પરમતત્ત્વની આ માતારૂપે ઉપાસના સિવાય એમણે હનુમાનરૂપે રામ
જીને સીતાનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તાંત્રિક સાધના પણ કરી હતી. અલ્પકાલ
જીને કાઈરતનો પણ તેમણે સાક્ષાત્કાર કરેલો એમ કહેવાય છે. આમ એમણે
જીવનમાં સર્વધર્મ સમન્વય સાધ્યો હતો.—પુરતકાના વાચનાથી નહિ પણ
આત્માનુભવ કરીને. એમના અનુભવે—all paths lead to the same
goal; they are complimentary and not contradictory—
' દક્ષિતા તાહ્યમાનોડપિ ન મચ્છેત્ જૈનમંદિરમ્ ।' એવી કૃપમંદુક
સ્થાવાળા અને સાપ્રદાયિક પક્ષમાં જઠાપેલાઓને એમનું જીવન સાદર મેટ
ધરવા જેવું છે.

જેવળ પુનઃજન્મની પ્રાપ્તિ થતા માન કરતાં દુઃખ દારૂ પ્રાપ્ત કરી
અનુભૂતિ નહીં ખરો પ્રમાણ આપી શકે છે એ એમના અવનમાંથી નીકળે
જોય. 'મિ. એ. ઈ. ઈ. : 'Philosophy is like going into a dark
room to take a black cap which is not there. ફિલોસોફી
પણ શરૂ થાય છે : "Philosophy begins in wonder and ends in
wonder and admiration fills the interspace." આ વસ્તુ
યુગોની તરંગોમાં ચળે અને ખરી રીતે પણ ઉપનિષદમાં બહેનું દિવ્યતા
વાન પુનઃજન્મની પશ્ચિમમાં નથી પણ અનુભવજન્ય છે. 'New
Statesman and Nation' ના તા. ૬-૧-૩૭ ના અંકમાં જો
ગયાદેવનાં વાક્ય નહીં શકે છે કે : 'Indian philosophy is not a
body of knowledge to be acquired, it prescribes a life
to be lived.' શ્રી ગમધનજી આમ તરંગોમાં અવન કરતા, તરંગોમાં અને
ધર્મ એકીબીનના પૂરક છે એ બીજી વસ્તુ એમના અવનમાંથી આવેલી
છે એ થી અરવિંદે વેળા એમના Ideal and Progress (૧૫૧) ૧૭
ના શ્લોક છે : "Philosophy is the intellectual search for
the fundamental truth of things, religion is the attempt
to make the truth dynamic in the soul of man.
They are essential to each other. A religion that is
not the expression of philosophic truth degenerates
into superstition and a philosophy which does not
dynamise itself with the religious spirit is a barren
light for it cannot get itself practised." એમના અવનમાં
તરંગોમાં અને ધર્મનો સુદૃઢ સંજમ મળે છે.

જેવળ શુદ્ધ માન કરતાં ભક્તિમિત્ર માન વધુ ઉત્તમ એ એમના અવનમાં
માથી પ્રતીત થતી બીજી વસ્તુ. જ્યેષ્ઠાદિત્યેશ્વરી શ્રી યજ્ઞસાધનાં જ્ઞાન
પણ ભક્તિપૂર્ણ જ્ઞાન દર્શન એ વસ્તુ આપણે એમના સ્તોત્રોમાં શું નથી જોઈ
શકતા ? હવે તો શ્રી યજ્ઞ પણ શરૂ થાય છે :—

‘મત્યથિ મેદાપગમે નાથ તવજ્ઞ ન જ્ઞામહીતો સ્વપ્ન’

સામુદ્રો હિ તરુઃ કચ્ચિદપિ સમુદ્રો ન તાન્નહ. ૮

૬ સંપૂર્ણ આત્માનુભવ વચનું-ચોન્ દોરા-Mechanically મેળવેન સત્યતત્ત્વ જીવનને કદાચ સંપૂર્ણપણે નથી જાણી રેતું જેમની પાસેથી પોતે દીક્ષા લીધી હતી તે તોતારામજીનો દાખલો લઈએ. તોનાપુરીને તેઓએ એક વખત પૂછ્યું કે “આપ દરરોજ ધ્યાનમાં શા માટે જોડો છો ?” ઉત્તર મળ્યો કે વાસણુને સાફ રાખવા માટે દરરોજ માંજનું જ જોઈએ. પણ શ્રી રામકૃષ્ણે કહ્યું : “મદારાજ વાસણુ ક્યેનનું હોય તો ?” તોનાપુરીનો ખીજો દાખલો. તેમની ધૂણીમાંથી પોતાની સ્વચ્છ માટે એક વખત તોફર અગ્નિ લીધો અને તોતાપુરી આત્મત કોથે બદાયા. આ જોઈ શ્રી રામકૃષ્ણ ખડખડ હસી પડ્યા અને જોણી જિહ્વા-‘મદારાજ, માણની ગત્તા કેટલી પ્રખળ છે ? આપનું’ એક માત્ર અલ્પની જ દરતી જોતું અદ્વૈત ક્યાં જોડી મળું ?” આમ હૈરથી અજાણી કે તો ‘પુરી’ હતા તો શ્રી રામકૃષ્ણના ગુરુઆને યનુ ઘણે એમના સિધ્ધ જેવાં.

આજકાલ મૂર્તિપૂજન જરૂરી છે કે બીનજરૂરી એ પ્રશ્ન બહુ ઉદાપોદ જગાવે છે. આ વિષયમાં તેમના વિચારો ધણા જ સ્પષ્ટ હતા. તેમના સમયમાં ખાત્ર કરીતે આત્મોપમાનવાળાઓ ધંધરને નિરાકાર માની સાક્ષાત્ રૂપે તેમને ભજવામાં પાષ છે એમ માનતા. પણ શ્રી રામકૃષ્ણ તો કહે છે તેમ પાણી નિરાકાર છે પણ બગ્ગ બનતાં સાક્ષર બને છે. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે પિતાની છત્રી જોઈ ફૂલ વસતા પિતાનો જેમ ખ્યાલ આવે છે તેમ પરમાત્મસાક્ષાત્કારમાં પ્રતીત મદદગાર થઈ શકે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણની શિષ્યપ્રીતિ અનુષમ હતી, પછી બધે શિષ્યો, ગિરીશ-લોખની ખાતતમાં હતું તેમ, કેઈ વખત વેરયાગામી હોય કે દારૂડીઆ હોય. શ્રી ટાંગોરની પેઠે એમની પણ માન્યતા હતી કે ‘Every saint has his past and every sinner has future.’ શ્રી કાકા મણેવકર શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપરના તેમના એક વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે “ગુરૂની પાછળ યેલા થયેલા શિષ્યો ધણા મલે છે પણ શિષ્ય પાછળ યેલા થયેલા ગુરૂ તો એક શ્રી રામકૃષ્ણ અપૂર્વ જ મહાન.

તત્વજ્ઞાનના કઠિન પ્રશ્નો તેઓ તદ્દન સાદા અને સરળ દ્રષ્ટિાથી કેવી સરસ રીતે સમજાવતા તે નીચેના યોગ્યોક્ત દાખલાઓ ઉપરથી સમજાશે. સંસારમાં મારું મારું કહેતા છતાં મારો તો પરમેશ્વર છે એ ખ્યાન સૌને હોયું જોઈએ. તે સમજાવતાં તેઓ ઘરની ચાકરડીનો દાખલો આપી કહે છે કે આ ચાકરડી શેઠનાં છોટગઓને નવગધતી વખતે બંલે તેમને મારો રામ કે મારો બાબા એમ સંબોધે પણ તેણી બગાડ સમજે છે કે તેનો પુત્ર તો તેણીને ઘેર છે તે જ છે.

પગમાત્માનો સાક્ષાત્કાર વાણીથી જ છે તે નીચેના શબ્દોમાં કેવી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે “ આ તો બળે મીઠાની પુતળા સમુદ્રનું માપ કાઢવા આવી । પણ સમુદ્રમાં પડતાં જ પોતાનું અસ્તિત્વ પણ ગુમાવી બેઠી. પછી સમુદ્રની અગાધતાનું વર્ણન તે ક્યાંથી કરે ? ”

બલ વિષે પોતે બધું જ બળે છે તેવું કહેનારા પુરોહિતો માટે તેઓ સાકરના કુંગર અને કીડીનું દ્રષ્ટાંત આપી કહે છે—‘શુદ્ધ પણ બદ્ બદ્ તો સાકરના દસેક દણે ઉપાડી ધસડતી કીડી એવા દેખાય છે.’

આત્મા પગમાત્માનું તાદાત્મ્ય યતા વાણી વિરામ પામે છે તે બનાવતાં તેઓ મધ અને મધમાખીનો દાખલો આપે છે. મધમાખી મધ ઉપર બેસે પણ લાગી નથી હોતી ત્યાં સુધી જ મળુમળાટ કરે છે.

મનુષ્યની અદ્ય અને અપૂર્ણ દ્રષ્ટિએ દેખાતી કેટલીએક અસંગતતાઓ કે વિચિત્રતાઓથી ધણી વાર મહાપુરુષો પર આક્ષેપો પણ થાય છે, અને શ્રી રામકૃષ્ણ પણ આ બાબતમાં અપવાદરૂપ ન હતા. દાખલા તરીકે ઇસ્લામની સાધના વખતે તેઓ મુસલમાની દબે તૈયાર થયેલું ખાઈ જ ખાતા મહાપુરુષોના જીવનમાના આવા કેટલાક પ્રસંગોને જવાબ તો Milton પોતાના ‘Tetrachordon’ માં આપે છે તે જ છે. “ Men of most renowned virtue have sometimes by transgressing, most truly kept the law. ” ગૌડાના જ્ઞાનકૃદિન રૂમી નામના પ્રખ્યાત સુશીલંત એમની પ્રખ્યાત કૃતિ (મસ્તવી) માં કહે છે “ Register of good and bad deeds will not be examined

in the case of holy men as if they were detached from the performance of all actions good or bad.”
 ઉપનિષદો પણ આવા સંતપુરુષો માટે “વાયમુખ્યે વિદ્ય” કહીને લગામે છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ‘પરમપુરુષ’ Superman, ‘above morality’ છે. એનો અર્થ નીચીના ‘Superman’ ની પેઠે ‘below morality’ કે એમ થતો નથી. અર્થે શ્રી રામકૃષ્ણ જેવા પરમહંસના જીવન ઉપર કદાચ કે દીકા કરનારા આપણે પાંચર પ્રાણીઓ કેાણ ? આ બાબતમાં લોડ રોજ-મરીએ નેપોલીઅન વિશે ઉચ્ચારેલા શબ્દો યાદ કરવા જેવા છે. તે કહે છે-
 “Ordinary measures and texts do not appear to apply to him. We seem trying to span a mountain with a rope.”

સત્ગતો ! શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા આત્માઓ જગતમાં આવતારે કે ત્યાં સુધી જગતનું જાણિ ઉજાડવળ છે એ આશાવાદ સાથે હું વિરમું છું.

સત્યની—

૩૬

સત્યની આઠ આઠસી ભવ દર અને ત્રીજ સવેદનથી પ્રદીપ્ત થયેલી ન હોત, આઠસા સ્વાર્પણ સૌજન્ય અને સ્વાર્થત્યાગના ધન્ધને પ્રગટેલી ન હોત આત્મી શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને વિશ્વાસના સિચને સિદ્ધાથેલી ન હોત, આઠસા આત્મ નિશ્વાસ, અને વેદનાના સમીરે સજીવન ન થઈ હોત તો અસત્યનો, અધર્મનો અને સૃષ્ટિની માનવતાએ મહેકાતી દીધેલી સર્વભાગી ધર્મતાનો એ દેવી રીતે જાલિ લઈ શકત. દુષ્ટતાને છતવાનું, અસુચેને ભગવાનું, પાપીના પાપ ભક્ષણ કરવાનું, કુકર્મો, કુમાર્ગો અને કુમતિએ ઈથયેલા એમના કલગિત, કૂચ અને કાળ જેવા કઠોર હૃદયોનાં બલિ નવા માટે દેવોને આઠસા આઠસા ભોગ તો અવરય આપવા પડે છે, હુ તે આપીશ-હસન મુખે અને હિન્નત મસ્તકે પ્રભો !

આજથી જગતની મહિમતા ઉપર, હે આત્મા ! તારા શાશ્વત મૌનની આદર પામરી દે આજથી જગતની આ પ્રત્યક્ષ જોયેલી અને અનુભવેલી અધર્મતા ઉપર, હે હૃદય ! પૃથ્વીની આનંદ વગરની અભીષ્માઓની વેણુ વેગી દે તારા સ્વર્ગજીત સૌદર્શની, તારી અગાધ અંતર્યામી પરિમળની, આ સુખદ સમાધિમાં મને વિગ્રાત કર મને શાન્ત જાગેવા દે

આવો, હે સર્વ સુખમહી અસત્યો ! આવો, હે અસત્યોના પાપાણી રાહુ ! આવો, પામરતાના હે પતિત થઈ સુકેલા અધર્મ વિપ કટકો ! આવો-આજે તો પાપના યાગ ભરી ભરીને આવો હુ એ બધાના બલિદાન આપીશ, મારો અધિકાર ? દેવને પૂછો : ઉમટત સૌમ્યકરાગ અને સ્વસ્થ સત્યને પૂછો : હુ તો માત્ર આઘાતો અધિકારી છું, અને તમને જાણવાનો, જોવાનો, વિષાદ ભોગવનાર છું, આ સાક્ષાત્કારનો આનંદ તો એ જ અદૃશ્ય રહી આરોગે છે, હુ નહિ

કહે તો ખરો, હું માન લાખ લાખ બલિના બેડના પન્નદેવ 'આ તે તારો કેવાં વિચિત્ર પ્રસાદ ! ઠાઠાની પીઠએ તીક્ષ્ણ માત્ર ઉપજે એક માત્રે ! સંસારની આંધી, દેહની વ્યાધિમા અગિત થવું મારે ! જીવનની મેદમાં વેરાગ્યના અગ્નિમાં પ્રજ્વળવું મારે ! અતમાના આંધારવાદને સ્વધનદી ! ભિક્ષુક થઈ ભટકી ભટકી યાકની પછાડ ખાતી મારે ! અને એ અર્થના ઉપર સતોષવું એક માત્ર શિખર આપવું તે ત્હાર ! ! હું મહા બચક રીતે ! રંડળ થાઉં છું, ત્યારે અસ્તિત્વમાં સમાધેવા હું સ્વસ્થતત્ત્વ ! તું આટલો સ્વસ્થ કેમ ? હું તારો પુઠાર પારી પાડી, દેહની દિવાલો તોડી નાખતી વિરહપછાડ નાખું છું, ત્યારે એ જ દેહમા અણુએ આણુમાં વિસ્તરી રહેલા, વિલામી રહેલા હું પરમ લેજ ! તું આટલો શત્રુ સારો ? હું પેદનાની લાચકર ગીમ પાડું છું, હું ગતિવર આણુએ રડી રડીને પ્રાર્થું છું ! મને મારે ઘેર લઈ જા ! મને આપખા દેશમા લખ જા મને માગ દેવલોકમા તેડતો જા ! આ દેશ મારો નહિ, આ લેખ મારો નહિ આ લોક મારો નહિ, અહીં નો ગાગ પશ્ચિમનો એક પળ સાધી નથી; આ અનગતિમાની બલગીમાંથી મને ઉપાડી જા, ત્યારે તું આવો બીધણુ અને મૌન કેમ ? મને તો સમગ્રતઃ દેવ !

આ તારી ધર્મનીતિ, આ તારી ભક્ત પ્રીતિ, આ તારા સત્ય નિયમની અકળ ગતિ-? !

અપાર્થિવ એવી આ એક પવનની લહેર આવી ગઈ; અણુએ અણુમાં તારો "હમ ભક્તનકે ભક્ત હમારે" નો પ્રાણપૂરક મંત્ર મૂકતી ગઈ; વર્ષાની આ એક અમીલરી વાદળી આવી ગઈ; તારી પ્રીતના અમી-વર્ષણનાં એંધાણો આપતી આપતી કહેતી ગઈ :-

નિર્જલ કે જલરામ, સુનેરી સખી !

ભક્તનકે જલસ્થામ—

આ પુણની નાજુક સવારી કરી, આપનાં આશની ગતિએ આપ નિઠ-ટના યજ્ઞને અત્યારે આગ્યા છે, એ વાત સ્વર્ગવૃક્ષની મોગંધ જેવી હવાની ગતિ પણ કહેતી ગઈ છે; તારા જ સ્પર્શ જેવો મોન અને મુગંધિન સંદેશ

યદાયદાદિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિ મંવતિ, મારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, તદ્દાઽઽત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥

પરિગ્રાણાય સાધૂતાં વિમાશાયચ દુષ્ટતામ્ ।

ધર્મસસ્થાપનાર્થાય સંમયામિ યુગે યુગે ॥

આ વાણીનો યુગશુ નિત ખનિ ફરી મારા વ્યાકુળ જીવનમુગે
આનંદસમાધિમા શાન્ત પોદાની દે છે પરમાત્મનું । ત્યારે જાણુ ત્યારે
આ અણુગણના અગ્રપવનમા વિદાની ટ્રીઓ ઉપર અર્થ વગરની દોડા-
દોડ ના કર, ખાજવાના જળ જેવા પેલા 'ફરના જીવનમુક્તી ગ્રંથોમાં
દોડ્યા ના જાઉં, ધંદવાગણા જેવા પેલા અમાનુષી ફોનોનો વ્યાકુળ થઈ
વ્યાહાર ના કર, અને ફરી તારે વગ્દ કરતે મેળવેલી શાન્તિની, આ સ્વસ્થ
સમાધિની, શ કરને જ મુક્ત થાય એવી નિષ્કલતા ખોધેના એસુ, એટલુ
તો જરૂર કરજે, જગતના પાપો ધોવા મારા નયનોની ગંગાજમુના તુ
બલે વહેવડાવે, પણ મને પાપથી મુક્ત રાખજે. હે મુક્તિધાના ! પૃથ્વીના
તિમિર તોડવા બને તુ મારા જીવનદીપને લાખ લાખ ત્યોતે સજાગવજે,
પણ મને માયાથી લડો યવા દેરા ના દેતી હે સર્વમાદી સત્યજ્વાળા ! આ
ભીષ્મ જેવી લાયક જગવેડનાઓની બીપણુ શાપીશમ્મા ઉપર દેહના અણુએ
અણુ બલે વીધી નાખજે. હે મહાગણ ! પણ મને માનવી પામેથી માગેલા
અધિકારની ભીમે મા વીધતો ।

અસારગા હું તો, સદાયે તારા પયે આવતા, પૂર્ણત્વનો સાદ પોકારતો
લિહ્લુક જ માથું છું । સષ્ટિના કૃષ્ણ, કલકંઠી રાગ-સમ્રાટ નહિ

સષ્ટિમા હું તો સત્યની નિષ્કલ ઉભા રહી સ્વસ્થ ડગલા દેતા સત્યશ્ર,
ક્ષત્રીવીર માથું છું ; વાણી, જીવન, અને અધર્મો અસત્યના વ્યાપાર કરતાં
નટ અને નટીઓ નહિ જાણુ ત્યારે બલે નરી શત્રુતા જોઉં, તો ચે માગેલી
દે ત્યાગેલી સમૃદ્ધિ નહિ મને લિહ્લુક જ હે દેવ । લિહ્લુક જ રહેવા દે

સૌ. કુસુમ ઠાકોર એમ. એ

શ્રી શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ
અને

શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણયોગ

(પાંચમા અઠવી ચાલુ)

લેખક :—સ્વા શ્રી. માધવતીર્થજી

મેલ કહે છે:—

“હું મને બાણીતો નથી” એ વાક્ય

કેવું અજ્ઞાન અથવા કેવું જ્ઞાન બતાવે છે ?

(૧૨)

શંકરશિષ્ય - શ્રી અરવિંદના યોગ માર્ગ સર્જાથી અને આશ્રમ સંજ્ઞાથી જે નાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં લખેલ છે કે બધા પ્રાણીમાન આત્મજ્ઞાને એકતા પામેલા છે પણ અમુક જાતના ભેદ-રૂપની અસરથી, આત્માના અજ્ઞાનથી, અને મન પ્રાણ અને શરીરના ધર્મ સાથે માનવાથી ભુલભ્રમ થઈ ગયા છે. યોગદ્વારા કરવામાં આવતા કેટલાક સવમથી આવું દ્વેતજ્ઞાન દૂર કરી શકાય છે અને આપણી અદર રહેલ અને બધાની અદર રહેલ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે અને કરાવી શકાય છે. એ સિદ્ધાંત નવો નથી, લગભગ બધા ધર્મો એ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. જેને એમ લાગે છે કે બધા ભુલ થઈ ગયા છે તેને એક કરવા માટે યોગ માર્ગ છે.

જોને એમ લાગે લાગે છે કે બધા જુદા થયા નથી પણ માત્ર બૂદથી જુદા દેખાય છે તેમને માટે જૂદા થવા માટે જાન માર્ગ છે. જાનો રસ્તો અચાલ દ્વર થાય છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા એક જ વસ્તુ છે એક જ પુરુષમાં રહી શકે નહિ. અધાર્ અને અજ્ઞાતું વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવાથી એક જગ્યાએ ગદી ચઢનાં નથી તેમ વિદ્યા અને અવિદ્યા સાથે રહી શકે નહિ. તેથી જીવન્મુક્તના વ્યવહાર માટે પણ અમે અવિદ્યા-લેશ માનતા નથી.

અ.વિદિશ્ય - અવિદ્યા-લેશ કેમ ગદી ન શકે ? નાના દીવાની પાસે થોડું અધાર્ નહીં જાણાય છે, બાધમાં ઠાંઠક અગ્ની જાણાય છે, તેથી ત્યાં પણ સૂર્યનું અસ્તિત્વ જાણાય છે. તેમ તમારા માર્ગવાળાં જીવન્મુક્તના વ્યવહાર માટે અવિદ્યા-લેશ માને છે.

સંકરશિષ્ય - એવી અવિદ્યાલેશ તમે મારી પાસે સ્વીકાર કરાવીને શું તમે મારી પાસે દેવ સિદ્ધ કરાવવા મંગી છો ? દેવની સાથે તો દુઃખ ગ્રહેલું જ હોય છે.

અરવિંદશિષ્ય - એમ જ. સંકરમતમાં આવો મોટાનો પછો દેખાય છે.

સંકરશિષ્ય - અધાર્ એટલે પ્રકાશનો અભાવ અને એવું અધાર્ પ્રકાશની જગ્યાએ ખત્તાવી રહાય નહિ.

અરવિંદશિષ્ય :- થોડા જગ્યાએ થોડું અધાર્, થોડું જગ્યાએ વધારે અધાર્ એમ અધારાનું ડપ દેખાય છે, તો અધાર્ અભાવ છે એમ કેમ કહો છો ? વળી અધાર્ દેખાય પણ છે.

સંકરશિષ્ય :- જ્યાં થોડા પ્રકાશની દર્શાવિ હોય ત્યાં અધાર્ મળતું નથી તેથી અધારાને જેમ ભાવરૂપ માની રહાતું નથી તેમ અવિદ્યાને પણ ભાવરૂપ માની રહાતી નથી. જ્યાં મોંઘ પ્રકાશ હોય ત્યાં સારી અખિવાળા અધાર્ જોઈ શકતા નથી, તો પછી અધાર્ અને અજ્ઞાતું સાથે શી રીતે રહી શકે ? જ્યાં ધડો ન હોય ત્યાં ખીજ વસ્તુની વ્યાપ્તિનો સંભવ નથી. તેથી ખીજ વસ્તુની જગ્યાએ ધડાનું અભાવપણું અથવા ભાવપણું છે એવી કશી નહિ. ધડાના અભાવના સ્થળમાં ધડાના જેવી વસ્તુની પ્રતીતિ તેથી પ્રકાશનો અભાવ એ જ અધાર્ એમ સિદ્ધ થાય છે અને એ જ

પ્રમાણે આત્માનો અવિદ્યા એ જ અવિદ્યા કહેવી હોય તો અમાને હરહત નથી. પણ તેથી અવિદ્યા જેવી કોઈ સાચી વસ્તુ છે એવું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

અર્થવિદશિષ્ય :- અધાર પશુ સૂર્યનું વિરોધી હોવાનો મુદ્દાનો અભાવ બતાવે છે, તેથી સામાન્ય પ્રકાશના અભાવમાં અધાર બને છે. જેના પર તેને જ Positive darkness કહે છે. તેના જ પ્રકારનું તમારું Positive ignorance એટલે ભાવરૂપ અભાવ છે.

સંકરશિષ્ય :- એ તુરંત વાત છે. અભાવ વિશેષવાળું છે એટલે Positive substance છે, તેમાં પ્રમાણ નથી. એક અભાવમાંથી બીજો ભાવ થાય એવું કહેવામાં ત્યાં સહેર નથી ત્યાં વાંઝળીનો દિકરો જન્મ્યો અને તેને રાત્ર બનાવ્યો અને તે ચારી રીતે રાત્ર કરતો હતો એમ કહેવા બગમર છે. અધાર ભાવરૂપ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. એવા ભાવનું કોઈ અંગ નથી. પ્રકાશનું વિરોધી એવું અધાર કેવું છે ? એના અધારે પ્રકાશનો અભાવ અધારાથી સિદ્ધ થાય ? અધાર પ્રકાશનો સાથે તો નહીં થઈ શકતું નથી કારણ કે તેનો સ્વીકાર તો તમે પ્રકાશના અભાવમાં કહે છે. તેથી તે ભાવરૂપ નથી. પ્રકાશની સાથે તે રહેતું ન હોવાથી અત્યંત અભાવરૂપ હોવાથી સમાન અધિકભૂતપે વિરોધમાં પણ રહેતું નથી.

અર્થવિદશિષ્ય :- તેમાં બાહ્ય બાધકરૂપ વિરોધ તો દેખાય છે. બાહ્ય સૂર્ય આવે ત્યારે અધાર બાહ્ય મર્ષ બન્ય છે. તેથી જ રીતે જો અવિદ્યાનો નાશ થાય તો અવિદ્યા જેવી કોઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ.

સંકરશિષ્ય :- વિરોધની રીતિ એક સાથે બનતી નથી.

અર્થવિદશિષ્ય :- ત્યારે એમ માનો કે અધાર છે પણ તેનો પ્રકાશ સાથે તાદાત્મ્ય મર્ષ શકતો નથી, એટલે શિરોષ છે.

સંકરશિષ્ય :- તે યુક્તિ પણ શુદ્ધ નથી. તાદાત્મ્ય એટલે જાતિ અને બાકિનો પરસ્પર મેળ. એવો પરસ્પર મેળ અધારને અને અભાવને નથી. અધાર માત્ર પ્રકાશનો અભાવ બતાવે છે. અભાવનું કોઈ વિશેષરૂપ નથી. અભાવ મહુનો વિષય થઈ શકે નહિ કારણ કે તે અભાવરૂપ છે, તેથી અધાર પ્રસસ નથી. જોયો કહો છે કે જ્યારે અધારને જોઈએ ત્યારે એ સાપેક્ષ બાવદાર છે, મુખ્ય બાવદાર નથી. એમ કોઈ માત્ર વધુને વધુ છે કે

“ ધરિ વીંગી નાખ. ” વડુ દાંડગ વીણે છે, છતાં સાપેક્ષ જાણે ધરિ વીણવાની ભાષા બોલાય છે. જેઓ અધાનને જુએ છે તે ખરી રીતે પ્રકાશના અભાવને જુએ છે.

જ્યા પ્રકાશનો અભાવ છે ત્યાં અધાર છે એમ ઉપચારથી બોલાય છે અને તેવી જ રીતે જ્યાં જ્ઞાનનો અભાવ છે ત્યાં અજ્ઞાન છે એમ ઉપચારથી બોલાય છે. વ્યવહારમાં જે ગુણ, ક્રિયા અને જાતિ દેખાય છે તે દર્શનમાં પડેલા પ્રતિબિંબની માફક ઉપાધિભેદે વ્યવહાર્યોગ્ય થઈ શકે છે. છાયા અને સૂર્ય, ઠંડી અને ગરમી જેમ એક સાથે રહી શકતાં નથી તેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એક સાથે ગદી શકતા નથી.

અગવિદશિષ્ય — જાયામા પણ મગી જગ્યાય છે.

સકરશિષ્ય — તેથી જાયાની જગ્યાએ તે વખતે સૂર્ય છે એ કહેવું બરાબર નથી. સૂર્ય ખીજી જગ્યાએ હવાત છે. તે ગરમીના સ્થાનથી બીજું સ્થાન સૂર્યનું છે. જાયામાં એવી સીતળતા નથી કે જે ઉષ્ણતાની સાથે નહીં શકે. જાયા પણ અધારાની માફક અવસ્થા છે. અપેક્ષાથી એક જ વસ્તુ એકને સીતળ લાગે છે અને ખીજને ઉષ્ણ લાગે છે. પણ તે વસ્તુનો સ્વભાવ નથી. તેવી જ રીતે વિદ્યા અને અવિદ્યા વિરુદ્ધ સ્વભાવથી એક જ વિષયમાં અને એક જ આશ્રયમાં એક જ વખતે રહી શકતા નથી. એક વખત એક મહારાજાએ પોતાના નવા બનાવેલા ગજમહેલમાં મને લઈ જઈને પૂછ્યું કે “તમે કહો છો કે આ બધું મિથ્યા છે તે શી રીતે માની શકાય ?” એટલામાં ત્યાં ડ્રોઇંગ રૂમમાં એક ચકલો અને એક ચકલી આબ્યા અને તેની બારીના સુદર પડદા ઉપર માલો કરવાનો વિચાર કરતા હોય તેમ જોવામાં આવ્યું. મેં મહારાજા સાહેબને કહ્યું કે આ ચકલા-ચકલીની દૃષ્ટિમાં આ ડ્રોઇંગ રૂમ નથી, તેથી મિથ્યા છે. વળી હાલ આપને આઠી તરત નિદ્રા આવે તો પણ આ ડ્રોઇંગ રૂમનો દેખાવ તે વખતે બાહ્ય થઈ જાય. મહારાજાએ પૂછ્યું કે બાહ્ય એટલે શું ? મેં જવાબ આપ્યો કે એક અવસ્થામાં જે સાચા જેવું લાગે અને વ્યવહાર થઈ શકે અને ખીજી અવસ્થામાં જેની સાથે વ્યવહાર થઈ શકે નહિ તેને બાહ્ય કહે છે. મહારાજાએ પૂછ્યું કે જ્ઞાની પુરુષોને આ ગજમહેલ કેવા લાગતો હતો ? મેં કહ્યું “જ્ઞાનને આખું જગત નાથી અભિન્ન લાગે છે અને તેમાં આ રાજમહેલ સમાઈ જાય છે. અહીં ! હમેશા એક અખડ આનંદમય અવસ્થા અનુભવ લીધા કરે છે.”

અરવિંદશિષ્ય :-આ જવાબમાં તો તમે તેમનો રાજમદેવ ઉઠાવી દીધો.

શંકરશિષ્ય :-જેવી વસ્તુ હોય તેવી ગમ્યાવધી તેને સાચુ ગોણુ કહે
 ? એ. એક વખત દ્રેનમાં મુસાફરી કરતા અને કોઈએ પૂછ્યું કે " તમારે ક્યાં
 રહેવું ? " મેં કહ્યું-બગવાનમાં. તેણે પૂછ્યું-એમ નહિ, સાચુ કોણ તમે
 ક્યા રહો છો ? મેં કહ્યું- "મેં તો સાચુ કહેવ છે હવે કોણ તો ખાતું કર "
 આ ઉપરથી એમ સમજવું કે સામાન્ય માણસો સાચી વાતો સમજી શકતા
 નથી. તાટકની સ્ત્રીને કોઈ પૂછે કે તું કોની સ્ત્રી છો તો તે જવાબ આપે છે
 કે "હું અમુકની સ્ત્રી છું " એ.જેમ ખોટું છે તેમ જામતનો વ્યવહાર પણ
 તેવો જ ખોટો છે, જેમાં શતા નથી એ કોઈ વસ્તુ નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-તાટકની સ્ત્રી તો ખોટી છે. જામતની સ્ત્રી સાથે તો
 વ્યવહાર થઈ શકે ' હું મારી સ્ત્રીનો પતિ છું ' એ જાજનમાં કોઈ સ્ત્રીના
 પતિને શંકા રહેતી નથી

શંકરશિષ્ય :-ખીપણ અને પુત્રપણ જન્મે સાપેશુભાર છે. તમે જન્મ્યા
 ત્યારે કોઈ સ્ત્રીના પતિ નહોતા અને કોઈ સ્ત્રી તમારી પત્ની નહોતી તમારે
 સગપણ થયું ત્યારે તમે કોઈ માણસની કન્યાને તમારી સ્ત્રી માની લીધી.
 પછી તે કન્યામાં તમને એવી મમતા બધાણી કે તેને મુખે કુખી અને તેને
 દુઃખે દુઃખી. છતાં કોઈ કામખી તમારે તે સગપણ છુટી જાય અને તમારે
 સગપણ ખીજી જગ્યાએ શાય અને તે પછી પહેલી કન્યા મરી જાય તો તમને
 કોઈ દુઃખ થશે નહિ તેથી પતિ-પત્નીનો સંબંધ કલ્પના ઉપર રચાયો છે.
 વ્યવહારને માટે તે ઠીક છે પણ તેથી તે કાયમનાં પતિ-પત્ની જની જતાં નથી.
 ખીજા જન્મમાં ખીજી પત્ની અને ખીજો પતિ દરવો પડે છે. અમરનારામાં
 એક ૧૦ વર્ષના પંડિત છે તેમની સ્ત્રી નાતી ઉત્તરમાં મરી ગઈ હતી. તે
 સ્ત્રીનો ખીજો જન્મ સનાતનમાં થયો અને તે કન્યા વગલમ ૧૭ વર્ષની થઈ
 ત્યારે સુરતમાં તે પંડિતને મળી હતી. એ જાજન " પ્રજ્ઞાવંશુ " નેપરમાં
 દાખ હાથમાં છે અને તેમાં ઘણા માણસોનું ખાતું ખેંચાણ છે. તે કન્યાનું
 ખીજવાર મળ્યું થયું છે. જો તે પંડિતને ખજર નહોત કે તે મારી આ હતી
 તો તેને કોઈ દુઃખ થત નહિ. બધા માણસો બધા જન્મના સગાંને વાદ કરી
 શકતાં નથી. જ્યાં જેટલો કલ્પિત સંબંધ હોય ત્યાં તેટલું સુખ દુઃખ થાય
 છે. મરી ગયેલ માતો નાનો જાજક હસતો હોય છે કારણ કે તેને તે વખતે

જન્મ મરણ શું કહેવાય તેની ખબર નથી.

અરવિંદશિષ્ય :- સ્ત્રી પુરુષને એ સંબંધ મિથ્યા હોય તો વ્યવહાર કેમ થઈ શકે છે ?

શંકરશિષ્ય :- વ્યવહાર મિથ્યા વસ્તુથી જ થઈ શકે છે. સાચી વસ્તુ તો કેવળ આત્મા છે અને તે વ્યવહારને યોગ્ય નથી. માર્કુટ્ય ઉપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ “અવ્યવહાર્ય” જણાવેલું છે. સ્વપ્નામાં જોગ યોડી સ્ત્રીથી વ્યવહાર થાય છે તેમ જાગૃતમાં પણ દ્રષ્ટિત સ્ત્રીથી વ્યવહાર થાય છે. ઘોડી અને ગધેડી પણ સ્ત્રી છે પણ તે માણસની દૃષ્ટનાર્થ, સ્ત્રી નથી તેથી તેની સાથે માત્ર ઘોડો અને ગધેડો વ્યવહાર કરે છે. વળી માણસના જનનમાં પણ એક જ સ્ત્રી કોઈની જાહેન થાય છે, કોઈની મા, કોઈની દીકરી, કોઈની કાકી અને મામી પણ થાય છે. કૃતરાની દ્રષ્ટિમાં તે કોઈ કંઈવાની વસ્તુ છે. એ બધા દ્રષ્ટિત સંબંધ છે. તેમાં સંગોદાસ્યથી સ્વભાવ પણ ફરે છે. કેટલીકવાર પુરુષ સ્ત્રીના લાંબા સહવાસથી સ્ત્રી જેવા થઈ જાય છે અને મોટી ઉંમરે તેને સ્ત્રીની માફક છોકરાં રમાડવા ગમે છે અને સ્ત્રીની માફક ગામ ગપાટાની વાતો પણ ગમે છે અને સ્ત્રી પુરુષના લાંબા સહવાસથી હિંમતવાળી થઈ જાય છે, તેને પુરુષોની માફક દલીલ કરવી ગમે છે, કેટલીકવાર સાસુને અને પતિને પણ ધમકાવે છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓને નાની મુછો પણ આવે છે. આ બધા આગંતુક ધર્મ છે, જોડા છે, નિદ્રામાં અને સમાધિમાં જતા રહે છે, છતાં વ્યવહાર વખતે વ્યવહારને યોગ્ય થઈ જાય છે. આવા આગંતુક ધર્મને અમારા જ્ઞાનમાર્ગમાં ચેતનની ઉપાધિ કહે છે અને યોગમાર્ગવાળા ચેતનનું વિશેષણ કહે છે તેથી યોગમાર્ગવાળાને વૃત્તિનો નિરોધ કરવો પડે છે. જ્ઞાનમાર્ગવાળા ઉપાધિથી ચેતનને અસંગ માને છે. સ્ફટીકની પાસે રહેલ લાલ મુખની અસરથી સ્ફટીક લાલ દેખાય છે છતાં પણ તે વખતે પણ તે સૂર્ય હોય છે.

અરવિંદશિષ્ય :- સ્ત્રી તો રસોઈ બિગરે કરી આપે છે, છોકરાંની સંભાળ રાખે છે, તેને મિથ્યા માનો શકાય નહિ. તેને લઈને જ આ જીવો સંસાર છે. મદ્રાસ તરફ કોઈ માણસની સ્ત્રીની ઝોળાખાણ આપવી હોય ત્યારે કહે છે કે “આ તેનો સંસાર છે.”

શંકરશિષ્ય :- જેમ સ્વપ્નાની સ્ત્રી જાગૃતમાં કામ આતુરી નથી તેમ

જાગ્રતની સ્ત્રી સ્વપ્નામાં કામ આવતી નથી. સ્વપ્નામાં તમે તમારી જાતે રસોઈ કરી આંપવાનું કહેા, જાગ્રતની સ્ત્રી પામે એક હોય છતાં તે તમારી સ્વપ્નાની રસોઈ કરી નહિ આપે. તમારે સ્વપ્નામાં રસોઈ જગવી દેાય તો તે અવસ્થામાં નવી કહપનાની સ્ત્રી જનાવવી પડશે. તેવી જ રીતે જોવા પછી તરત સવારે ઉત્પન્ન થતું સ્ત્રીપણ અને પુરુષપણ કલ્પિત છે, પણ જેમ સ્વપ્નામાં રહીને સ્વપ્નાની બુધ પઠડી સકાતી નથી તેમ જાગ્રત સ્થામાં જાગ્રતની બુધ પઠડી સકાશે નહિ. શુંકહેવજીની દષ્ટિમાં કાંઈ સ્ત્રી જ નહોતી. સત્સંગ વગર બધું અહરૂપ અમતું નયો અને બધું અહરૂપ નહિ હાગે ત્યાં સુધી અખંડજ્ઞાનંદ મળી શકશે નહિ.

અરવિંદશિષ્ય :-કેટલાક જાની પુરુષોને પણ સ્ત્રી હોય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને સ્ત્રી હતી. જાની પુરુષમાં જો અવિદ્યાલેશ ન હોય તો જીવનમુક્તને વ્યવહાર શી રીતે ચાલી શકે ?

શંકરશિષ્ય :-જો પ્રમાણે ચાલતીને પ્રારબ્ધ કર્મમાં કલ્પત્વ સુદ્ધિ છે અને તેના દ્વંદ્વના ઉપભોગ કાજે કર્મ અને તેના સાધનમાં માનપણાની સુદ્ધિ થઈ જાય છે તેવાં કર્મ અને તેવાં સાધનમાં જો જીવનમુક્તને કલ્પત્વ સુદ્ધિ થઈ જાય તો તે માત્ર નામના જીવનમુક્ત છે. તેણે માત્ર શાસ્ત્ર સાંભળીને વ્યવહારને મિથ્યા માન્યો પણ તેણે અનુભવથી વ્યવહાર મિથ્યા કહેવ નથી. તેના વિદેહ વખતે અવિદ્યા-લેશ દૂર થશે તેમાં પ્રમાણ નથી. વિદ્યાનું ફળ પ્રત્યક્ષ છે. સાચી વિદ્યા વ્યવહાર ફેરવી નાંખે છે. એક શાળાએ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને કહ્યું કે જગત તો મિથ્યા છે. તેના જવાબમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે જવાબ આપ્યો કે “ જગતને મિથ્યા માનવાં છતાં તું જેમ છોકરાં ઉત્પન્ન કરે છે તેમ હું છોકરાં ઉત્પન્ન કરતો નથી. ” જગતને મિથ્યા માનવાથી વ્યવહાર સહેજ રીતે ઝોકો ચાલે છે અને જગતનું સારું સ્વરૂપ જે અહીં છે તે બાકી રહે છે અને તેનો અખંડ જ્ઞાનંદ જાણીને મળે છે.

અરવિંદશિષ્ય :-તમારા સંપ્રદાયવાળા જ કહે છે કે જીવનમુક્તને અવિદ્યાલેશ છેલ્લી વખતે છૂટી જશે.

શંકરશિષ્ય :-જો દેહ પડ્યા પછી અવિદ્યાનો નાશ થાય તો મુક્તિ પણ પડેલા થઈ જાય. વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી અવરોધો અનુભવરૂપ ફળ મળે છે જીવનમુક્ત શ્રી રામકૃષ્ણની મારફત આવે છે, પીપે છે, ફેરે છે, ઉપદેશ આપે છે,

છતાં તેની પ્રજા રિયર હોય છે, તેને કેઈ કામનાં હોતી નથી. જગત' પણ તેની દૃષ્ટિમાં નથી એમ નહિ પણ જગત વિશેની જેવી માન્યતા સાધારણ માનસના મનમાં હોય છે તેવી તેને હોતી નથી. જગતનું અધિષ્ઠાન સાચું હોવાથી જગતનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઘટ્ટ છે. તેને જગત માત્રું એ મિથ્યા ઘાન છે. જીવન્મુક્ત માટે જગત જતું ગ્રહેતુ નથી એટલે કે જગત તેના સાચા સ્વરૂપે જાણાય છે. પણ સામાન્ય માણસ બૂલમાં ગ્રહે છે, અને તે બૂલ માટે તેને ઘણું સમજાવીએ તોપણ તે બૂલ નીકળતી નથી સ્વપ્નાની દયામાં ગ્રહેલ માણસને કહેવું કે જે તુ દેખે છે તે મિથ્યા છે તો તે દયામાં સાચી વાત માનશે નહિ. જાગ્રતમાં પણ ધણા માણસોની એવી દશા છે જેઓ રોજ ધણા કલાક દેવતાની વાતો કરતા હોય તેને દૂત ખોદું છે એ વાત સમજશે નહિ.

અરવિંદશિષ્ય.—હવે આપણે મુક્તિ હોડીને અનુભવની વાત ઉપર આવીએ, જાગ્રત દયામાં માણસ પ્રત્યક્ષ કહે છે કે “હું મને જાણતો નથી.” તેથી જાગ્રતમાં અજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જાણાય છે. સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિમાં પણ તે પોતાને જાણતો નથી તેથી એ ત્રણે અવસ્થામાં અવિદ્યા છે અને તમારા સંપ્રદાયવાળા પણ એવું માને છે.

શંકરશિષ્ય.—જાગ્રતમાં અવિદ્યા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. “હું” મને જાણતો નથી ” એવો અનુભવ યાય છે, તેનો અર્થ શા છે ? એવા અનુભવથી સાચું અજ્ઞાન અથવા જાણવશ અજ્ઞાન (positive ignorance) સિદ્ધ થતું નથી. એવો અનુભવ બીજી રીતે પણ થઈ શકે છે. એના અજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે પણ થઈ શકે છે—

૧. જ્ઞાનનો અભાવ
૨. મિથ્યા જ્ઞાન અવગત
૩. સંશયજ્ઞાન.

એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો એ અનુભવ કેમ ન હોઈ શકે ? સ્વ-વહારમાં પણ કોઈ કોઈ બાબતમાં એવી ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલા પ્રકારથી વિચાર કરતાં, કોઈ કહે છે કે “હું” આ જાણતો નથી, હું તે જાણતો નથી, કિંતુ મેં આટલું જાણું અને જાણું તેથી ત્યાં જે જ્ઞાનનો અભાવ તે કોઈ વિષય બાબતનો છે. બીજા વિષયનું જ્ઞાન તે વખતે ભુદ્ધિમાં છે કે તે બાબતનો વિચાર ત્યાં છે.

ખીન પ્રકારથી લોઈએ એટલે મિથ્યા જ્ઞાનની ડ્રિઈએ લોઈએ તો બીજામાં રૂપ, દોરડીમાં સર્પ, મુગમળમાં જળ વિગેરેનું જ્ઞાન ઉત્તર કાળવા જ્ઞાનથી બાધ પામે છે અને તે માણસ કહે છે કે મને પહેલાં જ્ઞાનિ યજ્ઞ હતી. મિથ્યા જ્ઞાન એટલે જેમાં જેવી ભુદ્ધિ ન રહી લોઈએ તેમાં તેની ભુદ્ધિ થયી.

ત્રીજા પ્રકારથી એટલે સંશય જ્ઞાનની રીતે લોઈએ તો કાંઈ વાર જ્યાં નિશ્ચય નથી થતો ત્યાં જે પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ આહુંહું છે કે પુરૂષ છે ? એવા જે પ્રકારના જ્ઞાનને સંશયજ્ઞાન કહે છે.

આ પ્રમાણે અજ્ઞાનના અનુભવ ત્રણ પ્રકારનાં થતા હોવાથી “હું” મને જાણતો નથી ” એવો વ્યવહાર વ્યવહાર અવસ્થામાં રહેલ કાંઈ વિશેષ વિજ્ઞાનની સાથે રહેલ સંસ્કારરૂપ છે. એમ હોવાથી “હું” મને જાણતો નથી ” એવા વ્યવહારથી જન્મતમાં સાચું અજ્ઞાન છે એવું સિદ્ધ થતું નથી.

અરવિંદશિષ્ય :- “હું” મને જાણતો નથી ” એ અનુભવ મિથ્યાજ્ઞાનનો વિષય નથી, મિથ્યાજ્ઞાન તો જ્ઞાનનો એક ભાગ છે. વળી “હું” મને જાણતો નથી ” એ વાક્ય જ્ઞાનના અભાવનો વિષય નથી કારણ કે જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં જ્ઞાનનો અભાવ સંભવતો નથી. એ અનુભવ સંશયજ્ઞાનવાળો પણ નથી. કારણ કે “હું” મને જાણતો નથી ” એમ માણસ ચોક્કસ કહે છે. જે વિષયમાં કદાપિ જ્ઞાન ન રાખે તેમાં પણ “હું” નથી જાણતો ” એવો અનુભવ થાય છે. તેથી બરાબર લોઈએ તો “હું” નથી જાણતો ” એ અનુભવ સાચું અજ્ઞાન બતાવે છે.

શંકરશિષ્ય :- તે વાત બરાબર નથી. તમે કહો છો તે રીતે, જ્ઞાનનો અભાવ, મિથ્યાજ્ઞાન અથવા સંશયજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રકારમાં નિશ્ચયજ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. કોઈ જગ્યાએ એ ત્રણ પ્રત્યયને છોડીને ખીજે કોઈ અજ્ઞાન રૂપ પદાર્થ દેખાતો નથી. “હું” જાણતો નથી ” એ પ્રત્યયમાં સંશયજ્ઞાન, અથવા મિથ્યાજ્ઞાન નથી બાત્તુ એમ નથી. જ્ઞાનનો અર્થ સમ્બંધજ્ઞાન થાય છે. તેથી “હું” જાણતો નથી ” એવા અનુભવમાં સમ્બંધજ્ઞાન ન હોવાથી તેનાથી ખીજું અથવા તેથી વિરુદ્ધનું કોઈ જ્ઞાન જે કાંઈ સંભવે તે સ્વીકારી લેવામાં બાધક તત્ત્વ ન હોવાથી એ અનુભવ મિથ્યાજ્ઞાનનો, સંશયજ્ઞાનનો અથવા જ્ઞાનના અભાવનો યજ્ઞ રહે છે.

અરવિંદશિષ્ય :- “હું” જાણતો નથી ” એ વ્યવહારમાં એટલું સમજી શકાય

છે કે તમે કહેલા વિષયનું પ્રમાણ જ્ઞાન મને નથી પણ મને સંશયજ્ઞાન છે એમ માની લેવું યુક્ત નથી. ' તમે કહેલા વિષયનું પ્રમાણ જ્ઞાન મને નથી ' એવું જ્ઞાન પણ પ્રમાણ જ્ઞાન છે. તેથી તેની અંદર કહેલા વિષયો પણ પ્રમાણ માનવા જોઈએ. તેથી તે વિષયોમાં પ્રમાણ જ્ઞાનનો અભાવ કેવી રીતે બને ? પ્રમાણજ્ઞાન મને નથી એમ કહેવામાં પણ એક પ્રકારની પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી હોયતી પરંપરા તો ગૃહેષો જ.

શંકરશિષ્ય :-એ વાત સાચી નથી. તમે કહેલા વિષયનું પ્રમાણજ્ઞાન મને નથી " એ વાક્ય પ્રમાણ હોવા છતાં તેમાં કહેલા વિષયનું પ્રમાણપણ જ્ઞાનવામાં પ્રમાણ મળતું નથી જે વિષયમાં ક્યાંય જ્ઞાન થતું નથી તેમાં પણ " હું નથી જાણતો " એવો પ્રત્યક્ષ ગ્રહે છે. જેમકે "હું સસલાનું શી ગડું જાણતો નથી" ત્યાં 'હું' જાણતો નથી' એવો વિશિષ્ટ વ્યવહાર દેખાય છે અને તે અનુભવ પ્રમાણ છે છતાં સસલાના શિગડાનું જ્ઞાન પ્રમાણજ્ઞાનનો વિષય નથી. તેથી સામાન્ય રાજ્યથી જે જાણાય તે પ્રમાણ કરતા વિશેષરૂપે જાણવાનો જે વ્યવહાર તે સમ્પદ વ્યવહાર છે.

અરવિદશિષ્ય :-તે યુક્ત નથી. જે વિશેષ જાણ્યું તો "હું નથી જાણતો" એમ બનતું નથી અને જે વિશેષ ન જાણ્યું તો તેની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતી નથી. તેથી સાચું અજ્ઞાન એ રચત માની લેવું એ બ્યાજબી લાગે છે.

શંકરશિષ્ય :-જે ન જાણ્યું હોય તેની જિજ્ઞાસા થતી નથી એવો અપૂર્વ નિયમ ક્યાં જોયો છે ? સર્વજ્ઞ અજ્ઞાત વસ્તુનું સ્વરૂપ અમાણ્યો સમજવા માટે જ બધા પ્રયત્ન કરે છે

અરવિદશિષ્ય :-જે વસ્તુ સર્વજ્ઞ અજ્ઞાત છે તેની જિજ્ઞાસા કેમ બનશે ? કદાચ ન બને તો પણ શું છે ? સામાન્ય રીતે જાણેલ વસ્તુનો વિષય મે આમળા કહેલ છે. વિશેષ તો સર્વજ્ઞ અજ્ઞાત છે તેથી તે જ્ઞાનતંત્રી જિજ્ઞાસા તે અવસ્થામાં યશો નહિ

શંકરશિષ્ય :-વિશેષનો સામાન્ય સાથે સંબંધ નથી એમ નહિ તેથી સામાન્યના જ્ઞાનથી જિજ્ઞાસા બની શકે છે. તેથી " આ હું જાણતો નથી " એ પ્રતીતિનો વિષય જો જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો જાણ્યા પછી તેથી તિ થવી જોઈએ. વિષયના જ્ઞાન વચ્ચે વિષયના વિશેષ જ્ઞાનનો સંભવ તેથી તમારું કહેવું ખરાબ નથી. સામાન્યથી જે જાણ્યું તેમાં " હું

નથી જાણતો. " એટલે હું વિશેષ રૂપે નથી જાણતો એવો અર્થ નીકળે છે. સામાન્ય અને વિશેષની દૃષ્ટિના એક વસ્તુમાં અપેક્ષાઓ બંને શકે છે. "હું નથી જાણતો" એ વાક્યમાંથી સાચું અજ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી. "તમે કહેલું તે હું જાણતો નથી" એ વ્યવહારમાં પણ સાચું અજ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી. ત્યાં પણ એવો અર્થ નીકળે છે કે "મારું વિશેષ રૂપ હું જાણતો નથી" "હું કંઈ જાણતો નથી" એવો અર્થ તેમાંથી નીકળતો નથી. "હું કંઈ જાણતો નથી" એના વાક્યમાં પણ બધા વિષયનું અજ્ઞાન નથી પણ કોઈ ખીજા જ્ઞાનની અપેક્ષાનાણું જો વાક્ય છે. જે અત્યંત મૂઢ હોય તે પણ કંઈક તો જાણે છે જ. તેથી અજ્ઞાનથી જગતની ઉત્પત્તિ અમે માનતા નથી. અમે ભાવરૂપ અજ્ઞાનને જ માનતા નથી. જે જે સંપ્રદાયમાં અજ્ઞાન દ્વર ધર્મ શકે છે ત્યાં સાચું અજ્ઞાન મનેલું જ નથી છતાં થી અરવિંદ અને અને તેમના શિષ્યો શંકરમત અજ્ઞાનવાળો અથવા ગામાવાળો છે એમ માની બેઠા છે. જે વ્યવહાર અજ્ઞાનથી થયો એમ માની દેવામાં આવે છે તે મિથ્યા-જ્ઞાનથી થયો અથવા સંશય જ્ઞાનથી થયો એમ પણ માની શકાય છે.

અરવિંદશિષ્ય :-જે માણસ એમ કહે છે કે "હું મૂઢ છું, તમારું કહેલું જાણતો નથી, મને જાણતો નથી, ખીજું કંઈ જાણતો નથી." એવા અનુભવમાં ખીજો કોઈ વિષય બાકી રહી જતો નથી કે જેના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે, અને તે અપેક્ષાએ વ્યવહાર રહે.

શંકરશિષ્ય :-એ વાત સાચી નથી. જ્યો વિશેષ અનુભવ બતાવે છે ત્યાં કંઈક જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેલી હોય છે. સમ્પત્તીય અને વિગતીય પદાર્થ કોઈને નિયત કરીને સ્વ વિષયવાળું વિશેષજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી કોઈ એક વિષયનો અનુભવ કે તેનું સ્મરણ અથવા તેની દૃષ્ટિના ખીજા બધા અનુભવથી નિરપેક્ષ થઈ નથી, તેથી "હું કંઈ જાણતો નથી" એ વાક્યમાં બધા વિષયનું અજ્ઞાન નથી પણ તેમાં અપેક્ષા રહેલી હોય છે. જે અત્યંત મૂઢ હોય તે પણ કંઈક જાણે છે. 'મારું' અમુક નામ છે, હું અમુકનો પુત્ર છું' એવું જ્ઞાન તો તેને રહે છે. "મારું સ્વરૂપ પરમાર્થથી શું છે, હું ક્યાંથી આવ્યો મારે ક્યાં જવાનું છે" એવું વિશેષજ્ઞાન તેને નથી તેથી કંઈક વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું આકર્ષન લઈને "હું કંઈ જાણતો નથી" એવો અનુભવ થાય છે. એક પરીક્ષક એક વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં મોકલેથી પણ પ્રશ્ન

પૂછ્યા પછી એમાંથી એકેનો ઉત્તર તે આપી શક્યો નહિ. તેથી પરીક્ષા તેને
 કહ્યું કે “ હું કાંઈ જાણતો નથી ” તેના જવાબમાં તે વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે
 “ સાહેબ મને બધું આવડે છે, ફક્ત તમે પૂછો છો તે જ આવડતું નથી.”

તેથી જ રીતે વિપરીત જ્ઞાનમાં અને સંશયજ્ઞાનમાં પણ એવા પ્રકારનું
 સાપેક્ષ જ્ઞાન થાય છે અથવા સાપેક્ષ અજ્ઞાન થાય છે. એવી જાગૃતમાં
 આવો અનુભવ ગ્રહે છે. “ હું કાંઈ મર્યાદા જાણતો નથી ” એટલે મારું
 જ્ઞાન વિપરીત અર્થવાળું અથવા સંશયવાળું છે” જે વસ્તુ સામાન્ય રીતે
 જાણવામાં આવે છે અને વિશેષરૂપે એટલે આત્મસ્વરૂપે જાણવામાં નથી
 આવતી તેમાં મૂક માણસ એવું બોલે છે કે “ હું મને કે બીજાને કે બીજું
 કાંઈ જાણતો નથી ” તેથી સાચું અજ્ઞાન (positive ignorance) સિદ્ધ
 થતું નથી પણ સાપેક્ષ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

અરવિંદશિષ્ય :-પશુ પક્ષીઓમાં, ઝાડમાં અને પથ્થરમાં તો અજ્ઞાન
 જેવું જણાય છે. શ્રી અરવિંદ એમ માને છે કે પથ્થરમાં રહેલું અજ્ઞાન ઝાડમાં
 આવી થોડુંક જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કરે છે, તે પછી પશુ પક્ષીના શરીરમાં આવી
 તે જ્ઞાનનો થોડોક વિકાસ થાય છે, પછી માણસના શરીરમાં થોડોક વિકાસ
 થાય છે અને હલુ આગળ વધતા વધારે વિકાસની શક્યતા છે.

શંકરશિષ્ય :-સૃષ્ટિ-દષ્ટિવાદની નજરે એવું દેખાય છે અથવા માણસના
 જ્ઞાનની દષ્ટિએ એવું દેખાય છે. પણ પથ્થરમાંથી અહમ્યા નીકળી હતી,
 ઝાડમાંથી મણિગ્રીવ અને નલકુળેર નિકળ્યા હતા, કાકીડામાંથી નૃમરાજ
 નીકળ્યો હતો, હરણના શરીરમાં જડભગ્ત બેઠા હતા, તેથી દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદની
 નજરે ઉત્ક્રાન્તિવાદ (evolution) સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-માણસને ઉપ આવે ત્યારે તો અજ્ઞાન જણાઈ આવે છે.

શંકરશિષ્ય :-ત્યા અજ્ઞાનનો અનુભવ કોઈએ કર્યો નથી

અરવિંદશિષ્ય :-ત્યા અજ્ઞાન તો લાગે છે પણ અજ્ઞાનનું બ્યંજક
 ન હોવાથી અજ્ઞાનનો અનુભવ થતો નથી.

શંકરશિષ્ય :-કે કહ્યું પણ તે સાચું નથી. (૧) અવિદ્યાના ભાવથી
 એવો અનુભવ થાય છે કે (૨) બ્યંજક નથી માટે એવો અનુભવ થાય છે.

કોઈ એકેનો પક્ષપાત કરે તેથી શુદ્ધિ ત્યાં નથી સુષુપ્તિમાં કોઈ
 જાગે અવકાશ નથી. તેથી તે જાગે વાતમાં કઈ વાત સાચી છે તેનો

નિશ્ચયાયતોન હોવાથી, ત્યાં કાઈ છે કે નહિ એવા શંકાસ્થા જ નમાને પણ
તુટી જાય છે; કારણ કે જ્યાં અસ્થ હોય ત્યાં ભાવરૂપ અવિચારની સિદ્ધિ કેવી
રીતે થાય ? વળી બેંગલે શ્રીમત ડાઉની અપેક્ષા નાખીને અનુભવી ઉપસંધિ
કરાવતો નથી. અન્યથા મનની ઉપસંધિ પણ ન થાય.

અરવિંદશિષ્ય :- મન તો સ્વસ્થ દ્રવ્ય હોવાથી તમે માટે ખીજ બેજકની
અપેક્ષા નથી, અવિદ્યા તો તમેરૂપ હોવાથી તેમાં બેંગલેની અપેક્ષા રહે છે.

શંકરશિષ્ય :- તમેરૂપ જે દ્રવ્ય છે તે પ્રકાશને સહન કરી શકતું નથી.
તેથી પ્રકાશની સાથે રહી શકતું નથી તેથી બેજકની પણ શિદ્ધિ થતી નથી.
શત્રિનું અંધારું જોવા માટે કોઈ કાલો માણસ દીવો લઈને તે જોવા જતો
નથી. તેથી તમે જે માને છે કે સુષુપ્તિમાં અવિદ્યા છે પણ તેનો બેંગલે
(બેંગલે કરનાર) ન હોવાથી અવિદ્યા દેખાતી નથી એ વાત મનોમય માનજ
છે. સુષુપ્તિમાં જે સ્વપ્નવ્યોતિ કે આત્મા છે તે ખીજ અંતરાયથી રહિત
પોતાના આધારે રહેલ ભાવરૂપ અજ્ઞાનો. અનુભવ કરવા માટે ખીજ
બેજકની ઠપ્પના કરે તે શાખા ખરેખર નથી. બેજકની બેંગલે શક્તિ પણ
આત્માને લઈને છે. છતાં અવિદ્યા માને તો એ ઈષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી. જે
સુષુપ્તિમાં સ્વાભાવિક રીતે બધા પ્રાણીને વિશેષ અનુભવ થાય તો સુષુપ્તિનો
ભંગ થઈ જશે તેથી ત્યાં અવિદ્યા નથી એ પણ જ ઠીક છે. એ કે સુષુપ્તિમાં
અવિદ્યા માનનારા અવિદ્યાને સાક્ષીવેદ માને છે તો પણ જો વિશેષ અનુભવ
રહેશે તો સુષુપ્તિનો ભંગ થશે અને વિશેષ અનુભવ નહિ રહે તો તે વખતે
અવિદ્યા છે એમ શી રીતે કહી શકશે ? વળી “ સુષુપ્તિમાં ” એ અવિદ્યાનો
અનુભવ લીધો એવો પરામર્શ જાણીને કાંઈ આપતા નથી. તેથી ત્યાં સાક્ષીના
અનુભવમાં સર્વના જ્ઞાનના અભાવથી અજ્ઞાનનો અનુભવ પણ સિદ્ધ થશે
નહિ. ત્યાં વિશેષ અનુભવ થતો નથી અને થઈ શકે તેવું નથી તેથી અનુભવના
અભાવથી અભાવે અજ્ઞાન સુષુપ્તિમાં ટકી શકતું નથી.

અરવિંદશિષ્ય :- છતાં જે ઉંઘીને ઉઠે છે તે કહે છે કે “ હું કાંઈ જાગ્યો
નહોતો ” તેથી અનુભાન થાય છે કે તે વખતે અજ્ઞાન હતું.

શંકરશિષ્ય :- ઉઠવા પછીનો વ્યવહાર, જાગત અને સ્વપ્નાનો મારક
મનના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે. “ મને કાંઈ જ્ઞાન નહોતું ” એ જાગત
વાક્ય જે જાગ્યા પછી કહે છે તેનો અર્થ એવો છે કે જાગતાં જોઈ કહે છે

કે “ આ હું છું, આ બીજો દેવદત્ત છે ” વગેરેનું જે પ્રપંચ જ્ઞાન છે તેનું જ્ઞાન સુપુષ્પિમા નહોતું.

અર્થવિદિશિષ્ય :- પ્રતિયોગી જ્ઞાન વગર જ્ઞાનના અભાવનો અનુભવ યાવ તેથી ઉઠવા પછી જે પરમચર્ચ યાવ છે તેમાં કયા જ્ઞાનનો અભાવ દર્શાવે તે સમજાવવા આવતો નથી, પણ જ્ઞાનવિશેષીભાવરૂપ અજ્ઞાનનો અનુભવ સમજાવવા આવે છે. કાષ્ઠક હતું પણ હું જાણતો નહોતો એમ કહેતો નથી તેથી જ્ઞાનનો અભાવ અગીકાર કવવાનું પ્રમાણ મળતું નથી.

શંકરશિષ્ય :- ‘ હું કાષ્ઠ જાણતો નહોતો, ’ તેમાં બધા અભાવનું સમજાવ છે, જે બધાનો અભાવ છે તો અજ્ઞાનનો ભાવ ત્યાં કેમ મળ્યો ?

અર્થવિદિશિષ્ય :- જે અભાવનો અનુભવ થયો તો તે વખતે અનુભવ કરનારના વિકલ્પનો સદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો, તેથી સુપુષ્પિમા ઉઠેલ ધર્મ અને જે અનુભવ નથી કર્યો તો સર્વના અભાવનું સમજાવ કેમ યાવ છે ?

શંકરશિષ્ય :- સર્વના અભાવનો અનુભવ યાવ છે તેનો અર્થ શો છે તેનો બરાબર વિચાર કરો. ‘ સર્વનો અભાવ ’ એવો કોઈ પદાર્થ નથી. વળ તેને જાણનાર હોવાથી સર્વનો અભાવ થતો નથી, અને તે પણ નથી એમ માનો તો સાક્ષી વગર અભાવની જ સિદ્ધિ થતી નથી, તેવા અભાવનું જ્ઞાન જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેથી અનુભવ કવનારનું સ્વરૂપ સુપુષ્પિમા સિદ્ધ છે પણ અનુભાવ્ય (એટલે ગ્રાણ) કોઈ નથી એવો અર્થ તે સમજાવવાથી નીકળે છે નહિતર જે કોઈ ભાવરૂપ ધર્મ તે વખતે કોઈના અનુભવમાં આવે અને તેથી સુપુષ્પિમા આત્મામાં અને જગતના આત્મામાં અજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તેમાં અજ્ઞાનના કારણે કોઈ વિશિષ્ટ પણ અનુભવમાં આવવી જોઈએ એવો અપરાધ થયો, જે આત્માને નિર્વિદ્યારી મને છે તેમના મતમાં એવો વિકાર અનિષ્ટ છે તેથી અવિદ્યા એ કોઈ ભાવરૂપ સાચી વસ્તુ નથી.

અર્થવિદિશિષ્ય :- સત્ત્વાના ઈંગિતની મારફત તુચ્છતાથી અતિરિક્ત એવું કોઈ ભાવરૂપ અવિદ્યા માનવામાં શો વાંધો છે ?

શંકરશિષ્ય :- એવી અવિદ્યા સ્વીકારવાનો પ્રયાસ નકામો છે. એવી કોઈ અવિદ્યા તથા અવસ્થામાં રહેશે તો જીવન્મુક્તને નિદ્રામાં અજ્ઞાનનો અંશ સાર થઈ જશે. તેથી તે જ્ઞાનથી દૂર થઈ શકશે નહિ તેથી જગત અને સ્વપ્નમાં પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેયનો અનુભવ યાવ છે તેવો અનુભવ સુપુષ્પિમા

નોનથી એટલો કે અર્થ નહીં પણ પદાર્થવાક્યનો ધ્યાન છે.

અરવિંદશિષ્ય :-શ્રી અરવિંદના શિષ્યો એમ માને છે કે આત્મા પોતાની મોયાશક્તિથી અને એકદેશી એકાગ્રતાથી જ જોવા મળે છે.^૧

શંકરશિષ્ય :-એવું થયું નથી પણ એવું દેખાય છે.

અરવિંદશિષ્ય :-આત્મા નહિતા કોશમાં ઉતરતાં પોતાની હદ બાંધે છે, આવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, અને અતે ઉત્તમ તત્ત્વને બાંધે અતીત દે છે. પણ ઉપરના કોશમાં જ્યારે તે ચડે છે ત્યારે તેની ક્રિયામાં શુદ્ધિ, તેજ અને પૂર્ણતા આવે છે.

શંકરશિષ્ય :-એવો દેખાવ એટલે ઉત્કૃષ્ટ અને ચક્રાંશ્રી પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. તે આત્મામાં છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. જો તે સ્વભાવ આત્મામાં હોય તો આત્માની ચડતીર થયા કરે, તે ધર્મનો નાશ થાય નહિ અને ફરી આત્માને બંધન થાય. વળી એવા અતે ઉંચ આવે ત્યારે તેટલો વખત તેની ચડતીર કેમ બંધ પડી શકે છે તે સમજાવવું પડશે. માત્ર એક જીવસ્થાના વિચારથી તત્ત્વ બરાબર સમજાવી શકાશે જ નહિ. જે અનુભવ કાંઈ વખતે બાંધ પામે તે સાચો અનુભવ નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-વિજ્ઞાનમય કોશનો અનુભવ એ ઇન્દ્રિયોના અનુભવથી અતીત છે. ત્યાં ભેદ અને અભેદ બંનેનો અનુભવ થઈ શકે છે.

શંકરશિષ્ય :-વિજ્ઞાનમય કોશની ઉપર આનંદમય કોશ છે ત્યાં જ્યારે ખરી દશા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ભેદ રહેતો નથી માત્ર અભેદ રહે છે. બીજા કોશમાં પણ વારંવાર અભેદ છે અને ભેદ દર્શિત છે. The experience of a subject in relation to an object is not a true experience. It is denied in sleep and in the highest transcendental state. The experience which subsists for a time and is then denied is no reality. The experience of Vijnanamaya Kosh is agreeable but not enduring.

*Spirit has become matter by process of crystallisation, of self-limitation and exclusive concentration (Anubindo path mandir Annual, page 5).

અરવિંદશિષ્ય :- શ્રી અગવિંદ એમ માને છે કે નિર્ગુણુ અર્થ સમુદાય ' શકે છે. The reality has in it an eternal tendency of becoming determinate. જલ પોતાની લીલા પોતામાંથી પ્રગટ કરીને પોતે તેમાં રમવાનો આનંદ લે એ કાર્ણ પ્રકારની ગપ નથી.

શંકરશિષ્ય :- જે અલ્પ નિત્ય-નૃપત છે તેને વધારે તૃપ્તિની જરૂર નથી.

અગવિંદશિષ્ય :- જો એકલુ અલ્પ જ છે તો ખોટો દેખાવ આપ્યો ક્યાંથી ?

જો માયા અથવા અવિદ્યા બીજું કાર્ણ દેખાડે તો તે પણ સાચું જ માનવું જોઈએ. માયાને અનાદિ માનવી અને અન્ત (એટલે અંતવાળી) માનવી એ વાન કાર્ણ બુદ્ધિવાળા માણસ માને તેવું નથી, એમ શ્રી અગવિંદુ માનવું છે

શંકરશિષ્ય :- જેમ આધ્યાત્મિક એ આત્માનો ધર્મ નથી તેમ અવિદ્યા એ આત્માનો ધર્મ નથી. જો તે આત્માનો ધર્મ હોય તો દૂર થાય નહિ.

અરવિંદશિષ્ય :- જો અવિદ્યા આત્માને જરા પણ સ્પર્શ કરતી નથી તો તમે શાસ્ત્ર કોને સંભળાવો છો ?

શંકરશિષ્ય :- જ્ઞાન થયા પહેલાં શાસ્ત્રો કામનાં છે.

અરવિંદશિષ્ય :- તમારે તો દેવ જ સત્ય નથી તો શાસ્ત્ર ક્યાં રહી શકે ?

શંકરશિષ્ય :- એક જ વખતે કોઈ વસ્તુમાં સ્થિતિ અને ગતિ મેળવતી નથી, તેમ બંધ અને મોક્ષ એક જ વખતે જનતા નથી. શાસ્ત્ર અવિદ્યાવાળા માટે છે અને અવિદ્યાની દશા હોય ત્યાં મુદ્ધી છે.

અગવિંદશિષ્ય :- હું એમ પૂછું છું કે અવિદ્યા કોને છે ? તેનો ધર્મ કોણ છે ?

શંકરશિષ્ય :- જેના વિષે જોવામાં આવે છે તેની.

અરવિંદશિષ્ય :- કોના વિષે અવિદ્યા જોવામાં આવે છે ?

શંકરશિષ્ય :- એ પ્રશ્ન ખોટો છે.

અરવિંદશિષ્ય :- કેમ ?

શંકરશિષ્ય :- અવિદ્યા જો દેખાતી હોય તો તે જેની પાસે છે તે પા તમારી નજરે પડેલો હોવો જોઈએ અને અવિદ્યાવાળો પુરુષ જો નજરે પડે છે તો અવિદ્યા કોની ? એ પ્રશ્ન ખોટો છે ?

જેની પાસે ગાયો હોય તે માણસ નજરે દેખાય તે વખતે તે ગાયો કોની એ પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી ?

અવિદિશિષ્ય :- એ દુષ્ટત્વ 'ગમ્ય' નથી. નાનો અને જેની જે દોષ તે એ અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા હોવાની વાતો સંબંધ પણ પ્રત્યક્ષ છે તેથી ત્યાં પ્રત્યક્ષ બનતો નથી, પણ અવિદ્યા અને અવિદ્યાવાન એ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી અવિદ્યા કેવી એ પ્રશ્ન બની શકે છે.

શંકરશિષ્ય :- દષ્ટિએ ત એક એવા જે અવિદ્યાનાં દોષ તેની સાથેના અવિદ્યાનો સંબંધ જાણવાથી તમને સુ ક્ષ્મ મારો ?

અરવિદિશિષ્ય :- અવિદ્યા અનર્થનું કારણ હોવાથી તેનો પગિદાર કરવો જોઈએ.

શંકરશિષ્ય :- જેને વિશે અવિદ્યા કહે તે તેનો પગિદાર કયો,

અરવિદિશિષ્ય :- મારે વિશે અવિદ્યા છે.

શંકરશિષ્ય :- તો પછી અવિદ્યા તમે જાણો છો તેથી જેની પણ અવિદ્યા છે તેને પણ તમે જાણો છો તેથી તમારો પ્રશ્ન બનતો નથી. સારું. 'સાત્ત્વિક' અથવા Relativity નો મિદાલ એવો છે કે જે બનાવને કાર્ણ જે હું નથી તે બનાવ બનતો નથી. અવિદ્યા હોય પણ તેને કાર્ણ એક સંકેત નહિ હોય તે છે એમ સ્વીકારવું પડે.

અરવિદિશિષ્ય :- હું જાણું છું પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણતો નથી.

શંકરશિષ્ય :- અનુમાનથી જો જાણતા હો તો તમને પોતાની અવિદ્યા સાથે સંબંધ છે એનું કાર્ણ જાણવામાં આવશે ? જાતા એટલે આત્મા જ પોતાનો અવિદ્યા સાથેનો સંબંધ જાણે છે કે તે સંબંધ જાણનારો જીવે કાર્ણ છે ? જાતા જે આત્મા છે તે જ પોતાની સાથેનો અવિદ્યાનો સંબંધ જાણે છે એમ કહેવું સોજ્ય નથી કારણ કે તમે પોતે જાતા હોવાથી એવરજ જે અવિદ્યા તેના સાથેનો પોતાનો સંબંધ તે જ સમયે-એટલે પોતાની અવિદ્યાનું ગૌરવ જે અવરથમાં છે તે અવસ્થામાં-તમારે જાણવું શક્ય નથી જે સમયે અવિદ્યા તમારું જાનનો વિષય છે તે જ સમયે તેનો તમારી સાથેનો સંબંધ તમારા જાણવામાં શી રીતે આવશે ? તમે જે જાતા છો તેનો ઉપયોગ અવિદ્યાના આશ્રય તરીકે થયેલ છે. સારાંશ એ છે કે અવિદ્યાનું ગૌરવ એ સંબંધથી જે તમારો ઉપયોગ થયો તે તમારો તે જ સમયે તમારી સાથેનો અવિદ્યાનો સંબંધ જાણવામાં ઉપયોગ થયો (એટલે હું અવિદ્યાના સંબંધ-જાણો છું એ જ જાણવામાં ઉપયોગ થયો) તેમાં કમંઈકૌતવવિરોધ એ દોષ

આવે છે. કામગીરી કે તમે અવિદ્યાને જાણનારો હોવાથી જ્ઞાન-ક્રિયાના કાર્યો અને અવિદ્યાના સંબંધવાળો છું એમ તે જ સમયે જાણવાથી તમે ક્રિયાનું કર્મ પણ થાઓ છો. એમ હોવાથી જ્ઞાતા જે આત્મા તેનો પોતાની સાથેનો અવિદ્યાનો સંબંધ સમજવો શક્ય નથી.

અગવિદશિષ્ય :- એ સંબંધ ને જાણનારો જ્ઞાતા કોઈ બીજો છે એમ માની લેશે !

શંકરશિષ્ય :- તે ધટતું નથી જ્ઞાતા અને અવિદ્યા અને તેનો સંબંધ જાણવાવાળો બીજો સંબંધિતો નથી. તેનું બીજું જ્ઞાન પણ સંબંધિત નથી. તેમાં અનવસ્થા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનનો જેવો સાથેનો સંબંધ જે જાણનાર આવતો હોય તે તે જાણતો જાણનારો જ્ઞાતા કોઈ બીજો કદાચ જોઈએ અને તેનો કોઈ પણ ત્રીજો જ્ઞાતા અને તે સંબંધને જાણનાર કોઈ એવો જ્ઞાતા એવી પદ્ધતિ કોઈ વખતે પણ ન અટકનારી થાય અનવસ્થા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે અનવસ્થાનો પરિહાર કરવો શક્ય નથી. અવિદ્યા હોય અથવા બીજું કોઈ પણ હોય, જે જેવો છે તે સર્વ જેવો જ હોવાનું અને જે જ્ઞાતા છે તે હંમેશાં જ્ઞાતા રહેવાનો. જ્ઞાતા કોઈ પણ જેવો થાય નહિ. એવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી, અવિદ્યા, દુઃખીપણું, વગેરે યોગથી જ્ઞાતા કે જે જોઈએ છે તેને હોય લાગશે નહિ.

અગવિદશિષ્ય :- હોયવાનું જોઈ જાણવું, તેના જ્ઞાતા થવું એ જ હોય !
શંકરશિષ્ય :- એમ નથી. વિક્રિયા રહિત જે વિદ્યાન સ્વરૂપ તેને જ કહી શકાય છે. જાણવાપણું આત્મામાં આરોપિત છે તેથી આત્મા સાથે સંબંધ છે એમ કિપચારથી કહેવું પડે છે. જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે, જ્ઞાન જાણ નથી.

અગવિદશિષ્ય :- જ્ઞાન વિષયકાર થાય છે પણ આત્મા વિષયકાર થતો.

શંકરશિષ્ય :- જ્ઞાન પણ વિષયકાર વાસ્તવિક રીતે થતું નથી જુલથી તેનું દેખાય છે, તે વખતે આશિષનો અપવાદ કરવો પડે છે. જ્ઞાન શુદ્ધ છે અને પ્રસિદ્ધ છે જ્ઞાતા જેમની બુદ્ધિ વિશેષ આકારથી થઈ ગઈ છે તેને તે અતિ દૂર અને જુદા પ્રકારનો લાગે છે. શુદ્ધ વાળાને આત્મા જેવો છે તેવો જાણાય આવે છે, શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાને અને પ્રાદુર એવી વિન્ન વિન્ન વસ્તુ વિશે અસ્તિત્વ બુદ્ધિ થતી નથી

આત્મા સિદ્ધિ બીજી શંક વરતુ મળતી નથી. યદ્યપિ જામનિ મૃતાન્તિ
 સાનિશ્ચા પશ્યતો મુનેઃ તેથી બહાનના જે ભિન્ન ભિન્ન આકાર જગતના
 તેનાથી શુદ્ધિને નિવૃત્ત કરતી એ આત્મસ્વરૂપના આશંગજનુ કારણ છે.
 આત્મા એ કાઈપણ વખતે કાઠને માટે આગસિંદ્ર પદાર્થ નથી. કાઈ રસ્તે
 ચાલીને પકડી લેવા જેવો એ પદાર્થ નથી ને તદ્દ શકાય એવો પણ પદાર્થ
 નથી, ઉપાડીને લઈ શકાય એવો પણ પદાર્થ નથી. પાત્રાને દેહ ક્રમો એ
 જાણવા સાર જેમ બહાનના પ્રમાણની અવકુલ અપેક્ષા નથી તેમ આત્મા
 દેહ કરતાં અને શુદ્ધ કરતાં અનંત પાસે હોવાથી અને તે આનંદસ્વરૂપ
 હોવાથી વિવેકીશ્વરપોને આત્મજ્ઞાનના નિશા કરવી એ અશક્ય કામ નથી.

અરવિંદશિષ્ય :-તો બાબ આત્મજ્ઞાન માટે પ્રયત્ન શા માટે કરે છે ?

શંકરશિષ્ય :-જે વસ્તુ આત્મા નથી તે આત્મા છે એવી શુદ્ધિ
 કર્યા થાય છે ત્યાં તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગીતામાં કહેલ
 છે કે શબ્દાદિન વિષયભ્રમરુદ્ધા એટલે તબ્દ વિગેરે વિષયોમાં રસ
 લેવો નહિ અને શરીરચાત્રા પણ કલા શુદ્ધિમાં રહી, આ કારણને લઈને જ
 શ્રી અરવિંદ બ્રહ્મવાનું પસંદ કરતા નહિ હોય કારણ કે માણુગની ભાષા દ્વેત-
 વાળી છે અને બહુ વાતો કરવાથી (દ્વેત ન હોવા છતાં) દ્વેત જેવું જ
 જણાવા લાગે છે.

અરવિંદશિષ્ય :-શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આત્મભાવે બહુ કામ કરી
 શકાય છે.

શંકરશિષ્ય :-એવું એ કરી જતાવતા નથી એ એમના મતમાં મોટામાં
 મોટી શંકા ઉપજાવે એવું છે. જોગ અજોગ સરકાર સ્વગભ્યના વચન ઉપર વચન
 આપ્યાકરે છે પણ વખત આવે ત્યારે કાઈ નવી યુક્તિ કાઢી તે બાનતમાં ધણી
 મોટા ઉત્પન્ન કરે છે તેમ શ્રી અરવિંદ પણ પોતાના લખાણમાં અને ઉપ-
 દેશમાં ધણી મોઢક ચમત્કારો અને નવી દિગ્ધ મંદિતિની આશરો અને
 પૃથ્વીમાં નવા ચેતનનું અવતરણ એવી વાતો ધણી વર્ષે યથા સંભળાવે છે,
 છતાં જેટલું કામ શ્રી શંકરાચાર્ય નાની ઉંમરમાં કર્યું તેટલું ધાર્મિક કામ
 પણ હજી સુધી તેમના આશ્રમ તરફથી થવાની આશા જણાતી નથી હતા
 એવું થાય તો આપણને બધાને આનંદ થાય તેવું છે.

અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજનો ૭૨ મો વાર્ષિકત્તમ તા. ૧૭
 સમાજના મંત્રી શ્રી. ગદુલાલ ધ્રુ તરફથી તા. ૧૧ થી ૧૭ સુધીના દિવસો
 ઉપાસના અને ઉપદેશ વગેરેના કાર્યક્રમથી ઉજવાયો.—વડોદરામાં તા. ૨૫,
 ૨૬ અને ૨૭ મીએ સાહિત્ય પરિષદ બરાધર: મુખ્ય પ્રમુખ શ્રી. વિદ્યાગૌરી
 નીલકંઠ તથા વિભાગી પ્રમુખો શ્રી. ધૂમકેલુ, શ્રી. પટવા તથા શ્રી. કનુ
 દેસાઈ હતા. વ્યાખ્યાનો ધર્મા; રંજનકમ હતો, અને કેટલાએક કારવો થયા.
 ગુજરાતને એક પોતાની મુનિવર્સિટી દોવી જોઈએ એ મુખ્ય અને મહત્વનો
 કારવ થયો.—કાઠિયાવાડમાં રામગદારાજનજોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા આર્થસમા-
 જના અનુયાયી સ્વા. સંકગનદાસ પીગપુર મુકામે નિર્વાણ પામ્યા—
 અખિલ હિંદ આયુર્વેદ મહાસંમેલનનું અધિવેશન ગજપોટ મુકામે તા. ૨૮
 ૨૯ અને ૩૦ ના દિવસોમાં બરાધર—કાશી વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક વિશ્વ-
 વિદ્યાલયમાં એક વિશ્વનાયકના મંત્રિ તથા ખીજા ખોટને અગે ત્રીસ લાખ
 રૂપિયા જેટલી રકમ માટે યોજાઈ પડેલ ગાંધીવાજી ટ્રસ્ટના નામવાના છે.—
 પાટણની યુ. વી. મેડીકલ કોલેજને વધુ વિસ્તૃત અને સંગીન બતાવવા માટે
 રૂ. એક લાખની વધુ સખાવત મળી છે.—અમૃતસરમાં હિંદુ મહાસભાનું
 અને કરાચીમાં મુસ્લીમ લીગનું એમ અનુક્રમે અધિવેશનો ધર્મા.—સુરતમાં
 સ્નાતન વૈદિક ધર્મસભા તથા સાનપ્રમારક મંડળ હેઠળ શ્રી બાલાજીના
 મંદિરમાં તા. ૭ મી ડીસેમ્બરે ગીતા જ્યન્તીનો મહોત્સવ ઉજવાયો—મુખ્ય
 વગેરે ખીજે રચેલ ગીતા જ્યન્તીના પ્રસંગે ઉજવાયા હતા.—પાટણની
 સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનું
 “પાટણનું કીર્તિમંદિર” નામનું વ્યાખ્યાન થયું.—મુખ્યમાં પારસી લેખક
 મંડળના આચારા હેઠળ શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવેએ “પારસીઓ અને સાહિત્ય”
 એ વિષય ઉપર ડીસેમ્બરમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રી. ડેસાબાઈ
 ગોળવાળા પ્રમુખ હતા.—રૂપિયા પોતે ડની સરદાર વટાવીને આગળ વધ્યું
 છે. મિત્ર સૈન્યો ખીજા પ્રદેશમાં પણ જામતિ બતાવી રહ્યા છે. હવે, આટલે
 વર્ષે આ યુદ્ધનો અન્ત આવે, પગરપર વિશ્વાસ નામે એવું વાતાવરણ થાય
 અને રૂઝવી પરતી માનવજાત સર્વદેશી હિત માય એવું વાતાવરણ સર્જે
 એમ સૌનાં હૈયાનો પોકાર છે. પરમાત્મા સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે ।

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ એકે ‘લિંગચારાં લિંગ’ સાહિત્ય’

કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો

પુસ્તકનું નામ

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-શ્લાક ગ્રંથોમાં (સચિત્ર) ..	૫૨૦૮	૪૫-૦
મહાભારત શાંતિપર્વ-(૬૯૬ મંજરે) ...	૮૫૬	૭-૮
માનસ રામાયણ-એ ગ્રંથોમાં, ૨૦ ચિત્રો ...	૧૪૦૦	૫-૪
તુલસીકૃત રામાયણ-એ ગ્રંથોમાં ૩૬ ચિત્રો ...	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ-એક ગ્રંથ, ૭૫ ચિત્રો ...	૧૫૨૮	૫-૮
શ્રીમદ્ભાગવત-એ ગ્રંથોમાં, આ. ૧૦ મી, ૨૭ ચિત્રો	૧૩૪૪	૮-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત આશ્રિત ૨ છ ...	૬૨૮	૧-૦
મતુસ્મૃતિ-(મૂળ શ્લોક તથા સરળ ભાષાનર) ...	૬૪૦	૩-૦
લક્ષ્મીયોગ-(સ્વામી વિષ્ણુચંદ) ...	૩૮૪	૧-૮
રાસયોધ-(સમર્થ રામદાસ દેવામી) આશ્રિત ૩ છ	૬૪૮	૨-૦
આખ્યાનમાળા-૧ લો (૧૪ આખ્યાનો) ...	૭૦૮	૨-૪
” ” -૨ લો (૧૬ આખ્યાનો) ...	૭૨૦	૨-૦
મહાભારત મંજરી-મહાભારત વિશે ઉત્તમ ગ્રંથ	૭૪૪	૩-૦
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ-(વિનૂત ચરિત્ર) ...	૧૦૮	૨-૮
શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-(મણ ગ્રંથોમાં) ...	૧૫૬૬	૬-૮
તુકારામજી-સંત તુકારામના મંત્ર કરવા યોગ્ય અભિગોનો સંગ્રહ-મૂળ મંગલીમાં ...	૧૦૦	૦-૫
તુકારામ ગાથા-ગ્રંથ ૧ લો, સરળ અનુવાદ ...	૮૬૬	૨-૪
” ” -ગ્રંથ ૨ લો ” ” ...	૬૪૪	૨-૮
આર્યધર્મનીતિ ને આણ્ડ્યનીતિસાર-આ. ૫ મી	૨૦૮	૦-૮
મુખ્યધર્મતાકર-ધર્મનીતિનાં ૧૦૫ દૃષ્ટાંતો ...	૩૦૦	૦-૧૨
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન-(નર્ય-વિષ્ણુ સાથે)	૨૨૦	૦-૬
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-૧૬ મી આશ્રિત, સરળ ભાષાનર સાથે	૦-૭	

પાછળી લુગો→

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ (દળદાર ૪ અથોમા)	૧૯૦૮	૧૨-૦
દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ	૩૫૦	૨-૦
પાત જલ યોગસૂત્ર-(આમીવિવેચનદની દીખ સાથે)	૧૮૨	૧-૦
જ્ઞાનયોગ-(આમી વિવેચનદૃત)	૨૩૬	૦-૧૨
મ સાગમા સુખ કયા છે ? વાં મોં સાહકૃત	૧૮૦	૧-૦
વૈદિક વિનય-ખડ ૧ ૨ ૩ (૩૬૦ વેદમંત્રો ભાષાતર વગેરે સાથે)	૮૪૦	૩-૧૬
દૃઢ્યતરંગ આ બ્રહ્મણની ગો (૫ દેવસર્નાના) પિયાગતગો તથા અયર્થવેદના બ્રહ્મગ્વી મૂખતુ ભાષાતર	૩૨૪	૧-૦
ઉપદેશસારસા અહ-(મ તિરુ નુગ્ના વેલુ ન ઉપદેશો)	૩૮૪	૧-૦
સ્વામી ગમતીર્થના સદુપદેશો-અથ ૧ લો	૫૬૪	૨-૮
” ” ” -અથ ૩ લો	૫૨૦	૨-૮
સ્વામી વિવેચનદના ઉપદેશો-(ભાગ ૧-૨-૩)	૫૭૬	૨-૪
” ” ” (ભાગ ૪-૫)	૬૦૦	૨-૪
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-(આટિ ૭ મી) ભાષાદીપિમ્બી ઉત્તમ દીખ સાથે)	૮૮૮	૪-૦
શ્રીમદભગવદ્ગીતા-(૫ નીનદની દીખ સાથે)	૬૭૬	૧-૧૦
શ્રીપદ્યગ્નગીતા-(શ્રીધરી દીખ સાથે)	૬૦૦	૧-૧૦

ઉપનિષદો છપાય છે બીજા પુસ્તકોતુ

વિગતવાર સુચિપત્ર મળશે

મળનાતુ } સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
હેકાલુ } ૬ ભદ્ર પાસે અમદાવાદ કાવળાદેવીરોડ મુખર્ષ-૨

ઉત્થાન : કાર્યાલયમાં મળતાં પુસ્તકો :—

	પૃષ્ઠ	મૂળ કિંમત	આફકોને
શરદ્દસ્ય જ્ઞાનખેંડ	૧૮૭	૦-૧૨-૦	૦-૧૦-૦
મૃત	૬૪	૦-૮-૦	૦-૭-૦
કલ્યાય	૧૭૫	૦-૧૨-૦	૦-૬-૦
દર્શન	૮૮	૦-૮-૦	૦-૪-૦
અને રાણી	૪૦	૦-૨-૦	૦-૨-૦
રુ સ્તુતિશતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
રુ શિક્ષાશતક	૩૫	૦-૩-૦	૦-૩-૦
રામતીર્થ (સંક્ષિપ્ત)	૧૬	૦-૨-૦	૦-૧-૦
કરણપટ		૦-૨-૦	૦-૧-૦
વતાર ચેતન્ય દેવ	૨૩૮	૨-૦-૦	૧-૮-૦
નનો પહેલા વર્ષનો સેટ બૉક ૧ થી ૧૨			૩-૮-૦
વર્ષના બૉક ૧ થી ૬			૧-૧૨ ૦

ચોરોજ તથા વી. પી. ખર્ચ વધારે
લખો પ્રબન્ધક ' ઉત્થાન ' છોટાઉદેપુર-પૂર્વ મૂળગત.

‘ ઉત્થાન ’ માસિકમાં જાહેરખબરના ભાવ

	૧ પાનું	૦૧ પાનું
૧૨ માસ,	રૂ ૧૦૦	૬૫
૬ માસ,	૬૦	૩૫
૩ માસ,	૩૨	૧૮
૧ માસ,	૧૨	૭

વધારે વિગત માટે લખો—

ઉત્થાન કાર્યાલય-છોટાઉદેપુર

હું કોણ-લેખક : રવા. શ્રી માધવતીર્યજી. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦
માનું ટેકાણું :—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,

: જામે, અમદાવાદ.

કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ